

ÖT KONTINENS

**Az Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
tudományos közleményei**

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

BUDAPEST

2004

ÖT KONTINENS

**Az Új – és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
tudományos közleményei**

**A kötet az Oktatási Minisztérium magyar-francia TÉT pályázatának
pénzügyi támogatásával jelent meg**

ÖT KONTINENS

**Az Új – és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
tudományos közleményei**

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

BUDAPEST

2004

ÖT KONTINENS

Az Új – és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék
tudományos közleményei

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

© Szerzők, 2004
© Szerkesztő, 2004

Szerkesztőbizottság:
Balogh András (elnök)
Székely Gábor
Búr Gábor

Szerkesztő:
Majoros István
majoros@mail.inext.hu

Az angol nyelvű tartalomjegyzéket készítette:
Pál István

ISSN: 1589-3839

Kiadja:
Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék,
ELTE BTK
1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.
Tel.:06-1-4855204
torteneti@ludens.elte.hu

Nyomdai Munka: Könyvpont Nyomda KFT
Budapest

Tartalom

A szerkesztő előszava	5
Andreides Gábor - Nagy István (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem – Pázmány Péter Katolikus Egyetem</i>) Egy nem létező nemzet? – avagy gondolatok az olaszok nemzeti identitásáról, nacionalizmusáról	7
Baján Szilvia (<i>Pécsi Tudományegyetem</i>) A norvég–szovjet viszony alakulása a téli háború alatt (1939–1940)	25
Demeter Gábor (<i>Debreceni Tudományegyetem</i>) Az út Bukarestig. A második Balkán Szövetség felbomlása	33
Erdélyiné Pintácsi Katalin (<i>Szegedi Tudományegyetem</i>) A Földközi-Tengeri Paktum tervezete a magyar diplomáciai jelentések tükrében	49
Fejérdy Gergely (<i>Pázmány Péter Katolikus Egyetem</i>) A francia érdekképviselet nehézségei Magyarországon a II. világháború végétől a diplomácia kapcsolatok újra felvételéig	61
Holub Krisztina (<i>Pécsi Tudományegyetem</i>) A Le Monde tudósításai Magyarországról 1947-ben	73
Jamal Abdulaziz Raffah (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem</i>) The Kingdom's position concerning the Contemporary problems	91
Kalakán László (<i>Pécsi Tudományegyetem</i>) A Mitteleuropa gondolat fejlődése és gyakorlati-politikai megvalósulása a weimari Németországban	111
Kicsindi Edina (<i>Pécsi Tudományegyetem</i>) A „Nagy Összeccsapás” – vita kultúráról és civilizációról Samuel P. Huntington nyomában	135
Kolontári Attila (<i>Pécsi Tudományegyetem</i>) Sztálin beszéde a katonai akadémiák végzős hallgatói előtt 1941. május 5-én	143
Komár Krisztián (<i>Szegedi Tudományegyetem</i>) Az 1882-es brit okkupáció előzményei, az „egyiptomi kérdés” és az Osztrák-Magyar Monarchia Egyiptomban	157
Konok Péter (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem</i>) Egy másik kommunizmus. A német-holland tanácskommunizmus ideológiai-filozófiai gyökerei	177
Kovács Attila Endre (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem</i>) A mongol külpolitika fél évszázada	193
Leitmann Beatrix Laura (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem</i>) Globalisation and its consequences in Israel	207
Lesfalvi Tibor (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem</i>) Szlovák egyesületek az Alföldön a dualizmus korában (1867-1918)	221
Maruzsa Zoltán (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem</i>) Az osztrák nemzeti tudat változásai Ausztria jelenkori történetében	229
Masát Ádám (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem</i>) Berlin megosztottságának kialakulása	241

Müller Viktória (<i>Pécsi Tudományegyetem</i>) Francia-magyar kulturális kapcsolatok a második világháború alatt	249
Nagy Vince Róbert (<i>Debreceni Tudományegyetem</i>) Nemzet, nemzetiség és nyelv kapcsolata a finn politikai gondolkodásban a 19. század első felében	263
Pál István (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem</i>) Harold Wilson, a pragmatista munkáspárti reformer Harold Wilson politikusi pályafutása a miniszterelnöki kinevezéséig	277
Prantner Zoltán (<i>Szegedi Tudományegyetem</i>) Politika és hadsereg a monarchista Jemenben	305
Romsics Gergely (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem</i>) A felbomlás hírnökei. Az Osztrák-Magyar Monarchia képe Franciaországban 1879-1918	325
Stehler György (<i>Pécsi Tudományegyetem</i>) Az első osztrák köztársaság politikai és gazdasági orientációs kísérletei 1918-1922	337
Szigetvári Krisztián (<i>Pécsi Tudományegyetem</i>) A horvátországi magyarlakta falvak története	359
Tuli Andrea (<i>Eötvös Loránd Tudományegyetem</i>) A lóverseny, mint a társasági reprezentáció intézménye Ausztria-Magyarországon a 19-20. században	375

Contents

Editor's Preface	5
Andreides, Gábor – Nagy, István (<i>Eötvös Loránd University of Budapest – Pázmány Péter Catholic University</i>) A Non-Existing Nation? Or Thoughts on the Italian National Identity and Nationalism	7
Baján, Szilvia (<i>University of Pécs</i>) The Norwegian – Soviet relation during the Winter War 1939 – 1940	25
Demeter, Gábor (<i>University of Debrecen</i>) The road to Bucarest. The disruption of the 2nd Balkan Alliance	33
Mrs Katalin Erdélyi (<i>University of Szeged</i>) The Draft of the Mediterranean Pact in the Retrospect of Hungarian Diplomatic Reports	49
Fejérdy, Gergely (<i>Pázmány Péter Catholic University</i>) Difficulties in the Representation of French Interests in Hungary from the End of World War II to the Reestablishment of Diplomatic Relations	61
Holub, Krisztina (<i>University of Pécs</i>) Le Monde – reports on Hungary in 1947	73
Jamal Abdulaziz Raffah (<i>Eötvös Loránd University of Budapest</i>) The Kingdom's position concerning the Contemporary problems	91
Kalakán, László (<i>University of Pécs</i>) The Theoretical Development and the Practical – Political Realisation of the Mitteleuropa - thought in the Republic of Weimar in Germany	111
Kicsindi, Edina (<i>University of Pécs</i>) The Great Clash - debate on culture and civilisation based on Samuel P. Huntington	135
Kolontári, Attila (<i>University of Pécs</i>) Stalin's Speech in front of Graduating Cadets of Military Academies on 5th May 1941	143
Komár, Krisztián (<i>University of Szeged</i>) The Preliminaries of the British Occupation of 1882, the 'Egyptian Questions' and the Austro – Hungarian Monarchy in Egypt	157
Konok, Péter (<i>Eötvös Loránd University of Budapest</i>) Another Type of Communism. The Ideological – Philosophical Roots of German – Dutch Soviet-Communism	177
Kovács, Attila Endre (<i>Eötvös Loránd University of Budapest</i>) Half century of Mongolian Foreign Policy	193
Leitmann, Beatrix Laura (<i>Eötvös Loránd University of Budapest</i>) Globalisation and its consequences in Israel	207
Lesfalvi, Tibor (<i>Eötvös Loránd University of Budapest</i>) Slovakian associations on the Hungarian Lowland in the Period of Dualism. (1867-1918)	221

Maruzsa, Zoltán (<i>Eötvös Loránd University of Budapest</i>) The Alternations of the Austrian National Identity in the Present-Age History of Austria	229
Masát, Ádám (<i>Eötvös Loránd University of Budapest</i>) The Formation of the Divided Berlin	241
Müller, Viktória (<i>University of Pécs</i>) French – Hungarian Cultural Relations during the 2nd World War	249
Nagy, Vince Róbert (<i>University of Debrecen</i>) Nation, National Identity and Language in Association with the Finnish Political Thinking of the First Half of the 19th Century	263
Pál, István (<i>Eötvös Loránd University of Budapest</i>) Harold Wilson, the Pragmatist Labour Party Reformer. Harold Wilson's Political Career to his First Prime Ministership	277
Prantner, Zoltán (<i>University of Szeged</i>) Politics and Army in the Monarchist Yemen	305
Romsics, Gergely (<i>Eötvös Loránd University of Budapest</i>) The Couriers of Disruption. The Image of the Austro – Hungarian Monarchy in France 1879-1918	325
Stehler, György (<i>University of Pécs</i>) The Experiments of Economic and Political Orientation of the First Austrian Republic 1918-1922	337
Szigetvári, Krisztián (<i>University of Pécs</i>) The History of Hungarian Villages in Croatia	359
Tuli, Andrea (<i>Eötvös Loránd University of Budapest</i>) The Horse-Racing, as the Institution of Social Representation in Austro – Hungary in the 19th and 20th Century	375

A szerkesztő előszava

Az előző esztendőben indított tanszéki évkönyv 2004-es kötete nagy vállalkozásba fogott, hiszen öt egyetem doktori iskolájának hallgatóit mutatja be egy-egy tanulmánnyal. Először a *Közép-Európa és a nagyhatalmak* témakörhöz kapcsolódó munkák megjelentetésére gondoltunk, majd tágitottuk a horizontot, hogy ne csak a magyar-francia TÉT pályázat címének, hanem az évkönyvének is megfeleljenek a kötetben szereplő tanulmányok. S ha minden földrész nem is jelenik meg, de Európa, Ázsia, Afrika s még Amerika is jelen van, jóllehet a tanulmányok zöme azért az öreg kontinenssel s ezen belül közép-európai kérdésekkel foglalkozik. Az előbbieket mellett arra is kíváncsiak voltunk, hogy a magyarországi doktori iskolák hallgatói, tehát a jövő történészei hogyan művelik az egyetemes történelmet a 19-20. századra vonatkozóan. Egyáltalán lehet-e nálunk foglalkozni nem magyar vonatkozású történelmi kérdésekkel? A kérdés azért jogos, mert sokáig még a szakmában is az volt a vélemény, hogy az un. egyetemes történelemnek nem sok jogosultsága van, mert úgysem lehet eredeti, tehát levéltári forrásokhoz hozzájutni, ezért a nem magyar kérdésekkel foglalkozók csupán a külföldi szakmai eredmények közvetítői lehetnek. Ez utóbbi sem lebecsülendő feladat, hiszen az így szerzett információk a hazai kutatást, oktatást egyaránt megújíthatják, mégis egy magára valamit is adó kutató szeret primer forrásokkal dolgozni, szeret alaputatást végezni, hogy ne csak közvetítője, hanem létrehozója legyen az információknak. A kötetben szereplő tanulmányok szinte minden esetben alaputatásról szólnak. A szerzők bejárták az Oslótól, Moszkvától Rómáig, a Londontól, Párizson, Bécsen, Budapesten át Ulánbátorig terjedő teret, hogy hozzájussanak a témájukhoz szükséges szakirodalomhoz és a különböző forrásokhoz. Mindez azt bizonyítja, hogy az előbb feltett kérdésre igen a válasz, s azt is, hogy Magyarországon is lehet, sőt kell is olyan kérdésekkel foglalkozni, melyekhez az említett vagy azon túli térben szerzhető be a szükséges információk, mivel Magyarország históriája, változó helyzete sem érthető meg szélesebb összefüggések ismerete, tehát egyetemes történelmi kutatások nélkül.

Amikor ez a kötet megjelenik, a szerzők közül jó néhányan már elkészítették doktori disszertációjukat, s a védésre készülődnek, mások kutatási eredményeik publikálása terén most teszik meg az első lépéseket. Akár tapasztaltabb, akár teljesen kezdő kutatóról van szó, még mindenki a pályája elején található, ezért keresi azokat a fórumokat, ahol az eredményei megjelenhetnek, s neve kezd ismertté válni a szakma világában. E kötetet ezt a fórumot igyekeztünk biztosítani, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy összehozzuk egymással a hazai doktori iskolákat. Természetesen azért, hogy e könyv lapjai segítségével nyissunk a jövőbeni szorosabb együttműködéshez. Egyértelmű, hogy nem ezeken a lapokon találkozhatnak először, hiszen a doktori képzés, szigorlat, védés vagy a konferenciák számos találkozási lehetőséget kínálnak, elsősorban az oktatók számára. A doktori iskolák hallgatóinak kevesebb ilyen alkalom adatik, kisebb az esély a bemutatkozásukra, eredményeik megmutatására. Egy szorosabb együttműködés ezen a téren változást hozhat, s ily módon a pénzügyi háttér is jobban biztosítható. Finanziális támogatottság nélkül még e korántsem sok beruházást igénylő tudományág sem működhet, jóllehet nem csillagászati összegekről van szó. S erre akár e kötet is példa lehet. A kiadás költségeit a szerkesztő le sem meri írni, mert egy aranyifjú egy-egy hétvégén ennél lényegesen többet költ. A tudományos eredmények megjelenítésével, a szellemi vagy tényleges találkozásokkal azonban a nehezen megszerzett támogatások megtérülnek. E találkozások azért is fontosak, mert ily módon az említett eredmények a nagyobb közönséghez is eljutnak, miközben a doktori iskolák is jobban

megismerik egymást. Ennek érdekében egy hosszabb bemutatást terveztünk a kötetben megjelenő tudományos műhelyekről. Számos ok miatt azonban erről le kellett mondanunk. E bevezetés végén felsoroljuk a kötet szerzőit adó doktori iskolákat.

A Debreceni Tudományegyetemen Barta János professzor vezeti a Multidisziplináris Bölcsészettudományok Doktori Iskolát, ahol a Történeti Intézethez és a Néprajzi Tanszékhez kapcsolódó különböző témákban, mint régiónörtörténet, gazdaság, társadalom, eszmetörténet, stb., lehet tudományos minősítést szerezni. A Szegedi Tudományegyetem Történelemtudományi Doktori Iskoláját J. Nagy László professzor irányítja, s az antikvitás, a medievisztika és a 16-20. századi magyar és egyetemes történelmet átfogó modernkori program kínál kutatási lehetőségeket. A Pécsi Tudományegyetem Interdisziplináris Doktori Iskoláját Kisbán Eszter professzor vezeti. Az iskola az ókortól a napjainkig terjedő történelmet, a politológiát, a néprajzot, a kulturális antropológiát integrálja. A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Történelemtudományi Doktori Iskolája Fröhlich Ida professzor irányítása alatt működik, s a gazdaság- és politikatörténettel, az életmóddal, eszmei irányzatokkal, valamint az egyháztörténettel foglalkozó műhelyek várják a hallgatókat. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a régészettől, az egyiptológiától az új- és jelenkori történelmig 14 programban lehet doktori fokozatot szerezni, s a Történelemtudományok Doktori Iskoláját Gergely Jenő professzor vezeti.

A szerkesztőnek már csak az marad hátra, hogy a szerzőknek újabb sikereket kívánjon, az érdeklődő pedig találja meg a szellemi szórakozást a bemutatott témákban.

Budapest, 2004 novemberében

Majoros István

***Egy nem létező nemzet?*¹ – avagy gondolatok az olaszok nemzeti identitásáról, nacionalizmusáról**

Richard Hill az európai nemzetekről, a kultúrák keveredéséről és egymásra hatásáról szóló munkájában nagyon helyesen a következőket írja: „...az olasz a legmegfejtethetlenebb európai nép, pedig ők látszanak a legkevésbé bonyolultaknak. Talán éppen ezért. Sokáig próbálkoztunk, hogy kiismerjük őket, holott nincs rajtuk semmi kiismernivaló. Elégedettek azzal, amilyenek, nem szándékoznak háborúba menni, és szeretik a jó életet: a kenyeret, a szerelmet és a fantáziát. De...”²

Sokan különbözőképpen gondolkoznak mind az olasz nemzetéről, mind a tőle elválaszthatatlan olasz nacionalizmusról. Azok, akik úgy gondolják, hogy az olasz nemzet nem igazán létezik, az olaszok kétségtelenül meglévő individualizmusára hivatkoznak, az Appennin-félsziget sokszínűségére, kulturális, nyelvi, mentalitásbeli különbségekre, amelyek a végtelenségig megosztják, mint inkább egyesítik az olaszok millióit. Mások pontosan a meglévő sokszínűségben látják az egységet, mondván Itália ereje sokszínűségében rejlik.

De milyenek valójában az olaszok? Hill frappáns megfogalmazása szerint „...mindenféle olasz van: a Pó-síkságon élő olaszok, akik akkor is a német fajtából származnak, ha erre még gondolni sem szeretnek; a déli olaszok, akik – már amennyire tudjuk – részben görögök, részben arabok; és a köztük levő olaszok, akik esetleg tényleg olaszok”³. Igaz lenne, hogy a következőkben egy, az önazonosságával viaskodó országról, annak identitásukban némiképp bizonytalan lakóiról fogunk szólni, ahol az individualizmus „én remélem, megúszom” (*io spero che me la cavo*) elve az irányadó? Olaszország valójában nem más, mint a Savoyák akaratából, a nagyhatalmak beleegyezésével erőszakosan egyesített régiók összessége? Az utolsó hamisítatlan 19. századi nemzetállam? Vagy az első 20. századi? Milyen az olasz nemzet? Mit jelent az, hogy olasz nacionalizmus? Hogyan alakult a nemzet és nacionalizmus fogalma „e csodálatos országban [ahol] csak az olaszok jelentik a zavaró tényezőt”⁴ az országegyesítéstől napjainkig? Hogyan nyilvánulnak meg az olaszok nemzeti, nacionalista kérdésekben?

Reméljük, jelen tanulmányunk a 19.–20. századi Itália történetének epizódyszerű, rövid elemzésével ezekre az első hallásra egyszerűnek, olykor talán túlzónak tűnő, valójában igen összetett és bonyolult kérdésekre választ adhat.

Egység születik

1870. szeptember 20-án a Raffaele Cadorna generális irányította olasz lövészek (*bersaglieri*) bevonultak Rómába. A pápai hadsereg a megszűnt francia támogatás ellenére tovább küzdött, de csak annyi eredménnyel, hogy a királyi hadseregben negyvenkilencen, a pápai katonák közül pedig tizenkilencen veszítették életüket. A győzelemmel Róma⁵ lett a

¹ Teszi fel a kérdést Franco GIANOLA a *Storia in network* c. internetes oldal főszerkesztője az *Una nazione che non c'è* című cikkében. In: <http://www.cronologia.it/mondo37c.htm>

² HILL, Richard: *Mi, európaiak*, Geodéziai Szakkönyvek, Budapest 2001.

³ I.m. 145.

⁴ Egy 19. századi angol utazó véleménye. HILL: 144.

⁵ Cavour 1861-es beszéde és a torinói parlament döntése Rómát az Olasz Királyság fővárosává tette, a főváros azonban csak papíron létezett, így minden maradt a régiben, s Torino maradt a főváros. A torinóiak legnagyobb bánatára a főváros öt esztendővel később Firenze lett, s az maradt egészen 1871-ig.

fiatal és egységes olasz állam harmadik, s egyben végső fővárosa. A Risorgimento harcai befejeződtek. Megszületett az olaszok egységes állama.

Az optimális olasz államról, a közös és egységes hazáról, magáról az állam polgáraitól, az olasz nemzetéről a Risorgimento küzdelmes évtizedei alatt számos elképzelés, vélemény látott napvilágot. A Risorgimento előfutára Vittorio Alfieri (1749-1803) a nemzet fogalma alatt olyan emberek összességét értette, akik az éghajlat, terület, szokások és a nyelv tekintetében nem különböznek. Néhány évtizeddel később Alessandro Manzoni (1785-1873) nemzet definíciójában a közös fegyver, nyelv, vallás, történelem és szív egységét hangsúlyozta. Vincenzo Gioberti (1801-1852) „*Az olaszok erkölcsi és polgári primátusáról*” (Del primato morale e civile degli italiani) című művében a nemzet egységét még a pápa vezette föderatív állam formájában képzelte el. Ugyanebben a munkájában egy rendkívül érdekes megjegyzést is tett: „*Gli italiani non sono un popolo effettivo...il popolo italiano...non sussiste.*”⁶ Későbbiekben az olasz nemzetállamot egy a Savoyák vezette központosított nemzeti monarchiában látta volna biztosítottnak. Gioberti föderalizmusát többen el is tudták volna fogadni, de nem pápai vezetéssel, hanem szigorúan köztársasági alapon. Többek között a milánói Carlo Cattaneo (1801-1869) elképzeléseiben szerepelt egy olyan Itália, mely számos önálló köztársaságból áll, de ellene volt a központosításnak, mert tartott tőle, hogy az megszünteti a települések, városok, kommunák, régiók önállóságát. A republikánus demokrata Giuseppe Mazzini (1805-1872), a Risorgimento küzdelmeit egy univerzális forradalom kezdetének tekintette, amelyik majd megszabadítja az elnyomott nemzeteket. Az „*eszmében angolszász, nyelvében gall*”⁷ piemonti miniszterelnök, Camillo Benso di Cavour (1810-1861) elutasította a forradalmat és az „*Italia farà da sé*” önfelszabadítási gondolatát. A nemzet egyesítését az abszolutizmus liberális fejlődés utáni lebontásában, és külső segítségben tudta elképzelni. Egy olasz mondás szerint, az egységes Olaszországot Mazzini hite, Garibaldi bátorsága, Cavour okossága teremtette meg. A hit, az ész mellett tehát szükség volt a mindent legyőző, megállíthatatlan hősökre is. Nos, a Risorgimento talán legnépszerűbb hőse, a természet furcsa tréfájaként szöke és kék szemű volt, keresztlevelét pedig franciaül írták és nem csak azért, mert 1807-ben, születésekor Nizzában (Nice) a hatóság francia volt. Édesapja ettől függetlenül a fél város számára Dominique (Domenico) volt, hiszen a vidék a provanszál és az olasz ligúriai változatának elegyét beszéli, lakóinak történeti tudata pedig elsősorban regionális jellegű.

Az Olasz Királyság végül a szász eredetű Savoyai királyi család⁸ jogára alatt egyesült. Az új uralkodó II. Viktor Emánuel (1861-1878) lett, és ez a tény az első furcsaságot jelenti történetünkben. Itáliának ugyanis sosem volt I. Viktor Emánuel nevű uralkodója. Piemontnak viszont igen. II. Viktor Emánuel maga sem igen szerette, ha az olaszok királynak nevezték, ilyenkor mindig Olaszország királyára helyesbített. Akkor hát még sincs szó másról, mint „*egyszerű piemontizálásról*”?

Az új állam a területi igényeket tekintve gyakorlatilag „*készen*” volt. A lépésről-lépésre meg-, illetve visszaszerzett területek után nem igen maradtak számottevő területek, melyekre a fiatal állam igényt tartott. Az Alpok lábainál elterülő Dél-Tirol vegyes nemzetiségű – német, olasz, ladin –, illetve a dalmát partszakasz, s a szlovén-horvát-olasz határvidék szin-

⁶ „*Gli italiani non sono un popolo effettivo...il popolo italiano...non sussiste*” (Az olasz nép nem egy valós nép...az olasz nép nem létezik valóságosan). Eredeti Gioberti idézet, Del primato morale e civile degli italiani Capolago 1846, vol. I. pp. 117-118. Közli Storia d'Italia Einaudi: I caratteri originali, Einaudi Tascabili 1989.

⁷ Gioberti találó megjegyzése a piemonti miniszterelnökről.

⁸ A dinasztia nem egészen száz évig uralkodott Itáliában: a második világháborút követően az 1946. június 2-i referendum alkalmával az olaszok csekély többséggel ugyan (Köztársaság: 12.717.923 szavazat, Monarchia: 10.719.284 szavazat) de a monarchia helyett a köztársaságot választották. Az olasz királyi család több mint fél évszázados száműzetésbe kényszerült.

tén többnyelvű területével kapcsolatos viták csak a századforduló során élesedtek ki, s akkor hivatkoztak a Risorgimento el nem végzett feladataira.

A territoriális egyesítés miatt érzett öröm csak kis időre tudta elfeledtetni azokat a feladatokat, amelyek még az ország előtt álltak: a létrejött új államot ugyanis gazdaságilag, kulturálisan, nyelviileg és még sok egyéb szempontból kellett (volna) egyesíteni. A bizonytalan, felemás helyzetet legjobban Massimo D'Azeglio (1798-1866), a nagy patrióta író-politikus frappáns mondata érzékelteti: „*Most, hogy megteremtettük Olaszországot, meg kell teremtenünk az olaszokat is.*” D'Azeglio kijelentése azt érzékeltette, hogy a neheze csak most kezdődik: mihez kezdjenek egymással a társadalmi, kulturális, nyelvi szempontból meglehetősen különböző olasz tartományok? Miképpen lehetséges viszonylag rövid idő alatt kiegyenlíteni a fejlődésbeli különbségeket?⁹ Mi lenne az üdvözítő mód az olasz nacionalizmus felébresztésére és későbbi ébren tartására? Az új államnak számtalan nehéz és sürgető kérdésre kellett választ találnia.

E zűrzavaros időben még a hatalmas Párduc¹⁰ is bizonytalan családjá, királyá, a régi arisztokrácia sorsával kapcsolatban. Hiszen ha az országot a „*piemonti örökli, aki olyan nagy lármával van fõnn északon abban a pici fõvárosban*”,¹¹ akkor semmi más nem fog történni, minthogy a torinói tájszó lép a nápolyi helyébe. Ha „*don Peppino Mazzini köztársasága, akkor Fabrizio Corbera Salina hercegébõl Corbera úr lesz*”¹².

Az olasz irodalom másik nagy egyénisége Giovanni Verga *Szabadság* (Libertà) című novellájában elsõként ábrázolta mély õszinteségében a Risorgimento válságát, és az egyesülés kori olasz társadalom belsõ problémáit, meghasonlását. Érdemes megemlíteni Edmondo De Amicis 1886-ban megjelent *Szív* (*Il Cuore*) című munkáját. De Amicis egy véleményen volt D'Azeglioval: az ország egyesítése után a legfontosabb feladat az olaszok megteremtése. Véleménye szerint az évszázadokon keresztül megosztott Itália népeiben fel kell ébreszteni a nemzeti érzést, az összetartozást, a testvériséget. Talán nem követünk el nagy hibát amikor megállapítjuk, hogy a mai olvasó számára a műben idõnként túlcsoordul a szentimentalizmus, de a család és a haza szeretete példát jelentett és jelent a felcseperedõ olasz ifjúság számára.

Nagyon fontos kérdés volt a nyelvi egyesítés. Az olaszoknak nem volt egységes állama, amellyel azonosulhattak volna. A nemzeti öntudat kialakítása elsõsorban nyelvi kérdés volt és csak másodsorban politikai. Igaz ez akkor is, ha a nyelvi fejlõdés sem könnyelhetett el magának gyorsabb és látványosabb sikert, mint a politikai nemzet kialakulása. Az olasz

⁹ Az utókor ezt a fejlõdésbeli különbséget következetesen gazdasági különbségként definiálja. Ez azonban hibás megközelítés. Nem tekinthetünk el attól a ténytõl, hogy a 19. század közepén a ma oly elmaradottnak tekintett Dél-Itália (Nápoly) a fõlsziget mintaállamai közé tartozott. Lásd a már II. Ferdinánd alatt (1829-1859) világhírűvé vált ipari területeket: üveg és kristályipar, bútorgyártás, kalap és kesztyűipar. 1829-ben megjelent az elsõ gépesített papírgyár. Szövõipara a 40-es évekre már az észak-itáliai iparral vetekedett mind a mennyiség, mind a minõség tekintetében. A nehézipar és a mérnöki oktatás fejlõdését jelezte, hogy 1832-ben a Garigliano folyó felett felépítik a királyság elsõ vashídját, amely II. Ferdinánd nevével viselte. Az infrastruktúra részét képezte az úthálózat felújítása, amelynek eredményeképpen egyes források a kereskedelem ötvenszeres fejlõdését említik harminc év leforgása alatt. A nápolyi székhelyű üzletek száma megnégyszerezõdött. Ezek a kézműves vállalkozások a gazdasági fellendülés hatására megjelenõ gazdag polgárság igényeit szolgálták ki. Nápoly kikötõjének forgalma 1818 és 1840 között megnégyszerezõdött, egyes dél-itáliai kikötõkben - például Calabriában - meghatszorzódott. Világhírűek voltak a Castellamare di Stabiában gyártott hajók, melyek egy része a hadiflottát gyarapította, másik része a kereskedelmet, amely II. Ferdinánd uralkodásának elsõ 20 éve alatt a duplájára nõtt. Jellemzõ volt, hogy az egyesítés során a nápolyi flotta képezte az egységes királyság új flottájának törzsét.

¹⁰ Az olasz egyesítés ellentmondásairól szól Giuseppe TOMASI DI LAMPEDUSA: *A Párduc* c. regénye. Fabrizio Corbera Salina hercege nem kis rezignáltsággal, fájdalommal veszi tudomásul, hogy a világ amely körülvette, századok óta változatlan, megszünõben, átalakulóban van.

¹¹ TOMASI DI LAMPEDUSA, Giuseppe: *A Párduc*, Európa Könyvkiadó Budapest, 1984. 21.

¹² TOMASI DI LAMPEDUSA: 22.

irodalmi nyelvet Dantétól, a toszkán nyelvjárásból eredeztetik, ez vált a XVIII. századra az egyes olasz államok közötti közvetítő nyelvvé.

Az olasz irodalom egyik legnagyobbja, Manzoni, szintén Dantéból kiindulva, *Jegyesek*¹³ (I promessi sposi) című munkájával teremtette meg az egyesült Itália nemzeti irodalmi nyelvét. Olaszország egyesítése esetében a nyelv volt az egyetlen közös alap, amely a félsziget elítjét, mint olvasókat, és mint írókat egyesítette. A számítások azt mutatják, hogy az egyesítés pillanatában a népességnek csak 2,5%-a használta az olasz nyelvet a mindennapi érintkezésben. Az egyesítés pillanatában tehát teljesen hiányzott a közös nyelv. A helyzet rendkívül súlyos volt. Az italofoonok száma, vagyis azoké, akik képesek voltak az olaszt – az irodalmi olaszt – beszélni, hihetetlenül alacsony volt. Az egyesült olasz királyság alapításának pillanatában a lakosság majdnem 80%-a hivatalosan analfabéta volt, és a maradék 20% sem tudta használni az olaszt. A toszkánok az itáliai félsziget lakói közül egy kicsit könnyebb helyzetben voltak a beszélt toszkán nyelv és az irodalmi olasz hasonlósága miatt. A nyelvi egyesítés elősegítése érdekében az oktatás, az iskola helyzetét szabályozták: ingyenessé és kötelezővé tették az alapfokú képzést.

A mai elemző szemével nézve, a nemzetet meghatározó közös kultúra részeként szerepelhet a vallás is. Esetünkben azonban ez a kérdés sem egyszerű. A katolikus vallás hivatalos megítélése államról-államra változott,¹⁴ és akkor még nem is vizsgáltuk a hívők lelkületét. Elég példaként említeni, hogy a nápolyiakat érintő kérdések túlnyomó többségében a helyi szent, Szent Januárius (San Gennaro) a fontos. Szűz Mária, vagy Jézus személye a nápolyi hívőket egy tágabb, egyetemes (katolikus) világgal köti össze.

A 19. század vége és a 20. század eleje

Az egyesítés éveit az ország gazdasági életének, az olasz ipar európai szintre történő felzárkóztatásának és a termelékenység fokozásának lázas időszaka követte. A mezőgazdaság, az ipar, a hadsereg, a hadiflotta fejlesztése az államháztartás deficitjével járt. Az egymást követő kormányok a belső problémák elől az egyre jobban erősödő irredenta politikába menekültek. Megkezdődött az afrikai gyarmatbirodalom kiépítése. Afrikai olasz jelenlétéről már a Róma elfoglalása előtti időkben beszélhetünk: 1869. november 15-én a Rubattino Hajózási Társaság Hasszán ben Ahmed és Ibrahim ben Ahmed szultánoktól megvásárolta az Assab kikötőváros előtti öblöt. A későbbiekben a Rubattino megszerezte az Assab környéki szigeteket is, majd 1892. július 5-én Assabot és környékét hivatalosan olasz kolóniának nyilvánították.

A 20. század elején az olasz nacionalista retorika nem a nemzet gazdagságával, hanem a szegénységgel, és a Dél túlnépesedésével érvelt. Volt szegénység, és létezett a déli emigráció¹⁵ is, tehát nem volt nehéz kialakítani azt a képet, hogy a gazdag országok igazságtala-

¹³ A regény első kiadása még a milánói dialektus nyomait viseli. Manzoni később toszkanizálta művét, a feleségével viszont franciául, a rokonokkal, barátokkal a milánói anyanyelvén beszélt.

¹⁴ A félsziget államainak utolsó önálló politikai lépése az 1848-ban kiadott alkotmányok megszövegezése volt. Nápoly február 11-én publikált alkotmányának 3. pontja szerint: „A királyság egyetlen és örök vallása a Római Katolikus Apostoli vallás, és soha ne jelenhessen meg más vallás a királyság területén.” A február 21-én kiadott toscán alkotmány 1. pontja szerint: „Az állam egyetlen vallása a Apostoli Római Katolikus vallás. A már létező, egyéb kultuszok jelen alkotmány szabályai szerint kerüljenek elfogadásra.” A március 10-én kiadott Szárd-Piemonti alkotmány 1. pontja szerint: „Az állam egyetlen vallása a Apostoli Római Katolikus vallás. A már létező egyéb kultuszokat jelen alkotmány rendelkezésinek szellemében megtűrtnek tekintjük.” Az Egyházi Államok március 18-án kiadott alkotmányában érthetően fel sem merül a fenti kérdés.

¹⁵ 1861-től a hetvenes évekig megközelítőleg 22 millió ember hagyta el az országot munkakeresés reményében. Nagyobb részük déli származású volt. A legfrequentáltabb célpontok az USA és Kanada voltak, de érkeztek

nul, és méltatlanul bánnak a szegényekkel. A nacionalista gondolatok másik alapja az a tény volt, hogy az 1860-as egyesülés nem terjedt ki minden (részben) olasz lakta területre, így a nacionalizmus az ezek megszerzésére irányuló törekvésekből is táplálkozott. Ezen kívül megjelent egy új elem: a kollektív nemzeti gyász, a nemzet veresége,¹⁶ fájdalma, amiért az olaszoknak elégtételt kell venniük.

S bár a fiatal állam gazdasági eredményei biztatóan emelkedő tendenciát kezdtek mutatni, a déli elmaradottság mégis állandó eleme maradt a 20. századi olasz politikának. A déli kérdés, a dél ellen irányuló kritika mindig gazdasági természetű volt. Azt azonban, hogy az egyes korszakokban mennyire voltak megalapozottak ezek a kritikák, érdemes vitatni. A gazdasági fejlettség szintjét mérő statisztikák persze tévedhetnek, gyakran a fennálló politikai elit szolgálatában állnak, mégis ez az egyetlen módszer az összehasonlító gazdasági elemzések elkészítésére.

Véleményünk szerint a Risorgimentót megelőző időben nem voltak olyan méretű gazdasági eltérések az egyes régiók között, mint 100 évvel később. Egy olyan korban, amikor egy postakocsi – a kor leggyorsabb közlekedési eszköze – a Róma–Nápoly útvonalat 26 óra alatt tette meg, nem lehet komoly kereskedelmi forgalomról beszélni. Ugyanez az út tengeren, a ki és berakodásokat, valamint a Civitavecchia–Róma távolság 7 órás menetidejét beszámítva, több napot vett igénybe. Az infrastruktúra tehát nem támogatta a helyi jellegű manufaktúrák felszámolását és a központosított ipari termelés kialakulását. Kiugró fejlődést az érhetett el tehát, aki fejlesztette az infrastruktúrát és túl tudott lépni az önellátó termelés által felállított és fenntartott regionális korlátokon.¹⁷ A gazdaság fejlesztése fontos volt minden államnak, de mindegyik másként látott neki. A gyors fejlődés kulcsa a gazdasági szerkezetben volt. A 19. század második felében nem minden állam állt készen a gazdasági fejlődés gyors ütemű befogadására.¹⁸ A gazdasági fellendülést ugyan egyértelműen Piemont, Liguria és Lombardia eredményének tulajdonítják, mégsem szabad elfelejteni, hogy ennek pénzügyi alapját a déli Bourbon királyság államkincstára jelentette. A Risorgimento politikájából kiinduló és a 20. századra jellemző éles észak-dél megkülönböztetés véleményünk szerint nem helytálló, mert Olaszországban jóval egyenletesebb volt a gazdaság eloszlása, így nem lehet egy kelet-nyugati gazdasági tengely mentén kettéosztani a félszigetet. 1911-ben – az emigráció csúcspontja – Olaszország nehézipari termelésének 43,5%-át Firenzétől délre állították elő, jóllehet a kisipari termékek 60%-a is innen származott, ami igen szélsőséges és sajátos gazdasági szerkezetről árulkodik.

Az adatok és a század eleji szakirodalom tükrében feltételezhető, hogy a dél további elszegényedése a központi gazdaságpolitika hibájának tekinthető. 1961-re az olasz nehézipari termelésnek már csak 25%-a származott a középső és déli területekről, miközben a fenti iparág már csupán 4,5%-kal részesedett a nemzeti jövedelemből. A nehézipar esete természetesen kiragadott példa, arra utal, hogy a század elején fennálló tendenciák csöppet sem változtak meg, még a gazdasági csoda időszakában sem. Ugyanígy járt a textilipar is, észak híres húzóágazata, miután a déli textilipari produktum nemzeti össztermelésből történő ré-

olaszok Dél-Amerikába is, különösen Argentínába. Csak az 1901–1913-as időszakban, mikor a legnagyobb mértékű volt a kivándorlás, nyolc millió olasz hagyta el hazáját.

¹⁶ A fiatal Olaszország első kolonizációs próbálkozásait súlyos vereségek kísérték. Ilyen volt 1896-ben az olasz hadsereg veresége Aduánál az elmaradott etióp hadseregtől.

¹⁷ FELISINI, Daniela: *L' economia dei servizi nello Stato Pontificio*, IN: *Lo stato e l'economia tra restaurazione e rivoluzione a cura di Ilaria Zilli*, Napoli, 1997.

¹⁸ Nápoly 1848-as alkotmánya így rendelkezik a gazdasági kérdésekről: „Art. 63: A király... tárgyal a szövetségek és kereskedelmi egyezmények ügyében, de a ratifikálás előtt kikéri a törvényhozó házak véleményét.” Ugyanerről a toscán alkotmány 6. cikkelye így rendelkezik: „Az állam gazdasági jogrendjének alapelve, a kereskedelem és az ipar szabadsága legyen.” A későbbi fejlődésbeli különbségek ilyen alapjaiban különböző gazdaságpolitikai stratégiákkal magyarázhatóak.

szesedése az 1911-es 23,6%-ról 50 év alatt 5,7%-ra csökkent. A fenti számok azt tükrözik, hogy az ipari termelés területi eloszlása az egyesítés idején viszonylag egyenletesnek tekinthető, 50 év központi gazdaságpolitikája után 1911-ben már az észak dominált, és ez a tendencia 1961-re tovább erősödött.¹⁹ Nem tagadjuk, az egyesítéskor Dél-Itália gazdasági szerkezetéből hiányzott a fejlődés lehetősége, akadozott a hitelélet, a Kettős Királyság nem rendelkezett hosszú távú gazdasági stratégiával. Földrajzi elhelyezkedése okán a királyság elsősorban a Török Birodalom helyét tudta volna elfoglalni a távolsági kereskedelemben, de az európai gazdasági folyamatokban kevés szerepet remélhetett. Itáliának a Mediterráneumban elfoglalt központi elhelyezkedése a 20. században kap ismét hangsúlyt Mussolininek a Római Birodalom mintájára követett „*mare nostro*” politikájában.

E kor nacionalizmusát vezető írók, publicisták képviselték. Ilyen volt Enrico Corradini (1865-1931) újságíró, politikus az 1903 végén alapított *Il Regno* című lapjával, vagy Giuseppe Antonio Borghese az 1904-ben alapított *Hermes* című folyóirattal. Az előbbi hasábjain írtak először Itália afrikai missziójáról, s a franciákat természetes riválisként tüntették fel a Mediterráneumban. Az említett lapokban találkozunk Darwin és Nietzsche gondolataival is. Nápolyban 1909-ben jelent meg a *La Nave*, s 1915-ben a *Fratelli d'Italia* című nacionalista lap, Tarantóban pedig az első világháború kitörésének évében adtak ki egy nacionalista lapot *Il Nazionalista* címmel. Közép Olaszországban Rómában és Firenzében, északon pedig Torinóban, Milánóban, Padovában, Velencében, Ferrarában, Rovigóban, Udinében, Alessandriában és végül Bolognában jelentek meg nacionalista periodikák.²⁰ De nem csak a nacionalisták, hanem a baloldal, a munkás csoportok egy része is támogatta az afrikai olasz kolonizációt. A szépirodalomban Gabriele D'Annunzio²¹ (1863-1938) és Giovanni Pascoli²² (1855-1912) képviselte a nacionalizmust. Olaszországban ennek az eszmeáramlatnak köszönhetően a gazdasági élet, a pénzvilág, és az állami apparátus vezető klikkjeinek már megvolt az a saját öntudata, amellyel magát az országgal azonosította, és igényt érzett olaszságának exportálására. 1910-ben megalakították az *Olasz Nacionalista Szövetséget* (Associazione Nazionalista Italiana). Róma 1911-ben anektálta Tripoliszt és Kirenaikát, és ezekből a területekből 1912-ben Líbia néven gyarmatot alapított.

Néhány esztendővel később, a világháborúban, az olaszokat zömükben olaszok lakta területekért (Dél-Tirol, Isztria, Dalmácia) küldték harcba. Mussolini ebben az időben kezdett közeledni a nacionalistákhoz. Az 1917-es caporettoi vereség azt az álláspontot alakította ki benne, hogy minél több az áldozat, annál nagyobb lesz a végső győzelem utáni jutalom. „*Jóságos Isten! Az Isonzónál megelégedtem Isztriával, Trieszttel és Fiumével, a Piavénál egész Dalmáciát akarom!*” – nyilatkozta Caporetto után a Duce egy magánbeszélgetés során. A nyilvánosság előtt mérsékeltebb hangon ugyan, de lényegében ugyanezt mondta el, beszédét taktikusan a jugoszláv imperializmusra irányítva: „*A nemzetiségi jogoknak Olaszország vonatkozásában is érvényesülniük kell; lehetetlen, hogy e jogokból csak mások részesüljenek, méghozzá Olaszország rovására.*”²³

¹⁹ ZAMAGNI, V.: *Industrializzazione e squilibri regional in Italia*, Bologna 1978. SVIMEZ: *Un quarto di secolo nelle statistiche nord-sud*, Roma, 1978.

²⁰ GAETA, Franco: *Il nazionalismo italiano*, Editori Laterza 1981. 164.

²¹ Amikor Itália háborúba lépett a költő már 52 éves volt, mégis az első vonalakban harcolt mind a tengerészetnél, mind az akkor még gyerekcipőben járó légierőnél. Ez utóbbinak később jelentőséget ad az a tény, hogy D'Annunzio később Bécs fölé is berepül, s a rá jellemző dekadens érzésvilágnak megfelelően állítólag csak hegedűjét vitte magával. Hódítást magasztaló költeményei: a Kiválasztott nemzetet dicsőítő dal (Canto augurale per la nazione eletta, 1904), a Latin háború dalai (Canti della guerra latina, 1914-1918).

²² A szerencsétlen gyermekkorú Pascoli – tízéves, mikor az apját meggyilkolták, s nemsokára édesanyját és testvéreit is elveszítette – Carducci utóda volt a bolognai egyetemen.

²³ ORMOS Mária: *Mussolini*, Kossuth Könyvkiadó, 1987. 101.

A katonáknak azt harsogta a propaganda, hogy elnyomott nemzettestvéreikért indulnak harcba. 1918. november 3-án aztán a Padova melletti Villa Giustiban Weber tábornok az Osztrák-Magyar Monarchia képviseletében aláírta a fegyverszüneti feltételeket. Itália számára a háború véget ért. Olaszország három és fél évet küzdött, hatalmas áldozatokat hozott, most győzött. Mindenki a jutalmat várta. Azonban az eredmények messze elmaradtak az olasz várakozástól: Triesztet megkapták, Fiumét nem. Dél-Tirol azonban a királyság része lett. E terület státusa sajátosan alakult, mivel Trento városa körül az olaszok lakta Trentino tartomány található. Az olaszok szerint a terület „*visszacsatolása*” a Risorgimento el nem végzett feladatai közé tartozott.²⁴ A terület északi részén Bolzano (Bozen), Merano (Meran) német ajkúak lakta vidékek, az olaszok ezért erre a területre nemzetbiztonsági szempontból formáltak jogot.

A háború után megszületett a megcsönkített győzelem (“*vittoria mutilata*”) fogalma, s a liberális politika valamint Giolitti miniszterelnök fölött eljárt az idő. Az ország balra indult. Azok, akik csalódtak a győzelemhez fűződő reményeikben, egyre jobban igazolva látták a szocialisták korábbi semlegességi politikáját. A fasizmus időszaka alatt ezért tudott Mussolini a jugoszláv imperializmusra, és a jogos olasz igényekre hivatkozni.

Fiume²⁵, a mai Rijeka túlnyomórészt olaszok lakta város, az Isztriai félsziget és Horvátország határán, a mezőgazdasági termelésből élő hátországa viszont túlnyomórészt délszláv etnikumú volt. A dalmát partokra az olaszok szintén igényt tartottak, s ezt 1915-ben az antant hatalmak meg is ígérték Olaszországnak,²⁶ a háború végén azonban az amerikaiak nem mondtak.

A fasizmus időszaka

A megszerzett vegyes lakosságú északi területek státusával kapcsolatban az akkori nacionalista olasz véleményt leghatározottabban Mussolini fogalmazta meg, őszintén és kertelesség nélkül az olasz képviselőház elé tárva gondolatait: „*Olasszá tesszük ezt a vidéket, mert alapjában véve olasz. Olasz földrajzi tekintetben, olasz a történelem szerint...Az Alto-Adige németisége nem képvisel nemzeti kisebbséget, csak néprajzi maradványt. 180 ezren vannak, ezek közül 80 ezer németté vált olasz, akiket igyekezni fogunk visszaszerezni; visszaszerezük régi olasz neveiket, melyet minden régi okiratban megtalálunk és legyenek büszkék, hogy a nagy olasz haza polgárai lehetnek. A többiek pedig a különböző barbár inváziók maradványai, abból a korszakból, amikor Olaszország még nem volt egységes és önálló*

²⁴ Tirol történelmi tartománya a Brenner-hágóval jelzett alpesi vízválasztó két oldalán fekszik, és századokon át a Habsburgok birodalmába tartozott. Az első világháború után a földrajzi határ államhatárrá lett. A terület északi része (és egy kisebb keleti csücske) ma Tirol néven és Innsbruck székhellyel Ausztria kilenc szövetségi tartományának (Bundesland) egyike. Az Olaszországhoz került rész a Trentino–Alto Adige autonóm körzetet alkotja, amely két megyéből áll. (Olaszország közigazgatásilag húsz tartományra – regione – és 94 megyére – provincia – tagolódik. Öt körzetnek autonóm státusa van.) A körzet Ausztriával határos megyéjének központja Bolzano (Bozen), lakossága többségében német nyelvű. Ezt a vidéket hívjuk Dél-Tirolnak, de az olaszok Alto Adigének (Felső-Adige) nevezik. Az alsó megye székhelye Trento (Trient), a várost és vidékét – vagyis Trentinót – olaszok lakják. Az Európai Unió keretében jött létre és működik az osztrák Tirol tartomány, valamint az olaszországi Dél-Tirolt és Trentinót magában foglaló európai régió.

²⁵ Az olasz nacionalisták csalódása akkora, hogy D’Annunzio motorizált egységei élén megszállta „*felszabadította*” Fiumét 1919. szeptember 12-én. Ettől kezdve 1920. november 12-ig, a jugoszláv-olasz rapallói szerződés aláírásáig a fiumei kérdés lázban tartotta az olasz közvéleményt.

²⁶ 1915-ben a londoni titkos szerződésben Itália területi ígéreteket kapott. Az északi határ kitolását a Brenner-hágóig, Isztriát, Dalmáciát, Libiát, Eritreát, illetve Kisázsia egyes részeit.

*hatalom, hanem az északi és nyugati hatalmak hadi színtereként szerepelt.*²⁷ Az ország egyesítéséről pedig így vélekedett: *„Ami az olasz egységet illeti, abban a liberalizmusnak abszolúte alacsonyabb szerep jutott, mint amelyet Mazzini és Garibaldi révén általában neki tulajdonítanak, s akik ráadásul nem is voltak liberálisok. A nem liberális Napóleon beavatkozása nélkül nem lett volna a miénk Lombardia,²⁸ és az ugyancsak nem liberális Bismarck fellépése nélkül ...igen valószínű, hogy Velence sem lett volna a miénk 1866-ban, és 1870-ben sem vonulhattunk volna be Rómába*”. A Duce elgondolása szerint nem a nemzet szüli az államot, hanem az állam hozza létre a nemzetet. A fasiszta állam szervezi meg, korlátozza a felesleges vagy káros szabadságjogokat, viszont megtartja a legfontosabbakat. Az olasz nemzet az ő vezetése alatt támad föl évszázadok elhanyagoltsága és idegen megszállás után. Az olaszok politikai, társadalmi és erkölcsi egysége csak a fasiszta államban valósulhat meg. Olasz állam nélkül nincs olasz nemzet.

A fasizmus doktrínája szerint az uralomra, a nemzetek expanziójára való törekvés egyet jelent az életképességgel. Ennek ellentéte az otthon ülés, a hanyatlás jele. A születő, feltámadó népek – így az olaszok is – imperialisták, a haldoklók pedig lemondók. Mussolini véleménye az volt, hogy az olaszok a németekkel ellentétben sohasem alkalmaztak barbár kényszert gazdasági és szellemi terjeszkedésük elősegítése érdekében. Imperializmusuk szelleme nem támadó, így nem jár fegyveres konfliktussal. Az olasz kormány a két háború között csak békepolitikát követett, ám az olasz békeakarat nem leszerelést jelent. A leszerelésnek általánosnak kell lennie, mert az egyoldalú olasz leszerelés földön, vízen, levegőben az öngyilkossággal egyenlő – hangzik Mussolini értékelése, melyet az olasz szenátus előtt mondott el. A politikus az olasz fajról, mint az antik rómaiak leszármazottairól kizárólag történelmi értelemben beszélt, mellőzve a faj biológiai koncepcióját. Az olasz népet és az olasz fajt egynek tekintette. Uralkodásra való elhivatottságának indokait történelmi tradíciókkal, s nem felsőbbrendűséggel magyarázta. A Duce a fentiekben említett *„gazdasági és szellemi terjeszkedést”* a tripoliszi földművelési kongresszuson elmondott beszédében többek között azzal indokolta, hogy az olasz termékeny nemzet, az is akar maradni, ezért földre van szüksége²⁹. A 20. század ezen évtizedeit intenzív olasz terjeszkedési politika jellemezte. Mussolini beltengerré nyilvánította a Földközi-tengert (*mare nostro*): *„Legyen bátorságunk kimondani, hogy Olaszország nem lehet örökre bezárva egy tengerbe, legyen bár az az Adriai-tenger is. Ezen éppúgy, mint a földközi-tengeren kívül más tengerek is érdekelhetnek minket.”*³⁰ Olaszország, *„a kultúra ősanija”*³¹ 1935. október 2-án megtámadta Abesszíniát (*barbár törzsek konglomerátuma*³²), s egy esztendővel később annektálta. Négy esztendő múlva Albánia következett, az az ország, amelyről Mussolini így nyilatkozott: *„Olaszország készséggel működik közre az öreg, de mégis ifjú Albánia újjászületésében, amelyet Olaszországhoz oly sok százados és hagyományos kapcsolatok fűznek.”*³³

²⁷ Mussolini a Képviselőház előtt, 1926. február 6. MUSSOLINI, Benito: *A fasizmus doktrínája* Gede Testvérek BT. Budapest, 2000 92.

²⁸ Itt kell említést tenni a Franciaországgal *„összolasz nemzeti érdekből”* megkötött Plombières-i egyezményről (1858. július 21.), amely szerint osztrák támadás esetén Franciaország beavatkozik Piemont oldalán az Ausztria elleni háborúba. A Bécs felett aratott győzelem esetén a Savoyai-dinasztia északolasz királyságot hoz létre. Közép-Itáliában francia, vagy francia orientációjú uralkodó kerül hatalomra, a Nápolyi Királyságban pedig francia királyt juttatnak trónra, majd Itáliát konföderációba tömörítik a pápa fősege alatt. A segítségért Franciaország megkapja Nizzát és Savoyát. KISS Aladár: *Olaszország története 1748-1968*, Akadémiai, Budapest, 1975. 82.

²⁹ Mussolini beszédéből (tripoliszi földművelési kongresszus), 1926. április 16. MUSSOLINI: 93.

³⁰ MUSSOLINI: 1929. február 16. Olasz Képviselőház

³¹ MUSSOLINI: 1936. március 23. A korporációk nemzeti nagygyűlése előtt mondott beszéde.

³² Uo.

³³ Mussolini a Szenátus előtt, 1928. június 5. MUSSOLINI: 141.

A második világháború viszonylag hamar pontot tett az agresszív olasz terjeszkedési politika végére, az olaszok harci kedve pedig nagyon gyorsan kialudt 1942 októbere, az El Alameinnél bekövetkezett katasztrófa után. A végjátékra nem kellett sokat várni: 1943. május 12-én az afrikai német-olasz csapatok letették a fegyvert, Olasz-Afrika elveszett. Sőt! A szövetségesek június 10-én partra szálltak Szicíliában. A partraszállás előtt néhány nappal alakult meg Rómában, az olasz-afrikai minisztérium épületében a Földközi tengeri Tanulmányi Központ. A megnyitón Peruzzi, Afrika-ügyi miniszter mindezek ellenére még mindig a földközi tengeri Olasz Birodalomról szónokolt: „*Olaszországnak feltétlenül szüksége van az afrikai területre, hogy ott terjeszkedhessen, dolgozhasson, termelhessen és gondoskodhasson annak a népfölöslegnek a szükségleteiről, amely fajának becsvágya és szerencsés törekvése.*”³⁴ Peruzzi hangsúlyozta, hogy „... *nem csupán a földrajz és a történelem, hanem a szív és öntudat szenvedése készíteti az olaszokat arra az elhatározásra, hogy a hazának egy elveszett részét visszazerezzék. Az angolszász ellenség ezt éppen úgy tudja, mint annak idején tudták a karthágóiak, a macedónok, az illírek, epiróták és mindazok, akik vették Itália nagyságával.*”³⁵

A második világháborút követő évtizedek

1947. február 10-én Párizsban aláírták, szeptember 16.-án pedig hatályba lépett az olasz békeszerződés. Olaszország a II. világháború után egységes állam maradt. Területi veszteségei azonban voltak. Jugoszláv-olasz viszonylatban elveszítette egész Isztriát és a Karszt vidéket (Carso) a Juliai Alpoktól délre Postumiáig (Postojna) és Fiuméig (Rijeka) terjedően. Jugoszlávia megkapta még Zara (Zadar) városát, Pelagosa (Palagruza) szigetét, és az isztriai tengerpartot övező kis szigeteket. Trieszt 1954-ig szövetséges megszállás alá került,³⁶ és szabad státust kapott Trieszt Szabad Terület néven. A város jövője már azon a konferencián is szóba került, mikor a „*három nagy*” először találkozott egymással, hogy megkezdjék a háború utáni rendezéseket. Teheránban Litvinov (1876-1951) szovjet külügyi népbiztos újságírók előtt kijelentette, hogy az Egyesült Nemzetek győzelmük esetén Horvátországból, Dalmáciából, Szlovéniából és Isztriából álló szláv államot alakítanának, melynek Trieszt lenne a fővárosa. E javaslat, kellőképpen felháborította Olaszország közvéleményét³⁷. A területi veszteségekhez tartozik még: a Dodekanész-szigetek - Görögországhoz kerültek -, a gyarmatok, s Franciaország került többek között a Kis Szent Bernát hágó, s Mont Cenis.³⁸

³⁴ Tudósítás a megnyitóról. „*Olaszország a földközi tengeri civilizációjának győzelméért küzd*” A Magyar Távirati Iroda közli az olasz Stefani Hírügynökségre hivatkozva 1943. június 3.-án 10 óra 5 perckor. Magyar Távirati Iroda (könyvomas) 537. kötet 1943. június 3. 6. kiadás, Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) K 428 Sajtó Levéltár.

³⁵ Uo.

³⁶ A két ország viszonya a második világháborút követően, egészen a trieszti kérdés megoldásáig rendkívül rossznak mondható. Mindennaposak voltak a fegyveres összetűzések a határon, az Adrián. Olasz vélemények szerint a két ország közötti viszonyt nagymértékben elmérgesítette az a tény, hogy Triesztből a jugoszláv megszállás idején mintegy 25-30 ezer olaszt hurcoltak el és végeztek ki. Ez aztán olyan jugoszlávellenes hangulatot teremtett Triesztben, hogy a hatvanas évek elején az olasz külügyminisztérium magas rangú funkcionáriusai „*nem tanácsolnák sem Tito elnök úrnak, sem más jugoszláv vezetőnek, hogy Triesztbe látogasson*”. Simó Gyula római magyar követ levele. Tárgy: látogatás Umberto Grazi nagykövetnél, az olasz KÜM politikai főtákaránál, 1961. január 14. MOL XIX.-J-1-j Olaszország KÜM TÜK 1945-1964 1.d.

³⁷ „*Litvinov szláv államot akar kialakítani Trieszt fővárossal*” c. MTI híradás. MTI XXVI-A-14 Sajtó Levéltár Magyar Távirati Iroda (könyvomas) 1943. június 16. 9 óra 45 perc 10. kiadás

³⁸ HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945-1982*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó – Gondolat Könyvkiadó, Budapest, 1985. 105-115.

Ha szemügyre vesszük a háború utáni időszakot, egy rövid életű szeparatista mozgalommal, törekvéssel találkozunk Szicíliában. Az Andrea Finocchiaro vezette mozgalom 1943 után bontakozott ki és viszonylag rövid életűnek bizonyult, 1946-ban már kifulladásban volt, aminek okát az egyik legnagyobb összolász probléma jelentette: a maffia, illetve annak egyik leghíresebb-hírhedtebb alakja, Salvatore Giuliano, a „*maffia atyja*”.³⁹ A szeparatista mozgalom hívei, politikusok, nagybirtokosok, nemesi családok, romantikusabb lelkületű szicíliaiak kiábrándultak az egységes olasz hazából. A beígért dicsőség helyett szegénység, vereség jutott osztályrészül. A maffia a szeparatisták mellé állt, nem eszmei, inkább anyagi érdekeinek megfelelően. Az elszakadást pártolók rettegetek egy esetleges kommunista hatalomátvételtől, mert az felszámolta volna a nagybirtokrendszert, megszüntette volna a magántulajdont. Nem óhajtottak egy új háborút sem, tervükben egy földközi-tengeri semleges státus szerepelt svájci mintára. A mozgalomba bekapcsolódott néhány „*amerikás*” olasz nagyra törő terveiben az is megtalálható, hogy a szigetet az Egyesült Államokhoz kellene csatolni. A mozgalom nem volt átütő erejű, a kormányzat nem tűrt semmiféle, az ország területi egységét veszélyeztető mozgalmat.⁴⁰ A szeparatisták létrehozták ugyan a *Szicíliai Függetlenség Önkéntes Hadseregét* (EVIS, Esercito Volontario per l'Indipendenza Siciliana), ám a nem túl jelentős csoportot Róma néhány rövid összecsapás során megsemmisítette. Hogy mennyire nem volt átütő erejű bizonyítja az is, hogy mikor Olaszországnak szembe kellett néznie Trieszttel, illetve a város hovatartozása miatt kialakult helyzettel 1945. április 20-án, több ezer diák tüntetett Palermó utcáin Triesztnak Olaszországhoz való tartozása mellett. A szicíliai elszakadó mozgalom épületeinek ablakaiból kövekkel dobálták meg a tüntetőket. A diákok áttörték a rendőrségi gyűrűt, megrohamozták a szeparatisták épületét és kitűzték rá az olasz zászlót.⁴¹ A szeparatista mozgalom zátonyra futott, jóllehet Róma elismerte Szicília jogát a közigazgatási autonómiához. A mozgalmat az idősebb korosztályból sokan gyászolták, mondván ez volt a szicíliai nemzet vége.

Az amerikaiaktól és a franciáktól eltérően az olaszok a második világháború után felhagytak a látványos felvonulásokkal és a nacionalista öntömjénezéssel. A két évtizedes fasiszta uralom kigyógyította őket a nemzeti lelkesedés mindenféle nyílt kifejezéséből. Az olasz trikolorót jószerivel csak a futballrajongók lobogtatják a nemzetközi meccseken. De a hazafias megnyilvánulások hiánya még nem jelenti azt, hogy az olaszok kevésbé lennének nárciszitikusok. Tény az, hogy a meglévő olasz nacionalizmus nem az államhoz, hanem a társadalomhoz, az „*olasz életformához*” kötődik, ahhoz, amit Gramsci (az egyetlen külföldön is olvasott huszadik századi olasz filozófus) a nemzeti-populáris kultúra névvel illetett. Az olaszok vég nélkül panaszkodnak Olaszországról (a társadalmi szatíra a színház és a filmek kedvelt műfaja). E gyakran kegyetlen önkritika mögött rögeszmés magukbafordulás húzódik meg. Közismert a vicc az európai népekről: *Mi a paradicsom? Válasz: az a hely, ahol a szakács francia, az üzletember német, a rendőr angol, a hivatalnok svájci és a szerető olasz. És mi a pokol? Válasz: ahol a szakács angol, az üzletember francia, a rendőr német, a szerető svájci és a hivatalnok olasz.*

³⁹ Giuliano az elmúlt század legjelentősebb banditája volt, egy fiatal, alig iskolázott parasztleány, aki memoárjában megörökítette azoknak a politikusoknak a nevét, akik el akarták szakítani Szicíliát Olaszországtól.

⁴⁰ Az olasz kormány a szicíliai szeparatisták ellen Q br/br/B 2 Róma, április 19. /Reuter/. Az olasz kormány szerdán sajtónyilatkozatot tett közzé, amelyben élesen elítélte a Palermóban üléső szicíliai szeparatistákat. Az olasz kormány nem tűr el olyan mozgalmakat – mondja a hivatalos nyilatkozat – amelyek célja olasz területek elkülönítése Olaszország többi részétől. /MTI/. MTI XXVI-A-14 Sajtó Levéltár Magyar Távirati Iroda (könyomatos) 1945. április 19. 10 óra 15 perc 17. kiadás.

⁴¹ „*Utcai verekedések és tüntetések Palermóban*” MTI XXVI-A-14 Sajtó Levéltár Magyar Távirati Iroda (könyomatos) 1945. április 22. 22 óra 30 perc 20. kiadás

Véleményünk szerint a nacionalizmus vádját retrográd értelemben nem lehet ráfogni az olasz népre. Természetesen, mint Európában nagyon sok helyen Itáliában is léteznek szélsőséges nacionalista megnyilvánulások. Vannak, akik úgy gondolják, hogy az országnak területi követelésekkel kell fellépnie, pontosabban az országnak területi követelései lehetnek. A különböző nacionalista-irredenta csoportok pontosan meg is fogalmazzák, hogy hol: az Olaszországgal szomszédos területek, ahol olasz nyelvű kisebbség él.⁴²

Jóllehet, a hagyományos értelemben vett nemzetfogalom nehezen értelmezhető az olasz nemzet esetében - ezt maguk Olaszország lakói állítják - az I. számú ábra alapján azonban megállapítható, hogy az olasz nemzetiségű tömbök szabályosan körülölelik a mai Olasz Köztársaság területét. Az ilyen irányú, területi revíziót követelő mozgalmak azonban a II. világháborút lezáró békék óta nem jelentek meg a félsziget hivatalos politikájában.

Olaszország területén nem él jelentős számú nemzeti kisebbség. Mintegy 100 ezer albán található hét déli tartományban.⁴³ A katalánok közel 10 ezren vannak Szardínia szigetén, a horvátok kb. 5 ezren Molise tartományban. A provanszálók száma mintegy 100 ezer, többségük a Valle d'Aosta autonóm tartományban él, s Piemont egyes területein. Ladinok körülbelül 1 millióan vannak, elsősorban Friuliban. Piemontban él ezen kívül még 200 ezer okszitán, valamint 1.200.000 szárd Szardínia szigetén. A szlovének 100 ezren vannak a Gorizia-Trieszt-Udine térségben és 300 ezer németajkú található az északi tartományokban. Összesítve tehát több mint 3 millió a nem olasz anyanyelvűek száma a majdnem hatvanmillió olasz mellett.

Az autonóm tartományok esetében azonban más a helyzet. Olaszországban a kisebbségpolitika példa értékűnek mondható. Emlékezzünk csak arra, hogy ma Olaszországban az autonóm tartományok sora a francia nyelvű Valle d'Aosta-tól a német nyelvű Süd Tirol–Trentino Alto Adigén keresztül egészen a jelentős katalán gyökerekkel rendelkező Szardíniáig békében élnek egymás mellett az olaszok az adott nyelvi, etnikai kisebbséggel. Igaz, ennek a békének a múltban megvoltak a maga áldozatai.

A második világháború után Itália autonómiát adott Alto-Adige vidékének, de egyetlen autonóm tartományba társította Trentinóval. Nyilvánvaló célja volt ennek a rendelkezésnek, hogy a németek elveszítsék a számbeli többséget, és a vidéknek az olasz többség által tá-

⁴² *Briga és Tenda*: a két település a II. világháborút követően a helyi lakosság ellenkezését figyelmen kívül hagyva 1947-ben került Franciaországba. Ma az olaszt mint idegen nyelvet tanítják az iskolákban. *Canton dei Grigioni*: A legnagyobb svájci kanton, melyet németek, rétorománok, olaszok lakják. Az irredenták szerint az olasz ajkúak a múlt században még többségben voltak, ma már a helyzet fordított. A kisebbségben lévő olaszok elsődlegesen Calanca, Mesolcina, Bregaglia és Poschiavo völgyeiben élnek. *Canton Ticino*: Ticinót a 16. század elején „nyelte el” a Svájci Kantonok Ligája. Az olasz nacionalisták szerint Ticino egészen 1806-ig, autonóm kantonná válásáig, alárendelt, vazallus szerepet játszott. *Isztria, Fiume, Dalmácia*: a területet az ősi olasz eredet ellenére a II. világháború után Jugoszlávia kapta. Az olasz irredenták szerint Tito jugoszláv kommunistái és a kommunista olasz partizánok etnikai tisztogatásainak eredménye: 25-30 ezer olasz kivégzése, további 300 ezer olaszt pedig szülőföldjük elhagyására kényszerítették. *Korzika*: A szaracénok elűzése után Pisa és Genova vetélkedett a szigetért, végül Genova kerekedett felül és ura is maradt a szigetnek egészen 1768-ig, mikor eladta Franciaországnak. Pasquale Paoli veresége után a franciásítás miatt számos korzikai elhagyta a szigetet. 1942-ben Olaszország megszállta, majd a II. világháború után ismét francia birtok lett. Az 1960-as, 1970-es évektől kezdődően megsza- porodtak a szeparatista mozgalmak, illetve a szeparatizmust támogató erőszakos cselekmények, merényletek. A francia Jospin kabinet széleskörű autonómiát biztosító csomagtervet helyezett kilátásba a korzikaiak számára. *Málta*: a szigetet sokáig a lovagrend kormányozta, s a Nápolyi Királyság oltalmát élvezte. A Lovagrend után a franciák, majd az angolok következtek, akik 1934-ben betiltották az olaszt, mint hivatalos nyelvet. 1942-ben deportálták a társadalom olaszbarát rétegének egy részét. Ma kisebbségben élnek az olaszok Máltán. *Nizza*: a provanszál város a 14. század végén szerezték meg a Savoyák, s ők tették hivatalos nyelvvé az olaszt 1560-ban. Nizza 1796-ban került Franciaországba, a bécsi kongresszus a Szárd-Piemonti Királysághoz csatolta, s az 1859-es itáliai háború után került vissza Franciaországba. Ma az olasz nyelv a második nyelv a városban és környékén.

⁴³ Abruzzo, Basilicata, Calabria, Campania, Molise, Puglia, Szicília.

mogatott kormánya Trentóban székelhessen⁴⁴. Az olasz-osztrák autonómiaszerződést 1946-ban kötötték meg. De 1948-ban az olasz autonómia statútum nem Bolzano, hanem Bolzano-Trento tartományra volt érvényes. Az osztrákok tiltakoztak az olaszosítás ellen, és a dél-tiroli kérdést 1960-ban az ENSZ elé vitték, a tárgyalások azonban zátonyra futottak⁴⁵. Ezt követően osztrák szélsőségesek terrorakciókat hajtottak végre Észak-Olaszországban. 1964-ben kemény ítéletek születtek a milánói robbantási perben. Végül is Kreisky osztrák és Saragat olasz külügyminiszter vezetésével szakértői bizottságot hoztak létre a dél-tiroli kérdésrendezésére.

Napjainkban

E különleges terület számára biztosított autonómia európai jelentőségűvé vált. Mind a mai napig szociológusok, kisebbségkutatók, szakemberek keresik fel az olasz-német vegyes ajkú tartományt, ahol tanulmányozzák a megvalósult kisebbségi modellt. Számos politikai vezető citálta már példaként autonómiatörekvéseinek alátámasztásaként a dél-tiroli példát. Az elmúlt esztendőkből azonban történt valami, ami némiképp beárnyékolta a már-már idilli képet. Bolzano (Bosen) városában található egy a fasiszta idősokra igen-igen emlékeztető tér. Pontosabban nem a tér (ahol egy Mussolini-stílusban épített, a német ajkú többséget igen sértő diadalív található), hanem annak megnevezése jelentett problémát. A város balközép (*l'Ulivo*) polgármestere, Giovanni Salghetti Drioli, a „*Győzelem tere*” (Piazza della Vittoria) nevet a városi tanács egyetértésével a két nép egymásrautaltságát, megbékélését inkább kifejező „*Béke tere*” (Piazza della Pace) elnevezésre változtatta. Ezt az olasz többség a helyi Nemzeti Szövetség kezdeményezésére megrendezett referendumban elutasította, így minden maradt változatlan. A helyzet pikantériáját fokozta, hogy a népszavazás mellett személyesen a helyszínen kampányolt Gianfranco Fini miniszterelnök-helyettes, a kormánypárti Nemzeti Szövetség (Alleanza Nazionale, továbbiakban: AN) vezetője, aki ezt követően utazott az osztrák fővárosba egy magas állami kitüntetés átvételére.

Az olaszok lelkületében igen erősen él, a *campanilismo* jelenség, melynek szó szerinti jelentése a szülőföld harangtornyához való ragaszkodás lehet. Olaszországban, amely csak 1861 óta egységes állam, mindig is élt egy sajátos regionalizmus. A világnak a szülőváros templomtornya körül kellett forognia, de sosem létezett észak-olasz vagy közép-olasz identitás. Egy nápolyi lakos magát először nápolyinak, majd katolikusnak, utána esetleg campaniainak, és legvégül olasznak tartja. A campanilismo erősebb az olasz össznemzeti érzésnél, ez utóbbi inkább a huzamosabb ideje külföldön élő olaszokban jelentkezik összetartó erőként.

A Köztársaság egy és oszthatatlan, olvashatjuk az olasz alkotmány V. cikkelyében. Mára viszont úgy tűnik a haza érzése, az oszthatatlan köztársaság, a nemzeti összetartozás eddig is meglehetősen erőtlen jellege kezd még jobban megfakulni. Erősödik a regionalizmus,

⁴⁴ Itt kell megjegyeznünk, hogy ezen a területen csatlakozik a két nagy nyelvi, kulturális csoporthoz egy harmadik: a ladinok. A rétoromán lakosság maradványának számító ladinok Alto-Adige három völgyében (Gardena, Badia, Marebbe), Trentino két völgyében (Fassa és Fiemme) élnek, továbbá Belluno vidékén, Livinallongo völgyében. Összesen 40-50 ezren lehetnek.

⁴⁵ „*Sajnos úgy néz ki a dolog, hogy Olaszország kénytelen lesz komoly engedményeket tenni Alto-Adige-ben. Tisztában vannak azzal, hogy ez rendkívül aggasztó és nyugtalanító, hiszen Alto-Adigében a szó szoros értelmében faji kérdéssel állnak szemben. A Dél-tiroli Néppárt tulajdonképpen az olaszokkal szembeni német felsőbbrendűség elvi politikai alapján áll.*”- foglalja össze Umberto Grazi helyzetértékelését 1961. január 14.-én írt levelében Simó Gyula római magyar követ. Simó Gyula római magyar követ levele. Tárgy: látogatás Umberto Grazi nagykövethöz, az olasz KÜM politikai főtítkárnál, 1961. január 14.

s az amúgy sem gyenge helyi szervezetek kulturális hagyományápoló szövetségek mind több energiát fektetnek a „nemzeti” identitás megerősítésére. Hogy össznemzeti szinten mennyire bizonytalan az olaszok patriotizmusa, jól példázza a ligák, mozgalmak, politikai egyesületek jelenléte a helyi és az országos politikai életben. A szinte megszámlálhatatlan szervezet eltérő súllyal, és politikai vehemenciával küzd a legkülönbözőbb célokért a korlátozott autonómiától kezdve egészen a radikális és azonnali szeparatizmusig.⁴⁶ Közülük a legjelentősebb a kormányzati tapasztalatokkal is rendelkező Északi Liga (Lega Nord). Az Északi Ligát gyakorlatilag Umberto Bossi (*Il Senatur*, ahogy Olaszországban gyakran emlegeti a sajtó) neve tette híressé-hírhedté, napjainkra a Liga és Bossi neve szinte teljesen összeforrt. Egyik sem létezhet a másik nélkül. Bossi és így az Északi Liga szeparatizmusa a kilencvenes évek elején érte el a csúcspontját. Ekkor, tehát az évtized elején, amikor az olaszok kezdték újra fölfedezni Mazzinit, az Északi Liga nem tett mást, mint nyíltan szakított, és szembe fordult Mazzini és általában a Risorgimento örökségével. Bossi és hivatalos önéletrajzírója, Daniele Vimercati, kétségbe vonták (az 1993-ban megjelent, *A Forradalom – La Rivoluzione* – című munkában) az olasz nemzet létezését, egyetértéssel idézve Metternich osztrák kancellár hírhedt kijelentését, miszerint Itália nem több földrajzi fogalomnál, állítván, hogy az olasz tartományok lakói mind különböző nemzetek lennének. Ma Bossi és pártja – másodsor kormányon – kevésbé szeparatista, inkább bevándorlóellenes. A függetlenség és az elválás követelése mára, ha nem is került le a napirendről, jelentősen csökkent. Umberto Bossi –a baloldaliakra és a homoszexuálisokra tett megjegyzései rendszerint botrányt kavarnak – mindenesetre nehéz helyzetbe került miniszteri kinevezésekor. Nem mulasztotta el azonban közölni azt, hogy ő Padániára esküdött föl a Quirinale-palotában. Az ellentmondás adott volt: Bossi, aki vitathatatlan vezetője annak a mozgalomnak, amelynek lapja saját fejlécében úgy határozza meg önmagát, hogy a Padánia függetlenségéért küzdő Északi Liga hivatalos orgánuma, miniszterként fölesküdt az ország egységét szimbolizáló olasz trikolor és a köztársasági elnök, Carlo Azeglio Ciampi, előtt az olasz alkotmányra, amelynek egyik alaptétele a területi integritás sérthetlensége.

Bossi legerősebb támadásai a dél-olaszok ellen irányulnak, és pontosan ez a déli ellenesség az, ami miatt a sajtó szinte mindig megtalálja. Bossi ugyanis annyira „*bárdolatlan, zűrös, ripők és csalárd*”, mint az általa ilyen szavakkal illetett dél-olaszok. A politikus nem mindig szereti a katolikus egyházat, amely az olaszoknak még mindig fontos mércét jelent.

Napjainkban Bossi fő dilemmája, hogy időközben, ha csak kampányszerűen is, de minden párt elkezdett foglalkozni ezekkel a témákkal. Bossi most már csak a leválásról beszél, mivel minden politikai erő a föderalizmus mellett foglalt állást, ami az ő jelszava volt hosszú évekig. Még az Alleanza Nazionale képviselői is arról beszélnek, hogy Olaszországnak szövetségi köztársasággá kellene alakulnia. A föderalizmus felé mutató általános tendencia azt a veszélyt rejti magában, hogy a Lega Nord elleni stratégiaként nem talál célba. Egy olyan dörzsölt demagóg, mint Bossi, éppen a saját fantazmagóriáiból és az általa kiváltott erős reakciókból él, ha nem így volna, elmerülne a „*normalitásban*”. Mindeddig kevesen értették meg: Bossi azzal, hogy egy nem létező nemzet patriotizmusára apellál, olyan alapvető tényezőt hoz be a játékba, amelyik megtalálható az Európát újabban megrázó minden posztmodern autonómiatörekvésben. Többé már nem arról van szó, hogy közös történelmi gyökerekre hivatkoznak, inkább arról, hogy tudatosan keresnek különbségeket, amelyekkel

⁴⁶ Mert példának okáért a „*Comunitarismu e Indipendentzia*” mozgalom Szardínia nemzeti és szociális felszabadításáért harcol, a „*Fronte Nazionale Siciliano*” – a Szicíliai Nemzeti Front – a független Szicília, a „*Fuarce Friul*” mozgalom Udine székhellyel pedig az autonóm Friuli tartományért harcol. Hasonló szerveződésekkel nem csak a félsziget periférikus – szigorúan földrajzi értelemben – területein találkozhatunk. Toszkánában működik a *Toszkán Autonóm Mozgalom*, Velencében pedig a régi köztársaságot felidéző „*Veneta Serenissima Repubblica*” mozgalom.

aztán az autonómiára törekvést igazolni lehet. Az Európai Unióhoz csatlakozó országok politikai elemzői egytől egyig attól tartanak, hogy egy új egységes - európai mércével mérve - óriásállam eltörli a nemzeti sajátosságokat. A tények azonban nem ezt igazolják.

Az autonómiatörekvésekkel nem az a baj, hogy vannak, hanem hogy mindeközben előszeretettel hivatkoznak a régmúlt történelmi eseményeire, előkotorják őket a mítoszok lomtárából, hogy nagyobb ünnepelességet kölcsönözzenek velük az új emancipációs autonómiatörekvéseknek. Ezen felül Bossi felkelte a „közvetlen demokrácia” iránti igényt is. Közben gátlástalanul hivatkozik réges-régi történelmi eseményekre, mint például kis lombardiai közösségek függetlenségi harcára Barbarossa Frigyes ellen.

Az olasz politika mai helyzete azonban alapvetően különbözik 1994-től. Ekkor ugyanis az Északi Liga képes volt megbuktatni az első Berlusconi kormányt. Ma az északi képviselők esetleges kiválásával maradna Berlusconi jobbközép többsége, a „padániai” miniszterek súlya elég kicsi. A másik nagyon fontos különbség az, hogy az Északi Liga, illetve a szervezetet övező publicitás nem egy párhuzamos Déli Liga megszületéséhez vezetett, hanem a neofasiszta gyökerekkel rendelkező – mára azonban úgy tűnik tisztos európai jobboldali párttá alakult -, eredetileg erősen antiföderális párt, a már említett AN újjáéledéséhez és megerősödéséhez. Maga a párt vezetője is a kilencvenes évek elején úgy nyilatkozott, hogy Mussolini fasizmusa 1938-ig, vagyis az olasz faji törvények meghozataláig Olaszország számára pozitív volt. Fini mindezt Clinton olaszországi látogatásának másnapján nyilatkozta, majd azt is hozzátette, az amerikaiak partraszállásával Európa elveszítette kulturális identitásának egy részét⁴⁷. Ekkor még szerepelt az AN programjában az is, hogy Isztriát és Dalmáciát csatolják Olaszországhoz.⁴⁸ Ma Fini Jeruzsálemben bocsánatot kér a zsidóktól az olasz faji törvények miatt, átértékeli véleményét a Mussolini időszakról, szavazati jogot adna az Olaszországban hosszabb ideje élő bevándorlóknak, és kemény csatákat vív pártja prominens személyiségeivel – közülük az egyik legismertebb, Alessandra Mussolini el is hagyta a pártot – az AN követendő politikájáról.

A déliek tisztában vannak azzal, hogy az iparosodott északi terület nélkül elvesztek. A Dél mindig is etatista beállítottságú volt, mivel e térség „égi szentjeinek” folyamatosan sikerült támogatáshoz juttatni a régiót. Ám ha ez így van, akkor a Dél vajon miért nem reagált balratolódással a szeparatizmusra és a szabadpiaci politikára? A válasz néhány lélektani fantomot is látni enged. Az olasz egyesítés szimbolikus jelentőségének megtagadásával a Liga megszenteltelte a Risorgimento szent értékeit és a gyermekkortól kezdve mindenki beleoltott Garibaldi-kultuszt. E tabuk megszegése révén az északi terület felforgató hírbe keveredett és a Dél ennek megfelelő felforgató szavazattal válaszol. Minden párt egyetért abban, hogy a Dél modernizálására áldozni kell. Nem véletlen, hogy az elmúlt 15 év során a kormánypártok rendszeresen déli szavazatokat vonzanak, míg északi szavazótáboruk egyre zsugorodik. A Dél emancipálásáért negyvenöt éven át folytatott politikai huzavona kevés vagy kiábrándítóan elenyésző eredménnyel járt. Az állam már jó ideje egy máig is erős szervezett alvilággal (a camorrával és a maffiával) kénytelen közelharcot folytatni. Európában egy új szemléletmód van kialakulóban, amely a nemzetállamokkal szemben a régiókat állítja a figyelem középpontjába. Valójában Európa jóléte a kontinens gazdasági középpontjából ered, melynek tengelye Stockholmot köti össze Milánóval, Dánia, Nyugat-Németország, Kelet-Franciaország és Svájc érintésével. A jólét az ettől a tengelytől való távolság arányában csökken: London, Párizs, Bécs és Veneto gazdag, Skócia, Írország, Portugália, Görögország és Dél-Olaszország szegény. A Liga ennek megfelelően hibátlan közgazdasági logikával dolgozik: Milánó és Torino éppoly közel van Frankfurtéhoz, Amster-

⁴⁷ Népszabadság, 1994. június 6. 3. o.

⁴⁸ Népszabadság, 1994. március 30. 3. o.

damhoz és Lyonhoz, mint amilyen messze van Catania, Athén, Sevilla és Lisszabon. Spanyolország, Belgium, Nagy-Britannia és Németország éppolyan komoly regionális problémákkal küzd, mint Olaszország. De a nagy európai országok fő problémája ma az, hogyan birkózzanak meg a Harmadik Világból és Kelet-Európából hozzájuk áramló bevándorlók tömegével. Francia- és Németország, az Európai Közösség két élvonalbeli országa egyaránt határai lezárását fontolgatja. Olaszországba viszont csak a közelmúltban és viszonylag kis számban érkeztek bevándorlók, s ezért a helyi gondok nagyobbak és sürgetőbbnek tűnnek. Az olaszok még nem néztek szembe a jövő század egyik várhatóan legégetőbb problémájával, a fokozódó etnikai és vallási konfliktussal. Valódi idegenek híján az olaszok az Északot és a Délt teszik egymásnak idegenné. Az idő múlásával azonban nekik is hozzá kell szokniuk: országuk az illegális bevándorlók célszorgalmává válik. Ezzel együtt pedig megjelennek az etnikai és vallási konfliktusok.

Ofema, kis abruzzói település. 2003. novemberében e kis város került az olasz közvélemény érdeklődésének középpontjába, hatalmas botrányt kiváltva. Adel Smith, egy skót születésű muzulmán olasz állampolgár, aki az Olasz Muzulmánok Szövetsége (Unione Musulmani Italiani) nevű radikális szervezet elnöke, elérte, hogy a tartományilag illetékes l'aquila-i bíróság úgy határozzon, hogy a város iskolájának faláról távolítsák el a keresztet. Az olasz muzulmánok vezetője korábban Oszama bin Laden melletti nyilatkozataival, valamint azzal a kijelentésével hívta föl magára a figyelmet, miszerint a feszület nem más, mint „egy kis test két fadarabon”. Smith eredetileg azt akarta elérni, hogy a kereszt mellé jelképesen tegyék ki a Korán néhány versét is. Amikor ez nem sikerült, a bírósághoz fordult. A fő panasza az volt, hogy gyermekei vallásos érdekeit sérti az iskolában kiakasztott kereszt. A szintén szülő Alessandra Mussolini egy televíziós vitában megkérdezte Smith-t, hány évesek a gyermekei. Ekkor kiderült, hogy a két gyermek vallásos érdekeit nem igazán sértheti a kiakasztott feszület, lévén a gyermekek hat-, négy-, illetve kétesztendősek. A vitában szinte mindenki megszólalt, aki számít: „Egy társadalom jellegzetes vallási örökségének elismerése megköveteli jelképeinek elismerését. Ha az egyenlőség elvének helytelen értelmezésében a vallási hagyomány többé nem juthat kifejezésre, a többnemzetiségű és multikulturális társadalom destabilizáló és viszályt okozó tényezővé növekedhet.”⁴⁹

A bírósági ítélet nyomán kirobbant vitában az is kiderült, hogy az 57 milliós Itáliában élő közel egymillió muzulmán, annak többségét egyáltalán nem zavarja a feszület. Sőt egyetért az olaszországi felháborodásnak azzal a részével is, hogy a feszület a túlnyomóan katolikus olaszok nemzeti szimbolikájának egyik legfontosabb elemeként, nemzeti szimbólumként is felfogható.⁵⁰ Az alkotmányhoz, a himnuszhoz, az olasz trikolórhoz hasonlóan. Az Olasz Köztársaság alkotmánya 1948. január elsején lépett életbe. Az alkotmány 12. cikkelye pedig arról rendelkezik, hogy „a Köztársaság lobogója az olasz trikolór: zöld, fehér, piros három függőleges rész egyenlő megosztásban”. A legérdekesebb története kétség kívül a himnusznak van: Goffredo Mameli 1847 decemberében ír szöveget, Michele Novaro egy hónappal azelőtt megírt dallamához és így megszületett „Az olaszok éneke” (Canto degli Italiani), mely egy csapásra ismertté és népszerűvé vált a Risorgimento harcai alatt Milánó és Velence barikádjain.

E nemzeti szimbólumok tisztelete nem elég erős Olaszországban. Ezt támasztja alá az a kezdeményezés is, melynek hatására a római II. Viktor Emánuel emlékműben 2011-re tervezik létrehozni Itália első, az olasz egyesítésnek szentelt múzeumát. Az elképzelés Ciampi köztársasági elnöktől származik, aki régóta szorgalmazza, hogy az olaszok patriotizmusa ne csak sporteseményeken nyilvánuljon meg. A köztársasági elnök szerint a nemzeti trikolór

⁴⁹ A Risorgimento országegyesítésének egyik legnagyobb ellenzője maga a Szentszék volt.

⁵⁰ Pogár Demeter tudósítása, Népszabadság, 2003. november 10. hétfő, 7. o.

és a himnusz tisztelete még mindig meglehetősen gyenge, és erőtlén az országban. A Múzeum majdani mottója az elképzelések szerint: „*Olaszország, száz város, ezer zászló, egy nyelv, egy civilizáció, 1861: egy állam*”⁵¹

Befejezés

„*Olaszország gyengén szervezett állam és erősen klánszerű társadalom, amelyben az emberek nem könnyen azonosulnak saját nemzeti érdekeikkel*” – írja Flora Lewis.⁵² Ez azonban korántsem jelenti azt, hogy nem büszkéek olasz voltukra. Hiszen történelmük során számtalanszor kerültek nehéz helyzetbe, ilyenkor mindig az egységet mutatták, összezárták soraikat. Összezártak azok az olasz katonák, akik El Alamein homokjában küzdöttek egy eleve elveszett ütközetben⁵³. Hasonlóan a hatvanas évek elejéhez, mikor a kegyetlen maffia vérfürdők után minden olasz megrettent és megértette, hogy a maffia halálos veszélyt jelent az országra és magára az olaszokra is. Azután a kereszténydemokrata Aldo Moro elrablásával, majd megölésével az olaszok megértették: a Vörös Brigádok (Brigate Rosse) és a terror egyet jelent az Olasz Köztársaság elleni nyílt háborúval. A volt miniszterelnököt 1978. március 16-án rabolták el Róma belvárosában, nem messze otthonától. Felkutatásában a csendőrség és a rendőrségen kívül mozgósították a hadsereg és a vámőrség számos alakulatát, eredménytelenül. Moro holttestét 1978. május 9-én találták meg Rómában egy elhagyott Renault 4-es személygépkocsi csomagtartójában. A Vörös Brigádok a volt miniszterelnök megölésével már egyenesen az olasz államiság létét veszélyeztette. Hasonlóan azokhoz a szélsőjobboldali terroristákhoz, akik 1980. augusztus 2-án kegyetlen terrorakciót követtek el a bolognai pályaudvar ellen. A merényletnek 81 halálos és közel 200 súlyos sérülteje volt. Sajnos a közelmúltban Olaszországnak megint egy fájdalmas esemény hatására kellett szembenéznie önazonosságával. 2003. november 12.-én Irakban öngyilkos merénylők megtámadták a Nasszíriában szolgáló olasz alakulatokat. A merényletben életét veszítette 19 olasz katona, csendőr, civil személy. A római gyászszertartáson több tízezer honfitársuk búcsúztatta az elhunytakat.

Amikor a piemonti lovag, Aimone Chevalley di Monterzuolo az olasz kormány képviselőjében az 1860-as években a szicíliai Donnafugatóba érkezett, a szemközti ház falán levő tábla – rajta kék betűkkel: *Corso Vittorio Emanuele* – sem tudta meggyőzni, hogy olyan helyen áll, amely ugyanabban a hazában van ahonnan ő jött. Nem mert megszólítani senkit, mert biztos volt benne, hogy úgysem értik meg, s félt, hogy kést mártanak a belébe. Az elmúlt közel százötven esztendő sikerei és kudarcai hozzájárultak ahhoz, hogy mára a helyzet alapvetően különbözik a Párduc című regényben megrajzoltaktól, ami természetesen korántsem jelenti azt, hogy nincsenek különbségek az egyes olasz tartományok között. Ám határozott véleményünk az, hogy Olaszország elmúlt százötven esztendő történelme, belső küzdelmei, mind azt bizonyítják, hogy az Európai Unió mottójának választott mondat tökéletesen kifejezi az olasz nemzet önazonosságát, identitásának lényegét, vagyis Olaszország: „*Egység a különbözőségben*”.

Felhasznált irodalom:

GOGLIA, Luigi: *Storia fotografica dell'Impero fascista 1935-1941*, Editori Laterza 1985.

⁵¹ Pogár Demeter tudósítása, Népszabadság, 2002. január 23. kedd, 26.o.

⁵² HILL: 145.

⁵³ Lásd Enzo Monteleone 2002-ben forgatott nagyszerű filmjét az afrikai olasz hadsereg harcairól: „*El Alamein – La linea del fuoco*”.

FASSINO, Piero: *Per passione*, Rizzoli, Milano 2003.
HILL, Richard: *Mi, európaiak*, Geomédiai Szakkönyvek, Budapest 2001
PIOVENE, Guido: *Utazás Itáliában*, Gondolat Kiadó, Budapest 1971.
HOBSBAWM, Eric: *A forradalmak kora (1798-1848)*, Kossuth Könyvkiadó, 1988.
MADARÁSZ IMRE: *Olasz váteszek, Alfieri, Manzoni, Mazzini*, Eötvös József Kiadó, Budapest 1996.
TOMASI DI LAMPEDUSA, Giuseppe: *A Párduc*, Európa Könyvkiadó, Budapest 1984.
CREPAX, Nicola: *Storia dell'industria in Italia*, Il Mulino, 2002.
Storia d'Italia Einaudi: *I caratteri originali*, Einaudi Tascabili 1989.
GAETA, Franco: *Il nazionalismo italiano*, Editori Laterza 1981.
Népszabadság
Magyar Hírlap
Heti Világ Gazdaság
<http://www.fratelliditalia.com>
<http://www.cronologia.it>
<http://www.repubblica.it>
<http://www.quirinale.it>

A norvég–szovjet viszony alakulása a téli háború alatt (1939–1940)

A Trockij-ügy¹ kapcsán kialakult norvég–szovjet diplomáciai feszültség a két ország kapcsolatát a holtpontra jutatta. A következő ütközési pontot az 1939. november 30-án kitört finn–szovjet háború szolgáltatta. Norvégia, a többi skandináv országhoz hasonlóan, a béke fenntartása mellett foglalt állást a térségben.

Miután a Szovjetunióknak sikerült a balti államokat egyezmények formájában magához láncolnia, 1939. október 14-én három kérést tartalmazó memorandumot terjesztett Finnország elé, amelynek lényege a Balti-tengerre való kijutás volt: 1. Finnország adja át a Finn-öbölben fekvő szigeteit és 30 évre adja bérbe a stratégiaiilag fontos Hangöt a Szovjetunióknak. 2. A szovjet kormány kéri a határ nyugat felé tolását a Karéliei-földszoroson. 3. Ugyancsak határmódosításról van szó a Murmanszki-öbölnél a Halász-félsziget közelében. Ellenszolgáltatásként a finnek Karélia északi részén kaptak volna kétszer akkora területet, mint amekkorát a szovjetek követeltek, valamint a Szovjetunió engedélyezte volna finn katonai állomáshely kialakítását Ålandon.² Az akkor megfogalmazott szovjet követelések valójában nem veszélyeztették a Mannerheim-vonal mentén állomásozó finn alakulatokat.

A németekkel már háborúban álló Nagy-Britannia kormánya azt javasolta Finnországnak, hogy ne fogadja el a szovjet ultimátumot. A Foreign Office ugyanis a Finnország elleni szovjet támadástól német–szovjet konfliktust remélt, ami a német flottát jó ideig a Keleti-tengerhez köthette, és a Németországba irányuló szovjet nyersanyag-utánpótlásban is fennakadásokat okozott volna. Németország viszont az ultimátum elfogadását javasolta Helsinkinek, elismerve ezzel Finnországnak a szovjet érdekszférába való tartozását.³

A finn kormányra 1939 októberében már akkora nyomás nehezedett, hogy kéréssel fordult a többi skandináv országhoz: a Szovjetunióknak nyilvánítsák ki Finnország melletti kiállításukat. Még ugyanebben a hónapban Norvégia, Svédország és Dánia azonos tartalmú hivatalos levelet küldött a Szovjetunióknak. *„Valamennyi északi ország aggódva figyeli mostanában a Szovjetunió és Finnország közötti tárgyalásokat. Mindannyiukban él a remény és a meggyőződés afelől, hogy ezek a tárgyalások nem vesznek olyan fordulatot, amely megakadályozná Finnországot abban, hogy semlegességét, amelyet a többi északi országgal szoros együttműködve épített ki, teljes függetlenségben megtarthassa.”*⁴ A skandináv országok akkori politikai összefogására, azonos céljaira jellemző, hogy a felkértek nem halogatták a válaszadást és egységesen léptek fel a fenyegetés ellen. Svédország, Finnország szomszédjaként, a többiekénél is érzékenyebben reagált a szomszédját ért, mindkettejük által fenyegetésként fölfogott kezdeményezésre. Stockholm újabb nyilatkozattételre is javaslatot tett ok-

¹ Trockij, Lev Davidovics (1879–1940), miután 1929-ben kiutasították a Szovjetunióból 1935 júniusától 1936 decemberéig Norvégiában volt. Tartózkodási engedélyét azonban szovjet politikai nyomásra nem hosszabbították meg. 1936 decemberében Mexikóba utaztatták. BAJÁN Szilvia: *A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*, Évkönyv 2004. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest, 2003.

² ROHDE, Horst: *Hitlers erster „Blitzkrieg“ und seine Auswirkungen auf Nordosteuropa*. IN: Klaus A. MAIER: *Das deutsche Reich und der zweite Weltkrieg*. II. kötet, *Die Errichtung der Hegemonie auf dem europäischen Kontinent*. Stuttgart, 1979. 150.

³ NEVAKIVI, Jukka: *The Appeal that Was Never Made: the Allies, Scandinavia and the Finnish Winter War, 1939–1940*, London 1976. 23–55.

⁴ Martin Bolstadnak, Norvégia szovjetuniói külképviselete titkárának V. M. Molotov külügyi népbiztoshoz írt jegyzéke a finn–szovjet tárgyalásokról, 1939. október 11. Norge og Sovjetunionen 1917–1955. En utenrikspolitisk dokumentasjon. Szerk.: Sven G. HOLTSMARK. J. W. Cappelens Forlag AS. Oslo 1995. 206. dok.

tóber végén. Norvégia ezt elutasította, mondván, ez már provokációnak minősülhet.⁵ A finn kormány hamarosan elutasította a szovjet kéréseket azzal, hogy ezek sértetik a fiatal, önállóságát nemrég kivívott ország szuverenitását.⁶ A Szovjetunió pedig 1939. november 30-án hadüzenet nélkül megtámadta Finnországot. Nagyobb offenzíva indult a Karéliai-földszoroson, a Ladoga-tó északi részén, valamint a Halász-félszigeten és Petsamo (Pecsenge) térségében. Szovjet vadászgépek finn városokat bombáztak.⁷

Halvdan Koht⁸ norvég külügyminiszter októberi sajtónyilatkozataiban nem tartotta valószínűnek az országa elleni esetleges szovjet támadást, ennek lehetőségét azonban nem zárta ki teljesen.⁹ Ezt tükrözi V. A. Plotnyikovnak,¹⁰ a Szovjetunió norvégiai főmegbízottjának a Külügyi Népbiztossághoz címzett, 1939. október 30-án keltezett távirata is, amelyben a szovjet diplomata beszámol a norvég védelmi tanács üléséről. „Amennyiben – idézi Plotnyikov Kohtot – Finnország teljes egészében eleget tesz az Unió követeléseinek, nem kizárt, hogy Észak-Norvégiára nézve is hasonló követelésekkel áll elő.”¹¹ A főmegbízott értesülései szerint Koht kizártnak tartotta, hogy Norvégia, Dánia, vagy Svédország beavatkozna egy finn–szovjet fegyveres konfliktusba. A táviratból még az is kiderül, hogy október 24-én egy britnek vélt katonai repülőgép megsértette a norvég légteret a Varanger fjord felett. A repülőről később kiderült, hogy szovjet katonai gép. A norvég külügyminiszter megtiltotta az esemény hírének a sajtóban való közlését.¹² A norvég kormány novemberben felvette a kapcsolatot az Amerikai Egyesült Államok kormányával, s azt kérte, Washington akadályozza meg, hogy a Szovjetunió ultimátumot adjon Norvégiának.¹³

A norvég külpolitika a finnországi események hatására bonyolultabbá vált, mivel az ország addig csak kelet felől számított támadásra, most már az északi határon is veszély fenyegethetett.¹⁴ Az ország ez idáig Nagy-Britannia és Németország között egyensúlyozott, a téli háború kitörése után egy harmadikkal is számolnia kellett, amely földrajzilag is nagyon közel feküdt hozzá, bár még nem volt közös szárazföldi határuk. Félelme még inkább nőtt, amikor a berlini norvég követ december 9-én nyugtalanító híreket továbbított Oslóba. Egy magas rangú német diplomata információi szerint a Szovjetunió hamarosan ultimátummal fordul Norvégia felé, hogy az bocssáa rendelkezésre maradjon finnmarki jégmentes fjordjait. Németország, jelezte, ez esetben semleges maradna.¹⁵ Koht azonnal tájékoztatást kért Kurt Bräuer¹⁶ oslói német követtől, de ő tagadta, hogy lennének hasonló értesülései. Véleménye szerint azonban Németország beavatkozna, ha a szovjetek megtámadnák Finnmarkot.¹⁷

⁵ SA (Stortingsarkivet), UUKK (Den utvdede utenriks- og konstitusjonskomité) 22/11-39:286.

⁶ FURE, Odd-Bjørn: *Mellomkrigstid. 1920–1940*. Norsk utenrikspolitisk historie. 3. kötet. Universitetsforlaget. Oslo 1996. 323. old.

⁷ Uo. 325. Lásd még a témáról LEOPOLD László: *A medve ölelése. A 1939-40-es szovjet-finn háború diplomáciai előzményei*, Világtörténet, 2001. tavasz-nyár/53-73.

⁸ Koht, Halvdan (1873–1965), norvég történész és munkáspárti politikus. 1935–1941 norvég külügyminiszter.

⁹ SA, UUKK 25/10-39:267.

¹⁰ Plotnyikov, Viktor Andrejevics (1898–?), szovjet diplomata. 1939-ben tejhatalmú finnországi főmegbízott, 1939 októberétől 1940. június 26-ig tejhatalmú norvégiai főmegbízott. 1941-ig a Szovjetunió tejhatalmú jugoszláviai főmegbízottja. További sorsa ismeretlen.

¹¹ V. A. Plotnyikov távirata a Külügyi Népbiztossághoz a Szovjetunió északi terveivel kapcsolatos norvég tállgatásokról. 1939. október 30. HOLTSMARK: 207. dok.

¹² Uo.

¹³ UD 35 G2, a washingtoni norvég követség keltezetlen kérése. Lásd még FURE: 327. KRISTIANSEN, Tom: *En mellomposisjon? Vinterkrigen og norsk sikkerhetspolitikk*. IN: Vladislav Ivanovich GOLDIN - Jens Petter NIELSEN (szerk.): *Frykt og forventning. Russland og Norge i det 20. århundre*, Arhangelsk 1996. 169.

¹⁴ FURE: 326. old.

¹⁵ SA, UUKK 9/12-39:325.

¹⁶ Bräuer, Curt (1889–1969), német diplomata és katonatiszt. 1939–1940, norvégiai német követ. Norvégia megszállása után a fronton teljesített tiszti szolgálatot. A háború után kilenc évig szovjet fogságban raboskodott.

¹⁷ SA, UUKK 9/12-39: 97–98; UUKK 14/12-39:397.

Einar Maseng¹⁸ moszkvai norvég követ december 9-i a táviratában ugyancsak figyelmeztette a norvég külügyminisztériumot: bizonyos hírek szerint a Szovjetunió megszakítja diplomáciai kapcsolatait azon országokkal, amelyek „nem viseltetnek megértéssel” a szovjet politika iránt. A norvég diplomata hangsúlyozta: lehetőleg kerülni kell azokat a lépéseket, amelyek agresszív válaszra adhatnak okot.¹⁹ Maseng a finn háború utáni szovjet tervekkel kapcsolatos értesüléseiről december 11-i táviratában számolt be. A szovjet álláspont szerint Németország nem fog beavatkozni a konfliktusba. A Szovjetunió a fekete-tengeri kijárási biztosítása érdekében tavasszal feltehetően a Balkán ellen fordul, s ennek első lépése Románia megszállása lesz. A szovjet terjeszkedés, - írja, Németország és a Szovjetunió érdekegyeztetésén alapul s érinti az észak-norvég partvidéket is.²⁰

Finnország a szovjet támadás után azonnal a Népszövetséghez fordult, hogy az ítélje el az agressziót. Koht is a Népszövetségben látta az egyetlen lehetőséget a Szovjetunió megállítására. A norvég külügyminiszter dán és svéd kollégáit közös eszmecserére hívta a helyzet megoldása érdekében. A találkozó hárompontos javaslat elfogadásával zárult. „A Népszövetségnek meg kell állapítania, hogy a Szovjetunió Finnország megtámadásával megszegte a [szervezet] alapokmányát. A szovjet kormányt fel kell szólítani, hogy vonja ki csapatait az országból és vegye fel a tárgyalásokat a békés megoldás érdekében.”²¹ Koht szinte biztos volt abban, hogy a javaslattal nem érnek el eredményt. Célja inkább a közös északi érdekek deklarációja és a skandináv országok közötti összefogás erősítése volt.

A Népszövetségnek az északi államok állásfoglalása fontos volt a Finnországhoz való földrajzi közelségük és a kialakult szoros együttműködés miatt. Óvatosságra intett viszont az, hogy az említett országok nem csupán Finnországhoz, hanem a Szovjetunióhoz is közel fekszenek.²² A nemzetközi szervezet végül a Szovjetunió kizárása mellett döntött. Koht tisztában volt azzal, hogy Norvégiának a semlegesség megtartása és a szovjet agresszió elkerülése érdekében visszafogottan kell politizálnia. A nyugati országok nagy nyomása ellenére a skandináv államok csoportja és további hat ország nem szavazott a kizárásra, hanem tartózkodott. Ez a norvég–brit viszonyban okozott is némi zavart.²³ A szövetség mindazonáltal nagy többséggel megszavazta a kizárást.

Valójában sem Nagy-Britanniának, sem Franciaországnak nem állt érdekében, hogy kézzelfoghatóan segítsen Finnországnak. A két nagyhatalom elsősorban skandináv befolyását féltette, s csak akkor avatkozott be a viszályba, amikor nyilvánvalóvá lett, hogy Németország nem áll útjába a finnországi szovjet törekvéseknek.²⁴

Miközben a norvég kormány nemzetközi körökben harcolt semlegességének megőrzéséért, Norvégiában a közvélemény, a kommunisták és a Munkáspárt balszárnya kivételével, igen nagy arányban szimpatizált a finn honvédőkkel. A norvég sajtó az „agresszív és terjeszkedő nagyhatalom” bélyegét Németország mellett már a Szovjetunióra is rásütötte.²⁵ A norvég kormány viszont óvatosan elhatárolta magát a sajtó közleményeitől.

¹⁸ Maseng, Einar Olsen (1880–1972), norvég diplomata. 1925–1934, hamburgi norvég főkonzul; 1934–1939, Norvégia állandó népszövetségi képviselője. 1939–1941. május 8-ig, a norvég–szovjet diplomáciai kapcsolatok megszakadásáig moszkvai norvég követ.

¹⁹ Maseng távirata a külügyminisztériumhoz az ajánlatos norvég állásfoglalásról a finn–szovjet háborúban, 1939. december 9. HOLTSMARK: 208. dok., Utenrinksdepartementets Arkiv (UD), 35 g 2, II kötet.

²⁰ Maseng távirata a külügyminisztériumhoz a finn–szovjet háborúról és a Szovjetunió szándékairól, 1939. december 11. HOLTSMARK: 209. dok. UD, 35 G 2, IV. kötet.

²¹ FURE: 329.

²² Uo.

²³ SA, UUKK 9/12-39:331.

²⁴ SA, UUKK 9/12-39:3118f; UUKK 14/12-39:392f.

²⁵ DANIELSEN, Egil: *Norge – Sovjetunionen. Norges utenrikspolitikk overfor Sovjetunionen 1917 – 1940*. Oslo 1964. 219-220.

Plotnyikov 1939. december 17-én levélben számolt be a moszkvai külügyminisztériumnak „a polgári norvég sajtó” szovjetellenes cikkeiről, amelyek az Otto Kuusinen vezette [a háború kezdetekor szovjet kezdeményezésre alakult – B. Sz.] finn ellenkormányt²⁶ sem kímélték, és nyíltan a „fehérfinneket”²⁷ a támogatták. A norvég lapok, derül ki a szovjet főmegbízott jelentéséből, nem közölik a szovjet hadműveletről szóló kommunikéket. Ehelyett Finnország teljes blokádját jósolják, s tudni vélik, hogy a szovjet csapatok rövidesen a svéd határnál lesznek. A Szovjetunió -írta, az észak-svéd vasérctelepek megszerzése után 2-3 norvég kikötőt is elfoglal majd. A cikkek határozott felszólítást tartalmaztak Anglia felé, hogy nyújtson katonai segítséget Finnországnak.²⁸ Plotnyikov levelében elemezte Rickard Sandler²⁹ svéd külügyminiszter leváltásának norvég sajtóvisszhangját is. Eszerint a svéd politikus december 13-i visszahívása német kérésre és a svédek attól való félelmében történt, hogy Németország ellenkező esetben megszállja a dél-svéd területeket.³⁰ Ennek magyarázatához hozzátartozik, hogy Sandler a közvetlen segítségnyújtási politika elkötelezettje volt a finnek oldalán. A német hadiiparnak létfontosságú volt a svéd vasérc, s nem engedhette, hogy Svédország belesodródjon a konfliktusba. A norvég szociáldemokraták, folytatja Plotnyikov, „szovjetellenességre lázítják a helyi munkásosztályt”. A főmegbízott beszámolt továbbá a szovjet képviselő előtt lezajlott „ellenséges” tüntetésről, melynek szervezőit letartóztatták. A megmozdulás vezetői a Nasjonal Samling (Nemzeti Gyűlés) tagjai voltak.³¹

Norvégia, a többi skandináv országhoz hasonlóan, tőle telhetően segített Finnországnak. Hivatalosan humanitárius segélyeket, 30 tonna nyersgumit és 11.000 tonna benzint juttattak el Finnországba. A norvég kormány titokban még 12 ágyút és lőszert is küldött. Svédország fegyvert, lőszert s önkéntes tiszteket irányított a szomszédos országba. Norvégiában törvény tiltotta másik ország háborújában résztvevő katonák toborzását. A téli háborúban részt vett svéd önkéntesek száma 8.500, a norvégoké 725 fő volt.³²

Odd-Bjørn Fure³³ norvég történész a következő okokkal magyarázza a nagyobb arányú svéd részvételt a finn–szovjet háborúban: 1. Svédországnak, Norvégiával ellentétben, érdeklében állt a finn területek védelme, hisz azok saját stratégiai céljait is szolgálták. 2. A svéd honvédelem magasabb fejlettségi fokon állt, mint a norvég, melynek finnmarki alakulatai a szovjet támadásnak nem tudtak volna ellenállni. 3. A norvég külpolitikának nem volt akkora mozgásteret, mint a svédnek. (Norvégia német megszállása után az emigráns norvég kormány szabadabban mozoghatott, mint a németeket a kényszerűen kiszolgáltató svéd kormány.) 4. Svédország földrajzi helyzeténél fogva sem volt olyan kiszolgáltatott, mint Norvégia.³⁴ Az utóbbi két pontnál meg kell jegyeznünk, hogy a norvég külpolitika hagyomá-

²⁶ Kuusinen, Otto Vilhelm (1881–1964) finn kommunista politikus, a Komintern szűkebb vezetésének tagja. Kuusinen vezette azt az úgynevezett „népkormányt”, amely a finn–szovjet háború alatt működött Terijokiban (ma Petrozavodszk). A Szovjetunió 1939. december 1-én a „demokratikus” Finnország kormányaként ismerte el. Kuusinen a Kominternben az északi országok kommunista pártaival tartott viszonyért volt felelős.

²⁷ A szovjetek és a kommunisták ellen harcoló finnek.

²⁸ V. A. Plotnyikov levele S. A. Lozovszkij helyettes külügyi népbiztoshoz Norvégia álláspontjáról a finn–szovjet háborúban. HOLTSMARK: 212.dok.

²⁹ Sandler, Rickard Johannes (1884–1964), svéd szociáldemokrata politikus. 1925–1926 miniszterelnök. 1932–1939 rövidebb megszakítással külügyminiszter.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² SA, Koht külpolitikai beszámolója a norvég parlamentben. 8/1-40: 65–66. DANIELSEN: 228–229. KRISTIANSEN: 194.

³³ Fure, Odd-Bjørn, norvég történész. A Bergeni Tudományegyetem történelemtanára.

³⁴ FURE: 332–333.

nyosan a semleges vonalat követte, ezért igyekezett magát minden háborús konfliktustól távol tartani, illetve ezekben legfeljebb közvetítő szerepet vállalni.

A finneknek nyújtott segítség szovjet visszhangjára figyelmeztet Maseng 1939. december 14-i levele, ami két választási lehetőséget vázol fel a norvég külügyminisztériumnak: 1. „Mindenáron el kell kerülni, hogy a Szovjetunió olyan kéréssel forduljon országunkhoz, amelyet nem tudunk elfogadni, vagyis meg kell próbálnunk elkerülni a Szovjetunióval szembeni fegyveres konfliktust. [...] Nagyfokú óvatosságot és visszafogottságot kell tanúsítanunk, ha Finnországnak bármilyen segítséget nyújtunk[...] 2. Abban az esetben, ha úgy ítéljük meg a helyzetet, hogy csekély a kilátás arra, hogy [...] elkerüljük a fegyveres konfliktust a Szovjetunióval, [...] a norvég népek szembe kell néznie azzal a harccal, amit meg kell vívnia.” A követ figyelmeztetéssel zárja jelentését: „Igenszak veszélyes illúzió volna azt hinni, hogy a norvég nép saját érzelmeivel és rokonszenvével egyértelműen a Szovjetunió akarátának és érdekeinek ellenében tudja az ország dolgait irányítani anélkül, hogy ez az országra nézve súlyos következményekkel járna.”³⁵

December végén az antant hatalmak szövetséges alakulatok Finnországba küldését határozták el. Az átvonulásnak Norvégián és Svédországon át kellett volna megvalósulnia. A norvég kormánynak azonban nem voltak pontos értesülései az átvonuló alakulatokról, illetve a szállítmányok tartalmáról. A Népszövetség alapokmányát a fegyver- és lőszerszállítmány átengedése nem sértette. Koht a helyzetet mégis úgy értékelte, hogy London ki akarja billenteni Norvégiát a semlegességből, és belekényszeríteni a háborúba.³⁶ „Ez azt jelenti - írja Koht december 24-i jegyzetében, hogy amennyiben az átvonulást engedélyezzük, akkor Oroszországot az ellenségünké tesszük, de ezzel elzárhatjuk Oroszország útját, és Finnország kivívhatná függetlenségét, továbbá biztosítanánk Nagy-Britannia segítségét Oroszország ellen. Ha viszont megtagadjuk a segítséget, talán elkerüljük az orosz fenyegetést, de biztosan elveszítjük a brit támogatást is.”³⁷ A norvégok csak a svéd kormány álláspontjának ismeretében dönthetnek a kérdésben. Koht arra is figyelmeztet, hogy Németország szándékai ismeretlenek. A német lapok, írja Koht, óva intik Norvégiát és Svédországot attól, hogy átengedje területén a szövetséges csapatokat. A norvég külügyminiszter értesülései szerint sok a finnekkel szimpatizáló német.³⁸ Négy nappal később Koht beszélgetést folytatott Curt Bräuer német követtel. A német diplomata ugyan egyértelműen nem foglalt állást a Szovjetunió mellett, de kijelentette, hogy az nem nézi jó szemmel az „önkéntesek Finnországért” hivatal működését. Norvég partnerét arról faggatta, hogy információi szerint a nyugati hatalmak terveznek-e katonai segítségnyújtást Finnországnak. Koht nemmel válaszolt, hozzátéve, hogy ez esetben sem Norvégia sem Svédország nem engedélyezné a csapatok átvonulását.³⁹

Koht december 28-án folytatott megbeszélést A. C. Bruère⁴⁰ francia követtel a finnországi segítség átengedésével kapcsolatban. Följegyzéséből kiderül, hogy az átvonulók úgynevezett civil „technikai” alakulatok lesznek. Ezek átvonulása nem ütközne a norvég semlegességgel. A dokumentum olyan nyilatkozattal zárul, ami biztosítja, hogy a brit és a fran-

³⁵ Maseng levele az oslói külügyminisztériumhoz Norvégia Szovjetunióval szemben folytatott politikájáról. 1939. december 14. Holtsmark: 211. dok.

³⁶ SA, UUKK 22/12-39:436.

³⁷ H. Koht külügyminiszter följegyzése Norvégia álláspontjáról a finn-szovjet háborúban és a nagyhatalmakhoz fűződő kapcsolatáról, 1939. december 24. Holtsmark: 213. dok.

³⁸ Uo.

³⁹ Emlékeztető a H. Koht külügyminiszter és C. Bräuer német követ közt lezajlott, a norvég-szovjet viszonyról szóló megbeszélésekről. 1939. december 29. HOLTSMARK: 215. dok.

⁴⁰ Bruère, André Charles, francia diplomata, 1937–1940 norvégiai francia követ.

cia kormány kész kivizsgálni, milyen biztosítékot adhat Norvégiának és Svédországnak a szovjet fenyegetés ellen.⁴¹

Norvégia 1940. január 6. után valóban veszélyeztetett helyzetbe került. Éjszaka fél 4-kor ugyanis a szovjet követ személyesen kereste fel otthonában Kohtot, hogy átadja neki a szovjet kormány tiltakozását. A szovjet üzenet magánszemélyek mellett norvég hivatalokat is szovjetellenes bujtogatással vádolt. Felhívta továbbá a figyelmet a norvég sajtó felelősségére amiatt, hogy egyértelműen a finnek támogatja. „*A fent nevezett, Szovjetunió ellenes kampány odáig fajul, hogy már-már belekeveri Norvégiát a Szocialista Szovjetköztársaságok Szövetsége elleni háborúba. [...] A norvég sajtó, az «Arbeiderbladet» az élén az úgynevezett Önkénteseket a Szovjetunió Ellen nevű szervezetet népszerűsíti és az ilyen «önkéntesek» toborzására szólít fel, továbbá ezek Finnországba küldését szorgalmazza.*”⁴² A norvég kormány válaszát még aznap elküldte a szovjet félnek. Ebben Koht visszautasítja a norvég hatóságokat ért vádakot. Rámutat arra, hogy Norvégiában sajtószabadság van, így a norvég kormány nem akadályozhatja meg a sajtót abban, hogy kormányétől ellenkező álláspontokat is ismertethessen. Nem ellentétes a semlegesség fogalmával – áll a dokumentumban –, ha magánszemélyek önként vesznek részt a háborúban, viszont a norvég kormány „*sohasem adott és nem is adhat parancsot*” arra, hogy norvég hivatalos tisztek harcoljanak a finnek oldalán.⁴³ Egy nappal később a szovjet kormány válaszában tudatta, hogy elfogadja a norvég fél magyarázatát.⁴⁴

Koht titokban felvette a kapcsolatot a Szovjetunió svédországi követével, Alekszandra Kollontajjal⁴⁵ is, hogy közvetítsen a finn–szovjet háború lezárásában. A külügyminiszter levele magánjellegű és szigorúan bizalmas. Koht hosszú bevezető után érdekes megoldást kínál a konfliktus lezárására. „*Úgy gondolom, hogy a Finn-öblöt körülvevő államok – a Szovjetunió, Finnország és Észtország – csatlakozhatnának egy olyan egyezményhez, amely kimondja, hogy ez a fjord ezután már zárt tenger, amely idegen hadihajók előtt le van zárva mind béke, mind háború idején, és hogy ennek a három államnak kötelessége e zár alá helyezésnek akár fegyveres erővel való fenntartása is.*”⁴⁶ Koht indítványa a Finnországgal szembeni szovjet külpolitika legkényesebb pontjára épült, nevezetesen Leningrád védelmének kérdésére. A norvég politikus már a háború kitörése előtt tisztában volt azzal, hogy a Szovjetunió követeléseinek hátterében Leningrád térségének biztosítása állt egy esetleges nyugatról jövő fenyegetéssel szemben.⁴⁷ Hasonló megoldást javasolt Finnországnak és Svédországnak a Botteni-öböl lezárására.

Kollontaj 1940. február 4-én továbbította Koht levelét Moszkvába. A norvég politikus a levelet nemcsak azért címezte közvetlen a svédországi követnek, mert hozzá baráti szálak fűzték, hanem mert feltevése szerint Kollontaj minden bizonnyal nagyobb befolyást élvez-

⁴¹ H. Koht külügyminiszter följegyzése a közte és A. C. Bruère francia követ közt lezajlott megbeszélésről a Finnországnak nyújtandó segítség átvonulásáról. 1939. december 28. HOLTSMARK: 214. dok.

⁴² V. A. Plotnyikov jegyzéke H. Koht külügyminiszternek Norvégia álláspontjáról a finn–szovjet háborúban. 1940. január 6. Holtsmark: 217. dok.

⁴³ H. Koht külügyminiszter jegyzéke V. A. Plotnyikovhoz, válaszként Plotnyikov aznapi jegyzetére. 1940. január 6. HOLTSMARK: 219. dok.

⁴⁴ DANIELSEN: 237.

⁴⁵ Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna (1872–1952), szovjet politikus és diplomata. 1922-től a krisztianiai (oszlói) orosz kereskedelmi követség helyettes vezetője, 1923 májusától vezetője. 1924 februárjától 1926 márciusáig és 1927 októberétől 1930 júliusáig a Szovjetunió tejhatalmú norvégiai főmegbízottja. 1930–1945, a Szovjetunió tejhatalmú svédországi főmegbízottja, később nagykövete. 1946-ban Kollontajt a legmagasabb norvég kitüntetéssel, a Szent Olav Rend Nagykeresztjével tüntették ki. Életpályáját lásd: A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 2004. Magyar Lajos Alapítvány, Budapest. 2003.

⁴⁶ H. Koht külügyminiszter levele A. M. Kollontajhoz, a Szovjetunió tejhatalmú svédországi főmegbízottjához a finn–szovjet háborúról, 1940. február 1. HOLTSMARK: 220. dok.

⁴⁷ KOHT, Halvdan: *Rikspolitisk dagbok 1933–1940*. Oslo 1985. 230.

zett országában, mint Plotnyikov. Molotov⁴⁸ szovjet külügyi népbiztos válaszelevelében elutasította a kezdeményezést, mert szerinte az a „*finnek sugallatára*”⁴⁹ született.

A finn–szovjet békeszerződés aláírása után (1940. március 13.) a TASZSZ szovjet hírügynökség közzétette, hogy Norvégia, Svédország és Finnország, ez utóbbi ösztönzésére, közös védelmi szövetséghez kíván csatlakozni. Ennek legfontosabb feladata a finn határ keleti védelme lenne. A hírügynökség nyilatkozatában cáfolja azokat a skandináv értesítéseket, miszerint a Szovjetunió nem emelne kifogást az északi védelmi tömörülés ellen. A szovjet közlemény Joachim Hambrónak⁵⁰, a norvég parlament (Stortinget) elnökének beszédével támasztja alá Moszkva abbéli félelmét, hogy a szövetség a Szovjetunió ellenében jönne létre, és éles ellentétben állna a finn–szovjet békeszerződéssel.⁵¹

A nyugati hatalmak a háború utolsó részében nagy segítséget nyújtottak Finnországnak. A béketárgyalások ezért számukra presztízsveszteséget jelentettek. Nagy–Britannia ugyanakkor fellelegzett, hiszen nem szívesen küldte volna csapatait egy bizonytalan kimenetű harcba,⁵² s így több energiát fordíthatott a Németország elleni kereskedelmi blokádnak megszervezésére, ami miatt Norvégiára is nagyobb nyomás nehezedett. A franciák azonban a téli háború kirobbanásakor a frontvonalak átrendeződését, mentesítő front kialakulását remélték. Miután a finn–szovjet háborús konfliktus megoldódott, a norvég partvonal fenyegettségének kérdése újra előtérbe került a francia háborús tervekben.

A finn–szovjet háború a szovjet védelmi stratégiának azt a részét tükrözte, amely a Szovjetunió érdekszférájának kiszélesítésére irányult. Három összefüggéssel magyarázható, hogy tervei között sohasem szerepelt komolyan Norvégia megszerzése: „*Oroszországot, vagy a Szovjetuniót soha nem fenyegette támadás norvég területről. Az észak–norvég földrajzi és kommunikációs viszonyok lehetetlenné teszik bármekkora katonai erők előrenyomulását nyugat felől. És végül, Norvégia hagyományosan kiemelkedő helyet foglalt el a brit érdekszférában*”.⁵³

⁴⁸ Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (1890–1986), szovjet politikus. 1939. május 4-től 1949 márciusáig, majd 1941–1957 külügyi népbiztos/külügyminiszter. 1930–1941 a népbiztosok tanácsának elnöke, majd 1941–1957 helyettes elnöke.

⁴⁹ HOLTSMARK: 220. dok.

⁵⁰ Hambro, Carl Joachim (1885–1964), norvég politikus. 1922–1957 a Jobboldali Párt parlamenti képviselője. 1926-tól a háború kitöréséig több perióduson keresztül a parlament elnöke. 1928–1934 és 1945–1954 a Jobboldali Párt elnöke.

⁵¹ A TASZSZ szovjet hírügynökség közleménye az északi védelmi szövetségről, 1940. március 20. Közli: *Vnyesznyaja polityika SZSZSZR*. Szbornyik dokumentov, IV. köt., nr. 408. HOLTSMARK: 221. dok.

⁵² FURE: 359.

⁵³ Uo. 322.

Az út Bukarestig. A második Balkán Szövetség felbomlása

A Balkán-probléma hatással volt az adott nagyhatalmi csoportosulások közti erőviszonyokra, mivel stratégiai jelentőséggel bírt a levantei térség, a Perzsa-öböl és az India felé vezető úton. Éppen ezért ünnepelte az antant az „új nagyhatalom” és az „ötszázezer szurony” születését, miközben a hármasszövetség is mindent megtett szétzúzása vagy maga mellé állítása érdekében. A Balkán Szövetség azonban sajátos felépítése miatt már a kezdetektől magában hordozta a felbomlás veszélyét.¹

Mai állapotában a Balkán-félsziget nem a sikeres integráció példája, ezért illúzió egy ilyen folyamat előképének tekinteni a második Balkán Szövetséget.² E tanulmány nem is ezzel foglalkozik, hanem a szövetség széteséséhez vezető belpolitikai és külpolitikai szituációról kíván vázlatos áttekintést adni. Vizsgálja a területi kérdés kiéleződését, a nagyhatalmi politika szerepét és az osztrák-magyar-bolgár közeledési kísérleteket.

Az első Balkán-háború gyors szövetséges sikerei általános meglepetést okoztak, ennek ellenére a békekötés 1913 májusáig kitolódott. Nem szabad megfeledkezni arról, hogy a háborús sikereket mind Szerbia, mind Bulgária kormánypártjai igyekeztek kihasználni a novemberi, decemberi választásokon, ezért mindkét félnek érdekében állt a hadműveletek idejének kitolása. Az ellenzék mindkét országban támadta ezt a törekvést. A bolgárok egyrészt arra hivatkoztak, hogy a felszabadító háború véget ért, azaz a most folyó hadműveletek területszerző háború jellegét viselik magukon, másrészt garantálni kell a felszabadított területek biztonságát, nehogy más is betegye oda a lábát. Főleg utólag érte sok bírálat a kormányokat, mert a háború folytatásával nőtt a veszélye annak, hogy területi kérdésekben a szövetségesek ellentétei kiéleződnek.³ A nemzetközi porondon ez egyfelől fokozta a nagyhatalmak közötti feszültségeket, másfelől esélyt adott a Monarchiának, hogy kiélezze a szövetségesek közötti viszonyt, ami esetleg a szövetség megszűnéséhez vezet. Az előbbi gondolatmenetből következően a bolgár ellenzék⁴ Drinápoly ostromát nem tartotta szükségesnek, viszont a szerb kormánypárt és ellenzék minden segítséget megadott szövetségésének, hogy elterelje figyelmét Macedóniáról. A szerb ellenzék viszonyulása a háború folytatásához jól mutatja azt, hogy a szerbek hogyan vélekedtek Macedóniáról, illetve a szerb-bolgár szerződés szövegéről.

„Milorad Draskovics: *Bulgária számára a fegyverszünet felmondása és az új háború Drinápoly, a Konstantinápoly utáni legfontosabb erőd elfoglalását jelenti. Bulgária számára ez azt is jelenti, hogy az eddigi egy tenger mellé két újabbat vesz birtokba, Konstantinápoly számára pedig ez egyenlő a teljes elszigeteléssel. Mi lesz a mi kompenzációnk Drinápoly és Thrákia megszerzéséért, a bolgárok vágyainak teljesüléséért?*

¹ Az oroszok és a szerbek a Monarchia ellen mozgósították volna a szövetséget, míg a bolgárok a törökök ellen. Az oroszok defenzív szövetséget akartak, a bolgárok viszont offenzívet. Az előbbi törekvést mutatja, hogy orosz hozzájárulás nélkül a szövetségesek nem cselekedhettek, ezért az oroszokat végül nem értesítették előre a hadüzenetről. A szerb-görög szövetség bolgárellenes volt s több ponton is ellentmondott a szerb-bolgár egyezménynek. A szövetség tehát nem oldotta fel az ellentéteket, sőt a feleket a megállapodások megszegésére buzdította. HELMREICH, E. C.: *The Diplomacy of the Balkan Wars*. Cambridge 1967.)

² Stavrianos az egységtörekvések közé sorolja, de ő még Jugoszlávia szétesése előtt írta művét. STAVRIANOS, L.: *The Balkan Federation*. New York, 1964.

³ A szerb-bolgár szerződés a Šar-hegységtől északra Ószerbiát (Szandzsák és Koszovó) a szerbeknek adta, Macedónia nagy részét a bolgároknak, a kettő közötti vitás területet pedig az orosz cár döntőbíráskodására bízta, jöllehet mindhárom fél (szerbek, bolgárok, görögök) magának akarta Macedóniát.

⁴ A Belső és Külső Macedón Forradalmi Szervezet szimpatizánsairól s a németbarát irányatról van szó.

Egy hang jobbról (kormánypárti): *Visszavesszük Macedóniát!*

Draskovics: *De hát már visszavettük, kormánypárti urak!*

Anasztaziusz Petrovics: *És a szerződés?*

Draskovics: *Ha azt akarják, hogy Szerbia betartsa a szerződést, először vegyék rá erre Bulgáriát. De Önök feloldják Bulgáriát egy olyan egyezmény alól, melyet aláírt, ugyanakkor Szerbiát teszik felelőssé egy olyanért, melyet sosem kötött meg!*⁵

Petrovics: *Ez a tény viszont – miként a világ is elismeri – ez adja a kormánynak a legtöbb jogot Macedónia fölött.*

Draskovics: *Mi nem azoknak az országoknak segítettünk, melyek elismerik e tényt, hanem Bulgáriának, mely nem ismeri el!*⁶

Úgy tűnik, hogy a szerb kormánypárt, bár sajátosan értelmezte a szerb-bolgár szerződés szövegét, 1913 elején még kitartott annak érvényessége mellett és bízott a nagyhatalmi döntőbíráskodásban, igényt tartva a szerződés módosítására is. Az ellenzék viszont ragaszkodott ahhoz, hogy Szerbia ne mondjon le a már birtokába került területekről, és a katonai konvenciók megszegésével vádolta a bolgárokat. A kormánypárt úgy vélte, Macedónia azért illeti meg Szerbiát, mert a bolgárok Drinápoly ostromával felborítják az egyensúlyt,⁷ az ellenzék pedig azért, mert a bolgárok nem vettek részt Macedónia felszabadításában, tehát miért adjanak át egy olyan területet, melyért szerbek hullatták véréket. Bulgáriának viszont akkor sem jár Drinápoly, ha elvesztik Macedóniát. A háborút folytatni nem szabad. A két álláspont különbözőségének egyrészt az lett az eredménye, hogy a londoni konferencián mind a szerbek, mind a görögök támogatták Drinápoly bolgár kézre kerülését,⁸ vélvén így könnyebb lesz egyezsége jutni Szaloniki, illetve Macedónia ügyében. Másrészt az ellenzék mindig nagyobb területi követelésekkel állt elő lapjaiban,⁹ mint Pasicis miniszterelnök. Ennek az lett a következménye, hogy Pasicis népszerűsége otthon csökkent, emiatt neki is radikálizálódnia kellett. Mindez nem tett jót a Monarchiában uralkodó hangulatnak, s Bulgária sem tartotta szavahihetőnek Szerbia nyilatkozatait és magatartását, ami még a szerződés mérsékelt rektifikációját is megnehezítette.

Nem kell azonban túlzottan védelmünkbe venni a szerb miniszterelnököt, hiszen még ki sem tört az első Balkán-háború, a szerb követek szeptember 15-én egy titkos röpiratból arról értesültek, hogy Ószerbia korábban lefektetett határain, s a vitatott zónán túl a kormányszak követeli még Prilep, Kruševo és Ohrid városát, azaz a Vardar jobb partját.¹⁰ Ez már csak

⁵ A mondat kissé homályos, de fényt vet az ellenzéki politikusok információhiányára. A parlament 1913 elején még nem tudott Macedónia megosztásáról, mert az a szerződés titkos részében szerepelt. Az eredeti megállapodás szerint a bolgároknak jelentős erőt kellett volna a szerbek segítségére bocsátaniuk Macedóniában, de ez alól a bolgár kormányzat újabb egyezményekkel kihátrált, s a maradék csapatokat is Szaloniki ellen vezényelte, nem pedig a szerbek támogatására. A szerb történetírás máig kellő jogalapnak tekinti ezt Macedónia megszállására s a szerződésben előírt kondominium elutasítására. OPAČIĆ, P.: *Political Ramifications of Serbo-Bulgarian Military Cooperation in the First Balkan War*. IN: DJORDJEVIĆ, D. - Bela K. KIRALY ed.: *East Central European Society and the Balkan Wars*. Columbia University Press, New York 1987. 85-99.

⁶ A beszéd a háborúk után zajlott le a szkupstinában és jegyzőkönyvben rögzítették, de egy korábbi állapotra, a béketárgyalások kudarcára utal. *Report of the International Commission to inquire into the causes and conduct of the Balkan Wars*. (Ed.: REDLICH, J. – GODART, J.) Washington D. C. 1914. (röviden CARNEGIE) 57. Nem szabad elfeledkezni arról, hogy a szerb szkupstina tagjai éppúgy nem tudtak a szerződés titkos részeinek tartalmáról, mint ahogy a szobranje és egyes nagyhatalmak sem. A párbeszédet a radikális *Piemont* c. lap közölte 1913. okt. 23./nov. 5-e után.

⁷ Azaz több tengerpartjuk lesz, míg a szerbeknek az Adriáról is le kellett mondaniuk.

⁸ Budapesti Hírlap (BH), 1913. január 3. A nagyköveti székbe szokás volt párthű embereket kinevezni, de az is előfordult, hogy egy-egy korábbi befolyásos minisztert ide „száműztek”.

⁹ Ilyen volt a *Piemont*, mely főleg a Fekete Kéz és az Egyesülés vagy Halál felfogását tükrözte. Az orgánium címe arra utal, hogy Szerbia a Balkán Piemontja; ez az asszociáció pedig senkiben nem ébresztett kétséget a radikálisok valódi céljai felől.

¹⁰ CARNEGIE: 60.

azért is kétszínűség volt a szerbek a részéről, mert november végéig nem tudhatták, hogy nem jutnak ki az Adriára, jóllehet később erre hivatkoztak, amikor macedóniai kárpótlást követeltek. A szerződészegés már ekkor megfordult a szerbek fejében. Az is igaz, hogy Pasic még csak Prilepet kérte, mikor a hadsereg már Monasztir (Bitolj) Szerbiához csatolását követelte, és mikor Pasic ezt elfogadta, a katonai körök előálltak a görögökkel közös határ megteremtésének igényével.¹¹

Bulgáriáról ugyanúgy elmondható, hogy a mérsékelt ruszofilek és a militarista körök elképzelései között jelentős ellentétek húzódtak. Az események menetére nyomást gyakorolt a kormány mérsékelt irányzata mellett a hadsereghez közel álló személyek agresszív viselkedése is (ide tartozott Ferdinánd cár). Bulgária Gesov bolgár miniszterelnöknek a Balkán felosztására vonatkozó tervével,¹² továbbá Trákia és Macedónia egyidejű követelésével szintén elhagyta a felszabadító háború pályáját, és területszerzővé változtatta a Balkán felszabadításának folyamatát. Macedónia nagy részét szerződéssel, Trákiát fegyverrel biztosították maguknak. A szerződés titkos részeinek eltitkolása viszont a kormányzat létérdeke volt. Az IMRO¹³ ugyanis nem tűrte volna el Macedónia felosztását, mivel a terület függetlenségéért vagy autonómiájáért harcolt, nem pedig bizonyos részeinek Bulgáriához csatolásáért. A Bulgáriában megalakult Külső Macedón Forradalmi Bizottság viszont a terület Bulgáriához csatolásáért küzdött. Nyilvánvaló volt, hogy két ellentétes elképzelésnek a kormányzat nem felel meg, viszont mindkét csoportosulás rendelkezett parlamenti és katonai szimpatizánsokkal.¹⁴ A kormányzat nyolc hónapig meg sem kísérelt behatolni Macedóniába, holott a kondomínium léte elvileg ezt lehetővé tette volna.¹⁵ A bolgárok e lépés előtt békét akartak kötni a törökökkel. A kormányzat részéről azonban hiba volt azt gondolni, hogy lehetséges Konstantinápoly és a szorosok elfoglalása és birtoklása nagyhatalmi beleegyezés nélkül. A csataldzsa roham (1912. november 17-18.) más célt ugyanis nem szolgálhatott, hiszen Kiamil nagyvezír november 3-án a nagyhatalmakhoz fordult segítségért, november 11-én pedig ismételten békét kért, amit a bolgárok elutasítottak.¹⁶

Genadiev külügyminiszter a bukás után élénken kritizálta a bolgár vezetés Csataldzsa alatti magatartását, hiszen még kétszer nyílt alkalom a békekötésre. Teodorov volt pénzügyminiszter viszont megvédte a kormányt, mondván, hogy Szavov tábornok vezérkari főnök s Ferdinánd cár ragaszkodott a fegyverszüneti tárgyalások ideje alatt a hadműveletek folytatásához. A második esetben, Kalcsev bankár magánküldetése során, Noradunghian török külügyminiszter Trákia és Macedónia autonómiáját ajánlotta fel, továbbá a tárgyalások Dedeagacs kondomíniumáról és a város átadása esetén a drinápolyi őrség Csataldzsába való fegyveres távozásáról szóltak, ami a bolgár kormány számára nemcsak elfogadhatatlan volt, de Gesov állítása szerint nem is tudtak róla.¹⁷

A harmadik tárgyalás 1913. január 8-án zajlott Noradunghian és Szavov között, párhuzamosan a londoni békekonferencia hasonló törekvéseivel. A törökök felajánlották Driná-

¹¹ Uo.

¹² A bolgár miniszterelnök a Monarchiára csöppet sem hízogó terveit bukása után vetette papírra, de úgy, mint a háború idején megfogalmazódott lehetőséget. GUESHOV, I. E.: *The Balkan League*. London, 1915. 27. Szintén ismerünk egy bolgár térképet, mely Bulgáriának juttatja az összes török területet, sőt Niš városát is. CASSAVETTI, D. J.: *Hellas and the Balkan Wars*. h. n. 1914. 315-316.

¹³ Belső Macedón Forradalmi Szervezet (1893).

¹⁴ Macedónia megosztása elképzelhetetlen volt a bolgár közvélemény – azaz a polgárság – számára, a Balkán Szövetség azonban e nélkül létre sem jöhetett volna, esélytelenné téve a bolgár aspirációkat. Ez az antagonizmus végigkísérte Gesov kormányzását és végül a bukásához vezetett.

¹⁵ A szerződés értelmében a megszerzett területek kondomíniumként kezelendők. A szerbek egy ilyen lépést ellenségesnek tekintettek, és később is elzárkóztak az erre vonatkozó bolgár kérések teljesítésétől.

¹⁶ CARNEGIE: 58.

¹⁷ Uo.

poly átadását, ha a bolgárok tiszteletben tartják a muszlim törvényeket, s nem támogatják a görögök szigetekre vonatkozó elképzeléseit. A különbékét azonban a szerb-bolgár egyezmény tiltotta. A kormányzat így vállalta a háború folytatását.

A szerbek mindig is gyanakodva tekintettek a bolgárokra, s az újságokban időnként olyan hírek röppentek fel, hogy Bulgária 150 ágyúért és a drinápolyi segítségért lemondana Macedóniáról. Márciusban aztán elterjedt, hogy a drinápolyi segítségért cserébe Bulgária lemondott a Vardar jobb partjáról, s a bal parton Ovcsepoljéről is. Ezeknek a szerb lapokban közzétett vágyaknak semmi közük sem volt a valósághoz, mint ahogyan az sem volt igaz, hogy a bolgárok 50 ezer görög katona segítése ellenében lemondtak volna Szalonikiról. A szerződést nem ismerő közvéleményt azonban félretájékoztatták.

Pasics már novemberben szükségesnek látta szerződés revízióját, majd decemberben hivatalosan is közölte ezt a bolgár kormányfővel, s 1913 februárjában megismételte a felhívást.¹⁸ A szerb álláspontot legmarkánsabban Sztojan Protics Balcanicus álnéven írt röpirata tükrözte, mely a szerződést a „*pacta servanda sunt sic stantibus*” elve alapján értelmezte: csak addig kell érvényesnek tekinteni, ameddig a létrejöttékor fennálló körülmények meg nem változnak. Szerinte a bolgár segítségnyújtás elmaradása, s amiatt, hogy a szerbeknek nem sikerült egy adriai kikötő megszerzése, a szerződés érvénytelenné vált. Pacics csak május 29-én fogadta el ezt az érvet, de Velesz lakóinak már március 12-én azt mondta, hogy a város, a szerződés szövegével ellentétben, szerb kézen marad.

A bolgárok tisztában voltak a szerb álláspont módosulásával, ami szerződés értelmezésének egyoldalú megváltoztatását jelentette. Rzsukanov őrnagy, a szerb hadsereghez kiküldött bolgár katonai attasé április 16-án arról értesítette feletteseit, hogy a szerbek elképzelése szerint a Zletovska, a Bregalnica és a Lakavica folyók mentén húzódik majd a szerb-bolgár határ. Ez egyébként a haderők aktuális elhelyezkedését tükrözte; s ettől nyugatra bolgár erőket nem engednek be a területre. A szerb katonai klikk ekkor már a Sztrumafolyó menti határról ábrándozott, s ezt a szerb-görög szerződésben később le is fektették. A szerb nagykövet április 6-án bolgárellenes katonai szövetségre tett javaslatot Bukarestben és május 2-án a görögök is ezt ajánlották.¹⁹

Szerbia és Görögország közeledése már 1913 januárjában megkezdődött, mikor Sándor, szerb trónörökös, és Miklós, görög herceg, Szalonikiben tárgyalt egy esetleges bolgár támadásról. A görög koronatanács május 2-án úgy döntött, hogy szövetségi szerződést kell kidolgozni Szerbiával. Venizelosz Londonból visszatérőben tárgyalt Pacicsal. Ezt egy katonai konvenció követte június 1-én, egy nappal a londoni béke megkötése után. Ebben Bulgária megkérdezése nélkül már meghúzták az új határokat, Macedóniát felosztották egymás között, s Albániát is érdekszférákra osztották.²⁰ A szerbek és a görögök célja az volt, hogy közös szerb-görög határ jöjjön létre, mely Albánia kettéosztásával a Skumbini folyó mentén kezdődött volna. A határ az Ohridi-tónál lép át Macedónia területére, majd Monasztírt szerb kézen hagyva Gevgelijáig terjed. Innen a szerb-bolgár határ követi a Vardar folyását a Bojímia-Dere összefolyásáig, ahonnét keletre fordul a régi bolgár határ felé. A görög-bolgár határ Gevgelijánál kezdődik és a Khalkidiké-félszigetig tart, s ez utóbbit a görögöknek juttatta (III. cikkely).²¹ Monasztírról Venizelosz lemondott, cserébe a

¹⁸ A nagyhatalmak a londoni konferencián nem kívántak beleszólni a megszerzett területek elosztásának kérdésébe, mert ekkor már tudták, hogy azt az egymás közötti szerződések rendezik. Utólag ez talán hibának tűnhet, de a nagyhatalmak közötti viszony így is kiélezett volt az albán határkérdés, a Szandzsák és a görög szigetek sorsa miatt, ráadásul az oroszok is ragaszkodtak döntőbírói tisztükhöz.

¹⁹ CARNEGIE: 60.

²⁰ HELMREICH: 347.

²¹ *Nemzetközi szerződések IV. A világpolitika szerződései*. Szerk.: HORVÁTH Jenő, Budapest, 1922. 239-241.

szerbek elismerték a görögök jogát Szalonikire.²² Hamarosan egy hasonló bolgár ajánlat is befutott: ha a görögök elismerik Monasztirt bolgár tulajdonnak, Szófia lemond Szalonikiról. Ezzel egy szerbellenes szövetséget kínáltak, mert Monasztir ekkor szerb kézen volt. Venizelosz elutasította a javaslatot, mert már aláírta a szerb-görög szerződést, ami tiltotta a külön egyezményt a bolgárokkal (II. cikkely). A kölcsönös segítségnyújtási szerződés szövege kimondja: amennyiben Bulgária nem fogadja el ezeket a határokat, az antant döntőbíráskodását fogják kérni, s ha Bulgária ezt is elutasítja, akkor erővel kényszerítik ennek elfogadására. Fontos feltétel, hogy a felek nem kötnék különbékét. S mivel Szerbia lemondott a kikötőhöz jutásról, a görögök a szerződésben engedélyezték Szaloniki kikötőjének, valamint a Szaloniki-Üszkü, Monasztir-Szaloniki vasútvonalak ingyenes használatát. A szövetségi szerződés kölcsönös segítségnyújtást ígért egy harmadik ország felől (Monarchia vagy Törökország) érkező, ki nem provokált támadás esetén.²³

A katonai konvenció háborús helyzet esetén jelölt ki új határokat. A Vardartól keletre és a Perelik-Vardar vonaltól északra a szerbek, délre a görögök okkupálhattak újabb területeket, tovább csökkentve Bulgária macedóniai jelenlétét. Ezen kívül Szerbia jogot nyert egy 10 km-es tengeri korridor létrehozására Xanthitól északra a Nesztosz bal partján, s ezzel kijutott a tengerre. Mivel közös hadműveletekről nem határoztak, a szerbek a második Balkán-háborúban már napokkal korábban békét akartak kötni, nehogy a görögök túl nagy területi nyereségre tegyenek szert.

A bolgároknak 1912-ben nem sikerült területi egyezsége jutni a görögökkel. 1912. október 25-én ugyan a görög kormányzat tett egy javaslatot a terület megosztására, mely Görögországnak 2 millió, Bulgáriának 1,3 millió lakost juttatott volna.²⁴ Bár Venizelosz 1913 januárjában a bolgárok javára módosított ezen, Gesov számára –csak a szigeteket adta volna Görögországnak – még mindig elfogadhatatlan volt a javaslat. 1913. május 2-án a Times tudósítója, Bouchier, arról informálta a bolgár vezetést, hogy Venizelosz Szalonikiért cserébe elfogadja a Khalkidiki-félsziget északi részén lévő tavak láncát görög-bolgár határnak. A bolgár-görög viszony azonban a két hadsereg ellentétei miatt megromlott és még a demarkációs vonalban sem tudtak megegyezni. A görögök ekkor kezdtek tárgyalni a szerbekkel is. A két fél közti megállapodás aláírásáról Gesovnak is tudomása volt. Az egyezmény azért sem maradt titokban, mert a *Neologosz* című konstantinápolyi lap június 9-11-i számai szerint a szerződés bolgárellenes, és a tervezett hadműveletekről is olvasható beszámoló.

A románok egészen a háború kitöréséig nem csatlakoztak egyik félhez sem, s a szerbek sem voltak biztosak abban, hogy melléjük állnak. A szerbek a montenegróiakkal is tárgyaltak. Nyikita király ugyanis arról informálta az osztrák katonai attasét június 24-én, hogy 14 ezer embert ígért Szerbiának.²⁵ A görögök és a szerbek a legyőzött törökökkel is tárgyalásba bocsátkoztak, s Törökország szabad kezet kapott Trákiában, ha a bolgárok megtámadják a szövetségeseket. Szerződés azonban nem született, ennek ellenére a szerbek biztosak voltak a török támogatásban.

A szerbek emellett az antanttal, a görögök az antanttal és Berlinnel is jó viszonyban voltak. A németek nem értesítették a szerb-görög szövetségkötésről a Monarchiát. Míg a görög és szerb államférfiak ez ügyben igen előrelátóan gondolkodtak és cselekedtek, addig a bolgárok várták, hogy a szerb-bolgár szerződés pontjai megvalósuljanak. Ez végső soron diplomáciai elszigetelődésükhöz vezetett.

²² MARRIOTT, J. A. R.: *The Eastern Question. A study of European Diplomacy.* Oxford, 1917. 394.

²³ *Nemzetközi szerződések IV.* 239-241.

²⁴ GUESHOFF: 67.

²⁵ Österreich-Ungarns Aussenpolitik (Ö-U. A.). Hrsg.: Bittner-Pribram-Übersberger. Wien, 1930. Bd. VI. 7479. A feleknek nagyon fontos volt, hogy Bulgária legyen a támadó fél.

A békekötés után felerősödtek a bolgárellenes hangok, mivel a májusi béke nem tartalmazta a törököktől zsákmányolt területek felosztását, jóllehet a szerb képviselők ennek többször is hangot adtak. „Szerbiának joga van ezekre a területekre, mert fegyverrel elfoglalta őket és Bulgária amúgy is képtelen még egy hadműveletre az általános húshiány miatt.” – fogalmazta meg tömören Putnik tábornok a szerb kívánságokat. Szófiában a *Mir* nevű bolgár lap caféolta a szerb álmokat. „Bulgária inkább Drinápolyról mond le, mint a macedóniai városokról.” – írta a lap. A szerbek replikája sem késett, és cserébe a szövetségi szerződés felülvizsgálataért felajánlották a drinápolyi hadizsákmányból való részesedésüket, 42 millió koronát, hozzátevé, hogy nem kéri a Bulgáriának nyújtott 18 millió korona értékű hadiszállítások megtérítését.²⁶ A bolgárok ezt elutasították.

Május 6-án a szerb vezérkar kiadta a parancsot a haderők Üskübtől (Škopje) keletre való felvonulására. A bolgárok erre különbékét akartak kötni a törökökkel, mely ellentétes volt a szerződés szövegével. Danev, közös bolgár-albán határ tervét vázolta fel Dibra (Debar) környékén, ami azért furcsa, mert a város a vitatott zónában volt.

Május 25-én Pasics ismét felszólította a bolgárokat a szerződés módosítására.²⁷ A szerbek arra hivatkoztak, hogy 1. Bulgária megsértette a szerződést azzal, hogy nem küldött megfelelő létszámú csapatokat a Vardar-völgybe. 2. Szerbia több fegyvert, csapatot és ellátmányt küldött Drinápoly alá, mint az a szerződésben elő volt írva. Ezt a kötelezettséget annak idején a két fél becsült erejének arányában állapították meg, de úgy tűnik Szerbia háborús potenciálja nagyobb volt, mint Bulgáriáé. 3. A szerződések megkötése idején abban állapodtak meg, hogy Szerbia kijáratot kap az Adriára, de a nagyhatalmak ezt megakadályozták. Belgrád ezért úgy vélte, hogy Bulgária rovására kompenzáció illeti meg. 4. A bolgárok a szerb segítségnek köszönhetően sokkal több területet szereztek Trákiában, mint várható volt, s a szerbeket. ezért is kompenzáció illetné meg.

A szerb követelések legalább annyira ésszerűek voltak, amennyire mohók is. A szövetségi szerződés értelmében azonban a bolgár pozíciók erősebbek voltak. Az 1912. szeptember 28-i katonai egyezmény ugyanis felmentette Bulgáriát a 100 ezer fő Vardar-völgybe küldése alól. Sőt, a szerb segítség Drinápolynál és Szkutarinál a szerződésből következett. A nagyhatalmak pedig Szerbiát akarták megfosztani a tengeri kijáratától, nem pedig Bulgáriát büntetni. Fordított szituációban, román-bolgár viszály esetén fel sem merült, hogy Bulgária Szilisztria elvesztéséért cserébe szerb területeket kapjon. A szerződés titkos záradéka pedig felhatalmazta Bulgáriát, hogy a Rodopétól és a Sztrumától keletre lévő területeket okkupálja, beleértve Drinápolyt is.²⁸ Albániát a szerződés nem említette, a kortárs szerzők azonban úgy vélik, hogy a „*Šar-hegységtől északra és nyugatra*” formula nemcsak Koszovót és a Szandzsákot, de Albániát is jelenti.²⁹

Gesov bolgár miniszterelnök, ragaszkodva a szerződés betű szerinti értelméhez, nem tudta megakadályozni a szövetség széthullását. Június 2-án belátta politikája bukását és lemondott. Bukásában közrejátszott, hogy a szobranje követelte, mutassa be a bolgár-szerb szerződést, amelynek megkötéséhez nem kérték ki a törvényhozás hozzájárulását.³⁰ Némi időhúzás után Danev alakított kormányt.

Június 1-én Szazonov orosz külügyminiszter kérésére Gesov még találkozott Caribrodiban Pasicsal. A bolgárok szerint nem esett szó a szerződés felülvizsgálatáról.³¹ A

²⁶ Pesti Napló (PN). 1913. május 15.

²⁷ GUESHOFF: 90.

²⁸ CARNEGIE: 61-62.

²⁹ MARRIOTT: 392-394.

³⁰ Erre egy alkotmánymódosítás adott lehetőséget, melyet burkoltan ez okból hoztak. Félő volt, hogy a szobranje nem fog beleegyezni a szövetségi szerződés feltételeibe.

³¹ GUESHOFF: 74.

bolgár fél a szerződés titkos részeinek nyilvánosságra hozatalát szerette volna elérni, amit Pasic ellenzett, mivel épp elutazása előtt vázolta fel a szkupstinának Szerbia leendő határáról való elképzelését. A szerb szkupstina nem akarta, hogy a miniszterelnök biztosíték és ellenőrzési lehetőség nélkül utazzon ki, ezért a parlament nyilvánossága előtt kellett „*hitvallást tennie*” a szerződés felülvizsgálatáról. Gesov közben megtudta, hogy Ferdinánd cár kedvező választ adott a hazai ellenzék háborús javaslatára május 30-án, és beadta lemondását. Ezt követően értesült Pasic színvallásáról. A szerb miniszterelnök nem tudta, hogy Caribrodban egy ex-miniszterelnökkel találkozott június 2-án. Szazonov ezután Szalonikibe akarta hívni az összes miniszterelnököt, ez azonban meghiúsult.

Az új bolgár kormányfő, Danev, is a szerződés szövegében bízott, meg sem fordult a fejében, hogy a szerbek azt nem fogják betartani. Az oroszok továbbra is együtt akarták tartani a Balkán Szövetséget a Monarchia ellen, ezért kapóra jött a bolgárok felkérése május 19-én, hogy legyenek döntőbírók.³² A szerbek ebbe csak akkor mentek volna bele, ha az ott hozott döntés nem kötelező érvényű. A cár június 8-án személyesen írt a két félnek. „*A bolgár és a szerb nép szövetségükkel minden viszály eldöntését Oroszországra bízták... A döntőbíró szerepét nem előjognak, hanem kötelességnek tekintve értesítem Felségedet, hogy a szövetségesek közötti háború számomra nem közömbös. Az az állam, mely elkezdene a háborút, felelős lenne érte a szlávság előtt, minden szabadságot fenntartok tehát magamnak és Oroszországnak a bűnös harccal szemben...*”³³ A szerbek érdeklődésére Hartwig orosz követ kijelentette: Oroszország sohasem ígért az adriai kikötőért kompenzációt Macedóniában, ami nagy meglepetést okozott, és kormányválság alakult ki, de Pasic lemondását a király nem fogadta el.³⁴ A cár június 8-i táviratára a szerbek azzal replikáltak, hogy „*...Nem követhetünk el kollektív nemzeti öngyilkosságot, mert Pétervárort vagy Carszkoje Szeloban úgy döntöttek*”.³⁵ Hartwig Belgrádban azt a tanácsot adta Pasicnak, hogy ne annektálják Macedóniát, mint azt Péter király tervezte június 27-én, 10 éves uralkodói jubileumán, hanem értsék el, hogy a bolgárok kezdjék meg az ellenségeskedést.³⁶

Danev június 12-én elfogadta azt a szerb javaslatot, hogy mindkét fél csökkentse negyedére mozgósított haderejének létszámát, de azzal a feltétellel, hogy a vitatott területeket közösen szállják meg a kondomínium elve alapján. Mivel eddig itt csak szerb katonák állomásoztak, ez a bolgárok bevonulását jelentette volna a Vardartól nyugatra lévő területekre, ezért a szerbek visszautasították a kérést. Így a létszámcsökkentés sem valósult meg. Ráadásul Pasic még azt is akarta, hogy ne csak a vitás területekről döntsenek, hanem egész Macedóniáról, és a görög igényeket is el akarta ismertetni a tárgyalások során.³⁷ A görögök bevonása kényesen érintette a bolgárokat, akik válaszul felvetették a kondomínium érvényességét Szalonikire is, mire a görögök élesen tiltakoztak: „*Kondomínium követelése Szalonikire olyan hallatlan igény, melyre Görögország csak úgy válaszolhat, hogy kondomíniumot követel Thráciában.*”³⁸ Ezzel viszont végleg eldőlt, hogy a görögök ki melé állnak a konfliktusban.

A *Piemont* c. szerb lap úgy állította be az eseményeket, mintha a pétervári találkozó a szerbek kezdeményezésére született volna, melyre mind a négy (!) érdekelt fél 2-2 delegátust küldhetett, akik szótöbbséggel határoznak és ez kötelező érvényű.³⁹ Könnyű elképzelni,

³² Helmreich: 355.

³³ HELMREICH: 356.

³⁴ BH. 1913. június 24.

³⁵ CARNEGIE 64. Ez előrevetíti a szerb hozzáállást is egy számukra kedvezőtlen döntés esetén.

³⁶ BH. 1913. június 6. – HELMREICH: 356.

³⁷ Helmreich: 358.

³⁸ BH. 1913. június 24. Szaloniki közös görög-bolgár megszállás alatt állt, de a közigazgatás görög volt.

³⁹ BH. 1913. június 3.

hogya a szerb-montenegrói-görög szövetség erőfölénye miatt milyen eredménnyel zajlott volna egy ilyen találkozó a bolgárok számára. Az orosz döntőbíráskodásról nem ilyen elképzelésük volt. A bolgár kormány válaszul kiterjesztette a hadkötelezettséget a muszlimokra is, akik évi 100 frank nagyságú összeg fejében eddig mentesültek ez alól. Így 127 ezerre növelték az újoncok létszámát. A bolgárok helyzetét nehezítette, hogy a londoni tanácskozáson Pichon francia külügyminiszter megtiltotta a törökökkel való külön egyezményt, azzal fenyegetőzve, hogy nem támogatja a jóvátétel kérdését, és a szövetségesek belefutnak az adósságokba.⁴⁰

Danev ilyen feltételek mellett nem akart Pétervárra utazni. Június 21-én az orosz külügyminiszter közölte a bolgárokkal, hogy a szerbek feltétel nélkül elfogadták az orosz döntőbíráskodást. A június 30-i eseménydús parlamenti ülésen Pasics megerősítette, hogy május 29-i nyilatkozata alapján fog eljárni, és azt állította, hogy csak azért fogadta el a döntőbíráskodást, mert biztosítékot kapott, hogy az kiszélesített alapokon nyugszik majd, azaz nemcsak a szerződés titkos függelékének 4. cikkelyében megállapított vitás területek kérdésében születik döntés, hanem a görög-bolgár kérdés is napirendre kerül a szerb-bolgár ügygel együtt. Ez ellentmondásban volt a bolgárok felé tett orosz nyilatkozattal. Az ellenzék így sem sikerült meggyőznie. Ribarác, ellenzéki képviselő, Macedónia azonnali annexióját szorgalmazta, egy másik, Marinkovics, kijelentette, hogy inkább bízik a szerb fegyverek erejében, mint Pasicsban. Draskovics pedig leszögezte, hogy a Vardar-völgy Szerbia létérdeke, és olyan döntőbíráskodás, mely ezt figyelmen kívül hagyja, érvénytelennek tekintendő.⁴¹ Az ellenzék támadása miatt veszélybe került Pasics pétervári küldetése, ekkor azonban befutott a hír a bolgár hadmozdulatokról.

*„Meg fogjuk vívni ezt a háborút, ha föltétlenül meg kell tenni, és ha ránk erőszakolják. De ez a háború rettenetes örökség. Meg fogjuk egymást semmisíteni anélkül, hogy az egyik vagy másik bármit is nyerne, mert nem szabad elfelejteni, hogy az európai fővárosokban nem fogják a Balkán-félszigetet kétszer felosztani anélkül, hogy ők is ki ne vennék belőle a részüket”*⁴² – figyelmeztetett Ferdinánd. A bolgárok június 18-án választottak a szerb jegyzékre, mely a leszerelésről és a cár döntőbíráskodásáról szólt. Bár mindebbe beleegyeztek, továbbra is a szerződés szövegét tekintették tárgyalási alapnak. *„Bulgária katonai intézkedései csak a szerb kormány intézkedéseinek a következményei. Amikor az összes bolgár csapatok a török határnál állottak és a macedóniai szerb határ mentén mindössze 8 ezer bolgár katona volt, a szerb kormány... összes haderejének a bolgár határra való összpontosítását rendelte el... és a harmadik korosztály összes tartalékosait behívta. Ez... egyidőbe esett a görög csapatok koncentráálásával a határnál, hol csak két bolgár ezred volt.”*⁴³

Szófiában konfliktus volt a kormány és a katonák között is. Danev hozzáállása a háborúhoz nem szerzett híveket a bolgár politikának. Ő és Teodorov meg volt győződve, hogy háború nélkül is megtarthatnak mindent. A katonák s az ellenzék azonnali leszerelést vagy háborút követelt. Közelgett az aratás ideje, s a katonákat nehéz újra mozgósítani, ha hazaküldik őket. Az újabb háborúhoz ugyanakkor nem volt elegendő forrás.

Június 22-én a bolgár kormány tanácskozott, s két téma volt napirenden: 1. Az oroszok június 21-i felhívására adandó 4 napon belüli válasz. 2. Szazonov kérése: támadás, vagy a mozgósítás azonnali leállítás a macedónokkal teli hadsereg veszélyes hangulata miatt. Danev ekkor döbönt rá, hogy háború az egyetlen megoldás. Szavov szerint *„Danev azért*

⁴⁰ BH. 1913. június 7.

⁴¹ PENENNRRUN, A.: *Quarante jours de guerre dans Les Balkans*. Chapelot, Párizs, 1914. (Piemont, 1913. július 1.).

⁴² BH. 1913. június 2.

⁴³ BH. 1913. június 18.

volt a háború mellett, mert ha Szentpétervárra mennénk, veszítenénk.”⁴⁴ Kollégáival közölte: az előző este arra a következtetésre jutott, hogy a szerbek akkor is hadat üzennek, ha a döntőbíráskodás számukra kedvezőtlen fordulatot vesz, jobb tehát megtenni most, megelőzve őket, míg a hadsereg együtt van. Danev tehát Szavov álláspontját hangoztatta, jóllehet nem exponálta magát nyíltan a tábornok véleménye mellett. Teodorov pénzügyminiszter ellenezte a felvetést és bízott az orosz döntőbíráskodásban. Ha a szerbek a döntés ellenére hadat indítanak, a nagyhatalmak ellenkezésével találják szembe magukat, ugyanúgy, mint az adriai kikötő esetében.⁴⁵ Egy kivétellel minden miniszter a béke mellett voksolt, a militarista köröket képviselő Kritovot nem engedték szóhoz jutni. Tény, hogy Európában mindenki szerb győzelmet jósolt a döntőbíráskodáson. A minisztertanács után Danev, Szavov és Teodorov azonnal Ferdinánd vranjai kastélyába mentek jelentéstételre. Végül az uralkodó is elfogadta a döntőbíráskodás szükségességét, és az orosz követtel közölték, hogy Danev három nap múlva elutazik, de csak azzal a feltétellel, hogy a döntés további nyolc napon belül megszületik. Ez utóbbit Szavov tábornok javasolta.

Teodorovot Tosev, a pétervári követ, arról informálta, hogy a háború Bulgária vesztét fogja jelenteni. A cár csak a szerződésben meghatározott vitatott területeken gyakorolja majd döntőbírói tisztségét.⁴⁶ Amennyiben a bolgárok nem utaznak Pétervárra, az oroszok nem védik meg őket, a franciák nem adnak kölcsönt, a németek ez ügyben teljesen a Monarchia mellé állnak, így az orosz döntőbíráskodás érvényét nem kérdőjelezheti meg semmi. A Monarchia pedig csak ígéretet, míg a románok elfoglalják Dél-Dobrudzsát.⁴⁷ A levél minden biztató ígéret mellett, inkább figyelmeztetés volt. Szazonov későbbi levele még inkább megerősítette ebben a háborús pártot, mely azt a következtetést szűrte le, hogy Oroszország nem óhajt egy erős Bulgáriát, tehát Bulgária „*fara da se*”.⁴⁸

Szazonov közös szerb-bolgár nyilatkozatra várt, így figyelmen kívül hagyta a bolgár javaslatot. Ez súlyos hiba volt. Danev azonnal táviratozott a követnek és közölte az orosz féllel, hogy a hét napos döntési határidő az utolsó javaslatuk volt, és a szerbiai bolgár követ visszahívásával fenyegetőzött. Szazonov éppen gyomor- és vesebántalmakkal kínlódott amikor megkapta ezt az üzenetet, ami fel is dühítette. „*Az Önök bejelentése nem lep meg engem. Vártam már kormányuk ilyen akcióját napok óta. Önök Ausztria tanácsát követik. Levesszem magukról a kezemet. A szerbek ostobaságukkal, s Önök inkorrekt magatartásukkal visszautasították Oroszországot és a szlávágot. Az orosz uralkodó nem várt ultimátumot Önöktől... Most az Önök kijelentése után közlöm a miénket. Ne számítsanak tőlünk semmire, és felejtsek el minden egyezség létét közöttünk 1902 óta.*”⁴⁹ - válaszolta az előbbiekre Szazonov.

Ez nem várt lépés volt az oroszok részéről és zavarba is hozta a bolgár politikai vezetést. Vélhetően ennek köszönhető, hogy a háborúpárti körök vették magukhoz a kezdeményezést. Június 26-án a Macedón-Drinápolyi Testvériség fegyverbe hívta Bulgária lakóit, nyomást gyakorolva ezzel a kormányra. A macedónok nem akartak megosztott Macedóniát s félték az orosz döntőbíráskodás eredményétől. Megfenyegették Danevet és az uralkodót, hogy megölik őket, ha elfogadják az orosz javaslatot. A bolgár közvélemény és a politiku-

⁴⁴ HELMREICH: 359. Egyébként mindkét fél úgy vélte, a döntőbíráskodás részrehajló lesz.

⁴⁵ CARNEGIE: 66.

⁴⁶ Ez ugyanolyan jó volt a bolgárok számára, mint amilyen rossz is: az oroszok ugyan elutasították a szerb álláspontot a felülvizsgálatról, viszont semmilyen biztosítékot nem nyújtottak arra, hogy a bolgárok bevonulhatnak a szerbek által ellenőrzött, de Bulgáriának vitathatatlanul járó területekre. A bolgárok vélhetően ez utóbbit akarták kicsikarni a támadás megindításával.

⁴⁷ CARNEGIE: 67.

⁴⁸ Uo.

⁴⁹ 1913. június 25. HELMREICH: 361. Utalás a bolgár-orosz katonai egyezményre.

sok nagy része, nem csak félelemből, a háború mellett volt. Még aznap az oroszok és a szerbek Dobrudza azonnali megszállását tanácsolták a románoknak, ily módon kényszerítve Bulgáriát a vitás macedón területekről való lemondásra.⁵⁰

A militáns körök retorikáját és célját jól jelzi két hadiparancs Szavov tábornoktól, melyeket közvetlenül a bolgár támadás megindulása előtt adtak ki.

„Szófia, Főhadiszállás

Június 15/28. 20 óra

Rejtjelzett, nagyon sürgős

A 4. hadsereg parancsnokának,

Radoviste

Azért, hogy a sorozatos szerb támadások visszaverésének sikertelensége ne okozzon romlást csapataink moráljában és azért, hogy az ellenség ne kapjon további bátorítást, megparancsolom, hogy teljes erejével támadja meg az ellenséget az egész fronton, anélkül, hogy leleplezné erőit és anélkül, hogy folyamatos harcérintkezésbe lépne. Ugyanekkor kísérelje meg a lehető legnagyobb erőfeszítéssel a Krivolak fölötti uralmat megszerezni a Bregalnica jobb partján, a 350 m magas Bogoszlavon, Sahad falu 550 magas pontja fölött (Ovcsepolje) és Dobrevo falu közelében.

Nyisson tüzet este és az éjszaka folyamán a sötétség leple alatt hajtson végre egy erőteljes támadást az egész arcvonalon.

A hadműveletnek holnap este (29-én) kell megkezdődnie.

No. 5597.

Szavov tábornok

vezérkari főnök”

„Szófia, Főhadiszállás

Június 16/29. 15.15

Rejtjelzett, nagyon sürgős

A hadseregearcparancsnokoknak

Egy korábbi parancsokkal elrendeltem a 4. hadsereg előrenyomulását és a 2. hadseregnek megparancsoltam, hogy amint befejezi a Csagez körüli operációkat, vonuljon fel Szaloniki előterében támadásra készen.

A seregearcparancsnokoknak figyelembe kell venniük, hogy hadműveleteink a szerbek és görögök ellen hivatalos hadüzenet nélkül zajlanak, és hogy a következő fontos elgondolások készítették minket erre:

1. Növeljük a csapatok morálját, és hogy volt szövetségeseinkre immár ellenségként tekintsenek.

2. A szövetségeseink közötti hadüzenet fenyegetésével rábírnuk az orosz kormányzatot, hogy gyorsítsa meg a kérdés megoldását.

3. Az erőteljes csapásokkal – melyet csapataink az ellenségre mérnek – arra kényszerítjük őket, hogy legyenek sokkal békülékenyebbek.

4. Mivel igényeljük azokat a területeket, melyek de facto az ő birtokukban vannak, fegyverek erejével érhetjük csak el újabb területek meghódítását, amit addig fogunk folytatni, míg a nagyhatalmak közbeavatkozása nem hoz nyugvópontot az események menetében. És mivel egy ilyen intervenció bármikor esedékes lehet, azonnal és határozottan kell cselekednünk.

A 4. hadseregnek kísérletet kell tennie Velesz elfoglalására minden áron, melynek eleste jelentős politikai előnyökkel járhat. Ebből következően korábban meg kell szállni a

⁵⁰ BALANYI Gy.: *A Balkán-probléma fejlődése a párizsi kongresszustól a világháború kitöréséig*. Budapest 1920. 330.

Szultantepe-Kratovo vonalat és Klisszelit. A 2. hadsereg, amint befejezte a felvonulást, támadást indít Szaloniki ellen, ha erre a 4. hadsereg helyzete módot ad. Ez esetben 2 vagy 3 dandár erősítés érkezik hozzá. Ha a Krivolak-Gevgeli területet és Gevgeli vasútvonalát elfoglalják csapataink, azonnal meg kell erősíteni a helyet. Ily módon a Vardar mindkét partjának megszállása biztosított lesz.

No. 5647.

*Szavov tábornok
vezérkari főnök”⁵¹*

A hadiparancsokból egyértelművé vált, hogy a bolgárok ellenségként tekintenek a szerbekre, ugyanakkor nem Szerbia katonai megsemmisítésére törekedtek, hanem az általuk igényelt vonal megszállására a Vardar mindkét partján, és a szerbeket tekintették provokáló félnek. A támadást egyértelműen az a cél vezette, hogy kiprovokálják a nagyhatalmak beavatkozását. Danevvel ellentétben a katonai körök ebben reménykedtek.

Június 28-án Szavov parancsot adott, hogy másnap este meg kell támadni a szerb és görög hadállásokat.⁵² A hadsereg morálja kitűnő volt, de a parancsot Szavov nem önkényesen hozta meg, hanem Ferdinánd adta ki a miniszterelnök tudtával. Június 29-én Danev útban volt Várna felé, hogy egy ottani orosz hajó Odesszába szállítsa, amikor hírt kapott a hadműveletekről. A kormány lemondással fenyegetőzött, mert nem tudott a támadásról.⁵³

A miniszterelnököt sokáig felmentették a vádak alól, de van rá bizonyíték, hogy tudnia kellett az előkészületekről. Ferdinánd július 18-án az osztrák követnek azt nyilatkozta, hogy a szerbek elleni támadásra ő adott parancsot, de a görögök megtámadása miatt Danev okolható, és ő nem is tudott róla.⁵⁴ 1912 augusztusa óta ez volt az első eset, hogy a király a beszélt a követtel, ami jelzi az esemény fontosságát és a helyzet súlyosságát. Ez viszont megdönti Poincaré francia elnök vádaskodását, hogy Ferdinánd az osztrák-magyar követ biztatására üzent hadat.⁵⁵ Szavov azt állította, hogy Danev nem kérdezte meg őt a katonai helyzetről, de arról június 29. és július 2-a között mégis tudnia kellett, hiszen állandó telefonkapcsolatban voltak. Danev ugyanakkor azt állította, hogy június 30-ig nem tudott a katonai cselekményekről. Később a bolgár vizsgálóbizottság a vezérkari főnök verzióját találta hitelesnek, vagyis a felelősség a királyra és Danevre hárult.

Értesülve a tudta nélkül kiadott parancsról, július 1-én a kabinet leállította a támadást. Szavov azt állította, hogy július 1-én Danev 10 órakor írásos parancsot adott át neki, hogy állítsa le a támadást. 1 óra múlva azonban befutott a király küldötte, az uralkodó parancsával a háború folytatásáról. Szavov már kiadta a parancsot a hadműveletek leállításáról, csak hogy a szerbek ezt kihasználva jelentős előretörést értek el⁵⁶, ezért kérte Danevet, hogy engedélyezze az újbóli támadást, azt ígérve, hogy július 7-ig, a román mozgósítás megkezdéséig békét kényszerít Szerbiára. A miniszterelnök tudott arról, hogy a románok háború esetén Bulgária ellen mozgósítanak. Arra hivatkozva, hogy a kormány nem egyezik bele, nem engedélyezte az újbóli támadást. Szavov úgy vélte, mindenki önálló fellépést várt el

⁵¹ CASSAVETTI: 319. (Mir, 1913. július 31.). CARNEGIE: 65.

⁵² CARNEGIE: 67.

⁵³ Egy bolgár alkotmánymódosítás lehetővé tette, hogy az uralkodó a parlament hozzájárulása nélkül hozhasson döntéseket. Ennek esett áldozatul a kormány.

⁵⁴ Báró Burián István naplói és távirati könyvei, 1907-22. Budapest 1999. A MREZSLT forráskiadványa. 65. 1913. július 21. Burián és Tisza erről Tarnowski nagykövettől értesült.

⁵⁵ HELMREICH: 362-363.

⁵⁶ Péter szerb király e szavakkal küldte harcba csapatait: „A bolgárok, tegnapi szövetségeseink, akikkel vállvetve küzdöttünk, akiket mint testvéreinket igaz szívvel segítettünk, nem engedik, hogy megszerezzük a macedón területeket, melyekért vérünket áldoztuk. Bulgária a közös hadviselés során megduplázta területeit, és nem engedi, hogy Szerbia csak fele akkora legyen... Bulgária kikötőt tenger mossa, de Szerbiától egy kikötőt is sajnál...” GUESHOFF: 102.

tőle, hogy majd az ő nyakába varrhassák a következményeket. Erre azonban nem volt hajlandó. Július 3-án a király leváltotta, mert „nem teljesítette a támadás folytatására kiadott parancsot”.⁵⁷ Szavov helyére az oroszbarát Dimitriev tábornok került.

A *Pesti Napló* szerint Szavov lemondásának másik oka az volt, hogy nem a Pirot-Niš irányú fő támadási irányba, amint ő eltervezte, hanem a katonailag kevésbé indokolt Macedónia. Szavov azért akart hadműveleteket az előbbi irányban, hogy javítsa a csapatok morálját, befolyásolja az orosz diplomáciát annak megmutatásával, hogy az egykori szövetségesek ellenséggé váltak. Ezen kívül el akarta foglalni az 1912-ben bolgároknak ítélt, illetve vitás területeket. A bolgár-szerb szerződés miatt azonban a király nem akart szerb államterületet megtámadni szerb hadüzenet híján. Így viszont nem lehetett megsemmisítő vereséget mérni Szerbiára.

A támadás leállítását követően Szazonovhoz kérés érkezett, hogy gyakoroljon nyomást a szerbekre és a görögökre, de ő ragaszkodott a június 25-i ultimátumához, és Bulgáriát kiszolgáltatta a végzetének. A görögök és szerbek nem voltak hajlandók a támadás leállítására, sőt feledve a görög-szerb szerződés cikkelyét az antant döntőbíráskodásáról, agresszornak minősítették Bulgáriát, így a katonai konvenció életbe lépett. Bár Bulgária még nem üzent hadat, mert szerinte csak a neki jogosan megítélt területekre akart bevonulni, ezért nem Niš és Belgrád, hanem a katonailag indokolatlan Vardar felé támadtak. A görögök és a szerbek azonban megküldték a hadüzenetet.

Szavov baklövése az volt, hogy engedelmességet az első parancsnak (másként egyébként aligha cselekedhetett volna).⁵⁸ Nagy a valószínűsége, hogy néhány nappal később maguk a szerbek provokálták volna ki az összecsapást. Ekkor ugyanis már úton volt a Nyikita által megígért 14 ezer katona, jóllehet azt csak a bolgár támadás esetén kellett volna a szerbek rendelkezésére bocsátania.

A bolgár tábornokok a győzelem lázában égtek. A ruszofil Dimitriev tábornok úgy vélte, hogy Szaloniki 3, Belgrád 5 nap alatt elérhető. Ficsev tábornok, egykori vezérkari főnök, a francia katonai attasénak azt nyilatkozta, hogy a szerb hadsereg 8 nap alatt összeomlik.⁵⁹ Mint ismeretes, nem ez történt. Bulgária elszenvetde modern kori történelmének legfájdóbb és legsúlyosabb vereségét, és 1913. augusztus 10-én alá kellett írnia a számára kedvezőtlen bukaresti békét.

A bolgár támadás nem az orosz döntőbíráskodás ellen, hanem annak érdekében jött létre (Szavov parancsa is erre utal), de a történetírás ezt sokáig megkérdőjelezte. Szazonov ingerült hangvételű levele után Danev még habozott, június 30-án azonban hajlandó lett volna Pétervárra utazni. A szerb és görög ellentámadás ezt értelmetlenné tette.⁶⁰

Mach szerint Ferdinánd abban a reményben adta ki a parancsot Szavovnak a támadásra, hogy az első lövések eldördülése után úgyis osztrák-magyar csapatok lépik át a Dunát és békét teremtenek.⁶¹ Ez Ferdinánd egyéni meggyőződése volt (s ezt dokumentumok is alátámasztják), de a bolgár kormány ezt irreálisnak tartotta és nem is hajlott igazából az együttműködésre a Monarchiával. Bécs ugyan több alkalommal mutatott beavatkozási hajlamot a Balkán-háborúk menetébe, de csak egy alkalommal lépett szövetségei beavatkozása nélkül: az 1913. október 18-i ultimátumban, amikor a szerbeket felszólította Albánia elhagyására. A második Balkán-háborúban nem volt komoly veszélye a Monarchia katonai beavatkozásának, sőt a diplomáciai támogatás, Berchtold, osztrák-magyar külügyminiszter

⁵⁷ HELMREICH: 364.

⁵⁸ A király hadbíróssággal fenyegette, ha nem így tesz. CARNEGIE: 68.

⁵⁹ HELMREICH: 365.

⁶⁰ Ö-U. A. VI. 7627.

⁶¹ MACH, Richard von: *Aus bewegter Balkanzeit, 1879-1918*. Berlin. 1928. 235.

„tojástánca” is vérszegényre sikeredett. A Monarchiával eljutottunk a nagyhatalmakhoz, ezért nézzük meg az ő reakcióikat is.

Május 23-án Zsófia görög királyné táviratban közölte testvérével, II. Vilmostal, hogy a bolgár katonák megszállták a görög-bolgár semleges övezetet. Ekkor az angol király és az orosz cár Berlinben találkozott II. Vilmostal, hogy a helyzetet tisztázzák, amit a távollevő Ferenc József igen nehezményezett. A három uralkodó a bolgár cásra hárított minden felelősséget.⁶² Ez súlyos csapást jelentett Berchtold bolgárbarát terveire, míg a görögök szabad kezet kaptak és maguk mögött tudták az említett három uralkodó támogatását. A balkáni német tervek – egy görög-török-román (esetleg szerb) szövetség kialakítása – azonban ellenkeztek a Monarchia érdekeivel.

Gesov még május 29-én megkérdezte Tarnowskit, a Monarchia szófiai követét, hogy a szövetségesek közötti háború esetén mit tenne Ausztria-Magyarország.⁶³ A balkáni helyzet azonban Bécs számára több, nehezen megválaszolható kérdést vetett fel. Ha nem lesz háború és fennmarad a Balkán Szövetség, milyen lesz Bulgária viszonya a Monarchiával? S milyen lesz akkor, ha Ausztria-Magyarország beavatkozik, s még a szövetség is fennáll? Az 1912-es szerződés pontjai között ugyanis a Monarchia ellen irányulók is találhatóak. S ez azért problémás, mert a bolgárok a területi nyereség miatt feltehetően ragaszkodni fognak annak betartásához.

A londoni előzetes békeszerződés aláírása után (május 30.) a küldöttek június 9-ig folytatták a tárgyalásokat. Berchtold többször is megpróbálta rávenni Károly királyt, hogy Szilisztriáért viszonzásul adja meg a többször megígért semlegességi nyilatkozatot Bulgáriának. A románok cserébe területeket kértek. Gesov azonban nem fogadta meg Berchtold tanácsát, és nem közeledett Romániához, mert úgy vélte, hogy a Monarchia távol tudja tartani „szövetségését” a beavatkozástól.

Románia távoltartása a háborútól volt a bolgár külpolitika egyik iránya, anélkül, hogy szorosabb kapcsolatokat kelljen kiépítenie Béccsel. Ezt az irányt a ruszofilek képviselték. Ferdinánd cárnak azonban más elképzelései voltak, s április 15-e után Szófia Oroszországhoz közeledett. Tarnowski ezért azt jelezte Berchtoldnak, hogy inkább Romániával építsenek ki jobb viszonyt, s ne Bulgária kegyeit keressék.⁶⁴ Berchtold május 2-án viszont azt hangsúlyozta, hogy Bulgáriával kell szorosabb kapcsolatokra lépni. Jagow, német külügyi államtitkár azonban Romániával és Görögországgal akart szorosabb viszonyt.⁶⁵ Berchtold ennek ellenére figyelmeztette Romániát, hogy tartózkodjon a Szerbiával való szövetségtől. Az osztrák-magyar külügyminiszter kérésére Jagow is hasonló üzenetet juttatott el Bukarestbe 1913. május 29-én,⁶⁶ bár azt gondolta, hogy Románia semlegessége megérné Balcsik átadását.⁶⁷ Válaszul Bukarest azonban kijelentette: ahogy Ausztria nem tűri egy Nagy-Szerbiát, úgy Románia se Nagy-Bulgáriát.⁶⁸ A Monarchia külügyminisztere viszont attól tartott, hogy Szerbia, Görögország és Románia összefogása új életet lehel az osztrákellenes Balkán Szövetségbe.⁶⁹ Berlin viszont németbarát szövetség létrejöttében reménykedett.

Míg Ausztria mindent elkövetett a Balkán Liga szétbomlasztására, az oroszok igyekeztek egyben tartani. Szerencséjükre a Gesov-Danev kabinet osztrákbarát politikát folytatott.

⁶² HELMREICH: 330.

⁶³ Uő. 371.

⁶⁴ Uő. 342-343.

⁶⁵ *Grosse Politik der Europäischen Kabinette* (G. P.) XXXIV. 13291. – ALBERTINI, L.: *The Origins of the War 1914*, I. H. n. 1952. 450.

⁶⁶ HELMREICH: 344. – G. P. XXXIV. 13343.

⁶⁷ G. P. XXXIV. 13348.

⁶⁸ Ö-U. A. VI. 7153.

⁶⁹ ALBERTINI: 451.

Szazonov április 30-án figyelmeztette a feleket, hogy a vitás kérdéseket a szerződés értelmében orosz döntőbíráskodással kell rendezni, nem pedig a fegyverek erejével.⁷⁰ Ezt akkor még mindkét fél elfogadta. Mivel bízott a kedvező orosz döntésben, Gesov nem kockáztat-ta, hogy Románia és a hármass szövetség barátságáért elveszítse Oroszországát.

Május 30-án Jagow ismét figyelmeztette a Monarchia vezetését, hogy Németországnak sokkal több kötelessége és felelőssége van a „megbízható Romániával szemben, mint a megbízhatatlan Bulgáriával”, s ha el akarják érni a románok semlegességét, vegyék rá Bulgáriát a Turtukaia-Balcsik vonal átadására.⁷¹ Berchtold ezt követően a szerb-bolgár katonai konvenció részleteiről érdeklődött. Június 21-én Danev azt válaszolta, hogy a háborús célok elérése miatt a szerb-bolgár szerződésben nincs olyan cikkely, mely Bulgáriát további segítségnyújtásra kötelezné Szerbia irányába. –Ez persze nem volt igaz, hiszen a szerződésnek konkrét lejáratú és felmondási ideje is volt. A Monarchia külügyminisztere úgy vélte, a bolgárok hajlanak a szövetségi szerződés megkötésére, tehát közölték feltételeiket: a német nyomásnak engedve területi engedményeket kértek a románok számára. Mivel másnap Danev úgy válaszolt, hogy az osztrák-magyar-bolgár kapcsolatok szorosabbra fűzésének az a feltétele, hogy a későbbiekben Oroszország és a Monarchia között is barátságos viszony alakuljon ki, a külügyminiszter letett az egyébként is kései próbálkozásról.⁷²

Danev Tarnowski osztrák-magyar követnek küldött feljegyzéséből tudjuk, hogy a bolgár fél még június 29-én is úgy vélte, amennyiben a szerb miniszterelnök hajlandó elutazni Pétervárra, akkor Bulgária megúszhatja a Romániának adandó területi engedményeket.⁷³ Ezért is tért ki Berchtold közeledési kísérletei elől, holott, ha az előbbi gondolatmenetet folytatjuk, arra következtetésre juthatunk, hogy a konfliktus kirobantása az összes fél közül leginkább a románoknak volt érdeke, hiszen őket nem hívták Pétervárra, következőképpen egy békés rendezésben ők semmit sem nyerhettek. A legutóbbi pétervári kirándulás is csupán Szilisztriát eredményezte számukra, és ennél jóval többre vágytak. A bolgárok arról sem tudtak, hogy a szerbek kedvezőtlen döntés esetén háborúra készültek.

A Monarchia számára a pétervári döntőbíráskodás azzal a kellemetlenséggel járt volna, hogy elodázza a Balkán Szövetség kimúlását, ráadásul Románia hoppon marad, ami nem növelte volna Bécs amúgy is apadó népszerűségét szövetségese szemében. A végeredményt tekintve azonban a Monarchia elérte célját, hiszen a Balkán Szövetség szétesett. Egy veszély fenyegetett csak, hogy Szerbia túl nagy lesz ahhoz, hogy a Monarchia perifériájává váljon. Ezért sem Berchtold, sem a „héják” – Krobotin közös hadügyminiszter, Conrad vezérkari főnök és Bilinski közös pénzügyminiszter – nem nehezményezték a bolgár támadást. Csak sejteni lehet, hogy Ferdinánd miért döntött a támadás mellett. Mach szerint Ferdinánd cár komolyan bízott a Monarchia Szerbia elleni katonai fellépésében. Érdemes tehát vizsgálat alá venni ezt a lehetőséget is.

Bécs a helyzet válságosra fordultával egyre nagyobb aktivitást mutatott. A nagyhatalmak nem tartották kizártnak a Monarchia fegyveres beavatkozását, ezért Londonban Oroszország kérésére már június 5-én szorgalmazták a mozgósítás leállítását. Berchtoldot több oldalról is szorongatták: növelte aktivitását a Conrad vezette csoport, s ekkor jelentkezett a be nem avatkozás elvével Tisza István, aki kritizálta a nagyhatalmak beavatkozását, kiváltva ezzel az oroszok, de különösen Berchtold nemtetszését is.⁷⁴ A külügyminiszter jú-

⁷⁰ GUESHOFF: 77.

⁷¹ G. P. XXXIV. 13348.

⁷² Ö-U. A. VI. 7486.

⁷³ ALBERTINI: 453.

⁷⁴ „...Ezt a függetlenséget ők saját erejüknek köszönhessék, saját erejükből vívhassák ki, és ne egy vagy több nagyhatalom gyámkodó beavatkozásából kapják ajándékul... A Balkán- államokkal szemben semmiféle előjogokat, semmiféle protektorátust, semmiféle privilegizált helyzetet a magunk részéről nem kívánunk... A mi érdekünk első-

nius 21-én úgy nyilatkozott a vezérkari főnök ismételt és sürgető kérésére, hogy a Monarchia csak bolgár vereség esetén hajlandó beavatkozni Szerbia ellen. Berchtold attól tartott, hogy egy oroszbarát Nagy-Bulgária éppen olyan veszélyes lehet, mint egy Nagy-Szerbia, ezért nem kívánt állást foglalni. Német szövetségese előtt sem tisztázta a helyzetet, így Tschirschky német nagykövet azt táviratozta haza július elsején, hogy ha Bulgária döntő győzelmet arat, s Oroszország beavatkozik Szerbia oldalán, akkor a Monarchia bevonul Belgrádba.⁷⁵ Ehhez képest újabb változást jelentett július 3-án Berchtold nyilatkozata Berlinnek, hogy Monasztír a bolgárokat illeti meg, és szerb győzelem esetén először diplomáciai úton, majd ha kell, erővel is beavatkoznak Bulgária védelmében.⁷⁶ Igaz, ekkor még mindenki a bolgár győzelmet tartotta valószínűnek. A németek ismételten óva intették a beavatkozástól szövetségeseiket. Berchtold félelmeire leginkább Mérey római és Szőgyény berlini nagykövetnek küldött táviratából következtethetünk. Szerinte Nagy-Szerbia létrejötte a pánszláv mozgalmat erősíti majd, míg Románia beavatkozása a bolgárokat az oroszok karmaiba hajszolja, akik az 1902-es szerződés értelmében megtámadják Romániát, ami a Monarchia ellenlépését valószínűsíti.⁷⁷

Mivel a békét nem sikerült fenntartani, a nagyhatalmak a konfliktus lokalizációjára törekedtek. Várható volt, hogy a patthelyzet miatt Oroszország sem a szövetségeseink közötti viszályt, sem Románia intervencióját nem fogja fegyverrel megakadályozni, így a figyelem a Monarchia felé fordult. Külügyminisztere azonban nem kívánt benemavatkozási nyilatkozatot tenni, mert ezzel megkötötte volna a kezét, s úgy vélte, hogy a beavatkozás véresebbé tenné a háborút. E lépés elmaradása viszont az oroszok nehezítését és fokozott figyelmét vonta maga után, így a Monarchiát lekötötték az ezzel járó állandó diplomáciai csatározások, s ezzel a balkáni államok szabad kezet kaptak egymás lemezárulásához.

Bethmann-Hollweg német kancellár nyugalomra intette az aggódo bécsi külügyminisztert és kifejtette: az újabb háború mindkét felet meggyengíti, ezért a Monarchia helyzete semmiképpen sem gyengül majd. Hasonlóan nyilatkozott Jagow is. „*A fejlemények a Balkánon Ausztria számára minden várakozáson felül kedvezőnek mutatkoznak, a Balkán Szövetség felbomlott, az orosz befolyás súlyos csapást szenvedett, a balkáni államok egymást tépik darabokra... És egyébként is a kereskedelmi utak Szaloniki felé sokkal egyszerűbbek, ha csak szerb és görög területen kell áthaladni, mintha a bolgár határ is közbeékelődne*”.⁷⁸ Ez azt jelentette, hogy a németek a Monarchia gazdasági érdekeire hivatkozva, nemcsak Szaloniki bolgár kézre kerülését ellenezték, hanem Monasztírt is, így közös szerb-görög határra tettek utalást, ami egybevágott az új koalíció céljával is. Ez megmagyarázza azt is, hogy miért nem támogatták a németek később sem a Monarchia elképzeléseit.

Ha a bolgár uralkodó arra számított, hogy a Monarchia katonai beavatkozással segít kicsikarni a győzelmet, vagy legalábbis távol tartja Romániát a tüztől, akkor mindkét esetben tévedett. Július 18-án Ferdinánd azt kérdezte Tarnowski követtől, hogy miért nem ragadta meg a Monarchia a pompás alkalmat Szerbia szétzúzására.⁷⁹ Fennmaradt Jovanovics bécsi szerb követ utólagos, ezért kétes bizonyosságú közlése, miszerint Ferdinánd 1912-ben így

sorban a Balkán-államok valódi és teljes függetlenségének biztosítása... Ebben a helyzetben jött közbe Oroszország külön akciója Szerbiával és Bulgáriával szemben... (A Balkán-államok) választhatják a közvetlen megegyezést, a választott bíróságot, vagy a mediációt..., de ezek csak az illető független államok szabad elhatározása alapján és korlátai között mozoghatnak. Minden más eljárás intervenció jellegével bírma, és politikánk sarkpontjával, a balkáni államok függetlenségével teljesen összeegyeztethetetlen volna.” BH. 1913. június 20.

⁷⁵ „Teljes örültség, tehát végül is háború”- vetette a lapszélre Vilmos császár. G. P. XXXV. 13475.

⁷⁶ G. P. XXXV. 13483.

⁷⁷ Ö-U. A. VI. 7612. Berchtold nem tudta, hogy Szazonov megtagadta az 1902-es szerződésben ígért teljesítését.

⁷⁸ G. P. XXXV. 13493.

⁷⁹ Ö-U. A. VI. 7837.

nyilatkozott: „...*Tervem a következő volt: legyőzni Törökországot Szerbia, Görögország és Oroszország segítségével, megsemmisíteni Szerbiát a Monarchia segítségével, végül megverni Görögországot. Ezt a tervet 1912 júliusában közöltem a Ballhausplatz illetékeseivel.*”⁸⁰ Ha a forrás valóságtartalma kétséges is, Ferdinánd július 27-i távirata Tarnowskihoz annak hitelességét látszik megerősíteni: „*Elszalasztottunk egy lehetőséget, hogy letöröljük Szerbiát a térképről. Az Oroszország és a Monarchia közötti háború ügyis elkerülhetetlen és néhány év múlva a feltételek még kellemetlenebbek lesznek számunkra... Élete célja Szerbia megsemmisítése volt, amelyet Bulgária, a Monarchia és Románia között osztottak volna fel és ez meg is történt volna, ha mi közbeavatkozunk.*”⁸¹ Július 21-én Ferdinánd békét kért, majd másnap Genadiev külügyminiszter közölte, hogy hajlandó szövetségre lépni Romániával és a Monarchiával⁸².

Berchtold igyekezett elhárítani a kellemetlen kérést, majd Pétervárhoz, Rómához és Berlinhez fordult. Conrad s Berchtold szakítva eddigi nézeteikkel, Oroszország beleegyezésével kívántak fellépni Szerbia ellen Bulgária védelmét hangoztatva. Pétervár, bár kedvezően válaszolt, kijelentette, hogy nem áll szándékában megsemmisíteni Bulgáriát, s lebeszéltek a Monarchia politikusait a Szerbia elleni beavatkozásról.⁸³ Azt viszont lehetségesnek tartották, hogy Isztip, Kocsána és Kavala városát a bolgárok kapják meg.⁸⁴ Az orosz-osztrák-magyar közeledésre válaszul rövid német-francia egyetértés jött létre kettős céllal: megakadályozni az enyhülés folytatódását, és Kavala kérdésében Görögországot pártfogolni. Ezzel viszont meghíúsult Bulgária utolsó lehetősége a békeszerződés revíziójára.

Ferdinánd elképzeléseinek komolyságát nem áll módunkban ellenőrizni. Ha a bolgár külpolitika ugyanilyen határozott ajánlatot tesz az összeomlás előtt is, vajon több eredményt ér el? Ennek nem volt reális lehetősége. A bolgár külpolitikára a belpolitikai állapotok erősen rányomták bélyegüket, azt pedig a Gesov által a politikai közvélemény nyomása alatt, de ugyanakkor annak jóváhagyása és tudomása nélkül létrehozott szövetségi rendszerből fakadó érdekellentétek, a felszabadító és a területszerző háború antagonizmusa határozta meg.

⁸⁰ ALBERTINI: 460.

⁸¹ Ö-U. A. VI. 8072, 8074.

⁸² Ö-U. A. VI. 7937, 7964.

⁸³ CONRAD, F. von Hötzendorf: *Aus meiner Dienstzeit. III. 1913 und das erste Halbjahr 1914.* Wien-Leipzig-München, 1925. 404-411.—Ö-U. A. VI. 8002.

⁸⁴ MREZSLT 44. b.Tisza-Balogh iratok 2. 28-29.

A Földközi-Tengeri Paktum tervezete a magyar diplomáciai jelentések tükrében

Az 1947 és 1953 közötti időszakban a római és ankarai magyar követségek jelentései gyakran foglalkoznak a Földközi-Tengeri Paktum megalakítását célzó törekvésekkel. A Földközi-Tengeri, vagy más néven Mediterrán Paktum a második világháborút követően kialakuló védelmi szervezetek sorában a Mediterráneum térségének biztonságát szolgáló rendszere lett volna. Ez a katonai szövetség azonban soha nem alakult meg, csupán tárgyalások folytak létrehozásáról.

A Mediterráneum helyzete a II. világháborút követő években

Már a II. világháború lezárásakor mind nyilvánvalóbb jelei mutatkoztak a korábbi hatalmi viszonyok átrendeződésének. A fasiszta Németország felett győzelmet arató két legerősebb szövetséges, az Egyesült Államok és a Szovjetunió között a béketárgyalások folyamán egyre több ellentét merült fel, és ahogy Churchill 1946. március 5-i fultoni beszédében utalt rá, Európa e két pólus köré csoportosult, amelyek között változó intenzitással hidegháborús helyzet uralkodott. Ez a Mediterráneum térségére is kihatott. A Földközi-tenger fontos hajózási és kereskedelmi útvonal, a partján fekvő országok és a hozzá kapcsolódó közelkeleti régió kőolajban és földgázban gazdag, tehát mindkét félnek érdekében állott az ellenőrzése. 1947 októberében Nagy-Britannia és az Egyesült Államok tárgyalásokat folytatott a Kelet-Mediterráneumról. A *Pentagon Talks* leglényegesebb eleme, hogy az USA katonailag is közbelépne a térségben, ha érdekei úgy kívánnák. Négy államot emeltek ki: Görögországot, Iránt,¹ Olaszországot és Törökországot, amelyek függetlenségének megtartásában különösen érdekeltnek voltak. Közvetlenül a háború után úgy tűnt, a Szovjetunióknak lehetősége nyílik befolyás szerzésére, hiszen Titón keresztül Jugoszlávia az érdekszférájába tartozott. Szerette volna megkapni a volt olasz gyarmat, Líbia felügyeleti jogát.² E törekvését a törökországi és görögországi belpolitikai helyzet, valamint az Olaszországban és Franciaországban jelen lévő erős kommunista pártok is alátámasztották. Ezen kívül a térség bizonytalan helyzetéhez hozzájárult az, hogy a gyarmati rendszer felbomlóban volt, és az eddig Franciaország és Nagy-Britannia uralta országok a függetlenség útjára léptek. Ezáltal a volt két legerősebb hatalom betöltetlen űrt hagyott maga után, és a háború következtében meggyengült gazdasági helyzetük miatt nem tudták tovább a nagyhatalmi funkciót gyakorolni. Az Egyesült Államok eleinte sem politikailag, sem katonailag nem

¹ Azon felül, hogy a Szovjetunió földrajzi közelsége indokolta az Irán iránti kiemelt figyelmet, létezett egy 1921-ben kötött barátsági szerződés is, amely tartalmazta, hogy a Szovjetunió katonai fenyegetettség esetén csapatokat küldhet az országba.

² Moszkva már 1943-ban a Teheráni Konferencián jelezte, hogy bázisra tart igényt a török szorosoknál. 1945-ben a Potsdami Konferencián megismételte ezt, hozzátéve, hogy a Dodekaneszosz szigetek feletti ellenőrzést is akarja. Először a Londoni Konferencián, 1945-ben, kérte, hogy ellenőrizhesse a volt olasz gyarmat, Tripolitánia adminisztrációját. A béketárgyalásokon 1946 májusáig ismét felvetette, hogy az említett területen felügyeleti joga legyen. Majd az olaszországi választásokig az olasz felügyeletet támogatta, hiszen ezzel segítette a baloldali pártok propagandáját, s győzelmük esetén a volt olasz gyarmat közvetetten saját befolyási szférájába került volna. Az 1948 áprilisi választások elsöprő kereszténydemokrata győzelmét követően azonban a négyhatalmi felügyeletet támogatta, mert csak ezzel tudott volna jelenlétet biztosítani. Nagy-Britannia szívesen látta volna az Egyesült Államokat a térségben, mivel ez amerikai katonai jelenlétet jelentett volna a Földközi-tengeren. Végül az ENSZ 1949 őszi ülészakán hozott határozata szerint 1952-től Fezzán, Kirenaika, Tripolitánia Líbia néven föderális formában független államként működött.

sült Államok eleinte sem politikailag, sem katonailag nem akarta betölteni ezt a szerepet, Nagy-Britanniát támogatta, de hamarosan nemcsak mint legfőbb gazdasági, hanem mint politikai és katonai nagyhatalom is, uralta a Mediterráneumot. Ennek első jeleként a NATO megalakulásakor Olaszország felvétele sokáig kérdéses volt, mivel az USA még nem tudta, hogy a Mediterráneumban is vállaljon-e katonai szerepet. S hogy 1949 márciusában amellett döntöttek, hogy Olaszország alapító tagként írja alá a szerződést, a Mediterráneum térsége is részévé vált a biztonsági garanciáknak.³ Anglia szívesebben látta volna Rómát egy különálló Mediterrán Paktumban, ahol Nagy-Britannia töltötte volna be a vezető szerepet, de ez a törekvés különösen 1952-től, Görögország és Törökország felvételétől, elveszítette jelentőségét. Ezen országok a NATO tagságot megelőzően is jelentős segélyeket kaptak az Egyesült Államoktól. Miután 1947 februárjában Nagy-Britannia bejelentette: nem áll módjában tovább segíteni Görögországot, Truman felhívással fordult a kongresszushoz a Görögországnak és Törökországnak adandó gazdasági és katonai segítségről. A Truman-doktrína előrevetítette az amerikai külpolitika izolacionista hagyományaival való teljes szakítást a mediterrán térségében is. Az USA új közel-keleti politikája az 1957-ben meghirdetett Eisenhower-doktrínában nyerte el végleges formáját, amely katonai és gazdasági segítséget jelentett bármely, kommunizmustól fenyegetett közel-keleti országnak, és ezáltal kiterjesztette a *containment* politikáját. A Szovjetunió a 1940-es évek végére csupán némi ideológiai befolyásra számíthatott a mindenféle eszmére fogékony újonnan függetlenné vált országokban, de azáltal, hogy már 1948-ban Titót kizárták a Kominformból, Líbia az 1949-es ENSZ határozat alapján 1952-től elnyerte függetlenségét, és Olaszország, Törökország, valamint Görögország szilárdan kapcsolódott a „nyugati blokkhoz”, Sztálin lemondott arról, hogy érdekszférájába vonja a mediterrán országokat. Sokkal fontosabb volt számára Kelet-Európa. A Szovjetunió az 1950-es évek közepén, már az 1956-os Szezei-válságot megelőzően kezdett újszerű külpolitikába a Közel-Keleten. Igyekezett magát, mint a szabad népek támogatóját és a gyarmati rendszer ellenségét feltüntetni, szemben Nagy-Britanniával és Franciaországgal, amelyek korábban nagyhatalmi pozíciót töltöttek be a térségben. A volt gyarmati országok azonban inkább a semlegességre törekedtek a két nagyhatalom között. Ezt az irányzatot legerősebben Egyiptom képviselte, és gyakran nacionalizmus is párosult hozzá. Az 1955 áprilisában Bandungban tartott konferencián 29 afrikai és ázsiai ország közös nyilatkozatban is megerősítette semlegességi szándékát.

A II. világháborút követően kialakított biztonsági szervezetek

Brüsszeli Szerződés

Az angol külügyminiszter, Bevin által 1948. január 22-én az angol parlamentben felvázolt elképzelés nyomán 1948. március 17-én megalakult szervezet. Tagjai voltak a Benelux államok, Nagy-Britannia és Franciaország. Bevin Olaszországnak is felajánlotta a csatlakozás lehetőségét, de ezt akkor visszautasították.⁴ Bár formailag egy esetleges német támadás-

³ Elsősorban Franciaországnak a többi tagra gyakorolt nyomásának köszönhető, hogy Olaszország is meghívást kapott a NATO-ba. Franciaország ezzel ellensúlyozni kívánta az angol-amerikai dominanciát, úgy vélte, ezáltal könnyebben érvényesítheti a Mediterráneumhoz kapcsolódó érdekeit. Algériát is a NATO részeként akarta elismertetni, hiszen ez a gyarmat, mint három tengerentúli megye tagozódott be Franciaországba. Ezen kívül Olaszország tagsága révén keleti határát is nagyobb biztonságban tudhatta.

⁴ Olaszország azért nem fogadta el a csatlakozást, mivel az áprilisi választások előtt a kereszténydemokrata politikusok kockázatosnak vélték egy katonai jellegű szervezetbe való belépést. Másrészt úgy vélték, hogy egy ilyen jellegű szervezet csak az USA részvételével működhet hatékonyan.

sal szembeni védekezést szolgálta, nyilvánvaló volt, hogy ellenséges lépések inkább a Szovjetuniótól voltak várhatóak. Bevin azért szorgalmazta létrehozását, mivel az Egyesült Államok támogatott minden európai együttműködést, így reménykedett abban, hogy ezzel még aktívabb részvételre motiválják. Bevin eredeti elképzelése az volt, hogy a nyugati blokk biztonságát három szervezetből álló védelmi rendszeren keresztül kellene megvalósítani. Az egyik az európai államokat foglalná magába, amelyhez az USA nyújtana garanciát, a másik az atlanti térséget az USA vezetésével, a harmadik pedig a Mediterráneumot. A háborút követően még nem volt egyértelmű az amerikai politika részéről, hogy mennyiben fog részt venni Európa védelmében, hiszen erre békeidőben nem volt törvényi lehetősége, és a közvéleményt is meg kellett erről győzni. A szenátus 1948 júniusában fogadta el Vandenberg szenátor indítványát, amely elhárította a törvényi akadályokat. A Brüsszeli Szerződés ratifikálását követően tárgyalások kezdődtek annak tagjai, az Egyesült Államok és Kanada között, amelynek eredményeként több ország részvételével megalakult a NATO, így a Brüsszeli Szerződés hamar háttérbe szorult. Az 1950-es évek elején tárgyalások folytak egy Európai Védelmi Közösség létrehozásáról, amelyhez európai hadsereg tartozott volna, de ez 1954-ben meghiúsult a francia parlament vétójának következtében. A Brüsszeli Szerződés 1954 októberében kibővült Olaszországgal, Nyugat-Németországgal és Nyugat-Európai Unió néven vált ismertté, de továbbra is függött a NATO szervezetétől.

NATO

Az Észak-Atlanti Szerződés alapokmányát 1949. április 4-én írták alá Washingtonban Belgium, Dánia, Franciaország, Hollandia, Izland, Kanada, Luxemburg, Nagy-Britannia, Norvégia, Olaszország, Portugália és az USA külügyminiszterei. A Brüsszeli Szerződés megkötését követően az USA és Kanada képviselői 1948 március-április folyamán tárgyalásokat kezdtek Nagy-Britanniával biztonságpolitikai kérdésekről. 1948. július 6-án a Benelux államok és Franciaország is csatlakozott a megbeszélésekhez, amely során már egy közös védelmi szervezet megalakítása volt a cél. A nemzetközi események is megerősítették a feleket abban, hogy mielőbb létre kell hozni a szövetséget. A tárgyalások ideje alatt 1948 februárjában történt a prágai kommunista hatalomátvétel, és júniusban elkezdődött a berlini blokád. Az Egyesült Államokban tartott választások miatt a megbeszélések 1948 szeptemberétől szüneteltek, majd decemberben újrakezdődtek. Fontos kérdés volt az egyezmény földrajzi kiterjesztése. Már az előző hónapokban megállapodtak abban, hogy Nyugat-Európa államai, vagy a velük határosak tagok lehetnek, amennyiben a tárgyaló felek biztonsága miatt az szükséges. Franciaországon kívül azonban a többi fél ragaszkodott volna ahhoz, hogy a szervezet csak az észak-atlanti régiót foglalja magába, a franciák viszont Olaszország tagsága mellett álltak ki. Ezáltal a Mediterráneum térsége is részesévé vált a NATO nyújtotta védelemnek, amelyet a Dél-Európai Parancsnokság keretein belül szerveztek meg. 1951 szeptemberében született döntés Görögország és Törökország NATO-ba való felvételéről, s a két ország 1952 februárjától a szervezet teljes jogú tagjává vált. Jugoszlávia kiválásával a Kominformból a két szembenálló blokk határai keletebbre tolódtak, ezáltal Törökország és Görögország veszélyeztetettebb helyzetbe került, bár katonailag nem lehetett kizárni egy Jugoszlávián vagy Ausztrián keresztül érkező Olaszország ellen irányuló támadást sem.

A NATO katonai felépítésének szervezése viszonylag lassan haladt, s bár a koreai háború kitörése előremozdította, ez mégsem vonatkozott a mediterrán térségre. Nagy-Britannia és az USA között nem volt teljes egyetértés. Az USA úgy tekintett a területre, mint egy támadó mellékfront, és a Dél-Európai Parancsnokságot az európai legfelső parancsnokság

alá kívánta rendelni. Ezzel szemben Nagy-Britannia önálló parancsnokságot képzelt el a Kelet-Mediterráneumban. Végül az USA álláspontja érvényesült, amely azért volt előnyösebb, mert a Közel-Keleten bilaterális kapcsolatok formájában nagyobb szabadságot élvezhetett. 1951 nyarán alakult meg a Dél-Európai Parancsnokság. A tengeri erőknek Nápoly lett a központja amerikai vezetés alatt, de angol tiltakozásra ez csak a VI. flottára vonatkozott és a tengeri forgalomért, valamint a Közel-Keletért angol parancsnok lett a felelős. A szárazföldi erők központja olasz vezetés alatt Verona lett. A légi erők bázisát Firenzébe helyezték amerikai felügyelet alá. Görögország és Törökország belépésével a Dél-Európai Parancsnokságot ketté kellett osztani, mert nem fogadták el semmilyen területen az olasz vezést. Így azok a dél-kelet-európai amerikai vezetésű parancsnokság alá lettek rendelve. A NATO déli szárnyának megszervezéséből jól látszik, hogy Olaszország földrajzi helyzetének köszönhetően elsőrendű szerepet kapott, s bár törekedett arra, hogy mint nyugat-európai ország is figyelmet kapjon, be kellett érnie a Mediterráneumban elnyert vezető pozícióval.

Mediterrán Paktum

A Mediterrán Paktum soha nem valósult meg oly módon, mint azt néhány politikus eredetileg elgondolta. Egyfajta alternatívája lehetett volna a NATO déli szárnyának, de pontosan azért, hogy az azt alakító legfontosabb három állam, Olaszország, Görögország és Törökország a NATO-ba belépett, a gyakorlatban értelmetlen lett volna működése. Tsaldaris görög külügyminiszter 1947 augusztusában az Egyesült Államokban Marshall külügyminiszterrel folytatott tárgyalásai során beszélt egy Mediterrán Paktum megalakításáról, amelyet Marshall kedvezően értékelte. Tsaldaris 1949 februárjában egy nyilatkozatában felvázolta elképzelését, amelyről Londonban Bevinnel értekezett. Két lépcsőben gondolta el a Mediterrán Paktum megalakítását: az elsőben Törökországot, Görögországot, Olaszországot, Franciaországot és remélhetőleg majd Spanyolországot kellene egyesíteni, majd a Közel-Kelet országait, Görögországot, Törökországot, Perzsiát, Irakot, Szíriát, Libanont, Egyiptomot, Szaúd-Arábiát, Jordániát és esetleg Pakisztánt. Törökország támogatta a Mediterrán Paktum megalakítását, és bár a Truman-doktrína alapján jelentős segélyeket kapott Görögországgal együtt az Egyesült Államoktól, mégsem érezték megoldottnak védelmüket. Mivel a NATO megalakulásakor kimaradtak a szervezetből, politikusaik számára még fontosabbá vált a Mediterrán Paktum létrehozása az USA garanciájával, vagy a NATO-ba való felvétel. Nagy-Britannia inkább támogatta egy regionális paktum létrehozását, amelyben maga is részt vett volna, hiszen ezáltal megőrizhette volna pozícióit a Mediterráneumban. Ez volt a fő oka annak is, hogy Olaszország felvételét ellenezte. Róma és Párizs ezzel szemben inkább a NATO-ba való részvételt támogatta, így azon belül remélhetett közvetítő szerepet a mediterrán országok és a többi tagország között. Az olasz politikusok azért is elutasították a paktumot, mivel ha az USA nem vesz aktívan részt benne, nem lehet elég hatékony katonai szervezet. Végül az Egyesült Államok elegendőnek tartotta Olaszország, Törökország és Görögország NATO tagságát a térség ellenőrzéséhez. Olaszország tagsága után a vezető politikusok már úgy nyilatkoztak, hogy a Mediterrán Paktum csupán a jövőben megvalósítható szervezet, melynek létrehozása azért is valószínűtlen az aktuális helyzetben, mert olyan ellentétek vannak az ott található országok között, amelyek lehetetlenné teszik a megegyezést. Ráadásul sem politikailag sem gazdaságilag nem elég érettek egy hasonló szervezet megfelelő működtetésére.

A Mediterrán Paktumon kívül próbálkozások történtek még egy Balkán Paktum létrehozására, amely 1953-ban Törökország, Görögország és Jugoszlávia között megkötött, de a gyakorlatban soha nem működött. Eredetileg a görög és török politikusok szerették volna,

ha Olaszország részt vesz benne, de Trieszt okán a Jugoszláviával való ellentétek miatt elképzelhetetlen volt a csatlakozása. A paktumról való tárgyalások eredetileg olyan indíttatásból kezdődtek meg, hogy megpróbálják Jugoszláviát valamilyen módon a NATO-hoz kapcsolni. Ez azonban nem csupán Olaszország nagyfokú ellenállása miatt nem valósulhatott meg, hanem maga Tito sem kívánt a szervezethez csatlakozni.

A NATO megalakulását követően Nagy-Britannia egy Közel-Keleti Paktum létrehozására törekedett. 1955-ben létrejött a Bagdadi Paktum Nagy-Britannia, Irak, Irán, Pakisztán és Törökország részvételével, de a szövetség csupán formális maradt és hamarosan felbomlott.

A Mediterrán Paktum tervezete a magyar diplomáciai jelentésekben

A Mediterrán Paktum tengelyét alakító országok, Görögország, Olaszország és Törökország magyar követségeinek jelentéseit áttekintve, az ankarai és római képviseltek nagy hangsúlyt helyeztek a mediterrán térségben történő blokkalakítási kísérletekre. Pontos elemzéseket adnak a politikai folyamatokról és a dokumentumok azt mutatják, hogy rövid időn belül hozzájutottak az információkhoz. Például Tsaldaris 1947 augusztusában Marshallal folytatott tárgyalásait követően egy 1947. augusztus 28-án keltezett, a római követségről érkezett jelentésben a következőt olvashatjuk: *„Feridum Cemal Erkin volt külügyminiszter helyettes római nagykövetté való kinevezéséről szóló 53/pol számú jelentésben már felhívtam a figyelmet egy földközítengeri török-görög-olasz együttműködés kialakítását célzó törekvésre. Azóta erről mind többet hallani és ilyen hírek már a sajtóban is megjelentek. Törökország, mely Görögországgal egyetemben a keleti hatalmi csoporttal szemben az angolszász hatalmak előbástyáit képezi, nyilvánvalóan szívesen látná, ha ennek kiszélesítése céljából Olaszország is bekapcsolható, mely körülmény a jelenlegi athéni kormányzat stabilitása folytán még sürgetőbbé vált számára. Az ilyen irányban amerikai támogatással kifejtett aktivitásnak eddigi eredményeiről innen pontos képet nem lehet alkotni, vitán felül áll azonban, hogy amerikai égisz alatt úgy török, mint görög részről ilyen irányú lépések történtek. Az itteni hírek szerint Tsaldaris Amerikából visszatérése alkalmával a campinoi repülőtéren Sforza gróffal folytatott megbeszéléseinek ez volt a főcélja. Habár ennek eredményességét olasz részről megcáfolták, úgy hiszem, nem túl merész megállapítás, hogy egy török-görög-olasz földközítengeri blokk kialakulása a megvalósulás határain mozog.*

Észlelhetők azonban ezen felül egy ilyen együttműködésnek az arab államokra való kiterjesztésére irányuló velleitások is, amelyek eredményessége egyelőre valószínűtlen. Legfőbb akadálya ennek a szudáni kérdésben felmerült angol-egyiptomi ellentét, melynek következményeképpen az egyiptomi külügyi vezetőnk tegnapelőtt nyilatkozatot tett Egyiptomnak a Szovjetunióhoz és Lengyelországhoz való közeledéséről.⁵”

Erkint egy évvel később washingtoni követté nevezték ki. Lelkes támogatója volt a Mediterrán Paktumnak, így néhány diplomata és a sajtóvisszhangok alapján azt a következtetést lehetett levonni, hogy a Mediterrán Paktum megalakulása a valóságosnál előrehaladottabb állapotban van. Míg külügyminiszteri szinten, maga Sadak is azon a véleményen volt, hogy a jövőben fontos lenne a megalakítása, de a török kormány inkább azért fektetett rá olyan hangsúlyt, mert ettől remélték az amerikai segélyek növekedését és gyorsaságát.⁶

⁵ Magyar Országos Levéltár (MOL) Törökország adminisztratív iratai, XIX-J-1-k, 1945-64, 6. doboz 5/b 3630/pol-47. Ankara, 1947. augusztus 28.

⁶ Archivio dello Stato del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE) AP Grecia 1947-48 busta 15 Róma, 1949. luglio 28.

A magyar diplomáciai jelentések a Földközi-Tengeri Paktumot úgy tekintik, mint a szocialista tömb ellen irányuló szerveződések részét: „[...] *Az amerikai imperializmusnak a legnagyobb érdeke most az, hogy minél több országot tudjon beállítani a Szovjetellenes politikába minél nagyobb területeket tudjon elsősorban a Szovjetunió körül bevonni háborús uszító politikájába és ezeken a területeken repülőtereket, hadi bázisokat tudjon építeni, így fokozatosan körülvéve a Szovjetuniót egy ellenséges láncolattal [...]*”⁷

Tény, hogy az 1940-es évek végén, 1950-es évek elején a két blokk közötti hidegháborús helyzet valós konfliktussal fenyegetett, amely 1953-tól, a koreai háború végeztével és Sztálin halálával csökkent. Az USA törekedett arra, hogy minél több országot csatoljon be szövetségi rendszerébe és katonai védelmi hálót vonjon köréjük. A Mediterrán Paktum is ezt a célt szolgálta volna, de végül a NATO keretein belül oldották meg a problémát. Többnyire úgy tekintik, mint az Egyesült Államok kezdeményezését: „[...] *Késztelen az, hogy az amerikai diplomaták középkeltől egészen a népi demokráciák határáig, titkos értekezleteket tartanak a földközi tengeri blokk létrehozásának érdekében. Ezek a tárgyalások részben arra szolgálnak, hogy az atlanti blokkhoz kapcsolják Nyugatnémetországot és Jugoszláviát.*”⁸

Az Egyesült Államokat csak annyiban tekinthetjük kezdeményezőnek, hogy mindaddig, míg nem tisztázódott, mennyiben fog részt venni Európa védelmében, Washington támogatta bármilyen integrációs törekvést gazdasági, katonai, politikai téren. A háborút követő újjáépítéshez nyújtott segítségének is előfeltétele volt az európai összefogás. A Mediterráneummal kapcsolatban is az volt a hozzáállása, hogy elviekben támogatja a térség országainak együttműködését, de konkrét segítséget csak akkor nyújt, ha valamilyen szinten az már megvalósult. Addig megfelelőnek tartotta Olaszország, Törökország és Görögország részvételét a NATO-ban. Jól tükrözi az amerikai kormány hozzáállását Robert A. Lovett külügyi államtitkár 1948. április 23-án az ankarai követségnek küldött távirata: „...*Tsaldaris javaslatát tekintve egy görög-török egyezményről, amelyhez arab államok is csatlakozhatnának a kormány véleménye az, hogy mindaddig amíg békés megoldás nem születik Palesztina kérdésében lehetetlen gyakorlati lépéseket tenni az ügy érdekében. Az USA nincs jelenleg felkészülve arra, hogy kezdeményezzen a kérdésben vagy további támogatást ígérjen, amennyiben a Paktum megszületne.*”⁹ Nyugat-Németországgal kapcsolatban a háborút követően támogatta felfegyverzését, majd 1955-ben az NSZK elnyerte a NATO tagságot. Jugoszláviának a Kominformból való kitagadását követően jelentős anyagi segítséget nyújtott abban a reményben, hogy be tudja vonni szövetségi rendszerébe, de végül Tito mégsem volt hajlandó teljes mértékben az USA által megadott irányvonalat követni.

A jelentések kiemelik Angliát is, mint azon országot, amelynek érdekében állna egy közel-keleti szövetség létrehozása, hogy ellensúlyozza gyarmatbirodalmának válsága következtében történt hatalomvesztését, és megtarthassa katonai jelenlétét. A jelentések szerint a két hatalom között súlyos ellentétek is voltak a Mediterráneumban kialakult versengés miatt. Tény, hogy az 1950-es évektől az USA mind dominánsabb helyzetbe került a térségben, amely gazdasági fölényének következtében alakult ki és támogatta a gyarmatok függetlenségét, mégsem beszélhetünk a két ország közötti ellentétről. A II. világháborút követően az

⁷ MOL Törökország adminisztratív iratai, XIX-J-1-k, 1945.-64. 6. doboz 5/b 103/biz. 1952. Ankara, 1952. február 12.

⁸ MOL Olaszország adminisztratív iratai, XIX-J-1-k, 1945-1964 10. Doboz 5/d 186/biz. 1951. Róma, 1951. március 22.

⁹ Foreign Relations of the United States FRUS 1948. Volume IV 767.68/4-2348 The Acting Secretary of State to the Embassy in Turkey, Washington, April 23, 1948.

USA szeretne volna, ha Anglia meg tudja tartani hatalmi pozícióit, mivel nem akarta felváltani a fegyveres jelenlétet. Anglia viszont azt kívánta elérni, hogy az Egyesült Államok katonailag is legyen jelen, hiszen maga inkább már csak politikailag tudta fenntartani befolyását. Tehát ebben az értelemben nem beszélhetünk a két hatalom közötti ellentétről. A külügyminisztérium Politikai Főosztályának 1950 augusztusában született elemzése szerint, amely a Közel-Kelet térségében történt blokkalakítási kísérleteket vizsgálja, több olyan ellentét is felsorolásra kerül, amely megnehezíti bármilyen szövetség létrehozását a térségben. Az angol-amerikai ellentétek mellett akadálynak tekintik a gyarmatosító imperialista hatalmak és a gyarmatosított közel-keleti országok közötti ellentéteket, az arabok és zsidók, Törökország és az arab államok, valamint Törökország és Görögország közötti szembenállást. Ezek közül talán az angol-amerikai az egyedüli, amely nem valós ellentét, valószínűleg ez is annak következménye, hogy Sztálin igyekezett úgy feltüntetni a „nyugati” blokkot, mint amit belső ellentétek gyengítenek.

„[...] Anglia a Középkeleten egyre jobban veszélyeztetve érzi magát az amerikai imperializmussal szemben és ugyanakkor a Közel- és középkeleti népek felkeléseivel szemben is. Ebből a kettős veszélyből igyekezett kiutat találni Anglia, amikor a közép-keleti „védelmi” szervezet újabb tervezetét akarja ráerőszakolni a többi államokra és annak elfogadásáról tárgyalt Londonban is a török államférfiakkal. [...] Ha világosan akarjuk látni, hogy a tárgyalások alkalmával a Középkelet kérdésében milyen megbeszélések történhettek, akkor még egyszer el kell ismételni azt, hogy az utóbbi hónapokban az angol kormány nagyon ráfeküdt arra, hogy a Középkeleti „védelmi” paktumot előbb létrehozza, természetesen a saját érdekeit tartotta szem előtt, azontúl természetesen, hogy egy támadó tömb létrehozásán dolgozik a Szovjetunió és a népi demokráciák ellen. De éppen ennél a kérdésnél is, ami tehát egyformán fűti az imperialista nagyhatalmakat, a Szovjetunió és a népi demokráciák elleni gyűlölet kérdésénél is ellentétek tapasztalhatók a két legnagyobb imperialista hatalom között. Ez az ellentét abból adódik, hogy egyidejűleg azzal, hogy az újabb háború kirobbanását készíti elő, arra törekszenek, hogy egymás erejét, befolyási területét állandóan gyengítsék. A középkelettel kapcsolatos angol-amerikai ellentétek is egyike azoknak az ellentéteknek, amiknek Sztálin elvtárs legutóbb oly nagy fontosságot tulajdonított. [...]”¹⁰

Úgy vélik, a megalakítás fő oka, azon kívül, hogy a Szovjetunió elleni esetleges támadás része lenne a Földközi-Tengeri Paktum, az, hogy valójában a térség egyáltalán nem biztosított, és az ott található nyersanyagokhoz is könnyen hozzájuthatna a Szovjetunió. „[...] Ez a kezdeményezés kifejezése az Északatlanti Tömb szervezete mindinkább fokozódó azon aggodalmának, hogy a Szovjetunióknak Iránon keresztül a petróleumterület ellen végrehajtandó váratlan csapása a valóságban semmiféle ellenállással nem fog találkozni és a középkeleti szektor gyenge állapotban van. [...]”¹¹

A jelentésekben a Balkán Paktum is gyakran, mint Földközi-Tengeri Paktum kerül megemlítésre. Kiemelik Jugoszlávia szerepét, mivel angolszász kezdeményezésnek tartják a szövetséget, melyet a célból hoztak létre, hogy valamilyen formában a NATO-hoz csatolhassák Jugoszláviát. Olaszországnak ebben is fontos szerepe lenne, de mint azt a jelentések

¹⁰ MOL Törökország adminisztratív iratai, XIX-J-1-k, 1945-64. 6. doboz 5/b 5366 biz. 1952. Ankara, 1952. november 10. A dokumentum utal arra, hogy 1951 októberében az egyiptomi parlament megszavazta az 1936-os angol-egyiptomi szerződés felbontását, ezáltal Nagy-Britannia elveszítette jogosultságát a katonai jelenlétre. Ezt egy Közel-Keleti Paktum létrehozásával akarta biztosítani, amelyet Egyiptom visszautasított.

¹¹ MOL Törökország adminisztratív iratai, XIX-J-1-k, 1945.-64. 6. doboz 5/b MOL 5366 biz. 1952. Ankara, 1952. november 10. 1951 áprilisától Iránban a nacionalista beállítottágú Moszadek került a miniszterelnöki posztra, és többek között nacionalizálta az iráni olajtársaságot. Bár 1953-ban sikerült helyreállítani egy nyugat barát rendszert, az aggodalmak mégsem múltak el teljesen.

is megírják, a két ország között Trieszt miatt fennálló ellentétek következtében nehezen elképzelhető Olaszország csatlakozása. „...[1952. december óta tovább folytatódtak azok a látogatások, amelyek a balkáni paktum létrehozására irányultak. Az ebben az időszakban lezajlott látogatások főleg a szóban forgó blokk Olaszországgal való kiszélesítését és az írásos formába öntött katonai szerződés aláírását célozták. [...] A balkán paktum ilyen kiszélesítése azonban óriási nehézségekbe ütközik; Olaszország és Tito között ott áll a még megoldatlan trieszti probléma. Ebben a kérdésben sem De Gasperi, sem pedig Tito nem akar engedni.”¹²

A jelentésekből kitűnik, hogy a Földközi-Tengeri Paktumban Görögország, Olaszország és Törökország kulcsfontosságú lenne. Kiemelik Olaszország szerepét, de nem tartják valószínűnek, hogy az támogatná létrehozását. „... Március 22-én és 23-án tartották Rómában az Európában lévő amerikai nagykövetek konferenciáját és ezzel egyidejűleg aláírták az olasz-török barátsági szerződést, amely a Földközi-tengeri paktum egyik előfeltétele volt. A szerződést március 24-én írták alá a Chigi palotában Sforza és Sadak külügyminiszterek, amelynek megkötését Washingtonban nagy meglepéssel fogadták, mint egyikét azoknak az európai szövetségnek, amelyek az amerikai utasítások szerint történnek. Ugyan ehhez az amerikai felvonulási tervhez tartozik a Görögországgal kötött szerződés, valamint a Spanyolországhoz való közeledés a Vatikán teljes támogatásával. [...] Olaszországnak ez a tevékenysége természetesen nem egy önálló külpolitikai vonal követése, hanem pontosan igyekszik teljesíteni a reá kirótt feladatokat az amerikaiak háborús terveinek megfelelően, amelynek az egyik legközelebb megoldandó problémája lesz a Földközi tengeri blokk kérdése is, de amelynek során a De Gasperi kormány ellenzék részéről úgy a parlamentben, mint a szenátusban komoly ellenállást fog találni.”¹³

Jól kifejezi az olasz kormány álláspontját az olasz-török barátsági egyezmény kapcsán az ammáni képviselőnek az olasz külügyminisztériumból 1950. május 26-án küldött távirat. „...Számunkra úgy tűnik, hogy a nagyhatalmak, különösen az USA álláspontja változatlan. Ilyen feltételek mellett nehéz lenne kezdeményező szerepet vállalni egy népszerűtlen elgondolásban, amely másrészt újabb problematikus kötelezettségeket is jelentene.

Az álláspontunk tehát az marad, amit te is jól tudsz. Az olasz-török egyezmény véleményünk szerint elengedhetetlen a Mediterráneum politikai stabilitásának viszonylatában, akármilyen jogi formát is adunk ennek az egyesülésnek. [...] Ezen túl nem mehetünk; és mint tudod az olasz-török egyezmény kapcsán Róma csakúgy, mint Ankara kiemelte, hogy nincs szó a Mediterrán Paktumhoz közvetlenül kapcsolódó egyezményről és ez nem is sieteti megalakítását.”¹⁴

A Mediterrán Paktum tengelyét bármelyik elképzelésről legyen is szó valóban a fent említett három ország alkotta volna. Ezek közül Olaszország nem támogatta megvalósítását, mivel nemcsak az ellenzék, hanem maguk a vezető politikusok is úgy vélték, hogy az aktuális helyzetben egy hasonló szövetség nem tudott volna hatékonyan működni. Olaszország

¹² MOL Törökország adminisztratív iratai, XIX-J-1-k, 1945.-64. 6. Doboz 5/b a Külügyminisztérium Politikai Főosztályának 1953. február 21-én készült elemzése. A II. világháborút lezáró békeszerződés nem rendezte Trieszt kérdését. Fennmaradt a két megszállási zóna: az *A zóna*, ahol az angol-amerikai megszállók gyakorolták a felügyeletet, illetve a *B zóna*, ahol a jugoszláv hadsereg. Az 1948 márciusában született amerikai-angol-francia háromhatalmi egyezmény elismerte Olaszország jogát az A zónára, de gyakorlati lépések 1954-ig nem történtek, mivel abban reménykedtek, hogy Titot be tudják vonni a nyugati szövetségbe, ezért nem akartak egy számára kedvezőtlen lépést tenni.

¹³ MOL Olaszország adminisztratív iratai, XIX-J-1-k, 1945-1964, 9. Doboz 5/b 231 1951. Róma, 1951. április 12.

¹⁴ ASMAE AP Medio Oriente 1950-57 Busta I. 11/10913/12

számára az Egyesült Államokkal való szövetség jelentette a biztosítékot, azt pedig a NATO tagsággal már elérte. Ezzel szemben törekedett arra, hogy gazdasági és politikai téren együttműködjön a mediterrán országokkal, az azokkal kötött barátsági szerződések is ezt szolgálták. Az olasz politikusok mind a NATO, mind a tervezett Európai Védelmi Közösség esetében törekedtek a gazdasági és politikai együttműködés hangsúlyozására. Mediterrán politikájában megkönnyítette számára a jó kapcsolatok kialakítását az a tény, hogy nem volt már gyarmattartó ország, szemben Franciaországgal és Nagy-Britanniával, és támogatta a gyarmati népek függetlenségét, csakúgy, mint az USA. Ez a politika gyakorlati lépéseket azonban nem jelentett, mivel szövetséges országokról volt szó.

A dokumentumokban a Földközi-Tengeri Paktum megjelenésének gyakorisága azt mutatja, hogy fontos kérdés volt a magyar diplomaták számára a térség biztonsága, de lényegében mégis úgy látták, hogy a megvalósulása nem volt valószínű. Az ankarai követségről 1949. május 3-án küldött táviratban Gyetvai János követ így vélekedett: „...*A földközi tengeri paktum kérdésének felvetése sem időszerű, annál is inkább, mert az arab kérdésben sincs meg az egységes megoldás és Görögország helyzete is tisztázatlan.*

A reális helyzetet figyelembe véve valóban Amerika közvéleménye igen ellenségesen fogadná, minden valószínűség szerint, ha a kormány újabb kötelezettséget vállalna.”¹⁵

A Külügyminisztérium Politikai Főosztályán 1950. augusztus 30-án készült elemzés pedig az alábbiak szerint ítéli meg a helyzetet: „...*Az USA látszólag felhagyott avval a tervvel, hogy az arab államokat és Izraelt és Törökországot, valamint Görög- és Olaszországot össze tudja kötni egy Földközi tengeri paktumban. Így újabb jelek szerint arra vett irányt, hogy az Atlanti Paktumba kapcsolja be ezeket az országokat. Törökország és Görögország felvétele jelenleg van folyamatban és kész ügynek látszik. [...] A blokkalakítási kísérletek tehát jelenleg még csak kísérletek. Az USA politikájának nagy harcot kell vívnia tervei megvalósításáért az angolokkal és az arabokkal szemben.*”¹⁶

Az ankarai és római követségek jelentései alapján három különböző szövetségi rendszer megalakításáról szerezhetünk információkat a Mediterráneum térségében, amelyek időben is elkülönülnek. 1947-1951 között egy görög-olasz-török tengelyre épülő Földközi-Tengeri Paktum tervéről számolnak be, amelyhez később arab országok is csatlakozhatnak. Ez hűen tükrözi az angol külügyminiszter, Bevin elképzelését, illetve a görög külügyminiszter, Tsaldaris 1949-es interjújában elmondottakat. Az első jelentések 1947 nyarán íródtak, amelyek a Truman-doktrína megszületését követik és 1951 nyaráig szólnak a blokkalakítási kísérletek ezen formáiról. Mivel az 1951 szeptemberi ottawai NATO Tanács ülésen határoztak Görögország és Törökország felvételéről, ezáltal a kérdés a továbbiakban úgy merült fel, hogy a NATO keretein belül miként szervezzék meg a Mediterráneum biztonságát, illetve a nem NATO tag országokat hogyan lehetne ebbe bekapcsolni.

1950-1953 között gyakran szerepel a dokumentumokban a Balkán Paktum kérdése, amely Jugoszláviának a nyugati védelmi rendszerbe való bekapcsolását szolgálta. A három ország még az ottawai határozatot megelőzően kezdte meg a tárgyalásokat, és a görög-török diplomaták Olaszország bevonását is megkísérelték, amely már NATO tag volt. Az 1950-1953 közötti időszakban a koreai háború kapcsán megalapozottnak tűnt a tényleges konfliktustól való félelem, ezért a nem NATO tag országok védelmüket szolgáló diplomáciai aktivitása is megnőtt.

¹⁵ MOL Törökország adminisztratív iratai, XIX-J-1-k, 1945-64 6. Doboz 5/b 69. Pol. 1949. Ankara, 1949. május 3.

¹⁶ MOL Törökország adminisztratív iratai, XIX-J-1-k, 1945-64 6. Doboz 5/b 1950. augusztus 30. a Politikai Főosztály elemzése

A Közel-Keleti Paktum létrehozásával egy 1952-es dokumentum foglalkozik. Ez az egyezmény ebben az esetben nem kapcsolható sem a görög-török-olasz tengelyű Földközi-Tengeri Paktumhoz, sem a Balkán Paktumhoz, hanem egy angol törekvést takar egy Nagy-Britannia vezetésével megalakított közel-keleti biztonsági szervezetre, amely továbbra is garantálná a legális katonai jelenlétet Anglia számára a térségben, miután Egyiptom 1951 októberében felbontotta az arról szóló 1936-os megegyezést. A három szervezet közül a Földközi-Tengeri Paktum soha nem született meg, mivel a NATO betöltötte azt a szerepet, amelyre szolgált volna. A két utóbbi létrejött, a Balkán Paktum és Bagdadi Paktum formájában, de a gyakorlatban működésüknek semmilyen jelentősége nem volt. Ez is jól mutatja azt a tényt, amelyet az olasz politikusok gyakran hangoztattak annak kapcsán, hogy miért nem kívánnak részt venni ezekben a regionális védelmi szervezetekben: az Egyesült Államok tagsága nélkül katonai jellegű szervezetek a II. világháborút követően nem tudták funkciójukat betölteni. Ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy az USA közvetlenül a II. világháború után jóllehet még nem akarta felvállalni, mégis az 1950-es évekre betöltötte azt az űrt, amely az angol-francia gyarmatbirodalom felbomlása következtében alakult ki.

Bibliográfia

- AGO, Pietro: *La politica estera italiana nel Mediterraneo*, Comunità Internazionale n. 2. 1987.
- ARATO, Francesca: *I Rapporti Italo-Greci, Breve excursus dei rapporti tra Italia e Grecia nel corso del XX secolo*, www.greekembassy.it, 2001. február 15.
- GOLDSCHMIDT, Arthur Jr.: *A Közel-Kelet rövid története*, Maecenas, Budapest, 1997.
- CREMASCO, Maurizio - LUCIANI, Giacomo: *The Mediterranean Dimension of Italy's Foreign and Security Policy*, International Spectator n. 1. 1985.
- DUNAY Pál - GAZDAG Ferenc (szerk.): *Az Észak-Atlanti Szerződés Szervezete*, Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet, Budapest, 1997.
- DUNAY Pál - GAZDAG Ferenc (szerk.): *Nyugat-Európai Unió*, ChartaPress, Budapest, 1994.
- SMITH, E.Timothy: *U.S. Security and Italy: The Extension of NATO to the Mediterranean, 1945-49*, In: Lawrence S. KAPLAN - Robert W. CLAWSON, Raimondo LURAGHI (szerk.): *Nato and the Mediterranean*, Scholarly Resources Inc. Wilmington, Delaware, 1985.
- SMITH E.Timothy: *The United States, Italy and Nato, 1947-1952*, Macmillan Press, London, 1981.
- FERRANTE, Ezio: *Il Mediterraneo nei primi anni cinquanta: problemi di politica e strategia navale*, Rivista Marittima n. 4. 1988.
- GUARIGLIA, Raffaele: *L'Italia nel Mediterraneo nei due dopoguerra*, Rivista di politica internazionale, 1949, aprile-giugno
- GUILLEN, Pierre: *La France, L'Italie et la défense de la Méditerranée (1947-1951)*, IN: J.-B. DUROSELLE (szerk.): *Italia, Francia e Mediterraneo*, Franco Angeli, Milano 1990.
- J.NAGY László: *Az arab országok története a XIX-XX. században*, Eötvös József Könyvkiadó, Budapest 1997.
- MARIANO, Gabriele: *Mediterraneo*, Rivista di Studi Politici Internazionali a. XLVI. n. 1. 1979.
- RIPANDELLI, Francesco: *Il trattato di amicizia turco-greco-jugoslavo del 1953*, Rivista di Studi Politici Internazionali n. 2. 1954.
- SALGÓ László - BALOGH András: *A gyarmati rendszer története 1870-1955*, Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1980.
- SEBESTA, Lorenza: *L'Europa indifesa. Sistema di sicurezza atlantico e caso italiano*, Ponte alle Grazie, Firenze 1991.
- SEBESTA, Lorenza: *Politica di sicurezza italiana e innovazioni strategiche nell'Europa degli anni cinquanta*, Rivista Marittima n. 4. 1988.
- SERRA, Enrico: *Italia, Francia ed il progetto di Patto Mediterraneo*, IN: J.-B.Duroselle (szerk.): *Italia, Francia e Mediterraneo*, Franco Angeli, Milano 1990.

VARSORI, Antonio: *L'Italia fra Alleanza Atlantica e CED (1949-1954)*, Storia delle Relazioni Internazionali a. IV n. 1. 1988.

VARSORI, Antonio: *The Cold War in the Mediterranean, Britain's Retreat*, www.feltrinelli.it, 2002. február 13.

VIGEZZI, Brunello: *De Gasperi, Sforza, la diplomazia italiana fra patto di Bruxelles e patto atlantico (1948-49)*, Storia Contemporanea a. XVIII, n. 1. febbraio 1987.

Források

Archivio dello Stato del Ministero degli Affari Esteri (ASMAE)

Foreign Relations of the United States (FRUS)

Magyar Országos Levéltár (MOL)

A francia érdekképviselet nehézségei Magyarországon a II. világháború végétől a diplomácia kapcsolatok újra felvételéig

Közép-Kelet Európa és Franciaország viszonya a II. világháború végén

Közismert tény, hogy a II. világháború meghatározó változásokat hozott a nemzetközi kapcsolatok területén. A hitleri Németország lépésről lépésre történő visszaszorításával és végső legyőzésével gyakorlatilag az angolszások és a Szovjetunió kezébe került mindenfajta világpolitikai kezdeményezés. A nemzetközi küzdőtéren hagyományosan nagy politikai súllyal rendelkező Franciaország csak megtűrt negyedikként kapott szerepet. Nem hívták meg az Egyesült Nemzetek Szervezetének előkészítő konferenciára 1944 szeptember végén, Dumbarton Oaks-ba,¹ és az 1945 februárjában megtartott még nagyobb jelentőségű jaltai és az 1945 augusztusában rendezett potsdami konferenciára sem.² A Szövetségesek csak 1944. október 23-án ismerték el több más állammal együtt *de jure* a De Gaulle tábornok vezette, szeptember 9-én megalakult ideiglenes kormányt.³

A négy éven át tartó német megszállás s az azt követő felszabadítási hadműveletek után Franciaország szinte minden területen romokban hevert.⁴ Az Algírból és Vichyből 1944 ősztől folyamatosan Párizsba visszatelepülő Francia Külügyminisztérium számos adminisztrációs és gyakorlati nehézséggel küzdött, ami akadályozta a hatékony érdekérvényesítést.⁵ De Gaulle tábornok vezetésével az ideiglenes francia kormány azonban minden nehezítő tényező ellenére megpróbált kitörni a rákényszerített másodlagos szerepből. A francia külpolitika számára kulcsfontosságú kérdés volt egy esetleges későbbi német agresszió megelőzése és egy erős európai hatalmi pozíció visszaszerzése, mert ezt tartotta az európai egyensúly zálogának. Ennek érdekében legfontosabbnak a harmadik birodalom szétagolását, és a határos országokkal való szoros együttműködést tartotta.⁶

Még a normandiai partraszállás előtt 1944. május 26-án Algírban megbeszélések folytak a tábornok s a szovjet követ között egy Németország ellen irányuló francia-orosz szövetség létrehozásáról. A két ország közeledését szolgálta Pierre Cot küldetése is. 1944 március és július között a Szovjetunióban tett útjáról több, mint 100 oldalas beszámolójában elemzi egy szövetség előnyeit és hátrányait.⁷ Ez a terv hamarosan megvalósult, hiszen 1944. december 10-én De Gaulle és Sztálin megkötötte a szovjet-francia megállapodást. Ennek a

¹ Franciaország visszamenő hatállyal, 1945. január 1-ével csatlakozott az ENSZ 1942. január 1-i alapítószerződéséhez. Documents Diplomatiques Français, (továbbiakban: DDF), 1944. II. N° 261. Imprimerie Nationale, Paris 1996.

² DDF. 1945. I. N° 99. Imprimerie Nationale, Paris 1998.

³ DUROSELLE, Jean-Baptiste, *Histoire diplomatique de 1919 à nos jours*, Dalloz, Paris 1990. 397. (továbbiakban: *Histoire diplomatique...*)

⁴ SIRINELLI, Jean-François (szerk.): *La France de 1914 à nos jours*, PUF, Paris 2004. 220-221, vagy RIOUX Jean-Pierre, *La France de la Quatrième République, l'ardeur et la nécessité*, Seuil, Paris 1980. 30-48.

⁵ A Quai d'Orsay véglegesen 1945 áprilisára került Párizsba. 1945. július 19-i rendelettel a teljesen átszerveve készen állt a Francia Külügyminisztérium feladatainak maradéktalan ellátására. KESSLER, Marie-Christine, *La Politique étrangère de la France, acteur et processus*, Presses de Sciences Po, Paris 1999. 96-97.

⁶ HITCHCOCK, I. William: *France Restored, Cold war diplomacy and the quest for leadership in Europe 1944-1954*, The University of North Carolina Press, 1998. 43.

⁷ Jelentésében, már 1944 augusztusában, hangsúlyozza, hogy Moszkvával kötendő szerződése elengedhetetlen ahhoz, hogy Franciaország érvényesíteni tudja Közép-Kelet Európában kulturális, gazdasági és politikai érdekeit. Centre Historique des Archives Nationales de France (CHAN), 457 AP 83. Pierre Cot feljegyzés, 116.

szerződésnek a lényegét De Gaulle így foglalta össze: „A mi két országunk közvetlen szomszédja Németországnak, és ebből a tényből eredően maximálisan érdekelt az ellene való közös védelemben”.⁸ Majd visszaemlékezéseiben hozzáteszi, hogy ez a paktum „Franciaország számára a nagyhatalmak együttesébe való visszatérést is jelentette.”⁹

A Moszkvában aláírt szerződés nem hozta meg maradéktalanul a hozzá fűzött reményeket. A paktum megkötését ünneplő fogadáson Sztálin szájából ugyan többször is elhangzott, hogy erős Franciaországot akar,¹⁰ a valóságban hamar kiderült, hogy ezt csak bizonyos keretek között tartotta fontosnak. De Gaulle kormányát továbbra is negligálták és az együttműködés helyett a moszkvai vezetés megpróbálta akadályozni a francia kezdeményezéseket.¹¹ Catroux tábornok, aki Franciaországot 1945 januárjától követként képviselte Moszkvában, már 1945 augusztusában kénytelen volt megállapítani, hogy ennek az államközi megállapodásnak a mérlege hazája szempontjából erőteljesen negatív.¹² Hamar bizonyossá vált, hogy a Szovjetunióra Párizs nem támaszkodhat fenntartások nélkül. A moszkvai külpolitika ugyanis a frissen megkötött szövetség ellenére Franciaország túlzott megerősödését mindenképpen el akarta kerülni. Sztálin ugyan hozzájárult, hogy a Külügyminiszterek Konferenciáján, sőt a béketárgyalások előkészítésében a franciák is részt vehessenek, de Németországot, Olaszországot és Japánt kivéve nem szavazhattak, és aláíróként sem szerepelhettek.¹³ A párizsi ideiglenes kormányt érzékenyen érintette, hogy jóformán egyáltalán nem volt módja beleszólni a közép-kelet európai vesztes államokkal megkötendő szerződésekbe, holott ez a térség hagyományosan is különösen fontos volt Franciaország számára. De Gaulle már 1945 tavaszán világosan látta, hogy a Szovjetunió olyan terjeszkedő politikát folytat, elsősorban Kelet-Európában és Közel-Keleten, amely semmilyen más érdekre nincs tekintettel. Így a potsdami konferencia után, ahol Franciaország kihagyásával csak szintén három nagyhatalom egyeztetett,¹⁴ lépéseket tett egy angol-francia szövetségen alapuló „nyugati blokk” létrehozására.¹⁵ Ez a Németország nyugati határát is biztosító De Gaulle-i elképzelés nem volt új keletű, de jelentősége túl mutatott az eredeti célon azzal, hogy egyfajta „kiegyenlítő súly” akart lenni a moszkvai terjeszkedő politikával szemben.¹⁶ Sztálin figyelmét nem kerülték el ezek a mesterkedések,¹⁷ és az 1944-es francia-szovjet paktum ellenére egyre inkább ellenségesen viszonyult Párizssal szemben. A Szovjetunió nem óhajtott, hogy egy másik nagyhatalom is felemelkedjen a kontinensen, elég volt számára az angolszászokkal való egyre nyilvánvalóbb szembenállás. Sztálin arra is ügyelt, hogy a francia befolyás lehetőleg ne legyen számottevő az érdekszférájába tartozó közép-kelet európai országokban.

⁸ RÉMY, Pierre-Jean: *Trésor et secrets du Quai d'Orsay*, JC Lattès, Paris 2001. 861. Anyjának írt levele...

⁹ DE GAULLE, Charles, *Mémoires de Guerre*, vol. III. Plon, Paris 1989. 676.

¹⁰ DDF 1944. II. N° 226.

¹¹ Például francia megszállási övezet kérdése.

¹² DUROSELLE: 399.

¹³ DDF 1946. I. N° 8. Imprimerie Nationale, Paris 2003.

¹⁴ A potsdami konferenciával kapcsolatban, 1945. augusztus 8-án a Párizsi Külügyminisztérium köriratban értesítette külképviseleteit. Ebben a körlevélben leszögezi, hogy Franciaországot nem köti semmi olyan egyezmény, amit nem írt alá. Elsőként kiemeli, hogy ez különösen is vonatkozik a vesztes európai országokra. A külügyminiszter, Bidault, a körlevél végén ehhez még azt is hozzá teszi, hogy ugyan ez az irat bizalmas információ, de szeretné, ha diplomaták megfelelő módon tudomására hoznák azon országok felelőseinek, ahol szolgálatot teljesítenek. DDF 1945. II. N° 93. Imprimerie Nationale, Paris 2000.

¹⁵ DDF 1945. II. N° 152.

¹⁶ SOUTOU, Georges-Henri: *La guerre de cinquante ans, les relations est-ouest 1943-1990*, Fayard, Paris 2001. 66. MASSIGLI, René: *Une comédie des erreurs 1943-1956, Souvenirs et réflexions sur une étape de la construction européenne*, Plon, Paris 1978. 71.

¹⁷ Már az 1944. december 6-án, a szovjet-francia megállapodást megelőzően, Sztálin kellemtelen kérdéseket tett fel egy esetleges nyugati blokkal kapcsolatban. DDF 1944. II. N° 209.

A Vörös Hadsereg által elfoglalt Közép-Kelet Európában ugyanakkor Franciaország saját érdekeinek megfelelően, korábbi hatalmi státuszának visszaszerzését szem előtt tartva, tudatosan és következetesen próbálta a lehető leghamarabb kiépíteni kapcsolatait.¹⁸ De Gaulle egy „Nagy Európában” gondolkodott, ahol a stabilitás és az egyensúly egyik kulcsa Franciaország, s ahol Németország szerepe a lehető legszigorúbban ellenőrzött.¹⁹ E cél elérése érdekében megpróbálta a leghatékonyabban felhasználni azt a presztízst,²⁰ amelyet – a két háború közötti külpolitika kudarca ellenére – Közép-Kelet Európában és valamilyen szinten a Benelux államokban élvezett. Ezek az országok ugyanis a nagy hagyományú demokratikus intézményekkel rendelkező, a szabadságért kitartóan küzdő, és a nyugati civilizáció kulturális fellegváraként elismert Franciaországot példaként tekintették.²¹

Párizs Közép-Kelet Európában elsőként azokkal az államokkal kereste az együttműködést, amelyek a háború előtt is szövetségesei voltak, és Németország „sakkban tartása” szempontjából nagy jelentőséggel bírtak. A Londonban emigráns kormánnyal rendelkező Lengyelország és Csehszlovákia esetében már a háború alatt is egyeztetések folytak, de valódi lépésekre csak az Ideiglenes Kormány megalakulásával került sor. A térségbe való szovjet katonai behatolás nyomán azonban a konkrét megvalósulás sehol sem volt zökkenőmentes. Lengyelország esetében a moszkvai paktum alapján már 1945 januárjában Christian Fouchet vezetésével hivatalos francia érdekképviselőt kezdett működni a lublini kormány mellett.²² Nehézséget jelentett, hogy Párizs Sztálin követeléseinek engedve belügynek tekintette a lengyel ideiglenes kormány összetételét, s nem ellenezte az országhatár megváltoztatását, így a londoni emigráns kormányért, annak követelése miatt nem állt ki. De Gaulle-nak nem volt érdeke újat húzni Moszkvával a lengyelek miatt, és Varsó kelet-európai politikai súlyának túlzott megnövekedését sem kívánta, habár a „németellenes koalícióban” számított rá.²³ Hasonlóan ellentmondásos volt a Csehszlovákia irányába folytatott párizsi politika. A német agresszióval szembeni közös védelmi rendszer szempontjából, és a jelentős francia gazdasági érdekek miatt a hagyományos kapcsolatok ápolása nagy hangsúlyt kapott. Prágába már 1945 februárjában Louis-Joseph Keller kapott főkonzuli és ügyvivői kinevezést.²⁴ 1945-ben ugyanakkor egyfajta bizalmatlanság is érzékelhető volt²⁵ a Quai d'Orsay részéről az egyre erősödő moszkvai befolyás alatt álló csehszlovák kormánnyal szemben.²⁶ A háború után a francia-jugoszláv kapcsolatok is ellentmondásosak voltak. Amíg a két háború közötti hagyományosan jó viszony, a gazdasági, kulturális érdekek, Belgrádot és Párizst a diplomácia kapcsolatok gyors helyreállítására sarkallták, addig Jugoszlávia Moszkva melletti elkötelezettsége és a kelet-nyugati konfliktusban való nem teljesen egyértelmű szerepe már 1945-ben óvatosságra intette Franciaországot.²⁷ Ebben az esetben

¹⁸ Megjegyzendő, hogy már 1944. decemberében a francia rádió rövidhullámon elkezdett adást sugározni Közép-Kelet Európa felé, lengyel, román, cseh, magyar, stb. nyelven. SCHREIBER, Thomas, *Les actions de la France à l'Est ou les absences de Marianne*, L'Harmattan, Paris 2000. 26.

¹⁹ „A stabilitás és az egyensúly érdekében egy olyan európai blokk megteremtésén fáradozunk, amelynek tengelye Moszkva-Párizs-London” DE GAULLE: vol. III. 652.

²⁰ Erre Pierre Cot is felhívja a figyelmet a fenti jelentésében. CHAN 457 AP 83. Pierre Cot feljegyzés, 116.

²¹ SCHREIBER: 24-25.

²² DDF 1945. I. N° 104.

²³ A Quai d'Orsay 1944 őszi feljegyzése Bidault-nak, a szovjet-lengyel kérdéstről, CHAN 457 AP 83.

²⁴ DDF 1945 I. N° 104.

²⁵ A prágai ügyvivő 1945. június 9-i jelentése Bidault külügyminiszternek egyértelműen hangsúlyozza, hogy politikai és egyre inkább gazdasági téren is a Szovjetunió befolyása akadálytalanul érvényesül, s csak a kulturális kapcsolatok területén van még Párizs előnyben. DDF 1945. I. N° 417.

²⁶ LACAZE, Yvon: *Les rapports franco-tchécoslovaque de la Libération au „coup de Prague” 1945- février 1948*, Revue d'histoire diplomatique, 1998/1. 34-35.

²⁷ SOUTOU, Georges-Henri: *La politique française envers la Yougoslavie*, Relations internationales, N° 104. 2000. 433-436.

is megállapítható ugyanakkor, hogy viszonylag hamar, 1945 márciusában már francia katonai misszió működött, majd augusztustól Jean Payart követ megérkezésével helyreálltak a diplomáciai kapcsolatok a két ország között.²⁸

A De Gaulle által vezetett Francia Ideiglenes Kormány a vesztes közép-kelet európai államok esetében is a lehető leghamarabb jelen akart lenni érdekképviseletével, legtöbbször arra hivatkozva, hogy ő ezekkel az államokkal nem állt hadiállapotban. Párizs már 1944 decemberétől biztosítani tudta a francia érdekek védelmét Bulgáriában, és egy évvel később hivatásos diplomatát küldött Szófiába, Jacques-Émile Paris személyében.²⁹ Romániában 1945 januárjától működött a francia érdekképviselet, melyet augusztustól Jean-Paul Boncour vezetett.³⁰ Ausztriában a megszállási zónákról történt megállapodás után 1945 május végétől politikai megbízottak jelenlétével katonai küldöttség képviselte Franciaországot.³¹ 1945 őszére, Magyarországot és Albániát leszámítva, Párizsnak sikerült különböző rangú, de elismert politikai missziókat felállítania a térség összes államában.

A fentiek ismeretében felmerül kérdés, hogy mi történt Budapest esetében, és hogyan viszonyult a francia külpolitika Magyarországhoz közvetlenül a háború végétől a külképviselete megnyitásáig? A többi közép-kelet európai országhoz képest miért csak később került sor a budapesti külképviselet megnyitására?

A budapesti francia érdekképviselet kérdése 1944-től a II. világháború végéig

Az intézmény 1944-46 közötti története szervesen illeszkedett a korszak fent vázolt nemzetközi kapcsolatainak egészébe. A II. világháború utolsó éve és azt követő egy esztendő alatt Franciaország ellentmondásos és Magyarország egyre kiszolgáltatottabb helyzete tükröződött a külképviselet életében.

A budapesti francia követség az 1944. október 15-i fordulatig elvileg diplomáciai mentességgel bírt, noha a Gestapo folyamatos megfigyelés alatt tartotta már a március 19-i megszállást követően is. A követség helyzetét nehezítette az, hogy a küldő állam maga is megszállt s megosztott volt. Ismeretes, az 1940 júniusában lerohant Franciaország kettészakadt: Petain marsall vezetésével az ún. Vichy központú államra, illetve a De Gaulle tábornok nevével fémjelzett ellenállókra. S bár a háború után a párizsi Ideiglenes Kormány nem volt hajlandó legitimnek tekinteni elődjét, a nemzetközi politika törvényesnek nyilvánította azt, hiszen 1941-42-ig szinte minden állam képviseltette magát az új székhelyen, legtöbbször ugyanazzal a személlyel,³² akit a német megszállás előtt már Párizsba akkreditált.³³

Franciaországot Budapesten 1940-től Robert Dampierre³⁴ gróf képviselte követként, aki 1942 novemberében, amikor a németek Vichy viszonylagos függetlenségét is megszüntet-

²⁸ DDF 1945. II. N° 126.

²⁹ DDF 1945. II. N° 283.

³⁰ DDF 1945. II. N° 284.

³¹ DDF 1945. I. N° 373.

³² Magyarországot esetében továbbra is az 1933-ban Párizsba akkreditált, Khuen-Héderváry Sándor maradt a követség élén egészen 1941 augusztusáig. PRITZ Pál (szerk.): *Iratok a magyar külügyi szolgálat történetéhez 1918-1945*, Akadémia, Budapest 1994. 453.

³³ GROSSER, A.: *Affaires extérieures, la politique de la France 1944/1984*, Flammarion, Paris 1984. 19-20.

³⁴ Robert Dampierre gróf 1888. december 4-én született, bölcsész, jogi és politológiai diplomával rendelkezett. Külügyi szolgálatát 1912-ben Bécsben kezdte. Az I. világháború kitörésének idején a konstantinápolyi követségen volt harmad osztályú titkár. 1917-től Tokióban szolgált, majd 1917 nyarától a Quai d'Orsay ázsiai alosztályának egyre magasabb rangú beosztottja. 1924 novemberétől római követségen első titkár, majd követ. 1933-tól a belgrádi francia követ. 1940 március és július között Ottawában képviselte Párizst, majd ugyanebben az évben budapesti követ lett 1942. november 4-ig. Lemondása után Magyarországon maradt 1945 áprilisáig. Ezután a központban szolgált, majd júniustól Chilében követ. 1948 októberétől Stockholmban nagykövetként szolgált nyugdíjazásáig. *Annuaire Diplomatique et Consulaire 1948*, (továbbiakban: ADC) Imprimerie Nationale, Paris 1948.

ték, lemondott, de az országban maradt.³⁵ 1943 májusában megpróbált Törökországon keresztül a De Gaulle tábornok által külügyi biztossá kinevezett és Algériában tartózkodó René Massigli grófhhoz csatlakozni, de terve nem sikerült, mert német nyomásra a magyar illetékesek nem adták meg neki a kiutazási engedélyt, így kénytelen volt Budapesten maradni. Röviddel 1944. március 19 után feleségét a Gestapo letartóztatta, majd őt is elfogta, és vidékre internálta. A német fogság után azonnal a szovjetek foglya lett és csak Catroux moszkvai francia nagykövet közbenjárására térhetett vissza Párizsba 1945 áprilisában.³⁶

A követség vezetését a Vichy által kiküldött Brenier ügyvivő vette át, majd az Ideiglenes kormány megalakulása után Christian de Charmasse³⁷ kapott megbízást a követség vezetésére. Noha a németek folyamatosan követelték a magyar kormánytól a francia külképviselet személyzetének kiutasítását, Budapest egészen 1944. október 15-ig a diplomácia testület tagjainak mentességet biztosított.³⁸ Ugyanakkor ez a fajta védelem sem volt mindenható, mivel a követség hivatalos tolmácsát, Louis Renoult-t, német követelésre a magyar belügyi szervek 1943. november 3-án letartóztatták és 1944 decemberig házi őrizetben tartották. Azzal vádolták, hogy információkat adott ki a Szövetségeseknek, és együttműködött az angol titkosszolgálatokkal. Budapest ostroma idején Németországba hurcolták.³⁹ A nyilas hatalomátvétel után a Magyar Külügyminisztérium hivatalosan is bejelentette, hogy csak akkor ismeri el a külképviseletet, ha az ott szolgálattelvők a Sigmaringenben fogva tartott Petain marsallra leteszik az esküt. Mivel ezt a követelést az érintettek elutasították, a Gestapo akcióba lépett és elkezdte a francia állampolgárok letartóztatását.⁴⁰ Számos esetben azonban magyar segítséggel sikerült idejében illegalitásba vonulnia a körözött személyeknek. Így a követség légügyi attaséja, Paul Retourna őrnagy, Litéráty Ervin vezérkari ezredes segítségével tudott elmenekülni.⁴¹ Mindezek ellenére a front Budapestre érkezéséig a francia ügyvivő a helyén maradt, és csak 1944. december 7-én hagyta el a fővárost. Ekkor elköltözött a számára kijelölt nyugat-magyarországi tartózkodási helyére (Magyargencsre), ahonnan a szovjetek hurcolták el 1945 márciusában, mert kémnek tartották.⁴² Ezután a magyar kormány vette át a francia követség épületének őrzését, miután a svéd külképviselet visszautasította azt. A budapesti külügyminisztérium Sylvestre Nugues-Bourchat⁴³ konzult kérte fel, követség „*irattári-titkári*” minőségben, a francia külképviselet Fő utcai épületé-

³⁵ LAPLAGNE, Pascal: *Les Relations Bilatérales entre la France et la Hongrie pendant la Seconde Guerre Mondiale*, szakdolgozat kézirat, Université Paris I. Panthéon-Sorbonne, 1999. 86-87.

³⁶ Ministère des Affaires Etrangères Archives Diplomatiques (MAE AD), Z-Europe, Hongrie vol. 1. 39-41, 85.

³⁷ Desplaces de Charmasse Christian, 1895 április 24-én született, jogi és politológiai végzettséggel rendelkezett. 1922. június 5-től állt a Francia Külügyminisztérium szolgálatába. Attaséként a madridi, majd a vatikáni francia követségen volt beosztott 1930-ig. 1930-38 között a központban szolgált, majd 1938-42, a budapesti francia követség elsőtitkára, majd megbízott vezetője volt. 1946-48, Baden-Badenben a francia katonai közigazgatás mellé kirendelt politikai főtanácsadó. A Dominiakai Köztársaságban 1948-1951-ig volt követ. 1953-tól a központban szolgált. 1958-ban nyugdíjazták. *ADC 1955-58*. Paris 1958.

³⁸ LAPLAGNE: 88.

³⁹ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 78.

⁴⁰ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 4.

⁴¹ ANTAL László (szerk.): *Ego sum gallicus captivus, Magyarországra menekült francia hadifoglyok emlékezései*, Európa, Budapest 1980. 278. Később őt is a szovjetek fogolyként kezelték és megfigyelés alatt tartották. MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 38.

⁴² Magyar Országos Levéltár, (MOL) XIX-J-1-k, Francia Admin, 11. doboz, 8/b /20105/2-1945.

⁴³ Nugues-Bourchat Jean konzul, a háború után tovább szolgált Budapesten 1945 augusztusáig. 1946-ban 25 év külszolgálat után visszahívta a Quai d'Orsay központi szolgálatra. 1947-ben Bukarestbe küldték konzulnak. MOL XIX-J-1-j, Francia TÜK, 2. doboz, 1/c /268/eln.res.1945. Az *ADC* szerint, Nugues-Bourchat konzul 5 nappal volt fiatalabb Charmasse-nál. 1895. április 30-án született. 1921. január 6-tól a budapesti francia követségen szolgált egészen 1947-ig. 1933-ig mint követségi levéltáros, majd, mint konzulhelyettes tevékenykedett. 1947-51-ig Bukarestben francia konzul volt. 1951 áprilisától pedig a központban szolgált nyugdíjazásáig. Felesége magyar volt, Liskay Alisz.

nek őrzésére, de a németek őt is letartóztatták. Erről a háború után így számolt be: „December 20-án reggeli órákban a német Gestapo biztonsági szolgálatának egyik különítménye behatolt a követség épületébe s mialatt engem német SS fegyveres katonák a konzuli irodában őrizetbe vettek, a Gestapo emberei alapos házkutatásba kezdtek a követség diplomáciai részlegének valamennyi helyiségében. Másnap délután a vizsgálatot vezető Haupt-Oberführer közölte velem, hogy letartóztat, aminek következtében kénytelen voltam a követségi épület valamennyi kulcsát átadni helyettesemnek, M. Casparnak. Autóval elvittek a Gestapo Pasaréti főhadiszállására, hogy ott kihallgassanak.

Azzal vádoltak, hogy útleveleket és hamis személyazonossági igazolványokat adtam a német hadseregbe besorozott elzászi franciáknak, hogy ezáltal megkönnyítsem szökésüket, továbbá a Németországból Magyarországra szökött francia hadifoglyoknak, hogy ezáltal kivonhassák magukat a nyugat-magyarországi katonai táborban való gyülekezés kötelezettsége alól, és partizán csoportokhoz csatlakozhassanak. Eme, a német hadsereget veszélyeztető cselekmények lehetővé tették, hogy engem rögtönítelő bíróság elé állítsanak. Az éjszaka folyamán az előadó tiszt maga vitt a Fő utcai börtönbe, ahol egy, a Gestapo foglyai részére fenntartott szobában helyeztek el... 1944. december 24-én, miután a német Gestapo szervei Bécs irányába menekülve elhagyták Budapestet, a szovjet hadsereg előőrsei bevonultak Pasarétre. Így hajszálon múltott csak, hogy sikerült megmenekülnöm a Németországba való deportálástól, és elkerülhettem a rögtönítelő bíróságot, viszont át kellett élnem és szenvednem Budapest ostromát. ...”⁴⁴

Mindeközben titkos rádiókapcsolatot tartott fenn Bejrúton keresztül a De Gaulle tábornok vezette francia ellenállási mozgalom Budapesttel. Számos esetben a magyar katonai felső vezetésben található náci ellenes tisztek segítségével ezen a csatornán fontos adatok jutottak el a Szövetségesekhez. Noël Clavel főhadnagy, aki 1940-től a Magyarországra akkreditált katonai attasé helyettes titkáráként szolgált, volt az összekötő. Clavel már 1944. szeptember 2-án utasítást kért a francia érdekképviselettel kapcsolatban, arra hivatkozva, hogy szovjet előrenyomulás rövid időn belül nehezíteni fogja a kapcsolat fenntartását.⁴⁵ Az október 8-i, Párizsból Bejrúton keresztül megérkezett válasz Paul Giraud budapesti gyárost bízta meg a németek kivonulása után a francia érdekek képviseletével addig, amíg a korábbi követ, akit a közben magalakult Francia Ideiglenes Kormány már elismert, Dampierre gróf funkcióját nem tudja ellátni.⁴⁶ Ennek a felkérésnek eleget téve, Giraud, a budapesti Danubia Textilelőkészítő Rt. Igazgatója a magyarországi francia kolónia „legmegbízhatóbb személyiségeivel” az 1944 júliusában megalakult „De Gaulle Bizottság” keretei között elkezdte a németek elvonulása után felállítandó francia érdekképviselet megszervezését.⁴⁷ Paul Giraud Budapest elhúzódó felszabadítása esetére úgy rendelkezett, hogy a szervezet nélküle is képes legyen ellátni feladatát, s a Pesten lakó tagok működését már 1945. január 18-án engedélyezte a Szovjet Katonai Parancsnokság.⁴⁸ A Budán lakó elnök csak február 5-én tudott hozzájuk csatlakozni.⁴⁹ A szovjet városparancsnok, Csernyenkov, hozzájárult, hogy a

⁴⁴ Az 1946-ban írt visszaemlékezését Brouchat-tól a magyar kormány 1948-ban azért kérte, mert ellenállási tevékenységért kitüntetésre javasolták. MOL XIX-J-1-k, Francia Admin, 3. doboz, 4/a/ 08039/1949.

⁴⁵ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 1. Bejrut, 104. sz. távirat, 1944. szeptember 2.

⁴⁶ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 2. 307. Bejrut, 15. sz. távirat, 1944. október 10.

⁴⁷ A Bizottság első tagjai között találjuk: Emil Barrey, bankigazgatót, François Gachot, francia lektort, későbbi sajtóattasét, akit 1949-ben a Rajk-per kapcsán utasítottak ki Magyarországról, Pierre Moortgat, az Alliance Française magyarországi felügyelőjét, Rémy Bouillon, a kispesti textilgyár művezetőjét, Raymon Voreux-t a francia-magyar pamut Rt. Igazgatóhelyettesét. MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 12-15. Beszámoló Budapest, 1945. február 1.

⁴⁸ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 31-33. Levél a moszkvai francia követnek, Párizs, 1945. március 5.

⁴⁹ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 2. 307 Budapest, feljegyzés 1946. január 2-án Bidault külügyminiszternek.

Nemzeti Múzeum épületében irodát tartanak fenn,⁵⁰ és a bizottság saját kamiont használhasson, illetve szabadon közlekedhessen a megközelítőleg 600 tagot számláló francia kolónia megsegítésére. Ugyanígy nem ellenezte a Magyarországon tartózkodó francia hadifoglyok ügyének kézbevételelét sem.⁵¹ Mivel Dampierre volt követet Csávolyon, Baja mellett, a szovjetek még „*megfigyelés alatt tartották*” a „*De Gaulle Bizottság*” elnöke az októberi távirat fényében, és a Quai d’Orsay felhatalmazásával, mint a francia érdekek képviselője járt el. Mindeközben a hivatalos elismerés Párizs és Moszkva részéről egyaránt késett. A Francia Ideiglenes Kormány külügyminisztériumának ugyanis időre volt szüksége, amíg minden korábbi és különböző helyeken született döntését egyeztetette. A konkrét adminisztratív lépések megtételét az is gátolta, hogy a Quai d’Orsay-nek a magyarországi helyzetről 1945 februárjában még csak szórványos információi voltak. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a budapesti francia érdekképviselő sorsa hidegen hagyta volna Párizst. A magyarországi jelenlét szervesen illeszkedett a francia ideiglenes kormány Közép-Kelet-Európa politikájába. A Quai d’Orsay politikai osztályának a vezetője 1945. január hatodikán a kérdést elemezve kijelentette: „...*Mielőtt meghatároznánk Franciaország Duna-völgyi politikáját, jobban figyelembe kell vennünk, mint a múltban a nagyhatalmak elgondolásait. Mindazonáltal komoly lehetőség adódik Franciaország számára a közép-európai térségben azzal, hogy az egyetlen olyan nagyhatalom, amely 1940-től közvetlenül részesült a kontinens sorsában. Maguk az itt élő felszabadított népek is egyfajta objektív megértést várnak tőle. Anglia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió viszont értékes társra találhat benne, ami a dunai népekkel való kapcsolataikat illeti. Franciaország közvetítő lehet különböző konfliktusokban...*” Ez a francia külügyminiszternek címzett elemzés kicsit alább Magyarországgal kapcsolatban a következőket írja: „*Moszkva kifejezetten ellenséges előítéleteket táplál Magyarországgal szemben. Különösen azért, mert ez a kb. 12 millió magyar valószínűleg nagyobb ellenállást fog tanúsítani az orosz befolyással szemben, mint a szomszédos nemzetek (...). Meg kell nyerni Magyarországot, erre a lehetőség most a lehető legkisebb áron kínálkozik, ... és egy újjáformált Közép-Európába kell beilleszteni a magyarokat. Ez a fajta politika Franciaország érdekeivel tökéletesen egyezik, mert ha Magyarország jogos kérései továbbra sem teljesülnek, állandó zavargás és veszély forrásává lesz...*”⁵² Ezt a célt szem előtt tartva már 1945. március 17-én Maurice Dejean, a politikai osztály vezetője, táviratban értesítette Catroux követet Moszkvában, hogy Párizs Giraud-t tartja a francia érdekek hivatalos képviselőjének Budapesten, mindaddig, amíg nincs módjában egy diplomatát küldeni Magyarországra az ügyek rendezésére.⁵³ Hivatalos moszkvai álláspont a francia érdekképviselővel kapcsolatban feltételezhetően elsősorban a Kárpát-medencében folyó hadi cselekmények miatt (legalábbis később maga Molotov erre hivatkozik⁵⁴) egészen 1945 április közepéig nem született. A budapesti szovjet katonai parancsnokság csak hozzájárulását adta a „*De Gaulle Bizottság*” működéséhez, de hivatalosan nem ismerte el, s inkább csak megtűrte. Erre utal például az a tény, hogy a távirati kapcsolatot nem engedélyezték Franciaországgal. Giraud kénytelen volt „*alkalmi*” futárral Bukaresten, vagy az amerikai katonai misszión keresztül elküldeni hivatalos leveleit. A szovjet vélemény teljesen világossá 1945-április 16-án vált. Ekkor ugyanis Vorosilov marsall a frissen

⁵⁰ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 128. Februárban az érdekképviselőt átköltöztött Széchenyi grófnő Benczúr utcai lakásába.

⁵¹ Csernyenkov egyedül a „*De Gaulle Bizottsággal*” volt hajlandó személyesen tárgyalni, a többi külföldi érdekképviselőt (az angol és az amerikai szerveket is beleértve ápriliséig) csak a svéd követség volt titkárán keresztül értekezhetek a szovjet katonai hatóságokkal. MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 128.

⁵² DDF 1945. I. N° 8.

⁵³ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 53. Párizs, szám nélküli titkos távirat 1945. március 17.

⁵⁴ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 126. Moszkva, 2228/29. sz. távirat 1945. június 1.

felállított Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) elnöke, Budapestre érkezését követően rendeletileg feloszlatta az összes külföldi szervezetet. Magát Giraud-t egy nappal később magához hívatta és személyesen is közölte vele a döntést, miszerint a Szovjetunió nem ismeri el a francia érdekek képviselőjének Magyarországon.⁵⁵ Az ebből az időszakból származó Quai d'Orsay-re eljuttatott katonai hírszerzési anyag külön kitér arra, hogy „*az oroszok határozottan akadályozzák a külföldiek Budapesti tartózkodását.*” Ugyanez a jelentés részletesen bemutatja a szovjet delegációt, hangsúlyozva, hogy „*Sztálin barátja*”, Vorosilov marsall, jelenléte különösen is aláhúzza Magyarország helyét a szovjet külpolitikában, amit Párizs semmiképpen sem hagyhat figyelmen kívül.⁵⁶ A budapesti francia érdekek védelme és a Kárpát-medence új politikai, stratégiai helyzete gyors válaszadásra készítette a De Gaulle tábornok vezette kormányt.

A Moszkva által késleltetett magyar-francia diplomáciai kapcsolatfelvétel

Az alig több mint 3 hónappal a francia-szovjet szerződés után történt visszautasítás megerősítette a párizsi külügyminisztériumot abban, hogy Moszkva hegemon hatalomként a saját zónájába eső országokban tejhatalmú úrként viselkedik. A Quai d'Orsay ugyancsak néhány héttel később értesült Bukaresten és a budapesti amerikai misszió keresztül a történekről, de azonnal lépéseket tett a magyarországi francia érdekképviselő ügyének rendezésére.⁵⁷ Párizs május 2-án sürgős közbelépésre utasította Catroux moszkvai követet.⁵⁸ A diplomata május 20-i válaszában jelezte, hogy Molotov hajlandónak mutatkozott a kérdés kivizsgálására, és némi reményt látott az érdekképviselő elismertetésére.⁵⁹ Egy hónappal később, június elsején, a szovjet külügyminiszter közölte a moszkvai követtel, hogy Vorosilov marsallt értesítették Giraud működésének engedélyezésével kapcsolatban.⁶⁰ Ezt a hírt, mivel a francia külügyminisztérium közvetlen kapcsolatot nem tudott létesíteni Budapesttel, a Párágába küldött diplomatája és a magyarországi csehszlovák misszió közvetítésével kívánta a lehető leggyorsabban eljuttatni a hírt a „*De Gaulle Bizottság*” elnökéhez.⁶¹ Giraud azonban, minden igyekezet ellenére, csak július legvégén kapta kézhez a levelet. A csehszlovák misszió keresztül küldött válaszában azonban felhívta a figyelmet arra a tényre, hogy a szovjet hatóságok semmilyen értesítést sem küldtek számára az ügyben és tájékoztatta a kormányt arról, hogy a Quai d'Orsay által küldött információ birtokában sem fordulhat Vorosilovhoz, mert mint civil személyt nem hajlandó fogadni.⁶²

Ugyanezekben a napokban a párizsi külügyminisztérium közép-európai osztályának vezetője Catroux követhoz fordult a budapesti francia érdekképviselővel kapcsolatban. Tájékoztatta magyarországi helyzetről és egy diplomatákat is magába foglaló francia katonai misszió Budapestre küldésének tervével kapcsolatos szovjet álláspont kipuhatolását kérte a diplomatától.⁶³ A Quai d'Orsay politikai osztályának elemzése szerint ugyanis egy francia katonai misszió jelenléte a magyar fővárosban több szempontból is jó átmeneti megoldást jelentene az érdekképviselővel kapcsolatban. Az a tény, hogy Franciaország és Magyaror-

⁵⁵ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 2. 307. Budapesti feljegyzés 1946. január 2-án Bidault külügyminiszternek.

⁵⁶ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 25. 64.

⁵⁷ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 102. Bukarest, 1945. április 23., MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 109. Washington, 449. sz. távirat 1945. április 30.

⁵⁸ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 115.

⁵⁹ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 123. Moszkva, 2024 sz. távirat, 1945. május 20.

⁶⁰ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 126. Moszkva, 2228/29. sz. távirat 1945. június 1.

⁶¹ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 141. Prága, 1945. június 7-i beszámoló.

⁶² MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 153. Budapest, 1945. július 23.

⁶³ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 161. 2407. sz. távirat, Párizs, 1945. július 27.

szág között nem állt fenn hadiállapot, s a többszörösen deklarált magyar függetlenség lehetővé teszi annak a kérelemnek a teljesítését, hogy egy párizsi képviselő jelenléte elengedhetetlen *„ebben a hatalmas szláv köztársaság által vazallusaként kezelt államban.”*⁶⁴

Ez a kezdeményezés, hasonlóan a térség többi államába küldött vagy küldendő francia testületekhez, a diplomáciai kapcsolatok helyreállítása felé tett első lépésként értékelhető, amely jól illeszkedett abba politikába, amit az 1945. augusztus 8-i körlevél hangsúlyoz: *„Franciaország különösen érdekelt minden európai kérdést illetően. Ez kiváltképp érvényes Romániával, Bulgáriával, Magyarországgal és Finnország ügyével kapcsolatban...”*⁶⁵ A két ország kapcsolatainak magasabb szintű rendezésére bátorította Párizst az a tény is, hogy már 1945 nyaráig számos magyar kérés érkezett ebben a tárgyban.⁶⁶

A tervet azonban kénytelen volt elvetni Quai d’Orsay, mert Catroux arról tájékoztatta Párizst, hogy a szovjet illetékesek elfogadhatatlannak tartják bármely francia diplomata Magyarországra küldését, mivel ők Giraud-t fogadják el. Ezentúl a katonai misszió felállítását értelmetlennek és lehetetlennek tartják, mert Franciaország és Magyarország között soha nem volt hadiállapot. A moszkvai francia követ ezután a Budapest és Párizs közti távirati kapcsolat megoldatlanságát is szóvá tette, a szovjet külügyminisztérium illetékesé pedig kijelentette: ha szükséges, értesítheti Vorosilovot, hogy könnyítse meg Giraud táviratküldési lehetőségeit. Hangsúlyozta azonban, hogy kódolt számjel-távirat küldésére nem adhat engedélyt, mert az csak diplomáciai képviselőknek jár.⁶⁷ A francia külügyminisztérium nem adta fel tervét, és a katonai misszió felállítását azzal indokolta, hogy a Szövetségesek már rendelkeznek ilyen képvisellel Budapesten, s ez Franciaországot is megilleti. Párizs annál is inkább fontosnak tartotta a kérdés minél előbbi megoldását, mert még 1945 szeptember elején sem volt távirati kapcsolata Magyarországgal, ami szinte lehetlenné tette a francia érdekvédelmet az országban.⁶⁸ Különösen aggodalomra adott okot az a tény, hogy az országban található francia érdekeltségű gyárak, bankok, kulturális intézmények, és nem utolsósorban a kolónia sorsa ismeretlen volt. Giraud jelentései, amelyek óriási késéssel érkeztek a központba, főleg a gazdasági érdekek terén erőteljes pusztításról szóltak, de kulturális téren is gyors beavatkozást sürgettek (például a szovjet és amerikai filmek óriási túlsúlyát kiegyenlítése területén).⁶⁹ Mindezek ellenére, Catroux moszkvai tapasztalataira támaszkodva Párizsban azt válaszolta, hogy *„a jelen körülmények között lehetetlen kimozdítani a budapesti képviselőt ügyét a holtpontról”*.⁷⁰

Közben, 1945. szeptember 4-én, Paul Giraud-t a budapesti szovjet hatóságok váratlanul értesítették, hogy elismerik a francia érdekek magyarországi képviselőjének.⁷¹ Ugyanakkor

⁶⁴ CHAN 547 AP 77.

⁶⁵ DDF 1945. II. N° 93.

⁶⁶ A vichy magyar követség Genfben emigrált volt tanácsosa Baranyai Zoltán 1945. április 28-án járt a Quai d’Orsay-én azzal a céllal, hogy kérje a Szovjetunió ellensúlyozására Franciaország mihamarabb képviseltesse magát Budapesten. MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 121. Párizs, feljegyzés, 1945. május 4. Miklós Béla miniszterelnök fiának Quai d’Orsay-n tett látogatása is ezt a kérést támasztotta alá. CHAN 457 AP 77. 1315. sz. politikai jelentés Párizs, 1945. június 18. Giraud is számos híres magyar személyiség nevét sorolja fel, akik budapesti francia jelenlét érdekében emelték fel szavukat 1945 nyarán, így többek között, Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Szentgyörgyi Albert, Zilahy Lajos, stb. MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 136.

⁶⁷ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 170. 3326. sz. távirat, Moszkva, 1945. augusztus 4.

⁶⁸ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 205. 2562. sz. távirat Párizs, 1945. szeptember 5.

⁶⁹ Előfordult, hogy francia érdekeltségű gyár és bank mivel a német megszállás alatt részben vagy egészében német kézbe került, a szovjetek, mint náci vagyont saját kezelésbe vették ezeket, ami egyet jelentett az üzemek esetében a vandál leszereléssel. CHAN 457 AP 77. Giraud hosszú feljegyzését 1945. július 11.

⁷⁰ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 211. Moszkva, 1945. szeptember 11.

⁷¹ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 210. Budapest, 1945. szeptember 5. A Magyar Külügyminisztérium csak szeptember 18-án értesült arról, hogy Giraud *de facto* átvette a magyarországi francia érdekek képviselőt. MOL XIX J-1-k, Francia Admin. 3 doboz, 4/a, 20182/2-1945.

továbbra is távirat kapcsolat nélkül maradt a két főváros. Ennek okát⁷² akkor értette meg Giraud, amikor október 14-én az amerikai katonai missziónál tett bemutatkozó látogatásakor megdöbbenve értesült arról, hogy a SZEB nem fogadja el Franciaország hivatalos képviselőjének mindaddig, amíg maga De Gaulle tábornok nem állít ki igazolást a megbízásáról.⁷³ Ez az amerikai s az angol misszió számára is csak az 1945. október 10-i SZEB ülésen vált nyilvánvalóvá.⁷⁴ Giraud tehát az amerikai misszió keresztül kérte a Quai d'Orsay gyors intézkedését. Párizs csak október végén értesült az eseményekről prágai követségén, illetve bécsi katonai misszióján keresztül. Így hiába ismerte el Vorosilov marsall Giraud-t 1945. szeptember 4-én, valójában csak 1945. november elsejével kapta meg a végleges jóváhagyást, miután Párizs a megfelelő kérelmet benyújtotta a SZEB-hez.⁷⁵ A távirati kapcsolat tehát a Quai d'Orsay és budapesti képviselője között majdnem egy évi szünet után, Bécsen, Moszkván és Prágán keresztül, november 9-én újra megindult, de direkt kapcsolat továbbra sem volt. Az alkalmi személyeken keresztül fenntartott bizonytalan információ csere problémája azonban részben megoldódott. Ezután viszont már a tényleges diplomáciai kapcsolatok helyreállításának kérdése került előtérbe. Az 1945. november 4-én tartott szavazással ugyanis a SZEB korábbi állásfoglalása szerint lehetőség nyílt Magyarországon is külképviseletek megnyitására.⁷⁶ A francia-magyar diplomáciai kapcsolatok rendezését az is sürgette, hogy magyar részről hivatalos megkeresés érkezett a Quai d'Orsay-re ebben az ügyben,⁷⁷ és Párizs sem akart lemaradni az Egyesült Államok illetve a Szovjetunió mögött, akik már szeptemberben követségi szinten rendezték kapcsolataikat Budapesttel.⁷⁸ A moszkvai francia követen keresztül a francia kormány megpróbálta elérni, hogy a lehető leghamarabb politikai képviseletet állíthasson fel Magyarországon, amelyet határállamnak tekintett Kelet- és Közép-Európában, tehát stratégiai szempontból fontosnak tartotta.⁷⁹

A választ meg sem várva a Quai d'Orsay november közepén Bécsbe küldte Robert Faure-t⁸⁰ azzal a megbízással, hogy készítse elő a budapesti francia külképviselet felállítását. Közben washingtoni és londoni követségein keresztül megpróbálta elérni, hogy a nyugati hatalmak támogassák ezt a kezdeményezést. Noha mind az amerikai, mind pedig az angol képviselők is kiálltak franciák mellett, Robert Faure nem kapott beutazási engedélyt Magyarországra, és úgy döntött, hogy titokban kísérli meg a kapcsolatfelvételt a magyar

⁷² Fegyverszüneti megállapodás függelékének E pontja szerint ugyanis csak a SZEB jóváhagyásával lehetett a külképviseletek rádió és táviró kapcsolatát helyreállítani. FÖLDESI Margit: *A megszállók szabadsága*, Kairosz, Budapest 2002. 365.

⁷³ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 220. Budapest, 1945. október 14.

⁷⁴ FEITL István (szerk.): *A Magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság Jegyzőkönyvei 1945-47*, Napvilág, Budapest 2003. 87. (továbbiakban: *SZEB Bizottsági Jegyzőkönyvek*)

⁷⁵ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 228. 4360. sz. távirat, Moszkva, 1945. november 1. Ezt a SZEB Bizottsága előtt november 15-én jelentette be az elnök. *SZEB Bizottsági Jegyzőkönyvek* 108.

⁷⁶ FÖLDESI Margit: *A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon*, IKVA, Budapest 1995. 85.

⁷⁷ A Magyar Szakszervezetek főtitkára Kossa László a magyar kormány megbízásából október 8-án tárgyalta Francia Külügyminisztériumban, MOL XIX-J-1-k, Francia Admin. 5 doboz, 4/b., 32554-pol-1945. MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 235. 7805. sz. távirat Párizs, 1945. november 8., november 5-én, pedig Pödör László tárgyalta a budapesti külügyminisztérium nevében Franciaországban MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 24. 32.

⁷⁸ VIDA István: *Magyarország nemzetközi helyzete a II. világháborút követő években*, IN: *Magyarország helye a 20. századi Európában*. Tanulmányok, MTT, Budapest 2002. 113.

⁷⁹ Vö.: DDF 1945. I. N° 8. Nem véletlen többek között az sem, hogy Magyarország a Quai d'Orsay közép-európai osztályához tartozott Németországgal, Ausztriával és Svájjal együtt. Csak 1949-ben került át a kelet-európai osztályhoz. BAILLOU, Jean (szerk.): *Les Affaires Etrangères et le corps diplomatique français 1870-1980*, II. CNRS, Paris 1984. 683-684.

⁸⁰ Robert Faure 1904. február 4-én született, bölcsészdiplomával rendelkezett. Tolmács titkárként szolgált Peckingben (1934-1939), majd Ankarában (1940-41). 1941-42, konzul-helyettes Szalonikiben, majd a belgrádi francia követség másodtitkára (1943-45). 1945-46, budapesti első titkár. 1947, a központban volt. 1947-48, a prágai követség első titkára, majd 1952-től a frankfurti, 1956-tól a stuttgarti francia konzul. *ADC 1959-60*. Paris 1960.

kormányval. 1945. december 7-én magát francia katonatisztnak kiadva átlépte a határt, de a szovjet biztonsági szervek még a határ közelében letartóztatták és kitoloncolták az országból.⁸¹ Az események után a budapesti orosz követ amerikai kollégáján keresztül tudatta a francia külügyminisztériummal, hogy a SZEB csak abban az esetben hajlandó hozzájárulni a francia diplomata budapesti útjához, amennyiben a párizsi kormány Budapesten elfogadott képviselője kérvényezi azt. Mivel direkt távirati kapcsolatot még mindig (1945 decemberében) nem állt fenn Franciaország és Magyarország között, a Quai d'Orsay washingtoni követségén keresztül utasította Giraud-t a SZEB-nél való azonnali közbenjárásra.⁸² A címzett azonban csak december 24-én kapta kézbe a francia külügyminisztérium instrukcióját, de a karácsonyi ünnepek miatt már nem tudott intézkedni. Giraud az utasítás kézbevétele után sérelmezte, hogy őt tartják felelősnek a két ország közötti diplomáciai kapcsolat felvételének késése miatt, jóllehet Faure missziójával kapcsolatban őt semmilyen információval nem látták el.⁸³ A félreértés a közvetlen kapcsolat s az ebből eredő információ hiányában következett be. Giraud elkeseredését tovább növelte az a tény is, hogy Párizs saját megbízottját kihagyva az Egyesült Államok követén keresztül próbálta megkapni a SZEB engedélyét Faure budapesti utazásához, s ez az eljárási mód magát Vorosilovot is meglepte.⁸⁴ Catroux-n keresztül Moszkva közölte Párizssal, hogy a diplomáciai kapcsolat felvételének ügyében a magyar külügyminisztériumot kell felkeresni, s ezt a francia kormánynak a jelenleg hivatalosan elfogadott képviselőjén keresztül kell megtennie.⁸⁵ Valójában Giraud január 14-én Gyöngyösi külügyminiszternél tett látogatása csak formai jellegű volt, s a magyar kormány képviselője nem tudott konkrét választ adni a francia diplomata magyarországi akkreditálásáról, mivel hivatalosan nem értesítették a moszkvai döntésről.⁸⁶

Robert Faure Catroux újabb távirata értelmében, - tájékoztatást kapott a SZEB engedélyéről - már január 16-án Budapestre utazott, és egy nappal később Giraud társaságában látogatást tett a magyar külügyminisztériumban, ahol az általa felmutatott moszkvai távirat alapján a magyar kormány elismerte, mint megbízott francia ügyvivőt. A megérkezését követő harmadik napon a szovjet követségen folyt megbeszélés végérvényesen megerősítette hivatalában Robert Faure-t, aki a magyar külügyminisztérium jóváhagyását kért a Henry Gauquié⁸⁷ követ számára is.⁸⁸ Párizs a diplomáciai viszonyosság alapján a magyar kormány Bécsben várakozó küldöttjét hajlandó volt azonnal fogadni. Nemestóthy Dénes, a tervezetnél egy hónappal később, 1946. január 22-én érkezett a francia fővárosba.⁸⁹ 1946. január 28-án pedig Párizs elismerte a magyar kormányt s ezzel hivatalosan is helyreállt a két ország között a diplomáciai kapcsolat. S bár a francia követ tényleges megérkezése számos

⁸¹ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 276. Budapest, 1945. december 8.

⁸² MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 297. 7266. sz. távirat, Párizs, 1945. december 17.

⁸³ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 303. 383. sz. Budapest, feljegyzés, 1945. december 28.

⁸⁴ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 2. 309. Budapest, 1946. január 4. Meg kell azonban jegyezni, hogy a Francia Külügyminisztérium nem volt tudatában még decemberben sem, hogy az általa küldött utasítások akár egy hónapot is utaznak Párizs és Budapest között, ami értelemszerűen lehetetlenné teszi az azonnali cselekvést.

⁸⁵ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 1. 315. 4987. sz. távirat, Moszkva, 1945. december 29.

⁸⁶ Erre a Bécsben francia vízumra várakozó Nemestóthy Dénes ügyvivő mutatott rá az ott felállított francia katonai misszió politikai tanácsosának. MOL XIX-J-j-k Francia Admin. 3 doboz, 4/a 30038/3-1946.

⁸⁷ Henry Gauquié, 1894. március 27 született, bölcsészettudományi diplomával rendelkezett. 1920-tól a Francia Külügyminisztérium közép-európai osztályán dolgozott. 1925, a varsói, majd 1926-28, a Münchenben, és 1929-1932, Belgrádban és 1932-35, Berlinben szolgált harmad-, illetve másodtitkári rangban. 1935-39, a varsói követség első titkára. 1940-től a központban szolgált, majd 1941-42 szolgálaton kívül volt. 1942-43-ban tanácsos Stockholmban, de lemondott. 1943-44 a londoni külügyi bizottság vezetőségi tagja, majd a Párizsi Ideiglenes Kormány londoni tanácsosa. 1946-1950 között budapesti követ volt. 1950-52 között dzsakartai követként, majd 1953-tól a központban szolgált. 1956. januárjában nyugdíjazták. *ADC 1955-58. Paris 1958.*

⁸⁸ MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 2. 340-342. Budapest, 1946. január 21.

⁸⁹ MOL XIX-J-j-k, Francia Admin. 5 doboz, 4/b 271/pol.-1946.

tényező miatt⁹⁰ még néhány hónapig várattott magára, a francia diplomácia célkitűzésinek megfelelően Budapesten is megvetette lábát.

Összegzés

A budapesti francia érdekképviselő 1944-46 közötti történetének eredeti forrásokon alapuló feltárása nem csupán a két ország kapcsolatának egy rövid korszakát hívatott bemutatni, hanem a kor nemzetközi politikájának nagyobb összefüggésiben való könnyebb eligazodást is lehetővé teszi. A párizsi külügyminisztérium szemszögéből vizsgált diplomáciatörténeti epizód egyfajta „*harmadik erő*” logikára enged utalni. Franciaország, mint egyfajta semleges hatalom jelenik meg a térségben. Párizs képviselőjének Európa különböző államaiban való jelenléte, a francia külpolitika célkitűzése szerint az egyensúly biztosítója. Habár ismeretes, különböző elgondolások léteztek a háború után Franciaország európai küldetéséről, abban mindenki egyetértett, hogy Párizs szerepe meghatározó a kontinensen, függetlenül attól, hogy látszólag csak megtúrt másodrendű hatalom volt.⁹¹

Ez a fajta elgondolás különösen igaz volt a szovjet zónába került közép és kelet európai régió államaiban. A francia diplomáciának azonban először Moszkvával kellett megküzdenie, aki az 1944-es paktum ellenére bizalmatlanul nézte Párizs mesterkedéseit. Magyarországon esetében különösen jól látható ez a küzdelem. Talán nem véletlen, hogy Budapest esetében Sztálinnak fenntartásai voltak a francia jelenléttel. Magyarország ugyanis olyan egyéni adottságokkal rendelkezett, amelyek egyik állam geopolitikai elemzőinek a figyelmét sem kerültk el, és Moszkva számára a „*nyugati kaput*” és az ausztriai szovjet jelenlét biztosításának egyik garanciáját jelentette. Magyarországot francia részről viszont rebellis államként tartották számon, amely a náci majd a kommunista befolyás ellen passzív ellenállásba vonult, de Romániával együtt a moszkvai pánszláv propagandával szemben jól használható ellenpont volt.⁹² Magyarország stratégiai helyzetét, politikai és gazdasági értelemben jelentőssé tette a Duna, illetve kelet-nyugati kulturális határon való fekvése is.

Összességében a francia külpolitika nem véletlenül próbált a lehető leghamarabb jelen lenni képviselőjével Budapesten, hiszen az volt a célja, hogy ezeket az adottságokat a Párizs számára különösen fontos európai egyensúly érdekében kamatoztatni tudja. A vasfüggöny egyre láthatóbb leereszkedése, valamint a francia belpolitikai események azonban rövidesen szinte lehetetlenné tették ezt az új szemléletű francia külpolitikát. A francia diplomáciának egészen a 60-as évekig kellett várnia ahhoz, hogy Magyarország ismét szerepet kaphasson a kelet-nyugati párbeszéd alakításában egy teljesen más kül- és belpolitikai feltételrendszer keretei között.⁹³

⁹⁰ A francia követ Budapestre utazását elsősorban a követségi épület körüli nehézségek hátráltatták. MOL XIX-J-1-k, Francia Admin. 3 doboz 4/a/22.746/2-1946. és MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 2. 387. Budapest 1946. március 7.

⁹¹ BOSSUAT, Gérard: *L'Europe des français 1943-1959, La IVe République aux sources de l'Europe communautaire*, Publication de la Sorbonne, Paris 1996. 24.

⁹² MAE AD Z-Europe Hongrie vol. 11. 36. 564. sz. távirat, Budapest, 1948. okt. 4. vagy a DDF 1945. I. N° 8.

⁹³ GARADNAI Zoltán: *Péter János külügyminiszter franciaországi útja (De Gaulle-i Európa-politika magyarországi értelmezései)*, Levéltári Közlemények, 74/ 1-2. 2003. 135-158.

A Le Monde tudósításai Magyarországról 1947-ben

1947-ben a mértéktartó francia polgári napilap, a *Le Monde*, negyedik évfolyamába lépett, s ez az év az egyetemes, ezen belül a francia s a magyar történelem szempontjából fontos anyagot kínált számára. Ekkor írják alá a második világháborút lezáró békeszerződéseket,¹ körvonalazódik a „*bipoláris világ*”,² leereszkedik a „*vasfüggöny*”, s kettészakítja Európát, melynek lakói kénytelenek tudomásul venni, hogy az öreg kontinens elveszítette korábbi vezető pozícióját a világpolitikában, jövője pedig a két szuperhatalomtól és azok egymáshoz fűződő viszonyától függ. Európa romokban hevert, s az újjáépítés mindenütt óriási erőfeszítésekkel, anyagi áldozatokkal járt. Az Egyesült Államok nagy hatással volt Nyugat-Európa további sorsára, míg a Szovjetunió által megszállt Közép-Kelet-Európának nem volt lehetősége arra, hogy éljen a Marshall-segély nyújtotta lehetőséggel. Ezekben az országokban a tervgazdálkodás, illetve 1949-től a KGST életre hívásával próbáltak megoldást találni a gazdasági nehézségekre.

1947-ben Franciaországban a Ramadier-kormány gazdasági problémákkal küszködött, s hiába a tripartizmus³, a közellátási nehézségek miatt állandósultak a kommunista befolyás alatt álló szakszervezetek által szervezett sztrájkok. Ez a probléma majd csak a Marshall-segély által enyhül, aminek viszont előfeltétele volt a kommunisták hatalomból való kiszorítása, s ez 1947-ben, a többi nyugat-európai országhoz hasonlóan, megvalósult.

Magyarország számára ez az esztendő számos tényező miatt sorsdöntő volt. Az év elején a kommunisták „*lelepleztek*” egy „*köztársaság- és demokrácia-ellenes összeesküvést*”,⁴ mely több kigazda politikust kompromittált, s a párt kénytelen volt „*önkritikát gyakorolni*” és megtisztítani sorait bizonyos „*reakciós elemektől*”. A kommunisták jól bevált „*szalámi taktikája*” gőzerővel működött, amelynek csúcspontja Nagy Ferenc kigazda miniszterelnök nyár eleji lemondása volt. Innen egyenes az út az 1947 nyarán módosított választójogi törvény alapján augusztus 31-én megrendezett hírhedt „*kékcédulás*” választásokig, ahol a SZEB⁵ támogatását élvező MKP által irányított látszatkoalíció aratott győzelmet. Ezután már csak a még megmaradt ellenzék utolsó erőit kellett „*ledarálni*” és Magyarországot is csatlakoztatott a Szovjetunió táborához.

A fenti, a teljesség igénye nélkül felvázolt helyzetben a francia sajtó, pontosabban a *Le Monde*, elsősorban azokkal az eseményekkel foglalkozott, amelyek közvetlenül vagy közvetve Franciaországot is érintették.

¹ 1947-ben Bulgária, Finnország, Magyarország, Olaszország és Románia írta alá a nagyhatalmak diktálta békeszerződést. Németország, Ausztria és Japán ügyében csak később született megállapodás.

² Ez a szófordulat Magyarországon FISCHER Ferenc: *A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai 1941-1991*, IKVA, Budapest 1996. c. munkája nyomán vált ismertté.

³ Az 1945-ös választásokon a kommunisták (FKP) és a szocialisták (SFIO) fölénybe kerültek, amit csupán kereszténydemokraták ellensúlyoztak. Mivel a szocialisták nem akartak szövetségre lépni a kommunistákkal többpárti koalíció jött létre s a három győztes párt adta a kormánytagok többségét. Ez a tripartizmusnak 1947 májusáig állt fenn, amikor a kommunistákat kiszorították a kormányzásból. GAZDAG Ferenc: *Franciaország Története 1945-1995*, Zrínyi, Budapest 1996.

⁴ 1947. január 5-én „*robbant a bomba*”, amikor a *Szabad Nép* közzétett egy hivatalos bejelentést, amely arról tájékoztatott, hogy „*Az Államvédelmi szervek az utolsó hetekben veszedelmes és széleskörű köztársaság-ellenes összeesküvést lepleztek le. ... Az összeesküvés céljával a köztársaság és demokratikus állami rendszernek erőszakos úton való megdöntését, „jogfolytonosság” alapján a Horthy-rendszer visszaállítását tűzte ki*”. CSICSERY-RÓNAY István-CSERENYÉY Géza: *Koncepciók per 1947*, 1956-os Intézet, Budapest 1998. 31.

⁵ Szövetséges Ellenőrző Bizottság

A külügyi kitekintőben főleg a nagyhatalmak egymás közötti rivalizálásáról, illetve a válságövezetekről (Közel-Kelet) kapunk képet. A belpolitikai élet eseményeiről tudósító cikkekből az aktuálpolitikán túlmenően megismerhetjük a korabeli Franciaország hétköznapjait is. Ez utóbbi néha szórakoztató, mivel a moziajánló filmjeit s azok csillagait ma már csupán filmmúzeumokban láthatjuk, de az is érdekes, hogy mennyi kenyérhez, húshoz, stb. jutott hozzá hetente egy francia polgár 1947-ben.

A magyar vonatkozású hírek a legtöbb esetben a lap második oldalán,⁶ az országoként részletezett nemzetközi híradások között szerepelnek.⁷ Ezek általában rövid terjedelmű helyszíni tudósítások, esetleg más hírügynökségektől⁸ kölcsönzött anyagok (a tudósítók neve nem szerepel). A cikkek hangvétele mértéktartó, legfeljebb finom irónia érződik ki a sorok közül akkor, amikor nyilvánvaló visszásságokról van szó. Szinte kizárólag a magyar politikai élet válsághelyzetei, botrányai elevenednek meg e rövid írásokban,⁹ amelyek terjedelmükhöz képest viszonylag sok információt tartalmaznak. A magyar közélet szereplőinek neve időnként hibásan szerepel, ami fejtörést okozhat a mai olvasónak. Az év első felében íródott cikkek még úgy tekintenek Magyarországra, mint leendő polgári demokratikus berendezkedésű államra, melynek sorsa a békeszerződések életbe lépése, és a szovjet hadsereg kivonulása után automatikusan rendeződik. Nagy Ferenc miniszterelnök nyár elején történő lemondása után azonban egyre nyilvánvalóbb, hogy a kommunista párt mind erőszakosabb térnyerése révén Magyarországon is politikai balratolódás következik be, s a koalíció csak a diktatórikus törekvések elkendőzését szolgálja. A párizsi konferencián¹⁰ való részvétel szovjet parancsra történő visszautasítása már nem okozott különösebb meglepetést, hiszen „*sorstársaink*” sorban egymás után tették ugyanezt. Az új választójogi törvény¹¹ alapján augusztus végén megtartott kétes tisztaságú választások után úgy tűnt, hogy a francia lap „*lemondott*” Magyarországról, mivel a végleges választási eredmények közzététele,¹² és az új kormány személyi összetételének ismertetése¹³ után már szinte csak a polgári ellenzék pártjainak likvidálásáról cikkeznek. November közepétől az egyre ritkuló magyarországi híreket a lap a többi kelet-európai tudósítás közé sorolja, érzékeltetve, hogy az ott lezajló események azonos forgatókönyv szerint játszódnak le. A továbbiakban kronológiai sorrendben haladva vesszük sorba a magyar vonatkozású híreket.

Az újjév első tudósítása¹⁴ arról szól, hogy Budapesten, tisztázatlan körülmények között katonatisztek tartóztattak le. A cikk név szerint említi Pálffy,¹⁵ aki előzetesen nem tájé-

⁶ A *Le Monde* napi nyolc oldalon jelent meg, kivéve az augusztus 20-án, a december 1-13 között megjelent csökkentett oldalszámú példányokat, s ezt a szerkesztőség gazdasági problémákkal indokolta.

⁷ Az Országgyűlési Könyvtárban fellelhető 1947-ben megjelent bekötött lapszámok szinte hiánytalanul állnak rendelkezésre, kivételt az aug. 10/11-i szám (a hiány okára nem derült fény). A lapokban található dátumpecsét alapján az is megállapítható, hogy mindössze egy-két napos késéssel érkeztek meg Magyarországra. Az 1947. február 14-én megjelent 664. lapszám után több mint egy hónapos szünet következett, így a 665. szám március 18-án jutott el az olvasóközönséghez. Ez utóbbi a kényszerszünetet a február 14-én kezdődött sajtósztrájk indokolta, melyhez csatlakoztak a közhivatalnokok és részben a közművek dolgozói. Ez idő alatt 17-én a *l'Humanité* kommunista lap nyomdájában „*heves jelenetek*” zajlottak, melyről nincsenek részletek.

⁸ Leggyakrabban a *Reuter*-től és az *Associated Press*-től.

⁹ Kivéve azt az utolsó oldalon közölt rövidhírt, amelyben az újság a budapesti Bazilika kupolájának leégéséről számol be az 1947. június 21-iki számban.

¹⁰ 1947. június 5-én Georges C. Marshall amerikai külügyminiszter meghirdette az *Európai Újjáépítési Programot*, ami Marshall-terv-ként ismert. Július 12-15. között tizenhat nyugat-európai állam fogadta el a felkínált amerikai támogatást Párizsban.

¹¹ 1947/XXII. tc. Az 1945-ös választások előtt született 1945/VIII. tc. módosításáról van szó, amely tovább korlátozza a választásra jogosultak számát. SZERENCSES Károly: *A kékcédulás hadművelet. (Választások Magyarországon 1947)*, IKVA, Budapest 1992.

¹² Szeptember 7-8.

¹³ Szeptember 25.

¹⁴ Január 1.

koztatta az ügyről Bartha Albert¹⁶ kigazdapárti honvédelmi minisztert.¹⁷ Az ügy kivizsgálására öttagú tábornoki bizottságot hoztak létre. Egy nappal később¹⁸ a *Reuter* hírügynökségre hivatkozva¹⁹ a lap már mintegy száz fős horthysta²⁰ összeesküvésről ír, és beszámol arról is, hogy Dalcori Veres Lajos (sic!)²¹ tábornok eltűnt.

Öt nappal később²² Rajk László kommunista belügyminiszter hivatalos bejelentést tett ötvenöt személy letartóztatásáról, akik a miniszteri kommuniké szerint fegyveres felkelést szerveztek a fegyverszünet aláírásának napjára. A nem kommunista politikusok, ezen belül is a kigazdák a kommunisták „szalámi-taktikájára” hivatkoztak, melynek célja az utóbbiakkal egyet nem értőknek a politikai életből való kiszorítása, illetve baloldali rezsim biztosítása a megszállók távozása utáni időkre is.²³ Úgy tűnt, hogy a kigazdáknak újabb áldozatot kell hozniuk a koalíciós egyensúly fenntartása érdekében, ami nem jelentett mást, mint az úgynevezett „antidemokratikus elemek” kizárását a párt soraiból.

A következő híradás²⁴ ismét a kigazdák problémáiról számol be, akiknek a belügyminisztérium által vezetett nyomozások, illetve letartóztatások miatt ismét „tisztogatniuk”, mivel a párt ifjúsági szervezetének vezetője, Kiss Sándor²⁵ is kompromittálódott. Pár nappal később²⁶ rövid hír arról, hogy letartóztatták Veress Lajost,²⁷ akit a rendőrség már egy hónapja keresett. Rögtön másnap Rajk László belügyminiszter beszámolójában nemzetközi összeesküvést leplez le, amelynek száalai Csehszlovákiáig, illetve Lengyelorszáig nyúltak. Nagy Ferenc miniszterelnök kénytelen volt meneszteni Bartha honvédelmi, illetve Baranyai²⁸ (sic!) földművelésügyi minisztereket a letartóztatások, s a baloldal állandó támadásai miatt. Nem sokkal ezután²⁹ Dálnoki Veress Lajos természetesen beismeri bűnösségét és fel-fedi társai kilétét, aminek „eredményeként” a kigazdáknál öttagú bizottság világította át a párttagságot és huszonnégy esetben elmarasztaló döntést hozott. A párton belül Kovács Béla elleni rágalomhadjáratról beszéltek, s felröppent a hír, hogy valószínűleg a kevésbé

¹⁵ Pálffy-Oesterreicher György, kommunista politikus, a Honvédség Katonapolitikai Osztályának vezetője, aki Péter Gáborral, az ÁVO vezetőjével együtt göngyöltette fel a „Magyar Közösség” ügyet. CSICSERY-RÓNAY-CSERENYEY: 108-110.

¹⁶ Nagy Ferenc kormányának honvédelmi minisztere 1946. VIII. 21. - 1947. III. 14. Lemondása után Dinnyés Lajos vette át posztját, aki ezt a tárcát megtartotta saját kormányában is. BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848-1992*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1992. 96.

¹⁷ Bartha állítólag le akart mondani miniszteri posztjáról, de ekkor még nem hagyták.

¹⁸ Január 2.

¹⁹ Jugoszláv forrásokra hivatkozik.

²⁰ A lap szerint Horthy Miklóst 1946 elején Jugoszláviában elítélték háborús bűnök miatt.

²¹ Dálnoki Veress Lajos korábbi vezérezredest azzal vádolták, hogy ő vezette az ún. Hetes Bizottság által megalakított Földalatti Fővezérséget, amely a már említett köztársaság-ellenes összeesküvés vezetői által szervezett illegális katonai szervezet csúcsszerve lett volna. CSICSERY-RÓNAY-CSERENYEY: 188.

²² Január 7.

²³ Az 1947. február 10-én aláírt békeszerződés tárgyév szeptemberében lépett érvénybe, minek következtében az ország szuverenitása helyreállt volna, a megszálló hatalmaknak 90 napon belül el kellett hagyniuk az országot. A szovjet hadvezetésnek azonban joga volt felvonulási területként továbbra is használni Magyarországot, mivel Ausztriával egészen 1955-ig nem írták alá a békeszerződést. HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945-1982*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó - Gondolat Könyvkiadó, Budapest. 1985. 75-104. 291-307.

²⁴ Január 18.

²⁵ Kigazda képviselő, a párt ún. centrum csoportjának tagja, mely utóbbi felszámolására irányult a kommunisták támadása az ún. köztársaság-ellenes összeesküvés, más néven „Magyar Közösség” ügy kapcsán CSICSERY-RÓNAY-CSERENYEY: *Bevezetés*

²⁶ Január 23.

²⁷ Dálnoki Veress Lajosról van szó.

²⁸ Bárányos Károlyról van szó, aki 1946. II. 2 - XI.20 között közellátásügyi, majd földművelésügyi miniszter volt a Nagy Ferenc kormányban. Utóbbi pozícióját az 1947. V. 31 - 1948. XII. 10. között hatalmon lévő Dinnyés-kormányban is megtartotta 1947. IX. 24-ig. BÖLÖNY: 96.

²⁹ Január 25.

„jobbos” Bognár József³⁰ váltja őt a főtitkári poszton. Egy telefonszótár³¹ alapján e hírt megerősítették, s egy újabb kormányon belüli személycseréről is informált a lap: Ortothy³² (sic!) a Magyar Rádió elnöke kerül a Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium élére. Nagy Ferenc kormányfő elhatárolódott az összeesküvésben kompromittálódott kiscgazdától és úgy tűnt, a Baloldali Blokk is visszavonulót fúj. Rákosi kommunista pártfőtitkár hajlandónak mutatkozott együttműködni a „*demokratikus beállítottságú*” kiscgazdákkal, ami a lap szerint a magyar belpolitikai helyzet enyhülését jelenti. Ezt cáfolni látszanak a február elején kelt tudósítások, amelyek egyértelműen a belpolitikai válság mélyülését írják le. A kommunisták folyamatosan támadták a kiscgazdákat, amiért nem zárták ki Kovács Bélát és más „*antidemokratikus elemeket*”.³³ Utóbbiak válaszképpen³⁴ tárgyalásokat javasoltak a többi koalíciós párttal a válság kezelésére, de a leváltott főtitkár személyéről nem tettek említést. Ezzel egyidejűleg Szakasits,³⁵ a szociáldemokraták vezére, pártjának kongresszusán támadta a párt jobbszárnyát és a kiscgazdákat, továbbá utalt a közelgő választásokra, a választójogi törvény módosítására, amely lehetővé tenné a választójog megvonását a „*kevésbé megbízható*” választóktól. A három nappal későbbi³⁶ híradás huszonegy kiscgazda képviselőnek a pártból való kizárásáról tájékoztat, akiket köztársaság-ellenes összeesküvéssel vádolnak. Öten önként távoztak a párt jobbszárnyából, Kovács Bélától elvették a *Kis Újság* szerkesztői posztját, de a baloldal ezt kevesellte, s a mentelmi jogát is meg akarta vonni, s ez a francia napilap szerint Nagy Ferenc miniszterelnök pozícióját is megrendítené. Másnap egy belügyminiszteri kommuniké alapján közölt rövidhír jelent meg arról, hogy a népbíró-ság elé kívánják vinni a köztársaság-ellenes összeesküvéssel vádolt Kovács Béla ügyét.

Februárban a *Le Monde* még két alkalommal foglalkozott Magyarországgal. A békeszerződés aláírásának másnapján³⁷ hosszabb terjedelemben cikkez arról a magyar memorandumról, amelyet Gyöngyösi János külügyminiszter nyújtott át Georges Bidault³⁸-nak. A dokumentum a romániai és a csehszlovákiai magyarok nehéz helyzetével foglalkozott, s a magyar politikai vezetés a kisebbségi jogokat szerette volna biztosítva látni a romániai magyarság számára. Ezért tárgyalásokat javasoltak Grozának,³⁹ hogy a két ország rendezhesse a kisebbségeket érintő gazdasági és politikai kérdéseket. A csehszlovákiai magyarok helyzete kedvezőtlenebb volt, mert sem a csehek, sem a szlovákok nem voltak hajlandók semiféle kompromisszumra a magyar kisebbség érdekében. Végül megfogalmazódnak a magyar külpolitika reményei is, hogy felvételt nyerhetünk az ENSZ-be és így kikerülünk a háborús bűnös szerepköréből. Ugyanez a lapszám rövidhír formájában ismerteti a békeszer-

³⁰ Bognár József tájékoztatásügyi miniszter 1946. XI. 20 – 1947. III. 14. BÖLÖNY: 96.

³¹ Január 31.

³² Ortutay Gyula kiscgazda politikus a párt balszárnyához tartozott, így kész volt együttműködni a az ún. Baloldali Blokkal, amelyet 1946 márciusában hozott létre a két munkáspárt (a kommunisták és a szociáldemokraták), illetve a Nemzeti Parasztpárt. 1947. III. 14-től vallás- és közoktatásügyi miniszter. A tárcát a Dinnyés-kormányban is ő irányította 1948. XII. 10-ig. BÖLÖNY: 96.

³³ Február 1.

³⁴ Február 4.

³⁵ Szakasits Árpád a Magyar Szociáldemokrata Párt főtitkára, egyben miniszterelnökhelyettes-államminiszter 1946. II. 4. – 1948. VIII. 5. BÖLÖNY: 96.

³⁶ Február 7.

³⁷ Február 11.

³⁸ Franciaország külügyminisztere 1947-ben. A jegyzéket, amelyben a magyar kormány kifogásolja, hogy „...a most aláírandó békeszerződés semmi intézményes biztosítékot nem tartalmaz abban a tekintetben, hogy a Magyarország határain kívül élő magyarok alapvető emberi jogai tiszteletben tartassanak, és hogy polgári jogaik tekintetében az egyenjogúság biztosítottak számukra”, Kertész István római követ nyújtotta át. Idézi BALOGH Sándor: *Magyarország külpolitikája 1945-1950*, Kossuth, Budapest 1988. 248.

³⁹ Petru Groza román kommunista politikus, a II. világháború után szovjetbarát kormányt alakított. A magyar-román kulturális együttműködési szerződést a Dinnyés-kormány köti meg 1947. november 25-én.

ződés legfontosabb pontjait, amelyek a hadsereg létszámának, illetve a különböző fegyvernemek maximálásáról, és a jövőben kifizetendő jóvátételről szólnak.⁴⁰ Egy nappal később az első oldalon közlik térképmelléklettel a békeszerződések által rögzített határokat, mely szerint Magyarországnak az 1938-as vonal mögé kell visszavonulnia.⁴¹ A februárban megjelent utolsó lapszám⁴² arról számol be, hogy Sztálin ígéretet tett a Németország, Ausztria, Magyarország, Románia, Bulgária és Lengyelország területén állomásozó mintegy hatvan szovjet hadosztály számának csökkentésére még az év első harmadában.

A kényszerűség után ismét megjelenő lap⁴³ a negyedik oldalon áttekinti a kimaradt időszak legfontosabb híreit, s két alkalommal közöl magyar vonatkozású információkat: beszámol az USA Moszkvában tett tiltakozásáról Kovács Béla elhurcoltatása miatt,⁴⁴ majd Truman kongresszusi beszédét⁴⁵ foglalja össze, melyben az elnök pénzügyi támogatást ígér Görög-, illetve Törökországnak⁴⁶ és ostromozza a totalitárius rezsimeket.

A kihagyást követően rendszeresen megjelenő lapszámok az Egyesült Államok megváltozott európai politikájának tükrében cikkeznek hazánkról, s március végén kétszer szerepel magyar vonatkozású hír a lap hasábjain. Az első⁴⁷ arról az USA és Nagy-Britannia által küldött és a szovjet hatóságoknak címzett másodszeri jegyzékváltásról ad tájékoztatást, mely szerint a két nyugati nagyhatalom angolszász katonai megfigyelőket szeretne Magyarországra küldeni, hogy tanulmányozzák a kialakult belpolitikai helyzetet. Az oroszok elutasító választ adtak, a nyugati szövetségesek ismételten tiltakoztak. Kilenc nappal később az első oldalon szerepel a Truman nevével jelzett és sok vitát kiváltó amerikai külpolitika új irányvonala, s azt is hírül adja a lap, hogy két nappal korábban⁴⁸ az Egyesült Államok és Magyarország egy tizenöt millió dolláros kölcsönről szóló szerződést írtak alá, s a magyar állam a pénzt az amerikai árukészletekből való vásárlásra fordíthatta.

Április elejétől május végéig négy alkalommal tudósít a *Le Monde* Magyarországról, s két alkalommal csupán rövidhírt közöl. Az első⁴⁹ arról tájékoztat, hogy a március 24-én megkezdett csehszlovák-magyar tárgyalások a cikk megjelenéséig nem jártak eredménnyel.⁵⁰ A magyar kormány javaslata: április 8-14 között bonyolítsák le 500 család (kb. 2500

⁴⁰ A békeszerződés a hadsereg létszámát 60.000 főben maximalta, ezen felül 90 repülővel és 5.000 fős személyzettel rendelkezhetett a magyar hadvezetés, és 300 millió dolláros jóvátételt kellett fizetni a Szovjetunióknak, Jugoszláviának, Csehszlovákiának. HALMOSY: 75-104. A jóvátételről BALOGH Sándor-FÖLDESI Margit: *A magyar jóvátétel és ami mögötte van*, Napvilág, Budapest 1998. 28-35. 59-67. 125-129.

⁴¹ Az I. (1938. november 2.) és II. (1941. augusztus 30.) bécsi döntéseket a békeszerződés semmisnek tekinti, nem ismeri el a Bácska magyar fennhatóságát sem, ami az 1941-es Jugoszlávia elleni támadás következtében került vissza Magyarországhoz. HALMOSY: 75-104.

⁴² Február 14. Ezután kezdődött a már említett több mint egy hónapig tartó sajtósztrájk.

⁴³ Március 18.

⁴⁴ Kovács Béla kiszáradt politikust február 25-én hurcolták el először Ausztriába majd a Szovjetunióba, ahol húszéves kényszermunkára ítélték. 1955-ben hozták vissza, de csak 1956 áprilisában szabadult. Az USA március 5-én küldte el Moszkvának a tiltakozó jegyzéket, amelyről a lap beszámol. A Weems amerikai tábornok által küldött jegyzékről BALOGH: 249.

⁴⁵ Truman elnök beszéde március 12-én hangzott el a Kongresszus előtt. HALMOSY: 119-125.

⁴⁶ Az ekkoriban zajló görög polgárháborúban a hatalmi súlyát veszített Nagy-Britannia már nem volt képes hathatós segítséget nyújtani a görög jobboldalnak, ami a kommunisták előretörését eredményezte és féltő volt, hogy Görögországban is baloldali fordulat megy végbe, ami a dominó-elv alapján kihatott volna a környező országokra is. Ezt elkerülendő a görög kormány az USA-hoz fordult segítségért.

⁴⁷ Március 20. Az USA nevében Weems március 17-én nyújtott át újabb jegyzéket a szovjet hatóságoknak. BALOGH: 250.

⁴⁸ Március 27. A magyar kormány február 6-án, még a békeszerződés aláírása előtt ígéretet kapott az amerikai vezetéstől, hogy a korábban megállapított 15 millió dolláros hadseregfelesleg vásárlási kölcsön hitelkeretét további 15 millió dollárral megemelik. Az erről szóló megállapodást március 21-én írták alá. BALOGH: 249.

⁴⁹ Április 8.

⁵⁰ A mintegy háromezer családot (kb. tizenötezer fő) érintő lakosságserét el kellett volna kezdeni.

fő) cseréjét.⁵¹ Három nappal később a lap rövidhírként közli, hogy Mindszenty hercegprímás kiátkozással fenyegette meg a parlamenti képviselőket, ha megszavazzák a kötelező hitoktatás beszüntetéséről szóló törvényt. A fenyegetés más magas beosztású tisztviselőkre is vonatkozott. Az úgy azért kényes, mert a kispapok korábban bejelentették, hogy a fakultatív hitoktatásról szóló törvénytervezetet támogatják.⁵² Néhány nap múlva⁵³ a lap hírül adja, hogy a Népbíróság kötéltől általi halálra ítélte három személyt, akik a fennálló demokratikus rendszert szerették volna megdönteni a szovjet csapatok távoztása után.⁵⁴

A május elején megjelenő lapszámok főként a francia belpolitikai eseményekkel foglalkoznak, mivel ekkor⁵⁵ zárták ki a kommunista minisztereket a Ramadier-kormányból, amelynek a francia nemzetgyűlés újból bizalmat szavazott. Május végén aztán felgyorsultak az események Magyarországon, s ezek a francia tudósítókat sem hagyták hidegen. Június végéig napi rendszerességgel tájékoztat a lap a magyar belpolitikai helyzetről, nem hagyván figyelmen kívül a nemzetközi reagálásokat sem, mivel a magyarországi események újabb feszültségeket keltettek a nagyhatalmak közti viszonyban.

Az első magyar vonatkozású híradás⁵⁶ még arról számol be, hogy egy rendkívüli minisztertanácsi ülés arról döntött, hogy a szabadságát Svájcban töltő Nagy Ferenc miniszterelnököt sürgősen haza hívják. A cikkből azt is megtudjuk, hogy a szovjet hatóságok megtagadták Kovács Béla kiadatását, de ígéretet tettek arra, hogy a kihallgatások jegyzőkönyveit a magyar hatóságok rendelkezésére bocsátják. Megfigyelők úgy vélik, Nagy Ferenc hazatértekor politikai pályafutása legfeszültebb helyzetében találná magát. Egy nappal később egy hosszabb cikk már súlyos válsághelyzetet emleget, mi több, Nagy Ferenc lemondása is szóba kerül. A lap bécsi, Magyarországot aggódó diplomáciai körökre hivatkozik. Nagy Ferenc haza rendelését a rendszer alapvető struktúrájának megváltoztatására törekvő „előjátékként” értelmezik. Truman határozott politikai fellépése óta a baloldali pártok folyamatosan nyomást gyakoroltak Gyöngyösire, hogy Magyarország tegyen hivatalos nyilatkozatot arról, hogy a szovjet felségterület alá tartozó országokhoz kíván csatlakozni. Mivel a külügyminiszter megtagadta a nyugattól való elhatárolódást, az események felgyorsulni látszottak.

Bécsben úgy vélték, a kommunisták minden eszközzel azon vannak, hogy megbuktassák a Nagy Ferenc kabinetjét és olyan kommunista többségű kormányt állítsanak a helyére, amelyik külpolitikai orientációját tekintve egyértelműen szovjetbarát. Az értékelés szerint a helyzet több szempontból is kedvező a kommunisták számára. Moszkvában egyrészt magyar-szovjet gazdasági és pénzügyi tárgyalások zajlanak, melynek tétje 300 millió dollár, s

⁵¹ A „tiszta nemzetállam” megteremtését célul kitűző csehszlovák kormány a magyar vezetéssel való tárgyalások eredményeként 1946. február 27-én kikényszerítette az ún. lakosságcsere egyezményt, amelynek értelmében Szlovákiában annyi magyart köteleztek áttelepülésre, ahány szlovák nemzetiségű önkéntesen el kívánta hagyni Magyarországot. SZERENCSES Károly: *Magyarország története a II. világháború után (1945–1975)*, IKVA, Budapest 1992. 52-56.

⁵² Nagy Ferenc visszaemlékezéseiben beszámol egy 1947 telén megtartott vadászatról, amelyen Puskin követtel vett részt. A beszélgetés során szó esett a szovjet politikának a történelmi egyházakhoz való viszonyáról, illetve utóbbiaknak a közoktatásban betöltött szerepéről. NAGY Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*, I. kötet, Európa história, Budapest 1990. 389-398.

⁵³ Április 17.

⁵⁴ Donáth György hajdani képviselőről, a „Magyar Közösség” vezetőjéről, a korábban már említett Dálnoki Veress Lajosról (akiről azt is közlik, hogy a náci megszállók korábban tizenöt év börtönre ítélték) és András Sándor repülő vezérőrmagyról van szó. Az április közepén hozott népbírói ítéleteket a Népbírók Országos Tanácsa Veress Lajos esetében életfogytiglani fegyházra, András esetében pedig 10 év fegyházra változtatta. Donáth Györgyöt 1947. október 23-án végezték ki. Ítéletét 1991. április 15-én semmissé nyilvánították. CSICSERY-RÓNAY-CSERENYEY: 405-409.

⁵⁵ Május 6.

⁵⁶ Május 30.

ez összeg teljes egészében fedezhetné a magyar jóvátételt, ráadásul az oroszok így nyomást gyakorolhatnak a magyar vezetésre. Másrészt a magyar békeszerződést a nagyhatalmak egyelőre nem ratifikálták, ezáltal a Szovjetunióknak, mint egyedüli megszállónak, még lehetősége van akár közvetlen katonai nyomás gyakorlására is. Végezetül, amennyiben a közeljövőben feloszló magyar parlamentet, akkor a következő választás aratás idejére esne, ami hátrányosan érintené a kisgazdapárt szavazótáborának többségét alkotó vidéki lakosságot. Az összes megfigyelő úgy véli, hogy a fentebb vázolt körülmények között merőben más választási eredmények születnének mint 1945-ben, vagyis nem a kisgazdák kerülnének ki győztesen.

A Szociáldemokrata Párt jelenleg szorosan együttműködik a kommunistákkal a Baloldali Blokkon belül és úgy tűnik, hogy Szakasits pártfőtitkár bármilyen „*politikai kalandba*” kész követni kommunista partnereit. A Kéthly Anna⁵⁷ által vezetett mérsékelt szociáldemokraták már nem gyakorolnak befolyást saját pártjukra, holott a munkásság igyekszik elhatárolódni a kommunistáktól, ami azt jelenti, hogy szabad választások esetén a kommunisták maximum 5%-os eredményt érnének el, s ez, úgy tűnik, cselekvésre készítette őket, mielőtt végleg elveszítenék minden tekintélyüket. A cikk végén egymásnak ellentmondó híreket találunk Nagy Ferenc lemondásáról, s annak cáfolatáról.⁵⁸ A következő szám⁵⁹ viszont már tényként közli a magyar miniszterelnök lemondását, amit egyedülállóan ítél meg, mivel a kormányfő mindezt külföldi tartózkodása során tette, ami egy parlamentáris demokráciában nem megszokott. Emlékeztetőül ismét közlik Szviridov, SZEB elnök, jegyzékét, melyben megtagadja Kovács Béla kiadatását, megemlíti a Nagy Ferenchez közel álló és éppen menekülésben lévő Salat⁶⁰ (sic!) kisgazda képviselő nevét, akit szintén összeesküvéssel vádoltak. A miniszterelnök lemondása okának egyre inkább a Kovács Béla ügy miatt született amerikai jegyzéket tekintik. A lap ezután beszámol az új kormány összetételéről: Nagy Ferenc helyére Dinnyés Lajos⁶¹ lépett, a baloldal szerint túlságosan nyugatbarát Gyöngyösi posztjára pedig Kertész István római követet jelölték, aki nem fogadta el a felkérést, így a külügyi posztot átmenetileg betöltő Mihályfit néhány nappal később véglegesítették.⁶² A lap szerint egyre bizonyosabb, hogy a Baloldali Blokk a szeptemberre esedékes választásokig olyan koalíciót kíván fenntartani, amelyben a kisgazdák jobbszárnya már nem szerepel.

A következő szám⁶³ ismét hosszabb cikkben értékeli a budapesti helyzetet, beszámol az új kormány beiktatásáról, a külügy élén bekövetkezett változásról, Dinnyés kormányfő

⁵⁷ A Magyar Szociáldemokrata Párt mérsékelt szárnyát képviselte. 1948-ban kizárták a pártból, mert ellenezte a Magyar Kommunista Párttal való egyesülést. 1950-ben koncepciós per útján elítélték és letartóztatták, 1954-ben szabadult, az 1956-os forradalom idején az újjáalakult MSZDP elnökeként, az utolsó Nagy Imre kormányban államminiszteri posztot töltött be, majd Belgiumba emigrált. *Az 1945. évi Nemzetgyűlés almanachja*, Budapest, 1999, 280-284.

⁵⁸ Nagy Ferenc miniszterelnök Tildy Zoltán köztársasági elnökhöz benyújtott lemondó levele június 1-én íródott, de azt csak június 2-án adta át Flórián János külügyi fogalmazónak, miután fia Lacika, illetve annak nevelőnője megérkeztek a svájci határra. Gordon Ferenc berni követ útján már május 30-án felszólítást kap Budapestről a lemondásra, ezután zsarolják meg fiával. NAGY Ferenc: *Küzdelem a vasfüggöny mögött*, Európa história, Budapest 1990. II. kötet, 153-157. 252.

⁵⁹ Június 1-2.

⁶⁰ Saláta Kálmán képviselőről van szó, akit szintén kapcsolatba hoztak a „*Magyar közösség*” ügyével, de neki kalandos úton sikerült elmenekülnie az országból 1947-ben. CSICSERY-RÓNAY-CSERENYÉY: 424-425.

⁶¹ Nagy Ferenc kormányában ő volt a honvédelmi miniszter, a párt balszárnyához tartozott, nem volt túl nagy támogatottsága, a honvédelmi tárcát miniszterelnöksége alatt is megtartotta.

⁶² Mihályfi Ernő 1947. III. 14-től a Nagy Ferenc kormány tájékoztatásügyi minisztere volt. Ezt a tárcát a Dinnyés-kormányban is megtartotta a külügyminiszteri címmel együtt 1947. IX. 24-ig, amikor Molnár Erik népjóléti miniszter váltja fel mindkét posztot.

⁶³ Június 3.

személyével kapcsolatban pedig a Moszkvai Rádiót idézi: „*Dinnyés tábornok (sic!)⁶⁴ a demokratikus elvek határozott védelmezőjeként volt ismert már a háború előtti, reakciós magyar parlamentben is*”. Beszámolnak Nagy Ferenc fiának az amerikai zónába való megérkezéséről, s az *Associated Press* ezt úgy kommentálja, mint Nagy Ferenc lemondásának és hallgatásának az „*árát*”. A lap ismerteti az USA külügyminisztériumának álláspontját is, ahol szovjet irányítással történő államcsínyről beszélnek, amelynek célja a fiatal magyar demokrácia megfojtása és a többi kelet-európai államhoz hasonlóan kommunista rezsim megvalósítása. Washingtonban úgy vélik, hogy a Nagy Ferenc és a többi kiszagda politikus ellen felhozott szovjet vádak egyértelműen azt a célt szolgálják, hogy lesöpörjék a színről a még megmaradt néhány politikust, akik megakadályozhatnák a kommunista hatalomátvételt. Felröppent a hír, hogy a kommunisták lemondással fenyegetik Tildy Zoltán köztársasági elnököt, amennyiben akadályt gördítene új kormányalakítási terveik útjába.

Egy nappal később az újság első oldalán megjelenő külügyi krónikája a nemzetközi politikai élet tükrében próbálja meg értékelni a magyar eseményeket. Kronológiai sorrendbe teszi a korábbi napok eseményeit. A kormányfőváltás során az alkotmányosságon nem esett ugyan csorba, a cikk írója szerint azonban a magyar közvélemény ugyancsak elcsodálkozhat Kovács Béla beismerő vallomásán, mivel - legalábbis a vádak szerint – olyan emberek szerették volna visszaállítani a háború előtti rezsimet, akik korábban sokszor az életük kockáztatásával harcoltak ellene. A cikk lényegesnek tartja annak megemlékezését, hogy június 10-re összehívták a magyar parlamentet, mert olyan fontos ügyekben kell szavaznia, mint a bankok államosítása⁶⁵ és a választójogi törvény módosítása. Szakasits ez utóbbiban látja a megoldás kulcsát, mert szerinte „*a haladó pártok számára csak a választások után tekinthető véglegesen megoldottnak a politikai válság*”. A cikk felidézi az 1945-ös. „*meglepő módon szabad és demokratikus*” választásokat, ahol a kommunisták messze elmaradtak ugyan a fölényes győzelmet arató kiszagdák mögött, de a felszabadulás óta birtokolt kulcspozíciókat továbbra sem engedték ki a kezükből, hanem arra használták, hogy „*tisztogatásokhoz*” és pártszakadásokhoz vezető provokációk útján csökkentse a többségi párt súlyát. Az értékelés szerint az 1947 januárjában kirombantott „*csodálatos összeesküvésű ügy*” leleplezése része volt ennek a „*hadműveletnek*”, mivel a békeszerződések aláírása után a Baloldali Blokk joggal tarthatott attól, hogy a szovjet csapatok kivonása nyomán nem sikerül megvalósítani a baloldali fordulatot. A koalíciót azonban a látszat kedvéért fenn kellett tartani, mivel a nagyhatalmak egymáshoz való viszonyának elmérgesedése a moszkvai konferencia⁶⁶ előtt nem használt volna a magyar politikának.

Truman kongresszusi beszéde, a moszkvai konferencia sikertelensége, a magyar vezetés mérsékelt erőinek kísérlete az angolszász országokkal való kapcsolatok bővítésére arra készítettek a Szovjetuniót, hogy megerősítse pozícióját és befolyását a térségben.

A lap, a többi kelet-európai országban lezajlott események „*forgatókönyvének*” ismeretében némi iróniával jósolja meg a szinte biztosnak látszó jövőt: Rajk belügyminiszter gond nélkül fogadtatja majd el a választójogi törvény módosítását a Baloldali Blokk által uralt koalícióban, így a küszöbön álló választások kimenetele már előrevetíti a „*boldog jövőt*”.

⁶⁴ Dinnyés katonai rangjára vonatkozó adatokat nem találtam, csupán annyit írnak róla, hogy volt katona. *Az 1945. évi Nemzetgyűlés almanachja*, 109-111.

⁶⁵ A kiszagdák centruma eddig ez ellen tiltakozott, a balszárnyhoz tartozó Dinnyés viszont azon kevesek közé tartozott, akik támogatták a javaslatot. Végül csak az 1947-es választások után, novemberben került sor a nagybankok, illetve az érdekképviselőikbe tartozó ipari és kereskedelmi vállalatok magyar tulajdonú részvényeinek államosítására. A legfontosabb ipari nagyvállalatokat a jövátételi kötelezettségekre hivatkozva már 1946 decemberében állami kezelésbe vették. SZERENCSES: *Magyarország története 1945-1975*, 69.

⁶⁶ A moszkvai külügyminiszteri értekezleten (1947. március 10-április 24) a német, az osztrák békeszerződésről tárgyaltak a nagyhatalmak, de nem sikerült közelíteni az álláspontokat.

A külügyi krónikából pedig azt is megtudhatjuk, hogy az angolszász országok a maguk részéről még nem döntötték el, hogyan viszonyuljanak a magyarországi eseményekhez, melyekről, mint a SZEB tagjai, tájékoztatást kellett volna kapniuk. Közös fellépést terveznek, felhívást az ENSZ-hez, első lépésként azonban az USA felfüggesztette azon 30 millió dolláros szerződés életbe lépését, amelynek segítségével Magyarország vásárolhatna a felesleges amerikai árukészletekből.

A következő híradások⁶⁷ a magyar válság belpolitikai, illetve diplomáciai következményeiről adnak tájékoztatást. Az előbbi a kisgazdapárton belüli további tisztogatásokról, utóbbi pedig a diplomáciai testületeknél várható személycserékről szól. Több magyar diplomata jelezte, hogy nem hajlandó visszatérni Budapestre. Szegedy-Maszák⁶⁸ washingtoni követ tájékoztatta az amerikai külügyminisztériumot, hogy nem áll szándékában engedelmeskednie az új budapesti kormánynak. „*Idegen erők szervezték meg a kormány bukását, ami felveti a kérdést, hogy a legyőzöttek táborához tartozó kis nemzeteket önálló államoknak kell tekinteni, vagy egyértelműen a csatlósállamok sorsára lesznek kényszerítve.*”- hangsúlyozta a diplomata. Ezalatt Budapesten tovább folytak a tisztogatások. Balogh István⁶⁹ „*egészségügyi problémái miatt kénytelen lesz hosszabb szabadságot kivenni*” – jelentette be a budapesti rádió. A párt politikai bizottsága Implont⁷⁰ (sic!) nevezte ki főtítkárnak, Szabó Árpádot⁷¹ pedig a nemzetgyűlés elnöki tiszttel bízta meg. A lap értesülései szerint a parlament szavazni fog arról is, hogy Nagy Ferenc korábbi miniszterelnököt megfosztják magyar állampolgárságától, birtokait pedig szétosztják a parasztság között.⁷² A hamburgi rádióra hivatkozva ismertetik az új magyar kormány első intézkedéseit, miszerint a bankokat állami ellenőrzés alá vonták, illetve határozatot hoztak az 1940 után szerzett javakra kivetendő egyszeri vagyoadóról.

Egy nappal később már egyértelműen kommunista államcsínyt emlegetnek, és címoldalon közlik Auer Pál, franciaországi magyar követ, lemondásáról szóló hírt, mivel utóbbi nem tekinti magát a hivatalban lévő magyar kormány képviselőjének. Francia politikai körök sajnálkozásukat fejezik ki, mivel „*Auer rengeteg erőfeszítést tett a Franciaország és Magyarország közötti jóviszony kiépítésére*”, és úgy vélik, hogy „*Magyarország elveszítet-*

⁶⁷ Június 5 és 6.

⁶⁸ Nagy Ferenc 1947. június 1-én történő eltávolítása után sorra nyújtották be lemondásaikat a magyarországi külképviseletek diplomatái, ill. azok munkatársai. Így járt el még júniusban Szegedy-Maszák Aladár washingtoni követ, Perlaky-Kassa Endre brüsszeli követtanácsos, ideiglenes ügyvivő, Rosty-Forgách Ferenc prágai követ, Auer Pál párizsi követ, Szabó Tamás londoni követségi titkár, Bartók László bécsi ideiglenes ügyvivő, Gordon Ferenc berni követ és Andaházi Kasnya Béla ankarai követ. Kertész István római követ 1947. szeptember 24-én mondott le rangjáról. KERTÉSZ István: *Magyar békeillúziók, 1945 – 1947*, Európa História 1995. 570-572.

⁶⁹ Balogh István (közismertebb nevén Balogh páter) 1944. november 6-án politikáért „*kisgazda színekben*”. 1945 novemberétől Csongrád és Csanád vármegyei képviselő a nemzetgyűlésben. 1946. szeptemberétől az FKGP politikai bizottságának tagja, 1947. február 19 és június 3. között az FKGP főtitékára. Ezután kilép a pártból és június 21-én megalapítja a Független Magyar Demokrata Pártot, amely az 1947-es választásokon – ellenzéki pártként – 5,2 %-ot ér el. *Nemzetgyűlés almanachja*, 38-41.

⁷⁰ Implom Ferenc kisgazda politikus, 1945. novemberétől Csanád-Csongrád megyei képviselő, Nagy Ferenc eltávolítása után ő követte Balogh páter az FKGP pártfőtitékari posztján 1947. június 4. és szeptember 12. között. *Nemzetgyűlés almanachja*, 238-241.

⁷¹ Szabó Árpád, kisgazda politikus, a párt balszárnyához tartozott. 1945. novemberétől nemzetgyűlési képviselő. Nagy Ferenc lemondása után, 1947. június 4-től a párttagságot felülvizsgáló tisztogatóbizottság tagja. Varga Béla házelnök emigrálása után, 1947. július 4-től 25-ig ő töltötte be a nemzetgyűlés elnöki tiszttét. 1947. augusztus 31. után ismét képviselő, szeptember 16 - október 2, az országgyűlés alelnöke. Földművelésügyi (1947. szeptember 24 - 1948. április 17), ill. közellátásügyi (1947. szeptember 24 - december 31.) miniszterként tagja a második Dinnyés-kormánynak. *Nemzetgyűlés almanachja*, 531-532.

⁷² Nagy Ferencet 1947. okt. 7-én fosztották meg állampolgárságától. Ami „*birtokait*” illeti: szülei 12 kat. holdját később vásárlás útján 22 kat. holdra egészítette ki. Ezt a „*hatalmas vagyont*” kobozták el 1948-ban. *Nemzetgyűlés almanachja*, 384-386.

te egyik legjobb diplomatáját”. Itt érdemes megjegyezni, hogy a francia politikai vezetés csupán Auer lemondása kapcsán reagált a magyarországi eseményekre, legalábbis a *Le Monde* hasábjain. A korabeli olvasó számára így a lap cikkeiből nem derült ki, hogy a francia külügyek irányítói mit gondoltak a magyar politikai életben bekövetkezett változásokról. A lap rendszeresen beszámol a szovjet hatóságoknak küldött amerikai és angol tiltakozó jegyzékekről, az USA elnökének nyilatkozatairól, stb., de a francia külpolitika irányítóinak véleményéről nem ad hírt. Lehetséges, hogy csupán érdektelenségről volt szó, de az is elképzelhető, hogy a nemzetközi politika alakításában korántsem döntő súllyal bíró Franciaország várakozó álláspontra helyezkedett.

Ugyanez a szám ismerteti Trumannak egy sajtótájékoztatón elhangzott véleményét, amelyben „*botrányosnak*” nevezte a magyarországi eseményeket, az ország helyzetét pedig „*borzalmasnak*” ítélte meg. Azt is kijelentette, hogy a magyarországi kommunista államszín „*borzalmas inzultus*”, amit az amerikai kormány nem fog tétlenül szemlélni, a külügyminisztérium pedig azonnali átfogó vizsgálatot rendelt el az ügy kapcsán. Az angol és amerikai kormányok folyamatosan konzultálnak, megbízottaik pedig felszólították a szovjet hatóságokat a Nagy Ferenc lemondásáról szóló dokumentumok azonnali átadására.

A lap – a *Reuter* nyomán – közzé teszi a szovjet reagálást is, amely egyértelműen elutasító. Szviridov kijelentette, hogy nem áll módjában kiadni Nagy Ferenc és a többi kiscgazda összeesküvő bűnösségének bizonyítékait, mert azok a magyar kormány birtokában vannak, „*amelynek intézkedéseit a szovjet hatóságoknak nem áll módjukban befolyásolni*”.

A hétfői duplaszám⁷³ beszámol egy Truman által jóváhagyott és Moszkvának benyújtott keményhangú jegyzékről, amelyben az USA elnöke azzal fenyegeti egykori szövetségését, hogy amennyiben nem járul hozzá az angolszász erők bevonásával történő vizsgálat-hoz, az ENSZ elé viszi a magyar kérdést. A jegyzék azzal vádolja a szovjet vezetést, hogy a jaltai egyezményt megszegve, az ország szuverenitását figyelmen kívül hagyva, megfélemlítést és kényszert alkalmazva avatkozott be a magyar belügyekbe. Az amerikai külügyminisztérium azt is felrója a szovjet hatóságoknak, hogy a magyar sajtó mélyszélesen hallgattatott a korábbi amerikai, illetve angol tiltakozásokról.

A kommunisták szerepét Nagy Ferenc lemondásának ügyében jól érzékeltetik Rákosi szavai, aki egy munkásgyűlésen kijelentette, hogy a „*derék és vasöklű kommunista párt ellenőrzése alá vonta Magyarországot mielőtt az USA észbe kaphatott volna*”. A cikk hozzáteszi, hogy Rákosinak ezt a beszédét az MTI nem „*felejtette el*” leközoelni. A helyi sajtóban. A Magyar Távirati Iroda közzétette Kovács Béla vallomását is, amelyben az egykori pártfőtítkárr „*bevallja bűnösségét és leleplezi társait*”.⁷⁴ Az események utólag igazolták, hogy ennek a dokumentumnak döntő szerepe volt a kiscgazdák „*lefejezésében*”.

A külügyi hírek között szerepel az is, hogy Washington politikai menedékjogot adott a magyar diplomáciai kirendeltség tizenkét tagjának, akik megtagadták a visszatérést Magyarországra. Auer lemondása után Szakasits Györgyöt,⁷⁵ a párizsi kirendeltség főtanácsosát, nevezte ki a magyar kormány ideiglenes ügyvivőnek.

A magyar miniszterelnök lemondásának körülményeit igyekszik hitelesen bemutatni az az interjú, amelyet Nagy Ferenc Genfben adott június 9-én.⁷⁶ A politikus részletesen elmeséli hogyan szerzett tudomást Kovács Béla vallomásáról, amit Szviridov a kormányfő Magyarországról való elutazása után adott át a magyar kormánynak, kik keresték meg Budapestről hivatalosan, mi módon szólította fel őt Rákosi és Tildy elnök a hazatérésre, milyen

⁷³ Június 8-9.

⁷⁴ Rákosi beszéde június 4-én hangzott el a csepeli Weiss Manfréd gyár dolgozói előtt. *Szabad Nép*, 1947. június 4.

⁷⁵ Szakasits Árpád fia.

⁷⁶ Június 10.

úton-módon figyelmeztették barátai, hogy semmilyen körülmények között ne térjen vissza Budapestre. A riportból egyértelműen kiderül, hogy lemondását előre kitervelték, mivel Rákosi utasította Gordon Ferenc berni követet, hogy Nagy Ferenc lemondó nyilatkozatát május 31-i keltezéssel juttassa el Budapestre, a miniszterelnök azonban azt csak június 2-án adta be,⁷⁷ miután fiát utána küldték Svájcba. Az ellene felhozott vádakra csupán annyit reagált, hogy 1945 decembere óta a köztársasági államforma megteremtésén munkálkodott, a nemzetgyűlés akkori elnökeként támogatta Tildy köztársasági elnökké választását 1946 januárjában. A fentiek ismeretében nem tűnnek túlzottan megalapozottnak azok a rágalmak, amelyek alapján köztársaság-ellenes összeesküvéssel vádolják. Nyilatkozata végén leszögezi, hogy ő csupán egyetlen, a saját személye elleni összeesküvéstről tud. A Nagy Ferenc interjúval párhuzamosan közli a lap Dinnyés szavait, amelyek egy külföldi tudósítók számára megtartott sajtókonferencián hangzottak el. „*Senki sem veheti el tőlünk azt a jogot, hogy baráti viszonyt alakítsunk ki a szomszédos államokkal, továbbá senki sem kifogásolhatja azon szándékunkat, hogy a legszorosabb együttműködést alakítsuk ki szovjet szomszédunkkal.*”- nyilatkozta az új kormányfő. Újságírók kérdéseire reagálva elmondta, hogy „...*a magyar kormányban nincsenek titkai az ENSZ előtt, s minden kérdésre válaszol*”. A diplomáciai testületek vissza nem tért tagjait disszidenseknek minősítette, akik távozásuk módja miatt ellehetlenítették hazatérésüket.⁷⁸ A sajtótájékoztatón az is kiderült, hogy Dinnyés várakozással tekint az őszi választások elé. Arra a kérdésre, hogy egylistás választásokról lesz-e szó, így kiáltott fel: „...*Egyszerű lista? ...Az már nem lenne választás!...*”

A lap hírt ad egy újabb brit jegyzékről, amit az angol kormány tiltakozásul küldött Szvirdov elutasító válasza miatt. A magyarországi események kapcsán felmerül a kérdés: vajon Ausztria is szomszédja sorsára jut? Amerikai, hivatalosan meg nem erősített hírforrások szerint Fischer⁷⁹ folyamatosan támadja a kormányt és bizalmas információkra hivatkozva azt állítja, hogy a Szovjetunió addig nem hajlandó aláírni a békét, amíg nem mérséklődik a „*túlságosan nyugatbarát*” osztrák politika. Szerinte újabb orosz presszióra lehet számítani, amennyiben nem változik a politikai helyzet Ausztriában. Bécsben Fischer kijelentéseit úgy ítéli meg, mint a kommunista sajtó kormányellenes kampányát a szocialisták kezében lévő belügyi tárca megszerzésére, aminek a következményei a magyarországi események kapcsán mindenki számára ismertek.

A következő két lapszám⁸⁰ az angol-magyar viszony további alakulásáról, továbbá a legfrissebb magyar belpolitikai eseményekről számol be. Az előbbi kapcsán felidézik az angol alsóházban elhangzott véleményt, miszerint elhamarkodott lépés volna a brit vezetés részéről állást foglalni a magyar ügyben, és az új magyar kormányt cselekedetei alapján kell majd megítélni. Remélik, hogy a bekövetkezett személycserék nem jelentik a parlamentáris demokrácia elveinek feladását. Amennyiben ez mégis bekövetkezne, az súlyos következményekkel járna a brit-magyar kapcsolatokat illetően. (Hiába, a híres angol hidegvér!) A fentiek miatt nem kerül felfüggesztésre az a hitel sem, amelyet egy brit pénzügyi csoport ítelt oda Magyarországnak nyersanyag vásárlás céljára.

A magyar belpolitika legfrissebb eseményei kapcsán az újság beszámol Ries István igazságügy miniszter sajtótájékoztatójáról, ahol ismertette az új választójogi törvénytervezetet,⁸¹ melyet hamarosan a nemzetgyűlés elé visznek. Dinnyés miniszterelnök összefoglal-

⁷⁷ Egy nappal korábbi keltezéssel.

⁷⁸ Kivéve Auer Pál párizsi követet, aki a hivatalos formákat betartva mondott le tisztéről.

⁷⁹ Az Osztrák Kommunista Párt főtitkára.

⁸⁰ Június 11 és 12.

⁸¹ Az 1945/VIII. tc. módosításáról van szó. Az 1947/XXII. tc. a szavazók mintegy 10 %-át (kb. 500.000 főt) érintené. Három évre megfosztanák választójoguktól azokat, akiket „*demokrácia ellenes*” bűnökkel vádolnak (beleértve a családtagokat és a közös háztartásban élő unokatestvéreket is), elszabotálják a három éves tervet, illetve

ta a június 10-én összeült parlament előtt a közelmúlt politikai eseményeit, vázolta az 1948-ra tervezett költségvetést, amit alárendelnek a „hároméves tervnek”.⁸²

A lap következő számának⁸³ külügyi krónikája a kialakuló „Keleti-blokkról” cikkez. Szó esik a váratlan magyar kormányátalakítás nyomán keletkezett amerikai és angol tiltakozásokról, amely a nagyhatalmak többszöri jegyzékváltását eredményezte. Utóbbiak kölcsönösen vádolják egymást a magyar belügyekbe való beavatkozás miatt. Felmerül a kérdés: vajon a fenti tiltakozások megváltoztathatják-e az eseményeket? A Dinnyés-kormány kommunista sugallatra négy hónapra szóló teljhatalmat kapott,⁸⁴ ami a lap szerint a totalitarizmusra törekvő pártok formulája. A „jól bevált módszerek szerint” készülődő választások kimenetelét szinte biztosra veszi, miszerint a többi kelet-európai államhoz hasonlóan rövidesen Magyarország is kommunista rezsimet mondhat magáénak.

Ezalatt a Szovjetunió csatlósállamai sorra kötnek szövetséget egymással, ami a békeszerződések ratifikálása utáni szovjet csapatkivonás utáni időkre biztosítaná a „nagytestvér” további befolyását a térségben. A sorból már csupán Ausztria és Görögország hiányzik, de Bécsben és Athénben jelen vannak az USA és Nagy-Britannia erői, így ezekben az országokban erősebb lesz az ellenállás egy baloldali kísérlettel szemben. A fokozatosan körvonalazódó keleti-blokk nyugatellenességét ismerve kíváncsian várják, hogy ezek az országok hogyan reagálnak majd Marshall javaslatára.

Egy nappal később a budapesti parlamentben lezajlott heves jelenetekről számolnak be. Sulyok Dezső⁸⁵ ellenzéki politikus élesen bírálta a kommunisták és a kiszáradt politikáját és úgy vélte, hogy Magyarországnak el kell határolódnia a nagyhatalmaktól, és önálló külpolitikát kell folytatnia. Sulyok szerint „a legvadabb és legtűrhetlenebb terror uralkodik Magyarországon, nincs sem sajtó, sem gyülekezési, sem véleménynyilvánítási szabadság. Rendőrállammá váltunk, ahol a rendőrség befolyása nem csak a közéletet sújta, hanem elfogadhatatlan módon - az egyén magánéletébe is beavatkozik”. A Dinnyés-kormányt nem tekinti demokratikusnak, szerinte a „magyar demokrácia egy olyan baba, amelyiknek kivették a szívét, jóllehet kívülről semmi sem látszik”.⁸⁶ A cikk végén a lap beszámol arról is, hogy a beszéd után rögtön elnapolták a parlamenti ülést, a budapesti lapok pedig arról cikkeztek, hogy a főügyész követelte Sulyok mentelmi jogának felfüggesztését.

A június közepén megjelenő hétfői dupla szám⁸⁷ címloldalán érdekes cikk jelent meg Komárom és Komárno Duna által történő elválasztásáról, illetve a magyar kisebbség problémájáról. A cikk szerzője⁸⁸ szerint a komáromi lakosság tanácstalan abban, hogy „Szent

előbbiekkal kollaborálnak. SZERENCSES: *A kékcédulás hadművelet*, 107. GYARMATI György: *Ha tied az ÁVO, tied a hatalom...A politikai rendőrség működése 1947-1948-ban, Államvédelem a Rákosi-korszakban*, IN: GYARMATI György (szerk.): *Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről*, Történeti Hivatal, Budapest 2000. 101-105.

⁸² A munkáspártok által kidolgozott hároméves terv augusztus 1-én lépett életbe. Célja három éven belül elérni az 1938-as év eredményeit a termelés, az életszínvonal terén, amit kizárólag hazai erőforrásokra támaszkodva kívántak megvalósítani. SZERENCSES: *Magyarország története...*, 63.

⁸³ Június 13.

⁸⁴ Az 1946/XVI. tc-ről van, amely a lehetőséget nyújtja a magyar köztársaság kormányának, hogy a törvényhozás hatáskörébe tartozó rendeleteket hozzon. Ezt az ún. felhatalmazási törvényt több ízben is megújították. *Országgyűlés irományai 1947-1951*, I. kötet, 58-60.

⁸⁵ 1937-ben lépett be a Független Kisgazdapártba, ahonnan kommunistaellenes magatartása miatt 1946-ban kizárták. Ezután alapította meg a Magyar Szabadság Pártot, amely 1947 júliusában feloszlatta magát. Sulyok ezután családjával együtt emigrált és az USA-ban telepedett le. *Nemzetgyűlés almanachja*, 529-531.

⁸⁶ Sulyok június 13-i híres beszédét idézi SZERENCSES Károly: *A nemzeti demokráciáért, Sulyok Dezső 1897-1997*. Pápa Város önkormányzata, Pápa 1997. 341-344. Sulyok a magyar demokráciát viaszfigurához, gólemhez hasonlítja, amelynek „ellopták a szívét”.

⁸⁷ Június 15-16.

⁸⁸ G. Penchenier.

Vencelt, vagy Szent Istvánt szeresse". A lap második oldalán folytatódó írás alcíme⁸⁹ némi megdöbbenést válthat ki az olvasóból, nem beszélve annak részletes kifejtéséről. Prágában úgy vélik, hogy „a magyarok a köztársaság ellenségei. Csak a revizionizmusról és az uralomról ábrándoznak. Szinte feudális rendszere e nép számára ismeretlenné teszi, mit is jelent a demokrácia(sic!).” A lakosságcsere-egyezmény kapcsán a cikk írója felveti, hogy a 600.000 fős magyar kisebbségből mintegy 100.000 főt üznének el szülőföldjéről. A megkérdezett szlovák értelmiségi azt gondolja erről, hogy a reszlovakizációnak köszönhetően a maradék félmillió magyar majd szépen „csehszlovákká” válik az „ősi szlovák földön”. Másként vélekedik az egykori Osztrák-Magyar Monarchiában szolgált tisztviselő, aki így nyilatkozott: „Hagyjanak nyugodtan élni a szülőföldemen, ami mindig is magyar volt”. A szerző nem foglal állást, de leírja, hogyan integetnek egymásnak az emberek a Duna két partjáról a kettévágott városban. Ugyanez a lapszám beszámol arról is, hogy Nagy Ferenc volt miniszterelnök családjával együtt az Egyesült Államokba utazott, ahol a külügyminisztérium diplomata státuszt biztosít számára.

A lap hírt ad továbbá Sulyok újabb „akciójáról”, melynek során egy interjúban azt nyilatkozta, hogy pártja csak abban az esetben hajlandó részt venni a közelgő választásokon, ha azokat külföldi megfigyelők ellenőrzése alatt tartják meg. Ries igazságügy-miniszter az alábbi szavakkal kommentálta Sulyok kijelentését: „Nem fogadunk el semmilyen külföldi beavatkozást. Jellemző Sulyokra, hogy külföldi befolyás révén akarja pártja esélyeit növelni”. Ries szerint a fenti kijelentéssel Sulyok a „legsúlyosabb árulást (sic!) követte el, mivel gyalázta a magyar államot”.

Egy nappal később a lap hírül adja, hogy a magyar sajtó végre leközelte a magyar válság nyomán keletkezett amerikai jegyzék szövegét,⁹⁰ de „a szokásokhoz híven” előbb megvárták Szviridov választát, amit George Weems tábornoknak küldött. Az orosz SZEB főparancsnok „puszta kitalációnak” minősíti az amerikai vádakat, melyek szerint a szovjetek beavatkoztak volna a magyar belpolitikába. Ezért is utasítja vissza azt a javaslatot, hogy a SZEB közösen folytasson nyomozást Magyarországon, mivel ez „a magyar belügyekbe való durva és elfogadhatatlan beavatkozást jelentene”. A szovjet hatóságok hasonlóan reagáltak az erre vonatkozó brit kérelmekre is, mivel kifogásolták a „diplomáciai körökben eddig nem használt, szokatlan nyelvezetet”.

A balratolódás és a kommunista egyeduralom megvalósításának irányába mutat a parlament külügyi bizottságának azon intézkedése, miszerint módosították a békeszerződés záradékának egy paragrafusát, ami lehetővé teszi a kormány számára, hogy 1948 végéig a nemzetgyűlés véleményének kikérése nélkül köthessen nemzetközi egyezményeket. Az új bejegyzés pontosítja, hogy ez utóbbiak célja kizárólag a békeszerződésben foglaltak megvalósítása lehet.⁹¹ A cikkben felmerül a lehetősége annak is, hogy az ENSZ vizsgálóbizottsága elé tárják azt a dokumentációt, amely Nagy Ferenc, Kovács Béla és Varga Béla szerepét vizsgálja a köztársaság-ellenes összeesküvésben.

Június második felében a híradások tisztogatásokról számolnak be, melyek révén a kommunisták mérsékelt politikusokat távolíthatnak el a magyar közéletből. Nagy Vince⁹² ellenzéki képviselő parlamenti felszólalása vihart kavart, mert azt állította, hogy Nagy Ferenc bukását a kommunisták gazdasági célkitűzéseivel való szembehelyezkedése okozta.⁹³

⁸⁹ „A magyar kisebbség veszélyt jelent a csehek számára”

⁹⁰ A Szabad Nép június 17-iki száma leközli Rákosi reagálását, de magának a jegyzéknek a szövege nem szerepel a lapban.

⁹¹ Június 18.

⁹² Szabadság Párt

⁹³ A képviselő szerint a tőke 75%-os megadóztatása a magánvállalkozás végét jelentené. A bankok állami ellenőrzésével a kommunisták megkapharintják a magyar ipar 72%-t, ami a legnagyobb bankok kezében volt.

A lap úgy véli, a magyar kommunisták még nem játszották ki minden kártyájukat. Napok kérdése csupán, hogy publikálják a „Fehér Könyvet”, amely a sokat emlegetett köztársaság-ellenes összeesküvés szereplőit és hátterét tárna fel. Információk szerint az ügy szálai egészen Tildy Zoltán köztársasági elnökig nyúlnak. A „Fehér Könyv” egyébként nemzetközi összeesküvést leplez le, amelyben az Egyesült Államok az érintettek pénzügyi támogatását vállalta magára, Nagy-Britannia pedig szovjetellenes kémkedésre használta fel az ügy szereplőit.⁹⁴ Ugyanez a szám azt is közli, hogy Tildy Zoltán nyaralójában fogadta a nemzetközi sajtó képviselőit és cáfolta a lemondatásáról terjengő pletykákat. Elmondta azt is, hogy a kormány nem tájékoztatta őt előzetesen a „Fehér Könyv” megjelentetéséről, s nem ismerte az abban szereplő dokumentumok tartalmát, amíg a magyar sajtó közlé nem tette azokat.

Június végén rövidhírként jelenik meg, hogy Károlyi Mihályt külügyminiszteré nevezték ki, és sokan benne látják Tildy utódját is.⁹⁵ Egy nappal később a magyar parlament egyhangúlag ratifikálta a szövetségesekkel kötött békét. Már csak a szovjet ratifikáció hiányzik ahhoz, hogy Magyarország ismét szuverén állam lehessen.⁹⁶ Július 2-án jelentették be, hogy erre csak szeptemberben, a választások után kerülhet sor.

Júliusban a lap a közelgő magyar választásokkal foglalkozik. Szenzációként említi, miszerint Balogh István - néhány nappal korábban lépett ki a kisgazda pártból - hivatalosan folyamodott a SZEB-hez és a parlament elnökéhez,⁹⁷ hogy megalapíthassa a Független Magyar Demokrata Pártot. Az ügy érdekességét az adja, hogy ő is kompromittálódott a Nagy Ferenc ügyben.⁹⁸ Pár nappal későbbi híradásban szerepel a magyar alumíniumipar és bauxit-bányászat államosítása, ami azért nagy jelentőségű, mert Magyarország a lap szerint a világ bauxit-termelésének egyharmadát mondhatja magáénak.⁹⁹ Két nappal később kormányközlemény jelenti be, hogy a magyar koalíciós pártok sajnálattal közlik: nem fogadják el a francia és az angol kormányok meghívását a július 12-én kezdődő párizsi konferenciára.¹⁰⁰ Hozzáfűzik, hogy Magyarország nem fogadja el a részvételt egy olyan megbeszélésben, ahol nem képviselteti magát mindegyik nagyhatalom.

A koalíció pártjai¹⁰¹ arról is döntöttek, hogy „*Demokratikus Blokkot*” alakítanak a választásokra. A pártok képviselői egyezményt írtak alá egy választási reformtervezetről, amelyben megállapodnak egy közös „*reakció-ellenes*” program meghirdetéséről.¹⁰² Három nappal később a lap „*az ellenzék szájkosaraként*” emlegeti az új választójogi törvényt, amelynek egy magyar jogász szerint „*...a kommunisták által vezetett koalíciós kormány győzelmét és az ellenzéki pártok bukását kell biztosítania*”.¹⁰³ Beszámolnak még a kommunisták és az ellenzéki pártok tagjai közötti incidensekről, összecsapásokról is.

⁹⁴ Június 24.

⁹⁵ Június 28. Téves információ. Károlyi nem lett külügyminiszter, a tárcát Mihályfi Ernő, majd Molnár Erik töltötte be.

⁹⁶ Június 29-30.

⁹⁷ Kéthly Anna

⁹⁸ Július 5.

⁹⁹ Július 9.

¹⁰⁰ A Marshall-tervről tárgyaló párizsi konferencián való részvételt a többi szovjet csatlós-állam is lemondta. FEJTŐ Ferenc: *A népi demokráciák története*, I. kötet, Magvető Kiadó, Budapest – Magyar Füzetek Párizs, 1991. 128-135.

¹⁰¹ Magyar Kommunista Párt, Magyar Szociáldemokrata Párt, Független Kisgazdapárt, Nemzeti Parasztpárt

¹⁰² Július 16. A pártok külön listákat indítanak, de közös választási bizottságot hoznak létre a nem „*szalonképes*” jelöltek kizárására.

¹⁰³ Az új választójogi törvény szűkítette a választójogot, „*prémiumos rendszert*” vezetett be, amely biztosította a koalíció számára a parlamenti helyek többségét, az ellenzéki pártok esetében nagyszámú aláírás összegyűjtését követelték meg a választásokon való indulás feltételeként. A passzív választójogot is jelentősen korlátozták, kizár-

Nem sokkal ezután rövidhírben közlik:¹⁰⁴ a Szabadság Párt úgy döntött, hogy nem indul a választásokon, mert az „*túl sok emberéletbe és pénzbe kerülne*”.¹⁰⁵ Két nappal később Nagy Vince a párt alelnöke bejelenti a parlamentben a párt feloszlását, képviselői pedig elhagyják az üléstermet. A kommunisták azonnal támadták az ellenzéki akciót és „*szándékos provokációt*” emlegettek, melynek célja „*Magyarország jóhírének bemozolása a nemzetközi közvélemény előtt*”. Július végén feloszlatták a parlamentet, egy belügyminiszteri közlemény pedig augusztus 31-ét jelölte ki a választások napjává.¹⁰⁶

Az augusztusi híradások elsősorban a választási listák körül kialakult bonyodalmakról számolnak be, amelyek nem csak az ország politikai életében kavartak vihart, hanem a nemzetközi közvélemény rosszallását is kiváltották. A kisgazdák a belügyminiszternél tiltakoztak a listák szabálytalansága miatt azt követelve, hogy tartsák be az új választójogi törvényt.¹⁰⁷ Pár nappal később¹⁰⁸ betiltják a kisgazdák lapjának, a *Kis Újság*-nak egy számát, mert leleplező cikket közöl „*bizonyos önkényes intézkedésekről, amelyek megfosztották választójoguktól a választók egy részét*”. A cikk mintegy 1.000.000 szavazót említ, a kommunista belügyminiszter azt állítja, hogy 250.000 főről van szó.¹⁰⁹ Nem sokkal ezután¹¹⁰ a brit külügyminisztérium közleményben számol be arról, hogy közös angol-amerikai tiltakozó jegyzéket nyújtanak be a magyar kormányhoz a választási listák miatt. A közlemény szerint mintegy 1.000.000 személy nem szavazhat, ha a választójogi törvény jelenlegi formája megmarad. Az érintettek: zsidók, akiket náci szervezetekben való részvétellel, idős hölgyek, akiket prostitúcióval, nem kommunista gyári munkások, akiket a régi nemesség iránti szimpátiával vádolnak, továbbá sok ezer értelmiségi, akik „*mentális zavarokkal küszködnek*”.¹¹¹

Londonban és Washingtonban úgy vélik, hogy számos magyar állampolgárt alaptalanul fosztottak meg választójogától. A közlemény arra is figyelmezteti a magyar politikai vezetést, hogy a békeszerződés 2. pontjában kötelezték magukat az alapvető állampolgári- és szabadságjogok biztosítására.

Egy nappal később Dinnyés kormányfő „*tűlzónak*” tartja a választási törvénnyel való visszaélésekről szóló híreket és beszámol arról is, hogy az 5.293.987 szavazó közül „*csupán*” 466.853 főt tiltottak el a választásoktól. Ez a szám magában foglalja a kitélepített 170.000 főnyi német és sváb nemzetiségűeket is.

A választások előtti napon Szakasits egy interjúban elmondta, hogy a nemzetközi közvéleményt tévesen tájékoztatták, mert a választásból kizárt személyek 80% (sic!) újból felkerült a választók listájára. Cáfolta a két munkáspárt közeljövőben történő egyesüléséről szóló híreket, s kijelentette, hogy a „*magyarországi választások majdnem olyan szabadok lesznek mint Nagy-Britanniában, csak nekünk nincs 300 éves politikai gyakorlatunk*”.

ták a választhatóságból pl. Sulyokot is, ezért az 1947/XXII. tc.-et a kortársak csak „*Lex Sulyok*” néven emlegették. SZERENCSE: *A kékcédulás hadművelet*, 10-22.

¹⁰⁴ Július 22.

¹⁰⁵ Az újonnan induló pártoknak a jelöltállításához 35.000 aláírást kellett összegyűjteni és jegyzői illetéket fizetni. SZERENCSE: uo.

¹⁰⁶ Július 31.

¹⁰⁷ Augusztus 9.

¹⁰⁸ Augusztus 14.

¹⁰⁹ A választójoguktól adminisztratív úton megfosztottak megállapítható száma 466.853 fő. GYARMATI György: *„Itt csak az fog történni, amit a kommunista párt akar!” Adalékok az 1947. Évi országgyűlési választások történetéhez*, Társadalmi Szemle, 1997/8-9, 144-161.

¹¹⁰ Augusztus 19.

¹¹¹ GYARMATI György: *Ha tied az ÁVO, tied a hatalom* c. tanulmányában közli Kunszery Gyula: *Választási emlék* c. versét, amely az Új Ember 1947. szeptember 14-i számában jelent meg és kitűnően illusztrálja, hogy mennyire abszurd és mondva csinált indokkal fosztottak meg sok állampolgárt választójogától.

A választások napján megjelenő dupla szám¹¹² hosszú cikkben latolgatja a választások kimenetelének esélyeit. A négy koalíciós párton kívül felsorolja a küzdelemben induló hat ellenzéki pártot¹¹³ név szerint említve azok vezetőit. A választási kampányt csendesnek és „viszonylag” szabadnak minősíti, hivatkozva a konzervatív *Daily Telegraph* tudósítójára, aki szerint Bulgáriával és Romániával ellentétben Magyarországon még érződik a „nyugat szele”, és egy-két incidenstől eltekintve a gyülekezési- és szólásszabadság a legtöbb helyen érvényesült. Megemlíti az új választójogi törvény értelmében a szavazástól eltiltott mintegy 500.000 személyt és az 1945-ös választásokhoz viszonyítva, a kisgazdák kudarcát jósolja. Valószínűsíti a fennálló koalíció győzelmét, elképzelhetőnek tart némi balratolódást. A következő kormány programja a hároméves terv végrehajtásán, s a növekvő kommunista nyomás alatt álló magyar demokrácia megerősítésén alapul majd.

Néhány nappal később¹¹⁴ a lap közli a kormányzó blokk győzelmével záruló választások végleges eredményét, amely az 1945-ös választásokkal ellentétben, a választójogi törvénynek köszönhetően és a várakozásoknak megfelelően, a kommunisták győzelmét és a kisgazdák bukását hozta. Egy nappal később beszámol a képviselőhelyek parlamenten belüli eloszlásáról és megmagyarázza, mi módon biztosítja a júliusban elfogadott választójogi törvény a kormánykoalíció számára a kétharmados többséget. Másnap az ellenzéki pártok a választási visszaélések revízióját kérik, mire Rajk rögtön letartóztatásokkal reagál. Még Szviridov is elismerte, hogy történhetett „néhány hiba” a választások során, azonban nyomatékosan kérte a pártból kiválni készülő szociáldemokratákat, hogy „ne bontsák meg a két munkáspárt egységét”.¹¹⁵ A Moszkvai Rádió ezt követően¹¹⁶ azt jelenti Budapestről, hogy az ÁVO nemrég fedezett fel egy fasiszta szervezetet, amelyhez a Pfeiffer féle párt több propagandistája is csatlakozott. Nyolc személyt letartóztattak, többen szökésben vannak. Másnap Rákosi nagyszabású beszédben indított háborút Pfeifferék ellen, akiket „Sulyok pártjának utódként” említett. Szeptember végén¹¹⁷ a lap beszámol arról, hogy hosszas huzavona után felállt az új kabinet, amelynek élére ismét Dinnyés került. Név szerint felsorolja a kormánytagokat, a tárcák eloszlását illetően annyi változást említ, hogy a kommunisták megkapták a külügyet is, a kisgazdák viszont három tárcát is elveszítettek.

A kommunisták leplezetlen előretörését jelzi az az október eleji hír¹¹⁸ miszerint a kormánykoalíció kérelmezi a választási bíróságnál a Pfeiffer-féle Függetlenségi Párt mandátumainak törlését, mivel „visszaélték a választási törvénnyel”. Ha ez megtörténik – írja a lap, a képviselői helyek száma jelentősen csökken, s az ellenzéki blokk csupán 23,8%-ot fog birtokolni, holott a választásokon 40%-ot értek el. Így a szavazók 13%-a nem lesz képviselve a parlamentben. Pfeiffer és Barankovics petíciót nyújtottak be, amelyben vitatják a választások érvényességét. Tiltakoznak a nagyszámú választó kizárása, s a lakóhelyüktől távol szavazók számára fenntartott „kék cédulák” szabályellenes felhasználása miatt.

Októberben Dinnyés bemutatja a parlament előtt új kormánya programját,¹¹⁹ amelyen érződik a kommunisták politikájának hatása. Célja a „munkásosztály uralmának megvalósí-

¹¹² Augusztus 31/szeptember 1. A cikk szerzője André Pierre.

¹¹³ Magyar Radikális Párt: Peyer Károly, Demokrata Néppárt: Barankovics István, Független Magyar Demokrata Párt: Balogh István, Keresztény Női Tábor: Slachta Margit, Magyar Függetlenségi Párt: Pfeiffer Zoltán.

¹¹⁴ Szeptember 3.

¹¹⁵ Ries István s a többi szociáldemokrata miniszter „sztrájkba lépett” (lemondott tárcájáról) a választási visszaélések miatt, a szociáldemokraták a koalícióból való kilépést fontolgatták. Rákosinak és Szviridovnak minden ügyességüket latba kellett vetniük, hogy maradásra bírják őket. SZERENCSE: *A kékcédulás hadművelet*, 85-86.

¹¹⁶ Szeptember 7-8.

¹¹⁷ Szeptember 25.

¹¹⁸ Október 5/6.

¹¹⁹ Október 9. A kormányprogramot a miniszterelnök október 7-én ismertette az Országgyűlés előtt. *Országgyűlés napló 1947-1951*, I. kötet, 30-53.

tása”, új pénzügyi rendszer kialakítása, melynek értelmében kettős árrendszert vezetnének be, visszaszorítanák a spekulációt, stb. A miniszterelnök kitért a bankok és az alumínium-
ipar államosítására is, amelynek szükségességét sürgetőnek ítélte meg.

Egy nappal később a lap hírül adja a Magyar Függetlenségi Párt titkárának, Fekete Sólyom Vilmosnak letartóztatását, akit a cikk szerint a rendőrség hamis papírokkal való visszaéléssel vádolt, amelyek segítségével Fekete Sólyom a németországi kitelepitést szeretne volna elkerülni.¹²⁰

A következő napon Vámbéry Ruzstemnek,¹²¹ az új washingtoni követnek első sajtótájékoztatóján elhangzottakat idézi a *Le Monde*. Vámbéry határozottan tagadta, hogy Magyarország a Szovjetunió teljes uralma alatt állna, de azt azért elismerte: „...a szovjetek nem tűrik, hogy a szomszédságukban ellenséges kormányok legyenek”.

November elején a lap arról számol be, hogy a népbíróság indítványozta Pfeiffer Zoltán mentelmi jogának felfüggesztését a politikus letartóztatásának érdekében. Pfeiffert azzal vádolják, hogy kollaborált Arany Bálinttal,¹²² akit 1946. decemberében tartóztattak le közvéltársaság-ellenes összeesküvés miatt. A tudósító párhuzamot von a magyarországi események é a kelet-európai csatlósállamban történtek között. Mindenütt - közli a cikk, hasonló módon likvidálták az ellenzéki pártokat. Pfeiffer pártja nem az egyetlen, amelyet veszély fenyeget. Szerpel Rákosi neve is, aki - a szerző szerint, hevesen támadta a Magyar Függetlenségi Pártot, „fasiszta menedéknek” titulálta azt, továbbá bírálta Barankovics István Demokratata Néppártját és a Slachta Margit vezette Keresztény Női Tábor, mert ezek úgymond tévedésbe taszítják a „demokratikus érzelmű” magyar katolikusokat.

Az ezután következő híradások gyakorlatilag a kommunisták mind erőszakosabb ténynyerését tükrözik. A legtöbb hír negatív, melyek zömmel letartóztatásokról, kiutasításról, betiltásról szólnak. Ezek illusztrálására néhány példa. November 5-én a lap hírül adja, hogy a magyar hatóságok azonnali hatállyal kitoloncolták Jack Guinnt, az AP hírügynökség tudósítóját, kémkedéssel vádolva. Az ügy kapcsán több olyan magyar állampolgárt letartóztattak, internáltak, akik kapcsolatban álltak a tudósítóval és bizalmas belügyi információkat szolgáltattak ki, és megszervezték az országból távozni szándékozók kiutazását. Ezután¹²³ egy rövidhírt találunk arról, hogy a belügyminiszter harminc napra betiltotta a katolikus egyház hetilapját, az *Új Ember*-t, amiért leközölte Mindszeny hercegprímás Dinnyés kormányfőhöz írt levelét, amelyben éles kritikával illette a magyar rendőrségnek az egyházzal s más katolikus szervezetekkel szembeni magatartását. November végén további három tudósítás tájékoztat a magyarországi tisztogatásokról. Az első kettő¹²⁴ a Magyar Függetlenségi Párt feloszlataásáról, és Pfeiffer¹²⁵ emigrálásáról ad hírt. A harmadik arról számol

¹²⁰ Az 1945. július 17-augusztus 2. között lezajlott potsdami értekezleten a szövetséges nagyhatalmak elfogadták a *kollektív bűnösség* elvét, ami azt jelentette, hogy a német népet is felelőssé tették a második világháborúért, nem csak a nürnbergi és más perekben felelősségre vont háborús bűnösöket. A kollektív felelősség elvét Csehszlovákiában a magyar kisebbségre is kiterjesztették. SZERENCSE: *Magyarország története 1945-1975*, 49-52.

¹²¹ Vámbéry Ruzstem, jogász, polgári politikus. 1938-ban a fasizmus elől az USA-ba emigrált, ahol bekapcsolódott az amerikai magyar demokratikus emigráció tevékenységébe. 1945. áprilisában távollétében az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjává választották, mint közéleti személyiséget. 1945 őszétől nemzetgyűlési képviselő, 1947. szeptemberétől 1948. májusáig washingtoni követ. *Nemzetgyűlés almanachja*, 651-652.

¹²² November 2/3. Arany Bálint mérnök, kigazda politikus, a Magyar Közösség aktív tagja. 1946. decemberében tartóztatták le, a népbíróság tizenkét évi fegyházra ítélte, 1956 szeptemberében szabadult, s visszakerült az SKF Svéd Golyóscsapágy Rt.-hez, ahol letartóztatása előtt dolgozott. CSICSERY-RÓNAY-CSERENYÉY: 405.

¹²³ November 9/10. Mindszeny levelét az *Új Ember* 1947. november 9-iki számában teszik közzé. A levél október 24-i keltezésű.

¹²⁴ November 21, ill. 22.

¹²⁵ Pfeiffer Zoltán kigazda politikus, képviselő, a párt jobbszárnyán. A tisztogatások miatt 1947. márciusában kilépett a pártból. Augusztus elején megalapította a Magyar Függetlenségi Pártot, amely a választásokon 13,4 %-ot ért el. A baloldal ellene indított hadjárata következtében 1947 novemberében emigrált, pártját Rajk feloszlatta.

be, hogy a rendőrség parancsot kapott Peyer¹²⁶ letartóztatására. Mentelmi jogát az országgyűlés néhány nappal korábban függesztette fel. November végén, decemberben csupa „pozitív” hír a magyar bel-és külpolitikai életről. Ez utóbbiakat már a többi közép-kelet-európai állam eseményei között tárgyalja, ezzel is érzékeltetve Európa kettészakadását.

A magyar külpolitika kiemelkedő eseményei közé tartoztak a magyar - román, illetve a magyar - jugoszláv egyezmények aláírásai. Az előbbi kapcsán a *Le Monde* beszámol a Dinnyés Lajos miniszterelnök vezette magyar delegáció háromnapos bukaresti látogatásáról,¹²⁷ melynek során a magyar kormányfő kijelentette, hogy a demokratikus magyar kormány lemond a revizionizmusról és azt tartaná kívánatosnak, ha az erdélyi magyarok lehetőséget kapnának nemzeti identitásuk megtartására. A francia napilap szerint a román sajtó nagy jelentőséget tulajdonított Dinnyés fenti kijelentésének, amely a magyar delegáció búcsúztatására adott díszében hangzott el.¹²⁸ A magyar-jugoszláv szerződés aláírásáról is beszámol az újság, mely utóbbira Tito budapesti látogatásakor került sor.¹²⁹

A magyar belpolitikai élet viszonyait, a korabeli közhangulatot tükrözi az a néhány soros cikk, ahol a lap Révai Józsefnek a *Szabad Nép* hasábjain megjelent írásából idéz, amelyben igyekszik megnyugtatni a tisztogatások miatt aggódó olvasókat, akikben felmerül a kérdés: Pfeiffer pártja után vajon ki kerül sorra? Révai biztosítani igyekszik olvasóit arról, hogy senkire nem kerül sor. A kommunisták tudatában vannak erejüknek, de választási győzelmük ellenére tudják hol a határ és nem szeretnék egymás után „lenyelni” szövetségeseiket.¹³⁰ A korszak, illetve a magyar történelem további eseményei a fentieket cáfolni látszanak.

¹²⁶ November 23/24. Peyer Károly a Magyar Szociáldemokrata Párt nagytekintélyű vezetője volt három évtizeden át. Mivel nem értett egyet, hogy a szociáldemokrata pártnak ilyen mértékben együtt kellene működnie a kommunistákkal, a párt balszárnya puccsszerűen távolította el a vezetőségből. Az 1947-es választásokon a Radikális Párt színeiben került be az országgyűlésbe. 1947. november 19-én a letartóztatások elől menekülve hagyta el az országot. Először Európában, majd az USA-ban élt. Célja volt az emigrációban megosztott magyar szociáldemokrata szervezetek egyesítése, de ez a törekvése nem járt sikerrel. *Nemzetgyűlés almanachja*, 449-450.

¹²⁷ November 25

¹²⁸ November 29. A magyar-román kulturális egyezményt 1945. november 25-én írták alá. A magyar-jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés aláírására december 8-án került sor Budapesten. BALOGH: 278-279.

¹²⁹ December 7/8 és 10-iki lapszámok.

¹³⁰ Révai több mint egy oldalas írását a *Szabad Nép* november 23-i száma közli „*Előre megyünk*” címmel.

The Kingdom's position concerning the Contemporary problems

To speak out about The Kingdom's position concerning the Contemporary problems, I have to give a summarised explanation and introduction to Islam and to its standpoints concerning contemporary issues. For in my opinion Islam and the Kingdom are two faces of the same coin.

I. Islam is unity of religions

The word Islam means total humility and submission to Allah's, the Almighty, orders. This is the religion of Allah, inspired by Him to Muhammad bin Abdullah (May Allah bless him and grant him salvation), in order that he may lead mankind out from different kinds of darkness to light and to lead mankind to the Straight Path. This Allah's unique law on earth- even if the messengers were different and in spite of their plurality. The Holy Tradition from Allah's Messenger (May Allah bless him and grant him salvation) confirms the uniqueness of this religion and the brotherhood of Prophets: *(I am more entitled, in this world and in the Hereafter, to Jesus, son of Mary, than the people. There is no prophet between me and him. Prophets are brothers from different mothers. This is due to the fact that their mothers are different, but their religion is the same.)*¹ This is the perfect and complete religion, the strong and constructive, which guides and organises the needs of individuals and those of the societies. This Shariah has two giant pillars and noble sources which complete on another. The first is (the Book of Allah, His infinite proof) and the second is (The comprehensive Prophetic Traditions). These two are the pillars of every Muslim who declares himself a follower of Muhammad's (May Allah bless him and grant him salvation) religion. This Religion is based on the five following principles:

First: Testimony of 'There is no other god but Allah and that Muhammad is the Messenger of Allah.' Pronouncing this testimony means embracing Islam with all those things what the Noble Qur'an and the Noble Sunnah have brought, it also means leaving and abandoning everything that is not part of these two. (This is why these two testimonies never can be separated from one another. If an individual or a society does accept the first 'There is no other god but Allah' but would abandon the second one, this one is not a monotheist person. If someone assigns divinity and godhood to Allah and he limits submission only to Him, performed only by words, then he is similar to a thirsty person who quenches his thirst by simply uttering the word 'water'. So there is no practical way of assigning divinity exclusively to Allah, the Almighty, or realising the first testimony, only by faith and deeds according to the requirements of the second 'Muhammad is the messenger of Allah'. This means not to accept and not to obey only those things that were brought by Muhammad (May Allah bless him and grant him salvation) and this also means to refuse the acceptance of everything else as well as obedience of others than him. For he is the only transmitter from Allah, and he possesses the latest and last of inspirations. This inspiration is not touched by any change or deformation or alteration. In the first testimony we have the rejection of every positive religions, philosophical schools, ignorant social systems, for assigning divinity exclusively to Allah means not to submit to others' orders

¹ Noble Tradition, transmitted by Ahmad in his Musnad and al-Bayhaqi in al-Sunan and by Abu Dawud.

and systems. While in the second we find the rejection of all distorted heavenly religions, which may claim their origins coming from Allah, the Sublime- like Christianity or Judaism. On the basis of the testimony ‘Muhammad is the Messenger of Allah’ emerges the Islamic Shariah (So relationship between creed and systems in Muslim society is a firm and solid relationship. This is why there is no Muslim society without the Islamic monotheist creed. If the monotheist creed is changed or altered in any way, then Islamic systems would come to an end or they would be touched by a change to the extent of deviation from monotheism in the souls of individuals. It is also incorrect to call a society Muslim or monotheist, if its systems are not Muslim-Islamic, that is if it does not apply the Muslim Shariah in different sides of life.)²

Second: Performance of prayer

Third: Giving poor-due (zakat)

Fourth: Fasting of Ramadhan

Fifth: Pilgrimage to the House of Allah is obligatory for everyone who can afford it and find a way to do it.

Islam is religion of intellect and of fair balances, religion of proof and evidence. About the Islamic rationality the humanitarian rationality speaks, for Islam is the revealed guidance from Allah in order to determine for them by this religion, their objectives and to give them balances by which they can weigh with justice, their affairs of this life. Thus they can provide themselves with provisions for the Hereafter. But not all their issues were left open to their decisions, opinions and desires. It came to perfect and to complete their interests and to lessen evil things by integral systems- like the political, health systems, and the economic and social systems etc. And other systems mentioned by Allah, the Almighty. He also revealed laws and regulations concerning these systems, by these men can make use of interests in their life. Here interest is meant in its general legal sense which especially contains their physical and spiritual interests.

This is a comprehensive word for the pillars of religion and for its branches. The Lord- be exulted- says concerning it: *(He (Allah) has ordained for you the same religion which He ordained for Noah, and that which We have revealed to you (Muhammad) and that which We ordained for Abraham and Moses and Jesus, saying you should establish religion and make no division in it.)*³ And the words of Allah *(And whoever seeks a religion other than Islam, it will never be accepted of him, and in the Hereafter he will be one of the losers.)*⁴ Here by the term religion the legislation and Law of Allah is meant, which He ordained beginning from the moment when our forefather Adam was sent down to the earth, and it is relevant till the Hour comes. So Allah has chosen the name Islam for His Law, then He has chosen this perfecting law in Muhammad’s (May Allah bless him and grant him salvation) religion. Thus you may ask if you are if you are Muslim belonging to a religion of law or Muslim of Muhammad’s (May Allah bless him and grant him salvation) religion. Thus Christianity is Islam, Judaism is Islam, as it was mentioned earlier. In the Qur’an there is no plural form of the word religion- so we have no ‘religions’.⁵ This is why Allah has revealed His Law for mankind, and sent the Messengers to them, and he sealed this by the Religion of Islam and by the Messenger Muhammad (May Allah bless him and

² Tamyiz al-Umma al-Islamiyya maa dirasa naqdiyya li-mawqif al-mastashriqina minhu, Risala dukturah Ishaq bin Abdullah as-Saadi, 1997, pp. 213-214.

³ Surat-sh-Shura Verse 12

⁴ Surat Al Imran 85.

⁵ Dr. Muhammed Hidayat, member of Supreme Council of Islamic Affairs, and councillor of the Islamic World League.

grant him salvation), as the last of the messengers. This was done to codify systems of life and coexistence of men. Allah, the Almighty, says in His Holy Book, in a collective speech in which there is no discrimination between colours or nationalities: (*O mankind! We have created you from a male and a female, and made you into nations and tribes that you may know one another.*)⁶ So Islam is the expression of religion and world that is its creed, civilization that goes beyond borders, it precedes time and it is not restricted to any geographical site.

2. Islam, as it is seen by others

In spite of all those things what Islam represent in its form and contents from kindness and goodness in relationship between man and his Lord, in recent years, it preoccupied thoughts and concerns of the West. Some of them were in confusion concerning it. This is due to the fact that modern civilization was not and is not able to dissolve it in modern civilizations. Islam remains strong, in spite of all those challenges it meets on the part of some of these civilizations- like hatred, ill will. On the part of some others it meets ignorance towards its kindness and exaltedness. In the Western world, the idea about Islam never quits two pictures- either positive or negative. During past centuries Islam was often damaged in different ways by wars against it and by biased propagation or alteration. Roger do Pasqillah mentions in his book's introduction, where he presents Islam deprived from those negative things what the Western world ascribed to it:⁷ *'It is impossible to deny the progress achieved by Islam, in that time when other great religions move backward and retrogress. As Islam is exposed to random, purposeless attacks, the burning of which has increased after the events of September 11th 2001. West does not stop its humiliation and degradation towards Islam, this is to find justification for launching war against it. Then he adds: Islam has been exposed to misinterpretations, the effects of which are still alive in the European intellect up to now, to such a degree that it describes Islam by: fanaticism, fatalism and polygamy...etc.'*

Whereas Paul Findly emphasises the positives sides of Islam in his words: *'I have learnt, during the past phases of my life, that Islam, just like Christianity and Judaism, is deeply rooted in peace and in familial responsibility, in respect for religions and in modesty and justice for all mankind, under the aegis of one god's mercy. Verily, Islam is a universal, multicultural religion with different races, which calls upon brotherhood and equality among people, regardless to race, nationality or religious belief.'*⁸

3. Islam- religion and life

Allah created man and guided him to the crossing of two ways, way of good and way of evil. He left for him the possibility of choice; He also promised him reward and punishment. He did not left man without the detailed explanation of his every life and affairs of his existence. In some cases, He left the door of independent opinion open- due to differences of time and place, but without touching the essence. In the tradition, the Messenger (May Allah bless him and grant him salvation) says: (I left you on the basis of the brilliant and clear proof, its night is like its daylight. Only the doomed person may deviate from it.) The notion of 'Islam', by which Allah sent down and revealed the last of

⁶ Suratu-l-Hujurat Verse 13

⁷ Roger do Pasqillah: *Izhar al-Islam*, pp. 516. Maktaba ash-Shuruq al-Qahira

⁸ Paul Findly, *Op. cit.* P. 19.

His Books, the Qur'an, and by which He sent the Seal of His prophets and messengers, Muhammad (May Allah bless him and grant him salvation), then all what the Qur'an and the prophetic tradition have brought from belief, creed, acts of worship, morals, good manners, behaviour, conduct, all these concern and belong to mankind, to all of them. If man can understand it well and act according to it, the individual may progress, family may be firm, society may be coherent and state will prosper, way of life will be proper- to the degree of people's good conduct and integrity with the order of Allah. If they commit faults and misunderstand it and apply it in a wrong way, then their individual and personal and social lives will be disturbed- to the degree of their remoteness from it. Here, I can mention an example, however to Allah belongs the Supreme Example, if someone wants to buy a set, then the producer of this set provides him with a booklet, which contains instructions and directives how to use it and warnings. Then finally, you are given a guarantee paper, this cannot exceed some years. But Allah is our Creator, He knows better what serves us, what is good for us, for Allah created the soul and He said about it: *(By the soul, and Him who perfected him in proportion. Then He showed him what is wrong for him and what is good for him. Indeed he succeeds who purifies his own self. And indeed he fails who corrupts his own self.)*⁹ He awakened the desire for a thing and he awakened the fear of a thing. Finally He gave us a guarantee, not for a few years, but an infinite and endless guarantee of a comfortable life in this world and the felicity in Gardens of Paradise and in Firdaws in the Hereafter. This latter was made in different degrees - according to our perseverance and adherence to the law and our avoiding the prohibited. There a garden, there Firdaws, there is hell; there is a lowest part of Fire. Man was created on the innate nature and the Messenger (May Allah bless him and grant him salvation) says: *(Every new born is born on the innate nature. His family can make him a Jew, or a Christian, or a Magian.)* Just as the Almighty says: *(Allah's Fitrah (the Islamic monotheism) with which He has created mankind. No change let there be in the creation of Allah.)*¹⁰

In fact, this innate nature is represented in man's being created in order that he may be the slave of Allah, so this notion and idea is deeply rooted in his innate nature- called in Arabic al-fitrah. His manhood is not completed and his felicity is not perfected unless these requirements are fulfilled. This objective and essential feature are interconnected, it goes around its orbit, just like in man all kinds and forms of good things round about: rationality, moral sensitivity, aesthetic taste, his desire for his advantages, his generosity and so on. So man, according to the Islamic notion is not merely a gelatinous material, formed by conditions and civilizations, as claimed by some Western theories, nor is he foreordained to commit evil deeds, or to inherit such intentions, as claimed by the same theories. But man is created with a strong and firm innate nature that is never changed. Verily, the source of this religion is the Holy Qur'an which is like the divine guidance for all mankind and for all created. Allah obliged Himself to protect the Qur'an- with the exception of His previous Books that were altered. The Almighty said: *(Verily, We, it is we who have sent down the Remembrance, and surely, we will guard it.)*¹¹ This Qur'an will remain the same as Allah revealed it more than 14 centuries ago, and it will be the same till Allah will inherit the earth and all who are on its surface. Not a word can be changed in it and not a letter. As to man's opinions and dispositions, they are not taken into consideration as far as Islam is concerned. For they are not without faults and defects and deviation. Muslims' mistakes and deviations, during the course of history, the crime and punishment for these things

⁹ Suratu-sh-Shams Verse 7-10.

¹⁰ Suratu-r-Rum, Verse 30

¹¹ Suratu-l-Hijr Verse 9

concern those who committed them. Islam will not bear the burden of any of them. These acts and deeds are Islam's proofs against them, but these are not their proofs against Islam. For Islam is the religion of Allah and His Law and His guidance. It is not the speech of any man, nor the disposition or way of acting of some groups of people. In this respect and sense Islam builds and it does not destroy, it unites and it does not disunite, it strengthens, but it does not weaken, it calls upon the unity of the society, the unity of homeland and to its integrity, to the unity of the Islamic Community, thus striving for the unity of mankind, for their solidarity with common moral principles. Some may think that Islam does not care for freedom to the desired degree, in this one can find exaggeration. In fact, the Holy Qur'an has determined the most precious and most important freedom, this is freedom of thought. Nothing can approach this definition. Allah, the Almighty said: *(Then whosoever wills, let him believe, and whosoever wills, let him disbelieve.)*

Islam is characterised by a middle position, concerning everything, this is made one of the basic features of the Community, for Allah, the Almighty says: *(Thus We have made you a just nation, with a middle position)*¹² For this reason it represents the positive balance in all fields- be it related to creed, belief, or practical, material or moral facts. It strives for the life of the individual- by maintaining a balance between soul and body, between intellect and heart, between world and the Hereafter and between rights and duties on the one hand. On the other hand it sets up balances of justice between the individual and the society. It does not give the individual rights and liberties to the disadvantage of the group's benefits. On the contrary it gives the individual his rights and it also imposes on him duties towards the society, just like it gives the society its rights and imposes on it its duties towards the individual. These facts organise the laws of the Shariah. Allah, the Sublime, in the Wise Qur'an has prohibited, and also by the tongue of his Messenger (May Allah bless him and grant him salvation) the exaggeration and extremism concerning religion. This is due to the fact that Allah perfected His religion and perfected His blessings upon the believers and to the fact that the Glorious Qur'an is the basis and the Sunnah is the support, in a sense. He then does not leave anything without clear explanation, so the Almighty said: *(This day I have perfected your religion for you, completed My favour upon you, and have chosen for you Islam as your religion.)*¹³ Just as religion is facility and ease, there is no hardship in it. Abu Hurayra relates from the Prophet (May Allah bless him and grant him salvation) who said: *(Verily, this religion is ease, if anyone disputes with the religion he is defeated by its arguments. So be moderate and approach moderateness and correctness, and receive glad tidings and seek the help of the example and of the going out at the end of the day and the march at the beginning of the night.)*

Islam sets idea against idea, proof against uncertainty. So there is no compulsion in religion, this notion is confirmed by the following Holy Verse: *(There is no compulsion in religion. Verily, the Right Path has become distinct from the wrong path. Whoever disbelieves in false deities and believes in Allah, and then he has grasped the most trustworthy handhold that will never break. And Allah is All-Hearer, all-Knower.)*¹⁴ Ibn Kathir in his Commentary to this Verse says: *'That is do not compel anyone to embrace the religion of Islam, for its proofs, evidences are clear and distinct. It does not need that anybody be forced to enter it. But he who is guided by Allah to Islam, and whose heart is comforted, and whose intellect is enlightened will enter it by proof.'* Allah, the Almighty,

¹² Suratu-l-Baqara, Verse 143

¹³ Suratu-l-Ma'ida, Verse 3

¹⁴ Suratu-l-Baqara, Verse 256

says: *(And whomsoever Allah wills to guide, He opens his breast to Islam.)*¹⁵ So there is no coercion concerning thought, for Islam rejects violence to be a method and refuses terrorism to be means- be it on the parts of governors or on the part of the governed. It considers security, food, worship to be the essential features of life. The following Verse in the Holy Qur'an points out this fact: *(So let them worship the Lord of this House. Who has fed them against hunger, and has made them safe from fear.)*¹⁶ It believes in the purposeful and constructive dialogue, that can give the possibility to all sides to express themselves, as well as it prescribe the fulfilment of covenants, for Allah, the Almighty says: *(And fulfil the Covenant of Allah when you covenanted, and break not the oaths after you have confirmed them- and indeed you have appointed Allah your surety.)*¹⁷ It also adheres to objectivity and good manners when speaking, the Qur'an confirms this: *(And argue with them in a way that is better.)*¹⁸ Allah, the Great, also says: *(And argue not with the People of the Scripture unless it be in a way that is better.)*¹⁹ Verily, Islam is a universal religion, and the Messenger (May Allah bless him and grant him salvation) was sent to all mankind. Moreover Islam has preceded (the international declaration of human rights) by its thoughts, for the Islamic Shariah is not limited to the rights of the Muslims, but it also contains the rights of the non-Muslims, it honoured man- either Muslim or non-Muslim. It has raised its honour and position and has placed him above other created ones. Concerning this idea, Allah, the Almighty said: *(And indeed, We have honoured the children of Adam, and We have carried them on land and sea, and have provided them with lawful good things, and have preferred them above many of those whom We have created with a marked preferment.)*²⁰ By this Holy Verse one can see the clear equality between Muslims and others- concerning provisions, life and death- without any special preferment. The Muslim society is based on the elements of brotherhood and unity among its members. No racial fight can emerge in it, nor religious conflict, nor class fighting, nor battle between different schools. Every man is the brother; they are united by being slaves of Allah, and by being sons of Adam. This is confirmed by the Prophet Muhammad (May Allah bless him and grant him salvation), during his Farewell Pilgrimage. His words are like the first declaration of human rights: *(O People! Verily, your Lord is one. Your father is one. The Arab has no special right above the non-Arab, nor does the non-Arab above the Arab, nor does the red man above the black man, nor does the black above the red one, except in the case of piety.)*²¹

So Islam even if it is creed and belief in one sense, it is a system in another sense. Its basic principle is the following Holy Verse: *(Say: o people of the Scripture. Come to a word that is just between us and you that we worship non but Allah, and that we associate no partners with Him, and that non of us shall take others as lords besides Allah. Then if they turn away, say: Bear witness that we are Muslims.)*²² Islam respects man- whether this man is alive or dead, Muslim or non-Muslim. In the noble tradition from the Prophet (May Allah bless him and grant him salvation) we can read: *(If you see a funeral procession then stand up till it passes by you. One day a funeral procession went by him and he stood up. It*

¹⁵ Suratu-l-Anaam, Verse 125

¹⁶ Suratu-l-Quraysh, Verses 3-4

¹⁷ Suratu-l-Nahl, Verse 91

¹⁸ Suratu-l-Nahl, Verse 125

¹⁹ Suratu-l-Ankabut, Verse 46

²⁰ Suratu-l-Isra', Verse 70

²¹ Musnad al-Imam Ahmad

²² Suratu Al Imran, Verse 64

was to him: This is the funeral procession of Jew. He answered: is not he a created soul?)²³ Then his method was followed by the rightly guided Caliphs, in preserving the equal rights and honour of non-Muslims with the rights of Muslims- that is in their treaties and guarantees. This is a religious expression. For a Muslim it means that he worships Allah, the Almighty by preserving them, defending them, being kind to them and just. The Messenger ordered the Muslims to deal with them kindly and with righteousness. The Prophet (May Allah bless him and grant him salvation) urged the Muslims to show tolerance and tenderness and justice toward them. He emphasised this by his words and deeds, when he said: (*Whoever treats unjustly a confederate or curtails him or charges him above his capacity or takes something away from him, except if it is given of his own free will, then I will defend him on the Day of Resurrection.*)²⁴ If this expression hurts them, their feelings must be touched. Lesson is learned in named things not in names. This system provides them with freedom of belief and worship, it protects their blood (lives), their wealth, properties, as well as it protect Muslims, in an equal way. And it shelters them from injustice coming from inside, and it protects them from external hostility. It grants them rights and inviolability and responsibility, which are equal to those of Muslims. Rights and duties concern both groups. There are exceptional things, related to the religious difference. It provides moral (immaterial) and physical and legal guarantees and all what these rights ensure. Concerning this Allah, the Almighty said: (*Allah does not forbid you to deal justly and kindly with those who fought not against you on account of religion nor drove you out of your homes. Verily Allah loves those who deal with equity.*)²⁵ Every Muslim must show good behaviour and conduct towards other people, because: 'Religion is good behaviour.' He also bequeathed for the older person to be kind and gentle with a younger one, and for the younger person to be polite with the elder one. Especially if they are his parents. For Allah, the Almighty says: (*And We have enjoined on man to be dutiful and kind to his parents.*)²⁶ He also bequeathed good in connection with women, for the Prophet (May Allah bless him and grant him salvation) said when he was to die: (*As far as women are concerned, I bequeath good behaviour to you.*) Allah, the Almighty says: (*You had an excellent example and model (to follow) in the Messenger of Allah.*) Some may accuse the religion of Islam of lack of fairness toward woman. This accusation is either to poison the religion of Islam or it derives from ignorance concerning its teachings, by which Allah has honoured mankind- in this He did make any differentiation between man and woman. Allah, the Almighty says: (*Verily, We have honoured the children of Adam.*) And His words: (*Be he male or female, you are (members) of one another.*) And His words: (*And they (women) have rights, similar to those of their husbands over them*)²⁷ The Messenger of Allah (May Allah bless him and grant him salvation) says: (Women are sisters of men.) That is they are completely similar to them. In the Holy Qur'an we have a complete description concerning equality and reward, for Allah, the Almighty says: (*Whoever works righteousness- whether male or female- while he or she is a true believer, verily, to him We will give a good life, and We shall pay them certainly a reward in proportion to the best of what they used to do.*)²⁸ And as it is known, that woman in England was not able to dispose

²³ Sahih al-Buhari, Chapter Rights of the non-Muslims in the territory of Islam, p. 24. Dr. Salih bin Husayn al-Ayid, Kunuz Ishbiliya li-l-Nashr wa-l-tawzi, 1424

²⁴ Sunan of Abu Dawud, Chapter: Rights of non-Muslims in Islamic Countries, p. 53, by Dr. Salih bin Husayn al-Ayid, Kunuz Ishbiliya li-l-nashr wa-l-tawzi

²⁵ Suratu-l-Mumtahana, Verse 8

²⁶ Suratu-l-Ahqaf, Verse 80

²⁷ Suratu-l-Baqara, Verse 227

²⁸ Suratu-n-Nahl, Verse 97

of her wealth; her husband could give her permission. Islam gave the right to woman to possess her wages, so she could conclude a contract or donate something. In the Holy Qur'an we find a long sura (chapter) about woman, about the queen of Sheba, about the sister of Moses, and wife of Moses, and about Mary, daughter of Imran. Islam honoured women- as their being human- by prohibiting fornication, and when it ordered to cast down the eyes. This is honour and respect for woman. Islam's another honour for woman is that man was created for working and for pain. It is true that woman can inherit half of man's inheritance, for the Holy Qur'an says: *(to a male, a portion equal to that of two females.)*²⁹ But as an exchange for this man was made responsible for women (sister, mother, wife, and daughter). He bears the costs of living.

- Islam believes in the fact that Allah has created men, with different desires, and He has made the differences among men as means of competition for good things, for finally everything will return to Allah, and there will come reckoning. About this, Allah, the Almighty said: *(And We have sent down to you the Book in truth, confirming the Scripture that came before it and ruling over it. So judge among them by what Allah has revealed, and follow not their vain desires, diverging away from the truth that has come to you. To each among you, We have prescribed a law and a clear way. If Allah had willed, He would have made you one nation, but that (He) may test you in what He has given you. So compete in good deeds. The return of you all is to Allah, then He will inform you about that in which you used to differ.)*³⁰ This is why the opinion of others is taken into consideration- be it concerning religious knowledge or political issues. Diversity is really mercy and good thing, especially when it comes from plurality of opinions and from forming independent opinions. As far as the plurality of parties is concerned in the Islamic system, it is a legal fact, within the framework of pillars of Islam and its decisive regulations. Just like the plurality of groups, associations and movements working for the cause of Islam- as long as plurality is a plurality of diversity and specialisation and not a plurality of opposition. Islam is not satisfied with only its civilization that was flourishing yesterday, but it strives for inventing and forming a new, contemporary Islamic civilization. It accepts from today's civilization the best of what it has from science, technology, way of administration. But at the same time it preserves its originality and special traits. For this is the religion that connects earth with heaven, the divine values with human meanings, in this Islam's genuineness emerges and the spirit of the era. In it science and faith meet one another, truth and power. In it material innovation and moral exaltedness are balanced. It has the light of intellect and the light of faith. A civilisation in which constituents of Islam and its special traits emerge, along with its objectives and methods- in forming the individual, the family, the society, the state, and in orientating mankind to that which is better.

Islam also believes in the interaction between cultures and in the dialogue between civilizations, and in the mutual acquaintance of nations, in brotherhood of men- where ever they are. This Holy Verse can confirm this notion: *(O mankind. We have created you from a male and a female, and made you into nations and tribes, that you may know one another. Verily the most honourable of you with Allah is that who has piety. Verily, Allah is All-Knowing, All-Aware.)*³¹ It does not prefer any race to the other, but it gave priority to the kind of work. The Islamic civilization rejects to be dissolved in other civilizations or to miss its originality and characteristic traits. This is why it rejects all kinds of civilizational or cultural attacks or any kind of civilizational exploitation or foreign domination. It fights

²⁹ Suratu-n-Nisa', Verse 11

³⁰ Suratu-l-Ma'ida, Verse 5

³¹ Suratu-l-Hujurat, Verse 13

against the acceptance of incorrect methods, just as it fights against those who call upon these. Islam is characterised by realism, that is one of its the general traits. This civilization does not desire for idealistic atmosphere. It does not treat men as if they were angels, on the contrary it considers them to be men who can be correct or can commit mistakes. The usual habit of a Muslim, if he commits a fault, is repentance. Men can be straight or they can deviate. Islam accepts and acknowledges man's weakness, as well as the existence of good and bad. For this reason Islam is based on two principles. They are: awakening the desire and awakening fear. This means the wish and longing for the mercy of Allah and for Firdaws (Paradise), and fear from His punishment. About its realism: It honours man, praises him. And it does not place him to the lowest part among animals, but it neither places him into the position of being god. It accepts man as having soul and body, intellect and emotion, feelings, as being male or female, as being individual or a society. Islam addresses intellects and minds and rely upon them in understanding the religion, and the world. It calls upon science and excellence in it and to take its latest methods. At the same time its rules must reign all fields. Islam considers thinking and search for knowledge as kinds of worship. Everything that the Community needs is a personal duty. Staying behind contemporary science is considered to be objectionable. As Islam urges independent opinion and modernization, it fights against stagnation and blind imitation. It believes in the continuity of progress and development. Shariah does not place obstacle in front of any new thing, not is it unable to solve any problem. The religion of Islam concentrates on preparing the individual to be able to oppose and confront the challenges of his era. It calls upon search for knowledge and science and to spread them. As it is mentioned in the first Verse that was revealed to the Prophet (May Allah bless him and grand him salvation): *(Read! In the Name of your Lord Who has created. He has created man from a clot. Read! And your Lord is the Most Generous. Who has taught by the pen. He has taught man that which he knew not.)*³² And as the Prophet (May Allah bless him and grant him salvation) said: *(Search for knowledge is a personal duty for every Muslim.)* Islam is a peaceful religion; it strives for realising social justice, joint responsibility among members of a society, economic justice, and the co-existence between religions in freedom and security.

- Islam urges jihad, but it must begin with fight and struggle with the soul against desire. This can be reached by adorning ourselves with all what Allah orders and abstaining from all what he prohibited and by not attacking others. Allah, the Almighty said: *(And fight in the Way of Allah those who fight you, but transgress not the limits. Truly, Allah loves not the transgressors.)*³³ Jihad has different grades; the uppermost of them is the fight in the Way of Allah. The Messenger (May Allah bless him and grant him salvation) showed its method, principles and values of war and of jihad. We have a tradition from Sulayman bin Burayda, from his father, from A'isha who said: *'When the Messenger of Allah (May Allah bless him and grant him salvation) appointed an emir (leader) for an army or for a military detachment, he ordered him the fear of Allah and to all of those who were with him from the Muslims. Then he said: Make your raid under the Name of Allah, in the Way of Allah. Fight those who disbelieve in Allah. Make raid, but do not exceed the proper bounds and do not act treacherously, do not mutilate, do not kill new-born child. If you meet your enemy from among the polytheists, then call them to three principles. If they accept any of them, accept it from them and do not hurt them. Invite them to Islam. If they comply with this request, accept it from them. Then invite them to migration from their homes to the homes of the Emigrants. If they reject it, then tell them that they will be like the Bedouins of*

³² Suratu-l-Alaq, Verse 1-5

³³ Suratu-l-Baqara, Verse 190

*Muslims, and they will have no share in the booty nor in fay' (booty obtained without fight). They will have their share only if they fight with the Muslims. If they refuse this, ask from them the jizya (head tax on free non-Muslims in Muslim country). If they comply with this request, accept it from them. If they refuse it, then ask the help of Allah against them, and fight them. If you besiege the people of a fortress and they want that you should place them under the protection of Allah and the protection of His Prophet, do not do this. But provide them with your protection, for it is easier to guard your protection than to guard the protection of Allah. If they want that you should put them under the command and rule of Allah, do not do this. But put them under your rule, for you do not know whether you reach the decision of Allah concerning them or you miss it.)*³⁴,

- Verily, the whole life of a Muslims is jihad after jihad. He strives for reaching a noble life and for the education and upbringing of the family. This is jihad. Travelling for search for knowledge is jihad. Abstaining from disobedience or avoiding committing it, is also belongs to the notion of jihad in the soul. Reverence of the parents and obedience to them are also parts of the jihad. There is a tradition of the Prophet (May Allah bless him and grant him salvation) transmitted by Ibn Umar (May Allah be pleased with him), who said: *'A man came and asked permission from the Prophet (May Allah bless him and grant him salvation) to go with Him to jihad. The Prophet (May Allah bless him and grant him salvation) said: Are your parents alive? He answered: Yes, they are. He said: Then make jihad concerning them.'*³⁵ One has to observe the fact that the reverence of the parents and their service is preferred to jihad. This is why I do not understand why some people plot against the religion, while some others try to put it aside in such societies which still try to adhere to it, by the mere proof that this instigates to terrorism. Verily, those who strive for emptying the society from religion, they willingly neglect the fact that the religion refines and polishes behaviour among men and it also prevents them from committing mistakes. This is based on the principle that Allah is seeing the slave, and the armies (angels) of Allah are recording every small or great deed. This is confirmed by His words: *(And indeed, we have created man, and we know what his own self whispers to him. And We are nearer to him than his jugular vein. (Remember) that the two receivers (recording angels) receive, one sitting on the right and one on the left. Not a word does he utter but there is a watcher by him ready. And the stupor of death will come in truth: This is what you have been avoiding, And the Trumpet will be blown- that will be the Day whereof warning (had been given). And every person will come forth along with an (angel) to drive (him) and an (angel) to bear witness.)*³⁶ This is why fear of Allah, secretly and openly, can hold back the created from committing an evil deed and from following the desires and the Satan. Allah has ordered His slaves to fear Him, and has made it a condition for faith in Him. The Almighty said: *(It is only Satan that suggests the fear of his supporters, so fear them not, but fear Me, if you are true believers.)*³⁷ Allah, in His Book made a promise to those who fear Him, and He also praised them, by His words: *(But for him who fears the standing before his Lord, there will be two Gardens)*³⁸

So man has to possess three things: love, fear and hope. For if heart in its way towards Allah, the Sublime is like a bird. Love is its head, and fear and hope are its two wings. If head and the two wings are safe then the bird can fly in peace and safety. If the head is cut

³⁴ Bulughu-l-Maram fi Adilla al-Ahkam, 267-268., by Ibn Hajar al-Asqalani, dar al-Qalam, Beyrut.

³⁵ Transmitted by Abu Dawud, at-Tirmidi, an-Nasa'i and in the two Sahihs.

³⁶ Suratu-l-Qaf, Verse 16-21

³⁷ Suratu Al Imran, Verse 175

³⁸ Suratu-l-Rahman, Verse 46

off, the bird dies. If the bird misses its wings, it becomes the target of every hunter and predatory animal. So the limitation to one of these three features means deviation from the truth and insufficiency of conduct. Here one could ask those who claim that one must fear from religion. How can one be afraid of such a religion?

As a conclusion we can say that the religion of Islam represents the Law of Allah, from the moment Adam and Noah came as the first prophets, till the last of them, Muhammad (May Allah bless him and grant him salvation), and till Allah will inherit the earth. It came to perfect and complete all that was before it. Allah has obliged Himself to preserve it. This is from among the miracles of the Qur'an. It also came to guard man's dignity and honour and in order that he may live a life of ease and security- without terrorism. One can also notice that every time when an issue is connected and related to the Middle East and the Gulf region, religion will not be the most important factor, but the power centre and strategic concerns. The Western world fears from the Islamic threat, within the religious aspect, when it threatens specific, physical interests. It uses the language of spread and generalisation. Its aim is to damage and hurt Islam to such a degree that no difference may be made, in some cases, between Islam and Arabic as a race, nation and geographical sense.

Kingdom of Saudi Arabia's Position concerning Contemporary Issues

The Kingdom of Saudi Arabia has borrowed its law and legislation (Shariah, canonical law of Islam) from the Book and the Sunnah (traditions of the Prophet Mohammed- peace be upon him). These two sources form a framework what the Saudi policy never surpasses in its affairs and relationships. It is undoubted that the Kingdom's perspective and vision concerning contemporary issues is corresponding and parallel with the directives of the Pure Islamic Religion. Islam's standpoints concerning these issues do not differ from that of the Kingdom. This can be clearly observed in the central and axial points of this policy in the midst of the latest changes and developments on international level. The international arena is influenced and afflicted by negative and positive changes, which can be different according to the geographical position of a given country, and according to the interests, influence and well-founded, invariable facts. The Kingdom is a part of this world, it influences it and it is influenced by it. Saudi Arabia has expressed and outlined its point of views about these developments and events.

1st. The Kingdom's standpoint concerning the New World Order:

The Kingdom urges the organisation of an international human system, based on new partnership between the developing (underdeveloped) countries and the developed countries, on the basis of co-operation and joint responsibility and international economic relationships-relying on justice and equality. This must be founded on mutual benefits and on mutual responsibility. The Kingdom of Saudi Arabia expects that the twenty-first century may be a century ruled by justice, not by brutal force. It hopes that true belief in plurality will be prevailing. It is required that all sides and every country may participate in making decisions concerning affairs of present and future. This system can replace attempts of exclusion, isolation, elimination and neglecting others. We are awaiting a world in which moral system guides human behaviour, and in which banners of justice and mercy and those of intercommunication between nations are raised high, thus realising security and stability and peace for the whole mankind.

2nd. The Kingdom's vision about globalization: Positive and negative facts.

The Kingdom's standpoint concerning globalization is based on the fact that this should not only mean opening markets, but it must mean expanding and granting opportunities for everybody. According to our understanding, the objective of globalization is to ameliorate life's quality, to stop poverty, and to put an end to ignorance and to be able to cure illnesses. Globalization means competition and competition means awakening ambition and determination and will and coupling and harmony between originality and the contemporary, and between mindful understanding and openness to others and acknowledging them. It can open doors wide for innovation, creativity and initiatives. It may represent a vital force and may grant unprecedented opportunities and possibilities. It also imposes challenges and risks by producing pressure on national economies and social systems. To limit globalization's negative elements, the peaceful progression of financial and commercial market liberalisation must be respected, and the necessary reforms must be effectuated. It is appropriate to strengthen and consolidate international financial organisations in order that these might confront crises and control consequences. To cooperate with globalization following one single method must be avoided. Characteristic, cultural traits in every society must be respected.

With regard to the importance of technical progress, as a basic condition of participating in the positive elements of globalization and to profit from it, it is necessary to facilitate the movement of technique and mechanism to the developing countries, and to help them to take advantage of the informational and communication wealth. At that moment, the burden of creating an appropriate environment is laid on the developing countries by means of activation of economic market mechanism and giving the principle role to the private sector.

Signs show that globalization began to decrease and lessen acuteness of poverty, as a complex challenge. Nevertheless to confront it represents an urgent necessity that might be carried out by means of adopting complex, comprehensive reform politics. In fact, opportunities to intensify progress have been multiplied, as well as decreasing the burden of poverty and means of realising progressive objectives in the poor countries, due to reform efforts and to efforts to lessen the burden of debts. It is evident that these efforts are still less than desired, more work and activity are needed in the shadow of world trade slowdown and price instability of basic commodities.

3rd. The Kingdom's Position concerning 11th September Events

The Kingdom of Saudi Arabia has expressed its condemnation concerning the explosions and terrible and inhuman attacks which took place in the two Towers of the World Trade Center, Manhattan, New York, and against the building of the Pentagon, Washington. Official sources emphasised the Kingdom's condemnation of terrorism and mentioned its continuous efforts and activity, on international level, to fight against terrorism and against all forms of it. Verily the terrible catastrophe, that hit the United States due to the base and villainous terrorist act, killed thousands of innocent people and it caused huge, tremendous financial losses and heavy damages. We are still suffering from its consequences. The Kingdom of Saudi Arabia observes, with bewilderment and heavy condemnation, all what happened. It absolutely condemns all those who committed this cruel crime, which exceeded the farthest limits of inhumanity and barbarism.

If the Kingdom of Saudi Arabia is blamed for the fate of Bin Laden, then the United States of America is to be blamed with greater reason. For we all supported the mujahids

who wanted to liberate Afghanistan from Soviet occupation. In those days the term 'mujahid' was used in mass media as a synonym of someone who fights for the sake of liberation. At that time the mujahids were honoured with praise and laudation, they were also invited to the White House. Moreover an American hero like 'Rambo' adopted their cause and fought in the forests and deserts of Afghanistan, side by side with these mujahids.

The ideology followed by Bin Laden can be summarised, according to his opinion, by the refusal of the legitimacy of Islamic States' governments, with special regard to the Kingdom of Saudi Arabia. This aims at the re-foundation of an Islamic Caliphate under the leadership of al-Qaida organisation. The latest copy of this plan urges the demolition and annihilation of the Saudi State, then it calls upon realising the unity among the Islamic states, headed by Bin Laden. To achieve this objective, al-Qaida must create a breach between the Kingdom of Saudi Arabia and the United States of America. There is no doubt about the fact that the 11th September events represent the best way to achieve this goal, especially in that case when 15 Saudis are present on the list of participants. It is not difficult to understand the causes and reasons why Bin Laden and his group chose Saudi persons to commit their outrageous crime in the United States. What one cannot understand is that 15 persons from the mujahids were Saudis, then this mere fact could be enough and sufficient to make a nation with a population of 20 million persons responsible for this atrocious and disgusting acts.

4th. The Kingdom's position concerning terrorism

The Kingdom of Saudi Arabia was exposed and subjected to terrorism, for we saw the explosions in Riyadh on 12 May 2003. These explosions confirm that the Kingdom is from among those states which are exposed to terrorist acts. On several occasions, the Kingdom has confirmed and stated its vehement and intense refusal and condemnation, disapproval and criticism concerning all kinds of terrorism. The Kingdom is against it. It co-operates and takes its part in the activity of the international efforts to fight against terrorism. The Kingdom's position was not a new position, neither was it the result of events of 11th of September. The Kingdom condemns it for a long period. The Kingdom is not satisfied with the mere condemnation, but it has called upon international coalition to eradicate it. Just as the Kingdom has expressed its readiness and willingness to contribute to the activity, within the framework of a collective, international effort, led by the United Nations, which aims at the definition of terrorism's phenomenon with all its forms, without eclecticism and duality and to handle its causes and to eradicate its roots in order to create international stability, security. Terrorism has no homeland, nor has it religion or nationality. This is why the fight against it surpasses the capacity of one single country or a single society. It requests and requires the co-operation of the whole international community, with their rallied and joint forces and efforts. In this respect the Kingdom has supported and contributed to the international efforts to fight against terrorism, for it was from among the first states which ratified and confirmed the recommendations of the forties of a financial work team, this was in 1999. Then the preliminary works of whitewashing of money plan was completed and that of fight against financing terrorism. The Kingdom took the first step to apply the regulations of the Security Council, related to freezing the accounts of terrorist persons or groups. On domestic level, financial transfers are subjected to a severe system, for no money transfer is allowed only by means of banks. Charity organisations in the Kingdom may not work, only after they have obtained a special authorisation. Their activity and their accounts are subject to supervision and control, carried out by specialised governmental authorities. The Kingdom has striven for re-organising these organisations in order that they

might be supervised in a greater degree and to see their activity with greater transparency, and to put them under the control of the Foreign Ministry. In order to control the Saudi charity organisations, outside the Kingdom, a Royal decree has been issued that limits and restricts the donations and granting going abroad, to one direction, so as nothing can leak or flow out from these accounts to any suspicious activity. The Kingdom did not stop at this stage. It presented solutions. The speech of the Saudi Foreign Minister, at the International Conference of Human Rights, held at Vienna, June 1993 contains the following: *(It is from among the blessed signs that the international community deals with human rights and basic freedoms. So in order that we can be successful in respecting these rights, we have work hard, with devotion, to realise the following:*

First: *The outrageous violation of human rights, which we witness in our days, must be stopped- like collective expulsion, racial cleaning in Bosnia-Herzegovina or neglecting the right of Palestinian nation in Palestine.*

Second: *Co-operation, with a united and objective standard, with the international problems concerning violation of human rights.*

Third: *Application of ideas of human rights which observe the natural diversity of societies, their habits and traditions and beliefs.*

Fourth: *Not to use human rights as means of non-justified intervention in other states' affairs.*

Fifth: *Economic and social progress must be carried out by the protection and strengthening of human rights.*

Successful realisation of these objectives is to avoid hastiness in setting up mechanisms and taking measures which could deepen the conflicts and not to neglect those critical points which emerged during the preparatory works of this Conference. The final document of the Conference must be taken into consideration, along with the considerations of the Islamic Community and those of Group 77 and the non-aligned movement, and the considerations Asian, African and Latin-American groups- if we really want to reach a common ground that can realise human rights' internationalism and the guarantee of its application.)

5th. Kingdom of Saudi Arabia's position concerning the Palestinian Question and concerning the situation, in the Middle East, that results from the previous

The Palestinian question is one of the central points in the Saudi Foreign policy. The Kingdom has confirmed the right of the Palestinian nation on all levels. The problem has to have wider horizons and must have broader aspects like the Arabic aspect or the Islamic aspect or the international aspect. The Palestinian Liberation Organization, beginning from its birth in May 1964, enjoys the diplomatic and real support of the Kingdom-on official and national levels. After the war of October in 1973, and due to the policy followed by the King Faisal, consisting in using petroleum as an effective influencing tool acting on this question's behalf, these factors bestowed supplementary and increasing Arabic and international support upon the Palestinian Question and the Palestinian Liberation Organization. During the Conference of Lahore, 22-25 February 1974, the King Faisal played an important and efficacious role in order that the Conference could recognise the Organization. Owing to this effort announcement of recognition followed in succession. On 21 September 1974, the communiqué of the Governments of Cairo and Damascus was issued, in which they recognised the Organization as the legal and exclusive representative of the Palestinian Nation. In the same year, in October, the United Nations Organization decided to invite PLO as an observer member. This resolution was accepted with the

majority of votes, 105 against 4 'no' votes (the United States, Bolivia, Israel and Dominican Republic). The Kingdom mortgaged its relations with other countries for the sake of the Palestinian question, since the Saudi-American relations were afflicted by half-heartedness, alienation, in the era of President Truman due to his standpoint concerning the Palestinian question, and to his personal role for the sake of division, and to his policy aiming at establishing the Jewish state.³⁹ As a corroboration of the Saudi opinion, refusing the principle of division, the Saudi Foreign Ministry published a communiqué, in which it confirmed that the Kingdom refused the division of Palestine. This also mentioned that the Kingdom supported the decisions issued by the Arab League to protect Palestine against a rising Israeli state inside it. The Saudi diplomatic efforts had the greatest influence when the Middle East Conflict culminated and reached its highest point when the Israeli army besieged the Residence of the Palestinian Authority and its leader Arafat, in Ramallah, and when it committed massacres in Jenin and Khan Yunus. These facts stimulated and obliged the Crown Prince to visit the American President. The advisors of Bush said: „Verily, the Crown prince enjoys the respect of Bush, due to his argumentation during his visit concerning the Palestinian-Israeli conflict.” The Emir visited Crawford, carrying with him a book containing pictures about the suffering of Palestinians, as well as a 10 minute video tape about children exposed to rifle-fire and to hand-to-hand fighting with Israelis. So the Saudi Crown Prince introduced the problem to the president Bush by saying: „Can You do something or no?” This visit brought about relief and détente of the crisis.

55 years have past and the Israeli occupation is still overwhelming the population of Palestine, who are suffering from different kinds of crimes, injustice and subjugation. Verily the constant violence on the occupied Palestinian territories will not abate, till the Palestinian nation has not obtained its legal rights which are acknowledged by the international community, and international legal regulations have ratified and confirmed them. These rights acquired legal nature and status on the authority of agreement, signed by different Israeli governments with the Palestinian side. But obligations and commitments included by these agreements are put aside and neglected by the Israeli side- either in order to continue the occupation or due to its behaviour toward the Palestinian nation and its legal sovereignty. Verily the policy of siege and blockade and famishment and devastation and annihilation of properties and desecration, sacrilege of the sacred things contradict not only the texts of the agreements, but they mean an evident violation of every conventions and legal practice and international human laws. One can add to this the continuous practice of Sharon's government, which tries to put aside and neglect the Palestinian authority that was set up according to the Oslo Agreement. It also tries to isolate the Palestinian regions and to demolish the basic structure. When there is nothing left to be destroyed, Sharon began to use the method of putting under arrest and killing the Palestinian leaders. He has explicitly declared and with impertinence that Israel will never adhere to any agreement or entente and accord with the Palestinians, including the Oslo Agreement.

The Kingdom of Saudi Arabia considers that the starting point to leave this critical situation lies hidden in Israel's understanding and accepting the importance of the existence of a Palestinian state, based on constitutional legitimacy and legal entity. This could assure to it the necessary capacity to negotiate and to solve those related problems which cannot be neglected or to skip it, if we want to put an end to this aggravated situation in the occupied territories. For the whole situation forebodes the evil and unfavourable results, the price of which will be paid dear both by Palestinians and Israelis. According to our opinion

³⁹ William K. Amrika wa-l-Arab wa Isra'il- ashar sanawat hamasa 1967-1976. Tarjama Abdu-l-Azim Hammad, dar-al-Maarif, al-Qahira, 1979, p. 41

the independent Palestinian state, based on constitution would be respected and accepted by all Palestinians. This could determine the bases and principles which govern and rule the relationship with the State of Israel. This might be a guarantee not only for the Palestinians but also for the Israelis. For the Israeli side, at that moment, could assure to itself the possibility to co-operate with a legal entity, with a well-defined legal form and features and a national authority bearing the responsibility of negotiations with the neighbouring countries about the future of their relationships. This state could recognise clearly the defined and outlined responsibility. This objective deserves an international activity that may lead the Palestinian nation out of the depth of human and living sufferings. This is why it is our duty to take the necessary, sufficient and effective measures to place the Palestinian problem to the top of the road that leads to the desired reconciliation. As far as the total and comprehensive reconciliation is concerned, the Kingdom of Saudi Arabia deems that the Arabic Peace Initiative, issued by the Beirut Summit, is an initiative based on Arabic consensus and on international legal decisions, related to this struggle that may lead to signing a peace treaty. According to which the complete Israeli withdrawal may be realised, as an exchange of natural relationship between Arabs and Israel.

6th. The Kingdom's standpoint concerning the Iraqi occupation

The Kingdom of Saudi Arabia has confirmed that our world, in the past century suffered from a lot of destruction, from great human catastrophes and misery. These might be characterised by bloody confrontations, where violence, struggle and hatred were prevailing. In our present world, which is interlaced by interests and in which the mutual interdependence among nations has increased, mankind's security and stability has become connected with the international community's strong belief and success in avoiding wars and getting rid of violence and in opposing terrorism and in reconciliation of disagreements, in solving conflicts in a peaceful way and in strengthening the culture of peace, dialogue and in supporting co-operation and tolerance and mutual understanding. This is why the Kingdom, even from the beginning of the Iraqi crisis, expressed that it wanted a political solution of this crisis. Particularly when Iraq presented 'a clear promise without any ambiguity' to the Arab states, confirming in it that it would adhere to the United Nations resolutions.

When the Saudi Foreign Minister appeared on the screen of the American CNN, he explained saying: '*We believe that the road is ready and prepared for a political solution*'. About the domestic situation the Minister said: 'Saddam's destiny can be defined by the resolution of the Iraqi nation, but it may depend on the American military presence in Iraq if Iraq would be attacked.' He added: 'A permanent change cannot be realised by an occupation carried out by foreign forces. For Iraq is not Japan, and Saddam is not the Japanese emperor Hirohito.' At this moment, it is also desired that efforts be abundant in order to solve the Iraqi problem, with all its sides. It is also desired that the United Nations, and the member states of the Security Council and especially the United States of America and the United Kingdom bear responsibility for all what happens in Iraq. They must protect Iraqi rights, its cultural heritage, they also have to enable it to rule and administer its affairs. Thus Iraq must recognise its own responsibility. It has to exploit its own natural resources. This is also the policy of the Kingdom. And it will strive, along with the international community, for rebuilding stability and development in Iraq. We are totally convinced of the fact that the United Nations must have its central role in rebuilding Iraq and setting up a national Iraqi government. According to this standpoint Iraq must return to the international

community, as a member state in the Arab League, to be able to practice its rights and to fulfil its duties within legal, international sphere.

7th Kingdom of Saudi Arabia's position concerning the Great Middle East Plan

Kingdom of Saudi Arabia's policy is opposing every reform process, that is imposed from outside, even if it believes in reform process as a principle to be continued with its internal interests that are in harmony with interests, values and will of nations. But a reform in any region cannot be carried out only within the region itself and within the countries forming that region. But Middle East countries do not need any opinion concerning realisation of democracy or counsel by means of asking for others' opinion. The Region's countries are fully aware of how to deal with their societies. If there arises here any refusal of how (how to proceed and how to apply the notion of democracy), it is not only on the part of governments, but it is the denial and refusal of any foreign intervention in the Middle East affairs, on the part of nations in the Middle East Region. Governments and nations are fully aware of what must be done in the Middle East. The dangerous element is the connection between reform and creating peace in the Middle East. If this connection and connectedness are effectuated reforms will not lead to peace. This might be one of the reasons why countries have refused the principles of the plan, as it happened earlier. Some states have even abstained from participating in the conference. According to the Kingdom's standpoint it is not permitted to connect reform with creating peace. The reverse and contrary is true. It is not permitted to stop progressing toward peace for reform is not completed. This logic was not evident earlier, but we hope that it will be, due to the latest ideas which were solved. The Middle East, in its present sense, does not mean to separate the Arabic personality from the Arabic part by means of what is called Great Middle East. It is now limited to the Arab countries and Turkey, in addition to Iran and Afghanistan. We think that the principal reason of some countries' abstention is that the problem does not need conference, if countries could rally on the reform side. But if alliance is asked, for the sake of peace, as it is mentioned, then in that case everything is different.

8th The Kingdom of Saudi Arabia and human rights

The Government of the Kingdom of Saudi Arabia adheres to noble and sublime objectives which call upon the observance of human rights and his dignity. These are dealt with according to the Islamic principles and values in which the Kingdom believes. This commitment is determined in the constitutional system of jurisdiction, which fixed a great number of principles related to human rights. These were incorporated among the specific paragraphs and texts- based on the Islamic Shariah (Paragraph seven). The State defends human rights in several different fields, like guarantee for the rights of the citizen and his family (Paragraph twenty-seven), or observance of social security and insurance system, or providing work-places for all who able to work (Paragraph twenty-eight), education and health care for every citizen (Paragraphs 30 and 31). Limitation of someone's disposition or its suspension or his imprisonment is not effectuated only according to the laws of the constitutional system (Paragraph 35). Punishment must be personal. Crime and punishment must be based on legal text or on constitutional text, without retroactive effect to the system (Paragraph 38). Universality of human rights and related values and principles, borrow their legitimacy, on international level, from cultural and civilizational diversity prevailing in the world. These cannot be applied for all societies unless the cultural, social, religious and civilizational diversity of different societies are taken into consideration. In this context, the

Kingdom of Saudi Arabia, by emphasising the universality of human rights and the inevitable observance of social difference and the principle of cultural particularity of the world's nation, it emphasises not to use this particularity as means of violation of human rights. But this must be an important factor that can strengthen care and attention paid to human rights and to its observance. I want to add some more standpoints related to the Kingdom, which on the part of some organizations and states served as overbidding and putting pressure. From among these:

Freedom of Belief (Religious tolerance)

As far as the religious tolerance is concerned, the Kingdom of Saudi Arabia accepts the principle of religious tolerance and deals with it with great attention. The special rapporteur praised the meaning of religious fanaticism in clauses (47, 48), in his report that was presented to special committee in the UNO, number A/52/477, date 16th October 1997. At the same time he expressed his thanks to the Government of the Kingdom for its continuous positive behaviour concerning this subject. The non-Muslim residents in the Kingdom of Saudi Arabia are dealt with just like every Muslim, this is to comply with the legal regulation (They have the same rights and duties as we do.) They enjoy complete rights and basic liberties which are given to them by the constitutional system. From among these we can mention freedom of life, related to individuals, freedom of belief system of work, and practice of religious ceremonies for non-Muslims, for Paragraph (91) concerning work and workers determines (The employer must behave towards his employee with an appropriate respect and he has to avoid any kind of word, act that could touch their dignity or religions.) As well as Paragraph (149) of the same system determines (Friday is the official holiday, a day of rest, with full wage, but by the consent of the specialised Office of Work, employer can change this day by any other day of the week, provided that the number of work days may not surpass 6, and the workers must have the right to perform their religious duties.) As to non-Muslims, they must have the right to perform their religious ceremonies at their special places; the system does not permit to oppose them or to annoy them. Every one who commits hostile deeds against them will be punished.

Women's rights

As far as women's rights are concerned, every law of the Kingdom, all of its systems deal with both sexes, without any discrimination or exception. The Islamic Shariah does not differentiate between man and woman, regarding rights and duties, this is based on the words of the Almighty (They, the women, have rights and duties, in a fair way.) The Kingdom of Saudi Arabia, in all of its systems, has confirmed that any kind of discrimination is forbidden, for the Kingdom joined the agreement concerning stopping any kind of racial discrimination. The specialised authorities in the Kingdom inspect that woman may enjoy all the rights and duties, imposed by the system, as right to work, health and social care, their protection from poverty, charge free education- in all degrees.

Torturing of Prisoners:

As far as torturing of prisoners is concerned, the systems of the Kingdom pay great attention to the protection of human rights, so the Kingdom prohibits in a decisive way all kinds of torturing prisoners, it punishes every one who would do so. About this fact Paragraph (289), of the Royal Order, Number 33 of 1977 speaks: (Wrongdoing or hurting

prisoners and those who are in custody is forbidden definitely. Disciplinary, punitive measures are to be taken against the civil or military staff who commit hostile or brutal deeds against prisoners or against persons in custody...) No sentence is to be pronounced concerning avowal or acknowledgement, resulting from punishment or compulsion.

Death penalty (Religious laws and punishment)

As far as religious laws and punishments are concerned, the Kingdom of Saudi Arabia adheres to the method of the Islamic Shariah in determining the religious laws or judgements in such a way that this, in itself, be a punishment for the criminal, and it may serve as a deterrent and admonition for others. For the theory of deterrence by punishments is a basic theory in the Kingdom of Saudi Arabia. This can lessen and decrease the spread of crime and corruption. The Kingdom, and praise be to Allah, is a country where crime rate is relatively low. The Kingdom applies death penalty in the case of great and dangerous crimes, after these crimes are announced publicly in mass media, with the elucidation of phases of legal procedure. In this legal procedure 12 judges participate, in its different phases. So the Kingdom applies death penalty, but it limits this to those which are the most dangerous for the society, such as smuggling of narcotics and drugs, murder, highway robbery. The criminal sentenced to death must be adult, sane acting willingly, not under compulsion.

The Kingdom of Saudi Arabia is characterised by unique traits, these are different from those of other societies. Among these characteristic traits one can find positive or negative ones. In spite of all this, this society will be characterised by its social (tribal) heritage- with the mixture of habits, traditions and religion. As far as the Pure Faith is concerned, this is considered to be the characteristic feature of the Saudi individual, then the society which belongs to the system of the state. Then the state is the only lawfulness that can co-operate with all what is in harmony and accord with all its citizens, within the right of sovereignty, enjoyed by every state. For relations are based on mutual interests among states. And perhaps the most appropriate would be if characteristic traits of societies and variety in cultures, traditions and belief may go beyond development of relations. This is from the principle of imam ash-Shafii who said: (The right opinion may accept mistake and others' opinion may be wrong but accepts the right and correct one.) Working in accordance with this may help to understand all sides of variety and diversity that one may find on the other side. For we have to know that there are no absolute truths, everything is relative- being either right and correct or wrong.

A Mitteleuropa gondolat fejlődése és gyakorlati-politikai megvalósulása a weimari Németországban

A versailles-i szerződéstől Stresemannig

Az 1918-as őszi összeomlást követően Németország aláírta 1919. június 28-án a versailles-i békediktátumot. A békekonferencián a francia tárgyalási készség egy biztonsági doktrínán alapult, melyet stratégiai megfontolások motiváltak. Franciaországnak nemcsak az volt a célja, hogy Németországot a lehető leginkább meggyengítse, hanem, hogy biztonsági rendszerén keresztül saját hegemónisztikus szándékainak minél jobban érvényt tudjon szerezni, s ezáltal megakadályozhatónak vélte a korábbi német Közép-Európa tervek megvalósítását. Ezen a biztonsági rendszeren belül azoknak az újonnan létrejött országoknak szántak kulcsszerepet, melyek mindig is a német Mitteleuropa-tervek és a „*Drang nach Osten*” elsődleges céljai voltak. A francia elképzelések alapvető hibája az volt, hogy bár Németország gazdaságilag kimerült, katonailag pedig legyőzött, de nagyhatalmi pozícióját nem veszítette el, a vereség nem volt totális, megmaradt egy későbbi újra felemelkedés lehetősége. Az első világháború előtti, és a háború alatt keletkezett Közép-Európa-elképzelések sem merültek feledésbe. 1919-ben, Németországban Mitteleuropa felépítésének lehetőségére hosszútávon nem láttak kevesebb esélyt, mint a háború előtt, sőt a teljes hegemonia megszerzését is elképzelhetőnek tartották háború nélkül.¹ Ráadásul a vereség és a gazdasági összeomlás ellenére a „*klasszikus elitek*”, akik a nagyipart, a tőkét, a nagybirtokot és a katonai hatalmat a kezükben tartották, megőrizték korábbi pozíciójukat. A monarchiából köztársaságba való átmenet idején azok a pártok – szociáldemokraták, baloldali liberálisok, centripártiak –, amelyek a leginkább kritizálták a bismarcki és vilmosi időkben a porosz „*kisnémet*” megoldást, szintén megőrizték befolyásukat. A Wilhelmstraßen a vereséget követően szinte azonnal megfogalmazódott a „*hivatalos*” külpolitikai stratégia. Először rendezni kell a jóvátételi kérdést, következő lépésként meg kell oldani az egyoldalú leszerelés és fegyverzetcsökkentés problémáját, majd a harmadik fázisban a békeszerződés területi határozatainak revíziója keleten: Danzig, a korridor, Kelet-Felső-Szilézia. S ha e kérdéseket már megoldották, a távlati célok között első helyen az Anschluss szerepelt, mint a német vezetésű Mitteleuropa kiinduló pontja. Közép-Európa megteremtése olyan elképzelése volt Németországnak, melyben a Birodalmat az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaival, a Balkánnal, Lengyelországgal és a Baltikummal gazdaságilag, majd később politikailag is összekapcsolja.² Mivel Németország a háború után nem rendelkezett deviza- és aranytartalékkal a jóvátétel fedezéséhez, egyetlen megoldásként a külkereskedelmi mérleg aktívvá tétele kínálkozott azzal a lehetőséggel, hogy a jóvátétel rendezését követően újra uralja a közép-európai piacot, amit viszont Franciaország szeretett volna elkerülni.

A fiatal köztársaság nemzetközi stabilitásának visszaszerzése alapvető feltétele volt a rendszer megszilárdításának. A feladat a megváltozott erőviszonyok következtében nem tűnt könnyűnek, különösen a Balkánon. A dél-európai fővárosokban a háborút követő években a német diplomatáknak szembesülniük kellett azzal a problémával, hogy kívánsá-

¹ HILLGRUBER, Andreas: „*Revisionismus*”, Ansprache in Köln 1983. 54.

² MATIS, Herbert: *Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen in der Zwischenkriegszeit*, IN: Plaschka, R. G.: *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Wien 1995. 237. (továbbiakban: PLASCHKA)

gaikat nem kezelik kitüntetett figyelemmel. Berlin azonban minden lehetőséget megragadott a politikai elszigeteltség enyhítésére. Az első sikert az 1920 nyarán megkötött cseh-szlovák-német kereskedelmi szerződés jelentette, majd a kezdeti nehézségek után Jugoszláviával is létrejött a megállapodás a legnagyobb kedvezmény elve alapján 1921-ben. Ugyanezen év szeptemberében Walther Rathenau és a brit kormány között lezajlott tárgyalások következtében a német külügyi hivatal jelentős sikernek könyvelhette el, hogy a brit fél is elismerte a német gazdasági érdekeket a közép-európai térségben.

A német diplomácia következő sikerét az 1922-es rapallói szerződés jelentette, melynek pszichológiai jelentőségén túl a Mitteleuropa-tervek szempontjából is nagy jelentősége volt, s ennek középpontjában Lengyelország állt. Varsó bár központi szerepet kapott a francia keleti biztonsági rendszerben, a szovjet-német megegyezés csökkentette jelentőségét azzal, hogy Lengyelországgal szemben mindkét államnak követelése volt, s ez lehetőséget adott az együttes fellépésre. Rapallo után a nyugati diplomácia azt a következtetést vonhatta le, hogy Németország számára fennáll a lehetőség saját külpolitikai céljainak megvalósítására. Ez azonban a közép- és dél-európai államokat irritálhatta, mert ők Genfben a francia-német viszony további romlásában bíztak, hogy saját külpolitikai mozgásterük bővüljön. Ehelyett a Moszkvával történt megegyezéssel Németország megerősödve távozott, ami a két nagyhatalom közé szorult országokat nem nyugtatta meg.

Az 1920-as évek elején keletkezett írárok, tanulmányok kiemelkedő figyelmet szenteltek a keleti, délkeleti területnek, és különösen a nemzeti-konzervatív irányzathoz tartozó szerzők látták Németország újra felemelkedésének, politikai konszolidációjának lehetőségét a balkáni térségben. Jürgen Elvert három tanulmányt emel ki: Karl Hoffmann *Der kleineuropäische Gedanke*, Max Hildebert Boehm *Europa irredenta* és Walter Vogel *Das neue Europa und seine historisch-geographischen Grundlagen* című munkáit.³ Mindhárom egy német központú Mitteleuropa-képet vázolnak fel a 19. századi elgondolásokra alapozva. E tervek mindegyike elutasítja a „nyugati”, a demokratikus-parlamentáris politikai rendszert, amely „összeegyeztethetetlen a német jelleggel”, s ugyanezt teszik a weimari köztársaság politikai rendszerének megítélésekor is.

Karl Hoffmann jobboldali „ifjúkonzervatív” publicista a kontinens ellen irányuló brit-amerikai hegemoniatörekvésben látta a legfőbb veszélyt. „Kiseurópai” javaslata szerint Európa újjászületése csakis abból a belső európai centrumból történhet, mely a későbbiek során szoros kapcsolatot építene ki Finnországgal s a Baltikummal. Szerinte Ukrajnát is számításba kell venni, mivel „az összes út az ellenséges Keletre mindig csakis Ukrajnán át és keresztül vezet”. A Balkán-félszigetet újra német befolyás alá kell vonni, mivel nincs a térségben másik nagyhatalom, csak a Német Birodalom. A közép-európai területek maradvékát újra össze kell fogni, hogy a régió működőképes legyen, így a német-osztrák szövetséget magától értetődőnek tekintette. „Ebből a kiszélesített nemzetközi bázisból egy új és biztonságosabb közép-európai platform nyerhető.” A háború szerinte bebizonyította a gyarmatoktól való függés hátrányait, ezért sokkal erősebb egy „ésszerűen megszervezett mezőgazdaság, mely a hazai gazdaságot erősíti”. A háború megmutatta, hogy milyen nagy az összefüggő területek értéke, így a Birodalomnak meg kell szereznie a nagy keleti mezőgazdasági területeket és a Kaukázus ásványi kincseit. Hogy ez megvalósulhasson, létre kell hozni a gazdaságilag és politikailag egységes „Kiseurópát”, mely azonban csak megfelelő számú lakosával lesz elég erős. A kormánynak ezért meg kell akadályoznia a gazdasági problémák miatti kivándorlást, „így a keleti területeket mindenképpen nyitva kell tartani”. Az ellenség által hangoztatott német expanziós törekvésekkel szemben úgy interpretálta

³ ELVERT, Jürgen: *Der Balkan. Eine europäische Krisenregion in Geschichte und Gegenwart*, Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1997. 145. (ELVERT 1997). ELVERT, Jürgen: *Mitteleuropa!*, Stuttgart 1999. 56-69. (ELVERT 1999.)

tervét, hogy az nem a német hódítást hirdeti, hanem csak a Nagy Ottó, Oroszlán Henrik és a Német Lovagrend óta mindig is fennálló német keleti irányú terjeszkedést folytatja, „a nyugat-európai és a tulajdonképpeni európai kultúr-térség határait tolja keletre”. „Meg kell tartanunk és nem szabad szem elől téveszteni a célt, nem akarhatunk örök időkre a második sorban állni. A cél az európaizmus. Vagy jobban mondva: az kellene, hogy legyen.”

Walter Vogel, a berlini Humboldt egyetemen szerzett földrajz diplomát. „Das neue Europa” című tanulmánya jókora adag spengleri pesszimizmust tartalmaz. Mitteleuropa problémaköréhez geopolitikai szempontból közelített, és egy tisztán, jól körülhatárolt közép-európai „térrendezési perspektíva” szükségességét hangsúlyozta. 1921-ben megjelent írásában rámutat a szerinte most elmúló és az új Európa között fennálló ellentmondásra. Szerinte a régi Európa „süllyedő Római Birodalom [...] egy része külsőleg civilizáció, de belül teljesen barbár [...] nyugat-európai-amerikai diktatúra, vagy félázsiai megjelenési forma brit-angolszász, orosz és zsidó cézárak alatt”. Az új, eljövendő Európának „katolikusnak” kell lennie, „nemzetinek”, de „föderatív” alapon, „agrár-paraszti” és „ipari-szövetkezeti” módon kell szerveződnie, és „kevesebb civilizációval kell rendelkeznie, mint a 19. század, de talán mélyebb belső kultúráltsággal”: Vogel sajátos fogalomrendszerén keresztül kínál Európának, és azon belül is Közép-Európának alternatívát. A parlamentarizmus megtartása és egy „rendi-paraszti” szisztéma megférnek egymással, hiszen ezek a „közép-európai térségben száz éves hagyományra tekintenek vissza, melyet először a francia forradalom, tehát egy nyugati [!] esemény rombolt le”. Vogel érvrendszerében visszanyúlik a 19. századhoz. Legtöbbször a Wilhelm Heinrich Riehl által íródott „Land und Leute”-ra hivatkozik, mely egy nép szerves természete és a hazája között fennálló viszonyt elemzi. A Vogel által is átvett „nemzet és természet” fogalom, illetve ezek kapcsolata később megjelenik a nemzetiszocialista eszmében is, mint a misztikus „Blut und Boden” gondolata. Természetesen, ahogy a nácikat sem, úgy Vogelt sem zavarta érvrendszere elavultsága, hiszen a „nép és természet” ilyen fajta kapcsolatán már a merkantilisták is túljutottak, az intenzív technikai fejlődés pedig egyenesen megcáfolta azt. Az újonnan felépülő Európában Németország eljövendő szerepével és helyzetével kapcsolatban Vogelnek nem volt határozott elképzelése. A középkori, szuverén nemzetállamok eszméjét hirdette annak ellenére, hogy tisztában volt Európa gazdasági és infrastrukturális egyesítésének szükségességével. Bizonytalan volt az egységesítés módszerében, hogy ezt egyetlen államnak, esetleg diktatúrával kellene-e végrehajtania, vagy ez az európai államok önkéntes csatlakozása alapján valósuljon-e meg.

Walter Vogel Európa újjárendezéséről írott fejtegetéseiben a „népi” (völkisch) fogalom és jelző előkelő helyet kap. Ugyanebből az aspektusból közelít a harmadik, Max Hildebert Boehm által íródott Mitteleuropa tanulmány. Spenglerhez hasonlóan Boehms is abból indul ki, hogy a „Nyugatot az önszétmarcangolódás pusztulása” fenyegeti. Véleménye szerint a hanyatlást a „korporatív-európai érzület” akadályozhatná meg, de a közelgő veszély tulajdonképpeni okához, mely az európai kontinenst fenyegeti, nem fér kétsége: „Még nem jött el az idő, ami a térségek pontosan meghatározza, amely mint az újraálmódott Európa természetes tagja, a mi nézőpontunkból ered. De megjegyzendő, hogy Közép- és Kelet-Európa mellett mind Délkelet és mind a skandináv Észak is egy sajátos egyéni formát nyerhet, amikor az az előfeltétel megvalósul, mellyel az európai gondolat önmagában áll vagy bukik: a francia kontinentális hatalom lerombolása”. Ezek a célok az 1923-ban megjelent „Europa Irredenta” című könyve utolsó fejezetében olvashatóak. Ebben Boehm többek között követeli az egymás elleni, értelmetlen, belső-európai határharcok befejezését, és helyette egy kontinentális „térpolitikailag egészséges” újrafelosztást kíván. Boehm elutasítja a nyugat-európai, parlamentáris rendszert, ehelyett „korporatív-rendi-népi” szisztémát ajánl Németországnak, hasonlót a későbbi náci rezsimben megvalósultakhoz. Szerinte Kö-

zép-Európa irracionálisához az európai nemzeti háborúk vezettek, amelyek az „*alkony szélére sodorták a Nyugatot is*”. A vallást elutasította, mely viszont Karl Hoffmann katolikus nyugat-mozgalmában központi szerepet kapott, helyette inkább a „*Nation*”, a „*Natinalität*” és a „*Volk*” fogalmakat használta. A „*Nyugat világcivilizációja*” teljesen különbözik a német „*külön úttól*” és a közép- és kelet-európai modelltől, ezért Mitteleuropa feladata az, hogy visszanyerje saját, egyéni formáját. „*Ez annak a századnak a nagy feladata, amelyben élünk.*” Alternatívaként a „*múlt századi összeurópai állami abszolútizmustól való elfordulást*”, egy „*az állami mindenhatóság feletti önkéntes önkorlátozást*” és nagyobb cselekvési szabadságot „*az állami mechanizmusoktól megszabadított független népiségnek*” ajánl. Úgy gondolta, ezzel hatástalaníthatóak a nemzeti feszültségek, s csak egy „*korporatív-európai*” érzület mentheti meg a Nyugatot a Spengler által is használt „*Fel-lah*”-ban való elsüllyedéstől.

Az első világháborús vereség után négy évvel, 1922-ben jelentette meg Otto Dix „*Politische Geographie. Weltpolitisches Handbuch*” című művét. Dix már korábban is foglalkozott Mitteleuropa kérdésével, s 1917-ben írt „*Zwischen zwei Welten. Die Völkerbrücke des Balkan*” című tanulmányában olyan szövetségről elmélkedett, mely a Duna, a Dardanellák, az Elba s az Eufrátesz közötti területeket tömörítené a Hamburg-Kuvait tengely mentén. „*Ha Nagy Frigyes Porosz Birodalma a XVIII. században még elégséges volt az egyensúly fenntartásához, a XIX. században ez már Bismarck Német Birodalmát igényelte, ma pedig, amikor a normális mérték Anglia, Oroszország és az Egyesült Államok óriásbirodalmaira duzzadt föl, az egyensúly egy Közép-Európát (Mitteleuropa) látszik megkövetelni.*”⁴ Határozottan tagadja, hogy a német imperializmus ugyanolyan agresszív lett volna, mint a többi, s Közép-Európa megalkotásának tervét abból vezeti le, miszerint „*Oroszország érdekei itt nem egyetlen állam, de egész Közép-Európa érdekeit keresztezték*”.⁵ A korábbi Mitteleuropa-tervekhez hasonlóan ő is a kelet-felé való terjeszkedést jelöli meg a német külpolitika számára. Előrenyomulás Oroszországba a Keleti-tengeren és a Fekete-tengeren át, s a Németország által birtokba vett területek forgástengelye a Hamburg-Kuvait vonal. Később Dix olyannyira elkanyarodik a geopolitika irányába, hogy 1926-ban már ezen a címen jelenteti meg újabb művét.⁶ Ebben német-Ausztria csatlakozna a birodalomhoz, s ehhez a központi német területhez azután később a skandináv országok, Dánia, Németalföld és Svájc is tartozna. De Mitteleurópát nem csak a germán államok alkotnák, hanem Finnország és a Baltikum, Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország, valamint a balkáni országok közül Románia, Jugoszlávia, Bulgária és Görögország is. Így egy olyan erős, német vezetésű központi hatalom jönne létre, melyet nem veszélyeztetne Oroszország nyugati irányú expanziója.

Vessünk egy pillantást az „*osztrák ügyre*”. Az első világháborús vereséget követően azonnal lehetőség kínálkozott a „*nagynémet*” megoldás megvalósítására azáltal, hogy az osztrák parlament 1918 október 21-én kimondta a Habsburg Birodalom német tartományainak Németországhoz való csatlakozását. A versailles-i szerződés kimondta a két terület egyesülésének tilalmát, de ezt mindkét országban az önrendelkezési jog súlyos megsértéseként értelmezték. Miután az 1918-as őszi Anschluß kísérlet meghiúsult, 1920 tavaszán újabb közép-európai javaslat bukkant fel. Az elképzelés szerint a Habsburg és Wittelsbach dinasztia restaurációjával egy egységes katolikus monarchia jött volna létre Münchentől Bukarestig. Ezek a „*nagynémet*” elképzelést hangoztató csoportok keresték a kapcsolatot a bajor szeparatistákkal. Az elképzelésben a katolikus Ausztria kulcsszerepet játszott, hiszen

⁴ LENDVAI L. Ferenc: *Közép-Európa koncepciók*, Áron Kiadó, Budapest 1997. 186.

⁵ *Im.* 186.

⁶ DIX, Otto: *Geopolitik. Lehrkurse über die geographischen Grundlagen der Weltpolitik und Weltwirtschaft*, 1926.

a bajor szeparatisták szemben álltak az északi protestáns német tartományokkal, ezért csak az osztrák területekkel megvalósuló egység jelenthetett esélyt. Miután azonban a hivatalos német politika egyre jobban eltávolodott a baloldaltól, s a jobboldali tendenciák újra jelentkeztek, a bajor mozgalom elvesztette jelentőségét.

Az 1920-as évek elején nemcsak a „konzervatív forradalmárok” vagy a bajor szeparatisták számoltak a német revízió és felemelkedés lehetőségével. A különböző elképzeléseket nem lehet csak a jobboldali irányzatokhoz kötni, hanem a szociáldemokraták, a polgári és különböző kulturális vagy ipari körök szintén Versailles hatása alatt álltak, s ezért nemzeti alapokra helyezkedtek. Gustav Stresemann 1920 novemberében megjelent cikkében már a német külpolitika aktiválásáról írt, „amelyben Németországot nemcsak mint »az Európában és a Földgolyón élő összes német szellemi középpontjának« nevezi, hanem egyidejűleg utalt azoknak a népeknek a függőségére attól a politikától, amelyet Németország a versailles-i békeszerződés által teremtett külföldön élő németekkel kapcsolatban folytatott, és amelyek német kisebbségük miatt rá voltak utalva arra, hogy Németországgal jó kapcsolatban éljenek”.⁷ A cikk amiatt érdekes, hogy Stresemann úgy vonult be a politikai köztudatba, mint aki a győztesekkel modus vivendit szeretne kialakítani. E tanulmányban viszont egyetlen szó sem esik a nyugatiakkal való együttműködésről. A tanulmány a hivatalos német külpolitika 1919 és 1923 közötti bizonyos mértékű irányvesztettségét tükrözi, mely nem csak a háborús vereségnek volt köszönhető, hanem legalább ennyire a nyugati hatalmak ellenséges magatartásának, bosszúpolitikájának, hiszen szerintük Németország volt felelős a világháború kirobbantásáért, s ezért követelték az egyoldalú leszerelést. A német külpolitika 1919 és 1923 között a keleti vagy nyugati irányvonal, a defenzív vagy offenzív taktika között vívódott, sokszor volt improvizatív, de ugyanilyen bizonytalan és kapkodó volt a győztesek politikája is. Stresemann, mint a Német Néppárt (DVP) parlamenti frakciójának vezetője, tisztán látta a német külpolitika lehetőségeit. „Miután hadseregünk nincs, két erőforrás maradt számunkra. Az egyik az egységes nemzeti gondolkodás és érzület. A másik a német gazdaság.”⁸ Máshol így ír: „Úgy gondolom, a világgazdasági összefüggések kihasználása mellett az egyetlen eszköz, amivel újra nagyhatalommá válhatunk, gazdasági erőnk. Ezzel a külpolitikai feladattal ma minden külügyminiszternek tisztában kell lennie”.⁹

A stresemanni időszak

A weimari külpolitika stabilizációja Gustav Stresemann nevéhez fűződik. A „teljesítési politikával” szembehelyezkedő jobboldali nacionalisták „hazafias” és számos egyéb titkos szövetségben tömörültek, melyek katonai körökkel is tartották a kapcsolatot, s a politikai gyilkosságoktól sem riadtak vissza. A külügyminiszter politikáját a jobboldali nacionalisták mellett a nehézipari körök támadták hevesen, az exportorientált vegy- és elektromos ipar részéről, mely csak konszolidálódott külpolitikai viszonyok között érvényesülhetett, sokkal kevesebb bírálat érte.¹⁰

A konszolidáció hátterét adta a német balkáni kereskedelmi pozíciók visszaszerzése, melyet 1924-re már újból tényként lehetett kezelni, ami alól egyedül Románia jelentett ki-

⁷ ELVERT 1999: 76.

⁸ *Im.* 80.

⁹ SCHRÖDER, Hans-Jürgen: *Deutsche Südosteuropapolitik 1929-1936. Zur Kontinuität deutscher Außenpolitik in der Weltwirtschaftskrise*, Geschichte und Gesellschaft, 1976/2. sz. 7.

¹⁰ KRAMBERGER, Angelika: *Politische und wirtschaftliche Neuordnungskonzepte für Mitteleuropa von 1918 bis 1933*. Diplomarbeit zur Erlangung des Magistergrades der Philosophie eingerichtet an der Geisteswissenschaftlichen Fakultät der Universität Wien, 14.

vételt. Stresemann-nál a nyugatiakkal kötött megállapodások abszolút előnyt élveztek, de ennek az „európai hatalmi koncert” megújulásához kellett vezetnie, ugyanakkor emiatt a keleti és balkáni politika nem szenvedett hátrányt, hiszen az „újra felemelkedés” gazdasági alapjait csak az itteni kereskedelmi-gazdasági pozíciók biztosításával érthette el a német külpolitika. A német „Balkán-politika” sikerét az is elősegítette, hogy a térség országai állandóan a két nagyhatalom összjátékára orientálódtak.¹¹

A német külpolitika eszköztárához tartozott a birodalomtól elszakított területek német kisebbségének támogatása, és az olyan területeken élő német nemzetiségek megsegítése, akiket fel lehetett használni a külpolitika sikere érdekében. „A háború előtt a külföldi németiség támogatása és összefogása lényegében a kultúrpolitikára, az iskolai és egyházi közösségekre, a művészetekre és a sajtó pártolására szorítkozott. Mivel azóta a külföldi németiség gazdaságilag sokszorosan szorult helyzetbe került, ezek az eszközök egyedül már nem elégségesek. A külföldi németiségnek ma gazdasági támogatásra is szüksége van, ha birtokállományában meg akar maradni. [...] A helyesen értelmezett segélyakció célja csak az lehet, hogy kielégítsük a legsürgősebb szükségleteket ott, ahol közvetett vagy közvetlen politikai érdekek forognak kockán, és hitelközvetítés révén folyósítsuk azokat az összegeket, amelyek az ottani németiség megtartásához feltétlenül szükségesek.”¹² Stresemann a külföldi németiséget a közép-európai pozíció megerősítésére és az aktív külpolitika számára akarta felhasználni. Erről tanúskodik 1926 augusztusi emlékirata. „Gazdasági vonatkozásban a közép- és alsó-Duna országai számunkra természetes értékesítési területet jelentenek; [...] Törekvésünk arra irányul, hogy szerződéses szabályozással [...] a német gazdasági tevékenység számára megfelelő alapokat teremtsünk ezekben az országokban.”¹³ Egyértelműen látszik a kontinuitás a korábbi Mitteleuropa-tervek és a stresemanni külpolitika között, hiszen a Balkánnak, akárcsak List vagy Naumann idejében, kiemelkedő szerepet szántak. A Nyugattal történt „megbékélés” és Locarno következtében ezek a területek csak átmenetileg veszítettek jelentőségükből, hogy a világgazdasági válság idején újra felértékelődjen. Stresemann a Balkánt és Közép-Kelet-Európát ugyanúgy a kontinentális német vezetésű Mitteleuropa erőtartalékának szánta, mint elődei.

A külügyminiszter óvatosan kezelte és közelítette meg az Anschluß kérdését. A St. Germain-en-Leye-i szerződés megtiltotta Ausztria Németországhoz való csatlakozását, de a reálpolitikusok tisztában voltak vele, hogy ez a tiltás önmagában kevés. Az Anschluß megakadályozandó, Ausztriát több kelet-közép- és dél-európai gazdasági, politikai szövetségbe is megpróbálták bevonni. Németország túl gyenge volt ahhoz, hogy ez ellen nyíltan fellépjen, így Stresemann instrukciói szerint ezt minden egyéb eszközzel meg kellett akadályozni. Erre a német gazdasági nyomás látszott a legalkalmasabbnak, mivel a háború utáni belső piac még mindig szűk volt a német ipari termékek felvételére. Stresemann összehangolta az Anschluß kérdését Mitteleuropa és kisebbségi politikájával, s egy 1925-ös kabinetülésen megjelölte a titkos irányvonalat, mely szerint a cél „egy olyan állam, melynek politikai határai az összes német népi részt magában foglalja, leginkább azokat, amelyek Mitteleuropa zárt német területein élnek és a Birodalomhoz való csatlakozást óhajtják”. Ebben a közép-európai birodalomban „a mi néptársaink mellett az idetartozó idegen nemzeteket is német állami fennhatóság alá kell helyezni”.¹⁴ Kiemelt fontosságot tulajdonított az Anschlußnak, de tisztában volt vele, hogy a nemzetközi helyzet még nem érett meg a kérdés nyílt eldönté-

¹¹ NÉMETH István: *Európa-tervek 1300-1945. Visszapillantás a jövőbe*, ELTE Eötvös Kiadó 2001. 255.

¹² Gustav Stresemann titkos emlékirata az európai külföldön élő németiség számára nyújtandó 30 millió birodalmi márka összegű hitelről, 1926. március 23. NÉMETH: 300-302.

¹³ Gustav STRESEMANN: *A külföldi németiség felhasználása a birodalom érdekében*, 1926 augusztus, IN: NÉMETH: 302-303.

¹⁴ KRAMBERGER: 19.

sére, így visszafogottan kezelte, hiszen erre hivatkozva Lengyelország, Csehszlovákia s néhány délkeleti állam „keleti Locarnót” követelhetne, mely hosszútávon veszélyeztetné a Mitteleuropa-koncepciót. Ausztria és Délkelet-Európa viszonylatában Stresemann egész hivatali ideje alatt csak korábbi politikáját folytathatta, ami kizárólag az Anschluß kérdésének nyitva tartására összpontosult, amely 1927 után a Franciaországgal és Nagy-Britanniával való kiegyezési törekvések mögé szorult.¹⁵ Figyelemre méltó az 1926 augusztusi, a német-osztrák dél-európai viszonyt elemző emlékirat. Eszerint „Németországnak alapvető érdekei vannak Dél-Európában, s célja a kapcsolatok elmélyítése Csehszlovákiával, Romániával, Jugoszláviával, s olyan partneri viszony kiépítése, mely nemcsak a térség országainak Németországtól való függőségét fokozza, de ugyanakkor gyengíti a francia és brit befolyást is”.¹⁶ Az ausztriai pozíciók megerősítését szolgálta az 1925-ben megkötött kétoldalú kereskedelmi megállapodás, mely megkönnyítette a német tőke részesedését az osztrák vállalatoknál.

Mivel Németország nem léphetett fel sikeresen egyszerre minden konkurensével szemben, a külügyminiszter a külpolitikai prioritásokat figyelembe véve 1925 februárjában biztonsági paktumot ajánlott a nagyhatalmaknak. A Locarnó-szerződések stabilizálták a nyugati hatalmakhoz fűződő kapcsolatokat, s megereméződött Nagy-Britanniával, Franciaországgal, Belgiummal és Olaszországgal a megegyezés lehetősége, mely feltétele volt Németország népszövetségi felvételének. A szerződés, és a Franciaországgal kötött gazdasági megállapodás azt a célt is szolgálta, hogy Németország Kelet-Közép-Európa és Dél-Kelet-Európa felé irányuló gazdasági expanziója ne ütközzön francia ellenállásba.

Locarnóhoz hasonlóan jelentős sikerként könyvelhette el a német külügy a Szovjetunióval kötött 1926. április 24-i barátsági megállapodást. A „Berlini Szerződés”-ben Németország semlegességéről biztosította a Szovjetuniót egy harmadik hatalommal való háború esetén. Ez a közép-európai politikának is tágabb mozgásteret biztosított, hiszen a francia szövetségben lévő Lengyelország csak Németországon keresztül kaphatott érdemi segítséget, s ennek a Wilhelmstraße bizonyára magas árat szabott volna. A külügyminiszter biztosította Csicserin szovjet külügyi népbiztost, hogy Németország semmilyen körülmények között nem fogja a lengyel-német határokat garantálni. Stresemannak azonban nem voltak illúziói a kommunizmus és a Szovjetunió valódi szándékait illetően, azonban a pillanatnyi politikai érdek és a külpolitikai elszigeteltség feloldása megkívánták erkölcsi, világnézeti aggályai félre tételét. „A Nyugat és Kelet közötti választás kérdése a Népszövetségbe való belépésünk által nem történik meg. Választani az ember csak akkor tud, ha katonai hatalom áll mögötte. Ez nekünk sajnos hiányzik. Nem válhatunk sem Anglia kontinentális törévé, sem nem mehetünk bele egy szovjet-német szövetségbe.”¹⁷

A külügyminiszter a hivatalos népszövetségi és „megbékélési politika” mellett a követéseket az egységtörekvések érdekében fokozott aktivitásra utasította, melyek a gazdasági előrenyomulás titkos eszközének számítottak. Hogy ez az aktivitás a Mitteleuropa kérdésben nem hozott sikert, bizonyítja Stresemann Csehszlovákiának tett 1928 májusi vámuniós javaslata. Eszerint a német-osztrák-csehszlovák vámunió képezné a későbbi „Európai Egyesült Államok” magját. Beneš saját ellenjavaslatát terjesztette be, mely kisméretű gazdasági együttműködést feltételezett a közép- és dél-európai kisállamok között, hiszen egy olyan nagyhatalom bevonását, mint Németország, nem tartotta célszerűnek, s helyette a francia-német megbékélés további elmélyítését ajánlotta. Ez Stresemann eredeti stratégiáját igazolta, mely abból a helyes premisszából indult ki, hogy a német Mitteleuropa-tervek

¹⁵ NÉMETH: 258.

¹⁶ ELVERT 1997: 151.

¹⁷ HILLGRUBER, Andreas: *Die gescheiterte Grossmacht*, Düsseldorf 1984. 65-67.

megvalósítására csak akkor van lehetőség, ha a francia-német viszonyt rendezik, s Locarno e kényes egyensúlyban csak az első lépést jelentette.

A külügyminiszter külpolitikáját szinte minden oldalról folyamatos bíráló érte, és neheztette az is, hogy nem rendelkezett szilárd parlamenti többséggel, így külpolitikai szándékait lepleznie kellett. Ugyanakkor politikai konszenzus alakult ki az összes német párt között Versailles revízióját illetően, s ez bizonyos mértékben megkönnyítette Stresemann helyzetét. Például Erich Koch-Weser, a Német Demokratapárt (DDP) elnöke 1929-ben megjelent könyvében¹⁸ a német-lengyel és a német-belga határ korrekciójáról, az Anschluß elkerülhetetlenségéről, valamint a határokon túli német kisebbségről, mint az eljövendő német nagyhatalmi státusz lehetséges bázisáról írt. Hasonlóképpen egybecsengett ezzel a „*Hofgeismarer Kör*”-be tartozó Otto Jacobsen 1926-ban megjelent írása. „*Németország sorsa az, hogy taktikai szükségszerűségből belépjen a Népszövetségbe. Ez ma is feltételezi mindazok helyeslését, akik támogatják a népet, az államot és a nemzetet, és akik ismét érvényt akarnak szerezni a német népnek. A célunk Nagy-Németország.*”¹⁹

Érdekes néhány szót ejteni az 1925-ben Bécsben szerveződött „*Mitteleuropäischer Wirtschaftstag*”-ról (MWT), annak ellenére, hogy ez nem német szervezet volt. Két szempontból azonban Németország vonatkozásában is jelentős volt. Számos német vezető gazdasági személyiség vett részt az MWT tanácskozásain és a német munkacsoportban, akik többi európai kollégáikhoz hasonlóan tisztában voltak a Párizs környéki békék következtében kialakult autark gazdaságpolitikának a térségre ható káros következményeivel, és a fokozódó gazdasági lemaradás tényeivel. Ezért a német szakemberek is a gazdasági összefogás gondolatát hirdették, ugyanakkor nem voltak kétségeik, hogy Németország a világháborús vereség ellenére később ebben a gazdasági egységben meghatározó és számára előnyös helyzetben vehet részt. Ebből a felismerésből következik az MWT másik jelentősége: a szervezet magyar tagja, Hantos Elemér körül szerveződött meg egy MWT-n belüli szárny, mely a korábbi német közép-európai gazdasági hegemoniából és különböző Mitteleuropa-elképzelésekből okulva Németország kizárását szerette volna elérni. A „*kisközépeurópai*” elképzelést egyes jugoszláv és csehszlovák képviselők is támogatták. Hantos és hívei irréálisan Ausztria bevonását egy közép-európai vámunióba Németország egyidejű kizárásával szerették volna elérni. Ezért Georg Gothein, a német csoport egyik szervezője, későbbi elnöke, megpróbálta az MWT-t úgy befolyásolni, hogy megakadályozza a németellenes tendenciák megerősödését, s ne alakulhasson ki egy egységes közép-európai blokk, mely a későbbi Mitteleuropa-elképzeléseket megakadályozhatná. Hantos annyira ellenezte Németország bevonását bármiféle tárgyalásba, hogy a Budapesten tartott ülésre az MWT német tagjai nem kaptak meghívást. Stresemann taktikájának, „*megbékélési politikájának*” következtében a külügy hivatalosan nem vett részt az MWT munkájában, hanem a csoport német tagjain keresztül próbálta meg elképzeléseit érvényesíteni. A kezdeti rendszertelen anyagi támogatás a külügyben végbemenő 1929-es szemléletváltozásokat követően vált aktívabbá, s a külügy megpróbálta az MWT-t saját céljainak szolgálatába állítani. A szervezet 1931. február 13-án „*Középeurópai Gazdasági Ülésszak – Német Csoport*”-t alakult. Erre az időszakra, a már Max Hahn által vezetett irodában a nehézipar döntő befolyásra tett szert, s az ipari szövetség (RDI) és a külügy is fokozott anyagi támogatásban részesítette.

Az 1920-as években a különböző gazdasági csoportok mellett Németországban egyre nagyobb hangsúlyt kaptak a geopolitikai elképzelések. A már említett Otto Dix-hez hasonlóan közelítette meg a Mitteleuropa-kérdéskört Adolf Grabowsky politikatudós is. Szerinte az Anschluß „*geopolitikai szükségszerűség*”. Az Ausztria-Magyarország fönnállásához kap-

¹⁸ KOCH-WESER, Erich: *Deutschlands Außenpolitik in der Nachkriegszeit (1919-1929)*, Berlin 1929.

¹⁹ ELVERT 1999: 80.

csolódo „*monarchikus*”-territoriális Közép-Európa kép nála „*völkisch*”-geopolitikaiba fordul: eszerint Közép-Európa mindenekelőtt Németországból, Német-Svájcból, Német-Ausztriából s a hozzá visszacsatolt Dél-Tirolból állna, melyhez a német gazdasági és kultúrszféra körébe vont területek: Lengyelország és a Baltikum, Csehszlovákia, Magyarország és Románia, valamint Jugoszlávia (Dalmácia és Macedónia nélkül) csatlakoznának.²⁰

A geopolitika legnagyobb képviselőjének, Karl Haushofer-nek szerkesztésében jelent meg 1924-től a *Zeitschrift für Geopolitik* című folyóirat, melyben a főszerkesztőnek és munkatársainak jelentek meg a tanulmányai. A *Zeitschrift für Geopolitik* a hitleri hatalomátvételig megőrizte igényességét és tudományos színvonalasságát annak ellenére, hogy a közép-európai német dominanciát és az erre alapozott világhatalmi pozíciókat hirdette, s ezt mindvégig tudományos, igényes és racionális megfontolások alapján tette. *Geopolitik der Pan-Ideen* című művében öt nagy övezetet különböztet meg: Európát, a Brit Birodalmat gyarmataival, Észak-Amerikát dél-amerikai befolyási övezeteivel, Oroszországot és Kelet-Azsiát. A kérdés az Oroszország és Németország között „*törmelék-zónaként*” elhelyezkedő „*Köztes-Európa*” Közép- vagy Páneurópához való integrálása. Haushofer elképzelése szerint a német vezetésű Mitteleuropa Németországból, Ausztriából, Svájból, Csehszlovákiából, Magyarországból, Lengyelországból, a Baltikumból, Romániából, Bulgáriából, Jugoszláviából, Albániából és Görögországból állna, keleti határa a német kultúra elterjedésének keleti határa lenne.

Nemcsak a hivatalos birodalmi kormányzat – igaz, nyilvánosan soha nem hangoztatta –, hanem magán-, fél-állami-, és állami szervezetek is kidolgozták sokszor egymással együttműködve az újabb Mitteleuropa-elképzeléseket, s ezeket különböző fórumokon, rádióban, folyóiratokban népszerűsítették. Ebbe a körbe illik a szintén Karl Haushofer szerkesztésében 1928-ban megjelent *Bausteine zur Geopolitik* című tanulmánykötet, melyben különböző nemzetiségű szerzők tanulmányi találhatók, amelyek a Közép-Európa-kérdéskörrel foglalkoznak földrajzi, politikai és nemzetiségi szempontok alapján.

A Weimari Köztársaság politikai felemelkedésének a gazdasági viszonyok tisztázása alapvető feltétel volt. Berlin azokkal az államokkal és területekkel szeretett volna működőképes gazdasági hálózatot kiépíteni, amelyekkel korábban is jó kapcsolatai voltak. 1924-re Németország, Románia kivételével, visszaszerezte régebbi közép- és dél-európai gazdasági pozícióit. A háború utáni első évben még Lengyelország is külkereskedelmének 80%-át nyugati szomszédjával bonyolította, 1922-ben ez a szám 43,3%, 1923-ban pedig 47,1% volt.²¹ Párizs ezért nemcsak a Berlin és Varsó közötti diplomáciai kapcsolatok javulását próbálta megakadályozni, hanem az 1919 októberi gazdasági szerződést is. Franciaország így sikeresen könyvelhette el az 1934-ig elhúzódó német-lengyel „*vámháborút*”. Németország kezében azonban mindvégig ott volt a fegyver: Lengyelországnak a német szénpiactól való függőség kihasználása. Egy 1926-os emlékirat Németország Dél-Európához fűződő viszonyát elemezte. Eszerint Berlinnek alapvető érdekei vannak Dél-Európában. Ezért a térség országaival való szorosabb „*együtműködést*” el kell mélyíteni, azonban korántsem egy partneri viszony kiépítéséről van szó, sokkal inkább a térség gazdaságilag függő helyzetbe hozásáról, melyet az itteni gyenge angol és francia befolyás elősegít. A Délkelet-Európába irányuló német export 1928-ban a második helyen állt Franciaország és a Benelux államok mögött.

A fenti gazdasági lehetőségek és eredmények figyelembevételével különböző német gazdasági csoportok eltérő elveket fogalmaztak meg a sikeresnek vélt külpolitikai stratégia érdekében. Érdekeik érvényesítését egyrészt az a stressemanni külpolitika határozta meg,

²⁰ LENDVAI: 187.

²¹ ELVERT 1999: 99.

mely Németország nagyhatalmi státusának visszaállítása érdekében, a „*megbékélési politika*” hivatalos hangoztatása mellett gazdasági eszközöket vett igénybe, másrészt befolyásolta az adott gazdasági csoportosulásnak a nemzetgazdaság más szféráihoz viszonyított ereje. E csoportok helyzetét erősen befolyásolta az a tényező, hogy Németország elvesztette a világháborút, így csökkent gazdasági ereje. A későbbi felemelkedés tekintetében azonban nem lehetett figyelmen kívül hagyni Németországnak az európai, és ezen belül a közép-európai gazdasági rendszerben betöltött centrális szerepét. Az 1920-as években Németországban is felismerték azt a tényt, hogy az európai gazdasági problémák szorosabb gazdasági együttműködés révén csökkenthetők, s Németország, erejénél fogva, előnyös pozícióból tárgyalhat, illetve megakadályozhatja egy esetleg Németország ellen irányuló gazdasági egység létrehozását. A külkereskedelempolitika helyreállításának feltételei 1925. január 10-e után, a versailles-i szerződés gazdasági korlátozó intézkedéseinek megszüntetésével rendeződtek, és a külügyi hivatal létrehozta a kereskedelempolitikai stratégiák koordinálására szolgáló Kereskedelempolitikai Bizottságot (HAP). A szándékokhoz olyannyira nem fért kétség, hogy a bizottságot a parlament és a pártok előtt is eltitkolták. A HAP koordináló szerepet töltött be a magángazdaság szervezetei, a vezető német iparágak képviselői és véleményük, valamint a külügy hivatalos és nem hivatalos stratégiája között. A HAP vezetőinek álláspontja fontos szerepet játszott a különböző kereskedelmi szerződésekkel kapcsolatos döntések előkészítésében. Elén két meghatározó személyiség állt: Karl Ritter és Hans Posse. Munkatársai között volt: Wiehl, Sarnow, Windel, Eisenlohr, Hemmen, s hivatalukat 1945-ig folyamatosan ellátták.²² Ritter, Carl von Schubert külügyi államtitkárral együtt a francia-német kiegyezésben látta az európai gazdasági egyesülés lehetőségét, ugyanakkor tisztában voltak a vámunió megvalósításának lehetetlenségével. Ezért ők az európai egység híveinek pózában tetszelegtek, miközben a német közép-európai gazdasági érdekeket helyezték előtérbe annak ellenére, hogy ezek egészen 1929-1930-ig csak másodlagos célok voltak. Mutius, bukaresti követ, 1928 februárjában készített feljegyzése a korábbi Mitteleuropa-terveket eleveníti fel, és egyben megelőlegezi az 1930-as évek eleji stílusváltást is, annak ellenére, hogy nem tartotta célszerűnek a Mitteleuropa-törekvések közvetlen támogatását. Szerinte Délkelet-Európa a Reich számára olyan „*kolonizációs terület*” [!], amelyet nem a publicisztika és politika zajos eszközeivel, hanem a „*délkelet felé irányuló gazdasági és szellemi expanzió úgyszólván «politikátlan politikájával» lehet megszerezni*”.²³ Mutius utalásából a „*gyarmatosításra*”, szinte a későbbi nemzetiszocialista hangvételre következtethetünk, s a nemzetiszocialista propaganda előfutárának tekinthetjük.

Németországban a Páneurópa vagy Mitteleuropa hívei között nem volt olyan jelentős különbség, mint a belső német piac védelmét követelő vagy exportorientált csoportok véleményében. Az európai egység, Mitteleuropa és a világpiacra orientált külgazdaság-politika hívei egyaránt elutasították a belső piacot védővámokkal korlátozó csoportok politikáját. E három vélemény közeledését az is elősegítette, hogy egy esetlegesen létrejövő európai egységben a német Mitteleuropa-tervek is megvalósulhatnak, másrészt a Mitteleuropa-gondolat a világgazdasági válság éveiben a „*nagytergazdaság*” koncepciójává fejlődött, mely jelentős előnyökkel járhatott a világgazdaság normális működésében érdekelt német külgazdaság számára. A szabadkereskedelmi álláspontot képviselték a félkész- és készáru termelő

²² STEGMANN, Dirk: „*Mitteleuropa*” 1925-1934. *Zum Problem der Kontinuität deutscher Außenpolitik von Stresemann bis Hitler*, IN: STEGMANN-WENDT-WITT: *Industrielle Gesellschaft und politisches System. Beiträge zur politischen Sozialgeschichte*, Bonn, 1978. 205.

²³ KÖVICS Emma: *Az európai egység kérdése és Németország (1919-1933)*, Akadémiai Kiadó, Budapest 1992. 58.

iparágak, az elektromos- és vegyipar, a DIH, a Hansa Bund és az Außenhandelsverband. Velük szemben álltak a különböző agrárius körök, a Grüne Front és a rajna-vesztfáliai nehézipar képviselői. Míg az előbbiek a szabad kereskedelem és a legnagyobb kedvezmény elvének, az utóbbiak a védővámok és a belső piac kartellekben való tömörítésének hívei voltak. A támogatók jelentős része a nemzetközi érdekeltségű bankélet képviselői, s az olyan cégek, mint az AEG, a Linoleumwerke vagy az IG Farbenindustrie közül kerültek ki, hiszen a szabadkereskedelmi eszközök bevezetésével szélesebb felvevőterületek nyílnának meg előttük. Ezek az iparágak viszont nem tudtak az RDI-n belül meghatározó befolyásra szert tenni, s ez megmutatkozott az RDI tartózkodó magatartásában és az MWT-vel való együttműködés elutasításában is, mely csak az 1929-es válságot követően változott. Ugyanakkor 1928-tól a Langnamverein is képviselőket delegált az MWT-be, s fokozatosan befolyása alá vonta a szervezetet, így fontos szerepet játszott az osztrák Alpine Montan AG megszerzésében, mely a délkelet-európai térség gazdasági függőségének előkészítését célzó program része volt. Mivel a Langnamverein a rajna-vesztfáliai nehézipar különböző ágait tömörítette, szembe került az MWT-n belül az európai szabad kereskedelem híveivel, az RDI-vel és a DIH-val. Ezzel megkezdődött az MWT-nek a „*nagyterg gazdaság*” szellemében való átorientálása.

1925-től viszonylag szűk együttműködés alakult ki a magángazdasági szervezetek és az államhatalom között. A német vezető gazdasági csoportok közti ellentétek ellenére bizonyos erőegyensúly alakult ki a külpolitikai törekvések befolyásolásában, ami megfelelt a stersemanni koncepciónak, s mely csak a külügyminiszter halálával és a súlyosbodó gazdasági válsággal ér majd véget, s ez a német külpolitika irányváltását eredményezte. Az egységtörekvések és javaslatok különbözősége ellenére, a hivatalos külpolitika saját céljainak elérése érdekében elkötelezett volt a vámuniós és gazdasági egységtörekvéseket hirdető mozgalmak és gazdasági csoportok iránt. De ezeken belül soha nem jött létre hivatalos és egységes álláspont. A vezető iparmágnások egyéni véleményei és kezdeményezései – például Max Warburg, Robert Bosch, Richard Heilner, vagy Hermann Fischer – nem mindig estek egybe az ipari csúcsszervek hivatalos véleményével. Az RDI és a DIHT ezért 1926 júliusában általános távolmaradást javasolt az európai gazdasági együttműködés szervezeteitől. Kastl negatív álláspontot képviselt a körülbelül 15 különböző európai vám- és gazdasági szervezetekkel szemben.

Mivel katonai erő nem állt rendelkezésére, 1923 és 1930 között a német külgazdaságpolitika kereskedelmi szerződések révén megalapozta későbbi közép-európai gazdasági befolyását. Franciaország ezzel szemben, mint Európa ekkor legerősebb politikai és katonai hatalma, tőkeexport, gazdasági segítségnyújtás és katonai szerződések révén vonta a közép-európai országokat szövetségi rendszerébe, s a különböző francia föderációs javaslatok inkább csak Németország aktívabb szerepvállalásának aláírását szolgálták. Ez a térség országai számára ellentmondásos helyzetet teremtett, hiszen a katonai és tőkeimport tekintetében Franciaországtól függték, míg a korábbi gazdasági kapcsolatokat Németországgal nem lehetett egyik pillanatról a másikra megszakítani. A két hatalom közép-európai pozíciókért való vetélkedése nemcsak a közép-európai és európai föderációs elképzeléseket hiúsította meg, de elodázta az égető gazdasági problémák megoldását is. Ezért Németország a francia törekvések hátráltatásaként és a közép-európai térség gazdasági egységbe olvasztása érdekében bilaterális szerződéseket kötött. Gróf Kalckreuth, az RLB elnökségének tagja ezen megfontolások alapján utasította el 1926-ban a nyugat-európai vámuniós javaslatot, s helyette a császári külpolitika folytatásaként egy délkelet-európai Mitteleuropa-javaslatot állt elő, mely Ausztriát, az utódállamokat, a balkáni, a skandináv területeket és a „*peremállamokat*” foglalná magába. Hosszabb távon Oroszország bevonását is tervezte, hiszen szerinte a mezőgazdaság és ipar fejlődési lehetőségei Keleten

vannak. Elképzelése azért érdekes, mert a korábbi Mitteleuropa-tervek jelentős része kizárna Oroszországot, hiszen ezek a javaslatok Oroszország nyugati irányú törekvései ellen is irányultak. „Európa nyugati részeivel való egyesülés azt a kísérletet jelenti, ami a világháborúban nem sikerült, és a politikai feszültségeket gazdasági kezdeményezésekkel próbálja legyőzni. Ez lehetetlen kezdeményezésnek látszik.”²⁴

A gazdaságpolitikai stratégia részleges sikere volt az a hitel, melyet a külügy biztosított bizonyos konszerneknek – IG-Farben, Siemens, AEG, Vereinigte Stahlwerke és néhány nagyobb bank –, melyek a délkelet-európai régióban fektettek be. A kezdeményezés eredményeképp 1928-ban a Vereinigte Stahlwerke 100 milliós hitelt nyújtott Jugoszláviának, a Vereinigten Glanzstoffabriken Romániában épített egy gyárat, s a Dresdner Bank részt vállalt a román pénzüzetek anyagi megalapozásában. 1927-ben első alkalommal ösztönözte az RDI az Ausztriával és Csehszlovákiával való dunai föderáció tervét, amely a beneši kezdeményezés ellen irányult. 1927-1928-ra a német vas- és acéltermelés elérte a háború előtti szintet, mely August Heinrichsbauert a *Gazdaság mint a külpolitika eszköze* című cikkének megjelentetésére ösztönözte. Álláspontja szerint „a német gazdaság segítségével kell a keleti területeket (A Keleti-tengertől a Fekete-tengerig) gazdaságilag és kulturálisan a német befolyás övezetébe bevonni”.²⁵ 1929-ben jelent meg Paul Reusch expozéja *Javaslat egy a Közép-Európához való gazdasági közeledést támogató egyesület megalapítására* címmel. A problémát nála is az angol, az amerikai és a francia tőke fölénye, a francia politikai és katonai túlsúly képezte. Az expanzió lehetséges területei, a Szovjetuniót kizárva, Keleten fekszenek. A Keleti-tenger és a Fekete-tenger között elterülő tíz „köztes állam” 85 milliós népességével a Német Birodalommal együtt több lakost számlálna, mint az Egyesült Államok. Ez a terület abszolút politikai és katonai túlsúlyt képezne Franciaországgal szemben. „A javasolt út lassú és fárasztó: imperialista elképzelések az utat csak akadályoznák. A kis- és közepes államok nagy száma az egyedi tárgyalások gazdagságát kínálják, de megengedik azt is, hogy kijátsszuk ezeket egymás ellen.”²⁶ Az ipari körök támogatása nem jelentette azt, hogy Stresemann külpolitikáját közvetlenül alárendelte volna az exportorientált ipar és kereskedelem céljainak. A helyzet fordított volt: ezek csupán eszközei voltak a külpolitikának. A német politika s a Langnam Vereín tevékenységét is azzal igazolták, „hogy a német nép gazdaságilag elsősorban a közép-európai területtel kapcsolódik össze és abban gyökerezik, és korunk legfontosabb feladatai közé tartozik, hogy emiatt a gazdasági újjáépítés szándékát először itt szilárdítsuk meg. Minél szélesebbek közép-európai alapjaink, annál erősebb lesz pozíciónk a többi nagyobb európai és világhatalommal szemben”.²⁷ Az Anschluß-tilalom miatt a birodalom gazdasági eszközökkel próbálta meg a német-osztrák kapcsolatokat szorosabbra fűzni. 1927-ben több mint 140 gazdasági szervezet alakult az osztrák-német gazdasági együttműködés szorosabbra fűzése érdekében.²⁸

1927-ben alakult meg az „Osztrák-Német Gazdasági Együttműködés Delegációja” (Delegation für den österreichisch-deutschen Wirtschaftszusammenschluß) nevű szervezet, ahová az osztrák fél többek között az Alpin Montan és a Steyr-Művek vezetőit delegálta.²⁹

²⁴ FROMMELT, Reinhardt: *PanEuropa oder Mitteleuropa*, Deutsche Verlagsanstalt, Stuttgart 1977. 43.

²⁵ STEGMANN: 213.

²⁶ STEGMANN: 215.

²⁷ FROMMELT: 71.

²⁸ BERG, Heino-BURMEISTER, Peter: *Mitteleuropa und die deutsche Frage*, Bremen 1990. 98.

²⁹ Természetesen nemcsak az osztrák ipari körök kaptak támogatást, hanem olyan személyek és szervezetek is, melyek az Anschluß érdekében tevékenykedtek. Ezek közé tartozott az Osztrák-Német Volksbund (Österreichisch-Deutsche Volksbund, ÖDVB), melynek meghatározó személyisége volt a szociáldemokrata Paul Löbe. Vezetése ellenére szervezete olyannyira nem volt baloldali, hogy a Kommunista Párt kivételével az összes Reichstag frakció, ipari szervezetek, és képviselők a kereskedelem, a bankélet, a mezőgazdaság, a sajtó, a publicisztika és a tudomány területéről támogatták.

Ide sorolható a „Német-Osztrák Munkaközösség” (Deutsch-Österreichische Arbeitsgemeinschaft, DÖAG), mely eredetileg bajor Anschluß-szervezetként alakult meg 1925-ben Münchenben, s ennek bécsi székhelyű testvérszervezete, az „Osztrák-Német Munkaközösség” (Österreichisch-Deutsche Arbeitsgemeinschaft, ÖDAG). A DÖAG élén főleg dél-német, konzervatív gazdasági képviselők és a Deutsche Bank vezetői álltak, s monopolizálták az összes olyan gazdasági kérdés jogát, mely az osztrák gazdasági viszonyt érintette. A német szervezet újságjának címe, *Der Anschluß*, egyértelműen mutatja a kitűzött célt. Az Ausztriában megjelenő sajtótermék a *Deutsche Einheit* címet viselte, mely eloszlatta a szervezet céljaival kapcsolatban esetlegesen felmerülő bizonytalanságokat. Az ÖDAG szorosan együttműködött az „Osztrák-Német Gazdasági Együttműködés Delegációjával”, az Osztrák Kereskedelmi Kamarával és az MWT-vel. 1926-tól 1931-ig fokozatosan túlsúlyba jutottak a DÖAG-ban a Langnamvereinbe tömörült nehézipar képviselői, de 1931-ben, az MWT átvétele után kiváltak a szervezetből. A Langnamverein befolyása a DÖAG-on keresztül nemcsak az ÖDAG-ra terjedt ki, hiszen már 1926-ban részesedést szerzett az osztrák Alpin Montan AG-ben. A német szervezet masszív tőkeexporttal próbálta megakadályozni az Ausztriába áramló olasz és amerikai befektetéseket, s a Mitteleuropagondolatnak elkötelezett rajna-vesztfáliai nehézipparral is összefonódott. Ezzel Ausztriát továbbra is a maga oldalán tudta tartani, s megakadályozta Ausztria bevonását egy francia vezetésű dunai föderációba.

Stresemann saját elképzelését Európa újrendezéséről 1929. szeptember 9-én adta elő a Népszövetség ülésén, ahol ez volt utolsó beszéde. A külügyminiszter politikai pályafutásának megítélése ellentmondásos. Egyesek „*meggyőződéses europaier*”-t látnak benne, mások összekötő láncszemet Vilmos és Hitler között. Stresemann hat éves tevékenysége alatt elérte Németország reintegrációját az „*európai nagyhatalmak koncertjébe*”, s ha ezt nacionalista alapon is tette, semmivel sem elítélendőbb, mint angol vagy francia kollégáinak álláspontja és tevékenysége. Stresemann nem nevezhető sem az európai föderáció hívének, sem „*imperialista nacionalistának*”. Politikai céljai a kontinentális német hatalom visszaállítását célozták, s ehhez több eszközt is igénybe vett. Támogatta a német lakosság revíziós igényeit, felhasználta a határokon túl élő német kisebbséget, de reálpolitikai megfontolások alapján az eszközöket mindvégig kontrollálta. Tisztában volt azzal, hogy Németország nagyhatalmi státusát csak az európai győztes hatalmakkal való bizonyos mértékű együttműködést követően állíthatja vissza. Bár halála miatt ez a folyamat nem teljeshetett be, a német nagyhatalmiság alapjait újra megteremtette. Stresemann katonai erő híján tisztában volt azzal, hogy a birodalom újra felemelkedésének lehetőségei gazdasági erején alapulnak, s ezek játsszák majd a főszerepet a korábbi közép-európai gazdasági befolyás visszaszerzésében, s ezek nyithatják meg az Anschluß és a keleti határok revíziójához vezető utat. Ezt célozta hat éves külügyi pályafutása minden olyan intézkedése, melynek során támogatást kaptak a különböző ipari szervezetek, kulturális intézmények, a határon túli német kisebbségek szervezetei, a követségek és a publicisztika különböző fórumai. Stresemann megpróbálta a német nemzeti célokat beilleszteni az európai politika keretébe, s bizonyos mértékű együttműködés alapján azokat megvalósítani. Olyan nacionalista politikus volt, akinek az európai szolidaritás eszméje használható volt a nyugati hatalmak Németországgal szembeni bizalmatlanságának leküzdésére, a Német Birodalom gazdasági, politikai és katonai szuverenitásának visszaszerzésére. E történeti analízisek alapján le kell számolni a mítosszal, hogy a két világháború közötti megbékélési politika prominens képviselői valamiféle „*európai*” politikát folytattak volna abban az értelemben, hogy készek lettek volna saját államuk szuverenitásának korlátozására, csökkentésére.³⁰

³⁰ KÖVICS: 32.

1929-1933: a német hegemonia újbóli megalapozása

Németországban már az első világháborús vereséget követően megfogalmazták: amíg a külpolitikai helyzet nem javul, a gazdaságpolitikai pozíciókat kell átmenteni, melyek később az aktív külpolitika alapjául szolgálhatnak. Hans Delbrücknek nem voltak kétségei, hogy „*elérkezik a nap és az óra, mikor mindent vissza fogunk követelni*”. Még a fatalista Spengler is így fogalmazott: „*Remélem, hogy Közép-Európa újjáépítése olyan helyzetet teremt, melyet mi határozunk meg...A mai béke csak egy provizórium. Ténylegesen a világháború most lép második szakaszába*”.³¹

Németország földrajzi helyzeténél, demográfiai-, politikai- és gazdasági adottságainál fogva a világháborús vereség ellenére is döntő hatást gyakorolt a közép-európai térségre. A német tőke nem vált jelentéktelenné, külkereskedelmi szerződések kerültek napirendre, s a német piac óriási lehetőséget rejtett a közép- és dél-európai országok számára. Továbbra is Németország maradt a legnagyobb európai agrárimportőr. Az 1929-es világgazdasági válságot követően, 1931-1932-ben a közép-európai térség országainak mezőgazdasága rendkívüli mértékben eladósodott, így nem kellett Hitlerre várni, hogy Berlinben rájöjjenek: a térség országaival szemben Németország gazdasági erejét kihasználva tud külpolitikát folytatni. 1930-ban Franciaország 4%-kal részesült Közép-Európa külkereskedelmében, míg Németország kivitelének 15%-a, behozatalának 24%-a származott innen.³² Németországban azonban folytatódott az autarkiaát sürgető mezőgazdaság és az exportorientált nagyipar érdekellentéte, miközben Brüning kancellár a jövátételi terheket a behozatal szigorú csökkentésével kapcsolta össze, s így a közép-európai országokon keresztül gyakorolt nyomást Franciaországra. Berlinnek sikerült a lengyel kezdeményezésű „*agrárfrontot*” is meghíúsítania, s kétoldalú kereskedelmi szerződéseket kötött Romániával, Magyarországgal, Jugoszláviával és Bulgáriával, amelyek az „*Ergänzungswirtschaft*” gazdasági elméletével összefüggésben a délkeletre irányuló német kereskedelmi offenzíva kezdetét jelezték. Már 1929-ben megfogalmazódott: ³³ „*Igaz, hogy a Mitteleuropa-konceptió, mely Friedrich Naumann szerint az Északi-tengertől az Égei-tengerig terjed, a háború alatt született, és a háború eredményeként azonnal meg is halt, a gazdaságpolitikai és szállítási körülmények igazolják a következtetést, hogy más nagyhatalmak, különösen Franciaország, képtelenek ebben a térségben céljukat elérni. Annak ellenére, hogy számos kis és közép nagyságú állammal iktattak be mintegy válaszfalat Németország és Délkelet-Európa közé, a politikai célkitűzések nem erősebbek, mint az ezen régiók közötti természetes gazdasági kapcsolat...Németország és Délkelet-Európa gazdasági egysége vitathatatlan tény...*”. Ezzel párhuzamosan a német piac megszerzése érdekében a közép-európai országok kénytelenek voltak Németország bizonyos politikai feltételeit is elfogadni, hiszen vele ellenséges külpolitikát folytató országoknak nem adott volna gazdasági koncessziókat. Ráadásul Németország már az első világháború előtt is nemcsak hitelnyújtó, hanem egyben piacbiztosító is volt, míg Anglia és Franciaország mindvégig csak hitelt tudott biztosítani, piacot nem.

Az 1920-as évek végére és az 1930-as évek elejére a közép-európai országok válsága elmélyült, s exportlehetőségeik javítására egyedül Németország jöhetett számításba. A szándékok így találkoztak, ráadásul a térség országainak külkereskedelmi mérlege Németországgal passzív volt, s ez kedvezett a Mitteleuropa-elfogadások alapjául szolgáló gazda-

³¹ RÁNKI György: *Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemoniáért (1919-1939)*, Magvető, Budapest 1981. 90.

³² NÉMETH: 310.

³³ RÁNKI György: *A Harmadik Birodalom árnyékában*, Magvető, Budapest 1988. 30.

sági előretörésnek. Németország a válságot tovább mélyítette azzal, hogy engedve a „Grüne Front” nyomásának, felmondta a mezőgazdasági szerződéseket, és vámemeléseket hajtott végre. A német agrárimport 1931-1932-re 55-60%-kal esett, ami kétségbeejtő volt a közép-európai régió számára, hiszen a világgazdasági válság tombolása közepette tovább csökkentek az export lehetőségei, s így Berlin diktálhatta a feltételeket. A németek szisztematikusan előkészítették a térség országainak gazdaságilag egyoldalú magukhoz láncolását, hiszen Franciaország nem tudta szövetségeseit megvédeni, de egyenesen kiszolgáltatta azokat a német hegemóniának. Egy 1930. november 10-i berlini, a minisztériumok közötti egyeztető megbeszélésen elfogadták azt az álláspontot is, hogy ellensúlyozzák az agrárblokk törekvéseit.

Curtius a Népszövetségre és az Egyesült Államokra támaszkodva próbált jelentősebb közép-európai pozíciókra szert tenni, s ebben folytatta elődje munkáját. A különbség abban volt, hogy Stresemann gazdasági szervezetek háttérből való irányításával és a „megbékélési politika” hangoztatásával végezte tevékenységét, míg Curtius és Bülow megpróbálták a térség országait Németországtól függő helyzetbe hozni. „Nem akarunk keleti Locarnót, s nem akarjuk a status quo bármely formában való megszilárdítását” – jelentette ki Bülow. Franciaország túl gyenge volt ahhoz – s erre Briand-memorandum kitűnő példa –, hogy föderációs törekvéseit Németországgal szemben érvényesíteni tudja, ráadásul a francia tervek Beneš kivételével Franciaország szövetségeseinél sem arattak sikert. Magyarország a dunai föderációs tervekkel szemben egyre inkább a Mitteleuropa és a „Großraumwirtschaft” politikai koncepcióihoz kapcsolódott, hiszen alapvető érdekei fűződtek a revízióhoz. Ezt tükrözik Hantos ellentmondásos írásai. Az 1930-as évek folyamán Franciaország közép-európai szövetségesei is behódoltak Németországnak, hiszen nem tudtak ellenállni a német piac lehetőségeinek, a gazdasági nyomásnak. Németország preferenciákat nyújtó szerződéseket kötött az egyes országokkal, Ausztrián keresztül pedig délkelet irányú gazdasági expanziót hajtott végre. Romániával 1931. június 27-én, Magyarországgal 1931. július 18-án kötötték meg a kereskedelmi egyezményt, s más délkelet-európai országok is hasonló ajánlatokat kaptak. Németország így kijátszhatta az agrárállamokat, s a gazdasági engedményeket politikai nyomásgyakorlásra is felhasználhatta. Bár a német ambíciók Közép-Európa felé fordulása látszólag az integrációs tendenciákat is tartalmazó Mitteleuropa-gondolat reneszánszát ígérte, Németország mégsem Közép-Európa egyesítési-egységesülési folyamatának irányítására vállalkozott, hanem a térség országait igyekezett gazdasági, politikai befolyása alá vonni. A német politika nem a régió „balkanizáltságának” megszüntetésében, hanem fenntartásában volt érdekelt. A különmegállapodások útja lassúnak, nehézkesnek, de hatékonynak látszott. „A kis és közepes államok nagy száma egy sor külön tárgyalást igényel, de ez lehetővé is teszi, hogy egyiket kijátsszuk a másik ellen” – hangzott Paul Reusch érvelése.³⁴ A világgazdasági válság elmélyülésével a külkereskedelmi mérleg helyreállításához lehetőség kínálkozott azzal, hogy a német agrárimportot azokból az országokból biztosítsák, amelyek hajlandóak német termékek vásárlására. Az MWT ehhez kiváló eszköznek bizonyult, miután 1929-től jelentős anyagi támogatásban részesült, s az ipari körök és a külügy kezdeti érdektelensége is megszűnt ekkorra. Az MWT német csoportjában átvették a kezdeményezést az exportorientált iparágak vezetői. Az aktívabb német szerepvállalást mutatja, hogy az MWT 5. kongresszusát Németországban, Breslauban tartották. A következő évi konferenciát Bécsben rendezték meg, melyen nemcsak az MWT német csoportja, de az ipari csúciszervek, köztük az RDI és a DIHT képviselői is részt vettek. 1931 októberében pedig a Krupp-AG elnökségének tagját, Freiherr von Wilmowskyt választották a német csoport vezetőjévé a szabad világkereskedelem híveként ismert Gothein helyébe. Ő a

³⁴ KÖVICS: 209.

Reichslandbund elnökségének is tagja volt egyben, s ezt az agrár és ipari csoportok között fennálló feszültség csökkentésére is fel lehetett használni.³⁵

1930 márciusától, Brüning kancellárságának idejétől, megakadt a nyugati hatalmakkal folytatott „megbékélési politika” folyamata, s helyette egyre inkább a kompromisszumok nélküli politizálás lépett. A megfélemlő katonai, politikai erő hiánya miatt Curtius és Bülow álláspontja szerint is a keleti, délkeleti előrenyomulás szempontjából Ausztria és Magyarország elsőrangú szerepet játszott. Ausztria a német-osztrák gazdasági kapcsolatok és az Anschluß-ra való hajlandóság miatt, Magyarország pedig azért, mert Németországhoz hasonlóan szintén a revíziót követelők táborában foglalt helyet. Amint Németország megakadályozta a francia terv megvalósulását, elérkezettnek látta az időt arra, hogy megvalósítsa saját vámuniós elképzelését Ausztriával, s ezt az európai integráció kezdeményeként tüntesse fel. Az 1930-as évek elején döntő befolyáshoz jutó Bülow és Curtius az új Mitteleuropa-tervek kiindulópontjaként kezelték a problémát, melyhez a világgazdasági válság is lökést adott. A délkelet-európai viszonyok gyors változására hivatkozva jelentették ki, hogy „a német politika legsürgősebb feladatának az Ausztriával való egyesülést kell tekinteni”. Így a Briand-terv kedvezőtlen fogadtatása után bombaként robbant a német-osztrák vámunió aláírásának híre. A gazdasági problémák enyhítése mellett a szerződés az Anschluß felé tett lépésként is értelmezhető volt, amely kiindulópontja lehet egy új Mitteleurópának. A tervet először Schoeber osztrák kancellár berlini látogatása során vetették fel, s alig több mint egy éves előkészítő munka után, 1931. március 19-én aláírták és bejelentették a vámuniót. Mindkét fél megpróbálta a szerződést a Briand-terv alternatívájaként feltüntetni, s így beilleszteni az európai föderációt célzó elképzelésekbe. Ebből kifolyólag megemlítették más országok csatlakozásának lehetőségét, valójában sem az osztrák, sem a német fél nem tervezte harmadik állam bevonását. Talán csak Bülow gondolta úgy, hogy a belépési hullám következtében létrejövő német vezetésű blokk engedményekre bírná Franciaországot. Párizsban kisebb pánik tört ki, s nem tartották kizártnak Magyarország, Jugoszlávia és Románia csatlakozását. Olaszország magatartása ellentmondásos volt, hiszen Róma közeledni próbált Berlin felé, de nem azon az áron, hogy kivonuljon a délkelet-európai térségből. London elvileg nem zárta ki a vámunió elfogadásának lehetőségét, hiszen 1918 őszétől kezdve folyamatosan a túlzott francia igényeket próbálta ellensúlyozni, azonban ennek tudomásulvétele túl nagy törést okozott volna a francia-angol kapcsolatokban, így Párizs oldalán maradt. Anglia és Franciaország annak ellenére nem tolerálták a szerződést, hogy tisztában voltak a dunai államok gazdasági együttműködésének szükségességével. Az Anschlußtól való félelem mellett azonban ez a lépés a versailles-i rendszer lerombolására tett első jelentős kísérletként is értelmezhető volt, amely egyéb revíziós folyamatokat is elindíthatott volna. Ezzel gyakorlatilag egy közép-európai, igaz német vezetésű gazdasági integráció megvalósulását politikai, gazdasági megfontolásokból, nagyhatalmi féltékenységből elutasítottak. A francia-német párbajt végül nemcsak Németország ellenfeleinek és a hágai nemzetközi bíróságnak az eredményes fellépése döntötte el, hanem az a tény, hogy Németország ekkor még nem rendelkezett kellő politikai erővel a végrehajtáshoz. Curtius lemondás után ezért kerültek előtérbe a német gazdasági nyomás és piac kínálta lehetőségek, melyek az 1931-es Romániával és Magyarországgal kötött preferenciális szerződésekben öltöttek testet.

Az „osztrák ügyvel” kapcsolatban, 1930-ban jelent meg a „Die Anschlußfrage” című kötet,³⁶ melynek egyik szerkesztője, a klagenfurti Friedrich Kleinwachter leszögezte: „A mai

³⁵ Az agrárlobbi erős befolyása majd csak Hitler hatalomátvétele után szűnik meg.

³⁶ A 45 tanulmányból hétnek német, háromnak francia, svájci, illetve amerikai szerzője volt, míg a többi osztrákok írták

*Osztrák Köztársaság egy mesterséges, a történelemre való minden tekintet nélkül megalkott állam, amely ezért az állami egységhez szükséges minden lélektani előfeltételt is nélkülöz. Ezért nincs ennek az államnak államtudata sem. Az emberek karintainak, tirolinak vagy steiernak, s aztán németnek érzik magukat, de nem osztráknak.*³⁷

1932. őszen született meg az MWT „Dél-Európa Memorandum”-a, mely Közép- és Dél-Európát német és olasz érdekövezetekre osztotta fel. A terv kiindulópontja a Pavelliféle horvát mozgalom támogatása volt. Horvátország Szlovéniával együtt kiválik Jugoszláviából, melyet a Drina - Száva közé szorítanak vissza, Románia a háború előtti területeket tarthatja meg, s a Macedóniával megnövekedett Bulgária és Görögország olasz érdekszférába tartozik. Ezáltal Róma nem ellenezi a német-osztrák vámuniót, s Csehszlovákia és Lengyelország sem tud ellenállást kifejteni. „Később Olaszország ügyis kiesne a túl nagy cipőből” – írja Max Hahn az újjászervezett MWT ügyvezetője, s így Mitteleuropa német kontroll alá kerülne.³⁸ Egy 1930. július 7-i feljegyzés szerint manapság „politikát új eszközökkel és új módszerekkel kell csinálni”, Németország jövője „csakis keleten és délkeleten rejlik”. A külügyi hivatal és a nehézipar céljainak egybeesése szembevetendő. 1931. november 23-án, fogalmazta meg O.W. Wagner, az NSDAP gazdaságpolitikai hivatalának vezetője a német külpolitika szerinte követendő céljait. „Ha a nemzet rendelkezésére álló élettér [!] nem elegendő, a nemzetiszocializmusnak nem szabad attól visszariadnia, hogy új területeket, akár erőszakkal is megszerezzen [...] Németországnak egy erős, autark gazdasági testet kell a Balkánnal, Skandináviával és esetleg Angliával kiépítenie. Ez az autark egység az ő szellemi és anyagi tartalékaival fölényt képezne más autarkiókkal szemben.”³⁹ Brüning 1930. július 8-i megfogalmazása sem sokkal enyhébb. „Először Európa igazságos és tartós rendjét kell megvalósítani, amelyben Németország neki elegendő természetes élettérrel [!] rendelkezik.”⁴⁰

Az exportorientált német nehézipar részéről is egyre határozottabban fogalmazták meg az évtized végére a nagy gazdasági térség iránti igényt. Max Schlenker, a Langnamverein igazgatója, 1929-ben tett javaslatot a „Centráleurópa”-hoz való gazdasági közeledés támogatására. Véleménye szerint a belső piacra orientálódott gazdaságpolitika túlhaladott, az USA gazdasági konkurenciája ellen pedig csakis a német gazdaság keleti irányú terjeszkedése lehet a hatásos ellenszer, hiszen a nyugat-európai piac lehetőségei korlátozóztak. Az Ausztriával, Romániával, Jugoszláviával és Csehszlovákiával létrejövő vámunió 100 milliós belső piacot kínálna. Az ipar Délkelet-Európa iránti fokozódó érdeklődését tanúsítja, hogy az RDI 1930 őszen bizottságot hozott létre a délkelet-európai kérdés tanulmányozására, s az eddig világpiacra orientált vegyipar vezetői is egyre inkább ebben a térségben keresték a német gazdaság jövőbeni szilárd exportbázisát.⁴¹ Carl Duisberg 1931 márciusában a német gazdasági térség szűkösségéről beszélt, s véleménye szerint egy regionális gazdasági egység létrehozásával Németország és Ausztria lehetne Délkelet-Európa agrárállamainak természetes piaca. A Franciaországgal való megegyezés elkerülhetetlen, hiszen „csak egy Bordeaux-tól Odesszáig terjedő zárt gazdasági blokk biztosíthatja Európa gazdasági jelentőségét a világban”. Ez megegyezett a DIHT egyik tagjának, Hamm-nak az álláspontjával. „Bátran és irigység nélkül egyesítve, Franciaország és Németország hatalmas erőt képviselnének. A szomszédos keleti területek és Franciaország gyarmatbirodalma elegendő teret kínálnának.”⁴² Hamm, gazdasági minisztersége idején, már 1924 augusztusában kije-

³⁷ LENDVAI: 199-200.

³⁸ ELVERT 1997: 157.

³⁹ STEGMANN: 218.

⁴⁰ HILLGRUBER: 214.

⁴¹ KÓVICS: 214.

⁴² STEGMANN: 216.

lentette, hogy „a külkereskedelem a nemzet életének és gazdaságának jövőjében még nagyobb jelentőségre fog szert tenni, mint a háború előtti években”.⁴³ Duisberg már korábban is alternatívát keresett a gazdasági krízis kezelésére, 1930. október 31-én mondta el a „Válságból kivezető út” című rádióbeszédét. „Minél jelentősebb egy ország gazdaságának felaprózódása, annál nagyobb a válsággal szembeni érzékenysége” – elemezte az akkori helyzetet. Ezzel összefüggésben javasolta egy német vezetésű közép-európai gazdasági térség létrehozását. Ebben a fejlett iparú államokhoz – Németországhoz, Csehszlovákiához, Ausztriához – csatlakoztak volna az agrár- és nyersanyagtermelő országok. Szerinte a weimari köztársaság vereségének oka „az általános politikai bizalmatlanság” és a „belgazdasági tőke- és gazdaságpolitikai válság”. Nem sokkal később, 1930. november 12-én a solingeni Ipari- és Kereskedelmi Kamara gyűlése előtt tette meg a „Német kereskedelempolitika jövője” című javaslatát. Ebben a közép-európai térség gazdasági-kiegészítő szerepéről beszélt. Miután a különböző kereskedelempolitikai módszerek vitáit ismertette, arra a megállapításra jutott, hogy a legkomolyabb dilemmát nem ezek, hanem a német gazdaságon belüli érdekellentétek okozzák. „A preferenciarendszer számomra nem kínál megoldást a nehézségekre. A szituáció teljesen más lenne, ha a preferencia a vámunió egy formáját jelentené. Egy ilyen közép-európai vámunió iránt, amely a jelenlegi kereskedelempolitikáinknak nem mondana ellent, jelentős gazdasági érdeklődést tanúsítanánk.”⁴⁴

Wilhelm Gürge – aki egyébként határozottan elutasította Spengler pesszimizmusát – 1930-ban megalapította a „Közép- és Délkelet-Európa Tanulmányozó Társasága” elnevezésű szervezetet Berlinben. Vitaestéket és előadássorozatot rendeztek, melyek közül néhány a „Großbraumwirtschaft. Der Weg zur Europäischen Einheit” című kiadványban jelent meg, melyet Gürge mellett Wilhelm Grottkopp társszerkesztőként jegyzett. Gürge Hans Krebs-szel együtt publikálta másik kiadványát, mely a „Mitteleuropa oder Paneuropa” címet viselte, s tükrözte az európai egység kérdésében uralkodó vitákat és párbeszédet. „Aki tekintetét a Kelet helyett a Nyugatra szegezi, az nem ismeri a jövőbe vezető utat” – írja Wilhelm Gürge 1929-ben megjelent művében.⁴⁵ Az Anschluß nemcsak Magyarországot és Romániát készítetné arra, hogy a közép-európai politikát folytasson, de a többi államnak sem lenne más választása. „Csehszlovákiának és Lengyelországnak is alkalmazkodnia kellene. Oda tartoznának, ha akarnák, ha nem. Egy közép-európai gazdasági blokk szükség-szerűen magában foglalná Csehszlovákiát, a délszlávokat és Lengyelországot. Ez kényszerítőleg hatna Lengyelországra, hogy Oroszország szomszédságában ne engedhesse meg magának a Közép-Európa-ellenességet.”⁴⁶ Németország megosztaná civilizációs vívmányait és a 150 milliós Mitteleuropában, mely az amerikai és angol pozíciók lerombolásához vezetne. Wilhelm Grottkopp, a német „nagyterg gazdasági” koncepció képviselője pedig arra mutatott rá, hogy a nemzeti öncélúság, autarkia eszméje mögött nemzeti politikai és háborús gazdasági érdekek állnak, s ezért a vámunió kérdése nem tekinthető tisztán gazdasági kérdésnek, s nem is valósítható meg csupán gazdasági síkon. Hangsúlyozta, hogy a vámunió létrehozása az európai béke és a bolsevizmus elleni védekezés érdeke is.⁴⁷ A Gürge által szerkesztett kötetben jelent meg Karl Krüger „Deutsche Großbraumwirtschaft” című cikke, melyben a közép-európai térség három zónában való összefogásáról ír. Az elsőbe Németország, Ausztria, Magyarország és Románia, a másodikba Bulgária és Törökor-

⁴³ SCHRÖDER: 8.

⁴⁴ KRÜGER, Peter: *Wirtschaftliche Mitteleuropapläne in Deutschland zwischen den Weltkriegen*, In: PLASCHKA: 287.

⁴⁵ FROMMELT: 77.

⁴⁶ FROMMELT: 77.

⁴⁷ KÖVICS: 49.

szág, a harmadikba pedig Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország Észak-Európa, Finnország és a Baltikum tartozna.

Gieselher Wirsing „*Zwischeneuropa und die deutsche Zukunft*” című műve a náci hatalomátvétel előtt, még 1932-ben, Jénában jelent meg. Közép-Európa fogalmkörébe a Baltikumot, Lengyelországot, Csehszlovákiát, Magyarországot, Jugoszláviát, Albániát, Romániát és Bulgáriát sorolja. „*A tengeri világhatalom álmának vége [...] a Finn-öböltől az Égei-tengerig húzódó köztes Európa*” felé kell Németországnak fordulnia, annál is inkább, mivel a német keleti területek fejlődése rokon vonásokat mutat a jelzett „*Köztes-Európa*”-éval.⁴⁸

1932-ben, a „*Zeitschrift für Geopolitik*”-ban jelent meg Paul Fr. Lüdorf „*Aktive deutsche Mitteleuropapolitik!*” című, mindössze négy oldalas tanulmánya. Állásfoglalása szerint az addigi német kezdeményezések kudarca abban rejlett, hogy nem vették figyelembe az alapvető feltételeket. Szerinte Franciaország számára a háború nem ért véget 1918 novemberében, s a versailles-i szerződés nem tekinthető békeszerződésnek. Rámutat arra a tényre, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia utódállamaiban is egyre többen felismerik azt a kényszerítő tény, hogy a nehézségeken csak Németország és az agrárállamok között létrejövő gazdasági együttműködés segítené. „*Franciaországban és Németországban a két nemzet nem csupán a szomszédi ellenségeskedés törvényszerűsége miatt áll egymással szemben. Állambiológiai szempontból nézve, két egymástól különösen távoli nemzedékhez tartoznak.*” Szerinte a Magyarország és Besszarábia között elhelyezkedő német kisebbségek támogatása Németország számára kötelezettség. „*Európa az új, nagy német ideára vár, mely mint az összes nagy mozgalom a történelem folyamán, a szűk határokon túl a nemzetek egészét magával ragadhatja. A tett egy erős személyiséghez és nem egy konglomerátumhoz tartozik, mely a szükségrendeletek és a csekély parlamenti többség között egyensúlyoz. A politika sikere a személyiség kérdése.*” „...„*Egy szükségből született, erős, új német idea külföldön is magával fogja a szíveket ragadni.*”⁴⁹ Lüdorf ezzel szinte megelőlegezi a náci mozgalom iránti kelet- és közép-európai szimpátiát.

Az 1930-as évek elejére a „*Volk und Reich*” folyóiratok meghatározókká váltak a Közép-Európa gondolatot hirdető publicisztika körében. A sorozat 1925-től jelent meg, kötetei részletesen tárgyalták a német revíziós törekvésekkel, és a gazdasági és politikai étellel kapcsolatos aktuális problémákat. Ezekben jelentek meg a már korábban említett Max Hahn írásai is. 1930-as „*Der Wille zum Osten*” című cikkében már ő is használja a Lebensraum fogalmát. A memeli és danzigi kérdést, a balti problémát és az Anschluß kérdését egy komplexebb problémakör részeként kezeli. Elképzelései a „*termőföld*” és a „*mezőgazdaság*” fontosságáról hasonlítanak a későbbi náci elméletekhez. „*Az össz-kelet-európai gazdaság felépítésének alapja a németiség*”, s a „*mezőgazdasági összeomlás megakadályozásának módja a nyugati gazdasági és politikai kapcsolatok tisztázása, s az összes energiák összefogása a német Kelet megmentése érdekében. [...] Itt dől el a következő évtizedben, hogy a világ nagy gazdasági népévé válunk-e vagy sem.*”⁵⁰ Következő cikke szintén a „*Volk und Reich*”-ben jelent meg „*Mitteleuropa als Ziel deutscher Politik*” címmel. Európa szétforgácsoltságát és atomizáltságát – melyet szerinte a tudatos francia politika idézett elő – szembeállítja az USA és Anglia nagy gazdasági térségeivel. „*E nagy gazdasági térségekben hamarosan a Föld majdnem háromnegyede és a világ vásárlóerejének negyötöde fog egyesülni. És Európa? Európában ma vitathatatlanul Franciaország uralkodik egyetlen győztesként.*” A Mitteleuropa-problémát a német kül- és gazdaságpolitika össze-

⁴⁸ LENDVAI: 207.

⁴⁹ LÜDORF, Paul Fr.: *Aktive Deutsche Mitteleuropapolitik!*, Zeitschrift für Geopolitik 1932/4. (9. jg.)

⁵⁰ Max HAHN: *Der Wille zum Osten*, in: *Volk und Reich – Politische Monatshefte*, Berlin, 1930. Heft ½.

kapcsolásával oldaná meg. „[...] hatalmas nyersanyag- és élelmiszertartalékokkal rendelkező, nagyobb gazdasági térségek koncentrációját éljük meg, amelyekkel szemben ma a szétforgácsolt Európa már csak egy homokszem súlyával bír.” A Franciaország és a Szovjetunió közé szorult Németország európai jelentőségével kapcsolatban helyesen állapítja meg, miszerint „egyetlen európai problémát sem lehet a közreműködésünk nélkül megoldani”. „A tőke- és valutaválságtól szenvedő összes ország életszínvonalának olyan szintre kell süllyednie, amely egyenesen elviselhetetlennek minősíthető. [...] A német politikának éppenséggel az a feladata, hogy a nagy nélkülözések és az önmértékletesség idején arra használja fel, hogy új elviselhetőbb létfeltételek kialakítását készítse elő. [...] Közép-Európában vannak olyan államok, amelyek összes áruforgalmának több mint fele a szomszédos országban kerül értékesítésre. Mi az európai kontinens ezen részén látjuk az európai, s különösen a német agrárválság egyedüli megoldásának lehetőségét. [...] Időt kell nyernünk, és a most előttünk álló időszakban meg kell akadályoznunk olyan megoldások keresztülvételét, amelyek a német befolyást örök időkre el akarják törölni és az évszázadokon keresztül német vezetéshez szokott közép-európai népek hitét véglegesen szétrombolni.”⁵¹ Szerinte egyedül Németország képes megakadályozni, hogy Közép-Európa a francia-szovjet megegyezés következtében valamelyik állam felvonulási területévé váljék, s csak a Mitteleupá-val megerősödött Németország képezhet védőbástyát a bolsevizmus ellen.

Noha a német Dél-Európa politika gazdasági és politikai sikerei a nemzetiszocialista hatalomátvétel utáni időszakra estek, ennek kezdetei azonban a világgazdasági válság és különösen a Brüning kabinet idején a külügy által kidolgozott és konkretizált tervek és kezdeményezések idejére nyúlnak vissza. Dietrich gazdasági miniszter, a világgazdasági válság idején rendezett 50. DIH közgyűlés alkalmával kijelentette, hogy „kapcsolataink rendezése a keleti- és délkeleti államokkal elsősorú, talán a legfontosabb feladat”.⁵² Brüning 1930 augusztusi feljegyzésében áll, hogy „Németország jövőbeni lehetőségei Dél-Európában fekszenek”, s ezzel összefüggésben elsőrendű feladat, hogy Ausztriát a birodalomtól függővé tegyék. A megerősödő német külpolitikai aktivitást nemcsak a német vállalatok közép-európai térnyerése mutatja, hanem az osztrák-német vámunió tervezete, a német-román és német-magyar legnagyobb kedvezmény elvén nyugvó kereskedelmi szerződések is. A dunai államok német diplomáciai képviselői számára az elkövetkezendő idők „egyik legfontosabb feladata” volt, hogy ezen államok kormányaira, politikusaira és a gazdasági élet vezetőire a német igényeknek megfelelően nyomást gyakoroljanak. Németország érdeke a világgazdasági válság elhúzódása volt. Posse 1932 áprilisában, a gazdasági minisztérium ülésén kijelentette, hogy „az idő nekünk dolgozik”, miközben Franciaország a Dél-Európába kihelyezett 7 milliárd frankos kölcsönének elvesztéséért aggódott. Minél kevésbé tudta Franciaország gazdasági és politikai pozícióit stabilizálni, annál könnyebben tudta Berlin a térség országait gazdaságilag magához láncolni, s kereskedelmi partnereit egymás ellen kijátszani. A Brüningi revíziós politika alapozta meg Csehszlovákia későbbi sikeres elszigetelését és a kisantant megbénítását.

Martin Spahn publicisztikai tevékenysége már a stresemanni időszakban is jelentős volt, de stílusa és nézeti alapján inkább a nemzetiszocialista időszak kezdetére datálná az olvasó. Felfogása tipikus geopolitikai nézetekről vall, mely szociáldarwinizmussal párosul. Szerinte Németországnak Közép-Európában „küldetése” van, s az európai történelmi fejlődés ismertetésekor olyan fogalmakat használ, mint „tér”, „nép”, „lélek”, „akarat”, „anya-föld”. Szerinte a német területek határa a Rajnától a Rhône-ig és a Póig, az adriai partsza-

⁵¹ Max HAHN: „Közép-Európa mint a német politika célja” című előadásból, 1931. október 23. IN: NÉMETH: 307-308.

⁵² SCHRÖDER: 10.

kaszon egészen Splitig húzódnak, majd a Duna mentén a Fekete-tengerig, észak felé fordulva pedig a Dnyeszter és a Don mentén a Keleti-tengerig. Vagyis egész Közép-Európát Csehszlovákiával, Magyarországgal és Lengyelországgal magában foglalná. „*Mitteleuropa und das deutsche Volk*” című írása három részre osztja a közép-európai nagytértséget. Az első a német anyaország, az a terület, amelyet a német törzsek kezdettől fogva benépesítettek. A második a németiség által szilárdan megragadott térség a középső Duna, az Elba és az Odera vidékén. Végül a harmadik „*a még meg nem ragadott, hanem csak kisebb-nagyobb német telepekkel behintett ama területe a Keleti- és Fekete-tengerhez futó folyóvizeknek, mely a vízgyűjtőterületnek Közép-Európát kelet felől szegélyező részét képezi*”. Ebben a főosztásban Ausztria és Poroszország világosan és egyértelműen mint kolonizációs képződmények jelennek meg. Naumann azonban – vele szemben a szerző Onckenra hivatkozik – sajnos nem ismerte föl az itteni sajátos küldetést, nem ismerte föl magának a térnek a kihívását, és így „*mindig csak gazdaságról beszélt, miközben a népek egy olyan ígére sóvárogtak, mely lelküket képes megragadni*”. S mi más lenne ez, persze, mint a német Közép-Európa?!⁵³ „*A küldetést Közép-Európának hívják!*” – írja már idézett művében,⁵⁴ s a „*német nép jövője vagy az újjászületés, vagy a halál*”, mely kísértetiesen emlékeztet a náci által a háborúban hangoztatott „*Sieg oder Tod*” jelszavára. A német nép kultúrájába vetet hite szerint Közép-Európában a kultúra hordozói a németek.

A „*Közép-Európa vita*” az 1930-as évek elejére egyre jelentősebbé vált, Wulf Siemert „*Neue Wege für deutschen Außenpolitik*” című munkája a „*Zeitschrift für Geopolitik*” 1932. évi 6. számában jelent meg. Kritikával illetve a német külpolitikát, mely függővé teszi a birodalmat az agrárimporttól. Szerinte Németországnak Franciaország kiszorításával kell helyet biztosítania magának Közép-Európában, hiszen gyarmatok hiányában csak „*a keleti és délkeleti területek politikai és gazdasági megszervezése*” marad, melynek gyors keresztülvitele a mostani feladat, „*hiszen a német történelemben erre oly sokszor túl későn*” került sor. Pontot kell tenni a jóvátételi fizetések végére, s a közép-európai térség birtoklásában, amennyiben erre mód kínálkozik, együtt kell működni Olaszországgal, s emellett szigorú devizagazdálkodási politikát kell folytatni. Elmélete később, az NSDAP programjában valósult meg. A szocialista Max Klesse teljes mértékben elvetette a náci ideológiát, különösen annak a keleti irányú terjeszkedésről vallott nézeteit. Szerinte egy erőszakos keleti irányú terjeszkedés a lakosságot az agresszor ellen fordítja. Helyette Németországnak meg kell nyernie a közép-európai államok lakosságát, s a német nyelvet a kultúra közvetítőnyelvként fel lehet használni egy autark gazdasági térben.

A világgazdasági válság elmélyülésével egyre nagyobb hangot kapott a német publicisztikában az autarkia problémája. A vitázók között a korszak olyan jelentős személyiségei, publicistái foglaltak helyet, mint Friedrich Hoffmann, Moeller van den Brucks, Ernst Niekisch, Otto Strasser, Ferdinand Fried és Fritz Kreil. Közülük talán Strassert érdemes kiemelni, aki szerint a „*népi kultúrfejlődésnek*” és „*nemzeti szabadságnak*” egy „*szocialista népgazdaság*” a feltétele. Fritz Kreil nagytérgazdasági teóriája szerint a „*pánamerikai*”, az „*orosz-ázsiai*”, a „*brit-birodalmi*” mellett létezik a „*közép-európai*” is, mely Kölnőtől Konstantinápolyig terjed. Az árucserének szerinte e „*nagyterek*” között kell lebonyolódnia.

Számos egyéb javaslat született még az autark tér formáiról, így a tőkeautarkia, az agrárautarkia és a politikai- és gazdasági totális autarkia fogalmi is megjelentek. Néhányan, például Otto Leibrock, a közép-európai stabilitást Olaszország bevonásával képelték el. Ugyanakkor Erwin Wiskemann „*Mitteleuropa. Eine deutsche Aufgabe*” című 1933-as tanulmánya az 1920-as és 1930-as években sokszor kritizált naumanni alapkoncepcióból in-

⁵³ LENDVAI: 198-199.

⁵⁴ FROMMELT: 157.

dult ki. Albrecht Haushofer „*Mitteleuropa und der Anschluß*” című munkája szerint „*Mitteleuropa vagy a német néppel együtt, vagy nem épül fel*”.

A Mitteleuropa-eszme és politika kontinuitásának problematikája

A weimari korszak 14 évére visszatekintve megállapíthatjuk, hogy a köztársaság egyetlen kormányának sem sikerült a különböző integrációs tervek vonatkozásában elképzeléseit megvalósítania. 1919 után Franciaország és szövetségesei együtt voltak annyira erősek, hogy megakadályozzák Németország revíziós elképzeléseit, és a különböző Mitteleuropa-tervek bármelyikének megvalósítását. A rendszer átmeneti belpolitikai és gazdasági stabilitását az 1929-ben kezdődő világgazdasági válság megingatta, s az előkészített alapokra már a nácik építkeztek. A köztársaság rövid időszaka nem volt elegendő ahhoz, hogy Németország teljes mértékben talpra álljon, s megvalósítsa gazdasági és politikai elképzeléseit. Mire Franciaország annyira meggyengült, hogy lehetőség lett volna Mitteleuropa megvalósítására, a weimari köztársaság is ugyanennyire meggyengült, s Hitlerre várt a feladat, hogy Németország európai tekintélyét visszaszerezze.

Altalános nézet a német külpolitikát és Mitteleuropa-terveket Bismarcktól kezdve az „*agresszív, imperialista, expanzív*”, stb. jelzőkkel illetni. Számos olyan elképzelés született, melyekben valójában az expanzív és a német kultúrfölényt hirdető nézetek domináltak, azonban a Mitteleuropa tervek jelentős része, például Naumanné, sem hódítónak, sem agresszívnek nem nevezhetőek, nem volt bennük semmilyen elnyomó szándék, fajelmélet is csak néhányukban. Ezzel összefüggésben felmerül a kérdés, hogy vajon II. Vilmos „*Weltpolitik*”-ja, az első világháború előtt és alatt, majd azt követően született Mitteleuropa-tervek, és a nácik faji elgondolásai és Lebensraum-elmélete között kontinuitás áll-e fenn, vagy pedig új fejezet nyílt Hitler Machtergreiferung-ja után. A nemzetiszocialista hatalomátvétel után a külpolitika irányvétele nem változott, a korábbi Mitteleuropa-elképzelések a náci időkben tovább hatottak, s rendszerstabilizáló szerepük volt, valamint a gazdasági-politikai élet és a hadsereg vezetői is, pár kivételt nem számítva, a helyükön maradtak. Ebben a vonatkozásban tehát jogos, ha kontinuitásról beszélünk, s abban az esetben is, ha a korábbi Mitteleuropa-tervek keleti irányú, hol békés, hol erőszakos hódító elképzeléseit hasonlítjuk össze a nácik Ostpolitik-jával. Hitler Mein Kampf-jában nem titkolja a keleti térség iránti német élettér igényét, s Alfred Rosenberg is Hitlerhez hasonlóan olyan „*Nagygermán Birodalom*” létrehozásán fáradozott, melynek integrációs törekvései kimerültek (volna) abban, hogy a fajbiológiai alapon alsóbbrendű és megbélyegzett népek kiszolgálják, ellássák az új európai rendben megvalósult birodalmat. Tehát a kontinuitás hangsúlyozása abból a szempontból helyes, hogy a korábbi Mitteleuropa-eszmékből átvettek bizonyos elemeket, de azokat eltorzítva, vagy brutálisan átalakítva valósították (volna) meg. Az olyan Mitteleuropa-tervek, melyek föderációt, gazdasági egyenjogúságot hirdettek, nem voltak népszerűek 1933 után. A vilmosi korszakban és az azt követő időszakban született elképzelések szintén Németország hegemoniáját szerették volna biztosítani egy integrált, zárt gazdasági blokkon belül, de nem törekedtek a térség népeinek alávetésére, rabszolgasorba taszítására vagy fizikai megsemmisítésére, s ezért jogos a kérdés, hogy a nácik elképzelései egyáltalán integrációs elképzeléseknek tekinthetőek-e, hiszen fajbiológiai alapon nyugvó politikai és társadalmi berendezkedést nem lehet egyenjogú nemzetek integrációjának tekinteni. Ugyanakkor a nemzetiszocializmus 12 esztendeje nem volt arra elegendő, hogy Németország hagyományos viszonyait mindenestül felforgassa, viszont folytonosságot képviselt délkeleti-, keleti hódító politikájában, s abban is, hogy az „*ősellenség*” Franciaországgal való leszámolás után – eltekintve a néhány francia-német megbékélést hirdető elképzeléstől –, a kontinentális hatalom biztosítása érdekében megpróbált Anglia és a Szov-

jetunió között lavírozni. Tehát a náci elképzelései a hagyományos Mitteleuropa-tervek közvetlen folytatásai voltak, de ezek kereteit megpróbálták kiszélesíteni, s agresszivitásukkal és ideológiai háttérükkel a korábbi viszonyok teljes megváltoztatását célozták. A gazdasági és politikai állapotok gyökeres újjárendezésére az új európai rendben került sor. Ebben az időszakban integrációról és ilyen irányú törekvésekről már nem beszélhetünk, hiszen a térség országai is elszakadtak a világpiactól, és csak Németországgal voltak kénytelenek egyenlőtlen gazdasági kapcsolatokat kialakítani, így a racionalitás elve alapján megszervezett gazdasági egység nem jött létre, helyette a térség országai függőségbe kényszerültek. Feltételezhető, hogy a vilmosi és náci időszak között Stresemann képezte az összekötő láncszemet, hiszen a korábbi Mitteleuropa-tervek nem merültek feledésbe, csupán lehetőségei voltak korlátozottak. Stresemann „*megegyezési politikája*” csupán taktikus variánsa volt a hagyományos német külpolitikának. Ennek ellenére természetesen Stresemann és a náci közé egyáltalán nem tehető egyenlőségjel, hiszen a külügyminiszter nem tervezte háborús eszközök igénybevételét céljai elérése érdekében. A két világháború közti időszak így rövid szünetként is felfogható a közép-európai térségért folyó küzdelemben, melyben Németország és a Szovjetunió átmenetileg nem voltak elég erősek ahhoz, hogy befolyásuk alá vonják e területet, a különböző francia kísérletek pedig nem bizonyultak életképesnek, hiszen dezintegrációt okoztak.

A kontinuitás kérdése mellett, létezik egy másik probléma, illetve felvetés, melyre Ránki György hívta fel a figyelmet. Sok dokumentummal és találó idézettel folytatható az az eszmefuttatás, hogy miként érlelődött a századforduló után Németországban a Mitteleuropa gondolata, és miként vált Németország háborús célkitűzéseinek részévé, miként fogalmazódott a német expanzió és hatalmi törekvések első számú célkitűzésévé. Bármennyire is áthatja ezeket a terveket a német nagyhatalmi gőg és fékevesztett agresszivitás, bármennyire a világhatalmi harc részévé válva öltének is egyre utópisztikusabb jelleget vagy fogalmazódnak meg a német diktatúra részeként, joggal vehető fel, hogy teljesen nélkülözik-e a gazdasági racionalitás minden elemét? Vajon nem tartalmaznak-e olyan gondolatokat is, amelyek vagy a modern gazdaság legfontosabb tendenciáinak racionális felhasználására irányulnak, vagy Németország és más közép-európai ország új gazdasági kapcsolatrendszerét felismerve próbálják azt mennyiségi és minőségi értelemben továbbgondolni és új dimenziókat keresni? A nagy gazdasági térség előnyeire való utalás szinte közhelyként jelentkezik ezekben a tervekben. Valóban, az *economy of scale* gondolatában rejlő racionalitás, a termelési faktorok optimális felhasználásából származtatható gazdasági előnyök elméletileg aligha vonhatók kétségbe.⁵⁵

Németország, és ezzel összefüggésben a különböző Mitteleuropa-elképzelések fontossága egyfelől abban rejlik, hogy Németország politikai és gazdasági súlyából kifolyólag, valamint geopolitikai helyzetének köszönhetően meghatározó szereppel bír nemcsak Közép-Európára, hanem az egész kontinensre, s bizonyos szempontból a világ gazdaság egészére nézve. Tehát Németország nélkül, vagy ellene semmilyen európai integráció nem képzelhető el sem ma, s nem volt az a múltban sem. Másfelől azért kell különös hangsúlyt és figyelmet szentelni a korábbi Mitteleuropa-elképzeléseknek, mert a most formálódó egységes Európának az a Mitteleuropa is tagja lesz, mely mindig is a német elképzelések homlokterében állt. Vagyis a kontinuitás problémája a továbbiakban is fennállhat, még ha megfelelő történelmi távlat híján a kérdés ma még nem vizsgálható alaposan. A tendencia viszont folytatódhat, hiszen az egységes Németország ma Európa talán legerősebb – egyelőre gazdasági – hatalma. Az egységes Európában Németország meghatározó szerepét nem lehet elvitatni, a kérdés tehát az, hogy milyen szerepet szán majd a csatlakozó közép-európai ré-

⁵⁵ RÁNKI 1988: 304-305.

gióknak. A kontinuitás tehát Németország súlya miatt fennáll, vagy fennállhat, jelenleg a célok talán csak nincsenek a nyilvánosság előtt megfogalmazva. Véleményem szerint a markáns különbségek ellenére – de csakis ebből a szempontból! –, a „*lényeg*” tekintve teljesen mindegy, hogy az integrációs célkitűzések szempontjából Mitteleuropá-nak, Großraumwirtschaft-nak vagy Európai Uniónak nevezem ezeket a törekvéseket, hiszen a cél és a feltétel mindhárom esetben ugyanaz. A cél a német ipar dominanciájának érvényt és piacot szerezni, a feltétel pedig a francia-német megbékélés, mely valamennyi mozgásteret biztosít Közép-Európa számára és nem dezintegrálja illetve kényszeríti választ el a régiót. Ebben a „*lényegben*” a fontos különbség az, hogy Németország hogyan érvényesítette és érvényesíti akaratát, milyen eszközöket és módszereket vett és vesz igénybe, milyen ideológia mellett tette és teszi ezt, illetve, hogy milyen szerepet szánt és szán a jövőben a térségnek. Ránki György megállapítása talán nagyon hosszú időre érvényes, bár a Mitteleuropa-terv mint politikai, hatalmi célkitűzés csődöt mondott a történelemben, a természetes gazdasági tényezők mégis újból és újból a felszínre törnek, és világosan mutatják, hogy a térség gazdasági virágzása nem lehet tartós és eredményes, ha nem kapcsolódik a német területek gazdasági fellendüléséhez és virágzásához.⁵⁶ A bipolaritás megszűntével Európa egységére és a francia-német megbékélés tartósítására azért van szükség – anélkül, hogy aktuálpolitikai fejtegetésekbe bocsátkoznánk –, mert csak így tudja felvenni a versenyt gazdaságilag, politikailag és katonailag más világhatalmak esetleges Európa-ellenes törekvéseivel szemben, s egyensúlyozó, talán befolyásoló tényezővé is csak ezáltal válhat.

⁵⁶ Im. 339.

A „Nagy Összecsapás” – vita kultúráról és civilizációról Samuel P. Huntington nyomában

A közfelfogásra legnagyobb hatása, az újságok oldalain sorra visszaköszönő elmélet először 1993-ban a *Foreign Affairs* című folyóiratban jelent meg Samuel P. Huntington amerikai politológus tollából, majd 1996-ban könyv alakban is napvilágot látott, melyet magyarul 1998-ban vehetett kezébe az olvasó.¹ Elmélete kidolgozásához többek között Max Weber, Émile Durkheim, Fernand Braudel, Immanuel Wallerstein és Alfred Louis Kroeber műveiből merített, csupa társadalomtudományi munkát vett tehát alapul, jóllehet maga inkább politikaelméletinek szánta, melyben „keretet, paradigmát kíván nyújtani a világpolitika figyeléséhez, és pedig olyat, amelyet a kutatók remélhetően helytállóan találnak majd, a politika alakítói pedig hasznosnak”.² Akár e felhívásának is eleget téve szeretném tisztázni, hogyan tér vissza újra és újra a probléma, a fogalmak egyes vagy többes számú alkalmazása a társadalomtudományok területén. A vizsgálat során nem csak azt igyekeztem szem előtt tartani, milyen definíciókat alkottak, hanem azt is, milyen szempontok alapján határozták meg azokat.

A kultúra és a civilizáció társadalomtudományi definiálása

E. E. Evans-Pritchard egy 1950-ben megjelent cikkében³ az elsők között veti fel a civilizációk, az ő megfogalmazásával élve „emberi társadalmak”, „komplex civilizált közösségek” kutatá-

¹ A mű eredeti címe *The Clash of Civilizations and the Remaking of the World Order*. Huntington elméletének legfontosabbnak gondolatait így foglalja össze: „Jelen könyv fő témáját az adja, hogy a hidegháború utáni világ összetartásának, széthúzásának és konfliktusainak szabályait a kultúra és a kulturális – végső szinten civilizációs – identitások alakítják. A könyv öt része az iménti alaptétel következményeit részletezi.

I. rész: A történelem folyamán először fordul elő, hogy a világpolitika egyszerre sokpólusú és sokcivilizációjú; a modernizáció nem azonos a nyugatiasodással, és semmilyen értelemben sem vezet egyetemes civilizációhoz, illetve a nem nyugati társadalmak nyugatiasodásához.

II. rész: A civilizációk közötti erőegyensúly módosul: a Nyugat relatív befolyását tekintve hanyatlik; az ázsiai civilizációk növelik gazdasági, katonai és politikai erejüket; az iszlám robbanásszerű demográfiai növekedésének vagyunk tanúi, és ez destabilizáló következményekkel jár a muzulmán országokra és szomszédaikra nézve; a nem nyugati civilizációk határozottabban kiállnak saját kultúrájuk értékei mellett.

III. rész: Egy új, a civilizációkon alapuló világrend kialakulásának korszakát éljük: a kulturális rokonságban álló országok együttműködnek egymással; sikertelenek viszont azok az erőfeszítések, amelyek a társadalmakat egyik civilizációból másikba kívánják átvezetni; az országuk saját civilizációjuk vezető vagy annak központjaként számon tartott magállamai köré csoportosulnak.

IV. rész: A Nyugatot saját egyetemesítő törekvései mindinkább konfliktusokba sodorják más civilizációkkal, leginkább az iszlámmal és Kínával; a helyi szinten, a törésvonalak mentén, többnyire muzulmán és nem muzulmán országok között kirobbanó háborúk „rokon csatlakozásokhoz” vezetnek, a konfliktusok kiterjedésével fenyegetnek, ezzel kiváltva a civilizációs szempontból központi államok erőfeszítéseit e háborúk megfékezésére.

V. rész: A Nyugat életben maradásának feltétele az, hogy az amerikaiak megerősítsék nyugati identitásukat, a nyugatiak pedig elfogadják, hogy civilizációjuk egyedi, de nem egyetemes; ezért összefognak, hogy azt megújítsák és megőrizzék a nem nyugati társadalmak felől érkező kihívásokkal szemben. A civilizációk világháborújának elkerülése azon múlik, hogy a világ vezetői elfogadják-e a világpolitika sokcivilizációs jellegét, és együtt tudnak-e működni annak fenntartásában.” HUNTINGTON, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása*. Európa Kiadó, Budapest 2000. 15-16.

² Uo. 8.

³ *Social anthropology: past and present*. *Man* 1950. szeptember. 118-124. Magyarul EVANS-PRITCHARD, E. E.: *Szociálanropológia: múlt és jelen*. IN: BOHANNAN, Paul – GLAZER, Mark: *Mérföldkövek a kulturális antropológiában*. Panem – McGraw – Hill, Budapest 1997. 558-574.

sának szükségességét: „...úgy hiszem, hogy századunknak ebben a második felében a múltbelinél sokkal nagyobb figyelmet fog szentelni a komplexebb társadalmak és főleg a Távolsági és Közel-Kelet civilizációinak.”⁴ Huntington elméletének közvetlen elődjével azonban 1979-ben Fernand Braudelnél találkozunk, akinek művére hivatkozik is. Braudel beszél először „civilizációk összehasonlításáról”⁵, igaz, nem a 21. századra kivetített vagy távolabbi jövőkép részeként, hanem egy gazdaságtörténeti mű keretében a korai korszaki felfedezések és Európa terjeszkedésének kapcsán. Az ötlet azonban hasznosítható: Braudel Gordon W. Hewes 1500 körüli állapotokat tükröző népsűrűségi térképe alapján különböző földrajzi térségeket vonallal határol körül, és egyfajta evolúciós gondolat jegyében *civilizációkként*, *kultúrákként*, vagy *primitív népek területeiként* tünteti fel őket.⁶ A régiók megkülönböztetésének alapja az adott terület népsűrűsége, illetve, hogy ez alapján milyen gazdasági potenciált képviselnek, milyen javak termelésére lehetnek képesek. Huntington itt magát a módszert veszi át, azzal a különbséggel, hogy ő már *csak civilizációkról* beszél, indoklásul külön eszmétörténeti részt is szentelve annak: miként változott az Európán kívüli népek megítélése az elmúlt kétszáz évben, s hogyan váltak az európai szemléletű nemzetközi rendszer elismert tagjaivá. Az eltérés nyilvánvaló: míg Braudel gazdasági potenciálról, mint kategorizáló szempontokról beszél, addig Huntington a politikai erőpotenciált részesíti előnyben, amelynek szintén lehetnek ugyan gazdasági gyökerei, de itt fontosabb szerepet tulajdonít az azt befolyásoló szellemi komponenseknek, a vallásnak és a belőle fakadó gondolkodásmódnak, politikai ideológiának.

Mark Bloch történészként egészen más oldalról közelíti meg a kérdést: a civilizációkat időbeli egységekként definiálja, s nem annyira azok földrajzi kiterjedésére helyezi a hangsúlyt. Központi fogalma a *nemzedék*, melyet *kornak* is nevez, s amely a történész, de az emberi emlékezés számára is természetes időegység. „...egy nemzedék azonban csak rövid szakaszt jelent. A hosszabb szakaszokat civilizációknak nevezhetjük.”⁷ írja Bloch tehát a történeti korszakolás részeként szintén többes számban használja a kifejezést, valószínűleg olyan történelmi egységeket jelölve civilizációkként, mint az ókori Egyiptom vagy Róma.

Már az eddig átnézett három elmélet során is különböző értelmezésekkel találkozhattunk. Evans-Pritchard megközelítése társadalmi szempontú, emberek közösségével foglalkozik, Braudel a civilizációk meghatározásánál materiális alapokra helyezkedik, kétdimenziós szemlélet keretében: egyrészt maguk az emberek számszerű közösségeit, melyek földrajzilag valameddig kiterjednek, másrészt az általuk termelt anyagi javakat veszi figyelembe. A szellemi javakra azonban kevés hangsúlyt fektet. Megközelítése kicsit a német etnológiai iskola elméleti kategorizálására emlékeztet, amely az egy emberi közösség által termelt anyagi javakat nevezi *civilizációnak*, míg a szellemi javakat *kultúráként* definiálja. Braudel mindkét fogalmat az eredményként keletkezett anyagi javakra érti, illetve a megteremtésükhöz szükséges körülményekre, amelyek valóban az életmódban és a gondolkodásban gyökerezhetnek. *Kultúrát és civilizációt* egymás fokozataiként kezeli inkább,⁸ akárcsak Huntington saját értelmezésében: „...a civilizáció ugyanaz nagyban, mint a kultúra.”⁹ Mind Braudel, mind pedig Huntington egy bizonyos síkon – nevez-

⁴ I.m. 574.

⁵ BRAUDEL, Fernand: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV-XVIII. században. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Gondolat Kiadó, Budapest 1985. 99.

⁶ I.m. 52-53.

⁷ BLOCH, Mark: *A történész mestersége.* Osiris Kiadó, Budapest 1996. 130.

⁸ „Kultúrának olyan civilizációt nevezünk, amelyik még nem érte el érettségét, optimumát és nem biztosította fejlődését. Közben, s ez az idő sokáig tarthat, a szomszédos civilizációk ezer meg ezer módon kizsákmányolják, és ez egészen természetes, ha nem is igazságos.” BRAUDEL: 98.

⁹ HUNTINGTON: 50. Braudel értelmezésében a *civilizáció* és a *kultúra* fejlettségi fokokat jelöl, míg a Huntingtonnál inkább méretbeli kategóriákat takar.

zük vízszintesnek – mozog, vagyis mindketten egy adott időpontra vonatkozóan, térképen jelölve vázolják fel a civilizációk vízszintes kiterjedését, pont ellentétesen, mint Mark Blochnak az időben, mint folyamatban függőleges kiterjedésű értelmezése. Mindannyian azonban a *civilizáció* vagy *kultúra* fogalma alatt elsősorban produktumokat értenek, emberi közösségek produktumait, kevés szóval illetve magát az emberi közeget, a társadalmat, amely Evans-Pritchard és általában az antropológia művelőinek kutatási középpontjában áll.

Az Evans-Pritchard által kezdeményezett gondolat megtalálható kortársa, Claude Lévi-Strauss életművében is. Lévi-Strauss egyszerre beszél többes számban „*emberi civilizációkról*” és egyes számban „*emberi civilizációról*”, valamint az egyes földrészek „*kulturális teljesítményéről*”,¹⁰ előrevetítve számomra a Braudel–Huntington-féle vízszintes szemléletmódot. A kulturális sokféleséget szintén olyan problémaként értékeli, amely idővel konfliktusforrássá válhat, noha úgy gondolja, erre messze saját korán túl kerül majd sor, s hogy milyen formában, a kérdést egyelőre nyitva hagyja.¹¹ A civilizációk határainak megállapításánál azonban figyelmeztet: „...*azok a társadalmak, amelyek bizonyos idő óta szoros kapcsolatot tartanak fenn, egyetlen civilizáció benyomását keltik, noha jelenlegi állapotukat nagyon is eltérő úton érték el, és nincs jogunk figyelmen kívül hagyni ezt a fejlődést.*”¹² Lévi-Strauss azt is meghatározza, mit tart a *civilizáció* alkotórészeinek: nyelv, társadalmi intézmények, művészet, vallás, csupa olyan terület, amelyet a német civilizáció- és kultúrafelfogás alapján az utóbbi kategóriába sorolhatunk. Ő egyébként nem tesz különbséget a két fogalom között, a *civilizációt* és a *kultúrát* egymás szinonimáiként kezeli, csakúgy, mint Edward B. Tylor, vagy Robert H. Lowie tette. Alfred L. Kroeber, akire maga Huntington is hivatkozik, megtette már a két fogalom szétválasztását, a *kultúrát* a kisebb egységnek, a *civilizációt* pedig a „*legátfogóbb összefüggések, vagy totalitásokként*” definiálva.¹³ De Braudellel ellentétben például az antropológia adta szemléletmód segítségével nem kerüli el figyelmét magának az emberi közegnek, a társadalomnak szerepe sem, amelytől a kultúra elválaszthatatlan. Huntington elméletéhez pedig jó alapot szolgáltatva a kultúra értékeiként, alkotóelemeiként az ideológiában megtestesülő társadalmi eszményeket jelöli meg.¹⁴

Kroeber alapvetően többes számban értelmezte a *civilizáció* és a *kultúra* fogalmát. Az egy vagy több kultúra létének kérdésével részletesebben Ruth F. Benedict foglalkozott, aki írásaiban „*kultúrákról*” beszél, és különböző kulturális mintákról, a különböző kultúrák különböző követendő céljaiként. Az általa alapított antropológiai iskola „*egy szellemi komponensben, az értékrendszerben látta a kultúra lényegét és meghatározóját.*”¹⁵ Elméleti nézőpontja itt Kroeber álláspontjával rokon, ideológiai megközelítésű, a társadalmi tudatot, értékítéletet helyezve az anyagi produktumok elé. Ezen az úton haladt tovább Ralph Linton is, aki azonban az értékrendszer mellé bekapcsolt egy harmadik, pszichikai komponenst is: „...*a kultúrák tartalma a társadalmak tagjainak elgondolásaiból és viselkedéséből áll.*”¹⁶ Pontosan a másik irányt képviselve, Benedict követőivel helyezkedett szembe az a „*határozottan materialista beállítottságú csoportosulás, amelynek tagjai a kultúra meghatározóit az anyagi létben keresték.*”¹⁷ Legfőbb képviselői Julian Steward és Leslie A. White voltak.

¹⁰ LÉVI-STRAUSS, Claude: *Faj és történelem*. Napvilág Kiadó, Budapest 1999. 10.

¹¹ I.m. 11.

¹² I.m. 14.

¹³ KROEBER, Alfred L.: *A kultúra fogalma a tudományban*. IN: BOHANNAN – GLAZER: 159-187. 185. Érthető tehát, hogy Huntington miért hivatkozik az antropológia művelői közül előszeretettel éppen Kroeberre, kicsit figyelmen kívül hagyva az elméletét kevésbé alátámasztó, de létező antropológiai kultúraelméleteket.

¹⁴ „...*a kultúra értékei a társadalmi eszményekben tükröződnek.*” i.m. 179.

¹⁵ SÁRKÁNY Mihály: *Kalandozások a 20. századi kulturális antropológiában*. „Kultúrák keresztútján”. Harmattan Kiadó, Budapest 2000. 24.

¹⁶ LINTON, Ralph: *Kultúra és normalitás*. IN: BOHANNAN – GLAZER: 284-292. 285.

¹⁷ SÁRKÁNY: 26.

Marshall D. Sahlins emlékezetes művében Braudelt megelőzően, de a nála is felfedezhető evolúciós megközelítéssel beszél a *civilizációról*, mint legmagasabb fejlődési fokról, illetve a *primitív társadalomról*, mint alacsonyabb lépcsőről: „...a civilizációt az állam jelenléte különbözteti meg a primitív társadalomtól.”¹⁸ Sahlins szemléletmódja a civilizációt egyfajta magasabb szinten szerveződött társadalmi kategóriaként kezeli, vagyis az ő esetében a hangsúly nem az anyagi vagy a szellemi termékek valamelyikének javára tolódik el, hanem az azt produkáló emberi közeget írja körül vele.

Főként Huntington könyvének hatására Magyarországon is szélesebb körben, a szűk tudományosság kereteit átlépve kezdtek el a kérdéssel foglalkozni. Egy tankönyvjellegű szöveggyűjtemény bevezető tanulmányában például definíciókat is találtam, Huntington után kissé szabadon értelmezve, a *civilizációt* és a *kultúrát* „egymást jelentősen átfedő”,¹⁹ de egymástól elválasztható fogalomként kezeli. „A civilizáció (...) kultúrák szintézise, amely a kultúráknál nagyságrendekkel nagyobb integrációs potenciállal rendelkezik, annak következményeképpen, hogy az emberi társadalomban végbement az első nagy funkcionális differenciáció a kultúra materiális, szociális, mentális és kommunikációs szférájában egyaránt.”²⁰ A kultúrát ezzel szemben úgy fogja fel, mint „...az emberi társadalom replikációjához szükséges, közös szimbólumrendszerek segítségével kialakított, művelt és továbbadott anyagi eszközök és ismeretek, társadalmi kapcsolat- és intézményrendszerek, valamint ideák, érzelmi és magatartásbeli megnyilvánulások szerves, strukturált egésze.” A társadalmat pedig az eddigi tapasztaltaktól eltérően nem úgy kezeli, mint közeget, hanem mint a kultúra egy komponensét.²¹

A másik, Huntington civilizációs elméletébe is belefoglalt, a civilizációs termékek terjesztésével és átvételével összekapcsolódó folyamat, a globalizáció, szintén számos vitára ad okot. Ezért megvizsgálom, mikortól beszélhetünk egyáltalán globalizációról, illetve Huntington értelmezésében a „modern kor”²² kezdetéről, de a modernizáció és vele összefüggésben a globalizáció, valamint az akkulturáció problémájára csak a cikk második felében térek ki.

Talán 1500 körül, a felfedezések hatására a földrészek közötti új gazdasági kapcsolatok kiépülésével, melynek Braudel is egy egész könyvet szentelt; vagy esetleg négyszáz évvel később, a gyarmati kapcsolatok elmélyülésekor indult el ez a napjainkig gyűrűző folyamat? Az egyes térségek közötti kapcsolatot pedig technikai, gazdasági, vagy inkább politikai jellegűnek kell értelmezni? Kissinger szerint: „A modern kor előtt a különböző földrészek többé-kevésbé egymástól elszigetelten élték életüket. Lehetetlen lett volna, mondjuk Franciaország hatalmát összemérni Kínáéval, mert a két ország semmilyen módon sem hatott egymásra. Mihelyt azonban a technika határai kitágultak, a többi kontinens sorsát az európai hatalmak «együttműködése» határozta meg. Egyetlen korábbi nemzetközi rendnek sem voltak olyan nagyobb hatalmi központjai, melyek eloszlottak volna a világ minden pontján. Ugyanígy, egyetlen régebbi államférfinak sem kellett egy olyan környezetben diplomáciai tevékenységet folytatnia, ahol az eseményeket a vezetők és a közösség azonnal és egyszerre figyelemmel kísérheti.”²³

Ha ez a *modern kor* valóban az Európából kiinduló felfedezések közepette született és a későbbi gyarmatosítás eseményei között serdült fel, akkor felmerül a kérdés, hogy a *modern kor* szemléletének megfelelő mai térképen, amelyen Huntington is ábrázolta a különböző civilizáci-

¹⁸ SAHLINS, Marshall D.: *Törzsek*. IN: SERVICE, E. R. – SAHLINS, M. D. – WOLF, E. R.: *Vadászok, törzsek, parasztok*. Kossuth Kiadó, Budapest 1973. 136-315. 145.

¹⁹ STEINBACH Antal: *A kultúra és civilizáció kérdéséhez*. IN: BENKES Mihály (szerk.): *Civilizációk és vallások*. Szöveggyűjtemény a civilizációk összehasonlító tanulmányozásához. Cégér Kiadó, Budapest é.n. 17-20. 18.

²⁰ I.m. 18.

²¹ I.m. 17.

²² HUNTINGTON: 16.

²³ KISSINGER, Henry: *Diplomácia*. Panem – Grafo, Budapest 1998. 809.

ók határait, hol is állunk mi magyarok, hova tesznek mások, és hova soroljuk mi magunkat? „*Kik is vagyunk – a nemzetek és az országok erre az emberek számára legalapvetőbb kérdésre igyekeznek most választ adni. És erre a kérdésre a korábban ismert hagyományos módon adnak választ: olyan dolgokra hivatkozva, amelyek a legtöbbet jelentik neki. Az emberek az elődök, a vallás, a nyelv, a történelem, az értékek, a szokások és intézmények fogalmaival határozzák meg magukat.*”²⁴ Huntington el is végzi helyettünk ezt a besorolást. Első térképén az 1920 körüli állapotokra mutat rá, kritikus történelmi időpontban, az I. világháború végén. Ez az az időbeli fordulópont, amikor a gyarmati rendszer kiépülése szempontjából még töretlen folyamat szemtanúi lehetünk, de a magot képező európai politikai rendszer esetében töréspont következik be, amelynek különösen lényeges hatása van a magyar történelmi tudat későbbi alakulására. Itt Huntington véleményét osztva, ez az alkotóelem fontos szerepet játszik egy nemzet hovatartozásának újradefiniálásában, mely Magyarország esetében különösen érdekes, hisz a történelem elmúlt száz éves időszakján erre többször, többféle formában is tettek már kísérletet. Legutóbb a kilencvenes évek hajnalán, amihez Huntington újabb térképpel van „*segítségünkre*”, hogy összevethessük, az általa alkalmazott besorolás megfelelő lehet-e számunkra, vagy ha nem, miért és hogyan határoznánk meg mi magunk a helyünket a civilizációk nemzetközi porondján.

Idegenszerűség és egzotikum

Sajnos, azt kell megállapítanunk, hogy az idegenszerűség, ha valaki számunkra idegen országból származik, tőlünk idegen kulturális jegyeket visel magán Magyarországon máig az egzotikum fogalmával kapcsolódik össze. Hivatkozhatunk itt történelmi okokra, hogy mi valóban „*kimaradtunk a gyarmatosításból*”, ezért kezeljük másként azokat a dolgokat, amelyek más országok, mint például Nagy-Britannia számára megszokottá váltak. Mert az ottani emberek hosszú ideje ismerős jelenséggel állnak szemben, vagyis vele együtt élnek mindennapjaikat. Azok az emberek azonban, akik ezzel az evidens megállapítással lezártak tekintik a vitát, egy valamit nem vesznek figyelembe: mégpedig azt a jelenséget, amelyet mind a szakemberek, mind pedig a média hatására az átlagemberek is egyre többet emlegetnek, nevezetesen a globalizáció jelenségét. Én igazából itt nem szándékozok állást foglalni magát a folyamatot kísérő vitákban, hogy pozitív vagy negatív oldalai vannak-e inkább, vagy hogy egyáltalán olyan általános jelenségről van-e szó, amelynek sokan igyekeznek feltüntetni, elsődlegesen meghatározó szerepét hangsúlyozni a világ eseményeinek alakulásában. Csupán ennek egyik mindennapi megjelenési formáját szeretném kiemelni, vagyis azt az egyre nagyobb méretű vándorlást, amelynek során különböző okok miatt különböző országokból származó emberek szintén különböző helyekre hosszabb-rövidebb időre, netalán végleges letelepedés céljából elindulnak; természetesen nem hagyva teljesen maguk mögött származási helyük és addigi életük értékrendszerét. Ezen folyamat alól Magyarország sem lehet kivétel, nálunk is egyre nagyobb számban tűnnek fel a dolgozni vagy tanulni vágyó emberek, akik vallás, kinézet alapján különböznek tőlünk, máshogy beszélnek és más értékeket tartanak fontosnak az életben. Az együttélés pedig nehéz egy olyan országban, mint például Nagy-Britannia, amelyik régóta ismeri már ezeket az idegenszerű dolgokat, nehéz egy olyan országban, mint Németország, amelyik rövidebb ideje ugyan, de kapcsolatba került ezekkel a problémákkal, és ezért nem lesz könnyű Magyarországon, amely *eddig* csaknem elzártnak volt tekinthető mást földrészekről.²⁵

²⁴ HUNTINGTON: 17.

²⁵ Tanulmányomban kizárólag az európai – Európán kívüli kulturális kapcsolatból származó együttélési konfliktusokra koncentráltam, az Európán, illetve Magyarországon belüli „*máságot*” érintő problémákra nem tértem ki.

Térjünk vissza Huntington elgondolásához, miszerint „*A világpolitika kulturális vonalak mentén kezdett újjáalakulni*”,²⁶ majd ezeket a kulturális vonalakat két térképen is igyekezett felvázolni. Az első térképen az első világháború utáni állapotokra utalva a „*Nyugathoz*” sorol minket, csakúgy, mint a második térképe, amely a jelenlegi állapotokra utaló képet igyekszik mutatni. Lényegesnek tartom azonban, hogy azt is figyelembe vegyük, mi hova tartozónak valljuk magunkat. Két magyar, Afrikában élt misszionárius, Czimmermann István és Menyhárháth László még az 1880-1890-es években az európai, keresztény „*civilizációjához*” sorolt minket, szemben az afrikai „*kultúrával*”, amelynek népeit európai módra „*civilizálni*” kellett, vagyis az eredeti európai értékeket, a keresztény elveket kellett velük megismertetni. Az elmúlt évtizedek ide vonatkozó magyar szakirodalmát áttekintve azonban azt tapasztalhatjuk, hogy Magyarország elhatárolja magát a „*Nyugattól*” nemcsak saját korára vonatkozóan, hanem korábbi történelmére, így a gyarmatosítás korára vonatkozóan is. Ezzel kapcsolatban a legfrissebb tudományos álláspontok sem egyeznek meg abban, hogy jelenleg hova sorolhatjuk magunkat a világ kulturális térképén, a közvélemény pedig még kevésbé rendelkezik erre vonatkozóan egységes állásponttal. De igazából senki nem is kérdezi tőlünk, így Huntington sem.

Napjaink divatos tudományos irányzatát követve azért nálunk is születnek olyan munkák, amelyek megpróbálnak a „*hova tartozunk*” kérdésre választ adni, Huntington elgondolását követve Steinbach Antal például így határolja körül környezetünket: „*A kortárs szemlélődő láthatja, hogy a nagyhatalmak által kiszabott birodalmi és országhatárokat átszelve, tátongva nyílik meg egy a Baltikumtól a Kárpátok keleti ívéig át, Jugoszláviát kettészelve az Adriáig húzódó mély törésvonal. Nevezzük nevén: a civilizációt a kelet-európaiától elválasztó történelmi határvonal.*”²⁷ Igen, valóban történelmi-nemzeti szempontból állunk elsősorban a kultúrák vagy civilizációk kérdéséhez: egyfajta Trianon okozta történelmi tudathasadás ez, amely még időről-időre felbukkan a legkülönbözőbb témájú szakirodalomban is. A továbbiakban Steinbach megemlíti még egy általa ismert és elismert kulturális választóvonalat, vagy ahogyan ő nevezi „*...még sebesebben szélesedő és mélyülő törésvonalat, a volt szovjet határ mentén, mely az iszlám civilizációt a kelet-európaiától választja el.*”²⁸ Magyarországot pedig már nem sorolja ide, hanem inkább a Nyugathoz tartozónak, amit valószínűleg harminc évvel korábban még nem találtak volna helytállónak, a kérdésre adott felelet tehát minden korban más és más.

Huntington szerint „*Az emberek a politikát nemcsak arra használják, hogy előmozdítsák érdekeiket, hanem arra is, hogy meghatározzák identitásukat.*”²⁹ Valóban azt mondhatjuk, hogy politika, illetve az azt követő politikai ideológia komolyan befolyásolja egy nép hovatartozásának időről-időre szükségessé váló újradefiniálását. Én azonban úgy vélem, hogy a világra kiterjedő általánosításokba nem szabad bocsátkoznunk, és a kevés ember által irányított diplomácia alapján meghatározni a többség emberi kapcsolatait, sem pedig fordítva. Kroeber is azon az állásponton van, hogy „*a kulturális megközelítés nem kizárólagos a szuperorganikus jelenségek területén; és az is, hogy nem csodaszer. Szelektív megközelítés, amely szelektivitása miatt gyümölcsöző, de ugyanezen oknál fogva hatóköre nem határtalan.*”³⁰ Huntington ott követi el a hibát, hogy ezeket az általa meghatározott civilizációkat lényegében homogénnek ítéli meg, noha gyakran felekezeti, nyelvi, származási, vagy éppen történeti hagyományait tekintve különbözőek. Ezt a *mi – ők* szemléletet Bruno Latour³¹ úgy írja körül, hogy „*A köztünk – nyugatiak közt és köztük – bárki*

²⁶ HUNTINGTON: 13.

²⁷ STEINBACH: *A kultúra és civilizáció kérdéséhez*. IN: BENKES (szerk.): 17.

²⁸ Uo. 17.

²⁹ HUNTINGTON: 17.

³⁰ KROEBER, Alfred L.: *A kultúra fogalma a tudományban*. IN: BOHANNAN – GLAZER: 159-187. 187.

³¹ LATOUR, Bruno: *Sohasem voltunk modernnek. Szimmetrikus antropológiai tanulmány. „Horror Metaphysicae”* Osiris Kiadó, Budapest 1999. 166.

más között a kínai tengerektől a Yucatánig, az inuitoktól a tasmániai őslakókig – húzódo «Nagy Választóvonal» továbbra is kísért bennünket.” Ezen „nagy választóvonal” fölött játszhat áthidaló szerepet a globalizációnak nevezett jelenség, vagyis „a világot átfogó gazdasági, információs, kulturális hálóak kiépülése”,³² melynek kapcsán ismereteket szerezhethünk a tőlünk távol élő idegen népekről, mi is, akik a Kárpát-medencében úgy érezzük, hogy eddig erre nem volt lehetőségünk, mert „kimaradtunk a gyarmatosításból”, ennek a kultúrák közötti kapcsolatok első kiépülésének állomásából. Azonban figyelembe kell vennünk, hogy ezeknek a kapcsolatoknak a szintje nem csak az európai – nem európai népek között lényeges, mert ahogy azt Lowie megfogalmazta: „...a legősibb ázsiai civilizációk, amelyekről bizonyítékokkal rendelkezünk, már népek közötti szoros kapcsolatoknak és kulturális elemek terjedésének jeleit mutatják.”³³ Erre akár példaként hozhatjuk fel a kelet-afrikai partok mentén, Afrika és Ázsia között kiépült kereskedelmi és mondhatjuk kulturális kapcsolatok esetét, amelynek eredményeként egy sajátos nyelv (szuahéli) és egy sajátos társadalom született meg. Nem szabad tehát mindent az európai terjeszkedés és az „európai civilizálás” szemszögéből megítélnünk, annál is inkább, mert ez a nézet most a „nyugatiasodással”, ezen értékek és az amerikai kulturális, és politikai eszmék terjedésének összekapcsolódásával egy másik, valóban már politikai és gazdasági ellentétet is eredményező vita tárgyát képezik; amelynek néha súlyos következményekkel fellángoló megnyilvánulásai vannak világszerte.

Az amerikai kontra európai szellemi elit vitája – és mi

Az egyik ilyen „súlyos következmény” talán az a „nyugati” szellemi elitben tapasztalható szakadás, amelynek az olvasó hónapról hónapra maga is tanúja lehet a *Frankfurter Rundschau* és a *Los Angeles Times Syndicate* hasábjain. Huntington professzor elmélete ugyan korábban is sokat foglalkoztatta a tudományos élet résztvevőit, de az utóbbi időben jelentős személyiségek sorakoztak fel az ellentáborban is. Ezt a bizonyos ellentábor az európai szellemi elit – élén a német értelmiséggel – képviseli, a probléma pedig, ahogy Francis Fukuyama írja, pedig már nemcsak „átmeneti probléma, amelyet a Bush-kormányzat stílusa vagy a szeptember 11-e után kialakult helyzet váltott ki, hanem a demokratikus legitimitásról a szélesebb értelemben vett nyugati civilizációban kialakult véleménykülönbségek lecsapódása.”³⁴

A vita hevében, talán a fokozódó érdeklődésre számot tartva jelent meg 2002 nyarán Németországban Huntington újabb könyve. A könyv Huntington és a Harvard professzorának, Lawrence E. Harrisonnak szerkesztésében került napvilágra, *Streit um Werte* címmel, és egy 1999. április 23 és 25. között a Massachusetts állambeli Cambridge akadémiáján megrendezett nemzetközi, de az európai szakértőket igazságtalanul elhanyagoló szimpózium anyagát tartalmazza.³⁵ Huntington előszavában valóban pótolni látszik a korábbi Huntington-könyv hiányosságait, nevezetesen igyekszik nagyobb figyelmet fordítani a kultúra és civilizáció körüli viták kapcsán a kérdésben „illetékesnek” mondható antropológusok véleményére is, így előszeretettel idézi Clifford Geertz „sűrű leírását”, mint a kultúra értelmezésének egy lehetséges módját. Ezzel szemben tisztán megfogalmazza kiforrott saját kultúra-definícióját is, rámutatva, hogy őt tulaj-

³² SÁRKÁNY: 127.

³³ LOWIE, Robert H.: *A kultúra meghatározói*. IN: BOHANNAN – GLAZER: 190-206. 195.

³⁴ A szerző *Amerika – és a többiek* című írása, amely eredetileg a Los Angeles Syndicate oldalain jelent meg, magyarul a HVG 2002. augusztus 31-i számában olvasható (42.). Az amerikai – német értelmiségi vitáról lásd még GERLÓCZY Ferenc: *Háború és igazság*. HVG, 2002. augusztus 24. 83-84.

³⁵ HARRISON, Lawrence E. – HUNTINGTON, Samuel P.: *Streit um Werte. Wie die Kulturen den Fortschritt prägen*. Europa Verlag, Hamburg – Wien 2002. A német nyelven kiadott könyv egy válogatás, a teljes mű eredetileg *Culture Matters* címen jelent meg 2000-ben az Egyesült Államokban.

donképpen *kultúra* kapcsán az érdeklő, „...ahogyan a kultúra a társadalmi fejlődést érinti; mert ha a kultúra mindent magába foglal, nem magyaráz meg semmit. Ezért értünk mi «kultúra» alatt tisztán szubjektív fogalmat, mint az értékek összességét, magatartásformákat, hitbéli meggyőződések, orientációkat, alapelveket, amelyek alakítják egy társadalom tagjait.”³⁶ Hiánynak tartom azonban, hogy Huntington szemlélete az eltelt néhány évben mitsem változott, továbbra is kissé evolucionista jelleggel próbálja összekapcsolni egy kultúra adottságait egy nemzet „fejlődésével”. Egy példa csupán: két, a hatvanas években „azonos szinten” lévő nemzetgazdaság mára eltérő eredményeit kommentálva: „Kétségkívül sok tényező játszik benne szerepet, de számomra a kulturális adottságok lényegi részét képezik a magyarázatnak. A dél-koreaiak értékékként kezelik a takarékoságot, a befektetéseket, a kemény munkát, a szervezethez és a diszciplinát. A ghánaiak más értékeket tartanak fontosnak.”³⁷ Ezeket az értékeket azonban nem nevezi meg. Talán mert nem is lényegesek, távol állnak az amerikai társadalom értékítéletétől. A dél-koreaiak javára írt értékrend ugyanis azt sugallja: egy nemzet, amelyik a demokratizálódás útjára lépett, és amelyiknél hasonló értékeket lehet kiemelni, mint az amerikai társadalom esetében, méltán juttatta be nemzetgazdaságát a világ élvonalába. Tipikus amerikai szemlélettel állunk szemben, a „nyugati” értékrend favorizálásával, megkérdőjelezhetetlen elsőbbségével. Mert az amerikaiak szentül hisznek az alapvető emberi igazságokra és demokratikus elvekre épülő alkotmányuk, ehhez kapcsolódó mindennapi értékrendjük általános érvényességében, a világ többi része azonban más alapelvekre gyökerezett saját kultúráját, s csupán nézőpont kérdése, mit veszünk általánosnak. Európa már fel is emelte a szavát, jól látják Fukuyamáék, első szakadásként a „nyugati” értékrendben. De ez is azt bizonyítja, hogy a második világháború utáni, amerikai segítséggel rendbehozott Európa, Nyugat-Európa fél évszázad után, magára találva, lassan egyesülve kinövi a „Nagy Testvér” gyámkodását, és visszatér a kitörölhetetlen alapelvekhez, hogy abból építse saját maga jövőképét. Ennek lényege: ne mások határozzák meg, hova tartozunk, szóljon az bár Európának, vagy a világ bármelyik más „civilizációjának”, hanem mindenki saját maga, saját értékei alapján próbálja meg definiálni önmagát. Elkerülhetetlen azonban, hogy a „civilizációk” együttélése kapcsán egyik véleményt alkosson a másikról, természetes, sőt szükséges velejárója ez a folyamatnak, és évszázadok óta bevett szemléletmódja az antropológiai megismerésnek. A helyzet most annyiban változott, hogy míg eddig európai emberek mentek az egzotikumot keresve, addig napjainkban emberek jönnek Európába, és hozzánk is, Magyarországra. Számunkra még egzotikus emberek, idegen szokásokkal, de itt vannak (lesznek) közöttünk, beilleszkedésre vágyva, de ugyanakkor arra is törekedve, hogy megőrizze saját ősi gyökerű alapelveit, vagyis identitásukat. *Alkalmazkodás* ez, mindkét oldalról, a befogadó és a beilleszkedni vágyó oldalról is, és a globalizáció elindította folyamat itt már egy másik szükséges folyamatba torkollik: az *akkulturáció* régi, kissé talán más vonatkozásban már elcsépelet, de általam bátran használt fogalmával jelölt folyamatába. Vagy mondjunk inkább *kulturális összeolvadást*, de ha nem akarunk annyira előresietni az időben, maradjunk a *toleranciánál*, mint feltételes körülménynél, és az *alkalmazkodásnál*. Az antropológia nyelvén mindez úgy hangzik, hogy napjainkban nemcsak a kulturális elemek, hanem az azokat hordozó emberek is szétszóródnak a világ minden táján, nem a korábbi népvándorlások kapcsán tapasztalt egységes, nagy csoportokban, de számottevő mennyiségben és összetételük tekintetében nagy változatosságban. Ezek a különbségek pedig máris nem a „civilizációk” és „kultúrák” elvont elméleti síkján, hanem a mindennapok szintjén, az emberek közötti kapcsolatokban fognak inkább kiütközni, vagy éppen „összecsapni”. Ennek elkerülésének feladata, az immár „egy társadalmon belüli élet” és a „társadalmi gondolkodás” vizsgálata adhat az antropológia egy új területének munkát a közeljövőben.

³⁶ HUNTINGTON, Samuel P.: *Vorwort: Kulturen zählen*. IN: HARRISON – HUNTINGTON: 7-12. 9.

³⁷ I.m. 7.

Sztálin beszéde a katonai akadémiák végzős hallgatói előtt 1941. május 5-én

Az 1990-es évek eleje óta orosz történészkörökben komoly vita folyik arról, hogy milyen külpolitikai, katonai stratégiával rendelkezett a szovjet vezetés 1939 és 1941 között. A Szovjetunió elleni háború német előkészületei, diplomáciai lépések, a hadászati-tervezési munkálatok, a haderő átszervezése, felvonultatása a keleti határra meglehetősen pontosan feltérképezhetők. Szovjet oldalon a hasonló jellegű tevékenységgel kapcsolatos dokumentumok egy része csak az utóbbi évtizedben vált hozzáférhetővé, más része továbbra is titkosítva van.¹ Mindez megnehezíti egy objektív kép kialakítását. A rendelkezésre álló dokumentumokat elemezve a történészek homlokegyenest ellentétes következtetéseket vonnak le Sztálin szándékaival kapcsolatban. A lehetséges verziók széles skálán mozognak. Egyesek szerint a főtitkár magatartását a német támadás előtti napokban leginkább Joseph Goebbels 1941. május 7-i naplóbejegyzése jellemzi: „Sztálin és emberei tétlenkednek. Megdermedtek, mint a nyúl, mielőtt agyonütnék”.² Alekszandr Nyevezsin a hasonló értékelés tarthatatlanságára hívja fel a figyelmet: „A sokmillió hadsereggel rendelkező, a szélsőségesen militarizált szovjet gazdaságra, a gigászi méretű propagandagépezetre, állami- és pártapparátusra támaszkodó Sztálint a történetírásban továbbra is határozatlan, sőt egyenesen gyáva politikusként ábrázolják, aki engedelmesen várja Hitler támadását.”³ Ennél is határozottabban fogalmaz Mihail Meltyuhov a különböző „hivatalos változatok” közti logikai ellentmondást boncolgatva: „Nem elég, hogy Sztálin egy olyan agresszió elhárítására készült, melynek lehetőségében nem hitt, és ezért várható időpontját sem tudta meghatározni (sem pontosan, sem pontatlanul), de miután érezte, hogy az agresszor már felkészült a támadásra, megpróbálta elodáztatni a háború kitörését.”⁴ Véleménye szerint Sztálin nagyon is határozott forgatókönyvvel rendelkezett. Ennek alapján 1941 május-júniusa folyamán befejező szakaszába érkeztek a Vörös Hadsereg előkészületei egy Németország elleni támadó háborúra.⁵

¹ A kérdéskörrel foglalkozó Vlagyimir Danyilov történész rámutat arra, hogy a „Zsukov-tervként” híressé vált „Meggondolások a Szovjetunió Fegyveres Erőinek hadászati kibontakozásával kapcsolatban a Németország elleni háború esetére” címet viselő dokumentumhoz tartozó mellékletanyag továbbra sem kutatható. Az 1941. május 15-ére datálható tervezet preventív csapásmérést javasol a szovjet határ mentén a felvonulás stádiumában lévő német haderőre. A dokumentumhoz csatolt térképek, mozgósítási, felvonulási tervek a kutatók számára nem hozzáférhetők. DANYILOV, V. D: *Sztalinszkaja sztratyegija nacsala vojni*. Otyecsesztvennaja Isztorija, 1995. 3. sz. 34. A helyzet az idézett tanulmány publikálása (1995) óta is változatlan.

² NYEVEZSIN, Vlagyimir Alekszandrovics: *Szindrom nasztupatyelnoj vojni*. Moszkva 1997. 186.

³ NYEVEZSIN, V. A: *Sztrategicseskije zamisli Sztalina nakanunye 22. ijunya 1941 goda*. Otyecsesztvennaja Isztorija, 1999. 5. sz. 110.

⁴ MELTYUHOV, Mihail Ivanovics: *Szpori vokrug 1941 goda: Opit kriticseskogo oszmiszenijija odnoj diszkusszii*. IN: *Gotovil li Sztalin nasztupatyelnuju vojnu protiv Gitlera*. Moszkva 1995. 93. Az idézetben Meltyuhov egyetlen mondatba sűríti a főtitkár magatartását magyarázó különböző elméleteket: 1. 1941 májusában-júniusában a tagadhatatlan szovjet katonai készülődésnek kizárólag védelmi jellege volt, mellyel Sztálin a növekvő náci fenyegetésre reagált. 2. Sztálin a legutolsó pillanatig biztos volt abban, hogy Hitler nem fog kétfrontos háborúba bocsátkozni, a német támadás meglepetésként érte. 3. A német-szovjet konfliktus elkerülhetetlenségével számoló Sztálin rosszul mérte fel az agresszió várható időpontját, ennek következtében a szovjet védelmi előkészületek késésben voltak. 4. Miután Sztálin meggyőződött róla, hogy a német hadsereg ugrásra készen áll a határokon, minden lehetséges eszközzel a háborús konfliktus elodázására törekedett. Ezzel lényegében megakadályozta a szovjet katonai vezetést a szükséges ellenintézkedések megtételében.

⁵ MELTYUHOV, M I: *Upuscennij sansz Sztalina*. Moszkva 2002. 335-336. Meltyuhov a mozgósítás ütemét, az új hadosztályok felállítását, a haderőnek a nyugati hadszíntérre történő felvonulását elemezve arra a következtetésre jut, hogy Sztálin határozottan elhatározta a német támadás elhárítását.

A kérdés körül folytatott polémia során került a vizsgálatok középpontjába Sztálinnak a katonai akadémiák végzős hallgatói előtt 1941. május 5-én elmondott beszéde, valamint az ezt követő fogadáson elhangzott pohárköszöntők és replikák szövege. Az alapprobléma, amire a választ keresik: tartalmaztak-e Sztálin kijelentései olyan elemeket, melyekben közvetve, vagy közvetlenül benne volt egy Németország ellen indítandó támadó háború lehetősége? Tanulmányunkban megkíséreljük a magyar olvasók részére összefoglalni a kutatás jelenlegi eredményeit, bemutatva a körülményeket és a közeget, amelyben a főtitkári megnyilatkozás elhangzott. Ezt követően kitérünk azokra a forrásokra, melyek elősegíthetik a történeti megismerést, majd rátérünk a beszéd tartalmi elemzésére. Végezetül az események megértése szempontjából nem kevésbé fontos, hogy a címzettek, katonák, politikusok hogyan interpretálták a sztálini üzenetet.

Az 1930-as években, Sztálin egyszemélyi hatalmának erősödésével párhuzamosan kialakult a főtitkári megnyilatkozások szabályszerű rituáléja. Szokássá vált, hogy állami ünnepek alkalmával (május 1-e, november 7-e) a Kremlben nagyszabású fogadást rendeztek az ünnepségek résztvevőinek. Hasonló jellegű eseményekre került sor a különböző szakmák, foglalkozási ágak ünnepnapjai kapcsán (vasutasnap, fémipari és bányászati dolgozók napja stb.), vagy az egyes köztársaságok Moszkvában rendezett művészeti fesztiváljai alkalmával. Ebbe a sorba illeszkedett a katonai akadémiák végzős hallgatóinak tiszteletére rendezett fogadás is 1941. május 5-én. A kongresszusi felszólalások, a különböző események alkalmával elmondott főtitkári beszédek, a fogadásokon elhangzott pohárköszöntők, replikák mind programadó jellegűek voltak, fontos üzeneteket tartalmaztak, s gyakran jeleztek a politikai irányvonal változását.⁶ Az első hallásra sokszor primitív, kérdés-felelet formáját öltő instrukciók dekódolása nem mindig volt könnyű feladat a kortársak számára, s nem az a mai kor történészeinek sem.

1941. május 5-én a főtitkár a katonai akadémiák végzős hallgatói előtt elmondott beszédében értékelte a nemzetközi helyzetet, szólt a háború menetéről s meghatározta a soron következő feladatokat. Az eseményt számos körülmény teszi különösen érdekessé. Meg kell említeni, az elhangzottak nem kerültek be Sztálin műveinek egyetlen kiadásába sem. A 14. kötet, amely 1934-től tartalmazza írásait, beszédeit 1941 áprilisával zárul. Valószínű, hogy a főtitkár személyesen döntött a beszéd kihagyása mellett. A volt pártarchívumban (RGASZPI) külön őrizeti egységben található a nem publikált dokumentumok, s amelyek nem kerültek bele a kötet szerkesztett változatába. Ezek között van a Honvédelmi Népbiztosság munkatársa, K. Szemjonov által a május 5-i beszédéről és a pohárköszöntőkről készített „*rövid feljegyzése*”,⁷ amely a Sztálin által elmondottak kivonatos összefoglalása. Az orosz levéltári anyagban eddig a kutatóknak nem sikerült rábukkanni sem a beszéd előzetes írásos változatára, sem a teljes gyorsírási feljegyzésre.⁸ Említésre méltó az is, hogy május 6-án a sajtó szűkszavúan tudósított az eseményekről. A Pravda néhány soros összefoglalásából annyit tudhatunk meg, hogy „Sztálin elvtárs” szólt a Vörös Hadseregben az utóbbi évek során végbement változásokról, a szervezeti átalakulásokról, a korszerű fegyverek megjelenéséről, majd köszöntötte a végzős tiszteket és sok sikert kívánt nekik. A mintegy 40 perces beszédet nagy érdeklődéssel hallgatták.⁹

tésre jut, hogy a Vörös Hadsereg 1941. július 15-re érte volna el azt a harcokészültségi fokot, amely lehetővé tette volna a Németország elleni támadó hadműveletek megindítását.

⁶ NYEVEZSIN (1997): 184.

⁷ NYEVEZSIN (1997): 184.

⁸ VISLJOV, O. V: *Recs Sztalina 5-go maja 1941 g. Rosszijszkije dokumenti*. Novaja i novejsaja isztorija. 1998. 4. sz. 78.

⁹ Pravda, 1941. május 6. ill. VISLJOV, O. V: *Zapadnije verszii viszkazivanyij Sztalina 5-go maja 1941 g.* Novaja i novejsaja isztorija. 1999. 1. sz. 106.

A fenti eseményekkel párhuzamosan az állami- és pártvezetés legfelső szintjén is fontos döntések születtek. 1941. május 6-i dátummal jelent meg a Legfelsőbb Tanács Elnökségének határozata arról, hogy Sztálin főtitkári pozíciójának megtartásával átveszi Molotovtól a Népbiztosok Tanácsának elnöki tisztét. Molotov a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese lett és továbbra is megmaradt a Külügyi Népbiztosság élén.¹⁰ A változás bátran nevezhető történelmi jelentőségűnek, hiszen hosszú idő óta először adódott olyan helyzet, hogy a Szovjetunió első embere kormányzati tisztséget, így kormányzati felelősséget vállaljon. Mi állhat a döntés hátterében? A korábbi bő másfél évtizedben Sztálinnak sikerült felszámolni és fizikailag megsemmisíteni a párton belüli ellenzéki csoportokat, a parasztság ellenállását letörve kolhozosítani a mezőgazdaságot, végrehajtani az erőltetett iparosítás programját, levezényelni több tisztogatási hullámot az államapparátus különböző csoportjaiban, az erőszakszervezetekben. Mindehhez bőségesen elég volt, hogy pártfőtitkári pozíciójában mestersen lavírozott az egyes érdekcsoportok között, kihasználta a köztük feszülő ellentéteket, s a káderpolitikát kontrollálva elszigetelte ellenfeleit potenciális szövetségeseiktől.

Ha egészen pontosan kívánjuk nyomon követni az eseményeket, meg kell jegyeznünk, hogy Sztálin május 5-én már úgy lépett a hallgatóság elé, hogy kormányfői kinevezése eldöntött tény volt. Az erről szóló határozat a Politbüro május 4-i ülésén született meg, a változás szükségességét a feszült nemzetközi helyzettel indokolták.¹¹

Érthető módon a moszkvai történésekre a Szovjetunió határain túl is felfigyeltek. A külföldi diplomaták szovjet kollégáiktól igyekeztek informálódni a döntés hátteréről és a várható fejleményekről. A téma természetesen az éppen a szovjet fővárosban tartózkodó Gyekanozov berlini szovjet követ és a moszkvai német misszió vezetője, Friedrich von Schulenburg találkozóin is terítékre került. Schulenburg szerint Sztálin kormányfői kinevezése új szakaszt jelent a szovjet politikában. Párhuzamot vont Németország és a Szovjetunió között, mivel mindkét országban most már egy kézben összpontosul a párt és az állam vezetése. Gyekanozov több ízben kijavította német kollégáját, mondván, Sztálin nem államfő lett, hanem a szovjet kormány élére került.¹² 1941 május 12-i jelentésében Schulenburg is azon meggyőződésének adott hangot, hogy lehetséges a „szovjet külpolitikai irányvonal, ezen belül a Németországhoz fűződő viszony megváltozása”.¹³

A katonai akadémiák végzős hallgatói előtt elmondott Sztálin beszéd kiemelkedő fontosságára enged következtetni az is, hogy annak tartalmáról a moszkvai diplomáciai képviselők, minden ellenkező törekvésük dacára sem értesültek. A szovjetek kihasználták a helyzetet, és a leginkább érdekelt német vezetést dezinformálták az elhangzottakról. Ráadásul - nyilván a nagyobb hihetőség kedvéért - még ez a dezinformáció is csak nagy késéssel és kerülő úton jutott a moszkvai német követség tudomására. Schulenburg német követ csak június 4-én jelentette a Külügyminisztériumnak, hogy a DNB (Német Távirati Iroda) moszkvai tudósítójának sikerült egy „ügynökön keresztül az események szemtanújától” információt szerezni az ott elhangzottakról. A hírforrás megbízhatóságáért nem lehet kezkeskedni - tette hozzá Schulenburg -, de a tartalom hihetőnek tűnik.¹⁴ A német követ szerint Sztálin mintegy 40 perces beszédet mondott. A tőle megszokott higgadt, nyugodt stílusban beszélt. Számadatokkal alátámasztva hasonlította össze a Wehrmacht és a Vörös Hadsereg katonai potenciálját és megállapította, hogy a szovjet fegyveres erők felkészültsége, fegyverzete egyelőre elmarad a német haderőétől. Ebből - az információ szerint - a főtitkár két

¹⁰ Izvesztyija, 1941. május 7.

¹¹ NYEVEZSIN (1997): 165.

¹² MAMELOV, G. E. et al. (szerk.): *Dokumenti Vnyesnyej Polityiki (DVP) 1940-41*. Mezsdunarodnije otnosenyija, Moszkva, 1998. 2. kötet 664-667.

¹³ DVP 1940-41. 2. kötet 830-831.

¹⁴ VISLJOV (1999): 106.

következtetést vont le. 1. Nincs ok a dicsekvésre, a szovjeteknek minden erejüket megfeszítve kell a haderő kiképzésén, fejlesztésén dolgozni. 2. A szovjet külpolitikának számolnia kell a jelenlegi erőviszonyokkal. Ehhez a megállapításhoz Schulenburg hozzáfűzte: „*A hallgatóságban az a benyomás alakult, hogy Sztálin megpróbálja környezetét előkészíteni egy «újabb kompromisszumra» Németországgal»* (kiemelés tőlem - K. A.).¹⁵ Visljov szerint a fenti verzió nem egyezik a beszédről készült úgynevezett „*rövid feljegyzés*” tartalmával, dezinformációval a szovjet külpolitika a tárgyalásokra, de legalábbis követeléseik felfedésére akarta bírni a németeket, hogy késleltesse a fegyveres összetűkötést.¹⁶

1939 augusztusától 1941 júniusáig a Szovjetunió katonai, külpolitikai helyzetét az alábbi körülmények határozták meg. 1939. augusztus 23-án Moszkvában aláírták a Molotov-Ribbentrop paktumot. Szeptember 1-én Németország lerohanta Lengyelországot, 1940 tavaszától pedig a nyugati hadszíntéren is megkezdődtek a harci cselekmények. A Szovjetunióknak sikerült kimaradnia a háború első szakaszából.

Ezzel párhuzamosan új szakasz kezdődött a német-szovjet kapcsolatokban. A Molotov-Ribbentrop paktumot megelőzően a két fél kereskedelmi- és hitelmegállapodást kötött Berlinben. Lengyelország felosztása után pedig 1939. szeptember 28-án sor került „*A Szovjetunió és Németország határáról és barátságáról*” szóló szerződés aláírására.¹⁷ Ezt követően a két ország között olyan együttműködés alakult ki, melyet egyes kutatók katonai, politikai szövetségnek tartanak. Szemirjaga a nem hadviselő szövetséges kifejezést használja a Szovjetunióra.¹⁸ Gazdasági téren ez azt jelentette, hogy Németország a Szovjetuniótól olyan kulcsfontosságú nyersanyagokhoz jutott, melyek nélkül aligha tudta volna folytatni a háborút: nyersolaj, mangánérc stb. A szovjetek által az USA-ban vásárolt gyapot, az angoloktól beszerzett kaucsuk, cink egy része is Németországban kötött ki.¹⁹ 1940-ben Németország részesedése a szovjet külkereskedelmi forgalomban 40% volt (export 52,2% import 29%)²⁰. Katonai téren az együttműködés a Lengyelország elleni háború idején kezdődött, amikor a szovjetek megengedték, hogy a német légierő a minszki rádióadót használja lengyel célpontok elleni támadásnál a navigáláshoz.²¹ Később az angolokkal küzdő német flotta bázisokat, javítódokkokat kapott északi szovjet kikötőkben. 1940 augusztusában egy német hadihajó szovjet jégtörők segítségével jutott ki a Bering-szoroson keresztül a Csendes-óceánra, ahol angol kereskedelmi hajókat süllyesztett el.²²

Meltyuhov Szemirjaga állításával ellentétben vitatja, hogy a szovjet-német viszonyban használható lenne a „*katonai-politikai szövetséges*” kifejezés. Szerinte a két fél soha nem tekintette annak egymást, ilyen jellegű megállapítások legfeljebb a propaganda szintjén hangzottak el.²³ Németország esetében a történeti szakirodalom meglehetősen egységes abban, hogy a hitleri külpolitika alapvetését a Mein Kampfban kifejtett Drang nach Osten jelentette, és a Szovjetunióhoz való mindenféle közeledés csak ideiglenes taktikai megfonto-

¹⁵ VISLJOV (1999): 106.

¹⁶ VISLJOV (1999): 96.

¹⁷ KRAUSZ Tamás - SZILÁGYI Ákos (szerk.): Oroszország és a Szovjetunió képes történelmi kronológiája 1900-1991. Budapest 1992. 144. 146.

¹⁸ SZEMIRJAGA, M. I: *Szovjetszko-germanszkije otnoscenyija szentyabr 1939 - ijuny 1941*. IN: *Szovetszkaja vnyesnyaja polityika*, 1992. 213. Hasonlóan értékelte a helyzetet a korabeli angol és francia politikai, katonai vezetés is. 1939 szeptemberétől a tervezés szintjén foglalkoztak egy Szovjetunió elleni csapásmérés lehetőségével, ami elsődlegesen a kaukázusi olajvidéket érintette volna. MELTYUHOV (2002): 208.

¹⁹ SZEMIRJAGA (1992): 208.

²⁰ MELTYUHOV (2002): 231. Összehasonlításképpen Anglia részesedése a szovjet külkereskedelmi forgalomban az 1938-as 19,6 %-ról 1940-re 0,5 %-ra esett vissza.

²¹ SZEMIRJAGA (1992): 208.

²² MELTYUHOV (2002): 220-221.

²³ MELTYUHOV (2002) 104.

lások, pillanatnyi politikai, gazdasági érdekek alapján történt. A végecél a keleti élettér megszerzése jelentette, a bolsevizmust és mindenféle orosz államiséget az Urálon túli területekre kívántak kiszorítani Európából. A keleti peremvidéken változó intenzitású, de tartós határháborúval számoltak, ami a német faji értékek megőrzését is szolgálta.²⁴

A szovjet vezetők zárt körben elhangzott kijelentései is arra engednek következtetni, hogy a hitleri Németországot Moszkvában változatlanul a Szovjetunió első számú ellenségékként kezelték. Patyomkin külügyi népbiztos-helyettes 1941 januárjában azon véleményének adott hangot, hogy a Szovjetunióknak készen kell állnia a „nagy háborúra”, mivel minden kapitalista ország gyűlöli, de különösen Hitler, aki számára „a szerződés semmit sem jelent, bármelyik pillanatban felrúghatja”.²⁵ 1940 márciusában, amikor hivatalosan még semmi sem zavarta a szovjet-német kapcsolatokat, Sztálin fogadta a Németországba készülő katonai delegáció egyik tagját, I. F. Petrovot, a légierő tábornokát. „Vegye számításba - mondta a főtitkár -, hogy bár aláírtuk a szerződést Németországgal, a fasiszta Németország a mi legádázabb ellenségünk volt és marad.”²⁶ 1940. november 25-én Georgi Dimitrov, a Komintern Végrehajtó Bizottságának főtitkára Molotovval folytatott eszmecserején kijelentette: „A Komintern fellázító munkát végez a különböző országokban állomásozó német megszálló csapatok soraiban” és szándékában áll ezen tevékenységét erősíteni. Kérdezte, hogy mindez nem sért-e szovjet külpolitikai érdekeket. Molotov válasza eloszlatta a Komintern vezető kételyeit: „Természetesen ezt kell tennünk. Nem volnánk kommunisták, ha nem ilyen politikát folytatnánk. Csak mindezt csendben, feltűnés nélkül kell csinálni.”²⁷

Molotov 1940. novemberi berlini látogatására már egyértelműen a kapcsolatok kiéleződésének jegyében került sor. A szovjetek rossz néven vették, hogy a második bécsi döntés előtt nem konzultáltak velük. A döntés értelmében Észak-Erdélyt és a Székelyföldet Romániától Magyarországhoz csatolták; egyidejűleg Németország és Olaszország garantálták Románia új határait. Ugyancsak sérelmezték a szovjetek, hogy az érdekszférájuknak tekintett Finnországban német csapatok jelentek meg.²⁸ Hitler és Ribbentrop nagy ívű szónoklatokat tartottak a hosszú távú együttműködés perspektíváiról. Szerintük a világ sorsát a jövőben négy nagyhatalomnak, Németországnak, Olaszországnak, Japánnak és Oroszországnak kell intéznie, akiknek egymás között meg kell állapodniuk érdekszféráik elhatárolásában. A diplomáciai párbajban a németek igyekeztek a szovjet külpolitikai törekvéseket a számukra veszélytelenebb irányba, a brit gyarmati területek, a Perzsa-öböl és India felé terelni. Ezzel szemben a szovjetek elsősorban európai érdekeltségüket hangsúlyozták. Finnországgal kapcsolatban Molotov ragaszkodott az ott lévő német csapatok kivonásához, és a finn kérdés végleges rendezéséhez, „amit ő ugyanazon keretek között képzelt el, mint Besszarábia, vagy a szomszédos államok esetében”²⁹ (Besszarábia és a balti államok területén a katonai megszállást követően szovjet tagköztársaságok alakultak -K.A.). Ezen túlmenően Molotov szükségesnek tartotta, hogy a Szovjetunió Bulgáriával kölcsönös segítségnyújtási szerződést köthessen, ami egyet jelentett volna a balkáni állam szovjet érdekszférába sorolásával. A német-szovjet együttműködés további feltételeként említette, hogy országuk haditengerészeti bázisokat létesíthessen a Boszporusz és Dardanellák térségében.³⁰

²⁴ PRITZ Pál: *Pax Germanica. Német elképzelések Európa jövőjéről a második világháborúban*. IN: *Integrációs törekvések Közép- és Kelet Európában a 19-20. században*. Budapest 1997. 166-167.

²⁵ NYEVEZSIN (1998): 115.

²⁶ NYEVEZSIN (1997): 129.

²⁷ NYEVEZSIN (1997) 130.

²⁸ SZIPOLSZ, V. Ja: *Escso raz o diplomatycseszkov dueli v Berline v nojabre 1940*. Novaja i novejsaja isztorija, 1996. 3. sz. 146-148.

²⁹ SZEMIRJAGA (1992): 227.

³⁰ MELTYUHOV (2002): 229.

Mindehhez a külügyi népbiztos hozzátette, hogy Moszkva szerepet kér Románia, Magyarország és Törökország további sorsának rendezésében, valamint érdekelt Svédország semlegességének megőrzésében.³¹ A tárgyalásokat ezúttal nem követte semmiféle megállapodás aláírása. A cél a másik fél álláspontjának, további elképzeléseinek kipuhatolása volt. Szemirjaga szerint Sztálin és Molotov komolyan vették Berlin ajánlatát a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásról, és a fenti feltételek teljesítése esetén készek lettek volna részt venni a világ sorsát meghatározó nagyhatalmi együttműködésben.³² Ez a megállapítás nem tűnik egészen helyénvalónak, hiszen Moszkva kívánságait eleve úgy fogalmazták meg, hogy német részről a válasz csak elutasító lehetett. A német szándékok őszinteségéről pedig mindennél többet árul el, hogy Hitler éppen akkor írta alá a Szovjetunió elleni hadjárat megtervezését elrendelő 18. sz. direktívát, amikor Molotov Berlinben tartózkodott. „*Megkezdődnek a politikai tárgyalások, melyek célja Oroszország pozíciójának tisztázása a közeljövőre vonatkozólag. A megbeszélések kimenetelétől függetlenül a keleti előkészületeket (sic - K. A.), melyekkel kapcsolatban már szóbeli utasítás történt, folytatni kell.*”³³ Nyilvánvalóvá vált, hogy az 1939-ben kezdődött (eredetileg is ideiglenesnek tartott) együttműködés lehetőségei kimerültek, a két nagyhatalom egyike sem tudja realizálni saját külpolitikai elképzeléseit a másikkal való konfrontáció nélkül. „*Kívülről szemlélve a német-szovjet viszonyban csend állott be. Veszélyes, vihar előtti csend. Németország és a Szovjetunió küzdelmében a diplomaták háttérbe szorultak. Előtérbe kerültek a katonák.*”³⁴

A katonai tervezés természetesen ezt megelőzően is zajlott. A politikai erőprózával párhuzamosan a szovjet vezérkar 1939 októberétől 1941 májusáig több tervezet is készített a Németország és szövetségesei elleni háború esetére. Ezen dokumentumok teljes körű elemzésére egyelőre nincs lehetőség, mivel egy részük továbbra sem hozzáférhető a kutatók számára.³⁵ Az eddig ismert adatokból a következő megállapítások szűrhetők le. A katonai vezetés által kidolgozott tervek alapvetően olyan helyzettel számoltak, melyben a Vörös Hadsereg átveszi a hadászati kezdeményezést, és megelőző csapást mér a szovjet határ mentén felvonuló német erőkre. Meltyuhov felhívja a figyelmet arra, hogy az 1941. március 11-i változatban feketén-fehéren kimondják: „*a támadás kezdetének időpontja: június 12*”.³⁶ A legutolsó, és egyben leghíresebb változat a feltehetően 1941. május 15-én, Sztálin beszéde után tíz nappal elkészült „*Megmondolások a Szovjetunió Fegyveres Erőinek hadászati kibontakozásával kapcsolatban a Németország elleni háború esetére*” címet viselő dokumentum.³⁷ Oroszországi történészberkekben jelenleg is vita folyik arról, hogy a szov-

³¹ SZIPOLSZ (1996): 151, 156.

³² SZEMIRJAGA (1992): 231-232.

³³ SZIPOLSZ (1996): 149-150. Meltyuhov rámutat arra, hogy Hitler első ízben 1940. június 31-én beszélt a német hadvezetés tagjainak a Szovjetunió elleni támadó háború lehetőségéről. „*Nem fogjuk megtámadni Angliát, de szétromboljuk azon illúzióit, melyek erőt adnak neki az ellenálláshoz... Ha Oroszországot szétverjük, Anglia elveszti utolsó reményességét is. Akkor Európában és a Balkánon Németország fog uralkodni. A következtetés: Oroszországot meg kell semmisíteni. A határidő - 1941 tavasza.*” MELTYUHOV (2002): 222.

³⁴ SZIPOLSZ (1996): 161.

³⁵ MELTYUHOV (1995): 94.

³⁶ MELTYUHOV (2002): 314-315. A támadást elhalasztották. A döntés pontos háttere ismeretlen. Molotov 40 évvel később úgy emlékszik vissza, hogy ebben döntő szerepet játszott Rudolf Hess, aki repülőgéppel Angliába repült. Miután kifogyott az üzemanyag, ejtőernyővel kiugrott a gépből. A szovjet felderítés olyan információt juttatott el a politikai vezetéshez, hogy Hess Hitler megbízásából repült az angolokhoz a különbékéről és egy szovjetellenes szövetségről tárgyalni. „*Ha mi ekkor megtámadtuk volna Németországot, csapatainkkal megindultunk volna Európa felé - mondta Molotov - Anglia azonnal szövetséget kötött volna a németekkel... És mi szembe találtuk volna magunkat az egész kapitalista világgal.*” MELTYUHOV (2002): 333.)

³⁷ A dokumentum formai szempontból valóban sajátos: egyetlen példányban készült, 15 oldalas kézirásos szövegről van szó. A címzett Sztálin, a Népbiztosok Tanácsának elnöke, szerzője Vasziljevskij vezérőrnagy, a vezérkar hadművelési osztályának parancsnokhelyettese. Az utolsó oldal alján a honvédelmi népbiztos és a vezérkari főnök aláírásának kihagyott hely üresen maradt. Tyimosenko és Zsukov nem szignálták a tervezetet. A dokumen-

jet hadsereg felkészülése a tervezet szerint zajlott-e. A kételkedők egyik fő érve: nincs nyoma annak, hogy a politikai vezetés elfogadta volna a katonák javaslatát a német alakulatok megtámadására. Zsukov visszaemlékezései szerint Sztálin alaposan lehurta őt és Tyimosenkót, amiért „provokálni akarják a németeket”. „Hitlernek nincs legendő ereje a kétfrontos háborúra, felelőtlen kalandba pedig nem fog bocsátkozni.” „A Népbiztosok Tanácsának elnöke tájékozottabb a Németországhoz fűződő viszony perspektíváit illetően, mint a Vezérkar főnöke, a Szovjetunióknak elegendő ideje van még felkészülni a fasizmussal való döntő összecsapásra.”³⁸

Meltyuhov kételkedik Zsukov állításának megbízhatóságában. A marsall az 1960-as években több, egymásnak ellentmondó változatban is előadta a történeteket. Ezek között szerepel olyan verzió is, miszerint a kérdéses dokumentumot nem közvetlenül, hanem Sztálin titkárán, Poszkrjobjiseven keresztül juttatta el rendeltetési helyére, és másnap ő adta át a főtitkár meglehetősen indulatos reakcióját a javaslatra. Ezt az érvényben lévő szabályok értelmében Zsukov nem tehetette meg, hiszen a „Szigorúan titkos. Különösen fontos” minősítésű, a hadművelési tervezéssel kapcsolatos dokumentumokat csak személyesen lehetett átadni a címzettnek. A részletekben egymástól eltérő változatoknak egyetlen közös eleme van: Sztálin elutasította az elképzelést. „Feltételezhetően ez volt Zsukov történeteinek célja. Zsukov egyike volt azoknak, akik érdekelték voltak az igazság elkendőzésében a Németország elleni sikertelen támadás ügyében. Ráadásul Zsukov nem volt abban a helyzetben, hogy igazat mondhasson, hiszen titoktartási kötelezettsége volt.”³⁹

A dokumentum sorsát illetően tehát megoszlanak a vélemények. Jelenlegi ismereteink alapján biztosra vehető, hogy a szovjet hadsereg - akár támadó, akár védekező forgatókönyvvel - intenzíven készült a várható háborúra. Erre enged következtetni a haderő létszámának dinamikus növekedése, az egyre újabb és újabb hadosztályok felállítása. Csak 1941 márciusában 28 lövész, 22 gépesített és 41 harcokocsizó hadosztály felállítására került sor.⁴⁰ 1941 júniusára a Vörös Hadsereg szárazföldi hadosztályainak száma meghaladta a háromszázat (198 lövészadosztály, 61 harcokocsizó-hadosztály, 31 gépesített lövészadosztály, 13 lovashadosztály).⁴¹ Ez összességében 5 millió 774 ezer embert jelentett. Hasonlóan imponálóak a fegyverzet mennyiségéről tanúszkodó adatok. Ezek szerint a Vörös Hadsereg 1941 júniusában 24.598 harcokocsival, 24.488 repülőgéppel, 117.600 löveggel és aknavetővel rendelkezett.⁴² Ennek a hatalmas haderőnek a jelentős része 1941 májusában, júniusában a nyugati határ menti katonai körzetekben állomásozott, vagy útban volt a határ felé.

tumhoz, mint már tanulmányunk bevezető részében említettük térképek, felvonulási tervek tartoznak, melyek azonban mindmáig nem hozzáférhetők. (Lásd 1. sz. lábjegyzet)

³⁸ BEZIMENSZKIJ, Lev Alekszandrovics: *O "planye Zsukova" ot 15 maja 1941 g.* Novaja i novejsaja isztorija. 2000. 2. sz. 63-64.

³⁹ MELTYUHOV (2002): 304-305.

⁴⁰ MELTYUHOV (2002): 506-509. A Politbüro 1941. március 8-án hozott határozatot 900 ezer tartalékos behívásáról. Ők adták az újonnan felállított hadosztályok létszámkeretét. BEZIMENSZKIJ (2000): 65. A szerző megjegyzi: a politikai vezetés döntése Tyimosenko honvédelmi népbiztos és Zsukov vezérkari főnök nyomására (pod davlenijem) született meg. Az akkori politikai vezetés és Sztálin személyi hatalmának ismeretében azonban kétségesnek látszik, hogy akár a katonai vezetés, akár bármiféle más testület „nyomást tudott volna gyakorolni” saját elképzeléseinek megvalósítása érdekében a főtitkára és közvetlen környezetére.

⁴¹ DANYILOV (1995): 35.

⁴² MELTYUHOV (2002): 360. 393. 535. Összehasonlításképpen Németország (szövetségei nélkül) a Szovjetunió elleni hadjáratra 153 hadosztályt vont össze a keleti hadszíntéren, 4.215 harcokocsival és 3.909 repülővel. MELTYUHOV (2002) 307. Egyes területeken, pl. a légierőnél, a németek számbeli hátrányát csökkentette a korszerűbb haditechnika, a nagyobb harci tapasztalat, a pilóták jobb kiképzettsége. A harcokocsiknál a korábban elterjedt véleményekkel ellentétben a régebbi szovjet típusok is felvették a versenyt a németekkel, a T-34 és KV harcokocsik pedig minden tekintetben felülmúlták azokat. MELTYUHOV (2002) 390-391.

Ilyen körülmények között a német támadást tétlenül, szinte bénultan váró, Hitler provokálásától kínosan tartózkodó Sztálin alakja némileg anakronisztikusnak tűnik.

Sztálin magatartásának megértése szempontjából kulcsfontosságú lehet az 1941. május 5-i események alapos vizsgálata. Mint már említettük a történészeknek egyelőre nincs tudomása a beszéd szövegű gyorsírással változtatának létezéséről, és nem ismeretes, hogy a főtitkár a maga számára készített-e előzetes tervezetet mondandójáról. A másnapi hivatalos sajtó szűkszavú közleményei sem visznek közelebb minket a probléma megoldásához. Fennmaradt ugyanakkor néhány olyan forráscsoport, melyek körültekintő elemzésével rekonstruálható az események láncolata.

Az első helyen azt a rövid feljegyzést kell megemlítenünk, amit a Honvédelmi Népbiztosság munkatársa, egy bizonyos K. V. Szemjonov készített a főtitkár beszédéről, s az ünnepi gyűlést követő fogadáson elhangzott pohárköszöntőkről, replikákról. A második csoportba azok a naplóbejegyzések tartoznak, melyek Georgi Dimitrovtól, a Komintern Végrehajtó Bizottságának főtitkárától, illetve V. A. Malisevtől a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettesétől származnak. A közel egyidejű bejegyzések mellett az eseményen jelen lévő egykori végzősök (M. Vajnrub, E. Muratov, M. Sevelev) emlékirataiban is találunk olyan részleteket, melyek gazdagíthatják a témával kapcsolatos ismereteinket.⁴³

A forrásoknak egy sajátos csoportját képviselik azok a német jegyzőkönyvek, melyek fogságba esett szovjet tisztak és főtisztek kihallgatásáról készültek. A Wehrmacht Vezérkar Keleti Idegen Hadseregek Osztályának parancsnoka, Reinhardt Gehlen ezredes 1942. október 12-i jelentésében megállapítja, hogy Sztálin 1941. május 5-i beszédével kapcsolatban a szovjet tisztak vallomásai több ponton megegyeznek, pedig a kihallgatottaknak nem volt lehetőségük összebeszélni.⁴⁴ A jelentés 4 visszatérő elemet hangsúlyoz: 1. Sztálin felhívja a figyelmet, hogy készülni kell a Németország elleni háborúra. 2. A főtitkár részletesen beszámolt a Vörös Hadseregben lezajlott változásokról. 3. Hangsúlyozta, hogy a békepolitika ideje lejárt, a Szovjetunió határainak nyugati irányú kiterjesztését fegyverrel kell megvalósítani. 4. A háború a közeljövőben ki fog törni.⁴⁵

Ezen anyagok elemzésénél azonban figyelembe kell vennünk a következőket: Egy fogságba került ember szükségképpen kiszolgáltatott, fogvatartói presszionálhatják, megpróbálhatták sugalmazni neki a kívánt válaszokat. Jakov Dzsugasvilinek kihallgatása során olyan, június 11-i dátumozású levelet mutattak, melyben egy szovjet katona reméli, hogy ősszel hazamehet szabadságra, „*ha a tervezett berlini kirándulás elmarad*”. „*Azt mondják van Sztálinnak egy olyan beszéde, melyben kijelenti, ha Németország nem támad elsőként, akkor ezt mi tesszük meg. Soha semmi ilyesmiről nem hallottam. Soha nem hallottam! Soha nem hallottam! Ezt tudom mondani. Nem tudom.*”⁴⁶ - mondta kihallgatóinak. A rendelkezésre álló adatok szerint Jakov a fogságban ránehezedő nyomás ellenére - több tisztársával ellentétben - mindenfajta együttműködést megtagadott a németekkel, zárkóztan viselkedett. Dacára annak, hogy jelen volt a katonai akadémiák végzős hallgatóinak tiszteletére rendezett ünnepségen, óvakodott bármiféle olyan információt kiszolgáltatni, amit a németek fel tudnak használni saját céljaik érdekében. Így természetesen az általa hallott beszéd tartalmáról sem mondott semmiféle konkrétumot, válaszával igyekezett elejét venni a további kérdészködésnek. Nyevezsin lehetségesnek tartja, hogy Sztálin azt követően döntött a má-

⁴³ NYEVEZSIN (2003): 274.

⁴⁴ VISLJOV, O. V: *Zapadnije versziiviszkazinyij I. V. Sztalina 5-go maja 1941. g.* Novaja i novejsaja isztorija 1999. 1. sz. 95.

⁴⁵ Uo.

⁴⁶ *Ioszif Sztalin v objatyijah szemji.* Moszkva 1993. Jakov Dzsugasvili főhadnagy kihallgatási jegyzőkönyve 1941. július 18-án. 83-84.

jus 5-i beszéd kihagyásáról összes műveinek 14. kötetéből, miután a szovjet állambiztonsági szervek eljuttatták hozzá a fia kihallgatásáról készült jegyzőkönyvet.⁴⁷

Jakov Dzsugasvilitől eltérően nem minden fogságba esett szovjet tiszt zárkózott el a válaszdástól a németek kérdéseire. Közöttük olyanok is találhatóak, akik szem- és fültanúi voltak az 1941. május 5-i eseményeknek. Naumov vezérőrnagy és Jevtyiszejev őrnagy vallomásai a kihallgatási jegyzőkönyvre jellemző kérdés-felelet forma helyett önálló, összefüggő, terjedelmes szöveget alkotnak.⁴⁸ A tőlük kapott anyagokat, információkat elsődlegesen politikai és propagandacélokra használták, annak alátámasztására, hogy a német agresszió tulajdonképpen csak válasz a szovjet fenyegetésre, a Vörös Hadsereg erőinek összevonására a nyugati határmenti körzetekben.⁴⁹ A keletkezés körülményei, az elfogultság és politikai célzatosság miatt a szovjet hadifoglyok által elmondottak az események rekonstrukciójánál csak olyan mértékben használhatók fel, amennyiben a kihallgatási jegyzőkönyvből származó információkat más források adatai is megerősítik.

1941. május 5-én délután 6 órakor a Kremlben ünnepi állománygyűlést tartottak 16 katonai akadémia és 9 polgári felsőoktatási intézmény katonai fakultásainak végzős hallgatóinak tiszteletére. Az eseményen jelen voltak az említett intézetek tanárai, parancsnokai, a Vörös Hadsereg tábornoki elitje, élén Tyimosenko honvédelmi népbiztossal, Zsukov vezérkari főnökkel, az ország vezetői, Sztálin legközelebbi harcostársai, a Politbüro tagjai.⁵⁰ A honvédelmi népbiztos köszöntötte a közel kétezer főnyi hallgatóságot, majd a Vörös Hadsereg Katonai-Oktatási Intézményeinek parancsnoka, Szmirnov altábornagy, illetve Kalinyin államfő szólt az egybegyűltekhöz. A legnagyobb várakozás természetesen Sztálin beszédét előzte meg. A helyszín, a résztvevők köre, a szituáció kiváló alkalmat adott arra, hogy a főtitkár értékelje a meglehetősen feszült nemzetközi helyzetet és meghatározza a soron következő feladatokat. Az ünnepi gyűlést a kialakult szokásoknak megfelelően fogadás követte, ahol Sztálin több pohárköszöntőt is mondott a fegyveres erők, a különböző fegyvernevek tiszteletére, illetve reagált a jelenlévők szavaira. Az orosz történelmi szakirodalom egyenesnek tűnik abban a tekintetben, hogy a főtitkári megnyilatkozások mindegyikét elemezni kell, ha közelebb akarunk kerülni Sztálin szándékainak megértéséhez.

Az elhangzott Sztálin beszéd a dokumentumok tanúsága szerint két kérdéskört érintett: a Vörös Hadsereg felkészültségét és Németország katonai, politikai helyzetét, valamint elemezte a német sikerek okait.⁵¹ Részletesen szólt a fegyveres erőknél az utóbbi években végbement technikai fejlődésről. A korábbi 120 hadosztály helyett, már 300 van fegyverben, ezek 1/3-a gépesített (harckocsizó, motorizált). Az átalakításnál elsősorban a szovjet- finn háború és a nyugati modern háború tapasztalatait vették figyelembe. Olyan új típusú harckocsikat (T-34, KV-1, KV-2), repülőgépeket állítottak hadrendbe (Jak-1, Jak-2, MIG-3 stb.), melyek műszaki paraméterei (páncélzat, fegyverzet, tüzerő, sebesség) sokkal jobbak a korábbiakénál. E korszerű eszközök feladata, hogy a szárazföldön a frontvonal áttörésével, a légtérben a légifölény kivívásával megtisztítsák az utat a régebbi típusok előtt.⁵²

⁴⁷ NYEVEZSIN (1997): 185.

⁴⁸ A vallomásokat közli: VISLJOV, O. V: *Zapadnije verszii viszkazivanyij I. V. Sztalina*. Novaja i novejsaja isztorija, 1999. 1. szám 93-115.

⁴⁹ Ez a gondolkodásmód már a háború kitörésével egyidőben megjelent a náci propagandában és politikában. 1941. július 22-én a kora reggeli órákban Schulenburg a következő jegyzéket nyújtotta át Molotov külügyi népbiztosnak: „*Tekintettel az elviselhetetlen mértékű fenyegetésre, amit a Vörös Hadsereg fegyveres erőinek háborús előkészületei és tömeges koncentrációja jelentenek Németország keleti határaitra nézve, a német kormány kénytelen haladéktalanul katonai ellenlépéseket tenni.*” DVP 1940-1941 június. 2. kötet, 753.

⁵⁰ NYEVEZSIN (1997): 167.

⁵¹ A beszédről készült rövid feljegyzést közli: VISLJOV: Novaja i novejsaja isztorija 1998. 4. sz.

⁵² NYEVEZSIN (1997): 169. VISLJOV (1999): 81-82. Némileg ünneprontó módon a főtitkár elmarasztalta a katonai akadémiákat: továbbra is a régi, elavult technika kezelésére oktatnak. Különösen a tüzérek és a pilóták

Sztálin külön figyelmet szentelt a német hadseregeknek, elsősorban a Wehrmacht legyőzhetlenségének mítoszát igyekezett szétoszlatni a hallgatóságában, állításait történelmi analógiák egész sorával próbálta alátámasztani.⁵³ A német fegyverek sikereinek okait elemezve aláhúzta az első világháborúban győztes Franciaország és Anglia elbizakodottságát, a hadsereg elhanyagolását. A katonai pálya alacsony társadalmi presztízse miatt a vezetés a tehetségtelen Gamelinek és Ironside-ok kezébe került.⁵⁴ Ezzel szemben a németek okultak az első világháborúban elszenvedett vereség tapasztalataiból, korszerű fegyvereket állítottak hadrendbe, a harcászat terén új módszereket dolgoztak ki.

Valóban legyőzhetetlen-e a német hadsereg? - tette fel a kérdést Sztálin. „*Nincs legyőzhetetlen hadsereg. Vannak kiváló, jó és gyenge hadseregek.*” A németek sikereket értek el, amíg a versailles-i béke igazságtalanságai ellen harcoltak. Mára azonban a helyzet megváltozott: „*Németország más népek meghódításának, alávetésének jelszavát tűzte a zászlajára a háborúban. Ez nagy negatívum a német hadsereg számára... Az a hadsereg, amelynek hátszágában ellenséges területek és ellenséges érületű tömegek vannak, komoly veszélynek van kitéve.*”⁵⁵ „*A német hadsereg fegyverzetében nincs semmi különös. Ma már sok más hadsereg, többek között a miénk is rendelkezik ilyen fegyverekkel. Sőt, repülőink jobbak, mint a német gépek. Ráadásul a németeknek fejébe szállt a siker. Haditechnikájukat már nem fejlesztik.* (sic - K. A.)”⁵⁶ Bár a rövid feljegyzésben konkrét utalás nem történik rá, a szöveggörnyezetből a hallgatóság számára egyértelművé vált, hogy Sztálin Németországot tekinti a soron következő ellenfélnek. Más források viszont megerősítik: a főtitkár közvetlenül is beszélt a küszöbönálló német-szovjet összecsapásról.

V. Visnyovszkij naplóbejegyzése szerint Sztálin beszédében utalt a Hitlerrel való háború elkerülhetlenségére és az események várható alakulására. Az író így adja vissza a sztálini gondolatmenetet: „*A versailles-i béke elleni harc jelszavával Hitler győzelmek sorát aratta, de a nagy összecsapás még hátra van.*” „*A Szovjetunió szétbontakoztatja erőit. Számok. Európának nincsenek tartalékai - csak az Egyesült Államok és a Szovjetunió rendelkezik tartalékokkal. Ezek a hatalmak fogják eldönteni a háború kimenetelét.*”⁵⁷ Az eseményen jelen levő N. Ljasenko, a *Szputnyik agitatora* című újság szerkesztője visszaemlékezéseiben ugyancsak megerősíti a sztálini kijelentést, miszerint a háború Németországgal elkerülhetetlen, „*szerencsénk van, ha a külügyi népbiztos és apparátusa két-három hónappal el tudják odázni a háború kitörését.*”⁵⁸ Az ünnepség után fogadás következett, ahol Sztálin több pohárköszöntőt mondott. Jevtyiszejev őrnagy vallomása szerint a banketten a főtitkár szokásával ellentétben feltűnően sokat ivott. Ez Dimitrov naplójában úgy jelenik meg, hogy a Szovjetunió első embere „*különösen jó hangulatban volt.*”⁵⁹ Sorra ürítette po-

kiképzését kritizálta. A hivatalos úton kívül elsősorban fiaitól, Jakovtól és Vaszilijtól szerzett információkat. Vaszilij Sztálin levele apjához 1941. március 4-én. *Sztálin v ojatijah Szemji*, 68-69.

⁵³ A németek 1870-ben legyőzték Franciaországot, mert egy fronton harcoltak. 1914-18-ban kétfrontos háborúra kényszerültek, ezért vereséget szenvedtek.

⁵⁴ Gamelin, M. a francia szárazföldi erők főparancsnoka 1939-40-ben Ironside, E. a brit védelmi erők parancsnoka 1939-40-ben.

⁵⁵ G. Dimitrov naplóbejegyzése Sztálin beszédéről. Közli: VISLJOV 1999. 4. sz. 88. Sztálin Napóleon példáját hozta fel, aki egészen addig győzedelmeskedett, amíg a jobbágyrendszer eltörléséért harcolt, de mihelyt a meghódított országok trónjára saját rokonait ültette, vereséget szenvedett. Uo. 87.

⁵⁶ V. Malisev naplóbejegyzése. Közli: VISLJOV, 1999. 4. sz. 86.

⁵⁷ NYEVEZSIN (1997): 173. Visnyovszkij, Vszevolod Vitalievics (1900-1951): szovjet író, drámaíró, a szovjet írószövetség védelmi bizottságának vezetője, a ZNAMJA c. újság felelős szerkesztője.

⁵⁸ NYEVEZSIN (1997): 172. Ljasenko, N. G.: 1940-től a *Szputnyik agitatora* c. újság szerkesztője, 1941-ben a Frunze Katonai Akadémia végzős hallgatója.

⁵⁹ NYEVEZSIN (2003): 283. VISLJOV (1999): 88. Az ünnepi fogadások, szűk körű elvtársi összejövetelek rituáléját elemző Nyevezsin szerint ilyen alkalmakkor Sztálin rendszerint keveset, mértékkel ivott. Sokkal szívesebben vette, ha az alkohol a környezetében lévők nyelvét oldja meg. NYEVEZSIN (2003): 10.

harát a különböző fegyvernemek katonáinak tiszteletére. Ezt követően került sor az este leglényegesebb mozzanatára, amely némi eltéréssel ugyan, de valamennyi feljegyzésben, naplóban visszatér. A jelenlévők közül egy tábornok pohárköszöntőjében a sztálini békepolitikát éltette. A különböző változatok nem egységesek abban a tekintetben, hogy ki volt az illető: Szemjonov rövid feljegyzésében a harcokszízió alakulatok egyik vezérőrnagyának tulajdonítja a megjegyzést. A hadifoglyok vallomásaiban a Frunze Akadémia parancsnoka, Hozin altábornagy neve szerepel. Muratov úgy emlékszik, hogy a Tüzéradadémia parancsnoka, Szivkov altábornagy javasolta a jelenlévőknek: „Igyunk a békepolitikára, a sztálini békepolitikára, és ezen politika szülőatyjára, a mi nagy vezérünkre és tanítónkra, Joszif Visszarionovics Sztálinra!”⁶⁰ Sztálin félbeszakította a tábornokot: „Engedjenek meg egy kiegészítést. A békepolitika biztosította a békét országunk számára. A békepolitika jó dolog. Mi egészen addig védelmi politikát folytattunk, amíg fel nem fegyvereztük hadseregünket, amíg nem láttuk el korszerű harci eszközökkel. Most, amikor hadseregünket megújítottuk, modern harci eszközökkel láttuk el, amikor erősek lettünk - most át kell térnünk a védekezésről a támadásra.

Országunk védelméről gondoskodva támadó módon kell cselekednünk. A védelemről át kell térnünk a támadó katonapolitikára. Támadó szellemben kell átalakítanunk nevelőmunkánkat, propagandánkat, sajtónkat. A Vörös Hadsereg modern hadsereg. A modern hadsereg pedig támadó hadsereg”.⁶¹

Malisev, a Népbiztosok Tanácsának elnökhelyettese naplójában a következőképpen adja vissza Sztálin szavait: „Eddig békepolitikát folytattunk, és ebben a szellemben neveltük hadseregünket is. Igaz a békepolitikával szereztünk egyet s mást (Itt Sztálin Nyugat-Ukrajnára, Belorussziára és Besszarabiára gondolt.) De a helyzeten most változtatni kell. Erős, jól felszerelt hadseregünk van... Most át kell nevelnünk a hadsereget és a parancsnokokat. Támadó szellemben kell nevelni őket”.⁶²

Az eseményen jelen lévő Muratov később így emlékszik a főtitkár által elmondottakra: „Ez a tábornok semmit sem értett meg. Semmit sem értett meg. Mi kommunisták egyáltalán nem vagyunk pacifisták. Mi mindig az igazságtalan, a világ újrafelosztását, a dolgozók rab-ságba vetését és kizsákmányolását szolgáló imperialista háborúk ellen voltunk. De mindig támogattuk az igazságos háborúkat, a népek szabadságáért és függetlenségéért vívott háborúkat, a gyarmati függés vagy a tőkés kizsákmányolás elleni háborúkat és a legigazságosabb háborút a szocialista haza védelmében... Németország el akarja pusztítani hazánkat, Lenin hazáját, október vívmányait, szovjet emberek millióit akarja kiirtani, az életben maradtakat pedig rabszolgasorba vetni. Hazánkat csak a fasiszta Németország elleni háború, és a győzelem mentheti meg. Javaslom, hogy igyunk a háborúra, a támadó háborúra, és a mi győzelmünkre ebben a háborúban!”⁶³

A sztálini megnyilatkozás a korábbiakhoz képest kevés új elemet tartalmazott. A főtitkár már 1938 szeptember végén, október elején *Az ÖKP(b) történetének rövid tanfolyama* megjelenésének alkalmával propagandisták részére rendezett tanácskozáson kijelentette: „A kommunisták nem pacifisták, akik a békéről sóhajtoznak és csak akkor fognak fegyvert, ha megtámadják őket. Ez nem igaz. Vannak esetek, amikor a kommunisták támadnak, ha a háború igazságos, ha a körülmények kedvezőek, ha eljön a megfelelő pillanat. A kommunisták

⁶⁰ NYEVEZSIN (1997): 174.

⁶¹ SZTALIN I. V.: „Szovremennaja Armija - armija nasztupatyelnaja.” Isztoricseszkiy arhiv, 1995. 2. szám 23-31.

⁶² VISLJOV (1998): 4. sz. 87.

⁶³ NYEVEZSIN (2003): 292.

egyáltalában nem ellenzik a támadást, nem ellenzői bármiféle háborúnak. Az, hogy mi most a védelemről kiabálunk csak porhintés”.⁶⁴

Az 1940-es esztendőktől kezdve a propaganda különös figyelmet fordított annak hangsúlyozására, hogy a Szovjetunió által bármely kapitalista állammal szemben vívott háború eleve igazságos, még akkor is, ha a Szovjetunió a támadó fél. Ezt a szellemet elsősorban a fegyveres erők soraiban kívánták erősíteni, kiküszöbölve az ezen a téren tapasztalható hiányosságokat, eloszlatva azt a félreértést, hogy a Vörös Hadsereg csak az országot ért külső agresszióra fog válaszolni. „A Szovjetunió állami érdekeinek védelmében, növekvő politikai, gazdasági és katonai súlyára támaszkodva támadó külpolitikát folytat... Ezért a vöröskatonákat és parancsnokokat harcos, támadó szellemben kell nevelni, a Szovjetunió és a kapitalista környezet közötti összeütközés elkerülhetetlenségének szellemében.”⁶⁵ 1940 májusában a honvédelmi népbiztos által összehívott tanácskozáson a Vörös Hadsereg személyi állományának soraiban folytatott propagandáért felelős Lev Mehlisz követelte, hogy a katonákat haladéktalanul készítsék fel a küszöbönálló háború haladó és igazságos voltára, hozzátéve, hogy „az igazságos háború kezdeményezője a mi államunk és annak Munkás Paraszt Vörös Hadserege lesz”.⁶⁶

Új volt a május 5-i Sztálin-beszédben az elemek összekapcsolása, a szituáció, amiben elhangzott. Mindezek, valamint a hallgatóság összetétele (párt- és állami vezetők, katonai elit) arra engednek következtetni, hogy olyan programadó beszédről van szó, amely éles fordulatot jelent a szovjet kül- és katonapolitikában, fordulatot a Németországgal való nyílt konfrontáció felé. Akiknek a sztálini instrukciók szóltak, azok értettek belőle. Az író, V. Visnyovszkij naplóbejegyzése jól szemlélteti a sztálini megnyilatkozás hatását: „Óriási jelentőségű beszéd. Megkezdjük az ideológiai és gyakorlati támadást... Világméretű harcról van szó: Hitler elszámítja magát... Előttünk a nyugati hadjárat. Előttünk azok a lehetőségek, melyekről régóta álmodunk”.⁶⁷

Megindult a propaganda átállítása a sztálini intencióknak megfelelően. A Vörös Hadsereg Politikai Főcsoportfőnökségén, illetve a központi pártszerveknél 1941 májusában júniusában összeállított anyagok hűen tükrözik a sztálini intenciókat, visszaköszönnék bennük a május 5-i beszédben használt kifejezések. *A politikai propaganda soron következő feladatairól a Vörös Hadseregben* címet viselő dokumentumban Németország már a Szovjetunió létét komolyan fenyegető szárazföldi hatalomként jelenik meg. A szovjet békepolitikáról pedig a következőket tartották szükségesnek megvilágítani a személyi állomány részére: „Nem lenne helyes, ha békepolitikánkat öröknek és változatlanoknak tartanánk. Ez ideiglenes politika, melynek az volt a célja, hogy elegendő erőt gyűjtsünk a kapitalizmussal való összecsapáshoz. Mostanra összegyűjtöttük ezt az erőt, és a szovjet külpolitika új, támadó szakaszába érkezett, (kiemelés tőlem - K. A.) ami nagy és felelős kötelezettséget ró ránk.” „Nem lehet kizárni annak lehetőségét, hogy a kialakult körülmények között Szovjetunió kénytelen átvenni a kezdeményezést a támadó katonai műveletek terén.”⁶⁸ „Az új viszonyok, a jelenlegi kiszámíthatatlan nemzetközi helyzet megkövetelik a forradalmi határozottságot és az állandó készenlétet, hogy megsemmisítő csapást mérjünk az ellenségre... Propagan-

⁶⁴ NADZSAFOV, D. G: SZSZSZR v poszlemjunhenszkoj Jevrope. oktyabr 1938- mart 1939. Otyecsesztvennaja Isztorija 2000. 2. sz. 71.

⁶⁵ NYEVEZSIN (1997): 220-221.

⁶⁶ KULESOVA, N. Ju: Voenni-doktrinalnije usztanovki sztalinizskogo rukovodstva i represszii v Krasnoj Armii konca 1930-h godov. Otyecsesztvennaja Isztorija, 2001. 2. sz. 70.

⁶⁷ MELTYUHOV (2002): 349.

⁶⁸ NYIKITYIN, M: Ocenka szovjetskim rukovodstvom szobityij vtoroj mirovoj vojni. (Po ideologicszkim dokumentam maja-ijunya 1941 g.) IN: Gotovil li Sztalin nasztupatelnuju vojnu protyiv Gitlera, Moszkva 1995. 137. A Politikai Főcsoportfőnökség direktíváját a Haditanács 1941. június 20-án hagyta jóvá. U. o. 123.

da-, agitációs- és nevelőmunkánkat egyetlen célnak kell alárendelni - a személyi állomány politikai, morális és harci felkészítésének, az igazságos, támadó és mindent szétzúzó háború szellemében.”⁶⁹

Alekszandr Scserbakov, a Központi Bizottság ideológiai munkáért felelős titkára szintén elkészítette a maga változatát *A propaganda aktuális feladatairól*: „A leninizmus arra tanít, hogy a szocializmus országa kihasználva a kedvező nemzetközi feltételeket, köteles magára vállalni a kapitalista környezet elleni támadó háború kezdeményezését, a szocializmus frontjának kiszélesítése érdekében”. (kiemelés tőlem - K. A.)⁷⁰ A szocializmus frontjának kiszélesítéseként értékelte a Szovjetunió 1939-1940 folyamán bekövetkezett területi gyarapodását Andrej Zsdanov, a KB titkára is 1941. május 15-én a filmszakma képviselői számára rendezett tanácskozáson. „Őnök nagyon jól tudják, amennyiben a körülmények lehetővé teszik, tovább fogjuk szélesíteni a szocializmus frontját.” „Ennek érdekében a konkrét feladat most engesztelhetetlen gyűlöletet ébreszteni a népben a szocializmus ellenségeivel szemben, késznek kell lenni arra, hogy bármely burzsoá országra vagy koalícióra halálos csapást mérjünk, de a legfontosabb az emberek aktív, harcos, támadó szellemben történő nevelése.”⁷¹ Ha hozzátesszük, hogy Zsukov szerint az 1941. május 5-i beszéd hatására született meg a hadvezetés javaslata a németek elleni preventív csapásmérésről⁷², akkor megközelítőleg teljes képet kapunk arról, hogy a főtitkár szavai milyen hatást gyakoroltak a jelenlévőkre. A haditerv a korábban kidolgozott változatok alapján, a hadsereg alakulatainak tényleges elhelyezkedését figyelembe véve készült.

Anélkül, hogy a rendelkezésünkre álló töredékes és sokszor ellentmondásos adatokból messzemenő következtetéseket próbálnánk meg levonni, jelenlegi ismereteink alapján helytállóan tűnnek az alábbi megállapítások: 1. Sztálin 1941 májusában-júniusában elkerülhetetlennek tartotta a „nagy háborút” Németországgal 2. 1941 tavaszától az országban rejtett mozgósítás folyt, melynek következtében mintegy egymillió fővel nőtt a haderő létszáma. Ennek a haderőnek a jelentős része a nyugati katonai körzetekben összpontosult. 3. A számadatok tükrében a Vörös Hadsereg fegyverzete összességében sem mennyiségi, sem minőségi tekintetben nem maradt el a németekétől. 4. A szovjet politikai, katonai vezetési lehetőségeknek tartotta, hogy a Vörös Hadsereg átveszi a németektől a hadászati kezdeményezést. 5. A propaganda jelszókészletében Sztálin beszédét követően előtérbe kerültek az olyan kifejezések, mint „igazságos, támadó háború”, „a szocializmus frontjának kiszélesítése”. Koherens, történetileg hiteles kép kialakítására csak akkor lenne lehetőség, ha a korszakra vonatkozó oroszországi levéltári anyag most már több mint hat évtized távlatából teljes mértékben áttekinthető és hozzáférhető lenne a kutatók számára. Erre azonban egyelőre nincs remény.

⁶⁹ VOLKOGONOV, Dmitrij Antonovics: *Sztálin*. Moszkva 1996. 158-159.

⁷⁰ NYIKITYIN (1995): 138. Scserbakov, Alekszandr Szergejevics (1901-1945): 1938 és 1945 között a moszkvai területi és városi pártbizottság első titkára, a Központi Bizottság titkára.

⁷¹ NYEVESZIN (1997): 193-194. Zsdanov, Andrej Alekszandrovics (1896-1948): 1934-től a leningrádi pártbizottság első titkára, KB titkár, a Politikai Bizottság 1941. május 4-i határozata alapján Sztálin helyettese lesz a párt élén.

⁷² BEZIMENSZKIJ (2000): 61. MELTYUHOV (2002): 304.

Az 1882-es brit okkupáció előzményei, az „egyiptomi kérdés” és az Osztrák-Magyar Monarchia Egyiptomban

1882. szeptember 13-án Tell el-Kebirnél a brit intervenció haderő legyőzi Ahmed Arábi ezredes, hadügyminiszter csapatait, és megszállja Egyiptomot. Bár az ország jogi státusa az első világháború kitöréséig nem változik, elmondhatjuk, hogy az ezt követő időszakban az angol érdekek és szándékok érvényesülnek a fáraók országában. Alapvető kérdés, mi vezetett el odáig, hogy a Brit Birodalom a fegyveres beavatkozás mellett döntsön, illetve, hogyan sikerült elérnie, hogy az európai nagyhatalmak se gördítsenek diplomáciai vagy egyéb más akadályt katonai vállalkozása elé. Ebben az összefüggésben minket elsősorban az Osztrák-Magyar Monarchia álláspontja foglalkoztat, azaz milyen reakciókat váltott ki a közös külügyminisztérium döntéshozóiból a mediterrán medence keleti régiójában végbemenő további angol pozíciószerzés. Ezen túlmenően a tanulmány keretein belül igyekszünk bemutatni, hogy a Habsburg Birodalom, illetve Ausztria-Magyarország milyen érdekeltségekkel rendelkezett a fáraók országában.

Mielőtt a Monarchia magatartását bemutatnánk, meg kell vizsgálnunk az 1881–1882-es nacionalista felkelés belső és külső összefüggéseit, az Egyiptomban bekövetkezett pénzügyi csőd és az ezzel összefüggő társadalmi, politikai erjedés okait csakúgy, mint a nagyhatalmak Egyiptommal, a Földközi-tengerrel és a Közel-Kelettel kapcsolatos érdekeit, politikáját is. Köztudott, Egyiptom, legalábbis formálisan, az Oszmán Birodalom részét képezte, ezért a vele történtek a Portára és jövőjére is kihathattak.

Pénzügyi összeomlás, belpolitikai helyzet

Az 1863-ban trónra lépett Iszmail alkirály ambiciózusan kezdte uralkodását s az volt a célja, hogy Nílus-menti országát mihamarabb Európához zárkóztathassa fel. Elsőként hűbérurának, a szultánnak fizetett több alkalommal is óriási összegeket, hogy cselekvési szabadságát, és függetlenségét növelhesse.¹ Az önállóság az egyre növekvő külföldi kölcsönök felvételét is jelentette, melyek az 1870-es évek közepére csőd közeli állapotba sodorták az államot. A felvett összegek jó részét – a fényűző életvitel mellett –, mintegy 40 millió fontot, Iszmail az ország infrastruktúrájának kiépítésére fordította: az új kikötő, a vasúti építkezések, a Szezei-csatorna finanszírozása jelentős összegeket emésztett fel. Az igazán nagy problémát a nem termelő beruházásokra felvett hitelek jelentették. Az európai (elsősorban francia és angol) magánbankok ugyanis óriási kamatra adtak csak kölcsönt, s a kedve valójában ezek nominálértékének csupán egy részét kapta kézhez.² Az 1870-es évek közepére a hitelek hitellel történő törlesztése olyan mértékű adósságtömeget termelt, hogy Iszmail – oszmán mintára – már az államcsőd bejelentését is fontolóra vette, mivel sem a megoldásként bevezetett új adónem (mukabala), sem a Szezei-csatorna részvényeinek áruba bocsátá-

¹ Cserében megkapta az „Egyiptom Kedivéje” címet 1867-ben, majd 1873-ban, illetve 1874-ben jogot nyert az örökösödés szabályozására és teljes szabadságot kapott az ország irányítása felett, beleértve a külföldi kölcsönök felvételét is. MOMMSEN Wolfgang: *Imperialismus in Ägypten. Der Aufstieg der Ägyptischen nationale Bewegung, 1805–1956*. München–Wien 1961. 38.

² Uo. 39. 1873-ban Iszmail 32 millió font értékű hitelt vett fel, melyből valójában csak 11 millió fontot folyósítottak. SCHÖLCH Alexander: *Ägypten den Ägyptern. Die politische und gesellschaftliche Krise der Jahre 1878–1882 in Ägypten*. Atlantis, 56–57.

sa (1875) nem járt kézzelfogható gazdasági előnyökkel.³ Az európai bankházak egyre nagyobb aggodalommal szemlélték a csőd felé menetelő országot, majd az összeomlást megakadályozandó 1876 májusában létrehozták az úgynevezett Adósságkasszát (Caisse de la Dette Publique) a négy legnagyobb hitelező (francia, angol, olasz, osztrák) egy-egy képviselőjének részvételével. A novemberben intézményesített kettős ellenőrzés mind az állami bevételek, mind pedig a kiadások felett szigorú felügyeletet gyakorolt.⁴ A kedive további háttérbe szorítását szolgálta az 1878 elején felállított Legfelső Vizsgálóbizottság (Commission Supérieure d'Enquête) is azzal, hogy az ország pénzügyi helyzetét egyensúlyba hozza. A testület tagsága szintén ezt az elképzelést tükrözte, hiszen Ferdinand de Lesseps elnökletével az Adósságkassza két vezetője és négy alkalmazottja mellett Egyiptomot csupán Riaz pasa képviselte.⁵ A bizottság a pénzügyek szanálása érdekében saját irányítása alá vonta a legfontosabb bevételi forrásokat, köztük a dohánykereskedelem adóját, a vámjövedelmeket és a vasúti forgalmazás többletbevételeit. 1878 augusztusában pedig felállt az „*európai kormánynak*” nevezett új kabinet, melyben Nubar pasa miniszterelnöksége mellett az angol Sir Rivers Wilson pénzügyi, míg a francia de Bilingières közmunkaügyi tárcát kapott.⁶ Az ország szuverenitásán ejtett újabb seb az úgynevezett Vegyes Bíróságok (Tribunaux Mixtes) 1875–76-os megszervezése és felállítása volt, amelyekben elvileg semleges nemzetközi bírói kar ítélkezett az egyiptomiak és a külföldiek, illetve a különböző nemzetiségűek közötti peres ügyekben.⁷

A külföldi hitelezők akciói azt a célt szolgálták, hogy a kedive hatalmát jól körülhatárolható keretek közé szorítsák és sikerüket a jelzett intézmények felállítása is kitűnően példázza. Végső céljuk egy alkotmányos monarchia létrehozása volt, melynek megvalósítása már jóval komolyabb feladatot jelentett, hiszen a hatalom megosztásának kísérletébe a honi ellenzék is be kellett volna vonni, noha a kedive és az ország fokozatos megalázása a társadalom széles rétegeiben visszatetszést szült, a belső ellenzék mozgolódását a nagyhatalmak és a Porta sem nézhették tétlenül, s a status quo fenntartása, majd visszaállítása érdekében végül a beavatkozás mellett döntöttek. Egyiptomban az 1880-as évekre több eszmei irányzat is megjelent, melyek ha eszközeikben és támogatóikban el is tértek egymástól, abban egyetértettek, hogy országukban gyökeres változásokra van szükség a gyarmati státus elkerülése érdekében.

Az egyiptomi események társadalmi aspektusaival, az Arábi-féle felkelést kiváltó eseményekkel egy magyar kortárs, a kiváló orientalista, Goldziher Ignác behatóan foglalkozott. 1882-ben megjelent tanulmánya nem csak azért lehet érdekes, mivel hazánk fiának tollából származik, hanem azért, mert megállapításai ma is érvényesek és tanulságosak. Ismail kedive későbbi, 1879-es eltávolításának okait Mohamed Ali idejéig vezeti vissza, hiszen maga az európai behatolás is ekkor kezdődött s vált egyre intenzívebbé. A csúcspont Ismail uralkodásával jött el, aki az ország boldogulását egyedül az európai értékek és minták átvételében kereste, olyannyira, hogy „*a turbános Egyiptomot frakkos Egyiptom*”-mal kívánta felváltani.⁸ A fenti elképzelést tükrözte az európai elemek mind nagyobb mértékű térfoglalása az ország gazdasági és hatalmi struktúrájában, ezért nem véletlen, hogy az uralkodója felé általában a végletekig lojális mohamedán alattvalók is egyre több kritikát fogalmaztak meg uruk politikájával szemben, majd némán túrték elmozdítását is. Az elége-

³ SCHÖLCH: 54–55. KUBIK István: *Egyiptom gazdasága*. Budapest 1979. 20–22.

⁴ SCHÖLCH: 58–59.

⁵ Uo. 58–59. MOMMSEN: 48.

⁶ SCHMITZ-KAIRO Paul: *Ägyptens Weg zur Freiheit*. Bern, Leipzig, Wien é. n. 24.

⁷ *The last Khedive of Egypt. Memoirs of Abbas Hilmy II*. Translated and edited by SONBOL Amira. Lebanon 1998. 39. HASENLEVER Adolf: *Geschichte Ägyptens im 19. Jahrhundert, 1798–1914*. Halle 1917. 181.

⁸ GOLDZIHNER Ignác: *A muhammedán közvéleményről*. Budapesti Szemle, 65. sz. 1882. 240.

detlenség fő fészkeként Goldziher az al-Azhar egyetemet jelölte meg, ahol visszafogott stílusban ugyan, de mind erősebb ellenállás bontakozott ki az európaizálással és az ezt propagáló Egyiptomban megjelenő lapokkal szemben.⁹ Lassan a társadalom egésze mozgásba lendült és egyfajta, pontosan nem körülírható, „nemzeti pártba” tömörült, amely az elképzelések igen színes egyvelegét tükrözte, de a végcélban, hazájuk függetlenségének megőrzésében nem volt különbség közöttük

Ha az egyiptomi társadalomban meglévő feszültségek okait kutatjuk érdemes a hatalmi elittel kezdenünk, akik számára az 1866-ban alapított Küldöttek Kamarája (Madzslisz Szúra al-Nuvváb) jelentette a képviseleti fórumot. Noha megalakítása inkább reprezentatív jellegű volt, mégis a nagybirtokosok és a kereskedőcsaládok számára egyfajta szócsőként szolgált. Már első ülése alkalmával, az ország egészéből összegyűlt képviselők Iszmail abszolút uralmát kívánták korlátozni,¹⁰ s ez a tendencia érvényesült újra 1876 és 1878 között is, mikor a madzslisz nagyobb hatáskört követelt magának a pénz és a közmunkák terén, felemelve szavát az európai behatolás ellen is. Alapállásuk döntően mérsékelt konzervatív volt, azaz a nyugati liberális eszméket magukévá tevő oligarchia a meglévő kereteken belül kívánta saját személyét előtérbe tolni és a nyugati befolyást mérsékelni. Az „európai kormány” augusztusi felállítását után magatartásuk megváltozott és fő ellenfelük Iszmail ellenében az új angolbarát miniszterelnök, Nubar pasa lett.¹¹ Goldziher olyan reformerekként jellemzi őket, akik elismerik ugyan „az európai műveltség becsét és fontosságát, szükségesnek is találják az európaiak közreműködését Egyiptom művelődésének nagy munkájában” de ellenzik az ország egyoldalú kizsákmányolását és a helyi elit mellőzését.¹²

Náluk jóval erőteljesebb álláspontot képviseltek a polgári-radikális elemek, akik elsősorban a városi polgárság és értelmiség soraiból kerültek ki. Ők – pártok híján – egy-egy újság köré tömörültek, melyek hasábjain keresztül terjesztették gondolataikat. A két legolvasottabb lapjuk az *al-Watan* (Haza) és a *Miszr al Fatat* (Fiatal Egyiptom) volt.¹³ A két lap alapítójának, illetve szerkesztőjének – Adb esz-Szajid kopt malomtulajdonos és Abdallah Nadim távírdász, kereskedő. majd újságíró – személye világosan mutatta, hogy a liberális polgári gondolkodás és a nacionalizmus elsősorban a városokban jelent meg, de nem csak a muszlimokra hatott, soraikban ugyan a koptok és a zsidók jelentős befolyással bírtak. Szerepük az ország szellemi és gazdasági modernizálásában és irányításában is meghatározó volt. A nacionalista-liberális muszlim és nem muszlim arabokat céljaik közössége egy táborba gyűjtötte, hiszen a független Egyiptom megteremtésének alapját mindkettő, egy demokratikus, alkotmányos, és a parlamentnek felelős kormányban látta. Kívánságaik között szerepelt a demokratikus szabadságjogok bevezetése, az idegen (török és európai egyaránt) hivatalnokok eltávolítása, a gazdasági-politikai önállóság, az „egyiptomizálás” is.¹⁴ A fenti kört a magyar keletkutató „függetlenségi pártként” aposztrofálja, hiszen „a nemzeti gondolat benne kétfelé gyakorol reactiót: egyrészt az európai elem ellenében; [...] másrészt a török főnhatósággal szemben. [...] benne egy a régi irodalomban is kimutatható fajbéli antagonizmus éled föl, mely a török és arab nemzet között tényleg létezik, és mely kétségtelenül a keleti kérdés végleges megoldásában nem egészen mellékes jelentőséggel fog bírni.” Azaz ebben a szellemi körben a választóvonal nem a különböző vallások, hanem a nemzeti

⁹ Uo. 244–245.

¹⁰ A madzslisz 75 tagú, hárman Kairóból, ketten Alexandriából, egy-két fő a lakosságszámától függően a tartományok minden körzetéből. SCHÖLCH: 27–30. HEINRICH Stephan: *Das heutige Aegypten. Ein Abriss seiner physischen, politischen, wirtschaftlichen und Cultur-Zustände*. Leipzig 1872. 171.

¹¹ SCHÖLCH: 77–86.

¹² GOLDZIHHER: 251.

¹³ SCHÖLCH: 105–110.

¹⁴ RATHMANN Lothar: *Neue Aspekte des Arabi-Aufstandes 1879 bis 1882 in Ägypten*. Berlin 1968. 8–10.

(arab nemzet) különbségek mentén húzódik „bár még legenyhébb programjához okvetlenül hozzátartozik a parlamentáris kormányforma és a szabad intézmények komoly érvényesítése.”¹⁵

A reformisták harmadik csoportját a Dzsamal ad Din al-Afgáni köré tömörült pániszlamisták képezték. A neves, több országban megfordult muzulmán gondolkodó kiutatiságai az al-Azharon tartott előadásokat (1871–1879), melyekben azt bizonyította, hogy az iszlám tanításai a mindennapi életben is jól kamatoztathatóak. Beszédeiben elítélte az európai behatolást, az uralkodói teljhatalmat, és az iszlám hit demokratizmusát hangsúlyozta.¹⁶ Az al-Azhar központú „nemzeti” csoport a korábban említettekkel ellentétben nem hagyományos politikai, hanem inkább „az iszlám hagyományain épülő állam restaurációját hangsúlyozzák [...] és a nemzeti kormányzat mellett általános hitvallásának programja a [...] pániszlamismus. De még ebben sem egységesek, mivel „közöttük a conservatívek, pániszlamitikus meggyőződésüket az oszmán khalifatushoz, mint vallási primátushoz való hűséggel egyeztetik ki és neki rendelik alá, de vannak aztán radikálisok is, kik szívesen látnák a khalifatus méltóságának reformáltatását nemzeti, azaz arab értelemben.”¹⁷ Támogatottságuk messze legnagyobb volt az országban, amit lapjuk, a *Hidsáz* népszerűsége és betiltásai is jól jeleztek. A régi arab dicsőséget példaként állító pániszlám lap „az iszlám hatalmának újjáéledése, az arab faj túlsúlya, az idegenek befolyásának elhárítása, mindez pedig szabadelvű alkotmányos kormányzat közvetítésével [...]” történő létrehozásának programja vált korszakunkban a legismertebbé és a hadsereg soraiban meghatározóvá.¹⁸

A fentiekből láthatjuk, a társadalom véleményformáló rétegeiben a kedive egyszemélyi uralma, a fokozódó európai ellenőrzés egyre nagyobb visszatetszést szült, tiltakozások és elégedetlenségük egyre magasabb hőfokon izzott. Az ellenállás tüzeinek lángra lobbantásához azonban nem volt elegendő erejük, gondolataik a társadalom szélesebb rétegeihez nem jutottak el. Az egyiptomi társadalom több mint 90 százaléka továbbra is a mezőgazdaságból élő fellah (paraszti) rétegekből került ki, akiknek az írott szó nem sokat jelentett. Annál többet viszont az 1877-es nilusi áradás elmaradása, mely az európai ellenőrök szigorú adópolitikájával együtt komoly elégedetlenséget szült körükben.¹⁹

Sir Rivers és de Bilingiérés megszorító politikája a hadseregben is komoly bizalmatlanságot keltett, ahol az egyiptomi és a török-cserkesz származású tisztek ellenségeskedése is erőteljes volt. A főleg paraszti rétegekből toborzott egyiptomi tisztekben az idegen származású kedive sohasem bízott. A helyzetet tovább rontotta, hogy a tisztek zsoldjukat csak hónapos késésekkel és részletekben kapták meg, így többségük kölcsönökből, egyik napról a másikra élt. Ezért is robbant bombaként körükben 1879 februárjában az a bejelentés, hogy a takarékoság jegyében a hadsereg létszámát 45 ezerről 18 ezerre csökkentik, s ezzel együtt a tisztii állományt is jelentősen (2600-ról 1000 főre) redukálják. A megmaradók zsoldját eközben a felére csökkentik, és az elmaradt tartozásokat sem fizetik ki.²⁰ A „reformintézkedésre” válaszul a tisztek tüntetést szerveztek, melyben Ismail jó alkalmat látott arra, hogy a hatalmát korlátozó Nubar-kabinettel leszámoljon. Február közepén felvette a kapcsolatot a hadsereg néhány tisztjével, akik petíciójukkal február 18-án felkeresték a madzsliszt, majd a hadügyminisztériumhoz vonultak, ahol bántalmazták, majd letartóztatták Nubar pa-

¹⁵ GOLDZIHÉR: 252.

¹⁶ Az iszlám megújulásról és a fentiekéről bővebben: J. NAGY László: *Az arab országok története a XIX–XX században*. Budapest 1997. 36–38. GAZDIK Gyula: *Társadalmi-politikai küzdelmek, ideológiai áramlatok Egyiptomban a 20. század első felében*. Budapest 1987. 6–8.

¹⁷ GOLDZIHÉR: 251–252.

¹⁸ A *Hidsáz*ról bővebben: uo. 352–365.

¹⁹ SCHÖLCH: 57. HASENCLEVER: 186–187.

²⁰ RATHMANN: 11. SCHÖLCH: 70–71.

sát és Wilsont. A kedélyeket lecsillapítandó Iszmail azonnal a helyszínre sietett és személyesen nyugtatta meg a katonákat arról, hogy az őket ért sérelmeket orvosolni fogják. A hadsereg első sikeres szereplése komoly fordulatot eredményezett az egyiptomi belpolitikában, mivel a későbbiekben is mindig a tiszték voltak a forradalmi változások segítői.

Komolyabb atrocitások nem történtek, amit a nyugtalankodó angol és német főkonzul is megnyugvással fogadott. A kedive gyors, hatékony beavatkozását azzal honorálták, hogy nem emeltek szót Nubar menesztése és saját maga, majd fia, Taufik, miniszterelnökké nevezése ellen. A kormányalakítás ennek ellenére kudarcba fulladt, mivel a miniszteri posztokra – Wilson és de Bilingières ellenállása miatt – nem tudta saját embereit ültetni. Nem meglepő, hogy fia kormányát néhány hét elteltével menesztette, s helyére liberális, de az európai jelenlétet ellenző Mohamed Serif pasát nevezte ki.²¹ Az új kormány támogatta áprilisi dekrétumát is, amely figyelmen kívül hagyta a Vizsgálóbizottság javaslatát, s új nemzeti finanszírozási tervet dolgozott ki. Az április 18-i dekrétum az európai hatalmak ellenállásába ütközött, melyet állítólag Bismarck kancellár is tovább szított azért, hogy az egyiptomi ügyekhez „láncolt” nyugati hatalmak figyelmét elterelje Európától. Május közepén a német főkonzul, osztrák kollégája támogatásával, először vetette fel az egyiptomi kérdés drasztikus megoldását, Iszmail menesztését. A terv angol és francia oldalon is kedvező visszhangra talált, de a döntést a szultánra – Iszmail szintén így tett – bízták. Maga Abdulhamid sem ragaszkodott túlságosan az önállósult kedivéhez, s bár saját jelöltjét nem tudta Európával elfogadtatni, június végén távozásra szólította fel Egyiptom urát, akinek helyére fiát, Taufikot ültette.²² A trónváltás erőszakos kikényszerítése mindenki számára nyilvánvalóvá tette, hogy az országban a tényleges hatalom Európa kezébe ment át.

A külföldi hitelezők kérésének megfelelően visszaállították a kettős ellenőrzés rendszerét és választották ki az új miniszterelnököt a konzervatív Rijáz pasát, aki a parlamentarizmusnál az idegen fennhatóságot is jobb megoldásnak tartotta. Az erőtlen kedive és az engedelmes kormány legfontosabb feladata a belső ellenzék letörése és az adósság kezelése lett. Felozzlatta a Küldöttek Kamaráját, betiltotta a nacionalista újságokat, egyes vezetőiket (köztük al-Afgánit) száműzte, majd 1880 júliusában megalkotta az ún. likviditációs törvényt, mely mindent a külső hitelek törlesztésének rendelt alá.²³

Az új engedelmes kormányzat, a hatalmak látványos beavatkozása, az ellenzéki hangok elnémítása azonban egyre növekvő feszültséget gerjesztett az országban, mely bármelyik pillanatban robbanással fenyegetett. A válság nem is sokat váratott magára, elég volt ehhez annyi, hogy a kormányzat ismét felvesse a „*haderőreform*” gondolatát.

Egyiptom és a nagyhatalmak

A nagyhatalmakat elsősorban gazdasági érdekek fűzték Egyiptomhoz, de a Szezei-csatorna biztonsága és a stabil belpolitika is fontos volt számukra. A csatorna elsősorban Angliának volt létkérdés, hiszen az átmenő hajóforgalom több mint kétharmada az övé volt. Mögötte, jóval kisebb tonnatartalommal (huszada az angolnak), Franciaország állt.²⁴ Nem volt elhanyagolható szempont az indiai összeköttetési útvonal védelme sem. Nagy-Britannia Egyiptom iránti érdeklődésének megnövekedését jelezte a Szezei-csatorna részvényeinek a kedivétől történt 1875-ös megvásárlása is, amiről Disraeli konzervatív párti

²¹ BENKE József: *Az arab országok története*. II. köt. Pécs, é.n. 674. SCHÖLCH: 70–77.

²² SCHÖLCH: 94–97.

²³ MOMMSEN: 54–59.

²⁴ A Szezei-csatorna forgalmáról 1870 és 1882 között, s az egyes országok 1882. évi, a csatornán lebonyolított szállításairól: *Mittheilungen der k. und k. österreichisch-ungarischen Consulats-Behörden. Zusammenge stellt vom Statistischen Departement im k.k. Handelsministerium. XI. Jahrgang, XIV. Band, Wien 1883. 539–542.*

miniszterelnök világosan kijelentette, hogy nem gazdasági, hanem politikai okai voltak.²⁵ Ez tudatosította mindenkiben, hogy az Oszmán Birodalom szétesése után Anglia „nem hagyja magára” a gazdátlanra váló területet. London ennek ellenére 1882-ig azt az álláspontot képviselte, hogy ameddig az Oszmán Birodalomnak a térségben folytatott politikája, illetve esetleges felbomlása nem veszélyezteti érdekeit, s amíg közvetett ellenőrzéssel fenn tudja tartani befolyását, addig a status quo-n nem érdemes változtatni.

Az angol egyiptomi politikát erősítette vetélytársainak hasonló magatartása. Franciaország ugyanis – a napóleoni beavatkozás óta igen erőteljes, elsősorban nyelvi és kulturális befolyása volt az országban – a kettős ellenőrzésből ugyanúgy profitált, mint gyarmati riválisa. S ekkor kötötte meg Jules Ferry a bardói szerződést, amely Franciaország Tunézia feletti protektorátusát szentesítette.²⁶ Az új szerzemény bekebelezése után aztán gyanakvással tekintett minden olyan törekvésre, amely a pánarab és az idegenellenes érzelmeket a Maghrebben is felkorbácsolhatta.

Oroszország Egyiptomban komolyabb gazdasági érdekeltséggel nem rendelkezett, így a csatornát birodalmának növelésére és a szorosok (Boszporusz, Dardanellák) megszerzésére igyekezett felhasználni. A szuezi átjáró alternatív utat jelenthetett a fekete-tengeri kikötők-ből a birodalom távol-keleti birtokainak elérésére. I. Miklós ezt azzal egészítette ki, hogy a század közepén többször is olyan ajánlatot tett Angliának, hogy az Oszmán Birodalom felbomlása esetén övék lehetne Egyiptom, míg a szorosok a cári birtokait gyarapítanák. Az ajánlat veszélye abban rejlett, hogy ha Anglia egyedül lép Oroszország semmit sem kap.²⁷ Bismarck már a hetvenes évek közepén úgy nyilatkozott, hogy Egyiptomot foglalja el Anglia. Az esetleges feszültségeket pedig úgy lehet csillapítani, ha Oroszország Kis-Ázsiában, Franciaország pedig Tunéziában vagy Szíriában kap területi kompenzációt.²⁸ A térségben érdekelt Olaszországnak, noha szeretett volna a Mediterráneumban minél nagyobb befolyást szerezni, semmiféle előnyös változást nem sikerült elérnie. Hiába próbált Egyiptomban az angolok és a franciák mellé harmadiknak beszállni, az előbbieket elzárkóztak ettől.²⁹

II. Abdulhamid szultánnak az Iszmail által megvásárolt jogosítványokat követően nem sok beleszólási joga volt a Nílus menti állam életébe, noha jogilag még mindig a kedive hűbérura volt. Az országban megjelenő nacionalista és pániszlám eszmék csakúgy, mint az európai ellenőrzés kiépítése, azt a félelmeit erősítette, hogy az egyébként is instabil birodalmáról újabb területek szakadhatnak le. Arábi pasa felkelése után pedig joggal tartott attól, hogy mind a mozgalom győzelme, mind pedig egy esetleges európai fegyveres beavatkozás esetén úgy járhat, mint Tunézia esetében. Félelmeit nem csökkentette az sem, hogy a nemzeti erők Egyiptomban győzelmük után alkotmányos reformokat vezettek be, míg ő, hatalomra kerülése után birodalmában felfüggesztette az alkotmányt.³⁰

Az Osztrák-Magyar Monarchia Egyiptomban

Annak ellenére, hogy az Osztrák-Magyar Monarchiának sem voltak stratégiai érdekei Egyiptomban, mégsem volt számára teljesen közömbös, hogy mi is történik az országban, mivel több területen komoly érdekeltségekkel rendelkezett. Ilyenek voltak az ország területén élő kisebbségek, itt élő állampolgárai és kereskedelmi érdekeltségei. A közép-európai birodalom térhódításának első jele az általa is támogatott katolikus egyház missziója volt.

²⁵ KURZREITER, Johann: *Österreich–Ungarn und die ägyptische Frage*. Wien 1994. 33.

²⁶ DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada, 1789–1939*. Budapest. 1994. 179.

²⁷ Uo. 151–152.

²⁸ TAYLOR, A. J. P.: *Harc a hatalomért. Európa 1848–1918*. Budapest 2000. 293–295.

²⁹ Uo. 336–338.

³⁰ KURZREITER: 36–37.

Köztudott, hogy a monofizita koptok képviselőiben a terségben már az első században megjelent a kereszténység, míg katolikusokkal a 17. századtól találkozunk, bár az áttértek száma csekély maradt. Történetek kísérletek arra is, hogy a kopt pátriárkát egyfajta unió keretében a pápaság kereteibe illesszék, és a 19. század végére létre is jött a kopt-katolikus egyház, de jelentős sikert Rómának soha nem sikerült elérnie. A terület – Alexandriától Kairóig – egyébként a ferences szentföldi missziós területéhez a „*Kustodiához*” tartozott.³¹

A 18. század közepéig az Egyiptomban élő katolikusok védelmét főleg Franciaország, illetve Velence látta el. A francia monopóliumot a katolikus egyház deklarált védelmezője, a Habsburg uralkodóház kezdte megtörni azzal, hogy a törökellenes harcok sikereit követő békékbe egyre határozottabban foglalta bele az Oszmán Birodalom fennhatósága alatt élő keresztények védelmének jogát. Az első ezzel kapcsolatos említés az 1615-ös zsitvatoroki békében található, mely szerint a pápaság képviselőit nem akadályozzák templomok alapításában és az evangélium tanításában. Az 1699-es karlócai, az 1718-as pozsareváci és az 1739-es belgrádi békékben megerősítették a Habsburgok protektori, és a birodalom fennhatósága alatt élő keresztények jogait. A fenti békeszerződésekben lévő katolikusokra vonatkozó kitételek nem Egyiptomra gondolva születtek, hiszen az osztrák császárok elsősorban balkáni és kisázsiai befolyásukat akarták ezáltal növelni, de érvényessége a szultán összes birtokára kiterjedt és jogalapot adott arra, hogy a Habsburgok a 18. század közepére Felső-Egyiptomban és Szudánban protektori jogokat gyakoroljanak. Alsó-Egyiptomban továbbra is a francia befolyás maradt uralkodó.³²

A szultánnal kötött szerződésekben foglalt kapitulációk, amelyek saját állampolgárainak védelmét és képviselőit tették lehetővé az Oszmán Birodalom területén, szintén érvényesek voltak Egyiptomban is. A védelem fórumai a 18. század folyamán létrejött osztrák, majd osztrák-magyar konzulátusok voltak. Az 1718. július 21-én megkötött pozsareváci béke és az ugyanekkor aláírt kereskedelmi- és hajózási szerződés kimondta, hogy a császár az Oszmán Birodalom területén a Porta jóváhagyása mellett bárhová kinevezhet konzulokat, tolmácsokat. A Földközi-tenger keleti medencéje azáltal értékelődött fel, hogy 1719 folyamán Trieszt és Fiume szabadkikötői státuszt kapott, majd megalakult a „*Privilegizált Keleti Társaság*” a török területeken folytatandó kereskedelem engedélyével.³³ 1752-ben Mária Terézia utasítására Levantében megkezdték újabb konzulátusok megnyitását. A konzulok elvileg a Kereskedelmi Udvari Tanács fennhatósága alá tartoztak, hiszen elsősorban gazdasági tevékenységgel, kereskedelemmel foglalkoztak, de ezen a területeken, politikai okok miatt, felügyeletüket legfelsőbb szinten a Titkos Állami Kancellária, míg helyi szinten a konstantinápolyi császári internuncius (nagykövet), mint főkonzul látta el.³⁴ A kereskedelem fellendítése szempontjából fontos szerepet játszottak a 18. század végére megalakult kereskedelmi társaságok (öt ilyen volt) – köztük az egyiptomi társaság –, melyek a Levantében 1798-ra létrejövő 17 főkonzulátus, 32 konzulátus (köztük az alexandriai), 26 alkonzulátus és egy konzuli ügynökség 76 hivatalnokának segítségére is számíthattak. Utóbbiak feladata elsősorban a hajózás és a kereskedelem iránti érdeklődés felkeltése, a császári alattvalók szemmel tartása és a pénzviszonyokról szóló jelentéstétel volt.³⁵

³¹ MCEWAN, Dorothea: *Habsburg als Schutzmacht der Katholiken in Ägypten. Kurzfassung der Studie über das österreichische Kirchenprotektorat von seinen Anfängen bis zu seiner Abschaffung im Jahre 1914*. Schriften des Österreichischen Kulturinstitutes Kairo. Band 3. Kairo 1982. 20.

³² KÜBERT Richard: *Völkerrechtshandbuch für den österreichisch-ungarischen Aussenhandel*. Wien, Leipzig 1916. 32–34.

³³ AGSTNER, Rudolf: *Von k.k. Konsularagentie zum Österreichischen Konsulat. Österreich (-Ungarn) und Alexandrien, 1763–1993*. Schriften des Österreichischen Kulturinstitutes, Kairo. Kairo, 1993. 15.

³⁴ Uo. 16.

³⁵ Uo. 16–17.

A napóleoni háborúk az ígéretes kezdeményezéseket csírájában fojtották el és a század közepéig nem igazán történt jelentősebb újjászervezési kísérlet. A konzuli körzeteket 1846-ban jelölték ki ismét, s ekkor került sor az alexandriai konzulátus létrehozására is „*Alexandria és Mellékterületei*” néven, melynek igazgatása az általános udvari kamara és az akkor felállított kereskedelmi minisztérium alá került egészen 1859-ig, mikor helyét a külügyminisztérium vette át.³⁶ A 19. század utolsó harmadára az alexandriai főkonzulátus vezetésével 14 osztrák-magyar diplomáciai képviselő működött Egyiptomban, melyek a kereskedelmi tevékenység mellett 1875-től az osztrák-magyar alattvalók konzuli igazságszolgáltatását is ellátták.³⁷

Az Osztrák-Magyar Monarchia tevékenységének szempontjából jelen írásunkban a szuezi földnyelv rövidebb kitekintést érdemel, mivel jelentőségét a császárság is korán felismerte. Már a 18. század végén születtek ugyanis olyan elképzelések az indiai kereskedelem fellendítése érdekében, melyek a szoros átvágását célozták. A napóleoni háborúk után ismét felbukkant a közvetlen vízi út osztrák kiépítésének terve, melynek komolyságát jelezte, hogy 1842-ben Metternich kancellár Alois Negrelli mérnököt a helyszínre is küldte, hogy ott mérje fel a csatorna kiépítésének lehetőségét, majd Szuezből két évvel később tiszteletbeli konzulügynökséget is létrehozottak.³⁸ Az osztrák kereskedők (főként a velencei és trieszti) és az udvar fokozódó érdeklődését mutatta Ferdinánd Miska főherceg, a tengerészet főparancsnokának egyiptomi látogatása, melynek során felkereste Alexandriát és rávette Szaid kedvét, hogy engedélyezze megbízottainak a Vörös-tenger partvidékének beutazását. Az expedíció 1857-ben indult Willhelm von Tegethoff, későbbi admirális és Theodor von Heuglin Afrika-kutató vezetésével, akik szisztematikusan végigjárták a partvidéket megfelelő kikötők és szénlerakó-bázisok jövőbeni helyszíneit keresve. A fokozott érdeklődés mögött a Habsburg Birodalom óvatos gyarmatszerzési kísérletét kell sejtenuünk, melynek terepe az abessziniai partvidék lett volna. A fenti tervekből azonban semmi sem valósult meg, hiszen az 1859-es majd az 1866-os vereségek Bécs politikáját alapjaiban változtatták meg.³⁹ A vízi út megépítése végül osztrák részvétel nélkül valósult meg, jóllehet az építkezéseken 4.000 osztrák-magyar alattvaló dolgozott, s a császárság eredetileg ötvétezer részvényt akart jegyezni.⁴⁰

A Habsburg Birodalom kereskedőinek figyelme tehát az 1850-es évektől, majd a Szuezi-csatorna megnyitásával fordult fokozottabban a Nílus országa felé. Az egyik első, 1860-as kimutatás Alexandriában 12, míg Kairóban 9 különböző osztrák (és osztrák konzuli védelem alatt álló) kereskedő- és importcéget sorol fel, de részletesen nem szól róluk, csak annyit közölt, mi a fő profiljuk, tevékenységi körük.⁴¹

³⁶ Uo. 19–20. RAPTIS Konstantinos: *Kaufleute im Alten Österreich, 1848–1900. Ihre Beziehungen zur Verwaltung und ihre Stellung in Wirtschaft, Gesellschaft und öffentlichem Leben*. Dissertationen der Universität Wien, Wien 1996. 52–55.

³⁷ *Magyarország tiszti czim- és névtára*. Budapest. 1874–1879. A konzuli bíraskodásról KÜBERT: 47–53.

³⁸ AGSTNER Rudolf: *125 Jahre Suezkanal. Österreich (-Ungarn) und seine Präsenz am Isthmus von Suez. Zur Geschichte der Konsulate in Suez, Ismailia und Port-Said, 1844–1956*. Schriften des Österreichischen Kulturinstitutes, Kairo, Band 10. Kairo 1995. 13.

³⁹ Az osztrák gyarmati törekvésekre és az ezzel kapcsolatos memorandumra, majd elvetésének okaira lásd bővebben: WAGNER Johann: *Österreichische Kolonialversuche in der zweiten Hälfte des neunzehnten Jahrhunderts*. Doktori disszertáció, Wien 1995. 7–14. 48–62.

⁴⁰ Végül csak 1.246 részvényt vásárolt a Monarchia, mivel az angolok távolmaradása az osztrák vezetésre is negatívan hatott, megingott hitük az építkezés sikerében. A Szuezi-csatorna építésére vonatkozóan: SOMOGYI József: *A Szuezi Csatorna. I. A Szuezi-csatorna megépítésének története*. IN: *A Tenger*, 1929. 275–283. AGSTNER: *125 Jahre Suezkanal*. 13–14.

⁴¹ WERTHEIM Franz: *Verzeichnisse der bekanntesten Handels- und Gewerbefirmen welche in folgenden Städten der Levante und Egyptens etablirt sind*. Wien 1860. 21–24.

Néhány évvel később már sokkal konkrétabb célok fogalmazódnak meg Bécsben azzal, hogy az Osztrák Kereskedelmi és Iparkamara határozottan magára vállalta a már meglévő külföldi piacok bővítésének és újabbak létesítésének feladatát. Az egyiptomi kereskedelemről szóló memorandum részletesen elemzi az Egyiptomba (Alexandria, Suez, Kairó és Dzsedda) exportált ipari termékeket. A rangsorban Nagy-Britannia az első, őt követi Franciaország és Ausztria, bár a bevitt termékek értéke elhanyagolható. Ezt bizonyítja, hogy 1860-ban az osztrák ipari export (döntő többsége textilipari áru) nem éri el a 2 millió piaszt⁴². Nyersanyagok közül az épületfából jelentősebb az osztrák kivitel, a piac 40%-a volt kezében.⁴³ A jelentéktelen forgalom okait az információ- és a tőkehiányban látták, ezért a hangsúlyt az osztrák export bemutatására és a trieszti, valamint a bécsi kamara jobb együttműködésére helyezték. A memorandum kiemeli, hogy növelni kell az egyiptomi gyapotexportot, melyet osztrák üzemekben kell feldolgozni, illetve a Zollverein közvetítésével a német államokba továbbadni. A kereskedelem fellendítésének alapja, a kereskedők érdeklődésnek felkeltése, majd bevezetése a levantei piacokra.⁴⁴ A bécsi kamara a Szezi-csatorna megnyitása után ismételten napirendjére vette az egyiptomi kereskedelem ügyét, melyen az alelnök – személyesen vett részt a megnyitás alkalmából rendezett nemzetközi konferencián – mély felháborodással ecsetelte, hogy az osztrák áruk az angol francia verseny mellett alig találnak piacot. Elemzésében kitért azon európai termékekre, melyeket a Monarchia is képes előállítani, mégis csupán elenyésző mennyiségben vannak jelen. Okként többek között az osztrák iparosok megbízhatatlan ügynökeit jelöli meg, akik tudatlanságukkal és megbízhatatlanságukkal óriási károkat okoznak. Aztán megemlíti az árversenyt, mellyel egyelőre nem tudnak megküzdeni, néha az akarat hiányát, melyet nem tud megmagyarázni. Pozitívumot csak néhány termék esetében tud mondani. Ilyenek a készruhák és cipők, csomagolópapírok, cigarettapapír, sör. Lehetőséget lát a magyar bor- és lisztexportban, a cukorkivitelben, a vasárúrukban, gyapotkendőkben, selyemárúrukban, flanel anyagokban, azaz a mezőgazdasági és a kézműipari termékekben. Mindez jól jelezte a Monarchia ipari lemaradását.⁴⁵

A későbbi adatok tanulmányozása arra enged következtetni, hogy a tudatos piacépítés sikerrel járt és a Szezi-csatorna megnyitása is további előnyöket hozott az Osztrák-Magyar Monarchia kereskedői számára. A kereskedelmi minisztérium éves jelentéseinek tükrében azt tapasztalhatjuk, hogy az 1870-es évek közepétől Ausztria-Magyarország mind szélesebb választékkal és mennyiséggel látta el az egyiptomi piacokat, bár továbbra is a nyers-, félkész és könnyűipari áruk domináltak. A legfontosabbak között említhetjük meg a gyapjú- és selyemárúkat, tarbusokat, a ruházati cikkeket, cipőket, a vas- és gyufaárúkat, a sör, és alkoholtermékeket, a bőr-, asztalos- és bútórárukat, épületfát, író és cigarettapapírt, üveg- és olcsóbb porcelánárúkat, üvegyöngyöket (a rabszolga-kereskedelemhez), valamint a cukrot és a magyar bort. A kereskedelem értéke az 1882-es Arábi felkelést megelőző hónapokban (január 1.–március 31.) meghaladta a 19 millió piaszt, mely a nagyhatalmak sorában a harmadik helyet jelentette.⁴⁶

A csatorna használatba vétele az osztrák-magyar kereskedelmi hajózást is jelentősen befolyásolta, az áruszállítás mellett megnőtt a posta és a személyforgalom is. Már az 1875-ös

⁴² 1 font sterling 97,5 piaszt

⁴³ *Mittheilungen über den Handelsverkehr zwischen Oesterreich und Egypten. Veröffentlicht von der Handels- und Gewerbekammer in Wien.* Wien, 1864. 4–7.

⁴⁴ Uo. 14–24.

⁴⁵ WERTHEIM Franz: *Bericht über die Beschlüsse des internationalen Congresses in Cairo. Ferner Bemerkungen über den Suez-Canal und den österreichischen Handel in Egypten.* Wien 1869. 27–38.

⁴⁶ *Mittheilungen der k. und k. österreichisch-ungarischen Consulats-Behörden. Zusammengestellt im K.K. Handelsministerium.* VI–XI. Jahrgänge, Wien, 1876–1883.

évtől Ausztria-Magyarország zászlaja alatt évente átlagosan 160–190 postahajó, tehergőzös és vitorlás fordult meg az egyiptomi kikötőkben és rakodott ott ki átlagban 160–180 ezer tonna árut. Érdekes megjegyeznünk, hogy a hajók túlnyomó része postagőzös és teherszállító volt, kereskedelmi gőzös alig akadt közöttük. Hajózásunk fejlődését mutatja, hogy a vitorlás hajók egyre inkább kiszorultak a két ország közötti kereskedeleméből.⁴⁷ A Monarchia áruinak pontos mennyiségét sajnos nem lehet megállapítani, mivel a gőzösök nem csupán saját termékeiket szállították, hanem Közép-Kelet-Európa számos területéről bérfuvarozást is vállaltak. A két terület közötti kereskedelem legfőbb bonyolítója az államilag is szubvenzionált Osztrák Lloyd hajózási vállalat volt. A részvénytársaságot 1836-ban 19 tengerhajózási vállalat, biztosítótársaság, illetve bank alapította azzal a céllal, hogy Triesztet a Kelet kikötőivel összekössék. Már az első évben tucatnyi járatot indítottak Velence, Görögország, Törökország és Egyiptom irányába. Ezzel egy időben az osztrák kormány elrendelte, hogy a Kelet minden fontosabb kikötőjébe a postaküldeményeket is el kell juttatni.⁴⁸ Triesztből Alexandriába az első közvetlen járatot 1848. május 10-én indították meg, négy évvel később már gyorsjáratokat is küldtek Egyiptom legfontosabb kikötőjébe. A csatorna üzembe helyezésével két további távolsági járatot is szolgálatba állítottak Colombó és Kalkutta végállomásokkal.⁴⁹

Az összeállítások és a tanulmányok szerzője minden esetben az Osztrák Kereskedelmi és Iparkamara illetve az osztrák kereskedelmi minisztérium volt, ami világosan mutatta, hogy a két ország közötti kereskedelem megindulásakor a vezető szerep az osztrák köröké volt. Magyarország az Egyiptommal folytatott kétoldalú kereskedelemben jóval később, a kiegyezés megteremtette feltételek felismerésével és kihasználásával tudott beszállni, s igazi lendületet csak az 1890-es évek elején vett. A jelentésekben azonban egyszerűen csak osztrák-magyar termékekről esik szó és igen ritka, hogy név szerint is megemlítsék a gyártó, vagy az importőr céget. A kifejezetten magyar érdekekre hivatkozást, valamint az észak-afrikai piacok iránti érdeklődés felkeltését ifj. Jankó János 1888-as cikksorozata indította el, aki hazánk kereskedelme szempontjából Alexandriát a Földközi-tenger keleti medencéjének legfontosabb kikötőjeként említi. Munkájában kiemeli, hogy a budapesti Kereskedelmi és Iparkamara végre felismerte a keleti piacokban rejlő lehetőségeket, melynek kiaknázása a magyar ipar és mezőgazdaság számára kiemelt fontosságú. Jankó János Egyiptomban személyesen is felkereste Port Szaidot, Izmailiát, Suezet, Kairót és Alexandriát, feltérképezve a már meglévő és jövőbeli érdekeltségeinket.⁵⁰ Sajnos az utazó szintén nem különítette el a magyar és az osztrák, illetve a Monarchia egyéb területeiről származó termékeket, így csak annyit állapíthatunk meg, hogy az 1880-as évek végén az egyiptomi importban továbbra is a könnyűipari és a félkész termékeink uralkodtak. Az egyetlen speciálisan magyar áru, melyet nevének nevez és nagy keletnek örvend a Nílus mentén, a Dreher hordós sör volt.⁵¹ Annyi azonban biztos, hogy a magyar kormányzat addigre felismerte a külső piacok bővítésének szükségességét és lépéseket tett a Földközi-tenger nyújtotta lehetőségek kihasználásának irányába. 1872-ben szerződést kötött az Osztrák Lloydal, amely évi állami szubvenció fejében köteles volt a magyar levantei érdekeket is kiszolgálni. Az együttműködés 1881-ig, az első magyar állami alapítású társaság, az Adria Magyar Tengerhajózási Rt. létrehozásáig állott fenn. Sajnos a magyar vállalat a Lloydal kötött szerződés értelmében,

⁴⁷ Uo.

⁴⁸ STARK, Oskar: *Eine versunkene Welt. Die Geschichte des Österreichischen Lloyd. Fahrten und Ende seiner 62 Schiffe*. Wien-Wiesbaden 1959. 9–10.

⁴⁹ Uo. 12–17.

⁵⁰ JANKÓ János: *Érdekeink Észak-Afrikában*. Nemzetgazdasági Szemle, XII. évf. 1888. 110–111. uő. *Kereskedelmünk Észak-Afrikában*. 520–521.

⁵¹ Uo. 528.

amely felosztotta a két cég között a Földközi-tenger keleti és nyugati medencéjét, nem létesített járatokat Egyiptom kikötőibe, így a magyar termékek továbbra is Trieszten keresztül juthattak el a levantei piacokra.⁵²

A magyar-egyiptomi kereskedelmet vizsgálva, két kezdeményezésről illik szót ejtenünk, noha tárgyalt korszakunkkal időben nem esik pontosan egybe. Az egyik a Magyar Kereskedelmi Múzeum, a másik a budapesti Keleti Kereskedelmi Akadémia. Az előbbi az 1885-ös magyar országos árukiállítás után jött létre. Ipari termékeink megvédését tűzte célul oly módon, hogy mind szélesebb körben propagálta előnyeiket, új iparágak meghonosítására törekedett, és igyekezett bevezetni a magyar iparcikkeket a Közel-és Távol-Keleten, valamint az amerikai kontinensen.⁵³ A múzeum rövid idő alatt különböző szekciókat szervezett, többek között a külföldi hírszolgálatot, tudakozó szolgálatot, a kivitel és az iparfejlesztés propagálását. A kereskedelmi miniszter elnökletével és a Budapesti Kereskedelmi és Iparkamara igazgatása alatt saját könyvtárat, kiállítást és azonos néven lapot is létrehozott. A kilencvenes évek közepére a Múzeum a balkáni, a közel- és távol-keleti országok jelentősebb városaiban kirendeltségeket, hozott létre, és Alexandriában is kereskedelmi ügynökséget tartott fenn.⁵⁴ A Keleti Kereskedelmi Akadémia 1899-ben a Keleti Kereskedelmi Tanfolyamból nőtt ki. Az oktatási és a kereskedelmi miniszter felügyelete alatt álló felsőoktatási intézmény a reál- és kereskedelmi iskolák, gimnáziumok azon végzős diákjait várta, akik a kereskedelmi szak- és nyelvismereteket a „*kereskedelem tudományával*” ötvözve két év alatt olyan tudásra tesznek szert, mely képessé teszi arra őket, hogy keleti kereskedelmi tevékenységeinket tovább fejlesszék.⁵⁵

Ausztria-Magyarország egyiptomi érdekeltségei között végül szót kell ejtenünk az elsősorban Kairóban és Alexandriában élő osztrák-magyar alattvalókról. A kolónia létszáma az adott korszakban ismeretlen, bár az 1897-es adatokból következtetve feltételezhetjük, hogy a jelentősebbek közé tartozott. Az adott évben a fáraók földjén több mint 112 ezer külföldi élt, melyből 7.715 osztrák-magyaroknak vallotta magát. Közülük 3.128-an Kairóban és közel ennyien Alexandriában, míg a többiek az ország más nagyobb városaiban éltek.⁵⁶ Foglalkozásuk szerint a „*magasabb körökhöz*” tartoztak, elsősorban kereskedők, orvosok és tanárok, a középosztálybeliek muzsikuskok, vendéglősök, míg legalul a kézművesek álltak, hivatalnok nagyon kevés volt közöttük.⁵⁷ A kolónia nemzetiségi összetételéről nehéz pontos képet kapni, mivel a nevek gyakori lefordítása – a kor szokása szerint –, szinte lehetetlenné teszi egy-egy adott személy beazonosítását. Annyit azonban hozzátehetünk, hogy többségük olaszajkú alattvaló volt. Érdekesség, hogy nagy számú egyiptomi zsidó is osztrák-magyar állampolgár lett elnyerve az ezzel járó konzuli mentességet. Ilyen volt az egyiptomi zsidó kolónia vezetője, az ismert és gazdag üzletember, Jakob Cattai, aki a magyar állampolgárság mellett Ferenc Józseftől 1911-ben örökletes magyar nemesi címet kapott. Az ő nevéhez fűződik az 1881-ben Kairóban létrehozott osztrák-magyar kórház megalapítása, melyet az éppen ott tartózkodó Rudolf koronahercegről neveztek el.⁵⁸

Az Osztrák-Magyar Monarchiának mindezekkel együtt sem voltak Egyiptommal kapcsolatban hatalmi érdekei, a fennálló helyzettel elégedett volt. Afrikai gyarmati törekvései

⁵² SZÉLINGER Balázs: „*Idegen és mégis magyar*”. *A magyar Fiume története 1776–1914.* 36–38.

⁵³ *Das kgl. ungarische Handelsmuseum, anlässlich der ungarischen Ausstellung in Earl's Court London*, 1908. Budapest é. 5.

⁵⁴ Magyar Kereskedelmi Múzeum, VI. évf. 50. sz. 432.

⁵⁵ *Mittheilungen über die Staatliche Orientalische Handelsakademie in Budapest.* Budapest, 1899. 1–6.

⁵⁶ ANGSTNER Rudolf: *Das Österreichisch-Ungarische Rudolf Spital in Kairo.* Schriften des Österreichischen Kulturinstitutes, Kairo, Band 8. Kairo 1995. 2.

⁵⁷ ANGSTNER, Rudolf: *Von k.k. Konsularagentie zum Österreichischen Konsulat. Österreich (-Ungarn) und Alexandrien, 1763–1993.* Schriften des Österreichischen Kulturinstitutes, Kairo. Kairo 1993. 71.

⁵⁸ ANGSTNER Rudolf: *Das Österreichisch-Ungarische Rudolf Spital in Kairo.* 10–16.

csupán tapogatózó jellegűek voltak és csak egy nagyon rövid időszakra korlátozódtak. A tényleges területi gyarapodás reménye csak a Balkán felé volt megalapozott. Itt azonban nem a gyenge, kompromisszumokra kész Oszmán Birodalom, hanem a hódításokra törekvő Oroszország volt a legfőbb ellenlábas. Féken tartására két lehetőség nyílt: megegyezés a hatalmas szomszédal, ahogy ez végül a három császár szövetségével bekövetkezett 1881 júniusában.⁵⁹ A másik lehetőséget a Londonnal való együttműködés jelentette, hogy így akadályozza meg az oroszok balkáni térnyerését.⁶⁰ Ez utóbbi kísérlet azonban kudarc fulladt a konzervatívok 1880 áprilisi választási vereségét követően. Az új liberális kormány Gladstone elnökletével mindent tagadott, ami elődje politikáját képviselte, s ennek jegyében szakította meg az együttműködést az általa erkölctelennek nevezett szultánnal is, majd visszahívta a kisázsiai angol katonai küldötteket.⁶¹ Ezek után Ausztria-Magyarországnak csak a három császár szövetsége jelenthetett reális alternatívát, melyet a kényszerítő körülmények miatt nem csak Haymerle, hanem meggyőződésből utódja, a konzervatív beállított-ságú oroszbarát Kálnoky külügyminiszter is erőteljesen támogatott.⁶²

Az egyiptomi felkelés megindulása előtt a Monarchiának a Portával sem volt felhőtlen a viszonya. A Berliini Kongresszuson ugyanis az Oszmán Birodalom hiába egyezett bele, hogy támogassa a Balkán-vasút megépítését, a jelentős gazdasági haszonnal kecsegtető projekt megkezdését egyre halogatta.⁶³

A nagyhatalmak egyiptomi magatartásából a fentiek alapján leginkább azt szűrhetjük le, hogy a az angol gazdasági és stratégiai, valamint Franciaország gazdasági és civilizatórikus érdekein kívül a többi hatalomnak nem állt szándékában aktív politikát folytatni. Egyiptom jelentősége inkább abban rejlett, hogy rajta keresztül lehetett az Oszmán Birodalomban is beavatkozni, s egy esetleges osztozkodás során a Nílus menti ország alku tárgya lehetett. Félnivalója csupán a Portának lehetett, hiszen ami Egyiptomban történt, az a birodalomra is hatást gyakorolt.

Az Arábi-féle felkelés és a nagyhatalmi reakciók

A Taufik kedive személyét és kormányát egyértelműen külföldi bábnak tartó belső ellenzékiek visszaszorítása sem tudta teljesen elnyomni az elégedetlen hangokat. 1881 elején a hadseregben ismét magasra csapott az elégedetlenség lángja, amikor kiderült, hogy a szultáni firmán előírja a hadsereg 18 ezer főre történő csökkentését, és költségeinek drasztikus lefaragását.⁶⁴ A firmán felfüggesztése érdekében három Kairó környéki ezred parancsnoka, köztük Ahmed Arábi, a hadügyminisztériumba ment tárgyalni, ahol azonban nem a javaslatok megvitatása, hanem letartóztatásuk került napirendre. A zavaros belpolitikai állapotokat mutatja, hogy a tisztek már előzőleg felkészültek erre a lehetőségre és a megbeszéltek alapján csapataik megtámadták a minisztériumot, majd kiszabadították vezetőiket. A kedive meghátrált: lemondatta Oszmán Rifki pasa hadügyminisztert és helyére a katonatisztek egyik bizalmasát ültette. A szabadító akció megmutatta, hogy az igazi hatalom a nyilvánosság szimpátiáját is bíró, és a nemzeti ellenállást megtestesítő katonaság kezébe került.⁶⁵ A

⁵⁹ DIÓSZEGI István: *A Ferenc József-i kor nagyhatalmi politikája*, Budapest. 1987. 50–52.

⁶⁰ Salisbury brit külügyminiszter az Oszmán Birodalom felett egyfajta nagyhatalmi gyámkodást képzelt el, Nagy-Britannia Cipruson keresztül Kis-Ázsiáért, míg a Monarchia a Nyugat-Balkánért lett volna felelős. TAYLOR: 318.

⁶¹ Uo. 330–331.

⁶² DIÓSZEGI (1987): 52.

⁶³ KURZREITER: 47–48.

⁶⁴ MOMMSEN: 59.

⁶⁵ Uo. 60–62.

kedive azonban nem ismerte fel az ebben rejlő veszélyeket, s augusztusban ismét a hadsereg „nemzeti” elemei ellen lépett fel. Ezért nem csodálkozhatunk azon, hogy a „lázádo” tisztok, elfogatásuknak elébe menve, 1881. szeptember 9-én csapataikkal elfoglalták Kairót, és Taufikot követeléseik elfogadására kényszerítették, aki kénytelen volt Serif pasa vezetésével új kormányt kinevezni.⁶⁶ A társadalomban uralkodó elégedetlenséget jelezte, hogy „a nemzeti párt mindhárom árnyalata hosannával üdvözölte az «ezredesek» föllépését”.⁶⁷

Taufik kedive, még ugyanezen a napon – majd ezt követően több alkalommal – hűbérurához, a szultánhoz fordult, akitől csapatokat kért, melyek reményei szerint az ő parancsnoksága alatt verték volna le a lázadókat. II. Abdulhamid azonban egyelőre elzárkózott vazallusa támogatástól, jóllehet sem a felkelők sikere, sem az európai csapatok beavatkozásának lehetősége nem állt érdekében. A lázadás azonban kitűnő alkalmat teremtett számára, hogy egyiptomi fennhatóságát megerősítse. Mivel ebben nem számíthatott sem a franciákra, sem az angolokra, a három császár szövetségéhez fordult.⁶⁸

Szeptember 11-én a szultán Konstantinápolyban azzal a homályos kéréssel fordult az Osztrák-Magyar Monarchia, Németország és Oroszország diplomáciai képviselőihez, hogy támogassák őt az egyiptomi zavarok leküzdése érdekében.⁶⁹ Heinrich Haymerle külügyminiszter azzal, hogy nem érti pontosan a szultán kérését, kitért a válaszáadás elől, annyit azonban jelzett, hogy helyteleníti a felkelést, és a nyugalmat Egyiptomban mihamarabb vissza kell állítani. Természetesen nem hagyta ki a Szalonikiig vezető balkáni vasút felemlegetését, melyet az osztrák támogatás sarkkövének nevezett. A külügyminiszter egyébként az egyiptomi kérdésben addig nem is akart állást foglalni, amíg meg nem ismerte a többi érdekelt nagyhatalom véleményét.⁷⁰

Anglia közben a Portával finoman tudatta, hogy nem örülne egy katonai beavatkozásnak. A török csapatok megjelenésének Haymerle sem örült, mert szerinte Franciaország Tunézia miatt nem nézné jó szemmel az akciót, s a lázadás egyébként sem fenyegette a Nílus völgyében élő európaiakat. A hármas szövetség külügyminiszteri megbeszélésein Bismarck javaslatára a kivárás és a szultán erkölcsi támogatása mellett döntöttek.⁷¹ A kulcs ezután is Bismarck kezében maradt, mivel sem a francia, sem az angol érdekekre nem kellett figyelemmel lennie.⁷² Ezért azt javasolta szövetségeseinek, hogy támogassák Abdulhamid terveit. Világosan felismerte: számára az a legfontosabb, hogy feszültséget teremtsen Franciaország és Anglia között, így akadályozva meg közös fellépésüket és esetleges szövetségüket. A másik oldalon pedig Olaszország sértődöttségét tuniszi megaláztatása miatt arra használhatja fel, hogy közelíti a kettős Szövetséghez.⁷³ Az erkölcsi támogatáson kívül azonban hosszú ideig nem kínáltak fel semmiféle konkrét segítséget. A szultán ismételt megkereséseit Calice, konstantinápolyi osztrák-magyar követ azzal utasította vissza, hogy még ő sem kapott pontos intenciókat. Valójában a három hatalom a közös álláspont kialakításán munkálkodott.⁷⁴ Végül a támogató nyilatkozat október 3-án érkezett meg, melyhez Calice azért hozzáfűzte, hogy ennek feltétele a szaloniki vasút ügyének rendezése. A három hatalom új álláspontját az orosz külpolitika irányítója, Giers dolgozta ki. Vezérelve az volt, hogy meg kell védeni alattvalóikat és érdekeltségeiket a Szezi-csatorna mentén, és nem

⁶⁶ Uo: 63–64.

⁶⁷ GOLDZIER: 252.

⁶⁸ KURZREITER: 54–55.

⁶⁹ Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA), Politisches Archiv (PA) XXXI Ägypten, Ägyptische Frage, IV. Karton 27., 1881–1882. Távirat Calice bárótól Haymerle külügyminiszternek, Konstantinápoly, N° 138.

⁷⁰ HHStA PA XXXI. IV. 27. Távirat Haymerlétől Calice-nak, N° 129. Bécs, 1881. szeptember 12.

⁷¹ KURZREITER: 56.

⁷² TAYLOR: 333–340.

⁷³ RATHMANN: 13.

⁷⁴ HHStA PA XXXI. IV. 27. Calice jelentése Kálnokynak, Konstantinápoly, 1881. szeptember 27. N° 73 A–H.

szabad hagyni, hogy Nagy-Britannia és Franciaország közösen rendezze a kérdést. Oroszország – Ázsiában területi vitái voltak Angliával – nem akarta, hogy a két nyugati hatalom nélkülük cselekedjen, ezért nagyhatalmi egyeztetést tervezett. Kállayval Giers közölte is: számukra az egyiptomi kérdésben az a fontos, hogy ki uralja a csatornát, jóllehet elismerte a franciák és az angolok különleges érdekeit a térségben. A nagyhatalmi konferencia tervének azért kívánta a Monarchiát is megnyerni, mivel az angolok további stratégiai pozíció-szerzését nem látta volna szívesen. A tárgyalásos rendezés alapján az 1841-es londoni szerződést tekintette, mivel az öt nagyhatalom ebben szabályozta az Oszmán Birodalom integritásának és a tengerszorosoknak a kérdését.⁷⁵ A Haymerlét váltó Kálnoky külügyminiszter⁷⁶ a cár képviselőjének érvelésében azonban több, aggodalomra is okot adó tényezőt fedezett fel. Nem volt biztos abban, hogy a szultán elfogadja egyik tartománya ügyének nemzetközi szintre vitelét. Ám, ha mégis megteszi, és sikerrel jár, akkor előfordulhat, hogy képes megerősíteni hatalmát Egyiptomban, ami az európai érdekek sérüléséhez vezethet. Emiatt azonban nem akart a két másik nagyhatalommal ellentétbe keveredni. Végül mégis a konferencia mellé állt, mert úgy látta, hogy a Porta támogatása majd Bosznia-Hercegovina kapcsán kamatozhat, és egyébként is Egyiptom kívül esik a Monarchia akció-rádiuszán. Ha pedig valami mégis rosszul sülné el, bármikor visszakozhatnak.⁷⁷

II. Abdulhamid, miközben a három császár válaszára várt, októberben tárgyalóküldöttséget menesztett Egyiptomba, hogy a hadsereg és a kedive között közvetítsen, azaz megpróbálja befolyását növelni. A küldöttség vegyes érzelmekkel tért haza, mivel mindkét féltől biztató válaszokat kapott. Az eddig az európai érdekeket kiszolgáló Taufik a hűbérurával történő szorosabb együttműködést hangsúlyozta, miközben az új kormány is lojalitásáról biztosította a Portát azzal, hogy a reformok nem veszélyeztetik a fennálló állapotokat. A cél, hogy elkerüljék az európai hatalmak beavatkozását, közös volt.⁷⁸

Francia részről teljesen ellenkező előjelű mozgás volt megfigyelhető, amelyhez később Anglia beleegyezését is sikerült megszerezni, noha Grainville, angol külügyminiszter eleinte nem zárta ki a Porta részvételét sem. Léon Gambetta francia miniszterelnök ugyanis a törökök teljes kizárása mellett volt, mivel nem szerette volna ha a Porta olyan precedenst teremt, melyet Tuniszra is alkalmazni lehetne. Gambetta emellett eljátszott azzal a gondolattal is, hogy az esetlegesen darabokra hulló Egyiptom egészét vagy részeit a köztársaságnak szerzi meg.⁷⁹

Az első angol–francia ultimátum

Egyiptomban közben stabilizálódott a helyzet. December 21-én megválasztották az új madzsliszt, majd Serif pasa kormánya liberális alkotmánytervezetet nyújtott be.⁸⁰ Hiába tudatta azonban a francia és az angol főkonzulokkal, hogy jó viszonyt igyekeznek kialakítani országaikkal, Gambetta javaslatára a két fél olyan értelmű jegyzéket juttatott el 1882. január 8-án az egyiptomi képviselőháznak, mely szerint ők csakis a kedive uralmában látnak számukra megfelelő garanciát, s ha ez veszélybe kerül, akár be is avatkozhatnak. Kiderült,

⁷⁵ DIÓSZEGI (1994): 83–84.

⁷⁶ Heinrich Freiherr von Haymerle 1881. október 10-én meghalt. Őt váltotta fel Gróf Köröspataki Kálnoky Gusztáv (1881. november 20–1895. május 16.), aki korábban Koppenhágában képviselte a Monarchiát, majd 1880-tól Szentpéterváron volt nagykövet. MATSCH Erwin: *Der Auswärtige Dienst von Österreich (-Ungarn) 1720–1920*. Wien–Köln–Graz 1986. 87.

⁷⁷ HHStA PA XXXI. IV. 27. Kállai jelentése Ferenc József császárnak. Bécs, 1881. október 18.

⁷⁸ SCHÖLCH: 156–160.

⁷⁹ TAYLOR: 354.

⁸⁰ Az alaptörvény tervezetéről bővebben: SCHÖLCH: 177–181.

hogyan Gambetta a szultán beavatkozásán túl azt is el akarta kerülni, hogy az egyiptomi nacionalista hevület áterjedjen Tunéziára és Algériára. A liberális Gladstone a jegyzék aláírását abból a megfontolásból vállalta, hogy inkább ők avatkozzanak be, mint a Porta, amely az Egyiptom feletti ellenőrzésüket is veszélyeztetné. Természetesen a kedve azonnal csatlakozott a hatalmakhoz, és arról biztosította őket, hogy képes az ország és a nép sorsának kézbe vételére.⁸¹

A jegyzék hatására, hosszas tárgyalások után Taufik új minisztereket nevezett ki, de a belpolitikai helyzet miatt nem a hatalmak kérésének megfelelően. A legfontosabb változás a miniszterelnök, Serif pasa leváltása volt, akinek utódja a korábbi hadügyminiszter, Mohamed Számi al-Barudi lett, míg helyét Ahmed Arábi vette át, így az ország feletti uralom „a nemzeti forradalom kormánya” kezébe került. A jegyzék ilyen jellegű hatásaira már az osztrák-magyar egyiptomi főkonzul is figyelmeztetett, amikor azt írta január 11-én, hogy a jegyzékkel a helyzet feszültté vált és megnyílt az út Arábi előtt, aki nem ismeri el az európai protektorátust elfogadó kedvét, csak annak urát, a szultánt.⁸² Az első angol-francia beavatkozás tehát nem az egyiptomi belpolitikai helyzet konszolidációját hozta magával, hanem a nacionalista erők hatalmi pozícióinak megerősödését.

A január 8-i jegyzékre Kálnoky Gusztáv közös külügyminiszter kedvezően reagált és úgy érvelt, hogy ha a figyelmeztetés mögé mindenki felsorakozik, a status quo fenntartásának lehetősége is biztosabbá válik, s így a nyugati hatalmakkal sem kell összetűzésbe keveredni.⁸³ Németország hasonló szellemben nyilatkozott, csak Oroszország hangoztatta továbbra is fenntartásait a nyugati hatalmak közös akciójával szemben. Ellenállását végül azal számolták fel, hogy február elején olyan értelmű közös nyilatkozatot fogalmaztak meg, mely szerint az egyiptomi status quót csak a nagyhatalmak közös megegyezésével lehet megváltoztatni.⁸⁴ Az 1882. február 2-i nyilatkozat, melyhez Olaszország csatlakozott, az alábbiakat mondta ki: „A Császári és Királyi kormány az Egyiptomban fennálló status quo fenntartását kívánja az európai megegyezések és a szultáni firmanok alapján, és az a véleményük, hogy ezt a status quót ne lehessen megváltoztatni csak a nagyhatalmak egyetértésével.”⁸⁵ Ezen túlmenően Kálnoky a szultán tudtára adta, hogy a két állam formális megállapodás nélkül kölcsönösen támogathatná egymást. Abdulhamid ezt a támogatást Egyiptomra is értette, míg ezt Kálnoky lebegtette, azzal, hogy szeretné, ha az oszmánok a Monarchia gazdasági érdekeit támogatnák a Balkánon. A fentiek alatt természetesen elsősorban a már említett vasútépítést és Bosznia-Hercegovinát kell értenünk.⁸⁶

Anglia és Franciaország harci kedve is alábbhagyott, s válaszukban azt hangoztatták, hogy még nem jött el az álláspontok egyeztetésének ideje, és nem időszerű az intervenció sem, mivel az új egyiptomi kormány hajlik a nemzetközi kötelezettségek teljesítésére. De ha a fegyveres beavatkozás szükségessé válna, a két ország képviselhetné Európát, és a Porta is szerepet kapna benne.⁸⁷ Ekkorra már Franciaország isem volt harcias, mivel Gambetta 1882 januári bukása után a kormány új feje, Freycinet, nem volt a feltétlen katonai beavatkozás híve és inkább Grainville tárgyalásos álláspontját támogatta.⁸⁸ Egy előnye a polémiának mindenképpen volt az osztrák-magyar külpolitika számára: a tuniszi ügyben Olaszor-

⁸¹ Uo. 180–181. KURZREITER: 64–65. A két hatalom attól is tartott, hogy a madzslisz parlamentté válhat.

⁸² RATHMANN: 14–15.

⁸³ HHStA PA XXXI. IV. 27. Távirat Kálnokytól Szentpétervárra és Berlinbe Trauttenberg ügyvivőnek illetve Szécsényi Imrének. Bécs, 1882. január 12. N° 1.

⁸⁴ KURZREITER: 68–70.

⁸⁵ HHStA PA XXXI. IV. 27. Távirat Calice-től Kálnokynak. Szentpétervár, 1882. február 2. N° 28.

⁸⁶ A vasút megépítéséről a megbeszélések február közepén meg is indultak, de 1883 májusáig húzódtak el. KURZREITER: 73–74.

⁸⁷ Uo. 74.

⁸⁸ TAYLOR: 354.

szág teljesen elszigetelődött, Anglia is elfordult tőle. 1881 után nem maradt más választása, mint a közeledés Ausztria-Magyarországhoz és Németországhoz, így 1882. május 2-án létrejött a hármas szövetség.⁸⁹

A második angol–francia ultimátum

Az egyiptomi események azonban újra mozgásba lendítették a diplomácia fogaskerekeit. Arábi 1882 tavaszán széleskörű tisztogatást hajtott végre a hadseregben, az eddigi kivételezett helyzetben lévő török-cserkesz származású katonatisztek jó részét nyugdíjaztatta, s helyüket saját, egyiptomi embereivel töltötte be. A munka nélkül maradt tisztek 1882 kora tavaszán sikertelen puccsot hajtottak végre, s az elfogott cserkesz és török tiszteket életfogytig tartó szudáni száműzetésre ítélték. A lázadók a szultánhoz menekültek, segítséget kérve tőle.⁹⁰ Közben Taufik – nem akarta aláírni az ítéleteket – az angol és a francia konzulhoz fordult, majd javaslatukra a száműzetést az ország elhagyására módosította. A belügyekbe történő újabb külföldi beavatkozás után Arábi is belátta, hogy Európa mellett a szultán sem partner az egyiptomi reformokban, országa egyedül maradt.

A két nyugati hatalom az erősödő idegengyűlöletre hivatkozva május 20-án hadihajókat vezényelt Alexandria partjai elé és újabb, immár a második ultimátumát küldte az egyiptomi kabinetnek, melyben Arábi száműzetését és a kormány feloszlatását követelte. Ugyanekkor a konstantinápolyi angol és francia nagykövetek arra figyelmeztették a Portát, hogy tartózkodjon az egyiptomi ügyekbe való beavatkozástól.⁹¹ Károlyi londoni nagykövet az újabb jegyzéket azzal magyarázta, hogy Egyiptom egész területén növekszik az antikolonialista ellenállás, Arábi megkezdte a hadsereg létszámának emelését, Alexandriában pedig megkezdték az erőd védelmi rendszerének megerősítését. Mindehhez még hozzátette, hogy a brit konzuli hivatalnokok célzatosan olyan tartalmú jelentéseket küldenek a belső helyzetről, mely a fegyveres beavatkozást alapozza meg. Eközben pánikot keltenek az Egyiptomban élő európaiak között, pogrommal ijesztgetve őket.⁹²

A két kormány akciója eleinte sikeresnek látszott. Az egyiptomi kormány meghátrált, Arábit menesztették, a többi nagyhatalom beleegyezését viszont nem sikerült megszerezni. Kálnoky elhibázottnak tartotta a beavatkozást, amely szerinte több komplikációval járhat, mint előnnyel. Nem értett egyet Abdulhamid kizárásával sem, azzal érvelve, hogy a terület ura mégis csak a szultán.⁹³ Kálnoky akadékoskodása meghozta eredményét: a két szövetséges magyarázkodásra kényszerült. Azzal mentegetőztek, hogy a flottafelvonulás csupán az európai államok egyiptomi érdekeinek és a kedive szuverenitásának védelmében történt, az intervenció lehetősége szóba sem került. A közös flottát pedig azonnal visszavonják, amint a helyzet stabilizálódik. Ha mégsem, akkor az Oszmán Birodalom és a többi hatalom nélkül nem fognak lépni. A válasszal mindenki, elégedett volt, és azt remélték, hogy a jövőben a hasonló akciókat előzetes egyeztetés fogja megelőzni.⁹⁴

1882 júniusának elején azonban az angolok és a franciák azzal álltak elő, hogy a végleges megoldás érdekében hívjanak össze nemzetközi konferenciát. A kezdeményezés az Oszmán Birodalom kivételével mindenütt kedvező visszhangra talált. A szultán ugyanis elfogadhatatlannak tartotta, hogy a török csapatok európai ellenőrzés mellett tegyenek ren-

⁸⁹ Uo.: 336–340.

⁹⁰ SCHÖLCH: 200–204.

⁹¹ KURZREITER: 79.

⁹² RATHMANN: 10–11.

⁹³ KURZREITER: 79.

⁹⁴ HHStA PA XXXI. 28. Távirat a francia és az angol külügyminisztertől a bécsi követségeknek. 1882. május 23. N° 22. illetve Kálnoky Szécsényinek, Bécs, 1882. május 26.

det birtokán, mert ez tekintélyére az iszlám világban óriási csapást mért volna. Ezért képviselőjét, Dervis pasát, Egyiptomba küldte. A küldöttséggel kapcsolatban a Monarchia várakozó álláspontra helyezkedett és az esetleges kudarc esetén a közös megoldásban való részvételre sarkallta szövetségét.⁹⁵ Anglia szintén zöld utat adott a kezdeményezésnek, míg a franciák továbbra is a közös fellépést tartották lehetségesnek. Nem volt ínyükre, hogy a szultán sikeres szereplése a francia érdekszférában is változásokat hozhat.⁹⁶

A franciáknak azonban nem kellett a Porta növekedő befolyásától tartaniuk, mivel az 1882. június 11-i alexandriai események gyökeresen megváltoztatták a hatalmak egyiptomi magatartását. Ezen a napon ugyanis a nacionalista érzelmektől fűtött tömeg pogromot rendezett a kikötővárosban élő európaiak körében és mintegy ötvenet meggyilkolt közülük. A nyugalmat viszonylag gyorsan sikerült Arábinak helyreállítania, de a nagyhatalmak bizalma a békés rendezés kérdésében megrendült.⁹⁷ A mézárást követően az európaiak nagy része pánikszerűen hajóra szállt és elmenekült az országból. Eközben a nagyhatalmak konzuljai a kedvét keresték fel és követelték állampolgáraik biztonságának szavatolását, a bűnösök felelősségre vonását és új kormány felállítására tettek javaslatot.⁹⁸ Mindeközben az osztrák-magyar alattvalók megrohanták a konzulátust, és mielőbbi hazautaztatásukat kérték. Az események hatására a Laudon fregattot Cattaróból Alexandriába vezényelték és felkészültek az osztrák-magyar alattvalók evakuálására is.

A közös konferencia az események hatására mindinkább a rendezés egyedüli reális esélyévé vált, a Porta azonban még mindig ragaszkodott Egyiptom feletti szuverenitásához. Calice konstantinápolyi osztrák-magyar nagykövet ezért újabb diplomáciai offenzívába kezdett. Felkereste a Porta külügyminiszterét, akit azzal fenyegetett meg, hogy a helyzet további romlásával a francia–angol intervenció sem marad el. Kihangsúlyozta, hogy a konferencián való részvétellel saját álláspontjukat sokkal jobban érvényesíthetik, ráadásul Németország együtt támogatni fogják törekvéseiket.⁹⁹

Calice félelmeit igazolta az újabb londoni és párizsi állásfoglalás. A két fél szerint az egyiptomi végleges rendezés érdekében a szultánnak, miután a hatalmak meghívják konferenciájukra, megfelelő számú sereget kell a kedve rendelkezésére bocsátania a rend helyreállítása céljából. A Portának azonban arra is garanciát kell nyújtania, hogy a belső nyugalom visszaállítása után kivonja csapatait és nem veszélyezteti Egyiptom szabadságát, melyet a korábbi szultáni firmánok és a nemzetközi megegyezések egyaránt garantálnak.¹⁰⁰

A konstantinápolyi konferencia

A nyugati hatalmak állásfoglalása után a szultán hiába próbált meg kibújni a konferencián való részvétel alól, s próbálta ehhez a Monarchia segítségét megszerezni, nem járt sikerrel. Abdulhamid követői – a nagyvezír és a külügyminiszter – felkeresték ugyan Calicet, és azzal érveltek, hogy a közös fellépés a szultán tekintélyére az iszlám világban mennyire káros hatást fejt ki, miközben az egyiptomi tömegek ismételt ellenállását is kiválthatja. A bécsi diplomata azonban válaszában azt hangsúlyozta, hogy a közös tárgyalás a Portának is érdeke, és a hármasszövetség is mellette lesz.¹⁰¹

⁹⁵ HHStA PA XXXI. 28. Calice jelentése Kálnokynak, 1882. június 6. N° 37. B.

⁹⁶ KURZREITER: 83.

⁹⁷ SCHÖLCH: 218–219.

⁹⁸ HHStA PA XXXI. 28. Kosjek jelentése Kálnokynak, Alexandria, 1882. június 12. N° 128.

⁹⁹ HHStA PA XXXI. 28. Calice Kálnokynak, Konstantinápoly, 1882. június 13. N° 39. A–B.

¹⁰⁰ Kurzreiter: 91–91. o.

¹⁰¹ HHStA PA XXXI. 28. Calice Kálnokynak, Konstantinápoly, 1882. június 27. N° 41–C.

Az érvelés és a nemzetközi nyomás eredményre vezetett és a konferencia 1882. június 23-án Konstantinápolyban összeült. A jelenlevők azt igyekeztek bizonygatni, hogy céljuk nem a területi nyereség, hanem a normális állapotok visszaállítása. A kezdeményező szerep Angliáé és Franciaorszáé volt, s a fennálló helyzet súlyossága miatt a beavatkozás gyorsaságára helyezték a hangsúlyt. Július elején a negyedik és ötödik ülés alkalmával a katonai beavatkozás mikéntje is szóba került. A szultán szerepvállalása kapcsán szabályozni akarták az intervenciók erők egyiptomi jelenlétét és garanciákat követeltek arra, hogy a nilusi ország jogai nem fognak sérülni. A tárgyalások során a franciák mindvégig a szultán egy személyi beavatkozása ellen foglaltak állást, mert európai csapatokkal akartak rendet teremteni, s „normális” kormányt kinevezni.¹⁰²

Kálnoky ezzel szemben a szultán egyszemélyi beavatkozása mellett tette le voksát, azaz indokolva, hogy a Birodalom egyben tartásának színtere Egyiptom, mely Ausztria-Magyarország érdeke is, hiszen az egyiptomi kudarc a Balkánon is nemkívánatos feszültségeket szülhet. A cél tehát az európai intervenció halogatása, míg a szultánt a konferencián való megjelenésre nem bírják.¹⁰³ Szükség is volt a halogató taktikára, hiszen az angol és francia követek az ezt követő üléseken is folyamatosan a beavatkozás mellett kardoskodtak, hangsúlyozva, hogy ez a rendezés egyedüli sikeres alternatívája. Közben az angol döntéshozók is közös álláspontra jutottak: vagy a franciákkal közösen, török részvétellel vagy nélküle, de be fognak avatkozni. A szultán részvételét elvben mindenki elfogadta, kivéve a franciákat, akik makacsul ragaszkodtak ahhoz, hogy a szultán beavatkozása a Portára nézve is hátrányos következményekkel járna.

A hetedik ülésen a konferencia a szultán meghívásának formuláját dolgozta ki: elismerték a szultánt Egyiptom urának, akinek feladata a beavatkozás az egyiptomi belső béke helyreállítása szempontjából. A beavatkozás azonban nem lehet hosszabb három hónapnál, melynek költségeit Egyiptom állja. A szövetségesek ajánlatának egyetlen szépséghibája az volt, Franciaország csak az angol–francia kapcsolatok megóvása érdekében egyezett bele. Kálnoky egy-két kérdésben szintén fenntartásait hangsúlyozta, de egészen más nézőpontból. Szerinte a beavatkozásra nem a nagyhatalmaknak kell meghívnia a szultánt, hanem annak önállóan kellene cselekednie, mivel ő a terület jogos ura és ezt Egyiptomban is könnyebben el lehetne fogadtatni.¹⁰⁴

Az angol kabinet ezzel szemben be akarta vetni saját csapatait, a kérdés csupán az volt, hogy kivel tegye meg. Az egyiptomi eseményeket leginkább az admirális lordja és India államtitkára kísérte figyelemmel, mivel az indiai út biztosítása szempontjából a Szezei-csatorna közlekedésének zavartalansága stratégiai fontosságú volt.¹⁰⁵

Az intervencióra szóló felkérést végül július 15-én adta át a hat hatalom képviselője a török külügyminiszternek. Úgy tűnt, hogy a meglévő ellentétek ellenére képesek voltak kompromisszumra jutni a Porta egyiptomi státusát illetően. Az egyetértés azonban látszólagos volt, mivel Anglia mindenkit megelőzve egyedül lépett és flottája július 11-én, majd 12-én megtámadta Egyiptomot. Ezen a két napon válaszul arra, hogy Arábi figyelmen kívül hagyta az angol figyelmeztetést, miszerint hagyjon fel az alexandriai erőd megerősítésének munkálataival, az angol flotta, francia támogatással lebombázta az alexandriai erődöt, mintegy előkészítve a partraszállást.¹⁰⁶

Tíz nappal később az bécsi angol és francia nagykövetek azzal keresték fel Kálnokyt, hogy a Szezei-csatorna védelmében támogassa beavatkozásukat. Ezt ő ekkor még azzal há-

¹⁰² A konferencia üléseire bővebben: KURZREITER: 95–99.

¹⁰³ HHStA PA XXXI. 27. Kálnoky Calice-nak, Bécs, 1882. július 5. és 1882. július 7.

¹⁰⁴ KURZREITER: 100–102.

¹⁰⁵ Uo.: 102–103.

¹⁰⁶ MOMMSEN: 78–79. RATHMANN: 19.

rította el, a szabad hajózás Arábi csapatai miatt veszélyben foroghat ugyan, de először a Porta válaszát kell megvárni, hogy hajlandó-e végre Egyiptomban fellépni. Azon a véleményen volt ugyanis, hogy a korábban említettek fényében az Oszmán Birodalom integritása védelmében az intervenciót rá kell bízni, de abban az esetben, ha ettől eláll, akkor nem lesz abban a helyzetben, hogy megakadályozza. Mindez nem jelenti azt, hogy a Bécs támogatná ezt az akciót, mivel kívül esik érdekein.¹⁰⁷

Anglia értetlenül állt a válasz előtt, azt hangoztatva, nem érti a három császár politikáját és ellenkezését az európai beavatkozással szemben. Londonban tisztában voltak azzal, hogy Németországnak egyáltalán nem érdeke az angol–francia beavatkozással megvalósuló hatékony együttműködés, melybe Bismarck partnerét nem lehetett belerángatni. Főleg ha tudjuk, hogy az Oszmán Birodalom balkáni stabilitását szem előtt tartó osztrák–magyar külpolitikának nem volt érdeke déli szomszédjának meggyengülése.

Közben a francia kabinet is cselekvésre határozta el magát: a nemzetgyűlés elé vitte az egyiptomi hadjárat ügyét. A szavazás azonban teljes kudarcot hozott (417 nem és 75 igen), ami megmutatta, hogy a francia képviselők nem partnerek egy nemzetközi felhatalmazás nélküli akcióban. Franciaország félt attól, hogy egyiptomi lekötöttsége esetén Európában sebezhetővé válik, és elveszti diplomáciai manőverező képességét is.¹⁰⁸ Anglia ezután Olaszországgal próbálkozott, amely a csatorna közös ellenőrzés alá vételét szintén elutasította, mert szövetségeseinek beleegyezése nélkül nem vállalhatta a részvételt.¹⁰⁹

Végül július utolsó napjaiban a szultán elfogadta a nagyhatalmak meghívását és beleegyezett, hogy helyreállítja a rendet Egyiptomban. Két előzetes feltétele azonban volt, melyet Franciaország kivételével, a hatalmak elfogadtak. Az egyik, hogy a három hónap a kedivével történő egyeztetés után meghosszabbítható legyen, illetve, hogy az egyiptomi hadsereg újjászervezésébe külföldiek ne szólhassanak bele.¹¹⁰ Ennek támogatására kérte fel a Monarchiát is. Kálnoky pedig ennek szellemében utasította Calice-t, hozzátéve, hogy ez nem lehet akadály a intervenció megindításának. Calice megjegyezte, hogy a sikeres akció a szultán presztízsére kedvezően fog hatni, míg az intervenciótól való távolmaradás egyenes következménye Egyiptom elszakadása lesz.¹¹¹ A szultán másodsorban azt kérte, hogy több külföldi csapatot (az angolok már ott állomásoztak) ne küldjenek, illetve a török erők megérkezése után az ott lévőköt vonják ki. Nagy-Britannia üdvözölte az oszmán szándékot és hajlandó volt vele együttműködni, ami azt jelentette volna, hogy a Porta mindenről előzetesen értesíti. Kálnoky elítélte ugyan ezt a lépést, de mégis arra biztatta a bécsi török követet, hogy igyekezzen barátságosan együttműködni az angolokkal, mivel azok valószínűleg nem terveznek hosszantartó megszállást.¹¹²

A tárgyalások a két ország közötti konvenció aláírására meg is kezdődtek, de annyira lassan haladtak, az angoloknak is köszönhetően, hogy Nagy-Britannia már ennek megkötése előtt akcióba kezdett. Augusztus közepén csapatai partra szálltak Egyiptom és a Szezei-csatorna stratégiai pontjain, majd szeptember 13-án Tell el-Kebirmél vereséget mértek Arábi erőire és elfoglalták Kairót is. London ezután bejelentette, hogy a Porta segítségére nincs többé szüksége, majd okkupálta a fáraók országát.¹¹³

Az osztrák–magyar külpolitikáról az egyiptomi krízis kapcsán elmondhatjuk, hogy bár nem rendelkezett stratégiai érdekekkel a régióban, azért igyekezett befolyását növelni. Egy-

¹⁰⁷ KURZREITER: 107–108.

¹⁰⁸ TAYLOR: 355.

¹⁰⁹ KURZREITER: 110–111.

¹¹⁰ HHStA PA XXXI. 30. Távirat, Calice Kálnokynak. Konstantinápoly, 1882. július 24. N° 189.

¹¹¹ HHStA PA XXXI. 30. Calice jelentése Kálnokynak. Konstantinápoly, 1882. július 25. N° 47–C.

¹¹² HHStA PA XXXI. 31. Kálnoky Calice-nak. Bécs, 1882. augusztus 2. N° 101.

¹¹³ MOMMSEN: 78–79.

részt érdekelt volt egyiptomi gazdasági pozícióinak és ott élő állampolgárainak védelmében fellépni és a nacionalista felkelés előtti állapotokat visszaállítani. Ezt természetesen másvalakivel kellett elvégeztetnie, mivel ő maga semmiféle nyomásgyakorlási eszközzel (katonai erővel) nem rendelkezett a térségben, és elismerve a francia és angol érdekeket, nem is akart aktívan beavatkozni. A másik alapvető érdeke az volt – ebben a Bismarcki német külpolitikát támogatta –, hogy megakadályozzon egy francia–angol kooperációt, ami azzal fenyegetett, hogy Franciaország a világ akkori legerősebb hatalmával kerülhet szövetségbe. Ez természetesen a német–francia viszonyt erőteljesen módosította volna. Ezért közös álláspont akart elérni az egyiptomi kérdésben. Ezt a konstantinápolyi konferencia tető alá hozásával sikerült is elérnie. A franciák kiesésével a Monarchia külügyi irányítói számára ezután tulajdonképpen mindegy volt, hogy ki veri le a nacionalista mozgalmat, bár a Balkán stabilitása érdekében az Oszmán Birodalom további pozícióvesztését nem látta volna szívesen. Az oszmánok támogatása a balkáni stabilitás mellett még azzal a haszonnal járhatott, hogy itteni kereskedelmi törekvéseit is siker koronázhatja. Ezért az utolsó pillanatig támogatta a Porta részvételét a „*rendcsinálásban*”. Hogy ez nem sikerült, nem rajta múlt. Nyert azonban azzal, hogy az egyiptomi ügy is elősegítette a hármas szövetség létrejöttét.

**Egy másik kommunizmus.
A német-holland tanácskommunizmus ideológiai-filozófiai gyökerei**

Bő egy évtizede, a Szovjetunió és a kelet-európai tömb felbomlásakor a világ médiája nap mint nap a „*kommunizmus bukásáról*” elmélkedett. Nemigen vizsgálták azonban, hogy mi is volt ez az elbukott „*kommunizmus*”, amely egykori impériumának legnagyobb részén valóban eltűnt a történelem süllyesztőjében, mivel képtelen volt továbbra is fenntartani működését, amelyet az alkalmazott ideológia és a prózai valóság közötti égbekiáltó antagonizmus jellemezett. A „*kommunizmus bukása*” a legtöbb elemző számára egyszerűen csak a polgári demokrácia valamiféle apoteózisához szolgált ideológiai takaróul, Fukuyama nyomán többen odáig jutottak, hogy még a „*történelem végét*” is meghirdették. A Szovjetunió eltűntével komoly forrásanyag vált hirtelen kutathatóvá, különösen a megfelelő anyagi bázissal rendelkező nyugati kutatók számára, ugyanakkor a felkapott témára rátaláló történészek egy része nemigen látszik zavartatni magát a tényektől, és ragaszkodik az átpolitizált értelmezésekhez.¹ A témával foglalkozó szakemberek – pro vagy kontra álljanak is vizsgálatauk tárgyához – egy dologban úgy tűnik, egyetértenek: „*kommunizmusként*” definiálják a volt Szovjetunió és a szocialista országok önmagukban is komoly eltéréseket mutató politikai és gazdasági berendezkedését. Történetileg a kommunizmus úgy jelenik meg számukra, mint a bolsevik irányzathoz kinövő mozgalom – egy egyedi politikai jelenség, amely képes volt a világ jelentős részén ontológikus érvényre jutni. Ezen „*bolsevikológia*” horizontján csupán az ötvenes évek derekától – ebben jelentős hatása van az 1956-os magyarországi és lengyel eseményeknek, de mindenekelőtt a szovjet desztalinizációnak – jelenik meg egy olyan „*reformkommunista*” irányzat, amely a klasszikus kapitalista piacgazdaság és a piaci demokrácia, illetve a posztstálinista állami berendezkedés és tervgazdálkodás között igyekezett lefektetni a konvergencia pilléreit, hogy azokra hidat verve jusson el az „*emberarcú szocializmusba*”, egy tervezett piacgazdaságba, amely ötvözné a polgári jogokat, az állami tulajdont és a paternalista szociális berendezkedést. A „*mainstream*” kommunizmus ezen „*jobboldali revízióival*” (tulajdonképpen az eredeti szociáldemokrata program egyfajta felújításával), valamint az ortodox neo- és posztstálinista maradtak, és az uralkodó ideológia (valamint nemegyszer saját gyakorlatuk), főleg az 1968-as baloldali reneszánszot követően könnyűszerrel besorolhatta őket az extremitások és a politikai terrorizmus kereteibe. Léteztek azonban „*baloldali*” kommunista erők már a bolsevizmus kialakulásának időszakában is. Ám az ő – elhallgatott és félreértelmezett – gyakorlatuk és elméleti tevékenységük a „*győztesek*” árnyékában a margóra szorult. Pedig ezek a gondolatok a maguk korában igenis történelemformáló erővel hatottak, sőt, bizonyos szempontból máig hatnak. Anélkül, hogy a „*mi lett volna, ha...*” típusú fantáziálgatásokba kezdenénk (a történelem bebizonyította, hogy a baloldali kommunizmus nem jelentett gyakorlati alternatívát), fontos látnunk, hogy a kommunizmuson belül voltak olyan irányzatok, amelyek a bolsevikokkal szemben teljesen más elképzeléseket vallottak osztályról, pártról,

¹ Elég itt a *Stephane Courtois* szerkesztette elhíresült „*fekete könyvre*” utalni (*A kommunizmus fekete könyve*. Budapest 2000.), amely azon felül, hogy önmagában erősen kérdéses adatokkal operál, olyan egymástól igencsak eltérő rendszereket von egy kalap alá, mint Lenin Szovjet-Oroszországa, Pol Pot Kambodzsája, Hruscsov Szovjetuniója vagy éppen Kádár Magyarországa. Ha mindezt, és a számtalan egyéb példát valóban „*kommunizmusnak*” vesszük, akkor ez a szó végképp elveszíti minden megkülönböztető értékét.

önkormányzatról, forradalomról és – végső soron – magáról a kommunizmusról is. Jelenlétük egyrészt hatott arra, hogy mivé is fejlődött a bolsevizmus (amelynek mindig komoly ideológiai harcokat kellett vívnia „balos” ellenfeleivel), másrészt mai közgondolkodásunk, kultúránk, politika-képünk sokat örökölt attól az 1968-ban kicsúcsosodó ideológiai forrongástól, amely gyökereit részben éppen ezekben a nálunk jórészt ismeretlen irányzatokban találta meg. Elég ha olyan egymástól látszólag távol eső dolgokra gondolunk, mint a punkmozgalom, a társadalmi önigazgatás, az antiglobalizációs mozgalmak, vagy akár a bázisdemokratikus civil szféra.

Valójában „kommunizmusról” beszélni egy szinten már lehetetlen: maga a szó absztrakcióvá vált, felemésztették, jelentését kiüresítették és esetlegessé tették a hozzá kapcsolódó politikai hányattatások; a kommunizmus helyett kommunizmusok vannak, amelyek többnyire kompetitív és nem komplementer viszonyban állnak egymással. Vannak különféle, a kommunizmusról szóló narratívák és értelmezések, amelyek viszont az üdvtörténet és az összeesküvés-elmélet kettősségében mozogva valójában kiegészítik egymást.² A „kommunizmus” lényege a negáció: *ab ovo* a kapitalista, ill. osztálytársadalmi viszonyok negációja, mozgalomtörténetileg viszont az összes többi „kommunista” mozgalom kommunista-ságának totális tagadása, létjogosultságuk megkérdőjelezése, ha mód adódik rá (és, mint tudjuk, gyakorta adódott), gyakorlati szinten is.

Maga a bolsevizmus eredetileg csupán egy volt a kommunizmus számtalan irányzata közül.³ A legelső, magukat kommunistának nevező csoportok már a huszadik század legelején megalakultak Dél-Amerika több országában, ám ezeket kollektivistá anarchisták (elsősorban kropotkinisták) alapították. A bolsevizmus – szintén egy, a szociáldemokrácián belüli szakítás terméke – maga is számtalan szakításon ment keresztül 1917-ig, és sok új elemet magába olvasztott, elsősorban persze 1917-ben és közvetlenül azután. Sokáig egyáltalán nem volt egyértelmű a bolsevizmus és a „baloldali kommunizmus”, vagy éppen az anarchista kommunizmus alapvető különbsége. Sőt, amikor Lenin „Állam és forradalom” című írása 1919-ben először megjelent Nyugat-Európában, a különféle baloldali radikális csoportosulások – ellenük Lenin nem sokkal utóbb elkeseredett ideológiai támadást indított – szinte egyöntetű lelkesedéssel fogadták. Nem volt ebben semmi meglepő: ugyanezt az írást az ortodox szociáldemokraták az „anarchizmus és a blanquizmus keverékének”, „bakunyinizmusnak” nevezték, ugyanakkor maguk az anarchisták és az anarchoszindikalisták érdeklődéssel és szimpátiával fogadták Lenin új irányvonalát. Az első angol nyelvű kiadást az antiparlamentarista-kommunista Guy Aldred a *Worker* hasábjain olyan munkaként üdvözölte, amely egységbe kovácsolja Marx és Bakunyin legfontosabb gondolatait, sőt egy másik írásában egyenesen azt bizonygatta, hogy „...senki sem lehet valóban anarchista a nélkül, hogy bolsevikká válna...és senki sem lehet igazán bolsevik, ha nem áll egyben az anarchizmus talaján is”. Aldred tehát ekkor (a második írás 1920 elején jelent meg a *The Spur* hasábjain) még a bolsevizmust egyszerűen a kommunizmussal azonosította, hiszen egész életében az anarchizmus és a kommunizmus azonosságát

² E kettősségnek a „kommunizmus” historiográfiájára tett hatásáról lásd KENDE Tamás tanulmányát: *A Nagy Terv, avagy kik azok a kommunisták?* Beszélő, 2003. december, 52-64. A sztálinizmus vizsgálatának historiográfiai irányzatait legújabbban BARTHA Eszter elemezte kitérően: *A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: a jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái*. KRAUSZ Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a Sztálin-korszak történetéből*. Budapest 2003. 15-40.

³ Bolsevizmus alatt az eredeti, lenini ideológiát értem. Bár nem tagadhatóak a szerves összefüggés bizonyos elemei a lenini bolsevizmus és a sztálinizmus között, az egyértelműnek látszik, hogy valóban „Nagy Fordulat” történt. A kapitalizmus felszámolására irányuló következetlen próbálkozás torkollott itt a kommunizmus következetes kiirtásába, amely azonban nem jelentette a kapitalizmus teljes, még kevésbé tudatos restaurációját. A kérdést részletesen körbejárja a lenini szocializmus-koncepció egyik legfrissebb magyar nyelvű elemzése: SZÉKELY Gábor: *Lenin és a szocializmus*. Múltunk, 2001. 2-3. szám, 130-178.

hirdette. Az *Állam és forradalom* elolvasásakor úgy látta, hogy végre akadt egy marxista ideológus, aki felelevenítette az eredeti *államellenes* koncepciót, és a kommunizmus etatista kitérői után visszakanyarodik abba az irányba, amelyet Angliában Joseph Lane már a 19. század hetvenes éveiben kijelölt.⁴ A könyvet a tanácskommunista Herman Gorter fordította hollandra, és olyan híres, és nemsokára a lenini pellengérré kerülő radikálisok is jó véleménnyel voltak róla, mint Anton Pannekoek, Karl Korsch vagy az anarchista Pjotr Arsinov, a mahnovscsina intellektuális alvezére.⁵ Hiszen a bolsevizmus központi szerepe vitathatatlan: oroszországi győzelmével a világ minden rendű és rangú kommunistái számára egyfajta konvergenciós ponttá vált, a világméretű forradalmi mozgalom vezető erejévé. 1918-at követően a kommunista mozgalom fő dilemmái azonban egyre inkább így fogalmazódtak meg: érvényes lehet-e az orosz modell a világ más országai számára is? Egyenlő-e a világméretű kommunista mozgalom a bolsevizmus elterjesztésével? Végül soron pedig: kommunizmusnak tekinthető-e a bolsevizmus (következésképpen – persze ez újabb vita tárgya – a sztálinizmus), gyakorlati és/vagy elméleti síkon?⁶

Mindenekelőtt azt érdemes áttekintünk, hogy miben különbözött a baloldali kommunizmus a bolsevizmustól, melyek voltak azok az ellentétek, amelyek – bár bizonyos távolságból szemlélve csupán apró taktikai-technikai kérdésnek tűnhetnek – lehetetlenné tették a két irányzat hosszabb távú együttműködését, sőt, később együtt létezését is. A lenini értelmezés szerint a „baloldaliság” (a bevett fordítástól eltérően helyesebb lenne „balosságról” beszélni) nem elsősorban ideológiájában, hanem mindenekelőtt elhamarkodottságában, maximalizmusában különbözik a kommunizmustól.⁷ Lenin igyekezett egybemosni a baloldali kommunizmust az anarchizmussal – látni fogjuk nem volt teljesen alaptalan, és egyben a munkásmozgalom korábbi történetére is reflektált –, és így osztályalapon is elkülöníthette azt a kommunizmustól, hiszen a szociáldemokrata mozgalom ősrégi toposzaként az anarchizmust „kispolgári”, és mindenekelőtt idealista irányzatként határozták meg. Hogy a baloldaliak idealizmusáról alkotott elképzelés napjainkig is hat, azt jól illusztrálja egy mai, nyugat-európai leninista állásfoglalás: „Másrésről, az európai és nyugati baloldali kommunizmus’ egészében éppen ezen a téren bizonyította teljes alkalmatlanságát [t.i. „a lenini koncepció továbbfejlesztése” terén – KP]. Bordigától eltekintve, aki egyaránt támadta a szociáldemokráciát és a sztálinizmust, Kautsky bénító

⁴ Joseph Lane (1851 – 1920), kezdetben liberális, majd az 1880-as évek elejétől anarchista-marxista militáns. Legismertebb műve, az *Anti-etatista kommunista kiáltvány* 1887-ben jelent meg.

⁵ Hermann Gorter (1864 – 1927), holland költő. Pannekoekkel együtt a tribunistákhoz tartozott, majd a baloldali kommunistákkal, mindenekelőtt a KAPD-vel működött együtt. Leninhez címzett 1920-as „nyílt levele” a tanácskommunizmus egyik alapdokumentuma. 1923-ban ő szövegezte a Kommunista Munkásinternacionálé programját is.

Anton Pannekoek (1873 – 1960), holland csillagász. A Holland Szociáldemokrata Párt, majd Hollandia Kommunista Pártjának alapítója, a *De Tribune* szerkesztője. 1921-ben kilépett a kommunista pártból s a baloldali kommunista KAPD-hez csatlakozott. A harmincas évektől a holland GIK (Internacionalista Kommunista Csoport) egyik vezetője lett. A tanácskommunizmus legjelentősebb teoretikusa. Pjotr Arsinov (1887? – 1937) életútjáról magyarul KONOK Péter: *Az ismeretlen forradalom: a mahnovista mozgalom*. Klió, 2003/1. 125-134.

⁶ E kérdésnek szétágazó irodalma van. A szovjet államot először vélhetőleg Korsch és a tanácskommunisták (mindenekelőtt Gorter) tekintették *lényegében* kapitalista (radikális szociáldemokrata) formációnak az 1920-as évek közepén. Az államszocializmus kontra államkapitalizmus viták során mindkét álláspont védelmezői komoly érveket sorakoztattak fel véleményük alátámasztására. Születtek köztes megoldások is: Samir Amin a semleges „szovjet termelési mód” fogalmát használta. Mészáros István szerint „...a Szovjetunió nem volt sem kapitalista, sem államkapitalista. De a szovjet rendszert jelentős mértékben a tőke hatalma irányította: a munkamegosztás érintetlen maradt, megőrződött a tőke hierarchikus parancsrendszere is, amelynek működési módja a felhalmozásra épül.” KRAUSZ Tamás: *A „sztálini szocializmus”*. IN: *A sztálinizmus hétköznapijai*, 269. Igen szellemes a romániai politológus, Ana Bazac terminológiája, aki a sztálinizmust „a kapitalizmus izotópjának” nevezi. Ana BAZAC: *Az antisztálinista disszidensek és a „vox intelligens”*. *Eszmélet*, 60. sz. 68-81.

⁷ A lenini szocializmus-koncepció legfrissebb magyar nyelvű elemzése: SZÉKELY (2001): 130-178.

determinizmusának hiperbolikus példájaként, a 'baloldali kommunisták' – Rosa Luxemburggal kezdődően – egy szót sem voltak képesek megérteni Lenin politikai tanításából, és saját elvakult újhegelianus szubjektivizmusuk csapdájába estek, amely a munkásosztály metafizikus szemléletével és a spontán harc fetiszizálásával párosult, és amely szerint az önkéntes akarattal a pártpolitika vezérfonala kell, hogy legyen" (a szerző kiemelései).⁸ A következőkben ezt a jelenséget fogjuk, némileg más szemszögből, genezisében megvizsgálni. Még egy megjegyzés azonban idekívánkozik: bár a jelen tanulmány tárgyából eredően kifejezetten eszmetörténeti jellegű, a szerző tudatában van, hogy a történelmet az eszmék és ideológiák történetéből kiindulva nem lehet kifejteni. A „felépítmény” alaposabb ismerete mindazonáltal visszahat az „alap” mélyebb megértésére is.

A baloldali kommunizmus, illetve a tanácskommunizmus egyik szülőhazája – ha beszélhetünk egyáltalán „szülőhazáról” egy ilyen mélységesen internacionalista mozgalom esetében – Hollandia. A holland szocialista mozgalom nagy öregjeként Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846 - 1919) tisztelték, aki még a munkásmozgalom első nagy nemzedékének tagja, Marx és Engels harcos- és levelezőtársa volt. Kálvinista lelkészként indult, ám 1879-ben hátat fordított egyházának és a vallásnak.

Nieuwenhuis tevékenyen részt vett a II. Internacionáléban. 1896-ig ő vezette a holland kongresszusi delegátusokat, akik többnyire a radikális vonulatot erősítették a szavazásokon, és igyekeztek ellensúlyozni a német szociáldemokrácia reformista túlsúlyát, persze nem sok sikerrel. Nieuwenhuis már az Internacionálé 1889-es alakuló kongresszusán azon igyekezett, hogy a nemzetközi munkásmozgalom egységét biztosítani hivatott szervezet valóban univerzális legyen. Párizsban 1889 júliusában ugyanis két munkáskongresszus is ülésezett: a Paul Brousse (az I. Internacionálé egykori tagja) által 1881-ben alapított *posszibilista* párt szervezte kongresszus⁹ komoly gondokat okozott a német szociáldemokratáknak, akik a Paul Lafargue és Jules Guesde által vezetett Francia Munkáspárt (*Parti Ouvrière Français* – POF) és a blanquista Központi Forradalmi Bizottság (*Comité Révolutionnaire Central* – CRC) segítségével igyekeztek megszervezni saját nemzetközi konferenciájukat.¹⁰ Bár a *posszibilisták* ideológiája a marxista szociáldemokratákéhoz mérten jóval mérsékeltebbnek számított,¹¹ Nieuwenhuis – a legtöbb kérdésben hevesebb és radikálisabb legtöbb elvtársánál – mégis úgy látta, kirekesztő, szektás viselkedés lenne elutasítani a két kongresszus egyesülését. Véleménye szerint egyértelműen a marxista szociáldemokraták mögött áll az „igazság”¹², és ezt elegendőnek vélte ahhoz, hogy biztosítva lássa a leendő egyesült kong-

⁸ *Manifesto of the International Leninist Current*. Soviet, 1996. szeptember 1/21.

⁹ A kongresszusra *elvileg* minden szocialistát meghívtak. A mandátumok vizsgálatával azonban a *posszibilisták* saját többségük fenntartására törekedtek.

¹⁰ A II. Internacionálé megalakulását megelőző szervezőmunkáról és pártharcokról JEMNITZ János: *Az 1888. évi londoni kongresszus. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből*. Évkönyv (NMTÉ) 1988., valamint *A II. Internacionálé párizsi alakuló kongresszusának előkészítése (1888. november-1889. március)*. NMTÉ 1989. című tanulmányait. A német szociáldemokraták inkább Svájcban rendezték volna meg az összejövetelt, hogy ezzel is enyhítsék az esetleges *posszibilista* befolyást. A franciák ezt nem támogatták. Elvileg a marxisták nem zárkóztak el a *posszibilisták* részvételétől, de a gyakorlatban, akárcsak ellenfeleik, igyekeztek azt megakadályozni.

¹¹ A *posszibilisták* úgy gondolták, hogy a munkásmozgalom követeléseit a kapitalista társadalom keretei között kell tartani. Néhány év, illetve néhány évtized leforgása alatt a szociáldemokrácia is erre a következtetésre jutott. 1889-ben azonban még a német szociáldemokraták, sőt maga Eduard Bernstein is elutasította az együttműködést a *posszibilista* irányzat képviselőivel.

¹² Ekkoriban ez a kategória még nem vesztette el értelmességét, és a szociáldemokrata, *posszibilista*, anarchista, kommunista stb. harcosok *nem* a mai értelemben vett „posztmodern” politikusok, mert meg voltak győződve saját igazukról.

resszuson ideológiai győzelmüket. Éppen ezért a két kongresszus egyesítése mellett szólalt fel, megsejtve egyébként, hogy milyen vészterhes jövőt jelez az Internacionálé születése körüli civódás az egész nemzetközi munkásmozgalom számára. Nieuwenhuis ugyanis már az I. Internacionálé széteséséhez vezető beharcolat, a marxisták és az anarchisták küzdelmeit is szektás beháborúnak látta, s miként a későbbi „baloldali kommunizmus” szágos teoretikusa, úgy vélte, hogy az anarchizmus és a marxizmus lényegében egyazon mozgalom két irányzata, sőt egyazon harc két aspektusa, amelyek egymás nélkül nem értelmezhetőek. Így, bár nem osztotta a possibilisták reformista nézeteit, mégis a szocialisták egységének fontosságát hangsúlyozta a burzsoáziával, vagyis a közös ellenséggel szemben: „*Mi, akik nem élünk Franciaországban, nem akarunk beavatkozni a francia szocialisták viszályaiba, de azt sem akarjuk, hogy ezek a különböző viszályok területükön túl terjedjenek és nemzetközivé váljanak. Nemzetközi megegyezést akarunk, nem pedig nemzetközi szakadást. Nem a mi dolgunk megvizsgálni, ki a bűnös ebben a sajnálatos ellentétben, de mindannyiunkat érint az a tény, hogy két kongresszus ülészik csaknem ugyanazzal a napirenddel. Hát nem szent kötelességünk mindent elkövetni a két kongresszus egyesítése érdekében? [...] Ne mondja senki: »Csak egyetlen valóban katolikus egyház létezik, a többi mind eretnek és disszidens.« Tudom, hogy a possibilisták lapjukban, a »Le Parti Ouvrier«-ben már így neveztek bennünket. De ez nem lehet ok, hogy ezen az úton kövessük őket. S mondhatni, ez ügyvédi szörszállhasogatás volna, mert ki állíthatja azt, hogy a franciaországi szociáldemokraták programja, az angliai Social Democratic Federation programja nem szocialista program? Ki mondhatja azt, hogy a múlt évben Londonban nem szocialista kongresszus mellett döntöttek. [...] Sajnálatos volna, ha a polgári világ annak örülhetne, hogy a szocialista táborban szakadást láthat. A szakadás az ő győzelmük és a mi szégyenünk!*”¹³

Nieuwenhuis, aki szociáldemokrata színekben parlamenti képviselő is volt, személyes tapasztalatai alapján igen rossz véleménnyel volt a parlamenti akció lehetőségeiről. Mint azt már 1889-ben kifejtette: „*Én nem követelek semmit a parlamentarizmustól, éppen azért, mert magam is egy parlament tagja vagyok, mert láttam az egész komédiát. [...] A 'parlament' szó két szóból áll, amelyek egy szellemes író szerint tökéletesen jellemzik a tárgyat, mégpedig a 'parle' (beszél) és a 'ment' (hazudik) szóból. A parlamentek tehát olyan gyűlések, ahol beszélnek és hazudnak. [...] A parlamentek fecsegő gyűlések, és ez nemcsak személyek, hanem a rendszer hibája.*”¹⁴ Nieuwenhuis azonban korántsem csupán morális fenntartásait hangsúlyozta a parlamenti akciókkal, a munkástörvényhozás szociáldemokrata evolucionista elképzeléseivel szemben. Érvelése, bár közgazdaságilag premarxista elképzeléseket melegít fel, amikor a kapitalista rendszer problémáinak fő okát az elosztás rendszerében igyekszik megtalálni, a parlamentarizmus „figyelemelterelő”, befogó hatásait bírálva nagyon közel áll a majdani baloldali kommunista értékelésekhez: „*Tegyük fel egy pillanatra, hogy győztünk az egész vonalon; tegyük fel, hogy van olyan munkástörvényhozásunk, amelyet kívánunk: mondják csak meg nekem, hisznek abban, hogy ezzel az általános helyzet jelentősen megváltozik a munkások javára? Ha megkérdezik az én véleményemet, kereken megmondom, hogy a kormányok komisszul megtréfálhatnának bennünket, ha elfogadják az önök javaslatait, mert ezzel 20-25 esztendőre megölnének mindenfajta forradalmi szocialista mozgalmat. [...] A legtöbb, amit a munkások elérhetnek, az lesz, hogy a rabszolgáncokat bársonyba vagy selyembe burkolják; de a láncok maradnak. Akkor a munkások belátják majd, hogy a baj nem a munkaidőben rejlik, és nem is a munkabérben, mert ha így lenne, akkor az okokkal együtt eltűnnének a követ-*

¹³ JEMNITZ János – PETŐ Andrea (szerk.): *II. Internacionálé – Kongresszusi jegyzőkönyvek 1889–1912*. Kosuth, Budapest 1989. 34.

¹⁴ Uo. 70.

kezmények is, belátják, hogy a baj oka a munka termékeinek tökéletlen és teljesen igazságtalan elosztása.”¹⁵

Nieuwenhuist az ehhez hasonló felvetések egyre inkább eltávolították a szociáldemokráciától. Az Internacionálén és az egyes országok pártjain belül egyre élesebb frakciós küzdelmek bontakoztak ki. A leghévesebb harc azért indult, hogy az Internacionáléból eltávolíthassák az anarchistákat (akik magukat szintén szocialistának vallották). Szociáldemokrata oldalról többek között a mandátumok fokozottabb szűrésével igyekeztek gátat vetni az anarchista befolyásnak, míg az anarchisták – már az alapító kongresszuson is – botránys viselkedésükkel igyekeztek megghiúsítani az általuk reformistának tekintett határozatok keresztülvitelét. Hamar nyilvánvalóvá vált mindkét fél számára, hogy az együttes működés, legalábbis az adott szervezeti szinten, nem lehetséges. A kifejezetten anarchista szervezetek képviselőit eltávolították, és senki számára sem maradt kérdéses, hogy a *Nemzetközi Munkásszövetség*, ha nem is teljes ellentétben, de semmiképpen sem teljes összhangban saját nevével, kizárólag a marxista szociáldemokrácia gyűjtő- és koordináló szervezete marad. Az anarchisták kizárásával azonban az „*anarchizmus*” elleni harc még korántsem ért véget. A legkülönbébb témákról folyó vitákban, így az általános-, illetve a tömegsztrájk vitáiban, a háború kérdése körüli csatározásokban, a gyarmati kérdés, a nacionalizmus, a földkérdés stb. vitájában, általános tendenciává vált, hogy a reformista oldal (jellemzően a német SPD régi vezetői, az August Bebel és Wilhelm Liebknecht neve által fémjelzett pártvezetői garnitúra) radikális ellenfeleit anarchistának titulálta, és így a vitát az elvi síkról elterelve egyrészt egyfajta hitvitává torzította, másrészt az Internacionálé korábbi, anarchistaellenes döntéseit citálva kriminalizálta, de legalábbis marginalizálta ellenfeleit. Így vált maga Nieuwenhuis is egyre inkább „*anarchistává*”, ám ez az anarchizmus nem volt más, mint az Internacionálé reformizmusára adott válaszreakció. Nieuwenhuis sohasem lett tétéles anarchista és mindig ragaszkodott marxizmusához, de az évek és a viták előrehaladtával unos-untalan ezt a jelzőt használták vele kapcsolatban. Ezzel az eljárással még sokszor fogunk találkozni a baloldali radikalizmusok történetében. Mivel az anarchizmus igen nehezen definiálható, természetéből következően sokrétű és gyakran elentmondásos eszmeegyveleg, mivel minden egyes áramlat hívei lándzsát törnek amellett, hogy csakis ők az igazi anarchisták, az adott politikai ellenfél „*leanarchistázását*” többnyire nehéz elhárítani vagy alátámasztani. *Általában véve* a baloldali radikalizmusok „*anarchistának*” tekinthetők abban az értelemben, hogy erőteljesen építenek a proletár tömegek tudatára és spontaneitására. A *szervezet* helyett a *szerveződésre* teszik a hangsúlyt (a bordigisták kivételével jelentenek). Jól illusztrálja ezt a felfogásbeli különbséget az a vita, amely az Internacionálé 1891-es brüsszeli kongresszusán csúcsosodott ki az imperialista háborúval szembeni állásfoglalás kapcsán. A többség a németek W. Liebknecht által felvezetett határozati javaslatát támogatta, amely általánosságban elítélte a háborút és a militarizmust, leszögezte, hogy csak a szocializmus kivívása jelentheti a háborúk végét, és a felelősséget az uralkodó osztályokra hárította. Egy szót sem szólt azonban arról, hogy mi a munkáspártok, a proletárok, a szak-szervezetek, vagy akár az Internacionálé *konkrét* feladata háború esetén. Nieuwenhuis ezzel szemben ellenjavaslattal élt, amely szerint „*a brüsszeli szocialista kongresszus határozatban*

¹⁵ Uo. 71. Érdemes megfigyelni, hogy a radikális érvelés gyakorta keveredik premarxiánus elképzelésekkel, mint a fenti idézetben is. Ezt főként a „*hivatalos*” marxizmus (vagyis a szociáldemokrácia) elméleti elsivárosodása indukálta: a szociáldemokrácia ugyanis annak dacára, hogy Marx bebizonyította a kapitalista elosztás (a kapitalizmus szempontjából tétélezett) „*igazságosságát*”, nem ennek az abszurd „*igazságnak*”, a kapitalista termelés és elosztás immanens logikájának a megszüntetését tűzte célul, hanem éppen az „*igazságosság*” biztosítását, a kapitalizmus „*megtisztítását*”. Azok, akik ezt a „*reformizmust*” elutasították, a „*fürdővízzel együtt a gyereket is kiöntve*” gyakorta igyekeztek a kizsákmányolás lényegét az *elosztásban* megragadni. Nieuwenhuishez hasonlóan nemigen vették észre, hogy ezzel milyen veszélybe sodorják éppen az általuk rajongva várt forradalom elméleti alapvetéseit: ezt csupán a bolsevik kísérlet „*kudarca*” bizonyította be a radikális baloldal számára.

kimondja, hogy egy esetleges hadüzenetre valamennyi ország szocialistáinak válasza a népek általános munkabeszüntetésre való felhívása lesz”. A javaslatot elvetették. Nieuwenhuis beszédében – közel negyedszázaddal 1914 előtt! – a szociáldemokrácia sovinizmusának veszélyeire figyelmeztette a kongresszust: „Ha kizárólag egyhangú határozatokat akarnánk hozni, akkor csak általános szóvirágokat kellene hangoztatnunk, mint ebben a határozati javaslatban [t. i. a végül elfogadott német javaslatban – K. P.]; ha a benne előforduló szociáldemokrata és szociáldemokrácia kifejezéseket Krisztussal és a kereszténységgel cserélnénk fel, az üdvhadsereg meg a pápa, egyszóval minden párt megszavazhatná ezt. Amikor a burzsoáziát okolják a militarizmusért, ez olyan, mint amikor két fiú hajba kap és mindegyik a másikat okolja a verekedés megkezdésével. [...] A szekcióban én a kisebbséghez tartoztam. És minthogy a kisebbség ott is, mint mindenütt, felfalják, az én ügyem is elbukott. [...] A nagy nemzetek kevésbé nemzetköziesek, mint a kicsik. Ennek az az oka, hogy a nagy nemzetek becsvágyók, amíg a kicsiknek nincs elég hatalmuk ahhoz, hogy becsvágyók legyenek. A nemzetközi érzés hiányából fakad a sovinizmus. Így azután közöttünk is vannak sovinizisták, és ez különösen áll a németekre. S hogy ezt megerősítem, csak Vollmar esetére kell emlékeztetnem, aki fejtegetéseiben joggal hivatkozhatott más német elvtársak parlamenti megnyilatkozásaira.¹⁶ [...] A sovinizmus egész szocialista mozgalmunkat veszélyezteti. Valamennyi szocialistának a háború kitörése esetén azonos magatartást kell tanúsítania. Különben a népek a parancs elhangzásakor egyszerűen masíroznak majd, és kölcsönösen szétmarcangolják egymást. A sovinizmus vezet támadó és védelmi háború megkülönböztetéséhez. A magam részéről elvetem ezt a megkülönböztetést. [...] A jelenlegi viszonyok között a népek háború esetén fel kell lázadnia. Engels azt mondta: Adjatok mindenkinek egy puskát és 50 töltényt, és a szabadság biztosítva lesz! Én azt hiszem, hogy a proletariátus győzelme a világbéke győzelme is lesz.”¹⁷ Bár a határozati javaslatot, mint láttuk, az Internacionálé küldöttei végül nem szavazták meg, de betervezője ellen – kétes dicsőség, de mindenképpen elismerés egy forradalmár számára! – Hollandiában a hatóságok pert indítottak felforgatás és lázítás címén.

Az 1893-as kongresszuson ismét napirendre került a parlamentarizmus kérdése. A holland küldöttség is két frakcióra szakadt, amelyben Nieuwenhuis ahhoz a kisebbséghez tartozott, amely elítélte a parlamenti akciót (amelyet általában a politikai akcióval azonosítottak), és azzal a munkásosztálynak a termelés területén való önszerveződését és harcát szögezte szembe. A kongresszus határozatában a politikai harc elsődlegességét, a parlamentaristák platformját fogadta el, és azt lényegében az Internacionáléhoz tartozás egyik ismérvévé tette.

Az anarchisták és a marxisták közötti vita végül az 1896-os londoni konferencián jutott dűlőre, ahol rögtön az első mandátumvizsgálatnál érvénytelenítették több anarchista küldött, köztük Gustav Landauer mandátumát.¹⁸ Mindkét oldalról botrányos jelenetekre került sor. Nieuwenhuis elkeseredett felszólalásában kifejtette, hogy a zürichi határozat elfogadásával az Internacionáléban megszüntették a vélemény szabadságot. Komolytalannak tartotta azt a felvetést, hogy az anarchisták célja pusztán a konferencia lehetetlenné tétele lett volna, ettől csak azok tartottak, akik félték a „marxista egyházatyák zsinatjának” megzavarásától. Erőteljesen hangsúlyozta, hogy hiba volna egyenlőségjelet tenni a „politikai akció” és a „parlamenti ak-

¹⁶ Georg Heinrich von Vollmar 1891-ben két előadást tartott a müncheni *Eldorado* vendéglőben. Ezekben – korát megelőzve – azt fejtegette, hogy az SPD-nek nyitnia kell a különböző osztályok felé, és így megerősítve a párt parlamenti pozícióit, megszerezni az állam irányítását. Vollmar beszédeit akkor még általános megütközéssel fogadta a szociáldemokrácia. Nieuwenhuis azonban felismerte, hogy a bajor szociáldemokrata által hangoztatott vélemény korántsem egyedülálló, és lényegében megfelel a szociáldemokrácia általános fejlődési logikájának, akárcsak az, hogy Vollmar támogatta a német gyarmati terjeszkedésre irányuló állami erőfeszítéseket.

¹⁷ Uo. 102-103.

¹⁸ Gustav Landauer (1870 – 1919) szocialista, anarchista militáns, számos lap szerkesztője, a német anarchizmus egyik fő ideológusa. 1919-ben részt vett a müncheni tanácsköztársaság irányításában. 1919. május 2-án az ellenforradalmi csapatok agyonlőtték.

ció” közé: míg az előbbiről megoszlanak a vélemények, az utóbbi ellen folytatni kell a harcot. Az anarchisták, szögezte le Nieuwenhuis, „kommunista anarchisták lévén szocialistáknak is tartják magukat. Reclus, Kropotkin talán nem szocialista? Akkor Liebknechtől is azt lehetne állítani, hogy nem szocialista. Egyetlen frakciónak sincs joga monopolizálni a szocializmust – ellenkező esetben csupán a parlamentáris szocialisták kongresszusáról beszélhetnénk”. A vitát lezáró szavazásnál 18 nemzet delegátusai szavaztak az anarchisták kizárására, és csupán két ország, Franciaország (57:56 arányban) és Hollandia (9:5) küldöttsége foglalt állást a határozattal szemben. Nieuwenhuis, Marx és Engels harcostársa, a II. Internacionálé alapító kongresszusának alelnöke megbélyegzett anarchistaként elhagyta a kongresszust, és a szociáldemokrata mozgalmat.

Az anarchisták, és az anarchistának kikiáltott marxisták eltávolításával a szocialista mozgalomban más harcok lángoltak fel. Leegyszerűsítve továbbra is egy reformista és egy önmagában is megosztott „forradalmi” álláspont került szembe egymással. A viták, nem meglepő, legélesebben a német pártban, a „szociáldemokrácia nagy laboratóriumában” jelentkeztek, hogy innen terjedjenek tovább a többi ország mozgalmi szféráiba. A reformizmus zászlaját Eduard Bernstein bontotta ki, míg az „ortodox marxista” irányzat vezetője Karl Kautsky lett. Az összkép ennél azonban összetettebb volt. Témánk szempontjából nem lényeges ugyan, de a reformizmus sem volt egységes. Ellentétek voltak viszont a marxista táboron belül, mégpedig továbbra is a régi ellentétek, hiszen a marxisták voltak az Internacionálé addigi fővonalának hivatalos örökösei. Kautsky determinisztikus ökonomizmusát, amely a törvényszerűen bekövetkező változások szempontjából a szocialisták feladatát csupán a tudatbevételre korlátozta, hogy megszervezzék a munkásosztályt a rá váró hatalom átvételére, komolyan vitatta néhány tucat szocialista ideológus. Ezek a jórészt értelmiségi marxisták úgy vélték, hogy az események alakulásában sokkal nagyobb szerep jut az osztály akaratának, szellemi energiáinak, mint azt Kautsky és követői feltételezik, és maga az osztály lesz az, amely a forradalmat szüli, pontosabban a kapitalizmus körülményei termelik ki a proletár osztályt, amely a forradalom feltétele, mint az Marx és Engels már a Kommunista Kiáltványban leszögezték. Németországban, s nemzetközileg is Rosa Luxemburg lett az új vitákban kikristályosodó „forradalmi marxizmus” fő ideológusa. Nálánál is radikálisabb álláspontra helyezkedett azonban néhány hollandiai marxista: Anton Pannekoek, Herman Gorter, Frank van der Goes, Henriette Roland-Holst és maroknyi társuk, akik a holland Szociáldemokrata Munkáspárt (*Sociaal Democratische Arbeiders Partij* – SDAP) elméleti folyóirata, a *Nieuwe Tijd* (Új Idő) körül csoportosultak. Ez a társaság lett a későbbi tanácskommunizmus bölcsője. Nieuwenhuis és Luxemburg mellett a legnagyobb hatást kétségkívül *Joseph Dietzgen* (1828-1888), ez az autodidakta munkásfilozófus gyakorolta rájuk, akinek „*Das Wesen der Menschliche Kopfarbeit*” (Az emberi gondolkodás természete) címen 1869-ben megjelent főművét Marx és Engels egyaránt a dialektika alapvető fegyvertényének tartotta.

Engels a „*Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége*” című 1886 elején írt tanulmányában rámutatott a rokonságra a Dietzgen által követett, és a marxi-engelsi módszer között¹⁹: „...*És figyelemreméltó, hogy ezt a materialista dialektikát, amely évek óta*

¹⁹ Különbséget kell tennünk a Marx (és részben Engels) által használt dialektikus (a par excellence „forradalmi”) módszer, és ennek a dialektikának később dogmává meredt és kanonizált utódai (idealista inverzei), a „reformista” és az „ortodox” „marxizmusok” között. Míg az előbbinek erőssége a kritikai reagálás és a kérdések felvetése – a negációk által közvetített pozitív leírás -, addig az utóbbiak olyan üdvtanná torzultak, amelyek kvázitudományos elhivatottsággal úgy vélték, *mindenre* kész válasszal rendelkeznek, pontosabban minden társadalmi (és egyéb) jelenség a készen tárolt válaszok sémáihoz igazítható és igazítandó. Mint ismeretes, Marx „*jelmondatául*” az *omnibus dubitandum* szolgált; a szociáldemokrácia *vallásaként* (v.ö. DIETZGEN: *Der Religion der Sozialdemokratie*, 1870-1875) viszont a „marxizmus” célja éppen a „*valóságot*” illető mindenféle kétely kiirtása, egy ontológikus mindentudás univerzalizmusának elterjesztése volt a munkásosztály köreiben.

legjobb munkaeszközünk és legélesebb fegyverünk volt, nemcsak mi fedeztük fel, hanem rajtunk kívül, függetlenül tőlünk, sőt még Hegeltől is, újra felfedezte egy német munkás, Joseph Dietzgen”.²⁰ Dietzgen, akárcsak Marx, először a „Feuerbach-tézisek” megírásakor (1845) a hangsúlyt már nem az idealizmus és a materializmus közti mechanikus ellentétre helyezte, hanem a valódi (dialektikus) materializmus és a vulgármaterializmus (a de facto idealista „anyagelvűség”) szembenállására. Ő, s nem Plehanov írta le először a „dialektikus materializmus” kifejezést a 19. század hetvenes éveiben. Igyekezett elkerülni a korszak szociáldemokrata ideológiájának meghatározó részét képező leegyszerűsítéseket, és munkásként (jól képzett tímárként kézműves, *szociológiailag* inkább *petit bourgeois* volt) éppen azt példázta, hogy a „tömegek” számára nem kell feltétlenül „felhígítani” az ideológiai üzenetet. Dietzgen lét és tudat viszonyát nem elsősorban alá- és fölérendeltségi viszonynak látta, hanem olyan kölcsönhatásnak, ahol e két *anyagi* entitás folyamatos mozgásban egymásra hatva termeli az embert s környezetét, valamint a közöttük lévő kapcsolatot, a tudatot: „A folyamat minden”. Számára a tudat (vagy a „szellem”) is az anyagi világ faktora, amelynek saját immanens mozgásai szintén a materializmus tárgyát képezik, s állandó kölcsönhatásban vannak a „durva” anyagi valósággal. A tudat nem csupán a külvilág belső leképzése, hanem a gondolkodás folyamatának helye. Az agy szellemi (*geistig*) tevékenysége az, amely az érzékelés tárgyait egységes koncepciók formájába sorolja egy folyamatos változás körülményei között. Dietzgen így elveti az anyag örökkévalóságának vulgáris-idealista felfogását, és oda lyukad ki, hogy „...az Anyag benne foglaltatik a változásban; az Anyag az, ami változik, és az egyetlen, ami megmarad, a változás”.²¹ Ebből következik, hogy minden tudás szükségszerűen relatív; és ezt a relatív tudást csupán egy tudati aktus képes életre hívni. Ez a tudatosság, a „szellem” (*Geist*) teremti meg az anyaggal a dialektikus kapcsolatot, egy állandó interakciót, amelyben „...a szellem anyag a dolgok számára, és a dolgok anyaggá válnak a szellem számára. Szellem és dolgok csupán kölcsönös kapcsolataikon keresztül léteznek”.²²

Dietzgen munkásságát Marx és Engels egyaránt nagyra becsülték, bár felrötták a „zseniális autodidaktának” a gyakori önisméltéseket, – persze inkább Marx – azt, hogy nem ismerte elég mélyen Hegelt. 1868 májusában Marx Dietzgenhez írt levelében azt ígérte, hogy „...ha leráztam magamról a közgazdasági terhet, megírok egy 'Dialektikát'. A dialektika igazi törvényei már Hegelben bennefoglaltatnak; persze misztikus formában. Ezt a formát kell lehámozunk róluk...”.²³ Dietzgen a következőképpen reagált erre: „Minthogy én a magam részéről attól tartok, sokáig eltarthat, amíg Marx megörvendeztet bennünket ezzel a munkával, s mivel ifjúkoromtól kezdve sok önálló kutatást folytattam e tárgyban, megpróbálok a tudni vágyó értelem számára bepillantást nyújtani a dialektikus filozófiába. E filozófia a központi nap, ahonnan kiindul az a fény, mely nemcsak a gazdaságot, hanem az egész kulturális fejlődést megvilágította előttünk, s amely végül bizonyára meg fogja világítani az egész tudományt is 'végső alapjaiban’”.²⁴ Nagy, átfogó Dialektikát – sajnos - Marx végül soha nem írt, és ezt nem pótolhatta Dietzgen főműve, a már említett „*Menschliche Kopfarbeit*” sem, amely mindazonáltal nem maradt észrevétlen: az I. Internacionálé 1872-es hágai kongresszusán Marx Dietzgent „a mi filozófusunkként” jellemezte a küldötteknek.

²⁰ Marx – Engels művei (MEM). 21. köt. Budapest 1970. 281.

²¹ DIETZGEN: *The Nature of Brainwork*. Párizs 1973. 90-91.

²² Uo. 71.

²³ Marxnak e levele nem került elő, Dietzgen azonban idézi a *Volkstaat* 1876. január 9-i számában megjelent *Sozialdemokratische Philosophie* c. cikkében. MEM. 32. köt. 535.

²⁴ DIETZGEN: *Sozialdemokratische Philosophie*. Lenin összes művei (LÖM), 29. köt. Budapest 1979. 366. Dietzgen kelet-európai percepcióját és politikai utóéletét jól jellemzi, hogy műveiből magyarul csak az a néhány töredék jelenhetett meg – a LÖM keretében –, amelyeket Lenin olvasás közben széljegyzetekkel látott el.

Dietzgen életének utolsó éveiben szakított a szociáldemokráciával, és egyfajta szintézist kívánt létrehozni az anarchizmus és a kommunizmus között. 1884-ben az USA-ba költözött, ahol a *Der Sozialist*nak, az Amerikai Szocialista Munkáspárt (*American Socialist Labour Party* - ASLP) egyik lapjának a szerkesztője lett²⁵. Az 1886-os chicagói események, a haymarketi merénylet s az anarchisták ellen indított hajtóvadászat után azonban nem volt hajlandó elhatárolódni a megvádolt anarchistáktól, bár az ASLP Nemzeti Bizottsága kijelentette, hogy a párt minden közösséget megtagad velük. Dietzgen viszont cikket publikált az anarchista *Chicagoer Arbeiterzeitung*ban, amelynek több szerkesztőjét is letartóztatták, s közülük Adolph Fischert ki is végezték. Érdemes idézni Dietzgen véleményét ebben a kérdésben, hiszen később a baloldali kommunistákat és az ortodoxiától elhajló szocialistákat is gyakran érte, nem mindig alaptalanul az anarchizmussal való együttműködés „vádja”. Érveik megegyeztek Dietzgenével, aki ezt írta egy levelében 1886-ban: „*Engem nemigen érdekel, hogy valaki anarchista vagy szocialista, és úgy érzem, túl nagy hangsúlyt helyeznek erre a megkülönböztetésre. Ha az anarchisták soraiban eszemment individualistákat találunk, akkor a szocialisták viszont gyávaóságukért kárhóztathatóak. Engem ez is, az is hidegen hagy. A többségnek még mindkét oldalon rengeteg tanulnivalója van, és ez önmagában egyesülésüket fogja eredményezni*”. Egy másik levelében így folytatja: „...nem valószínűsíthetjük meg az új társadalmat komoly harcok nélkül. Sőt, ez nem lehetséges általános felfordulás, anarchia nélkül. Hiszem, hogy az anarchia az átmenet egy szakasza. Sok anarchista azonban úgy véli, hogy az anarchizmus a társadalom végpontja. Ebben az értelemben ezek a bolondok úgy vélik, nincs náluk radikálisabb ember. Am a valódi radikálisok mi vagyunk, akik a kommunista rendért harcolunk. A végcél a szocialista rend és nem az anarchista felfordulás”.²⁶

Dietzgen rövid időre az *Arbeiterzeitung* főszerkesztője lett; 1888-as halála után abba a sirba temették, ahol a haymarketi eseményeket követő justizmord anarchista mártírjai is nyugszanak. Mindez nem használt megítélésének a szociáldemokrácia berkeiben. A marxizmust egyre inkább ortodoxiává merevítő Marx-követők és –epigonok éppen azt a finoman árnyalt dialektikus megközelítést hagyták figyelmen kívül a dietzgeni életmű értékelésében, amelyet egykor mestereik olyan sokra tartottak. Dietzgen filozófiája számukra „idealizmusnak” tűnt, hiszen ők maguk egyre mechanisztikusabb marxizmusukkal kisebb-nagyobb lépésekkel valójában éppen a premarxiánus mechanikus materializmushoz kanyarodtak vissza. Franz Mehring egy 1909-ben írt cikke szerint Dietzgen „zavaros”, a „*dialektikáról lefosztotta a tudást*”.²⁷ Plehanov két évvel korábbi tanulmányában érdektelennek tartotta filozófiáját, s úgy vélte, visszaesik a 18. századi materialisták szintjére.²⁸ Lenin sokkal fontosabbnak tartotta és többre értékelte tevékenységét, ám jelentőségét abban látta, hogy „*egy munkás, aki önállóan eljutott a dialektikus materializmushoz, vagyis Marx filozófiájához*

²⁵ Az (A)SLP nem volt szociáldemokrata párt. Lényegében a radikális szocializmus és az anarchizmus mezsgyéjén mozgott (Dietzgen előtt Albert Parsons, az egyik „chicagói mártír” is szerkesztette a *Der Sozialist*ot), majd a nyolcvanas évek végén egyre inkább a radikális szindikalizmus felé hajlott. Ekkor már fő ideológusa Daniel De Leon volt. JEMNITZ János: *Anarchisták Nagy-Britanniában és az Amerikai Egyesült Államokban*. Múltunk, 2000/4. 124-158.

²⁶ Idézi: DAVID Gorman: *Joseph Dietzgen*. Radical Chains N°3. 1991-1992. 52. Többnyire ehhez hasonló érvek jellemzik majd 1918-1920 folyamán a német-holland baloldali kommunisták és az anarchoszindikalisták (IWW, FVDGS majd a FAUD) együttműködését és vitáit, de felbukkannak az orosz platformista anarchisták nézeteiben is a húszas évek közepén, és olyan gondolkodók eszmerendszerében, mint az amerikai Johann Most, vagy a magyar Szabó Ervin. Utóbbiról lásd: SZABÓ Ervin: *Bevezetés Marx „A Nemzetközi Munkásszövetség első üzenete” című művéhez*. Szabó Ervin válogatott írásai. Budapest 1958. 282-306. A dietzgeni elképzelést érdemes összevetni az orosz polgárháború anarchistáinak – állítólag Kropotkintól származó – egyik jelszavával: „*Az Anarchia a Rend szülőanyja*”.

²⁷ *Die Neue Zeit*, 1909. október 29. Franz MEHRING: *Gesammelte Werke*. 13. köt. Berlin, 1961. 212-213.

²⁸ PLEKHANOV: *Philosophical Works*. 3. köt. Moszkva 1981. 100-116.

... A munkásoknak, hogy öntudatosakká legyenek, olvasniuk kell Dietzgent²⁹, de egy pillanatra sem szabad megfélemleniük arról, hogy Dietzgen nem mindig helyesen fejtette ki Marx és Engels tanítását, márpedig filozófiát csak Marxtól és Engelstől lehet tanulni Dietzgen az emberi megismerés viszonylagosságát hangsúlyozva gyakran zavarossá válik, és helytelen módon engedelményeket tesz az idealizmusnak és az agnoszticizmusnak”.³⁰ Nem tett jót politikai megítélésének sem a szociáldemokraták, sem a bolsevikok körében, hogy az otzovisták, Bogdanov, Lunacsarszkij és társaik sokban alapoztak rá eklektikus filozófiai irányzatuk kialakításában. Ennek is megvoltak persze az előzményei. Dietzgen halála után fia, Eugen Dietzgen valóban megkísérelt létrehozni egy zavaros és minden dialektikus erejétől megfosztott filozófiai kotyvalékot, amely a logika s a dialektika hiányát himnikus szózatokkal igyekezett palástolni. Ez az ún. „dietzgenizmus” az USA-ban és Nagy-Britanniában a huszadik század elején némi közönséget is képes volt magához vonzani a munkás önképzőkörök tagságából. A dietzgenisták túl „szűknek” találták a marxizmus kereteit, s igyekeztek az „idealizmus” irányába kiterjeszteni. Pannekoek egy 1910-es cikkében elutasította Marx és Dietzgen szembeállítását: „Nem a 'dietzgenizmus' vagy a 'szűken vett marxizmus', hanem Marx és Dietzgen az, ami a proletariátus számára fontossággal bír. Csupán egyféle marxizmus létezik, a társadalom és az emberi nem Marx által megalapozott tudománya, amelyhez Dietzgen fontos és szükséges részeket adott hozzá”.³¹

Herman Gorter, Henriette Roland-Holst és mindenekelőtt Anton Pannekoek azonban sokkal nagyobb érdeklődéssel fordultak a német filozófus munkássága felé: hollandra fordították és kommentálták munkáit. A „szellem” szerepének hangsúlyozása az osztályharcban számukra a munkások spontaneitásának záloga volt, amely túllépett a hivatalos szociáldemokrácia szűk, bürokratikus keretein. Újfajta proletár morált és etikát alapozott meg, amely az öntudatot és az áldozatvállalást helyezte előtérbe, sokkal inkább, mint a hitet és a fegyelmet, a szociáldemokrácia addigi alapvető elvárásait. A társadalom maga élő erőként jelent meg a holland marxisták felfogásában, amelyben a forradalmárok nem „csinálják” a történelmet, hanem ők maguk a történelem. Pannekoek számára a szellem volt az elmélet fejlődésének záloga, amely „...az akaratot (...) a racionális tudatnak és tudásnak rendeli alá. A teoretikus tudás lehetővé teszi, hogy a munkások túllépjenek közvetlen, szűk érdekeiken, és a proletariátus általános érdekeit tartsák szem előtt, és cselekvésüket a szocializmus hosszú távú érdekei határozzák meg”.³² Roland-Holst Pannekoekkel szemben inkább az új „morált” alkotó filozófust látta Dietzgenben, és traktátusaiban annak igazolását látta, hogy a proletár szellemiség képes átalakítani a kapitalista külvilágot. Roland-Holst így végül éppen azokat a következtéseket vont le Dietzgenből, amiket Plehanov korábban támadott a filozófusról írt, már érintett tanulmányában: egy olyan idealista szemléletet vélt megtalálni benne, amely minimalizálta az erőszakot az osztályharcban, pontosabban azt a „szellemi erőszakkal”, a tudati aktivitással helyettesítette, és mindezt 1918-ban, az európai forradalmi hullám csúcspontján. Gorter valahol középúton helyezkedett el a két álláspont között. Ő a propaganda és az agitáció szükségességét, elsődlegességét olvasta ki Dietzgenből: csupán a tudás lehet garancia a helyes, forradalmi proletárpolitikához, ám ez a tudás – Pannekoek véleményétől eltérően – akár kívülről bevitt tudatosság is lehet. Gorter ebben a kérdésben meglehetősen közel került Lenin, vagyis eredetileg Kautsky elképzeléseihez.

²⁹ Ez a tézis önmagában ellentmond Dietzgen (és Marx) rendszerének, amelyben a munkások éppen azért „olvassák” őt, mert öntudatra ébrednek, és nem fordítva, ugyanakkor teljesen megfelel Kautskynak és követőinek a tudatbevételről vallott elképzeléseinek.

³⁰ LENIN: *Joseph Dietzgen halálának huszonötödik évfordulójára*. LÖM. 23. köt. 116-117. (Lenin kiemelési).

³¹ PANNEKOEK: *Dietzgenismus und Marxismus*. Bremer Bürgerzeitung, 1910. november 12.

³² PANNEKOEK: *The Position and Significance of J. Dietzgen's Philosophical Works*. IN.: Charles H. KERR (ed.): *The Positive Outcome of Philosophy, Joseph Dietzgen*. Chicago 1928. 17.

Pannekoek már 1902-ben hosszú tanulmányt írt Dietzgen munkáinak holland nyelvű kiadása elé (a fordítás Gorter munkája volt), amely külön broszúrában is megjelent „*Joseph Dietzgen filozófiai munkásságának helye és jelentősége*” címen. Több mint három évtizeddel később, a harmincas évek közepén Pannekoek hozzáfogott, hogy filozófiai oldalról támadja meg Lenin munkásságát. A „*Lenin, mint filozófus*” 1938-ban jelent meg a holland Internacionalista Kommunista Csoportja (*Gruppe Internationaler Kommunisten* – GIK) kiadásában, Karl Korsch utószavával.³³ Jelen dolgozatban ennek a terjedelmes műnek csupán a Dietzgenről szóló harmadik fejezetét tekintem át,³⁴ mivelez az írás talán a legjobb vezérfonal a dietzgeni dialektika és a tanácskommunista ideológia szoros kapcsolatának elemzéséhez, valamint a bolsevik-típusú és a „baloldaliság” útját követő kommunizmus eltérő filozófiai gyökereinek feltérképezéséhez.

Pannekoek mindenekelőtt abban látta Dietzgen jelentőségét, hogy kidolgozta a proletariátus osztályharcának filozófiai szemléletét, amely kiegészíti Marx elsődlegesen gazdasági és politikai fejtegetéseit.³⁵ „...*társadalmi és gazdasági téren [Dietzgen] Marx tanítványának vallotta magát, és a marxi értékelmélettel, a tőke elemzésével teljes mértékben egyetértett. Filozófiájában viszont független, eredeti gondolkodónak bizonyult, aki figyelmét mindenekelőtt az új világszemlélet filozófiai következményeire összpontosította*”. S miközben burkoltan Leninnel polemizál, Pannekoek rámutat a dietzgeni kifejtés sajátosságára, amelynek „*fő célja, hogy olvasóit a gondolkodás problémáin való töprengésre készítse*”. Így Dietzgen filozófiája Pannekoek olvasatában „*gyakorlati dialektika*”: „*Marx megállapította, hogy milyen valóságok határozzák meg a tudatot; Dietzgen feltérképezte a valóság és a tudat közti kapcsolatokat, vagy – Herman Gorter szavaival élve – Marx kimutatta, hogy mit csinál a világ az elmével, Dietzgen feltárta, hogy mit csinál maga az elme*”. Pannekoek hosszan elemezte Dietzgen módszerét, gondosan vigyázva egyébként arra, hogy azokat soha ne ütköztesse a marxi gondolatokkal, s végül így jusson el saját konklúziójához, amely politikailag mindenképpen a baloldali kommunizmus számára volt kedvező a hivatalos marxizmus-leninizmussal, a sztálinizmussal, és a szociáldemokráciával szemben. A mechanisztikus szervezet-központúság, a mozgalomorientált vakfegyelem elvárásaival összevetve Pannekoek lényegében *liberter*, véletlenül sem liberális, ugyanakkor determinisztikus válaszokat olvas ki Dietzgen írásaiból. A „*döntés*” és a meghatározottság nála dialektikus viszonyba kerülnek: a szükséglet egyik faktora éppen a tudati faktor, ebből következően sokkal nagyobb szerepet kap a teoretikai harc, nem absztrakt ideológiaként, hanem a kommunista társadalomba vezető átmenet elengedhetetlen részeként. A proletariátus (ön)szerveződése társadalmi szükséglet, de célja nem a tudatos vezetők követése (egy külső tudatosság elsajátítása), hanem az önálló (osztály)tudat létrehívása, amely szintén a viszonyok függvénye. A *szervezet* tehát *nem előfeltétel*, hanem *következmény*: a vezetők nem garanciái, hanem termékei az osztályharcnak, akárcsak annak minden egyes résztvevője. Pannekoek véleménye szerint a proletariátus létét nem kizárólag számaránya, földrajzi koncentrációja és gazdasági szerepe határozza meg, hanem az teszi önmagában (*in sich*) és önmagáért (*für sich*) való osztállyá, hogy jól elkülöníthető célja és történelmi programja van. Ennek a célnak ismerete maga a tudatosság (*Bevusstsein*), amely azonban nem valamilyen felvilágosodás vagy megismerés eredménye, hanem az osztályban immanensen meg-

³³ John HARPER (Anton Pannekoek): *Lenin als Philosoph. Kritische Betrachtung der philosophischen Grundlagen des Leninismus*. Bibliothek der „Ratekorrespondenz” 1. szám. Amsterdam, 1938. Angolul: *New Essays*, New York 1948. Az utóbbi kiadás Karl Korsch helyett tévesen Paul Mattickot nevezi meg az utószó szerzőjeként.

³⁴ PANNEKOEK: *Lenin as Philosopher*. Chapter 3. – Dietzgen. Az alábbi idézetek innen származnak.

³⁵ Ne felejtjük el, hogy Marx korai „*filozófiai*” szövegeinek legfontosabb darabjai csupán az 1930-as években kerülnek majd elő a német szociáldemokraták jól őrzött fiókjainak mélyéről

lévő entitás, amely körül maga az osztály strukturálódik, vagyis az osztály öntudata (*Selbstbewusstsein*). Logikusan éppen ez a pannekoeki osztálymeghatározás középpontja; az az erő, amely lehetővé teszi a szociológiai értelemben vett (funkcionálisan meghatározott) munkásosztályból egy magasabbrendű, öncélú, akcióiban egységesen fellépő történelmi erő, a proletariátus létrejöttét. Az osztály akciói ebben az értelemben „spontánok”, ám a spontaneitás nem a tevékenység „*irracionális misztikáját*” jelenti (mint Sorelnél), hanem a történelmi programnak való akaratlan, ám szükségszerű megfelelést. Ebben a koncepcióban nem jutott hely sem a hagyományos szociáldemokrácia vezetőkből és vezetettekéből álló bürokratikus tömegszervezeteinek, sem pedig a későbbi lenini elitpártnak, amely önmagában a tudatosság kimunkálója és hordozója. „*A marxizmus jelentőségét gyakorta abban látják – foglalja össze Pannekoek –, hogy a társadalmat első ízben képes természettudományos alapossággal leírni. Hiszen a társadalmat, akárcsak a természetet, természeti törvények határozzák meg; a társadalom nem véletlenszerűen fejlődik bele a vakvilágba, hanem egy mindent átható szükséglet követelményei szerint halad. És mivel a társadalom maga nem más, mint emberi tevékenység, így az ember cselekedetei és döntései sem önkényesek és véletlenszerűek, hanem társadalmilag meghatározottak. [...] A világ totalitása, amely egyaránt magába foglalja a természetet és a társadalmat, egyetlen egységbe szerveződik; bármely pillanatot meghatároz a megelőző pillanat, és bármely rész teljes függésben van az összes többi rész helyzetétől. A világ egységessége változatlan [...] az emberiség vagy egy részének cselekvése teljes egészében a környezettől, a természet és a társadalom együttes hatásaitól függ. Ebben megkereshetjük a szabályszerűségeket, a törvényeket, elnevezéseket és koncepciókat kreálhatunk; ezeket azonban többnyire magunk sem tekintjük valamiféle elkülönült valóságnak. Míg egy fizikus könnyedén elképzeli a gravitációt, amint az űrben a napok és a bolygók körül lebeg, némileg problematikusabb elhinni, hogy a 'fejlődés' vagy a 'szabadság' hasonlóképpen körözik a fejünk felett és a társadalom körül, hogy valódi entitásokként végtelenül meghatározzák az emberek sorsát. Ezek is csak olyan absztrakciók, amelyek az elmében képződtek, adott kapcsolatrendszerek és függőségek eredményeképpen. 'Szükségességükre' az vonatkozik, mint bármely természeti szükségletünkre: alapjuk az a szükséglet, hogy az embernek táplálkoznia kell ahhoz, hogy élhessen. Ez az egyszerű kijelentés jól érzékelteti az alapvető kapcsolatot az ember és a világ teljessége között.*

A társadalmi viszonyok összetettsége azonban a társadalmi 'törvények' olyan bonyolult szövevényét eredményezi, hogy azt már nem lehet egynéhány egzakt formulával kifejezni. Még kevésbé mint a természetben, ezek nem a jövőről szólnak, hanem saját várakozásainkról a jövőt illetően. [...] A marxizmusnak mint a társadalom tudományának a jelentősége nem elsősorban az általa felállított szabályok és várakozások valóságértékében van – sokkal inkább abban, amit a módszerének szokás nevezni: a mindent átható meggyőződésben, hogy az ember világában minden közvetlenül kapcsolódik mindenhez. Így minden társadalmi jelenség megértéséhez vizsgálnunk kell azon anyagi és társadalmi faktorokat, amelyek meghatározzák azt.”

Pannekoek a szociáldemokrácia tehetetlenségének magyarázatát az osztálytudat feloldásában látta, hiszen ezáltal a mozgalom a burzsoá társadalom negációja helyett annak módszereit veszi át, s maga is burzsoá párttá, a proletariátus burzsoá pártjává vált. Pannekoek ezzel szemben úgy vélte, hogy a munkásmozgalomnak új struktúrákat kell kimunkálnia, hogy túlléphessen a stagnáláson, s kifejthesse forradalmi energiáit. 1917-ben ezt látta meg az orosz forradalom során kialakuló szovjetekben, majd 1918-ban a Németországban gomba módra szaporodó munkás- és katonatanácsokban, melyeket a proletariátus spontán akciói, a tömegsztrájkok és -akciók szükségletei hívtak életre.

Végül kanyarodjunk ismét vissza a huszadik század legelejére, amikor a szociáldemokrácia berkein belül még csak formálódik az a mozgalom, amit nem sokkal később már kommunistának nevezhetünk. Bernstein revizionizmusánál Kautsky hatása ekkor még erőteljesebb volt. Kautsky kellőképpen *radikálisnak* is látszott, nem csoda, hogy maga Lenin is lelkes kautskystaként indult, és sok szempontból az is maradt élete végéig. A radikalizálódó szocialista mozgalom első valódi próbája az 1905-ös orosz forradalom volt. Az események még a szociáldemokrácia centrumát is megmozgatták: maga Kautsky is úgy látta, hogy új forradalmi hullám kezdődik, amelyben az erőszakos módszerek – a tömegsztrájk, s bizonyos körülmények között akár a fegyveres felkelés – bekerülnek a proletariátus fegyvertárába. Természetesen, éppen formális ortodoxiájából következően Kautsky ragaszkodott ahhoz, hogy az orosz „*eset*” – az ország elmaradottsága miatt – kivételes, és a forradalomnak (mint azt Marx, úgymond, „*megjósolta*”) a legfejlettebb országokból kell majd kiindulnia. Ám ha az orosz forradalom ilyen hatással volt a centrum íróasztal-forradalmáira, akkor nem meglepő, hogy a radikális baloldalnak még nagyobb ösztönzést adott. Rosa Luxemburg 1906-ban megjelent „*Tömegsztrájk, párt és szakszervezetek*” című írásában már egyértelműen a mellett tette le a garast, hogy az orosz forradalom nemzetközileg is érvényes példát mutat, ezzel éppen e forradalmi hullám kivételességét tagadta, és adaptálhatónak látta azt akár a német viszonyokra is. Luxemburg visszatért az általános sztrájk, illetve a tömegsztrájk problematikájára, s lényegében amellel érvelt, hogy az addig anarchistának bélyegzett stratégiát a szociáldemokráciának kell átvennie, s nem taktikai szinten, hanem azért, mivel ez felel meg a proletariátus történelmi mozgásának. A német szociáldemokrácián belül kibontakozó vita persze rögtön visszhangot keltett a nemzetközi szociáldemokrata mozgalomban is. A holland pártban az általános sztrájkról szóló vita – véglegesen soha nem zártak le – már az 1903-as hollandiai vasutas- és kikötőmunkás sztrájk kudarca után ismét hevessebbé vált. A problémát még jobban elmélyítette, hogy a holland szakszervezeti mozgalomban igen erős volt az anarchista, anarcho-szindikalista hatás (Christian Cornelissen), amely szükségessé tette, hogy a szociáldemokrácia valamilyen *radikális* választ adjon a felmerülő *taktikai* kérdésekre. 1905-ben Henriette Roland-Holst ennek szellemében fogalmazta meg – egyébként Kautsky felkérésére – brosuráját az általános sztrájk kérdésében. Ebben aláhúzta, hogy a tömegsztrájkot a parlamenti jogok kibővítésére, a választójog megszerzésére kell használni, de már úgy látta – éles ellentétben az Internacionálé korábbi döntéseivel –, hogy a tömegsztrájk, illetve az általános sztrájk nem csupán anarchista lózung, utópisztikus handabandázás, hanem éppenséggel „*a proletárforradalom egyik formája*”, már ha a szociáldemokrácia képes azzá tenni.³⁶ Éppen a sztrájkjal szembeni különféle magatartások és egyéni stratégiák elemzése vezette viszont oda Pannekoeket, hogy komolyan kezdje elemezni a munkásosztály összetettségét. A szociáldemokrácián, illetve tágabb értelemben az egész munkásmozgalmon belül folyó vitában a különféle vélemények mögött eltérő érdekű társadalmi rétegeket talált. A revizionizmus bázisát véleménye szerint a középrétegek, kispolgárok, képezik, s ide tartoznak az egykori iparosok utódai csakúgy, mint a modern kistisztviselői réteg, illetve az állami alkalmazottak egy része is, és ezek *valóban* érdekelték abban, hogy a revizionizmus evolucionista tételei a gyakorlatban is érvényesülhessenek. A munkásosztály legnagyobb súlyú rétege, a *proletariátus* – nem feltétlenül csak az ipari munkásságot jelenti – viszont ettől a politikától nem remélheti felszabadulását, ezért számára csak a forradalmi út marad nyitva. A szociáldemokrácia megosztottságából Pannekoek ekkor még nem vonta le azt a következtetést, legalábbis *expressis verbis*, hogy a mozgalom szükségszerűen nemcsak egymással vitázó részekre szakadt, ha-

³⁶ H. ROLAND-HOLST: *De algemeine werkstaking en social-demokratie*. Amsterdam 1905. Idézi: Wim PELT: *A tribunisták és a holland szociáldemokrácia szakadása, 1904 – 1909*. NMTÉ 1986. 27-37.

nem egyenesen antagonisztikusan szembenálló irányzatokból áll, amint az egy évtized múlva bebizonyosodott. A viták mindenestre az SDAP-n belül is egyre élesebbé váltak, és végül a Pieter J. Trolestra-vezette reformista szárnynak sikerült elszigetelnie a legradikálisabb elemeket. A pártvezetésből kiszorultak a *Nieuwe Tijd* körül csoportosuló baloldaliak. Egyre világosabbá vált, hogy a Pannekoek által feltérképezett kettősség miatt a radikális baloldaliak szervezetiileg is szakítania kell a szociáldemokrata párttal. Ezt a lépést azonban nem volt olyan egyszerű megtenni. Számunkra, közel egy évszázad távlatából visszatekintve, a szociáldemokrácia és a radikális marxista baloldal szakítása logikusnak, sőt törvényszerűnek tűnik. Nem csak arról van szó, hogy világosan láthatóak az akkori politikai erőviszonyok, amelyekben a baloldaliak egyértelműen a kisebbség szerepét voltak kénytelenek felvállalni, s ez így volt mind a pártvezetés és a pártértelmség köreiben, mind pedig a tagságot tekintve. Emellett mégis fontosabb szempont volt, hogy a baloldaliak kezdetben még egyáltalán nem látták át az *alapvető* antagonizmust, amely őket és a szociáldemokráciát mint *teljes* politikai mozgalmat elválasztotta,³⁷ következésképpen még sokáig ragaszkodtak a mozgalom „*visszahódításának*” elképzeléséhez. Úgy látták, hogy a mozgalom keretein belül kell megszervezni azt a felvilágosító munkát, amely a – proletár – „*tömegek*” előtt leleplezi a szociáldemokrata vezetők reformizmusát, korrumpáltságát, és lehetővé teszi a szociáldemokrácia gyökeres átalakulását. Nehéz volt felismerniük, hogy a szociáldemokrácia fejlődése az ő elképzeléseikkel éppen ellentétes irányba tart, és hogy a „*tömegek*” nem feltétlenül radikálisabbak vezetőiknél. És persze nem volt könnyű döntés feladni azt az infrastrukturális kényelmet és biztonságot sem, amit a szociáldemokrácia biztosított, s mindent előlről kezdeni, ráadásul igencsak hátrányos helyzetből. A pártvezetés támadó magatartását éppen az váltotta ki, hogy a reformisták tudatában voltak ennek, és hatalmi pozíciójából kínálhatták fel a „*megszokni vagy megszökni*” alternatíváját a baloldaliaknak. Dacára minden későbbi radikalizmusuknak, a baloldal vezető ideológusai sokáig visszarettentek a szakítás lehetőségétől. Egyvalami biztos volt: valamire lépniük kell. Am erre a lépésre valójában csak az első világháborúra következő forradalmi periódus idején kerülhetett sor.

³⁷ Bizonyos mértékig a baloldali marxista radikalizmus egész története szemlélhető úgy is, mint ennek az antagonizmusnak a tudatosulása, a szakítás előkészítése, nehézkes és visszalépésekkel tarkított, nyögvenyelős folyamata és *post festum* igazolása állandóan visszaköszönő, központi tematikája a radikális baloldal ideológiájának. Míg a bolsevizmus elfogadta saját szociáldemokrata eredetét, és magát a szociáldemokrata ideológiai fejlődés végpontjaként jelölte ki, addig a baloldali kommunisták egyre inkább az egész szociáldemokráciát elvetették egészen a kezdetektől, és önmaguk számára egy másik forradalmi előképet és hagyományt kerestek. A közös nevező Marx volt, akit természetesen mindkét irányzat igyekezett kisajátítani, a bolsevikok több gyakorlati, a baloldali kommunisták viszont lényegesen több elméleti sikerrel. Luxemburg, Pannekoek, Bordiga és követőik munkássága sokkal árnyaltabbá és elmélyültebbé tette a marxizmust, mint Lenin – jórészt inkább sematizáló vagy aktualizáló – ideológiai tevékenysége. Követőik mégis néhány szűk ideológiai elefántcsonttoronyba szorultak vissza, amelyeket a leninizmus – akkor végeláthatatlannak tűnő – mezői vettek körbe, ahol óriási ostromló csapatok gyülekeztek minden irányból.

A mongol külpolitika fél évszázada

A dolgozat Mongólia külpolitikájának közel 50 évét, az 1945 és 1992 közti időszakot mutatja be, amely az egyik legeseménydúsabb része a mongol történelemnek. A tárgyalt korszak alapvetően három részre osztható:

1. Az 1945-1964 közötti időszak a szélesebb körű nemzetközi elismertség felé való törekvés, a nemzeti függetlenség elismertetésének kora. Ebben az időszakban volt egy átmeneti periódus (1954-1964), amikor úgy tűnt, van némi mozgásteret a mongol külpolitikának. Egyes taktikáival sikerült a két szomszédos nagyhatalmat, Kínát és Szovjetuniót kihasználni gazdasági és politikai előnyre szert tennie. Ez a periódus azonban a nemzetközi helyzet kedvezőtlen megváltozása miatt csak igen rövid ideig tartott.

2. 1964-1984. A megelőző időszak némileg szabadabb külpolitikája után a brezsnyevi vezetés Mongóliától a szovjet érdekeket teljesen kiszolgáló külpolitikát követelt. A két szomszédos nagyhatalom kapcsolatának megromlásából következően az önálló mongol külpolitika mozgásteret veszített, majd fokozatosan eltűnt. Jellemző, hogy a Szovjetunió ismét Mongóliába nyomult és „kézi vezérlésre” állította a mongol külpolitikát, ami a mongol önállóság teljes elvesztését eredményezte. E periódusban a szovjetek által épített gyárakban, szovjet vezetés alatt, többnyire szovjet munkások dolgoztak. Az államvezetést szovjet tanácsadók és ellenőrök „segítségével” irányították. Az ország területén a nagyszámú katonaság mellett igen nagy létszámú szovjet polgári lakosság is tartózkodott, s ezzel Mongólia a szovjet védelmi rendszer egyik előretolt helyőrségévé vált. Bár voltak periódusok, amikor Mongólia lazítani tudott e szoros köteléken, de ezek nagyon rövidéletűek voltak (az 1982-es manőver a kínai-szovjet kapcsolatok normalizálása ellen).

3. 1984-1992, az önálló külpolitika kialakításának időszaka. Ez a Szovjetunióban meghirdetett *peresztrojka* és *glasznoszty* hatásának megfelelően a Szovjetuniótól való távolodás, később a leválás időszaka, amely az önálló külpolitika megszületéséhez vezetett. Ugyanakkor a szovjeteknek térségből való kivonulása ismét a kínai bekebelezés veszélyét hordozta, amelyet azonban Mongóliának ügyes külpolitikai manőverezéssel – az Amerikai Egyesült Államok bevonásával, Japán és Anglia érdeklődésének fölkelte –, és a nemzetközi helyzet változásának köszönhetően sikerült semlegesítenie vagy legalább csökkentenie, s az 1990-es évek közepére Mongólia stabilizálta nemzetközi helyzetét és csökkentette a kínai befolyást.

Mongólia 1691-től 1911-ig a Mandzsu birodalom része volt, az 1911-es kínai forradalom után aztán Mongólia önálló kormányt alakítva kikiáltotta a függetlenségét, s megpróbálta egyesíteni a kettészakított országot.¹ Tervének megvalósításához Oroszországot szeretne volna megnyerni, aki Mongólia stratégiai közelsége miatt már megpróbálta befolyási övezetébe vonni az országot. Az orosz katonai vezetőkben azonban még elevenen élt a csúfos japán-orosz (1904-1905) háború emléke, ezért nem mertek vállalni egy újabb kétes kimenetelű kalandot a térség nagyhatalmaival. Így a mongol függetlenség kérdése csak mint a Kínához tartozó autonóm terület kerülhetett szóba. Az 1913 novemberében tartott kínai-orosz tárgyalások ezt rögzítették, melyet az 1915-ös kjahtai háromhatalmi szerződés meg-

¹ A mongol törzsek által „ősi mongol földnek” tekintett területeket alapvetően két részre oszthatjuk: Külső - és Belső - Mongóliára. Külső-Mongólia nagyjából a mai Mongóliát jelenti, Belső-Mongólia pedig a Góbi sivatag kínai oldalánál elterülő kb. Külső-Mongóliával megegyező nagyságú területet.

erősített. Ebben Mongólia lemondott Belső- és Külső-Mongólia egyesítéséről, a függetlenségről, Kína pedig elfogadta Külső-Mongólia autonómiáját, elismerve az orosz befolyást a terület fölött, további gazdasági pozíciókat engedett át Oroszországnak. Ennek a megegyezésnek az orosz forradalom vetett véget. Ezt követően Mongólia is a harcok színterévé vált, s felváltva dúlták végig az országot a kínai, a japán, valamint a fehérgárdista csapatok. Az orosz forradalom, és az országban folyó véres harcok hatására Mongóliában is forradalmi körök alakultak, amelyek a Vörös Hadsereg segítségével kívánták biztosítani a nyugalmat az országban. A Szovjetunióknak is érdeke volt, hogy határai mentén vele szövetséges vagy csatlós államok jöjjenek létre és ütközőállamként működjenek.

Az országban ideiglenes kormány alakult, amely hamarosan bejelentette a Kínától való elszakadást. Az államforma továbbra is az autonómia idején működő monarchia maradt, amelynek az élén a *hutugtu*² állt. A kormány és a főpap-uralkodó viszonyát, a hatalom gyakorlását dekrétum szabályozta, amely 1921. november 1-én született meg. A déli szomszéd-tól való elszakadás bejelentése után az országot kínai támadás fenyegette, amelyet csak a szovjet-orosz csapatok jelenléte tudott távol tartani. Kína nem nyugodott bele Mongólia elvesztésébe, és a kapcsolatok rendezésére irányuló minden mongol kezdeményezést visszautasított, sőt sikerült elérnie, hogy a Szovjetuniókn kívül egyetlen jelentős hatalom sem ismerte el függetlenségét.

1924-ben a bogdógegen halála remek lehetőséget teremtett az államforma megváltoztatására. November 25-én a frissen alakult Nagy Népi Húrálnak (parlament) bejelentették a Mongol Népköztársaság megalakulását és ezzel Mongólia a világ második szocialista országává vált. 1924-ben sor került a kínai-szovjet diplomáciai kapcsolatok felvételére, s a szerződés megkötése után elhárult a Mongóliát fenyegető kínai támadás veszélye. A következő évben a szovjet csapatokat kivonták Mongóliából, majd megindult az államosítás és a szocialista rendszerre való berendezkedés. A 20-as évek végére a Kínával való kereskedelem elapadt, s ezzel egy időben a szovjet-mongol gazdasági kapcsolatok szorosabbá váltak. 1929-1932 között a vallásüldözés és a kolhozosítás felkelésekhez vezetett, de ezek gyors leverésével, illetve a szövetkezetesítés visszavonásával rendeződtek a problémák. 1931-ben a japánok betörték Északkelet-Kínába, s ez nagy mértékben megváltoztatta a térségben kialakult erőviszonyokat. Japán Mongólia közvetlen szomszédjává vált, ami a gyenge országot még szorosabb kapcsolatra ösztönözte a térség medvéjével. 1937-ben mongol kérésre szovjet csapatok vonultak az országba, s ez a lépés meghozta a gyümölcsét, mivel 1939-ben az egyesült mongol-szovjet csapatok Xalxiin Gol-nál (Halha-folyó) legyőzték a betörő japán seregeket, s ezzel az egész 2. világháború idejére elvették kedvüket Mongólia megtámadásától. Ezen időszak alatt a mongol külpolitikának az 1926-os tuvai diplomáciai kapcsolatot leszámítva nem sikerült sehol sem elfogadtatnia országa függetlenségét.

Mongólia és a két szomszédos nagyhatalom (1945-1964)

A második világháború fontos változást hozott Mongólia nemzetközi megítélésében. A Szovjetunióknak nyújtott gazdasági segítség és a szovjet háttország védelmének eredményeként a jaltai konferencián a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok garantálták Mongóliában a status quo fenntartását. A megegyezés értelmében 1945 augusztusában a Szovjetunióval együtt Mongólia is hadat üzent Japánnak. A harcok során betörték Belső-Mongóliába is és kiverték a japán csapatokat, sőt az év végére Mandzsúriát is felszabadították. Az elfoglalt területeket azonban a szovjet-kínai kölcsönös segítségnyújtási és barátsági

² *Dzsebcundamba* (1870-1924) *hutugtu*, a mongol buddhista egyház feje, aki egyben *Urgá*-nak, Mongólia fővárosának a főpapja is volt.

szerződés alapján visszaadták Kínának. Ezért a mongol seregek kivonultak Belső-Mongóliából, szó nélkül feladva az ország egyesítésének halovány reményét. Ennek oka a déli szomszédtól remélt diplomáciai elismerés volt, amit a szovjet - kínai szerződésben kilátásba helyeztek.³ A feltételül szabott népszavazást gondos előkészületek után október 20-án tartották meg, s a mongolok a függetlenség mellett szavaztak. Az erről készült jegyzőkönyveket megküldve már nem volt elvi akadálya, hogy a két ország diplomáciai kapcsolatot létesítsen. A mongol elszakadásba soha bele nem nyugvó Kína bár elfogadta a népszavazás eredményét, azonban hivatalosan a függetlenség elismeréséről soha nem írt alá semmilyen dokumentumot. Feltételezhető, ez csupán időhúzás volt, mivel 1946 nyarán átfogó offenzívát indítottak az egyre szervezettebben fellépő, s az ország elfoglalását célul kitűző kommunisták ellen. A zavartalan támadás biztosításaként még Mongólia ENSZ tagságát is támogatták. 1946-ban azonban a Biztonsági Tanács még nem vette fel Mongóliát a tagok közé. A következő évben az ország ismét megpróbált nagyobb nemzetközi elismerést szerezni, s újra pályázott az ENSZ tagságra, azonban már Kína is ellene szavazott, a mongol agresszióra hivatkozva,⁴ s így ismét elvetették a tagkérelmet.

Ez az időszak egyben a hidegháború kezdete is volt. A világ kétpólusúvá vált, s a Szovjetunió az ázsiai térségben hihetetlen népszerűsége tett szert a függetlenségi mozgalmak támogatásával. A Koreai - félszigeten a szovjet és az amerikai csapatok már farkasszemet néztek egymással, Európában létrejöttek a szocialista országok.

Mongólia a Szovjetunióhoz csatlakozva a szovjet-mongol kapcsolatokat szorosabbra fűzte. A szovjetek, elsősorban a gazdasági kapcsolatok eredményes kiaknázása végett, gyárakat, bányákat nyitottak, emellett nagy létszámú szovjet katonai egységek állomásoztak az ország területén, s több tízezer munkás dolgozott az országban. Az 1940-50-es években zajlott az oktatás reformja, a kollektivizálás és 1948-ban az első ötéves terv is elkészült. A függés oly mértékű volt, hogy Mongólia szinte teljesen elszigetelten élt, minden információ a nagy testvértől érkezett, és a mongol politikusok is csak Moszkváig utaztak. Az 1949-ig tartó időszakban igazi mongol külpolitikáról nem beszélhetünk, hiszen a Szovjetunió kívül más országgal nem is érintkeztek, s Mongólia szinte tizenhatodik tagköztársasággént élte életét.⁵ 1950 novemberében elkészült az Ulánbátor - Nauski vasútvonal, ami még szorosabb gazdasági kapcsolatot jelentett a Szovjetunióval. E függő helyzetben változást a Mao Ce-tung által vezetett kínai kommunisták győzelme hozta, akik 1949 októberben elfoglalták Kína egész területét és kikiáltották a Kínai Népköztársaságot. Mongólia még abban a hónapban felvette a diplomáciai kapcsolatot Kínával, jóllehet további lépések csak a következő évben történtek.

³ A kínai-szovjet baráti és kölcsönös segítségnyújtási szerződést 1945. augusztus 14-én kötötték meg. Ennek egyik kitétele foglalkozott Külső-Mongólia (Mongol Népköztársaság) függetlenségével. A kínaiak ennek elismerését a függetlenségről tartott népszavazás eredményétől tették függővé, amely csak a kínai presztízs óvását hivatott szolgálni, hiszen ennek eredménye nem volt kétséges egyik fél számára sem.

⁴ Ez a határkonfliktus az Altáj-hegységnél, *Peitaszán (Baitag Bogd)* térségében, *Hszincsiang* és Külső-Mongólia határánál történt. Ez a terület már 1934 óta kérdéses volt, hol a Szovjetunióhoz, hol Kínához, hol pedig Külső-Mongóliához tartozott.

1943-ban feltűnt a kazah származású *Oszmán Bátor*, aki pályafutásaival tovább bonyolította a helyzetet ebben a térségben. Időközben a szovjetek arany- és wolframbányát nyitottak, így e terület értéke tovább nőtt.

A kritikus időpontban, 1947. június 5-én, a mongolok véleménye szerint a határ mongol oldalán, 15 km mélyen a mongol területeken belül folytak a harcok. A kínai álláspont szerint az ő országukban, 200 km mélyen voltak az összecsapások. 1947 június végére a kínai csapatok és a hozzájuk csatlakozó *Oszmán Bátor* seregei kivonultak a térségből. Ez a terület egészen az 1962. december 26-i kínai-mongol határegyezményig vitatott terület maradt, a harcok többször is fellángoltak itt.

⁵ Ezt a helyzetet szemléletesen mutatja be a következő orosz mondás: '*Kurica eta nye ptyica, Mongolija nye zagrynyica.*' (A tyúk az nem madár, Mongólia pedig nem külföld.)

1949 decemberétől 1950 februárjáig a kínai vezető Moszkvában tárgyalt, aminek eredményeként 30 éves baráti és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötöttek a Szovjetunióval. E tárgyalásokon is szóba került a mongol kérdés, ahol (feltehetőleg Belső-Mongólia sorsával együtt) Külső - Mongólia függetlenségét is szentesítették, elfogadva az 1945-ös népszavazás eredményét.⁶ Ennek megfelelően a következő évben a két szomszédos országban nagykövetségeket hoztak létre, s ezzel Kína kb. 20 év szünet után ismét hivatalos kapcsolatot létesített Mongóliával. Kína megjelenése kezdetben csakis diplomáciai volt, s mértéke nem haladta meg a jelképes szintet. A gazdasági kapcsolatok 1951-ben kezdődtek el, de elsősorban a szállítási nehézségek miatt ez minimális szinten maradt.

Miután a két ország rendezte kapcsolatait, Kína újra megjelenése hozott némi változást Mongólia életében. Megtörtént a kereskedelmi és gazdasági nyitás, bár az igazi változás csak Sztálin halála után, 1953-tól figyelhető meg. Ekkor a Szovjetunióban a hatalom megszerzéséért többen is harcba szálltak, s a helyzet csak 1957-re rendeződött Hruscsov hatalomra kerülésével. Ez az átmeneti időszak (1953-1957) Mongóliában a szovjet csapatok kivonását, a mongol külpolitika szabadabb mozgását eredményezte, és ezzel egyidejűleg megfigyelhető a kínai befolyás növekedése is. Ezt a hangsúlyváltást már 1954-ben láthatjuk, amikor szeptemberben új kínai nagykövetet neveztek ki, Ho Ying személyében, aki a Kínai Külügyminisztérium Ázsiai Ügyek Osztályának helyettes-vezetője volt. Novemberben a Mongol Népi Forradalmi Párt 12. kongresszusán szokatlanul nagyszámú kínai delegáció érkezett Ulánfu⁷ vezetésével, akik felszólalásukban a kínai-mongol kapcsolatok szorosabbra fűzését szorgalmazták.

A következő évben a kínai-mongol megállapodásoknak megfelelően kínai munkások érkeztek Mongóliába,⁸ akik 5 éves szerződést írtak alá és igény szerint utána mongol állampolgárságot is kaphattak. Kína további erőfeszítéseket tett Mongólia megnyerésére. A kínai tőke és munkaerő megjelenése mellett Ejin Xoro-nál (Belső-Mongólia) Dzsingisz emlékművet építettek a nemzeti összetartozás és a nagy előd tiszteletének jelképeként. (A Szovjetunió Dzsingiszt a történelem negatív szereplőjének tekintette, s Mongóliában tisztelete és a neve is be volt tiltva).⁹

Közben Kína, Belső- és Külső-Mongólia kapcsolatainak erősítését szorgalmazta, s igyekezett kiszorítani a szovjeteket, hogy a pán-mongolizmuson keresztül további befolyás-

⁶ „Az 1950. február 14-i szovjet-kínai jegyzékváltás a két kormány a Mongol Népköztársaság függetlenségének helyzetét az 1945. évi népszavazás és a Kínai Népköztársaságnak a Mongol Népköztársasággal létesített diplomáciai kapcsolata eredményeképpen teljesen biztosítottak látja.” (Szovjet - kínai szerződés, Pravda 1950 február 16. HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945-82*, Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Gondolat, Budapest 1985.

⁷ Ulánfu (Yün-Ce) azon kevés kisebbségi politikusok közé tartozik, aki belső-mongol származása ellenére magas diplomáciai- és pártpozíciót ért el a Kínai Népköztársaságban. Ulánfu-t 1949. október 1-én beválasztották a Kínai Központi Kormányba és tagja lett a Központi Népi Kormányzótanácsnak is. 1952. július 21-én Szunjan tartomány kormányzója lett. 1954 novemberében a Mongol Népi Forradalmi Párt 12. kongresszusára látogató kínai küldöttség vezetője volt. 1956 januárjában a kínai-mongol határon a transzmongol vasút Peking-Ulánbátor közötti szakaszának ünnepélyes átadásakor ő képviselte a Kínai Népköztársaságot.

⁸ Ekkor körülbelül 8.000 kínai élt az országban, akik még a 20. század elején betelepült nagyobb kolónia maradványai voltak. A témát kutató szerzők között a kínai munkások száma körüli eltérés ennek a lakosságnak a beleszámítása vagy kihagyása miatt adódik. Egyes szerzők kínai betelepítésként értelmezik ezt a szerződést, amelynek célja az elkínaisítás. Véleményem szerint nem erről van szó, bár kétségtelen, hogy az 1960-as évek elején elég nagy létszámú kínai népesség élt Mongóliában (közel 23.000 fő), hanem egyszerűen a munkák nagysága és gyorsasága igényelte ezt a létszámot. Ne feledjük, a kínaiak mellett nagyszámú szovjet állampolgár is tartózkodott ekkoriban Mongóliában.

⁹ Ez a tilalom fájó pontja volt a mongol büszkeségnek. Dzsingisz nevét a rendszerváltásig semmilyen intézmény, épület nem viselhette, sőt még emlékművet sem építhettek számára. A tömegmozgalmak idején a Dzsingisz-kultusz felélesztése a lázadás egyik formájává vált. A rendszerváltáskor rehabilitálták, s ma már Ulánbátor egyik legrangosabb szállodája is a nevét viseli.

ra tegyen szert. Kína a szovjet hatalmi harcokat próbálta kihasználni a Mongóliába történő beszivárgásra, hogy az eltévedt báránykát visszaterelje a nagy kínai akolba.

A koreai háború idején még a két nagyhatalom békés egymás mellett élését jelképezi az 1952. szeptember 15-i kínai-mongol-szovjet transzmongol vasúti megállapodás. A jó kapcsolat azonban csak Sztálin haláláig tartott. Ettől kezdve a kommunista világ vezető szerepére törő Mao Ce-tung és az új szovjet vezetés kapcsolata romlani kezdett. Az ötvenes évek elején Kína megjelenésével a szovjet gazdasági monopólium megszűnt Mongóliában, a Szovjetunió vezető szerepe azonban mégsem került veszélybe. Az is nyilvánvaló, hogy Mongólia számára Kína ebben az időszakban sem volt a szovjet politika és hatalom alternatívája. A két ország közötti bizalmatlanság oka a történelmi tapasztalatokból táplálkozó mély gyanakvás volt, mely az évszázados együttélés során a két nép között kialakult. Kína, egy rövid időszakot leszámítva, mindig fenyegetést jelentett a mongol állam létére, katonai erejével, vagy hatalmas népességével. A mandzsu dinasztia idején Külső-Mongóliában (a mai Mongol Köztársaság) megjelenő kínai kereskedők, uzsorások erősítették a gyűlöletet, mivel a kereskedelemben járatlan mongol pásztorok eladósodtak az előnytelen üzletek miatt. A huszadik század fordulóján a Külső-Mongóliába tömegesen betelepülő kínai földművesek erősítették föl a „*békés beolvasztás*” félelmét, és hívták életre a mongol nacionalizmust. Kína mint „*elvesztett terület*”-re tekintett Mongóliára, amit vissza kell szerezni, s ez a kínai nacionalista kormány mellett a kommunista párt céljai között is szerepelt.¹⁰ A szovjetektől kapott függetlenség, az ország építése és a gazdaság modernizálása azonban a szovjet barátság mellett szólt. A mongol külpolitika viszont el tudta hitetni Kínával, hogy ajándékokkal, kedvezményekkel ez a mongol álláspont megváltoztatható. Ezek az érvek még nem jelentették azt, hogy a mongol politikusok ne próbálták volna kijátszani egymás ellen a két nagyhatalmat. A két szomszéd vetekedését kihasználva Mongólia a húzd meg, ereszd meg politikával némi gazdasági előnyre tett szert, de ez a politika is csak Sztálin halála után kezdődhetett meg, s addig tarthatott, míg Szovjetunió vissza nem tért a térségbe. 1953-tól, de még inkább 1954-től a fokozatos szovjet kivonulás ellensúlyaként Kína megpróbálta pozícióját erősíteni Mongóliában.

1955-ben megérkeztek az első kínai munkások, akik elsősorban az építkezéseken dolgoztak. Számuk az első évben csak pár ezer volt. A kínai munkások a japán hadifoglyokat váltották fel, akik 1955 decemberéig elhagyták az országot. Az év végére elkészült az Ulánbátor-Jamiin Üüd közötti vasútvonal, s a következő év elején az Ulánbátor-Peking közti részt is átadták a transzmongol vasútnak. Így Moszkvától egészen Pekingig megindulhatott a teherfuvarozás. Ennek főleg Mongólia volt a haszonélvezője, s némi manőverezési lehetőséget is biztosított az országnak. Ettől kezdve Kína a Szovjetunió versenytársaként szerepelt Mongóliában.

Már az év elején, 1955 februárjában, Kína és Mongólia a következő évre vonatkozólag gazdasági egyezményt kötött az 1955-ös kereskedelmi érték megduplázásáról. Ebben az évben már több, mint 10.000 kínai munkás dolgozott Mongóliában. Erre válaszul áprilisban a Szovjetunió új gazdasági és kulturális együttműködési szerződést kötött Mongóliával, amelyben a Szovjetunióban tanuló mongol diákok számát is növelte. Válaszul Kína a pánmongolizmuson keresztül kívánta kapcsolatait erősíteni Mongóliával. Augusztusban a kínai kormány bejelentette, hogy a cirill írás bevezetését tervezi Belső-Mongóliában négy éven belül, melynek célja főként a szomszédos Külső-Mongóliával való kapcsolattartás.

¹⁰ 1936-ban Edgar Snow amerikai újságíró Mao Cetung-gal készített interjújában a kínai vezető kijelentette, hogy „*amint kínai forradalom győzni fog, Külső-Mongólia automatikusan a kínai föderáció részévé válik*”. Edgar SNOW: *Red star over China*, New York 1938. 88-89. Ezt a kijelentését megismételte Mao egy későbbi (Gunter Stein-nak adott) interjúban is.

1956-ban új idegenrendészeti törvényt léptettek életbe Mongóliában. Az előző, 1926-tól tartó szabályozás szerint a külföldiek korlátozott mértékben és időtartamig tartózkodhattak Mongólia területén, (ez főleg a kínaiakra és fejlett országok állampolgáira vonatkozott). Az új rendelkezés szerint már az Amerikai Egyesült Államokból is jöhettek látogatók, tudósítók, s többé-kevésbé szabadon utazhattak az országban. Az új szabályozás lehetővé tette a külvilág számára, hogy közvetlen információkat szerezzen az elszigetelt országról, s reálisabb képet alkosson Mongóliáról, hiszen A külvilág eddig csak a japán hadifoglyok beszámolóiból vagy a szovjet sajtóból értesülhetek az országban történt eseményekről.

Még 1956-ban kivonták a Vörös Hadsereget Mongólia területéről a kormánytanácsadók nagy részével együtt, s ekkor már csak a szovjet munkások, gazdasági irányítók és családjaik maradtak az országban.¹¹ A kivonult tanácsadók, vezetők helyére a kínaiak nem tudtak benyomulni, ezeket a posztokat a mongolok töltötték be. A fokozatos kínai térnyerés és szovjet kivonulás egészen 1957. május 11-15-ig tartott, amikor sorkerült a Bulgaryin - Cedenbál megbeszélésre, ahol főként a szovjet érdekeltségek visszaszerzéséről és a kínaiak visszaszorításáról esett szó. Ezt követően reális esély nem volt a Szovjetunió kiszorítására.

Az év közepén a Szovjet Legfelsőbb Tanács képviselői látogattak Mongóliába, ahol fontos tárgyalásokat folytattak mongol kollégáikkal. A pozíció visszaszerzésére tett szovjet szándék komolyságát a nyár végén az országba akkreditált Molotov tette még nyomatékosabbá. A politikus megjelenése nem csak a szovjet törekvések komolyságát jelentette, hanem Mongólia felértékelődését is. A mongol külpolitika irányítói ezt érzékelték, de veszélyes játékba kezdve megpróbálták a két nagyhatalom ellentétes érdekeit kihasználva további előnyökre szert tenni. Továbbra is bátorították Kínát, miközben a Szovjetuniót is a kapcsolataik megbonthatatlan szilárdságáról biztosították.

A déli szomszédal ápolta jó kapcsolat és tárgyalások eredményeként Kína a szovjet versenytárs aktivitására sem hátrált meg, hanem újabb kedvezményekkel válaszolt. A folyamatosan növekvő gazdasági segítség mellett Mongólia konzulátust nyithatott Belső-Mongólia fővárosában, Xöx Xot-ban, s ezzel tovább erősítette a kapcsolatot a két országrész között. Emellett tovább folytatta az ajándéktöke, ingyen beruházások és előnyös hitel folyósítását is Mongólia részére,¹² a kínai munkások számának növelésével együtt. Ezeket a kedvezményeket látva a Szovjetunió¹³ is ajándékokkal halmozta el Mongóliát annak reményében, hogy ez a Kínától való távolodást fogja elősegíteni.

Az 1950-es évek második fele a mongol külpolitika taktikájának köszönhetően továbbra is a szomszéd hatalmak versengését hozta. Kínának 1957-től kezdve fokozatosan csökkentek az esélyei, s Peking 1958-ban átmenetileg föladta Külső- és Belső-Mongólia kínai felügyelet alatti egyesítését, s csakis a gazdasági kapcsolatokra összpontosított. Ennek a váltásnak az eredménye, hogy végül Belső-Mongóliában a cirill írás helyett a latin betűst vezették be, amivel Kína egyértelműen kinyilvánította a két országrész különállását, megpróbálva ezzel elosztatni a mongol félelmeket.

A politikai váltás eredményeként Ho Ying-et is visszahívták Ulánbátorból és helyére egy jelentéktelenebb politikust helyeztek, aki csak a gazdasági kapcsolatok fejlesztéséért

¹¹ A szovjet civilek létszáma a kivonulás időszakában kb. 15.000 főre tehető.

¹² A kínai ajándékok és kölcsönök: 1956-59 között 160 millió *tugrik* ajándék. 1959-61, 100 millió *tugrik* kölcsön. 1961-65, 200 millió *tugrik* kölcsön Mongóliának. A pénzbeli juttatások mellett gyárak alapításával, bányák nyitásával, építőanyagok behozatalával, utak építésével is segítették Mongóliát, mind a kínaiak, mind pedig a szovjetek. Ulánbátor ebben az időszakban vette fel az európai értelemben vett fővárosi formát.

¹³ Szovjetunió támogatása Mongóliának: 1947-57 között 900 millió *tugrik* ajándék és kölcsön, 1958-60. 200 millió kölcsön és 100 millió ajándék, 1961-65, 625 millió *tugrik* kölcsön és 245 millió *tugrik* kölcsön-visszafizetés átütemezése.

volt felelős. S bár Kína diplomáciai kivonulása elkezdődött, a gazdasági kapcsolatok ennek ellenére élénkek maradtak, s újabb kínai munkások érkeztek Mongóliába.

1959. február 10-én szovjet-mongol gazdasági és kulturális együttműködési szerződést kötöttek, miközben befejeződött a kollektivizálás és az új közigazgatási rendszert is bevezették Mongóliában. Ebben az évben megkezdődött a csójbalszánizmus és a sztálinizmus lebontása, ami nagyobb fokú szabadságot eredményezett, s a külvilág egyre több információt szerezhetett az országról. Ezzel egy időben Kína és a Szovjetunió fokozatosan eltávolodott egymástól, miközben Kína egyre nagyobb szerepet vállalt az ázsiai országok forradalmaiban, veszélyeztetve a szovjet érdekeket. A Szovjetunió viszont semlegességet mutatott az 1959-es kínai-indiai határincidens idején, tovább rontva a két ország amúgy sem problémamentes kapcsolatát.

Az 1950-es évek végére Kína ideiglenesen lemondott Mongólia visszaszerzéséről, s szomszédjával csak gazdasági kapcsolatok útján érintkezett. Miközben Kína érzekelte, hogy Mongólia a szovjet érdekeltségi körből még nem vonható ki, mégsem vágta el teljesen Belső-Mongóliát az anyaországtól.

Az 1960 szeptemberében megkötött kínai-mongol megállapodás a gazdasági kapcsolatok fenntartására tett kínai törekvéseket támasztja alá, hiszen ebben garanciát vállaltak arra, hogy az ország felépítésében az olcsó kínai szakmunkások továbbra is részt vesznek. Ebben az évben már 12.000 (más források szerint 15.000) kínai dolgozott Mongóliában.¹⁴ Az év eseményéhez tartozik még, hogy decemberben Molotov elhagyta az országot, jelezvén, hogy a Szovjetunió nem hajlandó tovább részt venni a mongol külpolitika „játékában”.

Az 1961-es év nagyon fontos volt a mongol külpolitika számára, hiszen júniusban az Egyesült Államok a kapcsolatok normalizálását kezdeményezte Mongóliával. Az USA terve szerint a diplomáciai kapcsolat lehetővé tette volna, hogy benyomuljon a két nagyhatalom közé, és tovább rontsa azok kapcsolatát, így erősítve politikai és gazdasági befolyását a térségben. Június 8-án kezdeményezte a kapcsolatok felvételét, ami azonban hamarosan zátonyra futott a tajvani gazdasági lobbí, s a szovjet rosszallás miatt. A megíusult diplomáciai kapcsolatnál sokkal fontosabb, hogy az év második felében sikerült az ENSZ tagság elnyerése. Ez szélesebb nemzetközi elismerést eredményezett Mongóliának, hiszen eddig csak a Szovjetunió és a kommunista világ országai ismerték el függetlenségét. A nemzetközi szervezet tagsága azzal a következménnyel is járt, hogy egy esetleges kínai annexió már nem csak a szocialista tömbön belüli nézeteltérést jelentette volna, hanem egy a nemzetközi megoldásra is igényt tartó agressziót. Közben a szovjet-kínai kapcsolatok tovább hanyatlottak, s ennek megfelelően várható volt a mongol-kínai viszony romlása is. A sikeres mongol külpolitikának köszönhetően azonban ez a változás csak minimális volt, s mértéke nem követte a szovjet-kínai kapcsolatokat.

A következő, 1962-es évben Mongóliát felvették a KGST-be, miközben Kínát kizárták. Ez az év ugyanakkor a kínai-szovjet szakításé is volt, hiszen nem csak a Szovjetunió által irányított KGST-ből zárták ki Kínát, hanem az országban tartózkodó összes szovjet tanácsadót kivonták, szerződéseket és megállapodásokat rúgtak fel. Válaszul szeptemberben Kína felszólította a Szovjetuniót, hogy az országa területén lévő három konzulátusát haladéktalanul zárja be.

A mongol külpolitika manőverezésének eredményeként a szovjet-kínai szakítást nem követte a mongol-kínai, sőt december 26-án sikerült véget vetni a két ország megalakulása óta meglévő határvitáknak, és szerződésben állapították meg a kínai-mongol határ pontos vonalát. Ez közvetett módon a mongol függetlenség elismerését is jelentette.

¹⁴ 1960-ban Mongólia lakossága 1.045.000 fő volt. (1956-ban 890.000 fő, ebből 150.000 Ulánbátorban élt.)

A két nagyhatalom kapcsolatát a Kína és szomszédai között állandósuló határviták és fegyveres konfliktusok tovább rontották, amelyek végül a szovjet–kínai határt is elérték. 1963-ban Mongólia már nem vonhatta ki magát a két ország közötti konfliktus hatásai alól, követelte a kínai munkások kivonását, ami hamarosan a Kínával való kapcsolatok megszakításához vezetett. A szovjet-mongol kapcsolatok megváltozását a Moszkva-Ulánbátor léghíd felállítására jelezte, amely az 1940-es évek szovjet-mongol kapcsolataihoz való visszatérést jelentette.

Mongólia 1954-1955-től némi szabadságot élvezett, de 1964-től kezdve külpolitika mozgásteret leszűkült és hamarosan teljes külpolitikai váltás figyelhető meg. A Brezsnyev képviselte új külügyi irányvonal keményen szembe helyezkedett a kínai törekvésekkel, és szorosabb függést követelt Mongóliától is. 1973-ra nyolc mongol minisztériumnak volt közvetlen kapcsolata szovjet párjával, míg 1978-ra több mint ötven minisztériumi- és kormánybizottság, illetve 100 kutatóintézet volt a Szovjetunió közvetlen irányítása alatt.

Az 1960-as évektől rendszeressé váló határviták, határincidensek és külpolitikai támadások, illetve az 1964-ben végrehajtott első sikeres kínai kísérleti atomrobbantás a szovjet vezetést a közös határok katonai megerősítésére ösztökölte. 1966 januárjában Brezsnyev Mongóliában újabb 20 évre szóló barátsági és kölcsönös segítségnyújtási szerződést kötött, melynek 5. pontja alapján 1969-ben a Vörös Hadsereg bevonult Mongóliába. Az ok a kínai fenyegetés volt, melyet az év folyamán többször kiújuló kínai-szovjet határkonfliktus igazolt¹⁵. A szovjet katonákkal együtt a kormánytanácsadók, ellenőrök népes tábora is visszatért Mongóliába. A kulturális forradalom idején a feltűzött tömegek támadást intéztek a szovjet, illetve a mongol nagykövetség ellen is, amely a három ország kapcsolatainak mélypontja volt.

Összefoglalva: Mongólia 1964-től kezdve fokozatosan elvesztette önrendelkezését külpolitikája fölött, s 1969-re ismét a szovjetek irányították a mongol diplomáciát. Bár Mongólia ott volt a térség konferenciáin, de csak mint a Szovjetunió érdekeinek szószólója, s ENSZ tagsága is egyel több szavazatot jelentett a Szovjetunió javaslatai mellett.

1984 - 1992

Az 1970-es évek második felétől fokozatosan átalakuló nemzetközi környezet ellenére nem volt tapasztalható jelentős változás az 1960-as években kialakult mongol külpolitikai függésben. A mongol pártfőtitkár s a külügyminiszter a megfelelő gyakorisággal látogattak a szovjet fővárosba, a mongol sajtó a szokásos frázisokat ismételte a két ország szétszakíthatatlan barátságáról és a kölcsönös segítségnyújtás szükségességéről. Hasonló eseménytelenség jellemezte az ázsiai ország külpolitikáját a közvetlen szomszédokkal és szocialista országokkal is. A mongol külügyminisztérium szükséges esetén rendszeresen tiltakozott *„az imperialista katonai expanzió ellen, amely aláássa a Szovjetunió, illetve más békeszerető népek által megteremtett világbékét”*.

A déli szomszédal való kapcsolatokban sem történt jelentős változás: az 1980-as évekre jellemző lassú közeledést – a szovjet fél tartotta ellenőrzése alatt – mindig a mongol sajtó éles kritikai kirohanásai szakították félbe, hogy utána ismét egy minimális normalizálás legyen a cél.

¹⁵ Az 1969-es szovjet–kínai határincidensről: március 2 - 15 között sorozatos fegyveres konfliktus volt a két ország határán. A kérdéses terület Mandzsúriában, a szovjet határ kínai oldalán észak-déli irányban folyó Usszuri-folyó és a Damanszki-sziget területe volt. Júniusban megkezdődtek a tárgyalások a terület hovatartozásáról, de hamarosan félbeszakadtak. Augusztus 13-án újabb határincidensre került sor, ekkor a kínai-szovjet határ kazah szakaszán. Ezeknek a konfliktusoknak a megoldatlansága egy esetleges szovjet–kínai háború veszélyét hordozták magukban, ezért volt szükség a szovjet csapatoknak a mongóliai felvonulási területre.

Kína továbbra is követelte a szovjet csapatok kivonását, amit a Szovjetunió elutasított, hiszen azok egy harmadik országgal kapcsolatos ügyek, így a Kínával kötendő kétoldalú megállapodásnak nem lehettek feltételei. Ebbe a nyugodt és eseménytelen légkörbe robbant be Gorbacsov új Ázsia-politikájának kereteit megrajzoló vlagyivosztoki beszéd, amely azonnal felrázta a mongol (és természetesen más nemzetek) politikai elitjét, új utak keresésére sarkallva a külpolitikát.

A kínai-mongol kapcsolatok

1986-ban a fenti bejelentés hatására több jelentős külpolitikai esemény is történt. A legfontosabb talán a körülbelül húsz évvel azelőtt megromlott kínai-mongol kapcsolatok javulása volt, amelyben egyáltalán nem, vagy csak kis mértékű javulás volt várható.

A két ország kapcsolata 1982-ig, egészen Brezsnyev „történelmi” taskenti beszédéig változatlan volt, akkor a főtitkár kijelentette: rendezni kívánja kapcsolatait Kínával. Peking három követelése közül az egyik a Mongóliában állomásozó csapatok kivonása volt. Cedenbál, akkori mongol vezető kategorikusan elutasította ezt, s a szovjet-kínai enyhülés első jelére elkezdte a Mongóliában élő kínaiak tömeges kiutasítását, mongolelles és anti-szociális magatartással vádolva őket. Sikertől elárulva, hogy újabb szovjet tankhadosztály érkezzen az országba. Mivel a szovjet fél figyelmét ekkor az Egyesült Államokkal való kapcsolat kötötte le, igazi változás nem történt kínai-szovjet viszonyban.

A kínai lakosok elleni mongol atrocitások folytatódtak a következő évben is, amikor márciusban közel kétezer ulánbátori lakost toloncoltak vissza Kínába „parazita” életmód miatt, s ez a Mongóliában élő kínaiak egynegyedét jelentette. A kapcsolatok lassú javulása 1984-ben kezdődött, amikor Cedenbált, a közel negyven évig a párt- és államvezetés élén álló vezetőt, a kínai nemzetiségű mongol lakosok elleni támadások szorgalmazóját leváltották, s helyére a rugalmasabb Batmönx került, aki beszüntette a támadásokat, de a Kínával szembeni bizalmatlanság az ő politikájában is megfigyelhető.

Az új mongol vezető 1984. október 25-én Moszkvába látogatott, és megbeszéléseket folytatott a szovjet vezetőkkel. A tiszteletére adott vacsorán a szovjet főtitkár hangsúlyozta: „mindig nyitva kell tartani az ajtót a Kínával való konstruktív tárgyalások előtt”. Ettől kezdve a mongol-kínai kapcsolatok fokozatosan javultak. Még ugyanabban a hónapban a mongol külügyminiszter első helyettese, D. Yondon, egy határegyezmény aláírására Pekingbe utazott, s hosszú idő óta ez a látogatás volt a legmagasabb szintű vizit Kínába.

A kapcsolatok hektikus változására jellemző, hogy még abban a hónapban az *Ünen* (mongol pártlap) egyik cikkében kijelentette: „egyik állam sem érezheti magát biztonságban, amelyik Kínával határos”. Az ENSZ őszi ülészakán a mongol külügyminiszter, M. Dügersüren, élesen kritizálta a Vietnám belügyeibe történt kínai katonai beavatkozást.

1985-ben a két ország gazdasági kapcsolatai bár javultak, a Kína-ellenes kirohanások az előző évekhez hasonlóan a mongol sajtóban folytatódtak. Többek között azért támadták a kínai vezetést, mert az „összejátszik az imperialista hatalmakkal és szovjetellenes tevékenységet folytatnak a harmadik világban”. Kedvenc célpontjuk volt az amerikai-kínai együttműködés, az iszlám országok (Pakisztán) atomprogramjának kínai támogatása, illetve az, hogy Kína „a folyamatosan növekvő japán militarizmus kiszolgálója és fegyverhordójává vált, gyengítve a békéért tett szovjet erőfeszítéseket” (1985. február 25; április 15, 22. etc.). A támadások elsősorban a Szovjetunió elleni kínai fellépést hangsúlyozták, így próbálva megakadályozni a két ország közötti tárgyalások fő kínai követelésének teljesítését: a Mongóliában állomásozó szovjet csapatok kivonását. A kapcsolatok hirtelen javulását eredményezte a Gorbacsov nevéhez kapcsolódó új külpolitika megjelenése. 1986-ban Gorbacsov, azért, hogy a feszültséget megszüntesse a kínai-szovjet határon, hallgatólagosan elismerte

Kína ázsiai meghatározó szerepét. A pártfőtitkár 1986 júliusi vlagyivosztoki beszédében bejelentette a hármas akadály utolsó pontjának teljesülését, a szovjet csapatok Mongóliából való részleges kivonását. A szovjet külügyminiszter, Sevarnadze, 1986 januárjában Mongóliába látogatott. Beszédében elmondta, „*hogy a Kínával való kapcsolatok erőltetése már a múlté, de a normalizálás és a kapcsolatok javítása nem fenyegeti egyetlen harmadik ország kilátásait sem*”. Egy héttel Sevarnadze látogatása előtt, T. Namsrai, a szovjet-mongol barátság és együttműködési szerződés megkötésének negyvenedik évfordulóján elmondott beszédében kiemelte a szovjet katonai jelenlét fontosságát Mongóliában, „*mivel biztosítja Mongólia szuverenitását és területi integritását a külső betolakodók ellen*”.¹⁶

A szovjet külügyminiszter látogatása után Mongólia néhány tétova lépést tett arra, hogy javítsa kapcsolatait déli szomszédjával. Ennek része volt, hogy a Kínát bíráló sajtó elnémult. 1986 áprilisában Mongólia aláírt Kínával egy hosszú távú kereskedelmi szerződést. Később Hu Jao-pang, a Kínai Kommunista Párt akkori főtitkára Erlin-be, a kínai-mongol határra utazott, s azt az északi szomszéd felé nyitott városnak nyilvánította, serkentve ezzel a kereskedelmet a két ország között. Augusztusban a kínai külügyminiszter-helyettes (Liu Shuqing) a mongol fővárosba látogatott, s egy konzuli együttműködés tervezetéről tárgyaltak. Az 1960-as évek óta ez volt a legmagasabb kínai küldöttség, amely Mongóliába érkezett. A kínai külügyminiszter látogatása után tartották 20 év óta az első vasúti konferenciát, amely szintén a két ország közeledését jelezte. Szeptemberben ismét kínai küldöttség látogatott a mongol fővárosba, és egy újabb hátármenti kereskedelmi szerződést írtak alá. A két ország megállapodott abban is, hogy a két főváros között felújítják a légi közlekedést.

A kapcsolatok javulása főleg szovjet nyomásra történt, de fontos szerepet játszott az 1984-es mongol vezetéváltás is. A mongol sajtó hangnemet váltott, s eltűntek a Kínáellenes éles kirohanások, helyette enyhébb kritikával próbálták meg lassítani a kínai-szovjet kapcsolatok javulását. 1987-ben további javulás figyelhető meg Kína és Mongólia között: márciusban és augusztusban újabb kereskedelmi egyezményeket írtak alá, 2,43 millió dollár emelve a határkereskedelem forgalmát (1985-ben ez 412.000 dollár volt). 1987. június 6-án a felmerülő problémák kezelésére hozzákezdtek egy részletes határszabályzat kidolgozásához. Húsz év után felújították a kínai-mongol tudományos-technikai együttműködést, amely főleg az állattartásra, az építőanyag - és az energiaiparra terjedt ki.¹⁷ A legfontosabb esemény mégis a június 18-25 közötti kínai parlamenti küldöttség Ulánbátorba tett látogatása volt, amely helyreállította a kapcsolatot a két ország parlamentjei között. A küldöttséget Peng Chong, a kínai parlament alelnöke vezette, mongol részről pedig Altangerel, a mongol parlament alelnöke fogadta. Peng találkozott *Batmönx*-el is, aki kijelentette: Mongólia célja a jószomszédi kapcsolatok visszaállítása. A látogatása során a kínai delegáció vezetője felvetette a két ország közti kapcsolatok fejlesztésének a lehetőségét, de tapintatosan kerülte a korábban ennek akadályát jelentő szovjet csapatkivonás követelését.

1988 szeptemberében J. Očir személyében új mongol nagykövetet neveztek ki Kínába, ahová a mongol parlament elnökének, L. Rinčin-nek a vezetésével parlamenti küldöttség utazott, a kínai küldöttek előző évi látogatását viszonzva. 1989 áprilisának végén C. Gombosüren, mongol külügyminiszter, hivatalos látogatásra Kínába érkezett, ahol kollégájával, Csien Csi-csen-nel három megállapodást írtak alá. Döntést hoztak egy kormányok közötti bizottság felállításáról, amelynek feladata a gazdasági, kereskedelmi és technikai együttműködés irányítása. Határátlépést szabályozó döntést hoztak, amely alapján üzleti utazás esetén határátkelési engedély használata elegendő, ugyanakkor megegyeztek a Xöx-xot-i konzulátus újra megnyitásáról.

¹⁶ *Ünen*, 1986. január 15.

¹⁷ SANDERS, A.: *Mongolia Improves Relations with China*, Far Eastern Economic Review 1987. július 9. 24-25.

Júliusban Zsu Liang, a Kínai Kommunista Párt Külkapcsolatok Osztályának vezetője irányításával kínai delegáció érkezett Ulánbátorba. Zsu Liang, mongol kollégájával, L. Rinčin-nel folytatott tárgyalások eredményeként egy megállapodást írt alá, amely visszaállította és mindenre kiterjedően rendezte a két ország kapcsolatait, ugyanakkor hivatalosan meghívta Batmönx-öt Pekingbe. Ugyanebben az évben Csien Csi-csen a látogatást viszonozva szeptemberben Mongóliába utazott. A két fél közös jogi megállapodást írt alá a civil és büntelmi esetekben való együttműködésről. Mongólia újra csatlakozott a Hetvenhetek Csoportjához, és felvette a kapcsolatot az Európai Közösséggel, mindemellett fejlesztette az együttműködést az ENSZ-szel is.

Az Egyesült Államok és Mongólia kapcsolata

Az 1980-as évek második felének nagy külpolitikai szenzációja az Egyesült Államok és Mongólia kapcsolatainak normalizálása volt. Már a hetvenes években is történt erőfeszítés a kapcsolatok javítására, ezeket azonban Mongólia vonakodva fogadta.

Az USA 1973-ban próbálta meg újra fölvenni a diplomáciai kapcsolatot Mongóliával, s ekkor a két ország hivatalosan megkezdte a tárgyalásokat. Az USA részéről két akadály merült föl: az egyik a kínai lobb (kínai nacionalisták) területi követelése Mongóliával szemben, a másik pedig a mongol külpolitika teljes függése a szovjet politikától. A kínai nacionalisták követelése háttérbe szorult Nixon, a népi Kínába tett 1972-es látogatását követően, így a kapcsolatok útjában csak a szovjet politikát kiszolgáló mongol külpolitika állt. Természetesen Mongólia számára is a szélesebb nemzetközi elismerés szempontjából fontos lett volna a világ másik szuperhatalmával létesített diplomáciai kapcsolat, az északi testvér azonban ellenezte ezt, mivel az 1960-as évekre a kínai-szovjet viszony rosszabbodott, eyebek között a rendszeressé váló határkonfliktusok miatt.

A szovjet katonai alakulatok részleges kivonásának 1986-os bejelentése nagy lökést adott az amerikai-mongol kapcsolatok rendezéséhez. Mongólia alig két héttel a vlagyivosztoki bejelentés után képviselői révén New Yorkban titokban felvette a kapcsolatot az amerikai diplomáttal. A mongolok által kezdeményezett találkozók során Vernon Walters, az USA állandó ENSZ képviselője több ízben is tárgyalt J. Nyambuu mongol kollégájával. Ezek során arról egyeztek meg, hogy csökkentik azon előfeltételek számát, amelyek tizenhárom évvel korábban megghiúsították a tárgyalásokat. A tárgyalások egyrészt hozzájárultak Mongólia jobb nemzetközi megítéléséhez, másrészt egy új nagyhatalom megjelenését is eredményezték az ázsiai térségben. Mongol remények szerint az USA képes lenne ellensúlyozni a Szovjetunió csökkenő szerepét a térségben, így az amerikai jelenlét a szovjet-kínai megbékélés miatt megnőtt mongol félelem enyhítésére is szolgált. Az Amerikai Egyesült Államokkal fenntartott kapcsolatok javulásától Mongólia némi gazdasági és kereskedelmi előnyt is remélt. A két ország közti diplomáciai kapcsolat felvételének dokumentumát 1987. január 27-én ünnepélyes keretek között Washingtonban írták alá. A megállapodással az USA lett a százegyedik ország, amely diplomáciai kapcsolatot létesített Mongóliával. Az év során számos küldöttség érkezett a mongol fővárosban – többek között augusztusban A. Cranston szenátor, 1962 óta a legmagasabb rangú amerikai diplomata –, hogy tárgyalásokat folytassanak a nagykövetség megnyitásáról, a nagykövetseseréről és a kulturális, gazdasági és oktatási kapcsolatok létesítéséről. Szeptemberben az ENSZ soros ülését követően a mongol külügyminiszter és G. Shultz amerikai államtitkár találkozott egymással. Októberben a Mongol Állami Népdal és Néptáncok utazott az USA-ba, ahol egy hónapon keresztül tartottak nagyszerű előadásokat. Az amerikai-mongol kapcsolatok javulásában nagy szerepet játszott az, hogy Moszkva is „megfelelőnek és kívánatosnak” tartotta a két ország közötti kapcsolatokat.

A szovjet-mongol kapcsolatok

Gorbacsov vlagyivosztoki beszédének első konkrét eredménye egy gépesített szovjet hadosztály 1987-es kivonása volt Mongólia területéről. Ez az országban tartózkodó kb. hatvan ezer szovjet katonára 25%-át jelentette. Nehéz megállapítani, vajon mennyi egyeztetés előzte meg a csapatkivonást, és azt is, hogy milyen volt a mongol hozzáállás a csapatkivonás bejelentéséhez. Az azonban nyilvánvaló, hogy a bejelentés komoly zavart okozott a mongol vezetésen belül. A tervezett haderőcsökkentésről hivatalosan először 1986 szeptemberében reagáltak Harrarében, az elnemi kötelezett országok értekezletén. *Dügersüren* annyit jegyzett meg, hogy „*a szovjet fél csupán csökkenteni kívánja csapatainak számát az országukban, nem pedig kivonni onnan*”. Az események kiváltotta sokkból magához térni látszó mongol kormány 1987. január 15-én már bejelentette, hogy a csapatkivonás a mongol fél kérésére történt. A hivatalos közlemény egyben óvatosan figyelmeztette a Szovjetuniót, hogy a szovjet és a mongol fegyveres erők közötti együttműködés mindig megbízható garanciája volt és lesz Mongólia függetlenségének, szuverenitásának. Kinyilvánította azt is, hogy az ország ragaszkodik a két nép és a kormányok között létező Barátsági-, Együttműködési- és Kölcsönös Segítségnyújtási szerződéshez.¹⁸ A bejelentést követően, január 29 és február 2 között a mongol külügyminiszter Moszkvába látogatott, ahol a csapatkivonás részleteiről, hatásáról és esetleges nemzetközi következményeiről egyeztettek.

A szovjet csapatok második lépcsőjének kivonása 1989 májusban kezdődött meg. Az 51-es tank hadosztály – 850 tank és 8.000 ember – elhagyta az ulaan orxon-i támaszpontot, a szovjet léghárító rakéta egységek pedig a közép-mongóliai Čoir támaszponttól távoztak az országból. Yondon tábornok március elején bejelentette: a mongol hadsereg létszámát felére csökkentik, csak két gépesített lövész hadosztályt és kb. tizenkétezer katonát tartanak meg. Hozzátette, hogy a védelmi költségeket 11%-kal kívánják csökkenteni 1990-ben. Mongólia minimális létszámú, alacsony költségvetésű hadsereget kíván létre hozni, amely magasan képzett szakemberei révén biztosít megbízható védelmet az országnak.¹⁹

1990-ben a mongol vezetők figyelmének középpontjában továbbra is a két szomszéd, Kínával és a Szovjetunióval való kapcsolatok ápolása állt. P. Očirbat májusban látogatást tett Kínában, s ez évben számos delegációt is cserélt a két ország. A kapcsolatok élénkülésének hatására Mongólia újra megnyithatta a Xöx - xot-i konzulátusát, azonban a barátság és egyetértés meleg szavai ellenére megfigyelhető, hogy Kína óvatosabban viszonyult Mongóliához, elsősorban a politikai rendszerváltás áterjedésétől tartva.

A P. Očirbat május közepén találkozott Gorbacsov-val Moszkvában, ahol a kapcsolatok szorosabbra fűzését, egyenlő gazdasági kapcsolatok létesítését határozták el. A megbeszélésen Očirbat bejelentette: amint az utolsó szovjet katonai egység is elhagyja az országot, Mongólia csatlakozni fog az elnemi kötelezett országok mozgalmához.

A nyugattal való kapcsolatok ebben az évben is tovább javultak. Augusztusban Mongóliába látogatott J. Baker, az USA államtitkára és kétoldalú befektetési szerződést írt alá. Ez volt az első ilyen szintű látogatás 1944 óta, amikor Wallace alelnök ellátogatott az országba. Delegáció érkezett Japánból, Nagy-Britanniából, Franciaországból és más nyugati országokkal is.

A következő évben a mongol diplomácia törekvésének középpontjában a rendszerváltásban összeomlott gazdaság megmentéséhez külföldi segélyek és támogatások megszerzése állt. Januárban Očirbat Washingtonba utazott, ahol kereskedelmi, tudományos és technológiai egyezményt írt alá. Augusztusban a japán miniszterelnök, Kajfu Ulánbátorba látogatott

¹⁸ *Ünen*, 1987. január 16.

¹⁹ *Pravda*, 1989. április 18. 2.

és 15 millió dollár gyorssegélyt s további 180 millió dollár kölcsönt ajánlott az ország megsegítésére. Ebben az évben a szovjet-mongol kapcsolatok hanyatlanak, melynek oka a Vörös Hadsereg kivonulásával megszűnő gazdasági segélyek s a mongol államadóság. Nyugtalanságra adott okot az első szovjet puccs is. Ezzel szemben a kínai kapcsolatok stabilnak mutatkoztak. Augusztusban az elnök, Jang Szankun Ulánbátorba látogatott, júniusban Byambasüren találkozott Li Penggel, és aláírtak egy egyezményt arról, hogy Mongólia használhatja a tiencsini kínai kikötőt. Ez lehetővé tette Mongólia számára hogy kikerülje a Szovjetuniót, és a megromlott kapcsolatok eredményeként megemelkedett vámokat.

1992 első felében a mongol külpolitika nagy aktivitást mutatott. Byambasüren februárban és március elején nyugat-európai körutat tett, majd májusban hivatalos látogatást tett Pekingben, s utána Tokióba utazott. Júniusban Luxemburgban kereskedelmi és gazdasági együttműködési szerződést írt alá az Európai Közösséggel. Augusztusban nagykövetet küldtek az EK-ba. Byambasüren sikeres látogatást tett Kínában májusban, ahol négy gazdasági egyezményt írtak alá. (pl. a mongol vágóállatért Kína olajjal fizetett, illetve újabb 30 millió júnnal toldották meg a korábban nyújtott 50 millió júanos kölcsönt.) Kétoldalú egyezményben állapodtak meg arról, hogy újabb határátelőköt nyitnak a határmenti kereskedelem serkentésére. Februárban Byambasüren munkalátogatáson vett részt Moszkvában, ahol elsősorban a mongol-szovjet csúcs előkészítését hajtották végre. Áprilisban új szovjet nagykövetet akkreditáltak Mongóliába, majd májusban a szomszédos Szibériába látogató Jelcinnel kétoldalú államközi szerződést írtak alá. Szeptember 15-én kivonták az utolsó szovjet katonát is Mongóliából.

Összegzőképpen megállapíthatjuk, hogy a Szovjetuniótól való elszakadás időszakában igen nehéz feladat várt a mongol külpolitika irányítóira, nem csak a kínai befolyás erősödése, hanem a szovjet gazdasági segélyek elmaradása miatt is. Ez utóbbi célja a nagyon gyenge mongol gazdaság életben tartása volt, elmaradásuk ezért igen nehéz helyzetet teremtett az országban. A mongol diplomácia azonban érett volt a feladatok megoldására, s a kínai befolyás erősödését a térségbe régóta kívánczó USA, illetve az Ázsiában nyersanyagot kereső Japán beemelésével semlegesíteni tudta. Emellett a Nagy-Britanniával és Dél-Koreával létesített gazdasági és magas szintű diplomáciai kapcsolatok is hozzájárultak ahhoz, hogy Mongólia nem szigetelődött el. A szovjet gazdasági segélyek elmaradása csak rövid ideig okozott fennakadást, mivel az aktív diplomácia gyorsan helyettesíteni tudta a térségben érdekelt hatalmak segélyeivel, és az időben megkezdett gazdaság-átalakítás is megtette a hatását.

Az tény, hogy az egykori Nagy-Mongólia létrehozása nem volt realitás, de egy-két szélsőséges elemet leszámítva nem is volt ilyen törekvés az 1990-es évek Mongóliájában. A diplomácia egyetlen célja a jó kapcsolatok ápolása volt a szomszédos mongol lakta területekkel. Ügyes és rugalmas diplomáciával Mongóliának sikerült elkerülnie a kis országokat fenyegető veszélyt, s egyik szomszédos nagyhatalom sem tudta bekebelezni. Mongóliának így sikerült megtartania nemzeti szuverenitását, és a nemzetközi súlyának megfelelő helyet foglalt el a térségben.

Bibliográfia

Mongólin történelmi baiguulal uls történelmi setgelgeenii xöggijl, xoyerdugaar boti. Redaktor: A. OCIR, D. CULUUNJAW, ŠUXewleliin Erdem kompani, Ulaanbaatar 1995.

X. DAŠCEWEG: *MUAN-in tüüxen temdeglel (1989-1996)*, Ulaanbaatar 1998.

P. OCIRBAT: *Aldaj boloxgüii agšin*, Ulaanbaatar 1997.

P. OCIRBAT: *Tengeriin Cag*, Ulaanbaatar 1996.

B. BAABAR: *büü mart! (Martwai sönönö), Ardciisan Socialist Xödölgöönii Xewlel*, Ulaanbaatar 1990.

- Bügd Nairamdax Mongol Ard Ulsin gadaad xarilcaani barimt bicgüüdiin emxtgel*, 8 boti, (1984-85) Ülsin Xewleleiin Gajar 1988.
- Bügd Nairamdax Mongol Ard Ulsin gadaad xarilcaani barimt bicgüüdiin emxtgel*, 9. boti, (1985-86) Ülsin Xewleleiin Gajar 1989.
- Nen šine tүүxiin towc medegdxүүin*, 5.xewlel, Ulaanbaatar 1992.
- Xoridugaar juunii mongol*, M. Sandorj, SUX-iin Erdem kompani 1995.
- PUNCAGNOROV: *Mongolin avtonomit үijnin tüh*, UB. 1956.
- V. Bordukov: *Huucsin ba sine Mongold*, Ulaanbaatar 1987.
- B. SIRENDEV (szerk.): *Bugd Nairamdax Mongol Ard Ülsiin tүүix*, II-III. Ulaanbaatar 1969.
- Mongol Ardiin Xuwisgalt Namiin towc tүүix*, Ulaanbaatar 1985.
- Mongol Ardiin Xuwisgalt Namiin töv xoroonii X. bügd hural*, Ulaanbaatar 1985.
- Bugd Nairamdax Mongol Ard Ülsin gadaad xarilcaanii barimt bicүүüdiin emxtgel, VIII. (1984-85)* Ulaanbaatar 1988.
- S. MURPHY: *Soviet Mongolia*, Berkley 1966.
- R. A. RUPEN: *Mongols of the twentieth century*, Bloomington 1964.
- C. R. BAWDEN: *The Modern history of Mongolia*, New York 1989.
- HALMOSY Dénes: *Nemzetközi szerződések 1945-82*, Közgazdasági és jogi könyvkiadó, Gondolat, Budapest 1985.
- HELLER, M.- NYEKRICHS, A.: *A Szovjetunió története II*. Osiris-2000. Budapest 1996.
- POLONYI Péter: *Kína története*, Maecenas, Budapest 1994.
- W. R. HEATON: *Mongolia in 1990*, Asian Survey vol. XXXI. N° 1. jan. 1991.
- W. R. HEATON: *Mongolia in 1991*, Asian Survey vol. XXXII. N° 1. jan. 1992.
- TC. BATBAYAR: *Mongolia in 1992*, Asian Survey vol. XXXIII. N° 1. jan. 1993.

Globalisation and its consequences in Israel

1. Introduction

In order to examine and conduct an in-depth analysis regarding the internal problems Israel is facing today in the era of globalisation one should identify the process of globalisation and its main characteristics. In the last decade mainly after the end of the Cold War, the world has become a global village, though under the aegis of one superpower, the United States of America. The international arena both on the political as well as the economic levels is influenced and conducted by the USA, thus the process of globalisation has become a synonym of *Americanisation*.

The main features of globalisation affecting most of the countries of the world could be summarized in a few points namely: North and South relations, i.e. between the poor and the rich, trade liberalisation and globalisation, demographic problems, environmental problems, ethnic conflicts and global threat of terrorism, especially since 11th of September, 2001.

In the following case study we would follow the above-mentioned characteristics and would try to analyse their mere consequences on the Israeli society. It is worthwhile to mention that these features are the most common and well-known problems faced by most of the countries, but they definitely do not represent all the influences of globalisation.

2. North and South relations in the Israeli society

According to various studies conducted in Israel about poverty and income ratio during the last years the number of people living in poverty had significantly increased and obviously enough the rate of economic growth has decreased and slowed down. In this chapter we would examine the main reasons for these phenomena and point out the ways the governments of Israel are trying to cope with these problems. In order to determine the poverty line it is important to differentiate between relative and absolute poverty, as in Israel as in many other western countries, poverty is determined by a relative index, i.e., poverty line is half of the income of an average family.

According to a study prepared in Israel, during the 1980's only 28% of the families lived under the poverty line, while in 1997 it increased to 34%. This was a result of a decrease in the real wages of the poor (though their purchase ability also increased) and an increase in the real wages of the rich, thus this process brought inequality into the Israeli society. According to data of the Central Bureau of Statistics in the period of 1967-1998, there was a positive relation between the average living standard and the average wages, especially in those families who were graded into the lowest income quintet, as well as between the poor and the growth of the average living standard.¹

As for the economic growth, Israel has reached such a peak between 1950-1972 that it could have competed with the living standard of the USA in the 1990's, if it would have lasted long enough. Yet, since 1973 the rate of economic growth has been constantly changing (in the period of 1950-1972 growth rate was 5.6% while in 1973-2000 growth rate decreased to 1.6%).²

¹ Dan Ben DAVID, *Poverty, Growth and Education in Israel*, Tel Aviv University, Haaretz Newspaper, March 23, 2001.

² op.cit.

The real change upwards occurred during the 90's while in this period the amount of GDP increased by 100 billion USD and by 2000 economic growth reached a rate of 6%, i.e. GDP per capita was \$ 17, 500 and inflation rate 0%. These high growth rates were as a result of two developments: on the one hand the absorption of the Russian immigrants into the Israeli market that contributed to the emergence of the high-tech sector, and on the other hand the peace process. The main growth occurred during 1994-1996 (it was mainly consumption led), while during 1997-1998 the recession resulted from a decrease in the number of immigrants, leading to a decline in consumption of durable goods and investments in residential complexes. The slowdown in world trade and in world economic growth adversely affected the Israeli economy, yet it did not cause a financial crisis in Israel because of its macroeconomic stability.³

During 1999 there was a sharp growth and recovery, which could be attributed to the renewal of the peace process, the acceleration in world growth, which finally resulted in the rapid and sharp changes in 2000, while growth was due to a healthier structure, i.e. being export led and not consumption led as in the earliest years. During the last quarter of 2000 due to the slowdown in the US economy, the fall of NASDAQ as well as changes in the geo-political situation in Israel following the outbreak of the second *intifada* the economic climate had undergone a major change and affected mainly three sectors: tourism, constructions and agriculture, and in a way the high-tech sector, which is closely connected to the US economy.

Tourism was the first to be affected from the geo-political situation as a result of a decrease in the number of incoming and domestic tourism, followed by the construction sector, which comprised of about 30% Palestinians and then the agriculture sector, with a 12% Palestinian labour force. Following the collapse of these sectors, the banking sector as well as other businesses related to these sectors have also undergone a fallback, which caused a lot of small and medium enterprises to close down and to fire their employees. The bankruptcy of these businesses has mainly affected the middle class that was the main purchasing power in Israeli. Therefore the consumption has also decreased and economic growth gradually became negative in the last three years.

One of the major outcomes of the geo-political situation was the immense increase in the rate of unemployment, which by July 2003 reached 12%, mainly due to series of setbacks and budgetary problems in the public as well as in the private sector. As the number of unemployed people increased, the amount of welfare benefits has also increased, thus burdening those who still active in the economy with additional taxes.

Accordingly, the governments of Israel have been trying to cope with two main problems, namely poverty and lack of economic growth. For example via progressive taxation the government is trying to reduce poverty and to enhance equality. By granting social benefits to the needy of the Israeli society the number of families living under the poverty line has declined and comprise only 17% of the total population. Yet, during the last three years the number of these families increased by 43,000, while those who have a steady income remained, hence the economic burden increased even more. The government is not able to cope with the poverty problem and with the stagnating macroeconomics.⁴

In August 2000 the government launched a purchase tax reform (mainly for home entertainment electronic equipment, various electronic appliances, cosmetics and raw materials) to enhance social justice and equality by reducing the tax burden by 0.25%. Yet,

³ Israeli Ministry of Finance, International Division, *The Israeli economy at a glance*, 2001

⁴ Lately the government decided to cut the welfare benefits by 30% in income supplements and by 20-25% in child allowance, Dan Ben DAVID, op.cit.

as a result of the high expenses caused by the Palestinian uprising and the security situation, the government had to impose other taxations, including the increase of VAT by 1% (18%).

According to some analysts one of the reasons for poverty growth in Israel is connected to the level of studies attained by the majority of the population. The fact that less people are getting high education may sound quite paradox as Israel is a leader in high education and invests the largest percentage from its GDP for these purposes.

According to the United Nation's Human Development Report conducted in 2003, public expenditure for education in the period of 1998-2000 reached 7.3%, and research and development expenditures reached 3.6 % between 1996-2000.⁵

Though during the 60's Israeli students won the first place in mathematics in the 90's they have been lagging behind third world countries. This is an important data, as in today's scientific world the highest incomes derive from the knowledge of mathematics and other sciences. Accordingly the Israeli society has to deal with acute problems in the near future, as the upcoming generation is not *ready* for the labour market.⁶

There is also a difference in the living standard between various areas in Israel. Tel Aviv and its satellite cities are the centre of the economic activity, while the south and the north of Israel are considered as developing areas (these areas include the Negev Desert area as well as the Galilee and the Golan Heights, which are in the north of Israel). Throughout the years the governments of Israel have been issuing development projects and have introduced social and economic benefits for the population of these areas, yet the rate of unemployment and the standard of living compared to those in Tel Aviv and the central area are still lagging far behind.

In summary during the last three years Israel is becoming less egalitarian and more unequal than most of the western countries. Poverty is growing enormously and unemployment rate is rising above the expected figures. The psychological state of mind of the Israeli society could be described as unmotivated and disillusioned therefore there is a tendency among the educated and skilled people to leave the country. This process causes a *brain withdrawal* out of Israel, which increases the number of people living in poverty and consequently economic growth continues to stagnate.

3. Israel and economic liberalisation

Historically the Israeli economy was an agrarian three-sector economy, including the public sector, the Histadruth (General Federation of Hebrew Workers) and the private sector. While established in 1948 Israel's economy was based on an essentially agrarian system that has transformed into a modern technologically advanced economy, which today is well integrated into global markets.

Israel has been active in the world markets since the 1960's but the real changes occurred during the 1980's, while a process of macro-economic and structural reforms began, including the disengagement of the government in the economy and deregulation across all sector. This process was accelerated in the 1990's, while Israel experienced high levels of economic growth due to a foreign policy designed to integrate the country into world markets by signing bilateral and multilateral trade and economic agreements.⁷

During the last decade the flow of foreign direct investments (FDI) played a significant role in the development of the Israeli economy, especially in the high-tech, financial and

⁵ United Nations, *Human Development Reports*, 2003, <http://www.undp.org>

⁶ Dan Ben DAVID, op.cit.

⁷ OECD Investment Policy Reviews, *Israel Overview*, 2002, <http://www.oecd.org>

telecommunication sectors. The annual average economic growth (GDP) of 5% was due to the fact that trade accounted for 80% of the GDP and the incomes of the advanced high-tech sector were very high combined with the financing of a well-developed capital market. By 2000 foreign investment inflows reached the amount of US\$9 billion, accounting for 9% of GDP, while portfolio investments accounted for 53.2% of the total foreign inflows and FDI reached a record level of US\$4.4 billion. Due to Israel's developed capital markets, free from almost all exchange controls since 1998, enabled investment through the Tel Aviv stock exchange. Up till today, the USA remains Israel's principal investing country though there has been a tendency among European countries in recent years to invest as well. The governments of Israel have been engaged in creating an open and modern business environment mainly by adopting laws regarding intellectual property, competition and money laundering as well as incentives that would encourage foreign investment such as grants, tax reductions, infrastructure support or tax holiday.⁸

Yet, there are still some protective measures taken by the government, which are based on national security considerations or on domestic sectoral considerations. According to experts from WTO, Israel should continue with further reforms, like the simplification of the customs system, the abolishment of non-tariff-barriers, including Kosher law and other quantitative restrictions on agricultural and food items. The main reason behind these demands is the protective foreign trade policy conducted by Israel at the beginning of the 1990's towards imports from the Far East that were considered as extremely dangerous to the domestic industry. Other issues as considered problematic included the lack of implementing free-competition law, the protection of intellectual property rights, money laundering as well as protective measures taken in the services sector⁹.

Despite the above-mentioned problematic issues, Israel is party to several international agreements that commit the economy to open trade in goods and services and open capital accounts. Since the end of the 1960's Israel has entered a lot of free trade agreements, among the first was the FTA signed with the EC in 1975, later with the EFTA countries, and then in the 1990's with NAFTA and other Central-Eastern European countries. With non-WTO members Israel signed an MFN agreements. Israel also signed at least 35 agreements for the promotion and Protection of Investment and for the Avoidance of Double Taxation. This foreign trade policy ensures free trade as a means of increasing competition within the Israeli market, improving resource allocation and augmenting local industries' efficiency¹⁰.

Another major measure taken by the governments of Israel since the mid-1980's was the commencement of the privatisation process, which has been slow and sporadic till 2002, when the government decided to accelerate the process including the possibility of the banking sector via international capital markets. The 1985 Stabilisation Program aimed among others at transferring Israel into a market-based economy, including privatisation of state-owned companies such as Bezeq, Israel's telecommunications company, Israel Electric, Israel's Refineries, the Aeronautical Industry and the Israeli Airlines Company - El-Al, as well as Zim Shipping. Due to technological developments the vigorous competition in the international marketplace faced by most Israeli companies in 2003 the government decided to issue tenders for the purchase of shares of El-Al, Bezeq and Bank Leumi. Other state or government owned companies would go through privatisation during 2004 in order to abolish monopolies that are usually a barrier to free-competition. Yet, the

⁸ op.cit.

⁹ World Trade Organisation, Trade Policy Reviews: *Israel*, September 1999, <http://www.wto.org>

¹⁰ Israeli Ministry of Finance, op.cit.

privatisation of these state-owned companies will lead to a private monopoly especially in a market which is characterized by monopolistic competition, leaving limited means of control to the state to verify that society's welfare is not being undermined.¹¹

In summary the macroeconomic reforms introduced by the government were as a result of changes that occurred in the international markets, mainly due to the need to become more efficient and effective in a competitive world economy.

4. Demographic problems in Israel

Israel today is trying to cope with enormous demographic problems, as many other countries of the world, though in this case the mere existence of the country is dependent on demographical factors. In order to comprehend this assumption one should examine the rate of birth and death tolls of Israelis, Israeli Arabs as well as those Arabs who live in the West Bank and the Gaza Strip.

According to statistical data, within the territories controlled by Israel today there are five million Jews and four million Arabs, while there are three million Arabs living in the territories annexed to Israel in 1967 (two million in the West Bank and 1 million in the Gaza Strip). More than one million Arabs live within the pre-1967 boundaries of Israel itself, considered as citizens of Israel. According to some prognosis there is an almost certain picture of the near future, i.e., a majority of Arabs between the Jordan River and the Mediterranean Sea. This situation will certainly affect the future relations of Israel with the Palestinians as well as with its own non-Jewish citizens, who are mainly Arabs. The balance of power between the Jewish population and the Arab minority will obviously change both the political and the economic spheres.¹²

There are two main reasons for the growth of the Jewish population in Israel, i.e. the increase in natural birth rate and the large waves of immigration (*aliya*). According to the Israeli Central Bureau of Statistics the Jewish population has increased since 1882 till 2001 from 24 thousand to 5 million. In the period of 1948-1955 the Jewish population increased by almost 1 million due to a huge wave of immigration, which originated mainly from Central-East Europe, North Africa and the Middle East. The second large wave of immigration, which originated from the post-Soviet countries, occurred in the period of 1990-1995, increasing the number of the Jewish population in Israel by more than one million.¹³

It is also worthwhile to compare the settlement tendencies of immigrants who came during the 1950's and those who arrived in the 1990's. The *aliya* from the 1950's (North Africa and the Middle East) was settled according to governmental decisions, mainly in areas which were less developed and needed to be populated, like the Negev Desert and the north of Israel. Contrary to this directed policy, the *aliya* that originated from the ex-Soviet countries mainly settled in the centre of Israel, namely in Bat Yam, Ashdod, Ashqelon, Netanya and only few chose to live in Beer Sheba or Jerusalem.¹⁴

As for the natural birth rate of the Jewish population the most significant increase can be dated to the period of 1972-1982 when the population increased by more than half a million compared to the following period of 1990-95 when there was an increase of only 291 thousand. During the last decade the natural birth rate among the Jewish population

¹¹ op.cit.

¹² Israel Central Bureau of Statistics, *Sources of Population Growth 2002*

¹³ op.cit.

¹⁴ Israel Central Bureau of Statistics, *Immigrants by Year of Immigration and last Continent of Residence 1948-2002*

was only 2.6%, yet the average natural growth rate since 1948 reached 3.9%. Contrary to the Jewish population the natural birth rate in the Arab sector, those including the West Bank and the Gaza Strip, lately have reached an annual rate of 3.5%. It is also important to mention that out of the Arab population the birth rate increase is due to the Muslim population, where the annual growth rate during the last 50 years has been 4.4%.¹⁵

The internal migration in Israel has also been one of the problems the governments of Israel have been trying to cope with for several decades, especially since the 1990's.¹⁶ According to the data gathered in 2002, the highest level of migration is to the Gaza Strip and the Southern district of Israel, while the highest negative migration is from Jerusalem and Tel Aviv. The main reasons for the negative migration from the two main cities of Israel are paradoxical as these are the economic centres of Israel therefore the labour force should be migrating to these cities. Yet, the population has a tendency to settle in rural areas far from the industrialized areas, which are over inhabited and extremely polluted.¹⁷

The issue of population growth and internal migration is definitely an acute problem to be dealt with in the near future, especially if geopolitical changes are to occur, such as the evacuation of the Jewish settlements from the West Bank and the Gaza Strip in case of a foreseeable agreement with the Palestinians. In addition the ability of Israel to absorb large waves of immigration seems today quite impossible due to both its lack of economic competencies as well as the lack of territory for inhibition. Though a lot of Israel's agrarian lands are being used for the construction of new settlements, the geographical capability of Israel still remains very limited. Furthermore, the steady growth of the Arab population would also become a political, economical as well as a social problem for the state of Israel and might even undermine its existence as a democratic Jewish state.

5. Environmental problems in Israel

The main environmental issue Israel is facing today is vital: the lack of water resources in a problematic geopolitical environment. Other issues that the governments of Israel has not been able to solve since the existence of Israel, mainly due to other considerations, such as security problems as well as economic and infrastructure development, include mainly air, water, sea-water and soil pollution as well as the severe environmental consequences of urbanization.

Environmental issues in Israel first appeared on the government's agenda only 25 years ago, yet even today they seem to have very low priority on the national level. In spite the lack of national awareness to the seriousness of ecological problems, several organisations have been established since the mid of the 1970's, such as the *Society for the Protection of Nature in Israel*. This organisation (by lobbying at governmental levels) brought to the establishment of the Israel Nature Reserves Authority.¹⁸

During the 1990's the general awareness of the Israeli public of ecological problems increased, thus the governments have also changed their attitude towards these issues. In 1992 the Israeli government signed significant agreements, i.e. the *Framework Convention of Climate Changes* and the *Convention on Biological Diversity*, in 1997 the *Kyoto*

¹⁵ Israel Central Bureau of Statistics, *Main Sources of Population Growth*, 2002

¹⁶ In order to conduct a research on migration the Central Bureau of statistics divided Israel into several districts: Jerusalem, Tel Aviv, Haifa, North, Central and South Israel, the West Bank and the Gaza Strip, Israel Central Bureau of Statistics, *Internal Migration Balance between Districts – Main Movements*, 2002

¹⁷ Israel Central Bureau of Statistics, *Main Sources of Population Growth, by District*, 2002

¹⁸ Dvora Ben SHAUL, *The Environment in Israel*, 2001, <http://www.us-israel.org>

Protocol and in 2000 the *Cartagena Protocol on Bio-Safety*.¹⁹ As for today according to the data of the Israeli Central Bureau of Statistics from 2000 the government of Israel has spent more than 7 billion NIS (1US\$=4.4 NIS) for various environmental services.²⁰

As mentioned above, the most vital issue today is the lack of water resources and this acute issue is also a significant element in the negotiations between Israel and its closest neighbours like the Palestinians, Jordan, Syria and Lebanon. Practically there are only two water resources in Israel, the biggest being the Tiberius Lake and the others can be found mainly under the soil. During the last few years the Middle East in general and Israel in particular has suffered from lack of rains, which has done a lot of damage to agricultural products and to regular water supply all over the country. In addition, according to the agreement signed between Israel and Jordan in 1994, Israel is committed to transfer Jordan several millions metric cube of water.

Accordingly, the quantity of drinkable water is yearly decreasing, the level of chloride is becoming higher and most of it would be unsuitable for drinking unless filter systems were installed. As of today, Israel has the peak technology of water desalination, i.e. turning seawater into industrial and agricultural water, thus trying to cope with this enormous problem of water shortage.²¹

Pollution is one of the most crucial problems of today's Israel, air as well as sea and soil pollution. The most polluted areas include Tel Aviv and the Dan District, Jerusalem and the costal area of Haifa and its suburbs. For example during the 1980's the level of SO₂ in Ashdod and Haifa were four times higher then allowed according to the international standards. Though pollution levels are increasing the governments of Israel are not able to enforce any law of punishment, as the awareness of the Israeli society is still quite low towards the consequences of these damages. The situation of soil pollution is also very crucial as in both cases the authorities are not able to enforce any punishment against those contaminating the soil with toxic industrial waste. As for the coastal areas the fact that every municipality has the authority to decide upon constructions of marinas and hotel resorts makes the issue of enforcement more difficult thus the pollution and damage caused to these areas is becoming bigger and more dangerous.²²

The issue of urbanisation has also had its consequences that can be seen in the pollution of air, soil and water. The increase in the number of cars, the enlargement of industrial zones, the use of chemical dung, the transfer of industrial waste into rivers and soil are certainly one of the major obstacles towards reaching the levels of international standards on environmental issues. In addition another major environmental damage is caused by noise, which is definitely higher than in other countries as the Mediterranean mentality in its basics is noisy.²³

In latest years, especially during the 1990's, after the huge waves of immigrants from the post-Soviet countries, the accelerated process of urbanisation has caused a lot of damage to agricultural soil and to forests, which are being destroyed for further construction of roads and residential districts. The Israeli wildlife is also in a crucial situation, especially due to the fact that the neighbouring countries do not have any laws against the destruction of protected species makes it quite difficult for Israel to enforce these laws by herself.²⁴

¹⁹ Human Development Reports, op.cit.

²⁰ Israeli Central Bureau of Statistics, *Expenditure on Public Services for Environmental Protection, by Type of Services*, 2000

²¹ Dvora Ben SHAUL, op.cit.

²² op.cit.

²³ op.cit.

²⁴ op.cit.

6. Ethnical conflicts and multi-nationalism:

The issue of ethnical conflicts and multi-nationalism is probably one the most difficult and complex ones that the state of Israel has to cope with in a globalized world, especially as it is a Jewish country, democratic though, yet with a lack of separation between state and religion.

Ethnical conflicts in Israel have more than one dimension, as on the one hand it is a conflict between the Jews and the Palestinians, while parallel to this conflict there is an internal conflict, between the Jewish population and the Israeli Arab population and other national minorities, Druses, Bedouins, Circassians, and lately the foreign workers. Other dimensions of the internal conflict include the struggle between the secular and the religious Jews as well as the conflict between the Ashkenazi and Oriental-Sephardim Jews.

a. The Israeli-Palestinian Conflict

As the issue of the Israeli-Palestinian conflict is constantly in the media for the last few years, this study will not go into an in-depth analysis regarding the roots of the conflicts and its development. The most important element that should be referred to is the fact that both these peoples are struggling over the same land, especially since the Six Day War when Israel occupied the West Bank and the Gaza Strip. Since then the Palestinian people have been engaged in a constant war of liberation against the Israeli occupation, though there were periods that peaceful solutions seemed real, mainly at the beginning of the 1990's and the signature of the Oslo Accords in 1993.

After the assassination of the Israeli PM, Itzhak Rabin, the *honeymoon* between the parties ended with the devastating consequences of the outburst of the violent Palestinian struggle in September 2000. Since then both sides are living within the cycle of violence that have destroyed almost all the possibilities to reach a peaceful resolution of this conflict. The international community is becoming more and more involved in this bilateral conflict, trying to influence both sides to make painful concessions in order to avoid the spillover of this conflict into a regional war between Israel and the Arab world.

b. Multiculturalism in Israel: Arabs and other minorities

Israel, besides being the centre of the three monotheistic religions, i.e. Judaism, Christianity and Islam, is also a multicultural country including various minorities with different cultures and religions.

In spite the fact that Israel is a country that was established for the Jewish people, it is also a democratic country and since its establishment in 1948 it has a large minority of Arabs who have Israeli citizenship. The Israeli Arabs live mainly in the territories, which were annexed to the new Jewish state during the War of Independence, namely in north of Israel, in the Galilee, in Jaffa, in Lod, and in other areas in south Israel, like the Negev Desert. During and immediately after the War of Independence approximately 600 thousand Arabs left the country, some of their own volition and some were expelled, most of who went to Jordan, Lebanon and the Persian Gulf states. These refugees have expected the victory of the Arab armies, yet they were astonished by the consequences of the war and became the Palestinian Diaspora, who are still waiting to return home and receive back their properties.

In the mid-1980's the Israeli Arabs comprised 18% of the total population and by 2000 they comprised more than 20%. The majority, i.e., more than three-fourths are Sunni Muslims, among them the Beduins, who are concentrated in the Negev Desert and are culturally and administratively distinctive. There are approximately 3000 Sunni Muslim Circassians, living in two small villages in the Galilee. There are large Christian communities mainly belonging to the Eastern Catholic, Armenians and Greek Orthodox Churches, the latest being the largest of the Christian groups.²⁵

According to official data at the beginning of the 1980's 72 thousand Druses, who belong to an eleventh century offshoot of the Shia Islam, originated in Egypt, lived in seventeen villages in the Galilee and around Mount Carmel. Their religion is shrouded in secrecy, monotheistic including an elaborate doctrine of the reincarnation and transmigration of souls. They are known for their reputation for military prowess and good soldiery, and they supported the Jewish state since the late Mandate period and since its independence through service of young Druses men in the Israeli Defence Forces.²⁶

Another minority group living in Israel is also the offshoot of the Shia Islam, called Bahaism, the followers of Mirza Husayn Ali, who claimed the leadership of a community founded by an Iranian spiritual leader, known as the Bab, in the 1850's. They have a syncretistic faith that incorporates elements of Islam, Christianity and universal principles and their governing body acts as supreme administrative, legislative and judicial body is located in Haifa.²⁷

The social and political status of the Israeli Arabs in the Israeli society is paradoxical, Legally they have equal rights to the Israeli Jewish population, but in practice their political and social status has been subject to discriminative policies of the Israeli governments, since the existence of Israel. Interestingly, one can notice a distinct policy towards Christian and Muslim Arab communities as well as towards other minorities like the Druses, Circassians and Bedouins. The main distinction is made between the Druse and the Arabs, with regards to national security considerations, while Druse youngsters are actively absorbed into the Israeli Defence Forces, yet the Israeli Arabs, mainly from the Muslim communities are not *obliged* to serve in the army. In addition, there has been a discriminative approach of the governments of Israel towards Muslim communities in the economic as well as the political spheres. Noticeably the Israeli leadership preferred the segmentation of the Israeli Arab population and thus supported the Christian communities on the expense of the Muslim ones, through assisting in the development of education and by granting various social privileges, like funding health facilities, religious institutions and courts. The Israeli political elite also sought to make the Israeli Arab society economically dependent on the Jewish one, thus turning the traditionally agrarian society into industrial workers and leading to urbanisation.²⁸

Since the beginning of the 1990's, Israel has to cope with the presence of more than 250 thousand foreign workers as well as with their long-term social and legal status. These people, whether they are legally or illegally residing in Israel, are considered as *foreigners*²⁹ mainly by the religious elite, which is concerned about the Jewish nature of the country.

²⁵ *Israel: Ethnicity and Social Class*, Israeli Information, <http://www.lupinfo.com/country-guide-study/israel>

²⁶ op.cit.

²⁷ op.cit.

²⁸ The reason behind this policy has its roots in the Mandate period, when the leaders of the Yeshuv concentrated on developing Hebrew Work (Avoda Ivrit) by expelling the Arab population from all agricultural activities.

²⁹ According to the Law of Return (1950), which grants Israeli citizenship to Jews and to permanent residents of Israel, like the Arabs.

The authorities have to deal with social and legal problems as well as with the ongoing unrest of the Israeli society due to high rates of unemployment. Furthermore, the deterioration of the Israeli-Palestinian conflict, mainly its economic dimension, could also be traced back to the inflow of these foreign workers that made the majority of the Palestinian population unemployed. This issue, which seems as having only internal affects on the Israeli society spilled over to the international arena, both as a part of the Palestinian conflict and with regards to the implementation of basic human rights.³⁰

c. The Orthodox-Secular Cleavage

The conflict between the religious and the secular camps of the Israeli society is the internal dimension of ethnical conflicts. The fact that in Israel state and religion are not separated is the end result of a compromise made between the new Israeli political leadership and the representatives of the religious parties immediately after the establishment of the State of Israel. This *status quo* law meant that Israel is a Jewish state, therefore the question of who is Jewish must be settled in order to determine the nature of the country. This law was passed after long controversies only in 1950 (Law of Return) but it was highly influenced by the hardcore approach of the religious parties that claimed the implementation of religious principles. This step, however, left its deep-marks on the Israeli society, mainly on the political elite, which was by and large secular-oriented and wished to establish a free, democratic and egalitarian country.³¹

Throughout the years, the religious and the secular camps within the Israeli society became separated and the discord between them increased the unbridgeable gap. During the 50's and 60's the political elite of Israel was engaged in dealing with political, economical and security problems and as mentioned above they were secularist and socialistic-Zionists, who had less interest in developing a religious identity, but were involved in promoting the creation of the Israeli society according to European ideologies. The absorption of the oriental Jews was quite unsuccessful, as they had originated from a religious background. Therefore the small political parties were the ones that promoted the incorporation of religious principles into the Israeli society.³²

The development of the Israeli national identity brought with it the development of a civil religion, which today is practiced by secular Jews as well. This is a result of major influence of religion on everyday life, namely on politics and legislation, and it can also be seen in social events as well. This so called civil religion developed only after the rise of the Likud party in 1977, as most of its supporters were youngsters from a religious background (they comprise the core of the Jewish settlers in the occupied territories after the Six Days War) and supported the policies of the right-wing parties.³³

Today, there seem to be two parallel processes within the Israeli society, while on the one hand there is a tendency among youngsters to "return" to religion and leave all the secular principles on which they were raised upon. On the other hand, a large portion of the Israeli society feels that their freedom is damaged by the demands of the religious authorities and thus their everyday life is somehow directed by these elements. The success of the lately established secular-oriented political party (Shinuy – Change) during the last

³⁰ Joshua BRANDT, *Foreign workers imperil Israel's future*, Bulletin Correspondent, 2002

³¹ Israel: *Ethnicity and Social Class*, Israeli Information: *The orthodox-secular cleavage*
<http://www.lupinfo.com/country-guide-study/israel>

³² op.cit.

³³ Up Info, *Israel: Varieties of Israeli Judaism, Civil Religion and the New Zionists*,
<http://www.lupinfo.com/country-guide-study/israel>

elections only proves the discontent of many Israelis with the increasing influence of religious parties (like that of Shas – representing Oriental Jews).³⁴

d. Ashkenazi versus Sephardim-Oriental Jews

The Jewish Diaspora had been divided during the centuries into the Ashkenazi Jews originally from Eastern-Central Europe, who spoke Yiddish (a combination of German and Russian) and the Sephardim, originally from Spain who spread throughout the centuries to North Africa, Asia and the Middle East and they spoke the Ladino language (a combination of Hebrew and Spanish) as well as Arabic, Berber and Persian. Both these Jewish cleavages have different liturgical and religious ceremonies, yet they have mutually accepted their rabbis and religious courts and had never lost contact with each other.³⁵

Since the establishment of Israel, a new distinction has been made between Ashkenazi Jews and Sephardim Jews, who are called today Oriental Jews. The Zionist movement considered itself as the saviour and the liberator of all the Jews of the world, yet practically the policies of the Israeli governments have always preferred the Ashkenazi Jews on behalf of the Oriental ones. The formal approach of the political elite towards the Oriental Jews is based on the need to *teach* these Jews to become European and then to become absorbed into the new Israeli society, which was modelled after European societies, thus excluded any other cultures or traditions. This ideology, which sought to create an exclusively Jewish country, maltreated and discriminated the Oriental Jews. When the large waves of immigration from North Africa, Yemen and Iraq began at in the 1950's, the representatives of the Israeli government were waiting for them with a primary attempt that they should get rid of their Arabic *accent* and traditions and forced most of them to agricultural labour for minimal wages.³⁶

Due to this ongoing formal discrimination an opposition movement began to evolve during the 1970's, namely the "Black Panthers" that demanded the fall of the regime and the creation of a new one based on equality and non-discrimination. After the rise of the Likud party in 1977 mainly with the support of these elements, more and more organisations calling for equality and egalitarian treatment were established. Though the Likud Party promised to make fundamental social, economic and political reforms, the situation of the Oriental Jews did not change much during the 1980's.³⁷

As a result of the discriminatory policy of the governing Mapai Party (led by Ben Gurion from the establishment of Israel) the Israeli society began to perceive the situation of the Oriental Jews as people who belonged to the lower social and economic strata, who usually fail to increase their living standard and their children are also *stuck* in the same circle of poverty. The Ashkenazi people have also seen the oriental Jews as less educated ones and as those who belong mainly to the proletariat. The main problem though is that the Ashkenazi people regard these people as belonging to one culture and to one political approach, which is obviously a wrong perception as these people originated from various places like North Africa, from Iran and Iraq or even Yemen, and they all have different

³⁴ Talya TIBBON, *Israel's Return to Religion: Young Israelis reject Secularism*, <http://www.columbia.edu/>

³⁵ Israel: *Ethnicity and Social Class*, Israeli Information: *Jewish Ethnic Groups, The Ashkenazi-Oriental Distinction*, <http://www.lupinfo.com/country-guide-study/israel>

³⁶ The most dreadful story from those years, which have been publicized only at the end of the 1980, concerns the disappearance of 600 Yemenite children, who were actually stolen from their parents by the authorities and given to couples that survived the Holocaust but could never have children, Adam Hanieh, "Israel divided by Racism", <http://www.greenleft.org.au>

³⁷ op.cit.

traditions and political views. Contrary to the general belief, not all of them have a right-wing political view, and paradoxically the organisation of the *Black Panthers* was among the first Israeli group to informally negotiate with the representatives of the PLO.³⁸

By the end of the 1980's more and more Oriental Jews have become active in Israeli politics, yet due to the deepening of the conflict between these groups, they established separated political parties. One of these parties (Shas) was especially established for the Oriental Jews who preferred to *return* to religion and receive various social benefits that would improve their economic situation that was not granted to them by the state. During the 1990's various social organisations for the protection of the Oriental Jews were set up, mainly for the enhancement of equality in studying possibilities, for the egalitarian division of state-owned lands as well as for the promotion of dialogue between the Israelis and the Palestinians. The main purpose of these organisations is to liberate the Oriental Jews from the Zionist identity of all political parties, like that of the Likud and Shas as well.³⁹

Due to the appearance of these active new elements the segregation of the Israeli society is at the heart of its political and social existence, and has become an important issue on the daily agenda.

7. Terrorism as a local and global threat

Israel's security situation today is maybe one of the worst in the world, as it has both local and global dangers and threats to deal with on a daily basis. Hence Israel's security policy is unique and complex comprised of several layers of strategies, which exists since the establishment of the state and its purpose is to protect the existence of the Jewish state.

Throughout the years as the international constellation changed, especially after the Six Day War (1967) which made Israel victorious as well as a regional military power and then the devastating outcomes of the Yom Kippur War (1973), the strategic thinking of the Israeli military elite has also changed from a short-term operational to a long-term strategic thinking.⁴⁰

The various security agencies of the state of Israel are responsible for different dimensions of protection. The Israeli Defence Forces (IDF) is responsible in defending Israel from military attacks, especially from neighbouring countries (including Iran and Iraq) and nowadays against the Palestinian paramilitary and terror organisations. In order to execute successful operations the IDF depends on intelligence information and reliable sources of data gathered by other sub-organisation of the military forces.

The military intelligence organisation, namely AMAN, is responsible for gathering data mainly from Arab and Islam countries, while the national security organisation, namely *Shin Bet*, is a reliable source of information on the Palestinians, right-wing Jewish organisations (*Kahana* followers among the settlers in the occupied territories) as well as on immigrants (originally from ex-communist regimes), diplomatic missions and other international organisations in Israel. The third pillar of the security forces is comprised of the MOSAD, which has a small group of people working all around the world to prevent any kind of hostile activity against Israel, Israeli citizens abroad as well as against the Jewish Diaspora.

One of the most important elements of Israel's security policy is its ability of deterrence, namely the development of atomic capabilities. According to documents that

³⁸ op.cit.

³⁹ op.cit.

⁴⁰ Yehezkel DROR, *Grand Strategic Thinking*, Policy Paper No.23, 1998, <http://www.acpr.org.il>

appeared at the end of the 1990's, the atomic program of Israel was executed during the 1950's with French cooperation. Yet, the Israeli government refuses to admit the existence of atomic capabilities and have avoided the signature of the non-proliferation treaty on atomic programs together with India and Pakistan. This policy of non-denial and non-admittance had granted Israel a leverage power against its enemies, mainly the neighbouring Arab states thus prevented several military attacks and also made it the strongest military power in the region.

After the terror attack in the USA on September the 11th, 2001 and the declaration of war on terrorist organisation and on states supporting terrorism, Israel immediately joined its best ally in its war on the new global threat – terrorism. The fact that Israel's enemies (the Arab and Islam countries) attacked the USA made it obvious for Israel to join the fight against terror, together with other countries of the world. The world after the devastating results of these terror attacks could not avoid the fact that this new threat has become global and that it cannot be localised anymore into the Middle East, the Far East or South America. The wars on Afghanistan and Iraq conducted by the USA are part of the military campaign against all terrorist organisations and are certainly only a part of a long struggle.

8. Summary

In summary of the above analysis on Globalism and its consequences on Israel one can notice that the process of globalisation has its effects on each and every country, especially the small ones as Israel.

As this case-study has only referred to several features of the process of globalisation, namely North and South relations, trade liberalisation, demographic and environmental problems, ethnic conflicts and global terrorism, the analysis might seem lacking in various dimensions, but in today's international constellation, the purpose of this study was to emphasize the importance and significance of these issues.

The fact that Israel has to deal with various problems simultaneously, i.e. security economical, demographical as well as environmental places the leadership of this country into a constant dilemma situation, where the national preferences collide with international and global issues. The security situation in Israel due to the Palestinian *intifada* since September 2000 has been on the agenda of the Israeli government and it has priority and a superior standing above all other considerations, including economic, demographical and environmental. Therefore the allocation of resources naturally tends to be placed for defence and military issues, thus burdening the Israeli society with high taxations and reductions of welfare benefits.

The decrease in the economic growth of the country has been also severely damaged by the security situation and various sectors are in bankruptcy status, which certainly increased the rate of unemployment. Therefore the acute dilemmas of the Israeli governments remain, i.e., whether to protect its population or to take care of its welfare.

As a result of the ongoing insecurity situation and serious economic problems Israel also has to face a deepening social crisis. The Israeli society is damaged psychologically, people feel disillusioned and depressed, insecure and unmotivated to continue the endless struggle with the Palestinians. In addition, the rise of internal conflicts between the religious and the secular camps as well as between the Ashkenazi and Oriental Jews became a real challenge not only for the governments of Israel but for the society itself. The mere existence of the state of Israel depends upon the outcomes of these internal struggles for power.

Bibliography

- Dan Ben DAVID, *Poverty, Growth and Education in Israel*, Tel Aviv University, Haaretz Newspaper, March 23, 2001
- Dvora Ben SHAUL, *The Environment in Israel*, 2001, <http://www.us-israel.org>
- Joshua BRANDT, *Foreign workers imperil Israel's future*, Bulletin Correspondent, 2002
- Yehezkel DROR, *Grand Strategic Thinking*, Policy Paper No.23, 1998, <http://www.acpr.org.il>
- Adam HANIEH, *Israel divided by racism*, <http://www.greenleft.org.au>
- Peter HIRSCHBERG, *Poverty Becomes Israel's New Enemy*, Inter Press Service, 1st November, 2003, <http://www.ips.com>
- Talya TIBBON, *Israel's Return to Religion: Young Israelis reject secularism*, <http://www.columbia.edu/>
- Israeli Ministry of Finance, International Division, *The Israeli economy at a glance*, 2001, <http://www.mof.gov.il>
- Human Development Reports, *UNDP Report on Israel*, 2003, <http://www.undp.org>
- OECD Investment Policy Reviews, *Israel Overview*, 2002, <http://www.oecd.org>
- World Trade Organisation, *Trade Policy Reviews: Israel*, September 1999, <http://www.wto.org>
- Main Sources of Population Growth*, Israel Central Bureau of Statistics, 2002, <http://www.cbs.gov.il>
- Immigrants by Year of Immigration and last Continent of Residence: 1948-2002*, Israel Central Bureau of Statistics, <http://www.cbs.gov.il>
- Internal Migration Balance between Districts – Main Movements*, Israel Central Bureau of Statistics, 2002, <http://www.cbs.gov.il>
- Expenditure on Public Services for Environmental Protection, by Type of Services*, Israel Central Bureau of Statistics, 2000, <http://www.cbs.gov.il>
- Israel: *Ethnicity and Social Class: The Arab-Jewish Cleavage*, <http://www.lupinfo.com/country-guide-study/israel>
- Up Info: Israel: *Ethnicity and Social Class, The orthodox-secular cleavage*, <http://www.lupinfo.com/country-guide-study/israel>
- Up Info: Israel: *Varieties of Israeli Judaism, Civil Religion and the New Zionists*, <http://www.lupinfo.com/country-guide-study/israel>
- Up Info: Israel: *Ethnicity and Social Class, Israeli Information: Jewish Ethnic Groups, The Ashkenazi-Oriental Distinction*, <http://www.lupinfo.com/country-guide-study/israel>

*Szlovák egyesületek az Alföldön a dualizmus korában
(1867-1918)*

A társadalom- és művelődéstörténet ritkán tárgyalta a magyarországi egyesületek történetét, jóllehet az egyesületek rendkívül fontos szerepet tölthettek be a polgári átalakulás idején. Magyarország dualizmuskori történetében a nemzetiségek részaránya különösen fontosá teszi a nemzetiségi egyesületek vizsgálatát, hiszen a nemzetiségek százalékos aránya az ország összlakosságához viszonyítva (1900-ig 53,4%-ot tettek ki) együttesen meghaladta az 50%-ot. A nemzetiségi egyesületek mind a polgári átalakulás, mind a nemzeti mozgalom szempontjából elemzést érdemelnek. A korszakban az értelmiség véleményalkotásának is az egyik legjobb fóruma az egyesület, amely mind a helyi mind a nagy (országos) politika aktuális kérdéseire hozzászól.

A történelmi Magyarországon egyesületek a reformkortól léteznek. Kezdetben kaszinók jöttek létre, az első az 1820-as években. Ezek után az egyesületek száma országos viszonylatban is ugrásszerű növekedést mutatott. Kezdetben a társadalmi differenciáltság fokmérője is voltak (pl. a nemesség kaszinókat alakított). Az egyesületek történetében 1848-1849 törést okozott. Az egyesületeket betiltották, a neoabszolutizmus önkénye a legcsekélyebb jelre is lesújtott. Az egyesülési mozgalom az 1850-1860-as években aktivizálódott újra.

A szlovákok 1880-ban Magyarország össznépességének 13,5%-át alkották, 1.855.451 fővel. A századfordulón (1900) 11,9%-ra csökken az arány, annak ellenére, hogy szám szerint 146.714 fővel gyarapodtak. A szlovákok elsősorban a történelmi Magyarország északi részén laktak, de jelen voltak az ország más részein is, ahol viszonylag összefüggő szigeteket alkottak és igyekeztek a maguk kulturális szervezeteit létrehozni.

A dualizmuskori szlovák egyesületi mozgalom legfontosabb előzménye a Matica Slovenska. A „Matica” védnöksége alatt létrejövő egyesületek vezetői, tagjai a szlovák nemzetiségű intelligencia sorából kerültek ki (papok, tanítók, ügyvédek). Az olvasókörök tagjai elsősorban a polgárság soraiból kerültek ki (kereskedők, iparosok). A szlovák nemzetiségű munkásság egyesületei jellemzően a 20. század elején jöttek létre. A vizsgált időszakban a nemzetiségek közül a polgárosodás, az őstermeléstől való elszakadás, a munkás réteg kialakulása a németek után a szlovákok között volt a legnagyobb, így ez is szerepet játszott az egyesületek alakulásakor.

A nemzetiségeknek az egyesületek létrehozásának jogát a „nemzetiségi törvényként” közismert 1868/XLIV.tc. adta meg. A törvény az általános helyzetet szabályozta, a jogokat tárgyalta az országon belül. A magyar nemzetiségűekre ugyanezen törvény előírásai voltak az irányadóak. A gyülekezési joggal elsősorban a belügyminisztériumi rendeletek foglalkoztak, illetve néhány szakminiszteri rendelet az egyesület tevékenységi köréből kifolyólag. A belügyminisztérium rendelkezései közül meg kell említenünk a tárggyal foglalkozó 128/1868-as; 1394/1873-as; 1508/1875-ös; 766/1898-as; 7430/1913-as rendeleteket. Általánosan az 1394/1873-as BM rendelet szabályozta az egyesületek működésének feltételeit. A többi inkább kiegészítő, illetve összefoglaló szerepet játszott. Tényszerűen el kell mondanunk, hogy a fenti rendeletek inkább megszorító jellegűek voltak, mint megengedők. Az egyesületek tevékenységi köreit az 1870-es évektől korlátozták, politikával nemzetiségi alapon szerveződő egyesület nem foglalkozhatott. Elsősorban a közművelődés, illetve az irodalom területére szűkítették az egyesületek alakításának mozgásterét. Ez nagyban megkérdőjelezte az egyesületek sikeres, eredményes (előremutató) működésének esélyét.

A szlovák egyesületek alapításának esélyeit tovább rontotta, hogy maguk a szlovákok is több, egymással is ellentétes politikai nézetet valló csoportra oszlottak: a) a memorandum-mozgalom által összefogott „*régi-iskola*” képviselői; b) a magyarokkal a kiegyezést szorgalmazó „*új iskola*”; c) az asszimilálódott szlovákok csoportja, akik a gazdasági-politikai céljaik megvalósítása érdekében közeledtek a magyarokhoz.

A láthatóan belülről is megosztott szlovák értelmiségi vezető réteg nem tudta megfelelően képviselni a nemzetiség érdekeit, ennek következtében a magyar asszimilációs politika keretében betiltott „*Matica Slovenska*” bezárása után (1875) az egyesületek helyzete veszélybe került, sőt ezt követően a szlovák egyesületek címükben sem használhatták a nemzeti kifejezést.

A történelmi Magyarország keretei között létrejövő szlovák egyesületeket megalakulásuk, illetve annak körülményei szerint három csoportra oszthatjuk: 1.) 1867-1875 között alakult egyesületek még a „*Matica*” támogatásával a gyülekezési jogot is magában foglaló „*nemzetiségi törvény*” kiadása után, de az 1394/1873-as BM rendelet illetve az 1508/1875-ös BM rendelet hatályosulása előtti kedvezőbb körülmények között kezdték meg működésüket; 2.) 1875-1890 között alakult egyesületek a szlovák nemzeti bezárkózás, passzivitás időszakában keletkeztek, mikor a belső kulturális munka, az irodalom értékeinek a feltárása, a nemzeti múlt, a szlovák nép eredetének tudományos igényű kutatása (néha nemzetféltető túlkapasokkal) került előtérbe és ebből kifolyólag az egyesületi élet kissé háttérbe szorult, illetve a fenn már érintett magyar nemzetiségi politika iránya miatt csak keretek között determináltan élhetett tovább; 3.) 1890-1918 között alakult egyesületek a szlovák értelmiség, az irodalmi élet, az erősödő szerepet játszó újságírás áldásos tevékenységének hatására a nemzetébresztő, népművelő szólamok, felhívások és ne tagadjuk, a magyar politika egyre markánsabbá váló nemzetiségi politizálása miatt a két nép közötti évezredes együttélés és az ebből fakadó, a közös haza tudata, fenntartásának igénye megszakadt. A szlovákok mind erőteljesebben vettek részt a politizálásban, növekedett azon vezetőik, mértékadó politikusaiknak a száma, akik a szlovákok által egy tömbben lakott északi területek elszakadását, önálló haza létrehozását hirdették. Az egyesületi kedv fellendült, ám nem itt, hanem a politika síkján teljesedett ki, egészen addig, míg az első világháború el nem sodorja. Ezen általános felvezetés, bemutatás után elemezzük, hogy milyen módon alakult az Alföldre szakadt szlovákok egyesületi élete a vizsgált időszakban, és milyen eltérést mutat.

Eddigi kutatásaim során 164 szlovák társadalmi egyesületet sikerült számba venni. Ezek forrásai igen változatosak. Nagy számban található meg az Országos Levéltár irataiban. A belügyminisztériumi anyagok három részében találkozunk anyagaikkal: a rezervált iratokban /BM-K 149/, az általános iratokban /BM-K 150/ és az elnöki dokumentumokban /BM-K 148/, valamint ezek mutatókönyveiben. A belügyminisztériumi iratok 1950-ben tűzkárt szenvedtek, ezért az 1896-ot követő év iratai hiányosak. Meg kell említeni: a széleskörű kutatás gátja az okatlan selejtezés is az '50-es években. További lelőhelyek Magyarországon a szlovákok által lakott régiók helyi levéltárai, múzeumai (pl. Gyula – Békés Megyei Levéltár, Békéscsaba – Munkácsy Mihály Múzeum). Felvilágosítást adnak még az egyesületek alapszabályai, melyek jó esetben a levéltári anyagokban fellelhetők. Ezek az alapszabályok teszik emberközelivé a múlt századi egyesületeket.

A meglévő dokumentumok alapján bizonyíthatóan az Alföldön 19 szlovák egyesület jött létre:

	Megye	helység	cím	alak. Év	BM eng.	létsz. évben	Forrás
1.	Csongrád	Óbesenyő	Olvasó Kör	1883			OL-BM-K148-5961
2.	Békés	Tótkomlós	Kaszinó	1882		100	SZ.Á.K.L.
3.	Békés	Tótkomlós	Ipar-testület	1886		321	SZ.Á.K.L.
4.	Békés	Tótkomlós	Iparos Dalárda	1875		60	SZ.Á.K.L.
5.	Békés	Tótkomlós	Földműves Egylet	1902		80	SZ.Á.K.L.
6.	Csanád	Pitvaros	Önkéntes Tűzoltó Egylet	1893			Cs.M.L. 1863-1912 IV.B.-470 (15)
7.	Csanád	Pitvaros	Temetkezési Egylet	1894			Cs.M.L.IV.B.-470 214/1894
8.	Csanád	Pitvaros	Temetkezési Egylet	1898			Cs.M.L. IV. B.-470 2069/1898
9.	Csanád	Pitvaros	Olvasó Kör	1898			Cs.M.L. IV.B. – 470 617/1899
10.	Csanád	Pitvaros	Tűzoltó egy-let	1902			Cs.M.L. 1863-1912 IV.B. – 470
11.	Csanád	Pitvaros	Népkör	1903			Cs.M.L. 1863-1912 IV.B. – 470
12.	Csanád	Pitvaros	Tűzoltó Egy-let	1903			Cs.M.L. 1863-1912 IV.B.- 470
13.	Csanád	Pitvaros	Gazda és Munkáskör	1905			Cs.M.L. IV.B. – 470 316/ 1906
14.	Békés	Mezőberény	Tótvégesi Olvasó Egylet	1883			BML 1883 10.759 (16)
15.	Békés	Mezőberény	Tótvégesi Olvasó Egylet	1898			BML 1898 10.762
16.	Békés	Tót-bánhegyes	Kaszinó	1893			Cs.M.L. IV.B. – 470 342 /1893
17.	Békés	Tót-bánhegyes	Tűzoltó Egy-let	1901			Cs.M.L. IV.B. – 470 1337 / 1901
18.	Békés	Tót-bánhegyes	Földművelő Egylet	1905			Cs.M.L. IV.B. – 470 1307 / 1905
19.	Békés	Tót-bánhegyes	Olvasó-egylet	1881			Cs.M.L. IB.B. – 470 218/ 1881

Az alföldi szlovák egyesületek és forrásaik

Rövidítések: OL = Országos Levéltár; BM = Belügyminisztérium; K = K szekció; K-148 = Elnöki iratok; K-149 = Rezervált iratok; K-150 = Általános iratok; SzÁKL = Szlovák Állami Központi Levéltár; i.c. = invertárne číslo (leltári szám); k.c. = kartonové číslo (karton, doboz szám); BML = Békés Megyei Levéltár; CsML = Csongrád Megyei Levéltár.

Megemlítendő, hogy a dualizmus idején nemzetiségi alapon szerveződő egyesületek beazonosítása összetett feladat, mivel a szlovák egyesületek címükben, nevükben nem használhatták a nemzeti kifejezést 1875-től (a „*Matica Slovenska*” és 3 szlovák gimnázium bezárása). Az egyesületi élet újraindítását nagyban befolyásolta az 1880-as évektől a Szlovák Nemzeti Párt aktív programja.

A nemzetiségi mozgalom vezető rétege papokból, ügyvédekből, tanítókból állt. A 19. századtól a nyilvánosság, a sajtó szerepe mindinkább előtérbe kerül. A tárgyalt időszakon belül 1890-ben 13 szlovák nyelvű lap volt.

Az értelmiség véleményalkotásának az egyik legjobb fóruma volt az egyesület. A nemzeti bezárkózás, passzivitás időszakában (1875-1900), a belső kulturális munka, az irodalom értékeinek feltárása, eredetkutatás folyt.

A téma vizsgálatának nehézségét támasztja alá az, hogy amennyiben az országos politika megnehezítette a kulturális egyesületek létrehozását, a „*leleményes tótok*” szakmai egyesületnek feltüntetve alapítottak ilyen szervezetet.

Az alföldi szlovák egyesületek tipizálása

Az egyesületek számbavétele után a következő lépés a felkutatott egyesületek osztályozása. Az osztályozás a társadalmi tagozódás alapján elég nehéz, ennek oka, hogy a korszak társadalmi helyzetét nem ismerjük tökéletesen, mert az egyesületekből csak azok elöljáróit, a virilisek nevét tudjuk, ha följegyezték. Ezért az ez alapján történő osztályozás téves végkövetkeztetésre is vezethet.

Itt kell elmondani, hogy a Kelet-Európa és Közép-Kelet-Európa országaiban, konkrétan a Monarchiában működő egyesületek jóval összetettebb szerepet vittek, mint nyugat-európai megfelelőik. Franciaországban például, ha valaki politizálni akart, ott voltak a pártok. Ha szórakozni akart, ott voltak a klubok; míg a Monarchiában a nemzetiségek számára nem voltak ilyen széles lehetőségek, számukra az egyletekben valósult meg a szórakozás, művelődés, burkolt politizálás. Az elmondottak ellenére persze szükséges valamilyen tipizálás. Erre a célra a legegyszerűbb és talán a legcélravezetőbb módszer, ha az egyesület nevéből indulunk ki. Ezenkívül az alapszabály nyújthat még megfelelő támpontot az egyesületek viszonylag biztonságosan tűnő osztályozására.

Az eddigi kutatások alapján, az egyesületek önmegnevezését figyelembe véve tíz csoportot különböztethetünk meg:

1. Kulturális egyesületek
2. Politikai egyesületek
3. Felekezeti egyesületek
4. Segélyező egyesületek
5. Tűzoltó egyesületek
6. Nőegyletek
7. Ifjúsági egyesületek
8. Gazda egyesületek
9. Iparos egyesületek
10. Munkás egyesületek.

A szlovákság Magyarországon több régióban élt, s ezek között az egyletek között megvolt a kapcsolat: az irányító szerepet a „*Matica*” töltötte be.

Az egyesületek tipizálásának alapja lehet a cél és funkció (kulturális, politikai, felekezeti stb.), a helyi társadalom, kor és nem szerinti tagolódása (ifjúsági- és nőegylet), illetve a szakmai, foglalkozási önszerveződés.

Dualizmuskori szlovák kulturális egyesületek számának alakulása korszakonként

1867-1874: 33

1875-1890: 15

1891-1918: 14

Összesen: 62

Szlovák egyesületek megoszlása az Alföldön

Kulturális	8
Politikai	-
Felekezeti	-
Segély	-
Tűzoltó	4
Nő	-
Ifjúsági	-
Gazda	4
Iparos	2
Munkás	1
Összesen	19

Az önmeghatározás alapján a kulturális egyesületek közé tartoznak a dalárdák, önképzőkörök, olvasókörök, könyvkiadók, nyomdák, színjátszó körök, múzeumi és művészeti egyesületek. Látható, hogy az Alföldön az olvasókörök és a dalárda forma volt az egyeduralgó. Igaz, a szlovák nyelvi szigeteken élők (elsősorban a szegényebb néprétegek közé tartozók) számára sem a szükséges tőke, sem a szakismeret nem állt rendelkezésre mondjuk egy nyomda vagy könyvkiadó egylet működtetésére.

A gazdakörök száma, illetve léte is érdekes színtörténet az alföldi szlovák egyesületi életnek mivel az északi vármegyékben élő gazdák is csak nagyritkán alakítottak egyesületet. A szerveződésük alacsony fokának oka lehet a mindennapi betevőért, létért folytatott harc, amely során nem volt lehetősége és talán érdeklődése sem, illetve az iskolázottság alacsony fokából adódóan nem is állt olyan műveltségi fok, hogy egyesületet alapítson. Ehhez képest az Alföldön megalakult négy gazdaegylet a parasztság önszerveződéséről az általános képtől eltérést mutat.

Az iparos körök általában egy adott szakma önszerveződése, amely a parasztság egyleteihez hasonlóan kezdetleges képet mutat. Az egyik jellemző tevékenységi területe az ilyen egyesületeknek az önszegélyezés, egymás kölcsönös támogatása. A megjelenésük a kapitalizmus, az ipar fejlődésének a terméke.

A munkások alföldi egyesülete a munkásegyletek egyik speciális formáját mutatja be. Míg a más térségekben alakuló hasonló egyesületek szinte kivétel nélkül a nagyobb városokban, bányavárosokban, Budapesten figyelhetők meg, addig az Alföldön létrejöttek meglepő. A társadalmi réteg alapon alakuló munkásegyletekben a nemzetiség szerepe kisebb, mivel az osztályöntudat mindenkinél a megélhetés közös problémájaként merült fel.

A *Kaszinó* egyesület nevében is érdekes színpont az Alföldön, ennek magyarázata viszont egyszerű: a közművelődési és az olvasókör alternatív megnevezéseként használták a polgári körökben.

A temetkezési egyesület talán még érdekesebb, már megnevezésében is. Ezt a formát az önszervezés gondolata hívta életre, tehát az iparos, illetve munkáskörökkel mutat rokonságot tevékenységi célja tekintetében.

Az önkéntes tűzoltó egyesületek alakítása hasonlóan a temetkezési egyesületekéhez az egymás támogatásának, a helyi társadalom önös érdekvédelmének a létét támasztja alá.

Megállapíthatjuk, hogy felekezeti, önszervező, politikai alapon, illetve a nők, az ifjúság összefogásának céljával nem szerveződött szlovák egyesület ezen a tájegységen.

Érdekes, hogy az Alföldre került szlovákok nem alakítottak - vagy eddig hitelt érdemlően még nem lett bizonyítva - egyesületet felekezeti alapon annak ellenére, hogy közöttük a vallásosság mély gyökerekkel rendelkezett, mind a római katolikus, mind az evangélikus vallás tekintetében.

Szlovák Egyesület típusok táj- és korszak szerint az Alföldön

1867-1874:	-
1875-1890:	6
1891-1918:	13
<u>Összesen:</u>	19

A közművelődési egyesületek megyei megoszlása az Alföldön

Békés:	5
Csanád:	3

A jelzett időszak az Alföld szlovák egyesületei meghatározó szerepet játszottak a nemzeti identitástudat megőrzésében. Az egyesületek közül a kulturális szervezetek a legfontosabb hely. Míg a szakmai, felekezeti, életkor alapján létrejövő társulások horizontálisan adott szempontok mellett osztották meg a magyar nemzetiségük között „szigeteken” élő szlovákokat, addig a kulturális egyesületek vertikálisan átfogva a szlovák „nemzetiségi társadalom” egészét magasabb célt voltak hivatva elérni (olvasókörök, dalárdák). A lelkesítő a földművesig, a fiataltól az öregekig, a nőket és férfiakat bevonva szlovák újságok, szlovák nyelvű könyvek, szlovák nép és műdalok éneklésével, sőt szlovák nyelven előadott színdarabok segítségével (pl. Tótkomlós) a származástudat erősítését, megtartását tűzték ki célul.

Ha belegondolunk, hogy a szlovákok az Alföldön a török időszak és a Rákóczi-féle szabadságharc után jelentek meg meghatározóan, az elhurcolt, eltűnt földművelő réteg pótlására, úgy nehezen képzelhető el, hogy pusztán önerőből (szellemi tőke és tagdíjak) képesek lettek volna színházi előadások megtartására. Itt kapcsolódik be a helyi politikába, a helyi közösségi életbe a nagyobb, országos érdek és a „*Matica Slovenska*”.

Kitekintésként megemlítendő, hogy az 1867-es osztrák-magyar kiegyezést követő 1868-as horvát-magyar kiegyezés több, a Magyarországon milliós számban élő nemzetiségi számára nyújtott mintapéldát a minél kedvezőbb tárgyalásokhoz a nemzeti, a kulturális vagy részleges autonómia elérése érdekében.

Ezen célok kivívása, részleges megvalósítása során központi koordináló szerepet töltött be az 1863-ban Túrócszentmártonban létrehozott „*Matica Slovenska*”, mely nevéből adódóan is feladatának érezte az Alföldre került szlovákokkal való kapcsolatfelvételt és lehetőségeihez mérten való támogatásukat. A szegedi, békéscsabai és gyulai levéltári anyag egy-

értelműen igazolja, hogy „követek” érkeztek az alföldi szlovákok helyzetének megismerésére, majd rendszeresen könyveket, újságokat, szövegekönveket, Bibliákat, énekeskönyveket küldtek messzire szakadt testvéreiknek. A kapcsolattartásban jelentős szerep hárult az írástudó tanítókra, lelkesekre, jogászokra, akik az 1875 után rendszeressé váló kapcsolattartás motorjai voltak.

Tisza Kálmán miniszterelnökségének időszaka (1875-1890) a befelé forduló, nemzeti, kulturális múltját kutató szlovákság számára az egyesületi mozgalom fellendülését jelentette. Míg 1867 és 1874 között nem jött létre egyesület az Alföldön, addig 1875 és 1890 között kezdett élénkülni az egyesületi mozgalom a „Matica” által támogatva, illetve az 1880-as évektől a Szlovák Nemzeti Párt ösztönzésére.

Általánosan jellemző, hogy a településeken és a települések vonzáskörzetében kialakuló „bokortanyákban” élő szlovákok egyesületei a helyi társadalom meghatározó szegmensévé váltak. A települések, pl. Szarvas, Tótkomlós, Békéscsaba lakosságának 60-70%-a szlovák nemzetiségű volt. Műkedvelő színészek, autodidakta írók, költők kerültek ki a szlovákok közül. Műveiket a szlovák nyelven megjelenő évkönyvekben jelentették meg, mely minden család polcán a Biblia mellett megtalálható volt („*Čabiansky Kalendár*”, „*Sarvašský Kalendár*”). Az egyesületi tagság utánpótlása is megoldott volt a tanyasi és falusi néptanítók (többségükben szlovák nemzetiségűek) áldásos, mintaértékű munkájának eredményeként. A Viharsarok egyszerű emberei számára a nyári időszak embert próbáló munkái utáni közös éneklés, a nagy téli hidegek alatti együttes kukoricamorzsolás melletti mesemondások, az öregek régi időkről szóló történeteinek hallgatása mind-mind az egyesületi élet magvát adva határozta meg az emberek életét.

Míg országosan az 1890-1918 közötti időszakban az egyesületi kedv csökkent, különösen az első világháború időszakában, a szlovák egyesületek száma az Alföldön majdnem háromszorosára nő. Állíthatjuk, hogy ez az időszak a szlovák egyesületek reneszánsza az Alföldön. 1905 után azonban nem alakult szlovák egyesület az Alföldön.

Az egyesületek tevékenysége a világháború miatt háttérbe szorult. A nacionalista törekvések hatására a szlovákokat az elszakadás, önálló nemzetállam létrehozása motiválta, ami közvetve hatást gyakorolt az alföldi szlovákok egyesületeire is, melyek anyagi, erkölcsi támogatás hiányában lassú agóniára ítéltettek.

Összegzés

Az egyletek fontos szerepet tölthettek be a nemzetté válásban: elősegítették a nemzeti értelmiség összefogását, a tanulóifjúság megnyerésére törekedtek és táplálták, erősítették a szlovák öntudatot.

A szlovák egyesületek inkább városokban jöttek létre, ahol adottak voltak az értelmiség köréből kikerülő vezetők, és megvoltak az anyagi feltételek is. Az egyletek vezetői többségükben papok, tanítók, jogot végzettek. Az egyletek többsége a nemzeti polgárságot tömörítette, a szakmai körök megjelenése már a nemzeti mozgalom érett szakaszát fémjelzi.

Fontos szerepet kapott a nemzeti nyelvű sajtó. 1843-tól a közép-szlovák nyelvjárás lett az irodalmi, nemzeti nyelv. Szlovák nyelvű újságok, folyóiratok, időszaki kiadványok jelentek meg. E fórumok létéért keményen meg kellett küzdeniük a magyar vezetés kiemelt figyelmé miatt. Az egyesületek a szlovák társadalom rétegződését is tükrözték.

Az alföldi szlovákok a dualizmus alatt a magyar nemzetiségi politika által szabott keretek között is megtalálták azt a lehetőséget, ami össze- és megtartó erőként segítette őket nemzeti kultúrájuk, öntudatuk, hagyományaik megőrzésében.

Felhasznált irodalom

- ÁCS Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon*. Budapest. 1984.
- BOKES Ferenc: *Dokumenty k Slovenskému národnému hnutiu v rokoch 1848-1914*. II. vázok. 1867-1884.
- HANÁK Péter (szerk.): *Magyarország története 1848-1918*, Budapest 1978.
- ÁCS Zoltán: *Nemzetiségek a történelmi Magyarországon Budapest*, 1984.
- CSIZMADIA Andor: *Magyar állam- és jogtörténet*, Budapest 1978.
- GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora, Magyarország története 1867-1918*, Budapest 1992.
- Dürer Gyula (szerk.): *Osztrák-Magyar Monarchia, Magyarország művelődéstörténete 1867-1918*, 2001.
- POTEMRA, M: *Kultúrna a osvetová práca na Slovensku v rokoch 1901-1918*, Kosice 1983.
- VARGHA Gyula: *Magyarország egyletei és társulatai 1878-ban*, Budapest 1980.
- Levéltári anyag a Magyar Országos Levéltárból
- Levéltári anyag a Békés Megyei Levéltárból
- Levéltári anyag a Csongrád Megyei Levéltárból
- Levéltári anyag a Szlovák Állami Levéltárból

Az osztrák nemzeti tudat változásai Ausztria jelenkori történetében

Ausztria történetét a 20. század első felében komoly változások és politikai válságok kísérték. Gondoljunk csak az Osztrák-Magyar Monarchia „*boldog békeéveire*”, majd az első világháborúban elszenvedett katonai vereséget követően a belső szociális és nemzetiségi elégedetlenségben is gyökerező összeomlásra, a nagyhatalmi státus megszűnésére; az Első Köztársaság kikiáltására, melyet polgárháborús évek követtek, a félfasiszta „*rendi állam*” időszakára, a hitleri Anschlußra, mely eltüntette Ausztriát a térképről, és a második világháborúra, melyet a Birodalomba „*hazavezetett*” sokat nélkülöző lakosság a vesztes oldalán harcolt végig. Ezzel szemben a második világháború lezárását követő 10 éves négyhatalmi megszállás után a Második Köztársaság kikiáltásával egy szilárd, szinte merev belpolitikai struktúra jött létre, mely a külpolitikában kinyilvánított semlegességgel együtt az ország nagyfokú stabilitását biztosította, jóléti intézményrendszere pedig Európa egyik legfejlettebb társadalmát teremtette meg.

E változatos történelem az osztrák nemzettudatra érzékeny befolyást gyakorolt. Ennek empirikus vizsgálata viszont nehéz, hiszen a téma igen érzékeny politikai kérdéseket vet fel különösen a Második Köztársaság politikatörténetével és kultúrpolitikájával kapcsolatban. A feldolgozható források nagy száma ellenére ugyanakkor a nemzettudat kérdései nehezen megragadhatóak, kevésbé konkrétak, feltételezésekre építettek. Ennek tudható be, hogy a rendelkezésünkre álló szakirodalom az utóbbi 20 év terméke és meglehetősen szűkös. Tovább nehezíti a téma feldolgozását, hogy az osztrák nemzeti tudat minden toposza ellenére egyáltalán nem homogén, hanem a német nyelvű területek hagyományaihoz hasonlóan igen sok elemében regionális vagy tartományi kötődésű, így más-más nemzettudati jellegzetességekkel bír Bécs, Salzburg vagy Tirol politikai közössége.

Munkám során egy, a mindennapi életben nem létező, pusztán tudományos alapon egy-egy feltételezett és főbb vonásaiban az egyes történelmi időszakokban dominánsnak tekintett nemzettudati állapotot vizsgáltam meg. Kísérletet teszek eddigi tapasztalataim öszszefoglalására, és mintegy kívülállóként, az osztrák nemzeti tudatot a 20. században ért kihívásokkal s annak tetten érhető változásaival. Szándékosan nem definiáltam a nemzeti identitást, hiszen az erre vonatkozó szakirodalom bőséges, ráadásul a létező felfogásbeli és megközelítésbeli különbségek között olyan állásfoglalást tenne szükségessé, mely módszertanilag határolná be munkámat. Nem elemeztem továbbá a nemzettudat olyan fontos összetevőit, mint a vallásosság, a szomszédos nemzetekről alkotott kép, a lakosság önmagáról alkotott toposzai, stb. E vizsgálat külön kutatásokat igényelne, s meghaladná a tanulmány terjedelmi korlátait. Ezért munkámban a legizgalmasabb kérdésre, az osztrák-német tudati ellentétpárra összpontosítok, hiszen véleményem szerint ez a századfordulón még mindkét irányban nyitott opció, s az osztrák nemzettudat és politikatörténet 20. századi fejlődésének legfontosabb csomópontja.

Az osztrák nemzeti tudat a 20. század elején

Kiindulási pontnak a századelő nemzettudatát tekintem, s a birodalmi Ausztria vizsgálatánál annak territoriális kiterjedését kell meghatároznom. Világos, hogy ebben a tekintetben csak a Birodalom Lajtán túli tartományainak német nyelvű lakossága jöhet számításban, de

ezzel a triviálisnak tűnő megoldással nem jutottunk előrébb, hiszen a mai Ausztria területén kívül milliós német nyelvű lakosság élt a cseh korona tartományaiban (Sziléziában többséget is alkotott), valamint Krajnában (a mai Szlovénia). A „*boldog békeévek*” időszakában földrajzi és politikai helyzetéből fakadóan is a maitól erősen eltérő és heterogén ezen népesség identitástudata, melynek egyik alapvető oszlopa „*Habsburg mítosz*” néven ismert az osztrák és a nemzetközi történetírásban.¹ Ez alatt jelen esetben a népesség Habsburg birodalmi identitástudatát érthetjük, mely alattvalói attitűdökben nyilvánult meg. Ezt egészítette ki a politikailag aktív társadalmi rétegek körében a Monarchia legfőbb államalkotó nemzetének önbizalma, mely a Duna-medencében kifejtett civilizációs politikai küldetéstudattal párosult.² Ez utóbbi elsősorban a magasabb társadalmi rétegek körében volt megfigyelhető. Ezt az identitást az alsóbb néprétegeknél a katolicizmus hagyományosan vidéki, paraszti kötődései tovább erősítették, melynek konzervatív vonásai a századforduló keresztényszociális politikai mozgalmaival erősödtek.

Ezt a több évszázados történelmi múltban gyökerező struktúrát a századfordulóra nagyon komoly új erők bomlasztották valamennyi társadalmi csoport irányából. A tartományok iparosodásával erősödő munkásság körében egyre nagyobb tért hódított az internacionalista munkásmozgalom, mely jellegéből fakadóan sem birodalmi, sem monarchiapárti nem lehetett, a (kis)polgárság körében pedig a nagynémet vagy német nemzeti eszme vált egyre erősebbé. Ezzel a századfordulóra létre is jött az a hármastagozódás, mely eltérésekkel ugyan, de a 20. század folyamán meghatározta Ausztria politikai térképét: létrejött a baloldali, a konzervatív és a német nemzeti „*tábor*”.³

A három politikai eszmerendszer a birodalmon belül különböző nemzeti identitásokat kínált követői számára: a lakosság gyenge többsége megmaradt a „*hagyományos*” konzervatív, katolikus, Habsburg identitás mellett, de emellett folyt a köztársasági, internacionalista, szocialistikus-idealista társadalom eszméinek terjesztése, mely a lakosság erős harmadát tudta mentalitásában is megszólítani.⁴ Amíg azonban a munkásmozgalom fő célkitűzései között nem sorolta fel a soknemzetiségű Monarchia szétrobbantását, addig az egyébként politikailag a reakcióstól a mérsékelt liberálisokig megosztott német-nemzeti mozgalom legfőbb törekvése a Monarchia német nyelvű lakosságának csatlakozása volt a Német Birodalomhoz. Természetesen nem az etnikai határok mentén, hanem a németiség számára kedvező módon lehetőség szerint a cseh korona országaival együtt, ha úgy tetszik, a cseh nemzeti mozgalom ellenében.⁵ E politikai erőcsoport támogatottságát a legnehezebb utólagosan felmérni, hiszen a német-nemzeti eszme a másik két tábor hívei között is hódított, befolyása tehát jóval meghaladta az elkötelezett hívek számát.⁶ A Monarchiát szétfeosztó nemzeti mozgalmak tehát a német nyelvű lakosságot sem hagyták érintetlenül, bár hatásuk összehasonlíthatatlanul kisebb volt, mint mondjuk a más politikai helyzetben lévő cseh nemzeti mozgalom esetében. Az osztrák nemzettudat korai kutatói (Friedrich Heer, Felix Kreissler) ugyan már ekkor teljesen önálló osztrák identitást feltételeztek, de az újabb kutatások ezt határozottan cáfolják.⁷

¹ MARGIS, Claudio: *A Habsburg mítosz*. Európa, Budapest 1988.

² ZÖLLNER, Erich: *Ausztria története*. Osiris, Budapest 2000. 345-360.

³ Az elmélet megalkotója: WANDRUSZKA, Adam: *Österreichs politische Struktur*. Wien 1954.

⁴ Az egyes politikai erőcsoportokat a választásokon elért eredményeik alapján sem lehet felmérni, így az erőcsoportok becsült aránya szintén Wandruszka korszakalkotó művéből származik.

⁵ ZÖLLNER: 325.

⁶ FRÖHLICH-STEFFEN, Susanne: *Die österreichische Identität im Wandel*. Wilhelm Braumüller Uinversitäts-Verlagsbuchhandlung, Wien 2003. 38.

⁷ FRÖHLICH-STEFFEN: 30-31.

Osztrákok az Első Köztársaságban

A Monarchia első világháborút követő széthullása az osztrák nemzeti identitás szempontjából teljesen új helyzetet teremtett. Ennek tudatosulása a mai osztrák közvéleményben is olyan mély, hogy egy, a 90-es években készült közvélemény-kutatásban a megkérdezettek 32%-a vallotta: ez a leglényegesebb pont az osztrák nemzetfejlődés szempontjából.⁸ 1918-ban kikiáltották a Köztársaságot, megszűnt a több évszázados monarchia, elüldözték az országból a Habsburgokat (tekintélyüktől féltve a demokráciát még az ország területére lépést is törvényben tiltották meg a család tagjainak!). Megszűnt a soknemzetiségű birodalom és annak nemzetiségi konfliktushelyzetei, igaz, ebből a német nyelvű lakosság alapvetően vesztesként került ki, hiszen a létrejövő Ausztrián kívül mindenhol kisebbségbe került. A széthulláskor belső polgárháborús helyzet alakult ki, mely rányomta bélyegét az ezt követő évtizedekre is, a német nyelvű lakosság pedig fegyveres (sikeres és sikertelen) harcra kényszerült új határain a más nemzetiségű lakossággal (jugoszlávokkal, olaszokkal, csehekkel és magyarokkal).⁹

A soknemzetiségű birodalom széthullása érzékenyen érintette a dualizmus kori, az állami bürokráciában magasan felülreprezentált német nyelvű polgári lakosságot, amely aztán a kusza politikai körülmények között különösen fogékony lett a német-nemzeti identásra és annak politikai célkitűzéseire, mivel Németországon belül egyfajta új biztonságérzetet kínált (volna) minden társadalmi réteg számára. Emiatt az új Köztársaság gyakorlatilag valamennyi politikai tényezője a Németországhoz való csatlakozás mellett foglalt állást, ahol egyébként hasonló demokratizálódási és szocialisztikus folyamatok zajlottak le ekkor, így a munkásmozgalom is erőteljesen támogatta ezt az elképzelést.¹⁰ A régi-új államalakulat a Republik Deutsch-Österreich¹¹ (Német-Ausztria Köztársaság) nevet vette fel, és a parlament deklarálta csatlakozási igényét Németországhoz, valamint megkísérelte ebbe bevonni a cseh korona országait is, ahol a lakosság egyharmada volt német anyanyelvű. Mindkét törekvő meghiúsult a győztes hatalmak és a cseh nemzeti mozgalom ellenállásán. A Csehszlovákiához kerülő németiség elveszett az osztrák-németek számára, az Anschluß pedig a békeszerződés szigorúan tiltotta. Éppen ennek a külső kényszernek köszönhetően Ausztria lakosságának a saját államához fűződő viszonya meglehetősen elutasító lett,¹² és a német-nemzeti identitás nem vesztett bázisából.¹³ Ennek persze más okai is voltak: a Köztársaság kikiáltásától az ország gazdasági helyzete még nem javult meg, sőt, ha az 1913-1938 közötti időszak gazdasági teljesítményét megvizsgáljuk, akkor a mai országterületre vetítve a GDP évente átlagosan 0,4%-kal csökkent¹⁴, azaz jóval alulmúlta az 1913-es szintet, ami egyedülálló Európában.¹⁵ Az egykor hatalmas belső piac széthullása és az új vámhatárok egész iparágakat tettek instabillá, a bankrendszer gyengélkedett. A politikai stabilitás szem-

⁸ Részletesebben BOTZ, Gerhard – MÜLLER, Albert: *Über Differenz/Identität in der österreichischen Gesellschafts- und Politikgeschichte seit 1945*. IN: *Kontroversen in Österreichs Zeitgeschichte*, Campus, Frankfurt am Main 1994. 526.

⁹ KERÉKES Lajos: *Ausztria 60 éve 1918-1968*, Gondolat, Budapest 1984. 34-41.

¹⁰ KERÉKES: 43.

¹¹ ZÖLLNER: 370.

¹² BRUCKMÜLLER, Ernst: *Nation Österreich*. Böhlau, Wien-Köln-Graz 1996. 346.

¹³ ZÖLLNER: 376-377.

¹⁴ WEBER, Fritz: *Wirtschaft und Wirtschaftspolitik in der Ersten und Zweiten Republik*. IN: *Österreichs Erste und Zweite Republik*. Bundesverlag, Wien 1985. 121.

¹⁵ A 20-as évek gazdasági stabilizációja átmenetileg produkált jelentős gazdasági növekedést, a világválság során bekövetkező válság azonban ennek minden eredményét megsemmisítette. Az évi átlagos csökkenés a teljes vizsgált időszakra vonatkozó átlagot jelöli.

pontjából oly fontos közalkalmazotti és köztisztviselői, valamint az értelmiségi munkanélküliség is meghatározóvá vált. Ilyen körülmények között nem is csoda, ha az önálló Ausztria életképtelenségét hangsúlyozó vélemények termékeny talajra hullottak.

Az 1920-ban felbomló „*vörös-fekete*” kormánykoalíció ráadásul ismét kiélezte a belpolitikai harcot, mely különös hangsúlyt kapott a birodalom szétesésével hirtelen túl nagygyá váló „*vízfej*”, a híres „*Vörös Bécs*” és a konzervatív vidék szembenállásában. Vitathatatlanok a bécsi szociáldemokrácia által elért vívmányok, de ezek az adott gazdasági helyzetben nem voltak elégségesek a társadalmi nyugalom helyreállításához. Állandósultak a politikai erők félkatonai szervezetei¹⁶ közötti összecsapások, melyek közül az egyik legjelentősebb az 1927-es fegyveres összetűzés és az ezt követő zavargások, melyek sok politikai áldozatot követeltek. A harmincas évek elején a bécsi Creditanstalt összeomlása¹⁷ és a gazdasági világválság tovább súlyosbította a helyzetet, mely 1934-ben az ún. „*Ständestaat*” (rendi állam) létrejöttébe torkollott.

Az Első Köztársaság zavaros időszaka az osztrák nemzetfejlődés szempontjából is meghatározó jelentőségűnek bizonyult. Ebben az időszakban születtek olyan, elsősorban irodalmi alkotások, melyek az osztrák öndefiníció szempontjából a jövőre nézve lényegeset alkottak (pl. Robert Musil). Ezen művek üzenete ekkor még nem jutott el a szélesebb néprétegekig, de az értelmiség körében később, 1945 után felerősíthető visszhangra talált. Ekkor állandósultak továbbá Ausztria határai, melyek kisebb kiigazításokkal egészen napjainkig fennmaradtak, kivéve az 1938-1945 közötti időszakot. Jelentős identitásbeli deficit is jelentkezett ugyanakkor: a lakosság a politikai megosztottságából fakadóan nehezen fogadta el az új szimbólumrendszert, melynek kialakításában a politikai elit is megosztott volt. Jellemző, hogy az országban néhány világháborús és az 1918-20-as határharcokra, esetleg Dél-Tirolra utaló emlékművön kívül mindössze egyetlen jelentős köztársasági emlékművet állítottak fel Bécsben, mely a köztársaság kikiáltásában kulcsfontosságú szerepet játszó 3 szociáldemokrata vezetőt ábrázolta: Karl Rennert, Friedrich Adlert és Otto Bauert. A politikai helyzetre jellemző módon az emlékművet 1934-ben letakarták, később eltűntették, és csak 1945 után állították fel ismét. A külsőségek másik példája az utcanevek átírása volt: a Ferenc József térből November tér lett, hogy azután gyors egymásutánban Dollfuß tér, Hitler tér, Vörös Hadsereg tér, Roosevelttér és végül Raab tér legyen.¹⁸ Önmagában ez a felsorolás is mutatja ezen átmeneti időszak hatását az osztrák nemzettudat elbizonytalanodására.

A Köztársaság kikiáltásának (1918. november 12.) 1934-ig minden évben megszervezett ünnepe is döntően a bécsi szociáldemokrácia ünnepe maradt, jelentőségében és látogatottságában azonban körükben is messze elmaradt a május elseje tradicionális ünnepétől. A megosztottságra jellemző, hogy a keresztényszocialisták augusztus 18-án Ferenc József császár születésnapjára ceremóniáját elevenítették fel a 20-as években¹⁹.

A politikai megosztottság és a markáns nemzeti identitás hiányának jó példája az osztrák himnusz körüli huzavona: 1918-ig a császári himnusz volt érvényben, majd 1920-ban újat vezettek be, de tovább hódított a császári himnusz, sőt, a Deutschlandlied is nagy támogatottságot tudhatott maga mögött. 1929-ben a Deutschlandlied dallamára ismét új szöveg született, mely azonban csak 1938-ig volt hivatalos, amikor a birodalmi Deutschlandlied követte. 1946-ban Mozart „*Bundeslied*” dallamára pályázati kiírás alapján született meg az új himnusz. Ennek fényében talán érthető, hogy a mai osztrákok (a németekhez hasonlóan) a legritkább esetben éneklik nemzeti himnuszukat.

¹⁶ KERÉKES: 106-113.

¹⁷ WEBER: 138-143.

¹⁸ BOTZ-MÜLLER: 530.

¹⁹ BOTZ-MÜLLER: 531-532.

Az Első Köztársaság alatt mindezeknek köszönhetően a nép körében végig napirenden volt az Anschluß, igaz, az NSDAP hatalomra kerülése némileg lehütötte a kedélyeket. A kommunisták ezután már elleneztek (bázisuk azonban alig volt), és a szociáldemokrácia is törölte hivatalos programjából, ugyanakkor nyilatkozataikban az Anschluß jelentőségét a napi pártpolitikai érdekeknél fontosabbnak tartották.²⁰

A rendi állam hatása az osztrák nemzeti tudatra

A gazdasági válság és a növekvő elégedetlenség okozta zűrzavar elsodorta a törékeny osztrák demokráciát, melyet a keresztényszocialista-konzervatív tábor élén álló Dollfuß formált át lépésről-lépésre, felszámolva az ország demokratikus intézményrendszerét. Politikai programja az olasz mintára felépülő korporatív („*hivatásrendi*”) állam kiépítésén túl a szociáldemokrácia kikapcsolása és az 1932 óta egyre erősödő osztrák/német nemzetiszocializmus visszaszorítása volt, melyben az ekkor még Hitler-ellenes fasiszta Olaszország és Horthy Magyarországa támogatta a kancellárt (Római Szerződések). 1934 februárjában a szociáldemokrata Republikanische Schutzbund, júliusban a nácik fegyveres puccskísérletét is sikerült megtörni, igaz, júliusban Dollfuß is életét veszttette, így helyét a kancellári székben Schuschnigg vette át.²¹

A politikai mozgalom kísérletet tett olasz és német mintára egy egységes, kizárólagos tömegmozgalom létrehozására, mely azonban csak felemás sikerrel járt, másrészt olasz és nagyobbbrészt német szimbólumok átvételével igyekezett kifogni a szelet az egyre erősödő és a Hitler által is támogatott „*osztrák*” nemzetiszocialisták vitorlájából. Ezzel persze a rendszer egyre jobban hasonlított a náci Németországhoz, ami nagyon megkönnyítette az Anschluß után a németek dolgát, de egyben ideológiai alapon nyugvó „*osztrák*” képet is teremtett. A hivatalos propaganda az önálló osztrák „*Rendi Állam*” szükségességét propagálta, melyben a birodalmi németek fölé emelte az osztrák-németeket, feléleszteni kívánva ezzel a még létező birodalmi küldetésstudatot.²² A rendi állam aktív kultúrpolitikát folytattott, melyben nem sikerült ugyan a némethez hasonló „*Gleichschaltung*”, de emlékművei és épületei szimbolikájában egy sajátos „*alpesi vér és föld építészetet*” (alpine Blut-und-Boden Architektur) hozott létre. Ezzel párhuzamosan folyt a baloldali és liberális művészek üldözése. Érdekes ugyanakkor, hogy a náci Németországból többen a még szabadabb Bécsbe menekültek, átmenetileg színesítve a bécsi kulturális életet.²³

Ha a rendi államnak az osztrák nemzeti öntudatra gyakorolt hatását szeretnénk megragadni, igen nehéz a dolgunk. A vizsgált időszak túl rövid és teljesen letisztulatlan, s éppen ezen korszak diktatórikus jellege miatt nehéz képet alkotni az osztrák lakosság kispolgári és paraszti tömegeinek nemzeti identitásáról. Annyi biztos, hogy először ebben a zűrzavaros időszakban történik erőszakos beavatkozás felülről az önálló osztrák nemzeti tudat, sőt az osztrák nacionalizmus létrehozása végett.²⁴ A kampány fő területe az oktatás volt, melynek hatékonysága érdekében az 1934 utáni években komoly propagandaanyag készült el és jelent meg a középiskolai és általános iskolai tanárok asztalán.²⁵ Ennek hatásfokát két nagyon komoly tényező is negatívan befolyásolta. A közvetíteni szándékozott identitástudat zavaros összetétele fából vaskarikát jelentett, hiszen egyszerre tartalmazott német-nacionalista

²⁰ FRÖHLICH-STEFFEN: 46-48.

²¹ A rendi államról KERÉKES: 174-216. illetve ZÖLLNER: 386-394.

²² BOTZ-MÜLLER: 533-534.

²³ BOTZ-MÜLLER: 535.

²⁴ FRÖHLICH-STEFFEN: 42.

²⁵ BRUCKMÜLLER: 389.

birodalmi elemeket és szimbólumrendszert, valamint ezzel párhuzamosan hangsúlyozta az önálló Ausztria létének szükségességét és küldetését. Egy eszmerendszer zavarossága persze nem feltétlenül jelenti annak sikertelenségét, mindenesetre itt komoly „szakmai” konkurenciával kellett versenyeznie, mégpedig a Harmadik Birodalom hivatalosan betiltott, de illegálisában is egyre erősödő náci propagandájával. Másrészt a rövid indoktrinációs időszak és a félgőzzel végrehajtott kampány nem lehetett sikeres, főleg úgy nem, hogy a kormányon lévő politikai erő társadalmi bázisa a választópolgárok legfeljebb felére terjedt ki.²⁶

Ostmark: Ausztria a Harmadik Birodalomban

Schuschnigg 1938. március 11-i lemondása, a Wehrmacht és az SS ünnepléssel kísért bevonulása Ausztriába, valamint a 99%-os igennel záruló népszavazás a Német Birodalom és Ausztria egyesítéséről az önálló osztrák állam végét jelentették, s a végeredmény az osztrák nép létezését is megkérdőjelezte. Ez még akkor is így van, ha a szavazás enyhén szólva sem demokratikus módon folyt le. A nagy többség ugyanis az Anschluß mellett foglalt állást.²⁷ Ebben az értelemben nyilatkoztak a meghatározó politikai erőcsoportok vezetői, beleértve a szociáldemokratákat (Karl Renner) is. Azt is meg kell ugyanakkor állapítani, hogy az Anschluß nem a békés egyesítés régi német-nacionalista álmaként vált valóra, hanem a náci háromszintű puccsa formájában: az anyagilag Németországból is támogatott német-nemzeti középrétegek évek óta tartó behatolásának eredményeként a gazdaságban, a rendi államba beépülő mérsékelt náciak térfoglalása révén a korporatív állam keretein belül, és végül a náci Németország nagyhatalmi politikájából fakadóan az ország nemzetközileg is elfogadott katonai megszállásaként. Mindennek ellenére a német-nemzeti tábor és sok, a politikai harcokból kiábrándult osztrák régi álma látszott megvalósulni ekkor. Különösen kiszélesítette a náci társadalmi bázisát a munkanélküliség pár hónapon belüli megszüntetése a nagy építkezések (vízierőművek, autópályák, stb.) és a hadiipar (Linz, Graz, Bécs) fejlesztése révén.²⁸ A kezdeti támogatottságot a náci államapparátus az önálló osztrák államiség szimbólumainak felszámolására és a politikai-társadalmi struktúrák náci mintára történő átszervezésére használta fel.

Az átszervezés során minden állami szerv nevéből eltűnt az „*Österreich*” szó, helyette gyűjtőfogalomként az Ostmark vált átmenetileg használatossá; a tartományokat területileg is újjászervezték és 7 új birodalmi Gau-t (kerület) hoztak létre a helyükön (így lett például Niederösterreichből Reichsgau Nieder-Donau). Alig pár év elteltével még az Ostmark szót is törölték a hivatalos náci szótárakból, és a kerületeket közvetlenül Berlin alá rendelték. Ezen intézkedések lépésről-lépésre történő bevezetése nem ütközött a lakosság széles körű ellenállásába: a hadikonjunktúrának köszönhető gazdasági fellendülés és a modernizáció az általános gazdasági válság után a jólét reményét jelentette számukra. A kezdeti háborús sikerek pedig elterelték a figyelmet a fokozódó elnyomásról, a zsidók deportálásáról és a politikailag másként gondolkozók elleni fellépésekről.

Mindezzel párhuzamosan náci vezetésű német intézményrendszer épült ki, és nagyon erőteljes német-nacionalista kampány vette kezdetét, melynek sikerei a lakosság széles rétegei körében kétségbevonhatatlanok voltak. Ismét felülről, politikailag konstruált és tervszerűen vezérelt módon avatkozott be az új, ezúttal német-nacionalista elit az egyszerű emberek nemzettudatába. A náci párt tagsága 1941-re meghaladta a 700.000 főt, azaz durván a

²⁶ ZÖLLNER: 394.

²⁷ KERÉKES: 237.

²⁸ WEBER: 129.

lakosság 10%-át tömörítette.²⁹ Közülük az 1946-os regisztrációs kötelezettség 536.000 főt talált Ausztriában. Természetesen a német-nemzeti eszme terjesztésének sikere nem mérhető le egy politikai párt tagságának arányán. Felmérések bár nem készültek, de a kortársak visszaemlékezései alapján nincs okunk kételkedni a németesítés programjának – átmenetinek bizonyuló – sikereiben.

Az illegálisban vagy hallgatásban létezett azonban a másik Ausztria is (pl. Karl Renner sem hagyta el az országot, sőt, a náci által szervezett Anschluß-népszavazáson az igen szavazat mellett nyilatkozott), melynek az egykori baloldali értelmiség és a nácizmust elutasító volt politikai elit körében volt támogatottsága, de a náci egyházellenes politikája a társadalom széles katolikus-konzervatív köreiben is ellenszenvet ébresztett³⁰.

A náci Németország elleni koalíciós győzelmek híre, az egyre gyakoribbá váló légitámadások és a front közeledte persze sokaknak felfrissítette az emlékezetét, és a nácion keresztül a németek ellen hangolta a közvéleményt, valamint lehetővé tette a szervezett ellenállás létrejöttét. Döntő változást azonban csak a német fegyverletétel és Ausztria területének négyhatalmi megszállása hozott a lakosság számára.

Az Anschluß 7 esztendeje tehát beteljesítette a német-nemzeti tábor álmait, bukásával azonban annak minden politikai eredményét megsemmisítette.³¹ Kérdéses viszont, hogy milyen nyomokat hagyott az osztrák nemzettudatban. Ennek a vizsgálata különösen nehéz, hiszen 1945 után olyan időszak következett, mely a tökéletes elhatárolódás révén lehetlenné tette a pontos állapotfelmérést a szuverenitását veszített országban. Bizonyos azonban, hogy bár az első években átmenetileg megerősödött a német nemzethez való tartozás tudata az Ostmark polgáraiban, később ez a folyamat a vereséggel és a háborús szenvedéssel egyenes arányban éppen a visszajára fordult. A tanulmányom elején már hivatkozott közvélemény-kutatás szerint a Harmadik Birodalom, a második világháború és az 1945-ös kényszerpályák együttes hatásának fontosságát a 90-es években a lakosság 57%-a ítélte elsődleges fontosságúnak³² az osztrák nemzet kialakulása szempontjából.

Az osztrák nemzeti tudat változásai a Második Köztársaság időszakában

A második világháború lezárása teljesen új fejezetet jelentett Ausztria számára. A moszkvai deklaráció (1943. november 1.) alapján a győztesek semmisnek tekintették az Anschluß, és kinyilvánították azon szándékukat, hogy Ausztriát 1938-as határai között független államként állítsák helyre.³³ Az országot Hitler első áldozataként említették, melyet fel kívánnak szabadítani a német iga alól, helyre kívánják állítani függetlenségét, szabadságát. Hangsúlyozták azonban felelősségét is a háború kitörésében, s azt, hogy háború utáni megítélését a németekkel szemben kifejtett ellenállás mértéke fogja meghatározni. Abban egyetértettek tehát, hogy Ausztriát a német kérdés részeként kell kezelni, s végleg eldőlt az is, hogy le kell választani Németországról.

A brit külügyminisztérium egyik 1943 tavaszán kidolgozott tanulmányának javaslata szerint Ausztria esetleg a délnémet konföderációhoz csatlakozott volna, ezt azonban hamar elvetették az elemzők, hiszen a cél a németek gyengítése volt. Egy másik szerint mint füg-

²⁹ *Statistik des Innenministeriums*. 1946. Nov. 9. IN: Keesing's Archiv der Gegenwart. Sammel-Sachregister für das Jahr 1946. Siegler Wien 1949. 920.

³⁰ BRUCKMÜLLER: 390-391.

³¹ Tanulságos egy náci (Linz polgármestere) visszaemlékezése. LANGOTH, Franz: *Kampf um Österreich*. Wels 1951.

³² BOTZ-MÜLLER: 526.

³³ KERÉKES: 284.

getlen és szabad államot építették volna fel. A harmadik és a britek által leginkább szorgalmazott megoldás Ausztria beépülése volt valamiféle regionális konföderációba.³⁴ Ez esetben Ausztria a brit befolyási övezet részeként kitölné a térségben a Habsburg-monarchia összeomlása után kialakult politikai űrt, melyre igen nagy szükség lenne, hiszen az első köztársaság történelméből okulva ők sem tartották életképesnek a független Ausztriát. Ez a koncepció tükröződött már a moszkvai deklarációban is, ahol a tartós béke feltételeként burkoltan az osztrákok és szomszédaik közti együttműködés szerepel.

A szovjetek ugyanakkor elleneztek mindenfajta államszövetség létrehozását, mivel az első világháború utáni francia indíttatású cordon sanitaire-re emlékeztette őket, s azért is, hosszú távú elképzeléseikben egy szovjet érdekszférának tekintett Kelet-Európa szerepelt. Ausztriával kapcsolatban Sztálin már 1941-ben közölte Eden brit külügyminiszterrel, hogy a Szovjetunió a független Ausztria helyreállításában érdekelt.³⁵

A nagyhatalmak döntöttek arról is, hogy Ausztriát a német nyelvű területekhez hasonlóan szövetséges katonai megszállás alá kell helyezni, mert - a moszkvai deklaráció szövegéhez hűen – háborús felelősség terheli. Ez a kettősség határozza majd meg Ausztria nemzetközi megítélését is: „*egyszerre első áldozata és egyben kollaboránsa a német fasizmusnak*”. Ez a megállapítás találoan jellemzi az érintett tartományok helyzetét.

A háború osztrák mérlege a népesség szempontjából igen szomorú volt: az ország területének nagy részét ugyan már a náci Németország fegyverletétele után szállta meg a szövetséges katonaság, a harci cselekményekben 1939 óta így is 250.000 katona esett el, további 800.000 fő pedig hadifogságba esett,³⁶ a koncentrációs táborok áldozatainak száma pedig meghaladta a százezret. A háborút követően csaknem 600.000 „*displaced person*”³⁷ (a nyugati szövetségesek fogalmai szerint mindazok, akiket a háború sodort el otthonukból) tartózkodott a mai Ausztria területén: felerészben egykori keleti kényszermunkások és a náccal kollaboráló magyar, román, ukrán politikai menekültek, felerészben pedig népi németek (kb. 100.000 fő) és birodalmi németek (200.000). E tömeg kétharmada – négyszázezer ember (!) - végleg Ausztriában telepedett le.³⁸ Igaz, ez a háború során és után Közép-Európából elüldözött 13 millió németnek csupán elenyésző kisebbsége, de ennek fényében a lakosság minimum 10%-a teljesen új volt Ausztriában.

A szövetséges megszállással párhuzamosan épültek ki az új osztrák állami struktúrák. A szovjet zónában ideiglenes kormány alakult az ekkor 74 éves Karl Renner vezetésével. Viharos gyorsasággal – igaz, új néven – újjászervezték magukat az 1934 előtti osztrák pártok, 1945 őszén pedig már parlamenti választásokat is tartottak, melynek eredményeként az ország élére legitim kormány került. Igaz, Ausztria szuverenitása nem állt helyre, hanem továbbra is megszállás alatt maradt és megkezdődtek a hidegháború árnyékában 10 évig tartó tárgyalások Ausztria jövőbeli státusának rendezéséről.³⁹

A háború lezárása és az osztrák államszerződés megkötése között eltelt 10 esztendő az osztrák nemzetfejlődés szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult. Ebben a tíz esztendőben ugyanis hosszú évtizedekre szétvált az osztrák és a német nemzeti történelem. Míg Németországban a megszállási övezetek mentén két ellenséges Németország jött létre, melyek a hidegháború logikája mentén újrafegyverkezve és katonai szövetségi rendszerekbe beépülve váltak a nemzetközi politikai rendszer részévé, addig Ausztriában a szövetséges

³⁴ ZÖLLNER: 397-398.

³⁵ KEREKES: 257.

³⁶ Wiener Zeitung, 1946. Nov. 21. IN: Keesing's Archiv der Gegenwart. 930.

³⁷ Österreichische Zeitung, 1947. okt. 14.

³⁸ ZÖLLNER: 403.

³⁹ KEREKES: 313-318.

nagyhatalmak akaratából már 1945-ben központi kormány jött létre, melynek nagykoalíciós jellege tartósan fennmaradt, és – bár nyugati orientáltsága megkérdőjelezhetetlen volt – következetesen egyensúlyozni próbált a nagyhatalmi érdekek között. Az 1955-ben aláírt állam szerződés helyreállította az ország szuverenitását, s ezt követően az osztrák pártok az alkotmányban rögzítették az ország semlegességét; amely státus a hosszú hidegháborúban kifejezetten előnyösnek bizonyult Kelet és Nyugat határán. Ennek tudatosításáért a következő évtizedekben a mindenkor osztrák kormány mindent el is követett.

A Marshall-segély és a nyugati piacok megnyitása révén az osztrák gazdaság gyors növekedésnek indult, tartósan 3-5% körüli növekedéssel,⁴⁰ mely jólétet biztosított a lakosság számára. A semleges ország kereskedelmi kedvezményeket harcolt ki Keleten és Nyugaton egyaránt, valamint szabadkereskedelmi egyezményt írt alá a harmadik világ jelentősebb országaival és 1960-ban az EFTA alapító tagállama lett. Mindent

összevetve a Második Köztársaság történetének hosszú évtizedei alatt stabil bel- és külpolitikát felmutató jóléti állammá nőtte ki magát, melyet Bruno Kreisky kormányzásának hosszú évei alatt az „*Áldottak Szigete*” (Insel der Seligen) kifejezéssel illetett a közvélemény.⁴¹ Ennek a 20. század első felében komoly megrázkódtatásokat átélő osztrák nemzeti tudatra is nagyon markáns hatása volt. Fontos megemlíteni, hogy a tartósan bizonyuló

	1956	1964	1973	1982	1989	1993
Az osztrák egy nemzet		47%	66%	67%	78%	80%
Az osztrák nemzeté kezd válni	49%	23%	16%	16%	15%	12%
Az osztrákok nem nemzet, hanem németek	47%	15%	8%	11%	4%	6%
Nem választ, nem tudja	4%	15%	10%	6%	3%	2%
Büszke vagyok, hogy osztrák vagyok	-	-	56%	69%	56%	53%

Forrás: Bruckmüller, Ernst: Nation Österreich. 61-85. pp.

nagykoalíciós kormányzat és a kétségtelen gazdasági sikerek eredményeképpen megváltozott Ausztria lakosságának hozzáállása saját államához. Míg a két világháború között a társadalom túlnyomó része az Anschluss híve volt, addig a kis Ausztria 1945 után bizonyította életképességét, polgárai pedig évről évre mind nagyobb számban vallották: létezik osztrák nemzet.⁴² Ebből az időszakból már kézzel fogható és nagyon érdekes statisztikák is léteznek, melyek az osztrák nemzeti tudatot vizsgálták.

A táblázat jól illusztrálja azt a hosszú folyamatot, melynek eredményeképpen a 90-es évekre gyakorlatilag teljesen visszaszorult Ausztria népességének német-tudata, ugyanakkor világosan cáfolja azt a mítoszt, miszerint a háborús vereség és a náci uralom már a hivatalos osztrák történetírásban évtizedeken át „*nulladik órának*” tekintett 1945-ös „*felszabadulás*” pillanatától tökéletesen elidegenítette volna az osztrákokat a németektől és természetesen a náciizmustól is, melyet csupán rájuk erőltettek. Ez olyannyira nem igaz, hogy egy megrázkódtató, 1948-ban (!) készült felmérés szerint a bécsi lakosság 35,6%-a, Linz polgárainak 29,4%-a, Salzburg választópolgárainak pedig 43,2%-a a németiség és a nemzetiszocializmus mellett foglalt állást.⁴³ A fokozatosan fellépő elidegenedés mellett azonban a táb-

⁴⁰ WEBER: 149-151.

⁴¹ FRÖLICH-STEFFEN: 66-76.

⁴² DUSEK, Peter - PELINKA, Anton - WEINZIERL, Erika: *Zeitgeschichte im Aufriß*. Wien 1995. 255.

⁴³ FRÖLICH STEFFEN: 56.

lázat éppen azt mutatja, hogy még 11 évvel a háború lezárása után is tökéletes volt a társadalom megosztottsága a nemzeti hovatartozás kérdésében, és a lakosság fele még mindig német identitásúnak vélte magát. Azt sem szabad elfelejteni, hogy a statisztika egy 50 éves folyamatot ábrázol, az identitás kétségtelen átalakulása tehát valójában két-három generációváltás alatt következett be. Kérdés, hogy az Ausztria helyzetében bekövetkezett és fent nagy vonalakban bemutatott nagypolitikai változásokon túl milyen – a nemzettudatot befolyásoló – effektusok érték még Ausztria népességét, aminek hatására ez a nagyszabású átorientálódás bekövetkezett?

A fent ismertetett és kétségkívül jelentős hatást gyakorló gazdasági (a jóléti állam kiépülése, gazdasági növekedés, teljes foglalkoztatottság) és politikai (semlegesség, függetlenség, a németektől elidegenedés) környezetben túl a Második Köztársaság történetében is megfigyelhető a népesség politikai identitásába való tudatos, politikailag felülről szervezett beavatkozás. Ez intenzitásában jóval elmaradt a korábbi két markáns kísérlettől, hatását ugyanakkor évtizedeken át nagyobb sikerrel érte el, mint a korábbi, néhány évig tartó kampányok.

Az Ausztria-építés folyamata gyakorlatilag a Második Köztársaság létrejöttével elkezdődött, a németellenes politikai elit⁴⁴ tudatosan határolódott el minden német intézményrendszerrel,⁴⁵ részben érzelmi alapon, részben elkerülendő Ausztria háborús felelősségre vonását. Ez megegyezett a szövetséges megszálló hatalmak célkitűzéseivel, akik egyébként dokumentumaikban a németek számára a „*reeducation*” (átnevelés), az osztrákok számára a „*reorientation*” (átorientálás) célját tűzték ki.⁴⁶ A politikai elit ilyen törekvése ellen létezett társadalmi ellenállás,⁴⁷ mely hosszú évekig kitartott, és igazán csak a teljes generációváltás tudta ezt felszámolni. Ezen átorientálás egyet jelentett az önálló osztrákság felépítésével. A politikai deklarációkon túlmutató első hivatalos állami szimbólumépítő akció az 1946. november 1-én Ausztria fennállásának 950. évfordulójára szervezett ünnepség volt, melyet minden előzmény nélkül először ebben az évben ünnepeltek meg.⁴⁸ Az ünnepséget az Osztrák Tudományos Akadémia történetiszkonferenciája követte, amely világos üzenetet közvetített: az osztrák történetírás szakít az addig uralkodó össznémet történetírás szemléletével, és megteremti az „*osztrák*” történetírást. Ez természetesen nem ment egyik napról a másikra. Sokáig tartotta magát az a nézet, hogy Németország 1945-ben nem kettő, hanem 3 államra bomlott szét,⁴⁹ és egészen a 70-es évekig voltak egyetemi oktatók, akik ellenálltak ezen törekvésnek (óráik többször komoly zavargásokat provokáltak, melynek halálos áldozata is volt⁵⁰). Az egyetemi reform és a tömegoktatás bevezetése azonban elsöpörte ezt az egyre szűkebb történeti iskolát, és egyeduralmúvá vált az osztrák-központú történetírás. Érdekes módon a 80-as és a 90-es években német történészek vetették fel ismét ezt a problémát, és váltak ezzel az osztrák nemzeti identitás vizsgálatának katalizátorává. A kisiskolások mindenesetre az oktatási miniszter előírásainak megfelelően már a 40-es évek végén nem német, hanem „*osztrák nyelven*” tanulták az egyszeregyet.⁵¹

Amint láthattuk, a beavatkozás a politikai elit részéről rögtön az új Ausztria létrejöttével megkezdődött. A fenti statisztika szerint azonban még mindig kevésnek bizonyult, mivel

⁴⁴ Uo. 63-64.

⁴⁵ RATHKOLB, Oliver: *Die Wiedererrichtung des Auswärtigen Dienstes nach 1945*. Diplomarbeit, Wien 1987.

⁴⁶ WAGNLEITNER: *Coca-Colonisation*. Wien 1991. 58.

⁴⁷ REITERER, Albert F.: *Nation und Nationalbewusstsein in Österreich*. VWGÖ, Wien 1988. 57.

⁴⁸ Hivatkozási lapul az „*ostarrichi*” szó egy 996-os oklevélen történő első említése szolgált.

⁴⁹ Legismertebb modern képviselője a német Karl Dietrich Erdmann.

⁵⁰ BRUCKMÜLLER: 17.

⁵¹ FRÖHLICH-STEFFEN: 20.

nem épült be „*megfelelően*” az alsóbb társadalmi néprétegek és az idősebb korosztályok közgondolkodásába, ezért a 60-as években komolyabb szakmai munka kezdődött.

1963. november 11-én ült össze az ún. „G” munkacsoport, melynek feladata a „*szellemi honvédelem*” előkészítése volt Ausztriában.⁵² A munkacsoportban részt vett több minisztérium (honvédelem, külügy, oktatásügy), a tartományi kormányok, a vidéki önkormányzatok szakmai szervezetei, a szakszervezetek és több politikai és civil szervezet képviselői, összesen mintegy 80 fő. Nem célom teljes terjedelmében bemutatni a 26 oldalas levéltári anyagot, de több ülésen és munkabizottságban dolgoztak ki olyan szerteágazó programot, mely az osztrák népesség hazafias nevelését volt hivatott elősegíteni. A háttérben az USA azon figyelmeztetése állt, miszerint a semleges Ausztria honvédelmi képességeit jelentősen gyengíti az a körülmény, hogy a lakosság nem eléggé elkötelezett és odaadó országával szemben, ezért nem vagy csak gyengén harcolna érte, szemben a szintén semleges Svájjal vagy Svédországgal, ahol a lakosság kifejezetten patrióta érzelmű és országáért harcra kész. Jól látszik tehát az amerikai figyelmeztetés hidegháborús motiváltsága, de számunkra nem ez a lényeges, hanem a figyelmeztetés megállapításai és az ennek következtében meginduló munka. Az 1-es munkabizottság például az oktatás területén, minden oktatási szintre kiterjedően, tehát az általános iskolákra is (!), 17 pontból álló akcióprogramot állított fel, melynek célja az osztrák hazafiság felélesztése és a honvédelem fontosságának tudatosítása volt. A 3-as munkabizottság a sport, a felnőttképzés és az országos vétékterületen fogalmazott meg ajánlásokat, a 4-es pedig a média és a publicisztika jeles képviselőit tömörítette, akik szintén állást foglaltak ebben a kérdésben. A meglévő anyag ugyan a svájci és stockholmi osztrák követségre küldött kivonat, melyben az ottani követségeket ezen országok hasonló programjainak megfigyelésére kéri fel a külügyminisztérium, de nagyon pontosan mutatja, hogy az osztrák nemzettudat különösen a 60-as és 70-es években gyorsuló átalakulásának nem pusztán jóléti okai voltak, hanem tudtukon kívül, különösen a fiatal korosztályok, „*átorientáló*” programokon estek át. Abba a hibába sem eshetünk ugyanakkor, hogy e programok jelentőségét túlbecsüljük, hiszen nagy valószínűséggel a folyamat ezek nélkül, a fejezet elején ismertetett külső és belső okok eredőjeként is bekövetkezett volna, legfeljebb nem ilyen gyorsan és nem ilyen módon. Az osztrák lakosság egyébként az önálló nemzettudat politikai vezéreltségének biztos tudatában van. Reiterer 1988-ban készült felmérései szerint 54% tekintette ezt a nemzettudatban bekövetkezett változások legfontosabb előidézőjének.⁵³

A 80-as és 90-es évekre kétségtelenül stabilizálódó önálló osztrák nemzettudattal foglalkozó tanulmányok még két körülményt szoktak megemlíteni, melyek a mai osztrák nemzetfelfogást alakították. Az egyik ilyen nagy esemény a Waldheim-ügy,⁵⁴ mely az osztrákok 1945 utáni példátlan méretű nemzetközi elszigetelődését és bizonyos értelemben megalázását jelentette. Azért jelentett egyfajta traumát, mert a világ nyilvánossága elé tárta az osztrák diplomácia által 1945 óta következetesen eltussolt tény, miszerint az osztrák népesség egy részének bizonyos háborús felelősség nyugszik a vállán. Ez attól függetlenül sugárzott szét a világba és váltott ki bezárkózó osztrák reakciókat, hogy a nemzetközi történészbizottság felmentette Kurt Waldheim volt ENSZ főtitkárt az ellene nemzetközi szervezetek által felvetett világháborús bűnösség vádjától.

⁵² Österreichische Staatsarchiv/Archiv der Republik. Bundesministerium für Äußere Angelegenheiten. II. Politische Abteilung. (ÖstA/ARD, BmfAA, II-Pol.) ÖstA/ARD, BmfAA, II-Pol./Österreich 1963. (Zl. 38.482 4 (Pol) 63

⁵³ REITERER: 7.

⁵⁴ A Waldheim ügy szakirodalmi jelentős. Der Bericht der Historikerkommission: PROFIL Nr. 7. 1988.

A másik ilyen nagy szabású esemény Ausztria csatlakozása az Európai Unió intézményrendszeréhez és a csatlakozás kérdésében fellobbanó belpolitikai küzdelem. Ennek során a német-nemzeti tábor, melynek politikai képviselője a Szabadságpárt, ismét előhozta a német nemzeti kérdést, a csatlakozás ügyét mint a német-osztrák egység ismételt létrejöttét beállítva. Jörg Haider pedig 1988-ban Ausztriát egyenesen „*ideológiai torzszülöttnek*” (ideologische Mißgeburt) titulálta,⁵⁵ nagy botrányt kavarkva ezzel az ország politikai életében. Az osztrák nemzeti tudat stabilizálódását mutatja azonban, hogy ez a nézet abszolút kisebbségben maradt, és a 90-es évek elején – a populista pártokra jellemző módon – éppen a Szabadságpárt állt a csatlakozást ellenző tábor élére. Mivel az osztrák nemzettudat kifejezetten európai,⁵⁶ sőt Ausztriát mint „*Európa szíve*” tekinti, a csatlakozás maga, véleményem szerint nem jelentett nagy törést. Azt megítélni, hogy egyfajta önálló európai nemzettudat a nemzeti identitással szemben kialakulóban van-e, a csatlakozás óta eltelt rövid idő alapján még nagyon korai megállapítani.

Meglátásom szerint ezen két utolsó „*nemzetpolitikai jelentőségű*” esemény – bár nagyon fontos hatást gyakorol rá – már nem kifejezetten az önálló osztrák nemzettudat kialakulásának történetébe illeszkedik, hanem egy stabilizálódott és nagyjából egységes osztrák nemzettudatot ért modern globális kihívás, melynek vizsgálata már nem tartozik e tanulmány keretei közé.

Következtetések

Tanulmányomban az osztrák nemzeti tudat változásait az előszóban leírtak alapján az osztrák-német ellentétpár mentén vizsgáltam Ausztria jelenkori történetében. Megállapítható, hogy az elmúlt egy évszázad első felében az egyébként is bizonytalan és korántsem homogén önálló nemzettudat a gyorsan változó politikai viszonyok közepette destabilizálódott, az Anschluß idején pedig léte is veszélybe került. Az 1945 utáni konszolidáció során azonban az osztrák nemzeti tudat teljesen átalakult, stabilizálódott, és több évtizedes fejlődés eredményeképpen tökéletesen levált a német nemzeti tudatról. A huszadik század folyamán a nemzetközi és a belső politikai környezet kivédhetetlen – sok tekintetben az osztrákokon túlmutató – hatásain túl három komoly beavatkozás érte az osztrák identitást: az első a rendi állam idején zajló osztrák-nacionalista indoktrináció, a második az Anschluß időszakában végrehajtott propagandisztikus németesítés volt, harmadiknak pedig a Második Köztársaság minőségében, céljaiban, eredményességében az előző kettőtől gyökeresen eltérő és ellentétes irányú államnemzeti identitást építő programját tekinthetjük.

A bevezetőben utaltam rá, hogy az ország tartományainak jelentős regionális különállása és a népesség eltérő regionális identitása miatt az „*egységes*” osztrák identitás hipotetikus jellegű, de amennyiben ezen hipotézis létjogosultságát elfogadjuk, akkor az így előállított „*osztrák nemzeti tudat*” stabilizációja meglátásom szerint végérvényes, és a modern, európai Ausztria politikai stabilitásának egyik alapját képezi.

⁵⁵ BRUCKMÜLLER: 40-41.

⁵⁶ Uo. 82-85.

Berlin megosztottságának kialakulása

Az alábbi írás Berlin megosztottságának kialakulásáról szól, és előtanulmányát képezi egy berlini fallal foglalkozó kutatásnak. Sokan feldolgozták már a megszállási övezetek történetét, de kevesen szenteltek eddig figyelmet a német fővárosnak. Pedig a szektorbeosztás kialakítása párhuzamosan zajlott a zónahatárok meghúzásával, indokolt tehát, hogy a két folyamatot együtt vizsgáljuk.

Vita tárgyát képezheti, hogy a második világháborúban mely események hozták meg a döntő fordulatot. Nincs nézetkülönbség azonban a hadtörténészek között abban, hogy német szempontból a meghatározó változások többsége 1943-ban történt.¹ Ebben az évben kapitulált a 6. német hadsereg Sztálingrádnál (1943. január 31. február 2.), rekedt meg a Citadella-hadművelet névre keresztelt offenzíva (*Unternehmen Zitadelle*) a kurszki kiszögellésben (1943. július 13.), és került fogságba több mint 250 ezer katona Észak-Afrikában (1943. május 11–13.). 1943 nyarán Mussolinit leváltotta a király (1943. július 25.), pár hónappal később pedig Olaszország hadat üzent Németországnak (1943. október 13.).² Figyelembe véve továbbá az atlanti- és csendes-óceáni térségben végbement változásokat, azt mondhatjuk, hogy a szövetségesek 1943 végén már biztosak lehettek győzelmükben. Churchill, Roosevelt és Sztálin önámítás nélkül, szilárd meggyőződéssel állíthatta a teheráni konferencia nyilatkozatában: „*Nincs a földön olyan hatalom, amely megakadályozhatna bennünket abban, hogy megsemmisítsük Németország haderőit a szárazföldön, tengeralattjáróit a tengeren és szétromboljuk hadianyaggyárait a levegőből.*”³

A három nagyhatalom vezetője megalapozottan tárgyalhatott arról, hogy milyen politikát folytat a háború után. Pár héttel az iráni találkozó előtt azonban már egy másik konferencián is tanácskoztak erről a témáról. 1943 októberében Moszkvában Cordell Hull amerikai s Anthony Eden brit külügyminiszter megállapodott Vjacseszlav Molotov külügyi népbiztossal: Londonban létrehoznak egy testületet a három kormány európai együttműködésének céljából.⁴ Az Európai Tanácsadó Bizottság (*European Advisory Commission - EAC*) 1944. január 15-én terjesztette elő azt a memorandumot,⁵ amely a brit elképzeléseket tük-

¹ A háborúban beálló fordulatot (*Kriegswende*) a legtöbb történész 1942/1943-ra teszi, és általában a folyamat időbeli elhúzódsát, lassúságát hangsúlyozza. Vö. *Enzyklopädie des Nationalsozialismus*. Herausgegeben von BENZ, Wolfgang - GRAML, Hermann - WEIß, Hermann. dtv, München 1998. 326. CARTIER, Raymond: *Der Zweite Weltkrieg*. Piper, München - Zürich 1985. 564. skk. Geoffrey JUKES: *Stalingrad – Die Wende im Zweiten Weltkrieg*, Moewig, Rastatt 1982. Ezzel szemben számos kutató, köztük több német történész azon az állásponton van, hogy a háborút 1941 decembere után a tengelyhatalmak már nem nyerhették meg. Erről a sajátos álláspontról ld. a *Kriegswende – Dezember 1941* című könyvét (herausgegeben von Jürgen ROHWER, Eberhard JÄCKER, Bernard & Graefe Verlag, 1984.). Ld. még NÉMETH István: *Németország története. Egységtől az egységig (1871–1990)*. Aula, Budapest 2002. 276. skk.

² Az eseménytörténettel kapcsolatban lásd Raymond CARTIER már idézett könyvét, illetve MATANLE, Ivor: *A második világháború* című munkáját, H. n., Etüd, é. n. [1995].

³ Az 1943. december 1-jei keltezésű dokumentumot ld. *A német kérdés 1945–1990. Dokumentumgyűjtemény*. Válogatta: NÉMETH István, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 1993. 7-8.

⁴ Az 1943. október 19-től 30-ig tartó külügyminiszteri találkozó célja elsősorban a teheráni konferencia előkészítése volt, ám számos háború utánra vonatkozó kérdésben is sikerült megegyezni. Egyetértés alakult ki Németország jövőendő területvesztéseiről. Az egyik legfontosabb döntés Ausztriával kapcsolatos: visszaállítják függetlenségét. CHURCHILL, Winston S.: *A második világháború*. 1-2. köt. Európa, Budapest 1995. 2. köt. 280-297.

⁵ MEZEI Géza: *Németország és a hidegháború. A szövetséges hatalmak és a német kérdés 1945–1961*. Új Mandátum, Budapest 1999. 18. Mezei *Európai Tanácskozó Testületek* nevezi a bizottságot. Véleményünk szerint a fordítása pontatlan.

rözte Németország katonai megszállásával kapcsolatban. A brit külügyminisztérium háború utáni időszakra tervező albizottsága (*Post Hostilities Planning Sub-Committee*) Németország 1937-es határait vette alapul, és olyan megszállási övezeteket javasolt, ahol az egyes zónákban a meghatározó hatalom mellett a másik két szövetséges is képviselőt kap.⁶ E javaslatban jelent meg először Berlin közös megszállásának és igazgatásának a terve.

A szovjet állásfoglalás 1944. február 18-án látott napvilágot. Moszkvában elfogadták ugyan a britek által javasolt zónahatárokat és Berlin közös irányításának gondolatát, de a egyes megszállási övezetek helyett a kizárólagosság elve mellett szálltak síkra. Utólag feltehető, hogy a szovjet gondolkodást e téren nem az egyszerű gyakorlati megvalósítás szempontja befolyásolta elsősorban, hanem más politikai szándékok.⁷ Az amerikaiak hosszas halogatás után végül elfogadták a zónahatárokat, anélkül hogy önálló tervekkel álltak volna elő. Makacsul ragaszkodtak azonban ahhoz, hogy a britekkel zónát cseréljenek, és a megszállási övezetük északon legyen, ahol a tengeri kikötők vannak. Később erről a szándékukról mégis lemondtak, mert Churchill beleegyezett abba, hogy Bréma városánál egy amerikai enklávét hozzanak létre.⁸

Általánosságban megállapítható: egyidejűleg több koncepciót is kidolgoztak Németország jövőjéről, így az amerikai diplomácia álláspontja nem volt mindig egyértelmű. A teheráni konferencián (1943. november 28. - december 1.) Rooseveltnél még Németország öt autonóm államra való felosztását javasolta: 1. Poroszország, 2. Hannover és Németország északnyugati része, 3. Szászország és Lipcse környéke, 4. Hessen-Darmstadt, Hessen-Kassel és a Rajnától délre fekvő terület, 5. Bajorország, Baden és Württemberg.⁹ A második quebeci találkozón (1944. szeptember 11-19.) viszont az amerikai elnök már a sokat vitatott Morgenthau-terv elfogadását támogatta. Ennek előzményéhez tartozik, hogy a szövetséges haderők európai főparancsnoka, Dwight David Eisenhower tárgyalásokat folytatott az Egyesült Államok hadügyminisztériumával a Németországgal kapcsolatos irányelvekről, többek között arról, hogy mi történjen a német állami intézményrendszerrel és az iparral. Ennek a híre eljutott ifjabb Henry Morgenthau pénzügyminiszterhez, aki a hadügyminisztérium tudta nélkül megtette Rooseveltnél a saját javaslatát.¹⁰ Morgenthau a német ipar teljes megsemmisítését és az ország agrárállammá való átalakítását indítványozta. Elképzelésének radikális jellegét mutatta, hogy nemcsak gyárak, üzemek és egyéb ipari vállalkozások lerombolását proponálta, hanem még az ipari nyersanyagok gyártását is be akarta tiltani.¹¹ Quebecben Churchill elfogadta a Morgenthau-tervet, az okmányt aláírták, Rooseveltnél pedig az elnökválasztás közeledtével egyre jobban megbánta, hogy felvetette ezt a javaslatot. A pénzügyminiszter koncepciójával szembeni ellenszenv ugyanis rövid időn belül megerősödött. Az ellenző Henry Stimson hadügyminiszter mellé állt Cordell Hull külügyminiszter, John McCloy hadügyminiszter-helyettes, és később Eisenhowerrel és Harry Hopkins-sal, az

⁶ MEZEI: 19.

⁷ Mezei Géza álláspontja szerint, ha a szövetségesek a brit elképzelés szerint szállták volna meg Németországot, akkor nem kerülhetett volna sor Németország kettészakítására. Uo. 19.

⁸ Az 1944. november 14-i londoni jegyzőkönyv 3. pontja. *Németország nemzetközi szerződése 1918–1945. Dokumentumgyűjtemény.* Összeállította: NÉMETH István, Universitas, Budapest 1994. 163.

⁹ Kielit és a csatornaövezetet, továbbá Hamburgot, a Ruhr- és a Saar-vidéket Rooseveltnél az Egyesült Nemzetek ellenőrzése alá helyezte volna. Churchill Poroszország elszigetelése miatt egyetértett a javaslattal, de Baden, Württemberg, Pfalz, Bajorország és Szászország elszakítása mellett érvelt. Úgy gondolta, hogy ezeknek a tartományoknak Ausztriával és Magyarországgal együtt egy dunai szövetséget kellene alkotniuk. Sztálin nem állt elő önálló javaslattal, de kifejtette álláspontját, hogy miért vonzóbb számára az amerikai elképzelés. SHERWOOD, Robert E.: *Rooseveltnél és Hopkins.* 1–2. köt. Magvető, Budapest 1989. 2. köt. 252-253. CHURCHILL: 2. köt. 347-348.

¹⁰ MATANLE: 340.

¹¹ „Nem érdekel a [német] lakosság sorsa... nem mi akartuk ezt a háborút, nem mi küldtük gázkamrákba az emberek millióit... a németek nem akarták, hogy másképp legyen” – válaszolt Morgenthau a javaslatát ért kritikákra. MEZEI: 24.

elnök tanácsadójával karöltve sikerült Rooseveltet rábeszéliük arra, hogy ne a Morgenthau-terv legyen a Németországgal kapcsolatos szövetséges irányelv.¹²

Az Európai Tanácsadó Bizottság 1944. szeptember 12-i ülésén egyhangúlag fogadta el Londonban azt az egyezményt, amely rögzítette Németország megszállási övezeteit és Berlin szektorhatárait.¹³ A dokumentum 1. pontja kimondta, hogy Németországot az 1937. december 31-én fennállott határai szerint három kizárólagos övezetre fogják osztani, Berlin körzetét pedig a három hatalom együttesen szállja majd meg. A „*Berlin körzete*” kifejezés¹⁴ azt a területet jelentette, amelyet az 1920. április 27-i törvény állapított meg.¹⁵

A porosz tartományi gyűlés által csekély többséggel megszavazott törvény 1920. október 1-jén lépett hatályba.¹⁶ Berlin, 7 másik város (Charlottenburg, Wilmersdorf, Schöneberg, Neukölln, Lichtenberg, Köpenick és Spandau), továbbá 59 község és 27 földkerület összevonásával egy új közigazgatási egység jött létre. A város lakossága megkétszereződött, a területe pedig tizenháromszorosára növekedett. A csaknem 4 millió lakosú Nagy-Berlin ekkor vált a Föld egyik legnagyobb városává.¹⁷ A tiltakozás jelentős volt, és még évekkel később is jelentkeztek szeparációs törekvések, amelyek ugyanolyan eredménytelenek maradtak, mint azok a tervek, amelyek újabb területek Nagy-Berlinhez csatolását szorgalmazták.¹⁸ Az összevonással 20 kerület alakult, amelyből mindössze 6 képezte a régi Berlint. Az 1944. szeptember 12-i londoni egyezmény tehát a 24 évvel korábban meghatározott városterületet vette alapul, és a későbbi viták elkerülése végett még azt is kimondta, hogy a Nagy-Berlinen belüli kerületek határai azonosak az 1938. március 27-i rendelet szerinti határokkal. A megállapodás 5. pontja deklarálta, hogy a közös igazgatás céljából létrehoznak egy Szövetséges Kommandatúrát, amely „*az illetékes főparancsnokok által kinevezett három parancsnokból áll*”.¹⁹

Az egyezmény elfogadásakor még nem dőlt el véglegesen, hogy a britek és az amerikaiak Németországban és Nagy-Berlinben melyik kijelölt területet foglalhatják majd el. Ekkor egyedül a Szovjetunió fegyveres erői által megszállandó területeket lehetett írásban is rögzíteni. Nagy-Berlin keleti felében²⁰ a Vörös Hadsereg 8 kerületet vonhatott ellenőrzés alá, ezek északról délnek haladva a következők voltak:

1. Pankow	5. Friedrichshain
2. Weißensee	6. Lichtenberg
3. Prenzlauer Berg	7. Treptow
4. Mitte	8. Köpenick ²¹

A második quebeci találkozón (1944. szeptember 11-19.) Rooseveltt és Churchill a nyugat-németországi zónák és Nagy-Berlin nyugati felében lévő szektorainak felosztásáról is megállapodott. A megegyezést az a korábban már említett kompromisszumos megoldás segítette, hogy a brit tárgyaló fél hozzájárult a Bréma és Bremerhaven környéki amerikai

¹² SHERWOOD: 2. köt. 283. MATANLE: 341.

¹³ A dokumentumot ld. NÉMETH (1994): 160–163.

¹⁴ A használt német kifejezés: „*Berliner Gebiet*”.

¹⁵ Ezt a meghatározást az egyezmény szövege tartalmazta. NÉMETH (1994): 161.

¹⁶ HOFFMANN, Hansjoachim: *Berlin. Eine politische Landeskunde*. Opladen, Leske + Budrich, 1998. 37.

¹⁷ KOTOWSKI, Georg: *Die Geschichte Berlins bis 1945*. IN: *Berlin Sowjetsektor. Die politische, rechtliche, wirtschaftliche, soziale und kulturelle Entwicklung in acht Berliner Verwaltungsbezirken*. Herausgegeben vom Büro für Gesamtberliner Fragen. Berlin 1965. 18. HOFFMANN: 38.

¹⁸ HOFFMANN: 38.

¹⁹ NÉMETH (1994): 162.

²⁰ A londoni egyezmény az „*északkeleti*” jelzőt használja. NÉMETH (1994): 161.

²¹ Ld. a dokumentum 2. pontját. NÉMETH (1994): 161.

enklávét létrehozásához, továbbá biztosította az átmenő forgalmat az északnyugati övezeten keresztül. Így vált a kijelölt délnyugati zóna az amerikai, az északnyugati pedig a brit hadsereg megszállási övezetévé.

Ennek megfelelően az Európai Tanácsadó Bizottság 1944. november 14-én kiegészítette, illetve pontosította a szeptember 12-i jegyzőkönyvet.²² A módosító egyezmény beiktatta a fent leírt változásokat, és deklarálta Nagy-Berlin nyugati felének felosztását: Berlin északnyugati részét az Egyesült Királyság, a délnyugati és déli részét²³ pedig az Egyesült Államok fegyveres erői szállhatják meg. A fennmaradó 12 kerületen az angolszász hatalmak a következőképpen osztottak:

Egyesült Királyság:

1. Reinickendorf	4. Charlottenburg
2. Wedding	5. Spandau
3. Tiergarten	6. Wilmersdorf

Amerikai Egyesült Államok:

1. Zehlendorf	4. Kreuzberg
2. Steglitz	5. Tempelhof
3. Schöneberg	6. Neukölln

A hivatalosan krími konferenciának hívott jaltai találkozáson (1945. február 3-11.)²⁴ Churchill vetette fel, hogy Franciaország is kapjon okkupációs zónát, és részt vehessen a németországi Szövetséges Ellenőrző Tanács munkájában. Sztálin nem ellenezte, hogy Párizs megszállási övezetbe jusson, de feltételül szabta, hogy azt az angolszász zónákból hasítsák ki. A szovjet vezető ugyanakkor határozottan ellenezte, hogy Franciaország bármilyen ellenőrző tevékenységben közreműködhesse. Rooseveltnel kezdetben egyetértett a szovjet állásponttal, később mégis megváltoztatta a véleményét, és javasolta, hogy Franciaországot vegyék fel a „Három Nagy klubjába”.²⁵ Sztálin látszólag váratlanul, valójában az amerikai elnök előzetes értesítése után csatlakozott az angolszász törekvéshez.

Ennek megfelelően a krími konferenciáról szóló kommunikéba és a találkozó határozatait összegző dokumentumba egyaránt bekerült az a fejezet, amely mindkét témában francia meghívást tartalmazott.²⁶ Bár Franciaországot 1944. november 11-én meghívták az Európai Tanácsadó Bizottságba, ennek ellenére az ideiglenes francia kormány képviselőit számos tanácskozásról és konferenciáról kizárták, ami különösen de Gaulle-nak rengeteg bosszúságot okozott.²⁷ A „Három Nagy” Franciaországot nem tekintette igazi nagyhatalomnak, a francia politikusok és diplomaták viszont folyamatosan igyekeztek ennek az ellenkezőjét bizonyítani.²⁸ A britek és a szovjetek elsősorban a jövő európai stabilitás miatt hajlottak

²² Az 1944. november 14-i londoni egyezményt ld. NÉMETH (1994): 162–163.

²³ Az egyezményben csak a „déli” jelző szerepel. Vö. NÉMETH (1994): 161. 163.

²⁴ Az elnevezéssel és a konferencia terminusával kapcsolatban ld. a korabeli dokumentumokat és SHERWOOD: 2. köt. 333.

²⁵ SHERWOOD: 2. köt. 339–341.

²⁶ A dokumentumokat ld. Crimea Conference Communiqué. IN: *Official Gazette of The Control Council For Germany. Supplement Number 1. Documents relating to the establishment of the Allied Control Authority.* Berlin Allied Secretariat, é. n.... 4-5. Jegyzőkönyv a krími konferencia munkájáról (1945. február 11.). IN: NÉMETH (1993): 9-13.

²⁷ Erről de Gaulle többször említést tesz az emlékirataiban. DE GAULLE, Charles: *Háborús emlékiratok.* Gondolat, Budapest 1973. 516. 518. 542-549. 639. Mezei Géza szerint a francia képviselő, René Massigli már 1944 október végétől bekapcsolódhatott az Európai Tanácsadó Bizottság munkájába. MEZEI: 34.

²⁸ DE GAULLE: 512. skk. különösen 516. 519. 522. „*Mérlegeltem azt is, hogy legyengültségünk miatt mennyi minden hiányzik politikai hiteleből külföldön és a támogatásából belföldön. Mégis az volt a meggyőződésem, hogy e vonatkozásban Franciaország nagy tettet hajthat végre, nagy tekintélyre tehet szert, nagymértékben szol-*

a franciákkal való tárgyalásra, az amerikaiak viszont többnyire elutasítóak voltak, és a meghíusult algíri Roosevelt-de Gaulle találkozás csak erősítette a francia-amerikai diplomáciai kapcsolatok viszonylagos elhidegülését.²⁹

A krími konferencia kommunikéje és a határozatokat összegző dokumentum összehasonlításakor egy eltérést

találhatunk. A kommunikében ugyanis az olvasható, hogy a francia megszállási övezet határait a négy kormány képviselője az Európai Tanácsadó Bizottságban fogja meghatározni,³⁰ ezzel szemben a másik okmányból megtudhatjuk, hogy az angolok és az amerikaiak az ideiglenes francia kormánnyal folytatott tanácskozáson állapítják meg a határokat.³¹ S valóban a londoni külügyminiszteri

Megszállási övezet	Lakosság	Terület	Tartományok
amerikai	16,7 millió	116 670 km ²	Bayern, Bremen, Hessen, Württemberg-Baden
brit	22,7 millió	97 300 km ²	Hamburg, Niedersachsen, Nordrhein-Westfalen, Schleswig-Holstein
francia	5,8 millió	39 000 km ²	Rheinland-Pfalz, Saarland, Südbaden, Württemberg-Hohenzollern
Összesen	45,2 millió	252 970 km²	
szovjet	17,8 millió	121 600 km²	Brandenburg, Mecklenburg-Vorpommern, Sachsen, Sachsen-Anhalt, Thüringen

testületben folytak az ezzel kapcsolatos tárgyalások, de a szovjet fél területi érdektelensége miatt csak az angol, amerikai és a francia külügyminiszter tárgyalt egymással.

A németországi megszállási övezetéről szóló 1945. június 5-i berlini nyilatkozat deklarálta, hogy Németországot négy övezetre osztják fel.³² Ennek ellenére a francia zóna határáról szóló egyezményt csak 1945. július 26-án írták alá.³³ A franciák abban bíztak, hogy a britektől megkapják a Rajna bal partját Köln városával együtt, az amerikaiaktól pedig Baden és Hessen tartományokat. London azonban ragaszkodott Kölnhöz és a Ruhr-vidékhez, és Washington is csak részben hajlott a túlzottnak minősített francia igények kielégítésére.³⁴ Ennek ellenére de Gaulle az emlékirataiban olyan megoldásként aposztrofálja a döntést, amely Franciaország számára „viszonylagos elégtételt” szolgáltatott, és úgy állítja be a történeteket, mintha egyedül a Kölnre vonatkozó igény nem teljesült volna.³⁵ A valóságban Franciaország csupán Baden és Württemberg tartományok déli részét, továbbá a későbbi Rheinland-Pfalz tartományt és a Pfalzról leválasztott Saar-vidéket vonhatta ellenőrzése alá.³⁶

gálhatja mind a saját, mind az emberiség érdekeit.” – „Ily módon juttattam kifejezésre, hogy Franciaország újra megtalálta azt a befolyást, amelyre szüksége volt szerepének betöltéséhez. A legnagyobb államok egyikének szerepét kell betöltenie. Ennek hangsúlyozására felemlítettem az Egyesült Nemzetek jövőendő szervezetét, és leszögeztem, hogy helyet igénylünk magunknak a Szervezet irányító tanácsában.” – ld. még MEZEI: 35.

²⁹ DE GAULLE: 547-548. SHERWOOD: 2 köt. 341.

³⁰ Crimea Conference Communiqué. IN: *Official Gazette...* 4.

³¹ Jegyzőkönyv a krími konferencia munkájáról (1945. február 11.). NÉMETH (1993): 11.

³² A vonatkozó dokumentumot ld. *Statement by the Governments of the United Kingdom, the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics and the Provisional Government of the French Republic on the zones of occupation in Germany.* IN: *Official Gazette...* 11.

³³ NÉMETH (1993) 19.

³⁴ MEZEI: 36-37.

³⁵ DE GAULLE: 641.

³⁶ NÉMETH (2002): 317-318. MEZEI: 37. A Saar-vidék 1940 óta közigazgatásilag Pfalzhoz tartozott. Rheinland-Pfalz tartomány csak 1946. augusztus 30-án alakult meg, Baden-Württemberg pedig 1951. december 9-

A négy szövetséges ország 1945. június 5-i nyilatkozatával hivatalosan is átvette a „*legfőbb hatalmat*” (supreme authority – oberste Regierungsgewalt) Németországban.³⁷ A jogkörök gyakorlása az egyes zónákban a főparancsnokokat illette meg, Németország vonatkozásában pedig a négy főparancsnok által alkotott *Ellenőrző Tanácsot* (Control Council-Kontrollrat).³⁸ Az Ellenőrző Tanácsnak egyhangúan kellett döntéseket hoznia a Németország egészét érintő kérdésekben. A főparancsnokok egy-egy kijelölt képviselője alkotta az *Egyeztető Bizottságot* (Co-ordinating Committee-Koordinationsausschuß).³⁹ Az *Ellenőrző Csoport* (Control Staff – Kontrollstab) osztályokra tagozódott (katonai, haditengerészeti, légügyi, politikai, közlekedésügyi, pénzügyi, jóvátételi stb.), az osztálynak négy vezetője volt, mivel mindegyik ország egy-egy személyt jelölt ki.⁴⁰

Szektor	Terület nagysága	Kerületek
amerikai	210,9 km ²	Kreuzberg, Neukölln, Schöneberg, Steglitz, Tempelhof, Zehlendorf
brit	169,3 km ²	Charlottenburg, Spandau, Tiergarten, Wilmersdorf
francia	104,9 km ²	Reinickendorf, Wedding
Összesen	485,1 km²	
szovjet	403,4 km ²	Friedrichshain, Köpenick, Lichtenberg, Mitte, Pankow, Prenzlauer Berg, Treptow, Weißensee Hellersdorf (1986-tól), Hohenschönhausen (1985-től), Marzahn (1979-től)

A szektorok végleges beosztása

Az Egyeztető Bizottságot s az Ellenőrző Csoportot is az Ellenőrző Tanács alá rendelték, s a feladatkörük a véleményezésre, a végrehajtásra s a német szervek feletti ellenőrzésre terjedt ki.

Bár Berlin a szovjet megszállási övezetbe esett, az 1944. szeptember 12-i londoni egyezmény alapján Nagy-Berlin területét a szövetségesek közösen szállták meg. Az 1945. június 5-i berlini nyilatkozat deklarálta, hogy Nagy-Berlin igazgatását a *Szövetségek Kormányzó Hatósága* (Inter-Allied Governing Authority – Interalliierte Regierungsbehörde)

én. Utóbbi tartomány Badenből, Württemberg-Hohenzollernből és Württemberg-Badenből jött létre. Az előbbi két rész a francia övezet, az utóbbi az amerikai zóna része volt. Ld. ezzel kapcsolatban *Die Fischer Chronik Deutschland 1949–1999. Ereignisse, Personen, Daten*. Herausgegeben von der Weltalmanach-Redaktion. Fischer Taschenbuch, Frankfurt am Main 1999. II. és III. térképét, illetve a *Das 20. Jahrhundert Millennium-Chronik* CD-ROM kiadásának német tartományokra vonatkozó történelmi adatbázisát.

³⁷ A vonatkozó dokumentumokat ld. *Declaration regarding the defeat of Germany and the assumption of supreme authority with respect to Germany by the Governments of the United Kingdom, the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics and the Provisional Government of the French Republic*. IN: *Official Gazette*... 7-9. és *Statement by the Governments of the United Kingdom, the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics and the Provisional Government of the French Republic on control machinery in Germany*. IN: *Official Gazette*... 10.

³⁸ A Szövetséges Ellenőrző Tanács tagjai: az amerikai *Dwight David Eisenhower*, a szovjet *Georgij Konsztantyinovics Zsukov*, az angol *Bernard Law Montgomery* és a francia *Latre de Tassigny*. Rendszerint tíz naponként tartották a tanácskozásokat, és havonként váltották az elnöki tiszteletet. *Gegenwart und Rückblick. 50 Zeitzugnisse zur Geschichte der Westmächte und Berlin 1945-1994*. Alliierten Museum, Berlin é. n. 55-56. Eisenhower emlékiratában 1945. július 10-re teszi az Ellenőrző Tanács első munkaiülésének a napját. EISENHOWER, Dwight David: *Keresztes háború Európában*. Zrínyi, Budapest 1982. 424.

³⁹ A dokumentum magyar fordításában (NÉMETH (1993): 21. és NÉMETH (2002): 325.) az *Állandó Egyeztető Bizottság* elnevezés szerepel. Ez a bizottság valóban folyamatosan (*permanent – ständig*) működött, de az eredeti dokumentumokban a határozószó nem szerepel az elnevezésben.

⁴⁰ A dokumentum magyar fordításában (NÉMETH (1993): 21. és NÉMETH (2002): 325.) az *Ellenőrző Bizottság* megjelölés szerepel. A korabeli dokumentumokból kiderül, hogy nem egy bizottságot akartak a szövetséges hatalmak létrehozni. A *Control Staff* a munkát végző személyzeti állomány általános megnevezése volt. Erre utal a dokumentumban szereplő általános munkaköri leírás, illetve az a kitétel is, hogy milyen személyek vehetnek részt az osztályok munkájában (vö. 3. és 4. pont).

fogja irányítani.⁴¹ A *Szövetséges Kommandatúra* néven ismert grémium szintén az Ellenőrző Tanács alá tartozott, négy kinevezett parancsnok volt a tagja, akik rotációs rendszerben látták el a főparancsnoki teendőket. A „*kommandánsok*” a saját szektorukban kizárólagos jogkörrel rendelkeztek, a Nagy-Berlinre vonatkozó döntéseket viszont az Ellenőrző Tanács működéséhez hasonlóan konszenzuális eljárással kellett meghozniuk.

A Kommandatúra első, alakuló ülését 1945. július 11-én tartotta, amelyen Alexander W. Gorbátov vezérezredes a Szovjetuniót, Floyd L. Parks vezérőrnagy az Amerikai Egyesült Államokat és Lewis D. Lyne vezérőrnagy Nagy-Britanniát képviselte.⁴² Geoffroy M. du Bois de Beauchesne francia ezredes eleinte megfigyelőként vett részt az üléseken, és csak 1945 augusztusától vált a Kormányzó Hatóság teljes jogú tagjává. Franciaország ugyanis ekkor kapta meg a saját szektorát Berlin északnyugati részében, a brit körzetből kiszakított Reinickendorf és Wedding kerületeket.

A pontosság kedvéért meg kell említeni azt is, hogy az amerikai és a brit szektorhoz tartozott két-két exklávé. Zehlendorfhhoz Wüste Mark és Steinstücken, Spandauhoz pedig Fichtewiesen, illetve Erlengrund.⁴³ Utóbbi terület nagyságát mutatja, hogy mindössze 300 méterrel volt határos az NDK-val, de az exklávék közül legnagyobbak számító Wüste Mark határvonala is éppen csak meghaladta a 2 km-t.

A Szövetséges Ellenőrző Tanács és a Szövetséges Kommandatúra működését szakértők és fordítók százai tették lehetővé. 1948-ra egy szerteágazó bürokratikus rendszer alakult ki: a németországi irányítást 49 bizottság, 21 albizottság és 32 munkacsoport segítette, a berlini igazgatásban pedig körülbelül 20 bizottság és még jó néhány kisebb grémium vett részt.⁴⁴ A kommandánsok meghatározó szerepet tölthettek be Berlin világháború utáni fejlődésében, miközben nemcsak politikai és diplomáciai, hanem katonai funkciót is elláttak.

Azok az események, amelyek a világháború utolsó három esztendejében történtek, lényegében meghatározták azt a mozgásteret, amely az elkövetkező évtizedekben eleinte a nyugati hatalmaknak és a Szovjetunióknak, később pedig az NSZK-nak és az NDK-nak cselekvési lehetőséget biztosított. Németország és Berlin kettéosztásának a története ezekre az évekre nyúlik vissza. Ha 1945-ben az eredeti brit elképzelés szerint vegyes megszállási zónák alakultak volna ki, elképzelhető, hogy nem került volna sor Németország kettészakítására. Ha a szövetségesek Berlinben másképpen oldották volna meg az ellenőrzést, vagy a fővárost egy zóna részévé tették volna, akkor sosem merülhettek volna fel azok a problémák, amelyek később a berlini léghídhöz, illetve a fal megépítéséhez vezettek. A politikai szándékok elemzéséből arra a következtetésre juthatunk, hogy a vegyes zónák kialakításának nem volt reális esélye. S mivel Berlin közös igazgatásáról még a meghatározó hadi cselekmények előtt döntöttek, nem merülhetett fel később az sem, hogy a megszálló hatalom jogán a német főváros szovjet fennhatóság alá kerüljön.

⁴¹ Ld. a dokumentum 7. pontját. *Statement by the Governments of the United Kingdom, the United States of America and the Union of Soviet Socialist Republics and the Provisional Government of the French Republic on control machinery in Germany*. IN: *Official Gazette*... 10.

⁴² *Gegenwart und Rückblick*. 57.

⁴³ HILDEBRANDT, Alexandra: *Die Mauer. Zahlen. Daten*. Haus am Checkpoint Charlie, Berlin 2001. 32.

⁴⁴ Vö. *Gegenwart und Rückblick*. 55. és 58.

Francia-magyar kulturális kapcsolatok a második világháború alatt

A magyar állam fennállása óta a politikai törekvések egyik legfontosabb célkitűzése a keresztény Nyugathoz való közeledés, a fejlettebb európai népek kultúrájának megismerése volt. Az ország fejlődéséhez mindezt nélkülözhetetlennek tartották.

A Franciaország és Magyarország közötti kulturális kapcsolatok a magyar államalapítás koráig vezethetők vissza. A francia-magyar kapcsolatok történetét vizsgálva a francia lapok általában azt emelik ki, főleg amikor az augusztus 20-i Szent István ünnep eseményeiről írnak, hogy a koronát francia származású pápa küldte Szent Istvánnak. „*Kívánatos lett volna, hogy az elmúlt évszázadok során Franciaország és Magyarország mindig szem előtt tartsa, hogy egy jeles francia személyiség hozzájárult a magyar állam születéséhez. (...) Az új Európában mindenképpen baráti kapcsolatoknak kell szövődni Franciaország és Magyarország között, mivel ez a két ország ezentúl ugyanabba az irányba halad a politika és a szociális kérdések terén, ahol tekintély és bölcsesség honol...*”-írja a Moniteur¹

A politikai és gazdasági viszonyok a 20. század első felében hosszú éveken át nem kedveztek a francia-magyar kulturális kapcsolatoknak. A trianoni szerződés árnyékot vetett a két ország közötti évezerdes jó viszonyra, de a francia kultúra továbbra is nagy hatással volt a magyar irodalmi életre és a többi művészeti ágra. Arisztokrata körökben a francia nyelv tanulása hagyományosnak tekinthető, s a nagyközönséget is érdekelte a francia kultúra, a francia szellemiség.

Eckhardt Sándor 1938-ban kiadott műve, „*A francia szellem*” (francia fordítása 1942-ben jelent meg: *Le génie français*”), azokat az okokat tanulmányozza, melyek a magyar értelmiségi köröket a francia kultúra büvkörébe vonták.²

„*Költők, írók, művészek párizsi honvágya mutatja, mit kereshet mindenkor a magyar ember a francia kultúrában. Minden politikai ellentét dacára is végtelen haszonnal jár számára, ha lelke időnként meg-megfürdik benne, mert a francia kultúra ma is a leghumánusabb, legemberibb valamennyi között. (...)*

Aki a magyar életet ismeri, tudja, hogy a kényszerű életproblémák között vergődő magyarnak milyen szükséglete ez a szellemi kultúra szomszédsága és mindent beárnyékoló áthajlása milyen fullasztó légkört teremtett a magyar szellemi életben, míg a szellemiség munkásai, művészeink, íróink, humanista tudósaink, kik nem csupán az alaposság vagy a rendszeresség kritériuma után indulnak, hanem az élet mélységeibe látnak, ösztönösen vágytak mindenkor a magyar kultúrát önálló tudatra ébresztő, emberileg elmélyítő francia szellem ellenmérge után, félretéve minden érzelmi tekintetet, mely őket a hivatalos francia világtól elválasztja.”³

A francia kultúra kisugárzása a második világháború előestéjén is jelentős maradt a könyv, a rádió s az oktatás révén. Ez utóbbi rendkívül fontos szerepet játszott a francia kultúra terjesztésében. Ennek tudatában volt a francia követség is, ezért kiemelt helyen kezelték a magyarországi francia oktatási intézményeket. A kultúra maradt a két ország közötti kapcsolattartás egyedüli szála. A 30-as évek közepétől szinte havonta érkezett egy francia

¹ Moniteur (1942. augusztus 20.) A rezsím hivatalos lapjának központja Clermont-Ferrand. Példányszáma 10.000. Jelentős politikai szerepet játszik. Még a világháború előtt Pierre Laval vette meg, aki az 1940-es vereség után Pétain marsall államminisztere és miniszterelnök-helyettes lett. 1942-ben a németek sürgetésére a vichyi kormány élére került Darlan helyére.

² KÖPECZI Béla: *Culture française, culture hongroise au XXème siècle*, Cahiers d'études hongroises 2/1990.

³ ECKHARDT Sándor: *A francia szellem*, Attraktor, Máriabesnyő- Gödöllő 2003. 200-201.

író vagy politikus, hogy előadást tartson valamelyik magyar egyetemi városban. 1935 decemberében, a budapesti egyetem alapításának 300. évfordulója alkalmából hét francia tudós kapta meg a *honoris causa* doktori címet.⁴ A magyar oktatásügyi miniszter pedig tervbe vette egy francia nyelvű gimnázium alapítását, hiszen olasz és német nyelvű már működött az országban.

A második világháborút megelőző három évben a francia kormányok a német befolyási övezetbe tartozó országokra koncentrálták kulturális tevékenységüket, hogy ellensúlyozzák a német jelenlétet és befolyást. A béke megőrzése érdekében a cél egyfajta egyensúly fenntartása volt. Természetesen az ártatlannak tűnő kulturális jelenlét háttérben ennél több húzódozott meg: a francia ipar és technika megismertetése. Olyan vonzerőt akartak kifejleszteni, mely túllép a hagyományos franciabarát körökön, mert ellensúlyozni kellett a német és olasz hegemon törekvéseket.

A célkitűzés egyszerű, megvalósítása azonban komoly akadályokba ütközött az egyre feszültebbé váló nemzetközi légkörben. A koncerteket és konferenciákat le kellett mondani. Így például az Albert Sarraut elnöklete alatt összeült *Association Française d'Action Artistique* (AFAA - Francia Művészeti Tevékenységet támogató Alap) adminisztrációs tanácsa 1939. május 15-én úgy döntött, hogy el kell halasztani Gaston Baty⁵ közép-európai turnéját.⁶ A turnék és konferenciák lemondása jól mutatja a magyarországi francia propaganda korlátait és kudarcát a második világháború kitörése előtt.

A két világháború közötti időszak francia erőfeszítései meglehetősen szerénynek mondhatók, ezzel szemben az 1940-től 1944-ig tartó periódus a francia kultúra és kulturális szervezetek valóságos virágzása Magyarországon. A francia katonai összeomlás után Franciaország elveszítette politikai nagyhatalmi szerepét, de a francia szellemiség révén megőrizte befolyását. *„Amíg a lélek érintetlen és a szellem élénk, addig a test sem halt meg.”* - írta Franciaországról a Pesti Hírlap újságírója 1943 őszén.

A Francia Követség tevékenysége, illetve a Magyarországra szökött francia hadifoglyok értékes jelenléte és munkája nagymértékben hozzájárult a francia kultúra magyarországi térnyeréséhez, melynek évezredek hagyományai voltak. Amikor egy magyar újságíró vagy akár politikus Franciaországról beszél, gyakran tesz utalásokat a francia kultúrára. A Magyar Nemzet 1940. október 9-i számának egyik cikkében Szabó Zoltán újságíró a következőket írta: *„... amit a franciákban szeretünk, annak semmi köze az államhoz, a hatalomhoz, a hegemoniához; az maga az élet, az irodalom, a művészet, és mindez csak nagyon távolról érinti a politikát.”*

Robert de Dampierre, nagykövet azzal a feladattal érkezett Magyarországra 1940. augusztus 14-én, hogy képviselje a francia érdekeket és ápolja a két ország közötti jó kapcsolatokat. A nemzetközi helyzet miatt közvetlen külpolitika nem volt lehetséges a két ország között, így a kapcsolattartás fő színtere a már fentebb is említett kultúra és az oktatás volt. A kulturális kapcsolatok szerepe tehát felértékelődött, elmélyítésük pedig segíthetett abban, hogy a két ország közös érdekeit jobban felismerje, s akár szövetségre is lépjen ezen célok elérése érdekében, mint például a német kultúra visszaszorítása. 1940-ben a magyar kormány több alkalommal is Dampierre tudomására hozta jó szándékát, hallgatólagos támogatását a francia kultúra terjesztését illetően. A kormány semmiképpen nem akarta, hogy az augusztusban visszaszerzett erdélyi területeken a német, illetve az olasz kulturális szervezetek befolyása erősödjön, egyfajta monopóliumot teremtve. Ennek ellensúlyozására kiváló

⁴ A diploma átadására csak 1944. augusztus 1-én kerülhetett sor a párizsi Magyar Intézetben. (A.N.F. – AJ/16/6981 – Hongrie – France; Université)

⁵ Gaston Baty (1885-1952) – rendező, 1930 és 1947 között a Montparnasse színház igazgatója.

⁶ A.N.F. 60/176 Conseil d'administration du 15 mai 1939 à l'Association Française d'Action Artistique

eszköznek mutatkozott a francia törekvések támogatása.⁷ Politikai téren mindkét félnek nagymértékben meg volt kötve a keze, de a kultúra „ártatlan” területnek számított, így viszonylag zavartalanul tevékenykedhettek. A magyar kormány úgy érezte, ezen a területen hangot tud adni önállóságának, s bizonyíthatja Németországtól független politikáját, ami azonban egyre inkább már csak illúzió lehetett.

A kultúra terjesztésének egyik fontos eszköze maga a nyelv. A francia nyelvnek ismét nagy presztízse lett Magyarországon, akár a 18.-19. században. A jómódú családok gyermekei francia magántanárral tanulják a nyelvet. Újra kiadják a Sauvageot⁸-féle szótárt a Dante Társaság gondozásában. A kiadás támogatására Dampierre a francia kormányhoz fordul segítségért. Azt kérte, hogy rendeljenek meg kb. 100 szótárt. A kormány végül 50 darabot rendelt. Dampierre a következő szavakkal érvelt az ügy támogatása mellett: „*El kell ismerni, hogy egy ilyen jelentős és költséges mű újbóli kiadásának ténye a jelen körülmények között a Dante Társaság részéről egy olyan gesztus, ami támogatást érdemel. (...) A szótár nagymértékben szolgálja a francia nyelv terjesztését.*”⁹

A Sauvageot-féle szótár kiadása mellett orvosi szakszótár készítésére is sor került. 1942 nyarán Nékam professzor, az orvosi könyvek kiadótársaságának elnöke Dampierre segítségét kérve francia közreműködőket keresett, cikkenként 200 frankos tiszteletdíj fejében. A kiadvány bevezetőjében így olvashatjuk több francia szerző cikkét is (Barthélemy, Bidou, Duhamel, Leriche). Nékam professzor igyekezett bővíteni a francia nyelvű orvosi könyvek állományát, és Christian de Charmasse 1943. április 20-i levele, melyben egy könyvszállítmányról számol be, arra utal, hogy ez sikerült. Itt kell megemlíteni a „*La presse médicale*” című francia folyóiratot, mely rendkívül népszerű volt a magyar orvosok körében.

A francia nyelv oktatása „*egy jelentős kulturális tevékenység részét képezi, s az egyik legfontosabb, legbriliánsabb bástyája ennek az országnak*”- jelenti ki Dampierre. A francia nyelv oktatásában nagyon fontos szerep hárult a francia anyanyelvű lektorokra. Ennek érdekében Dampierre újabb lektorok Magyarországra küldését kérte, de a németek ezt megakadályozták, mivel felismerték a bennük rejlő veszélyforrást. A francia kultúra egyre erőteljesebb jelenléte veszélyeztette volna a germán kultúrát. Dampierre támogatta a francia oktatási intézmények működését, így például az 1938-ban alapított gödöllői francia gimnáziumot. A Franciaországból érkező tanárok helyzete nem volt problémamentes, ugyanis nem térhettek haza a szünidőkre, mivel a németek nem engedték volna vissza őket.

Dampierre igyekezett minden lehetőséget megragadni arra, hogy a francia kultúra pozícióit megerősítse Magyarországon. Ennek érdekében könyveket, újságokat, francia filmeket rendelt, hogy ellensúlyozza a német és az olasz kultúra előretörését.¹⁰ Maga gondoskodott a könyvek és folyóiratok terjesztéséről a magyar egyetemek és könyvtárak segítségével,¹¹ mivel Magyarországon nem működött Institut Français (Francia Intézet) a második világháború alatt. A terjesztési feladatokat a követség sajtófordítója, M. Renoult végezte. 1942 őszén, arra hivatkozva, hogy egyre több feladat hárul rá, Dampierre 100 pengős fizetésemeletést kért számára Lavaltól.

Egy 1943. augusztusi kimutatás szerint a budapesti francia követség a következő folyóiratokat kapta és terjesztette: *Images de France*, nagyon népszerű, a magyar könyvtárak is

⁷ Archives du Ministère des Affaires étrangères (MAE) Guerre 1939-1945 Vichy / Europe / Hongrie vol. 421. (Instruction publique) Dampierre 1940. szeptember 20-i távirata.

⁸ Sauvageot, Aurélien (1898-1989) francia nyelvész, a Sorbonne és a Keleti nyelvek Főiskolájának professzora, a finnugor nyelvek, különösen a magyar nyelv elismert kutatója, a magyar nyelv és kultúra terjesztője hazájában. Főbb művei: Francia-magyar (1932) és Magyar-francia (1937) nagy kéziszlótár.

⁹ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 105. (Livres) Dampierre levele Lavallhoz 1942. június 16.

¹⁰ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 105. (Livres)

¹¹ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 114. (Représentations théâtrales, ballets, musiques)

kértek belőle; *Revue des deux mondes*, eleinte 10 példányt kaptak, de 20 darabot szerettek volna, mivel nagyon keresett újság volt, ráadásul a francia könyvtárak száma is növekedett; *Voici la France de ce mois*, ebből érkezett a legtöbb, mivel könnyű olvasmányoknak számított, így rendkívül hasznos volt oktatási célokra is. 1944 tavaszán már csak 10 darabot kaptak 25 helyett, amit nehezményeztek; *Revue des Jeunes*, szerkesztője, R. P. Carré 1939–40-ben kétszer járt Budapesten, és előadást is tartott. Ezeken kívül még 20, az élet szinte minden területét érintő lapot tartalmaz a lista.¹² Főleg tankönyveket, kortárs szerzők műveit és történelemkönyveket kértek. A francia könyvek eladása szempontjából Budapesten a Cserépfalvi Könyvesbolt állt az élen. Érdekes részlet, hogy a francia könyvek olcsóbbak voltak Magyarországon, mint a német nyelvűek, s az igény is egyre nőtt irántuk. Ami az anyagi háttérrel illeti, a Magyar Nemzeti Bank a franciaországi befektetéseiből származó bevételek egy részét rendszeresen francia könyvek és filmek vásárlására fordította.¹³ Egy francia-magyar szerződés értelmében 800.000 frankos keretet biztosítottak erre a célra. A könyvet exportálók a pénzt az Office des Changes-nál (Pénzváltó Iroda) kapták meg. A legnagyobb gondot a szállítás jelentette, mivel Németországon és Olaszországon keresztül csak kis csomag újságok szállítását engedélyezték, könyveket szinte nem. 1941 novemberében Bécsben lefoglaltak egy nagyobb könyvszállítmányt, ami végül el sem jutott Magyarországra.¹⁴ A szállítások további alakulására ez rossz hatással volt. Az Hachette 40.000 frankos szállítmánya például végleg elakadt Bécsben, amiért a posta nem vállalt felelősséget. A kiadó a Laufer Könyvesbolttól pedig hiába kérte a könyvek árát. Nem fizettek, mert nem kapták meg a csomagot. Fennállt annak a veszélye, hogy amennyiben nem változik a helyzet, a szállítások teljesen megszűnnek.

Dampierre a probléma megoldására azt a javaslatot tette, hogy hozzanak létre egy központi elosztó irodát Isztambulban vagy Bejrútban. Tengeri úton ide lehetne szállítani a könyveket, és innen már könnyebb a továbbításuk. Egy másik javaslat a berni vagy a genfi diplomáciai böröndök közvetítő szerepének kihasználását veti fel. Amennyiben megoldódna a szállítás problémája, a magyarországi francia könyveladás még nőhet is, hiszen az ország területe megnőtt, és a visszaszerzett területen fontos francia kulturális központok is találhatóak, mint például Kolozsvár.¹⁵

1941. januárjában Dampierre Lavalhoz írt levelében azt olvashatjuk, hogy a magyar közönség jobban érdeklődik a francia szellemi termékek iránt, mint valaha. A lázadás, függetlenség kinyilvánításának egyik formája volt ez? Mindenesetre ezt a tendenciát igyekezett kihasználni a francia propaganda. Darlan egy listát kért Dampierre-től olyan magyar személyiségekről, akiknek a fegyverszünet óta Franciaországban megjelent könyvekből küldeni lehetne. A listán főleg újságírók, kritikusok szerepeltek, hiszen ők cikkeikkel népszerűsíthetik a műveket¹⁶. Rajtuk kívül azok a könyvtárak jöhettek még számításba, melyeknek jelentős francia szekciójuk volt. De tanárok, tudósok, egyházi személyiségek és politikusok neve is szerepelt a listán.¹⁷ Részben nekik, részben pedig intézményeknek osztotta szét

¹² *Revue Universelle, Revue des Beaux-Arts, Revue du Dietetique, Journaux de Mode, Cahiers de physique, Vie spirituelle, Economie, Construire*, etc. (MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres 121. Revues)

¹³ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 105. (Livres)

¹⁴ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 105. (Livres)

¹⁵ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 105. (Livres)

¹⁶ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 105. (Livres)

¹⁷ Újságírók: Dessewffy Gyula (Kis Újság), Rassay Gyula (Esti Kurir), Katona Jenő (Magyar Nemzet), Balogh József (Nouvelle Revue de Hongrie), Illyés Gyula és Benedek Marcel (kritikusok). Tanárok: Eckhardt Sándor (Budapest), Hankiss János professzor (Debrecen). Tudósok: Szentgyörgyi Albert, Szegfű Gyula, Prof. Erődi-Harrach (nemzetközi jogász); Írók: Zilahy Lajos (a *Híd* szerkesztője), Herczeg Ferenc (a Revizionista Liga elnöke); Politikusok: Bethlen István, Esterházy Móric, Kánya Kálmán, Gratz Gusztáv, Kállay Miklós, Bajcsy-Zsilinszky Endre; Egyházi személyiségek: Serédi László, Ravasz László

Dampierre 1942 elején a Pétainról szóló 75 darab Laure könyvet, melyről számos magasztaló cikk született a magyar sajtóban (Nemzeti Újság, Pester Lloyd, Magyar Nemzet).

Fontos szerep hárult a magyar könyvkiadókra is, hiszen ők döntöttek arról, hogy milyen fordításokat adnak ki. A francia követségi titkár, Christian de Charmasse egyik jelentése szerint a budapesti kiadók mindössze hét németek által rendelt művet adtak ki. Ezzel szemben nagy számban jelentették meg kortárs francia, angol és amerikai szerzők műveit, melyeket a náci „nem kívánatosnak” bélyegeztek. Lefordították Francis Jammes műveit, Paul Morand-tól a *New York* című művet, valamint Sacha Guitry, Proust, Giono, Gide, Jean Giraudoux és az ifjabb Alexandre Dumas műveit.¹⁸ Emellett azzal is jeleskedhettek a magyar kiadók, hogy Anglia után Magyarországon adták ki a legtöbb olyan művet, melynek zsidó vagy német szerzője hazájában be volt tiltva.

A fordítások megjelentetése nem mindig volt problémamentes. 1941 tavaszán egy budapesti kiadó, Ullmann Ferenc, a fentebb említett Francis Jammes néhány művét szerette volna kiadni magyarul, ehhez azonban szerződést kellett kötnie a szerző francia kiadójával. A gond az volt, hogy a francia kiadók többsége Párizsban székel, így nem volt kommunikációs lehetőség. Dampierre ezért azt javasolta, hogy hozzanak létre a szabad déli zónában egy képviselőt a francia szerzők és kiadók számára, s ez köthetne szerződéseket idegen nyelvű kiadásokra.

François Gachot¹⁹ nemcsak tanárként járult hozzá a francia kultúra terjesztéséhez, hanem irodalmi műveket is fordított, a *Gazette de Hongrie* munkatársaként jó kapcsolata volt zenei, irodalmi, színházi és művészeti körökkel, támogatta a követség valamennyi művészeti tevékenységét, 1943. január 7-i keltezéssel pedig beszámolót írt „*Francia könyvek, magyar olvasók*” címmel az 1942-es év eredményeiről. „*A magyar közönség most jobban érdeklődik a francia szellemi alkotások iránt, mint valaha. (...) Talán még soha ennyi francia alkotás nem jelent meg magyarul a könyvesboltok kirakataiban.*”- írta.²⁰ Gachot professzor hangsúlyozza a Nyugat folyóiratnak az elmúlt közel 40 évben játszott fontos szerepét a francia kultúra magyarországi megismertetésében és terjesztésében. A számos francia mű magyarra fordítása mellett kiemelkedő jelentőségűnek tekinti azt a több mint 400 oldalas antológiát, melyet Illyés Gyula adott ki „*Francia Kincsesház*” címmel az Atheneum gondozásában. A kortárs szerzők kivételével átfogó képet ad a francia irodalom történetéről, s így „*közel 10 századnyi francia kultúrát juttat el a magyar olvasókhoz*”. A fordítások egy részét ő maga készítette, e szavakkal kommentálva: „*A fordítás tisztelgés is. Hálánk jeléül szeretném felmutatni ezt a tisztelgésnyújtást a francia népnek, sorsa nehéz pillanataiban.*” A magyar kiadók közül kiemeli a Franklin, a Rózsavölgyi, a Révai, a Cserépfalvi és az Officina szerepét, melyek Magyarországon eddig kiadatlan francia alkotások magyarra fordítását is vállalták. Az Officina ehhez francia anyagi támogatást is kapott. Míg a 18. században többnyire eredeti nyelven olvasták a francia műveket, a 20. század közepére ez már csak egy szűk réteg kiváltsága volt Magyarországon. Ha tehát egy irodalmi alkotást széles körben ismertté kívántak tenni, nélkülözhetetlen volt annak magyarra fordítása. Gachot példaként említi Villon műveinek nagy sikerét, illetve Gyergyai Albert fordításában Proust, Illyés Gyulában Giono műveit, valamint Benedek Marcel fordításában Martin du Gard Thibault családját. A magyarra fordított szépirodalmi műveknek 1940-ben 11%-a a francia, de ez az arány az elkövetkező években folyamatosan nőtt. 1943-ban már minden

¹⁸ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres 93.

¹⁹ François Gachot (1902-1986) – író, sajtó- és kultúrattasé, fordító, tanár (Kemény Zsigmond Gimnázium, Képzőművészeti Főiskola, Közgazdaságtudományi Egyetem lektora). 22 évesen érkezett Magyarországra. Magyar felesége volt. 1949-ben kiutasították Magyarországról, és csak a 70-es években térhetett vissza.

²⁰ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres 93. (Annexe à la lettre Service des Oeuvres n°1 en date du 7 janvier 1943)

ötödik külföldi könyv francia szerzőtől származott.²¹ Az irodalmi körök ellenállását is mutathatja az a sajtójelentés, miszerint magyarul több franciából fordított irodalmi mű jelent meg a második világháború alatt, mint németből fordított. Franciaország irodalma Magyarországon nagyobb szerepet kapott, mint bármelyik más európai nemzeté.²² „Franciaország megmaradt szellemi nagyhatalomnak, legalábbis a magyarok szívében”, olvasható a jelentésben.

Az 1940 júniusi kapituláció után a magyar mozikban a német cenzúra betiltotta a francia filmeket, amelyekre pedig nagy volt az igény. A magyar mozilátogató közönség nagyra értékelte ezeket az alkotásokat.²³ Arra azonban, hogy újra francia műveket láthassanak, Dampierre közbenjárására volt szükség. Hivatalba kerülése után azonnal lépéseket tett az ügyben, s 1940 szeptemberében Franciaországból filmeket küldtek Magyarországra, de mivel nem kapták meg az importálási engedélyt, nem vámkezelték azokat. A filmek (*Toi c'est moi; Coup de fer; Vertige; Une fille à papa*) tehát már Budapesten voltak, de a senki földjén. Visszaküldeni sem lehetett, mivel a tulaj vagy megszállt területen tartózkodott, vagy a címe volt ismeretlen. Igaz, nem is igyekeztek kideríteni az elérhetőséget. A cél a filmek vámkezelésének elérése volt, hogy be lehessen mutatni őket a magyar mozikban, ahol hónapok óta már csak német, esetleg amerikai filmeket lehetett látni. A bemutatás feltétele azonban az volt, hogy a magyar importálók a filmek ellenértékét pengőben befizessék egy bankba, hogy később, amikor helyreáll a rend, a francia cégek hozzájuthassanak ezekhez az összegekhez.

1940 őszén nem ez volt az egyetlen megoldásra váró probléma a filmvilág területén. Nagy vihart kavart egy német film, a *Bel Ami* magyarországi bemutatásának terve. Ezt a filmet a hatóságok Franciaországgal szemben ellenséges hangvételűnek minősítették, ezért a budapesti francia követség lépéseket tett, hogy a cenzúra ne fogadja el. Igaz, 1939 augusztusában már egyszer betiltották, de rövid idő múlva felfüggesztették. Emiatt Dampierre panaszt tett a külügyminisztérium sajtóosztályának vezetőjénél, Ullein-Reviczky Antalnál. S bár személyével kapcsolatban ellentmondásos véleményekkel találkozunk, Dampierre szerint Ullein-Reviczky többször is tanúbizonyosságát tette franciabarátságának, s a fenti ügyben is igyekezett a francia követ kérésének eleget tenni. Dampierre 1940. október 5-i jelentésében arról számol be Baudouinnek²⁴, hogy a sajtófőnök láthatóan zavarban volt a nemleges válasz közlésekor. Hiába tett ugyanis erőfeszítéseket, kénytelen volt meghajolni a német nyomás alatt, s így 3 hónapot késett a film bemutatása. 1941 februárjára ismét elfogytak a vetíthető francia filmek. A követség aggodalmát fejezte ki emiatt, hiszen így a német és olasz alkotások kaptak nagyobb teret. Dampierre listát kért a francia filmterjesztőkről, elérhetőségeikről, hogy velük kapcsolatba lépve pótolni tudják a hiányt. Addig is azzal a javaslattal állt elő, hogy a szomszédos országokban található francia filmek kópiáit szerezzék be. Az anyagi haszon természetesen Franciaországé lenne, s a filmekért járó pénzt a Nemzeti Bank utalná Franciaországba.

A filmhiány megoldására egy másik javasolt megoldás a francia és magyar filmvállalatok között a háborús események miatt félbe szakadt tárgyalások folytatása. A francia követéségen nyilvántartást vezettek azokról a filmekről, melyekkel kapcsolatban már megkötötték a szerződést, illetve amelyek közel álltak ahhoz. Így természetesen a cégek neve is szerepelt a nyilvántartásban, ami nagymértékben megkönnyítette a munkát.²⁵

²¹ 1941-ben 14 %; 1942-ben 17 %; 1943-ban 19 % volt pontosan ez az arány.

²² Magyar Országos Levéltár (MOL) K66 Sajtó 624. csomó (Párizs 1944)

²³ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 75. (Cinéma)

²⁴ Paul Baudouin - francia külügyminiszter (1940. június 16. – 1940. október 28.)

²⁵ Importáló magyar cégek: Matador Film, Művész Film, Palatinus Film, Harmónia Film, Magyar Filmiroda, Kárpát Film, Helikon Film, etc. Exportáló francia cégek: Intermonde Film, Globus, Paris Cinéma Location, Globe

A szerződések megkötése nem jelentette automatikusan a kérdés megoldását, hiszen a filmeknek el is kellett jutniuk Magyarországra. A német és olasz hatóságok pedig érthető okokból épp úgy nem engedélyezték a francia filmek átszállítását Magyarországra, mint ahogy a könyvek és újságok szállítását is igyekeztek megakadályozni. Malgrat, budapesti francia kereskedelmi attasé levelezése azonban arra enged következtetni, hogy Németország végül engedélyezte a tranzitot, hiszen 1941 szeptemberében három francia film érkezéséről írt, hangsúlyozva, hogy a francia alkotások ezúttal is nagy sikert arattak.²⁶

A francia filmek iránti érdeklődés nem csak a mozilátogatók körében figyelhető meg. Az *Actio Catholica* 1942 nyarán filmet forgatott Boldog Margit életéről, amelyhez kb. 100 métert akart „kölsönözni” egy francia filmből²⁷. Mivel ezt a filmet már bemutatták Magyarországon, az egyik negatív a *Kovács & Faludi* cég tulajdonában volt. A felhasználáshoz engedély kellett, amit Dampierre közbenjárásával sikerült is megszerezni. Dampierre háttérbe vonulása²⁸ után a megbízott ügyvivő, Christian de Charmasse vállalta magára a mecénás szerepét. Jóllehet, ez a szerep csak közbenjárás, elvi támogatás volt egy-egy magyar kérés ügyében, az adott körülmények között mégis felbecsülhetetlen segítséget jelentett. 1943 első hónapjaiban például Charmasse hathatós támogatásának volt köszönhető, hogy a magyar Pegazus Társaság, melynek élén Zilahy Lajos állt, meg tudta vásárolni az „*Angèle*” című francia filmet. A sikerhez nagymértékben hozzájárult az a jellemzés, melyet Charmasse Zilahyról adott: „*Az egyik legnépszerűbb író, a francia kultúra aktív terjesztője, francia filmek vásárlója, fordító (Ondine)*”.²⁹

A Művelődés Filmgyártó és Terjesztő Kft pedig egy színdarab (Alexandre Bisson: *Madame X*) megfilmesítésével kívánt hozzájárulni a francia kultúra magyarországi megismertetéséhez. 1944 februárjában egy budapesti filmgyártó cég (Centart) pedig arra tett kísérletet, hogy francia színészeket csábítson Magyarországra egy francia nyelvű film forgatására. Elutasító választ kapott: „*Lehetetlen, hogy francia művészek külföldre menjenek a jelenlegi helyzetben. Szükség van rájuk Franciaországban.*”³⁰

A hadifoglyok szerepe rendkívül jelentős volt a kultúra területén. Többen közülük franciatanárként dolgoztak, részben jómódú családoknál magántanárként vagy az Alliance Française³¹ valamelyik kirendeltségén, részben francia oktatási intézményekben, mint a gödöllői francia gimnáziumban. Itt dolgozott többek között a későbbi kultúrattasé, Pierre Moortgat bölcsészdoktor is. A Magyarországon működő francia oktatási intézmények bemutatására azonban a téma gazdagsága miatt ez a munka nem vállalkozhat.

A magyar egyetemi oktatásban is szívesen fogadták a képzett francia munkaerőt. Az Eötvös Kollégium lektora volt Paul Lemaire és Robert Basile, akik fontos szellemi központot hoztak létre. A könyvkiadásban és a sajtóban játszott szerepükért néhányan (Georges Quéhen, Pierre Gauthé, Roger Klein, Jean Lepeyre, Henry Lanussé, Jean Boussaguet) havi 600 pengős ösztöndíjat kaptak a Vallás- és Közoktatásügyi minisztériumtól. Henry Taourel

Film Paris, etc. A szerződésekben szereplő filmek: *Air Pur*, *Sebastopol*, *Diamant noir*, *Caprice*, *Mon père avait raison*, *Impasse*, *Le courrier de Lyon*, *Paradis de Satan*, etc.

²⁶ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 75. (Cinéma) Malgrat levele 1941. szeptember 9-én Vichybe a pénzügyminiszterhez.

²⁷ „*Tarass Boulba*” az OSSO cég forgalmazásában.

²⁸ Dampierre 1942 novemberében lemondott és az ellenállást választotta. Vichy diplomatája követte a magyar politikai élet változásait. A német kudarok és Franciaország déli részének megszállása készítette a lemondásra, ami után továbbra is Magyarországon maradt.

²⁹ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 75. (Cinéma)

³⁰ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 75. (Cinéma)

³¹ Alliance Française működött Budapesten, Pécsen, Miskolcon, Ungváron. 1943 nyarán tervezték megalakítani Kassán, Debrecenben és Győrött.

a fordítás területén jeleskedett. A Teleki Intézet megbízásából lefordította Kosáry Domokos „*Magyarország története*”, valamint Makkai László „*Erdély története*” című művét.

A Teleki Intézet a németellenes szellemi ellenállás másik központja lett, melynek szerepét a francia jelenlét tovább erősítette. Könyveket, folyóiratokat adtak ki, mint a *Revue d'histoire comparée*³², és szorosan együttműködtek a Balogh József szerkesztette *Nouvelle Revue de Hongrie* című folyóirattal.³³ A *Revue d'histoire comparée* kiadása 1943-ban egyik bizonyítéka annak, hogy a *Centre d'Etudes Hongroises en France*³⁴ a háború alatt is tovább működött, bár korlátozott tevékenységi körrel, hiszen az ösztöndíjas magyar diákok nagy része 1939–40-ben visszatért Magyarországra. A Központ szerepe felértékelődött, amikor a Vichy-kormány eltávolította Aurélien Sauvageot-t a Magyar Tanszék éléről. A professzor azonban diákjaival a Magyar Tanulmányok Központjában folytatta a munkát 1943-ig, tehát a magyar nyelv oktatása a háború alatt sem szűnt meg. Sőt, az 1942/43-as tanévben három intézmény keretében is folyt a magyar nyelv és művelődés oktatása Párizsban.³⁵

A magyarországi francia kulturális propagandában a színházi bemutatók, színdarabok is nagyon fontos szerephez jutottak. Dampierre, hogy segítse a magyar színházakat, támogatta az alkotói jogdíjak összegének csökkentését.³⁶ A budapesti Nemzeti Színház ritkán mutatott be külföldi darabokat, de hála Dampierre-nek, 1943-ig számos francia darabot adtak elő, főleg Racine és Molière műveit. Amikor azonban Olty Magda egy Denis Amiel mű, a „*Maison Monestier*” fordítási és bemutatói jogát kérte 1942 őszén, hosszas várakozás után elutasító választ kapott azzal, hogy a darab nem túl hízelgő a francia családra, társadalomra.

Dampierre tevékenységének köszönhetően a francia könyvek és újságok terjesztése jelentős mértékben javult 1942-ben. A francia követség nagy késéssel ugyan, de rendszeresen kapott küldeményeket. A gyerekkönyvek, a vallási kiadványok, enciklopédiák (különösen a katonai és irodalmi témájúak), és főleg a divattal és francia ízléssel foglalkozó kiadványok örvendtek nagy népszerűségnek. Dampierre Lavalhoz írt levelében (1942. szeptember 1.) egy 1936-os akcióra tesz utalást, melynek során több ezer kötetet adományoztak magyarországi könyvtáraknak, mint például az Eötvös Kollégium, a gödöllői francia gimnázium és az Alliance Française könyvtárainak. A diplomata ennek az akciónak a megismétlésére tett javaslatot. Az előbbi törekvések részét képezte egy francia könyvkiállítás megszervezése is. Dampierre azt javasolta, hívják meg Magyarországra a francia Nemzeti Könyvtár igazgató-

³² A folyóirat szerkesztőbizottságában olyan nevekkel találkozunk, mint Eckhardt Sándor, Kosáry Domokos, Benda Kálmán, Müller Lipót és Lajti István.

³³ BAJOMI Lázár Endre: *Ami Napóleonnak nem sikerült...* IN: *Ego sum gallicus captivus (265-297. o.)*

³⁴ 1928-ban létrehozták Párizsban egy információs irodát a Franciaországba érkező magyar diákok támogatására (Bureau Franco-Hongrois de Renseignements Universitaires), melynek igazgatója, s egyben egyetlen alkalmazottja is Molnos (Müller) Lipót volt. Az Iroda azonban csak nagyon csekély anyagi támogatásban részesült a magyar államtól. 1933-tól Centre d'Etudes Hongroises en France (Magyar Tanulmányok Központja Franciaországban) néven működött tovább a párizsi intézmény. A központ feladatai változatlanok maradtak, vagyis a legfontosabb feladat továbbra is a Franciaországba érkező magyar diákok támogatása. Ennek keretében franciaórákat szerveztek nekik, illetve rendelkezésükre bocsátották könyvtárukat, mely 1931-ben még csak 2800 kötetet számlált ugyan, de 1944-re már elérte a 15 ezret. A központ fontos szerepet játszott a magyar kultúra franciaországi népszerűsítésében is. Előadásokat, kiállításokat, megemlékezéseket szerveztek. A franciaórák mellett magyarórákat is tartottak az érdeklődő francia közönség számára, valamint saját folyóiratot is kiadtak. A *Revue des Etudes Hongroises* 1923-tól jelent meg. Pénzügyi nehézségek miatt 1938-tól 5 éven át szünetelt a lap kiadása. 1943-ban jelent meg újra *Revue d'histoire comparée* címmel.

³⁵ Magyar Intézet, Ecole Nationale des langues orientales vivantes, Société pour la propagation des langues étrangères en France

³⁶ 1940. október 28-án kelt levelében Dampierre arról számolt be, hogy a Nemzeti Színház be szeretné mutatni a *Cyranot*, de mivel nagyon költséges a darab, a szerzői jogdíj csökkentését kérik 7%-ról 4%-ra. Dampierre támogatja az ügyet, mivel „*a szóban forgó kezdeményezés a színházi irodalmunk terjesztését szolgálja*”. (MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 114. Représentations théâtrales) A válasz 5%, de ha ez így is sok, akkor a 4 és 5% közötti különbség egy részét átvállalja az AFAA.

ját, Bernard Fay-t. A kiállítás azonban csak 1943-ban valósult meg, igen jelentős sajtó-visszhanggal. Bernard Fay viszont 1942 szeptember 28-án egy salzburgi kongresszust követően munkatársával, M. Crozet-val, október 4-ig tartó látogatásra Magyarországra érkezett. Mivel az elmúlt három évben ritkán jött ilyen magas rangú vendég Magyarországra, a házigazdák színvonalas programot szerveztek számukra, s többek között elvitték őket Esztergomba, valamint találkozókat szerveztek neves magyar tudósokkal, írókkal. Fogadta őket a közoktatásügyi miniszter, és megismerkedhettek a magyarországi francia oktatási intézmények egy részének tevékenységével. Látogatást tettek a gödöllői francia gimnáziumban és az Alliance Française-nél. Bernard Fay a francia szellemi élet egyik legjelentősebb budapesti központjába, az Eötvös Kollégiumba is ellátogatott, ahol „*A francia könyv*” címmel nagy sikerű előadást tartott egy szűk körű, ám válogatott közönség előtt. Hazatérése után Vichyben beszámolt magyarországi útjáról, s javaslatot tett tudományos témájú könyvek és folyóiratok cseréjére a magyar és a francia könyvtárak között, valamint arra, hogy hívjanak meg magyar tanárokat Franciaországba előadásokat tartani.³⁷ „*E tervek megvalósulása bizonyára rendkívül jó hatással lesz a francia-magyar kulturális kapcsolatok alakulására.*”³⁸ – fogalmazott ezzel kapcsolatban Charmasse, francia követségi tanácsos Lavalnak írt levelében. Bernard Fay terveinek megvalósulása kedvező hatással lett volna a két ország közötti kapcsolatokra, de a legcsekélyebb eredményért is sokszor több éves küzdelmet kellett folytatni. Dampierre 1940. november 18-i Lavalhoz intézett levelében számolt be a magyar ösztöndíjasok helyzetéről. A magyar kormány az aktuális francia helyzetre hivatkozva eltörölte az ösztöndíjakat Franciaországba, s a francia állami ösztöndíjak elfogadását sem támogatták. Évente 2-3 diák kiutazását engedélyezték.³⁹ Egyes tanulmányok szerint 1940 után a magyar kormány egyáltalán nem engedélyezte a diákok kiutazását Franciaországba.⁴⁰ Az azonban bizonyos, hogy a háború alatt mindvégig tartózkodtak magyar diákok Franciaországban, hiszen a velük kapcsolatos jelentések a Quai d’Orsay levéltári anyagai között fellelhetők.⁴¹ Ők azonban valószínűleg a háború kitörésekor is kinn voltak.

1940 telén egy toulouse-i magyar diák ügyében került sor több levélváltásra: Róna Pált felszólították, hogy 24 órán belül hagyja el a várost. A magyar követség nem értette az intézkedést, mert a diák havi ellátása Magyarországról érkezett, és franciaországi tartózkodása a magyar hatóságok beleegyezésével történt. A kiutasítás okaként egy általános érvényű rendeletre hivatkozik a francia belügy, miszerint túl sok külföldi tartózkodik Toulouse-ban. Dampierre felszólalt a magyar diákok érdekében. Úgy vélte, ezek az intézkedések elbátortalanítják őket, s nem mernek majd franciaországi tanulmányokra vállalkozni. Ezzel a francia külügy is egyetértett, s a következő kéréssel fordult a belügyhöz: „*Az ehhez hasonló intézkedésekkel fennáll a veszélye annak, hogy véglegesen leromboljuk kulturális tevékenységünket Közép- és Kelet-Európában. Azt a kulturális tevékenységet, amelytől a jelenlegi események sem tántorítottak el minket, sőt éppen ellenkezőleg. (...) Arra kérem önöket,*

³⁷ 1942. júniusában a debreceni Hankiss János professzor, francia nyelv- és irodalom tanár utazott Franciaországba. Utazásának célja, hogy előadásokat tartson, és találkozzon neves francia egyetemi tanárokkal. Tervét Vichyben is támogatták. A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója, Fettich Nándor és a párizsi Magyar Intézet igazgatója, Molnos Lipót is tartott előadásokat Párizsban. Az 1927 óta Franciaországban élő Haraszti Emil zenekritikus és tanár pedig 30, magyar témáról szóló előadásával tett nagy szolgálatot a magyar propagandának.

³⁸ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres vol. 124. (Echanges)

³⁹ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres 40c

⁴⁰ Romsics Ignác cikke a Cahiers d’études hongroises 1990/2. számában. (188. o.)

⁴¹ Találhatunk leveleket aggódó apáktól, mint például 1940. őszéről Berend Oszkárét, a Holzbank igazgatóját. Fia Franciaországban, Toulouse-ban folytatott tanulmányokat, de zsidó származása miatt aggódnak a szülők, hiszen zsidóellenes törvényeket léptettek életbe. 1941. tavaszán pedig Grenoble-ban tartózkodó két, diáktüntetésbe keveredett magyar diák (Révész és Gubi) letartóztatásáról számol be Darlan Dampierre-nek. (MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres 40)

hogy tegyenek kivételt azokkal a tanárokkal és diákokkal, akik kormányuk beleegyezésével érkeztek Franciaországba, hogy tanuljanak. Ez elsődleges érdeke külföldi hírnevünknek, valamint kultúránk és tudományunk presztízsének."⁴² Ezek után Róna Pál ügyében kedvező elbírálás született 1941 januárjában, de pár hónap múlva már más indokkal igyekeztek eltávolítani. Eredményesen elvégezte ugyan a második évet, mégsem engedték beiratkozni az új szemeszterre zsidó származása miatt. Az 1941. június 21-i törvény 3. cikkelye értelmében csak 3% lehetett a zsidók aránya az egyetemeken, s a külföldi zsidók csak a franciák után jöhettek. Ez az intézkedés több magyar diák helyzetét is kérdésessé tette. Kérvényeikre rendszerint elutasító választ kaptak.

Az 1940-es évre a Magyarországnak szánt 242.500 frankos támogatásból a tanulmányi ösztöndíjakra fordítandó 120.000 frank nem került felhasználásra. A következő évben az ösztámogatás összege 305.000 frankra nőtt, melyből 70.000 az erdélyi francia intézményeké volt. Az összeg növelését a frank esése és a terhek növekedése tette indokolttá. Az ösztöndíjakra szánt összeg azonban az előző évihez képest a negyedére csökkent. A támogatás legnagyobb részét a vidéki és budapesti francia iskolák kapták, 124.000 frankot. Az Alliance Française, beleértve az erdélyit is, 40.000 ezer frankot kapott. Ez az előző évi összegnek több mint az ötszöröse. A jelentős különbség oka, hogy bérelni kellett a helyiségeket. 1942-ben Párizs már nem akart 124.000 frankot fordítani a magyarországi francia iskolákra. Soknak találták az összeget, nem érezték ennyire fontosnak ezt a területet. Dampierre ennek az ellenkezőjét hangsúlyozta, amikor azt kérte, hogy 100.000 frank alá semmiképpen ne süllyedjen ez az összeg.

A két ország közötti kapcsolattartás egyik lehetséges módja a rádió műsorainak követése volt. A francia rádióadások vételét azonban a nagyteljesítményű német adók beárnyékolták, rendszeresen zavarták.⁴³ A Magyar Rádió viszont igyekezett teret adni a francia jelenlétnak a zene által. A budapesti francia követség segítségével több lemezküldemény is érkezett Magyarországra, elsősorban kortárs francia zeneművekkel. A lemezek egyrészt az Alliance Française zenei gyűjteményét gazdagították, másrészt a Magyar Rádióhoz kerültek. A Rádió a lemezek mellett zenekari felszerelést is kapott, igaz, csak bérebe, s vissza kellett küldeni. A rádióműsorok mellett a francia zene terjesztésének fontos eszköze volt a lemezek kölcsönzése tanároknak, hiszen így a diákokhoz is eljutott az órai zenehallgatás keretében. Emellett zenei témájú konferenciákat is szerveztek a budapesti Alliance Française közreműködésével. 1943 őszén például a francia zene nagy csodálója, a franciabarát Lajtha László részvételével került sor egy előadásorozatra a francia zene történetéről. A zenei élet egyéb területei is aktivizálódtak Magyarországon. A művészvilág a háború ellenére is igyekezett őrizni régi jó kapcsolatát a francia művészekkel. Számos levél tanúskodik arról, hogy a magyar művészek francia kollégáik, illetve koncertszervezők új címe után érdeklődnek. 1941 tavaszán a budapesti Hangversenyvállalat Rt. és a Székesfővárosi Zenekar is hasonló kérésekkel fordult a francia követséghez. A címekre azért volt szükség, hogy meg tudják szervezni a francia és magyar művészek cseréjét. Ennek kivitelezése azonban nem volt könnyű, mert ha egy francia művész Magyarországra akart utazni, a német hatóságok még a részletes programot is ismerni akarták. Emiatt német darabokat is fel kellett tüntetni a repertoárban, ami viszont francia ellenkezést váltott ki. A művészcserenél egyszerűbb volt a partitúrák küldése. A budapesti Opera számára például Bernen keresztül juttattak el Ravel és Debussy műveit tartalmazó kottákat. Az Alliance Française szintén kapott partitúraadományt, ami a francia zene magyarországi terjesztését szolgálta. A Franciaország és Magyarország közötti kommunikációs nehézségek tehát nem könnyítették a francia művészek

⁴² MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres 40 A francia külügy levele a belügyminiszterhez 1940. december 20-án.

⁴³ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 77. (Radio)

Magyarországra utazását. Ez azonban nem jelentette azt, hogy nélkülözni kellett a francia nyelvű előadásokat. Svájc francia nyelvterületéről ugyanis a fegyverszünet óta 1941 végéig kétszer is járt Magyarországon Ernest Ansermet karmester. A programjában szereplő francia művek révén a francia művészet terjesztésének ügynökeként fogadták Budapesten.

Az AFAA tevékenysége mindvégig kimagasló jelentőségű a vizsgált időszakban. Igazgatója, M. Florisoone, sokszínű támogatási rendszert dolgozott ki. Az AFAA nevéhez fűződnek jelentős könyv- és partitúra adományok, Franciaországba utazó magyar művészek, illetve francia zenei estek támogatása. 1942 decemberében a *Kultúra Magyar Háza* szervezésében egy francia zenei este került sor, ahol Jaques Ibert „*Angélique*” című vígoperáját mutatták be a budapesti Székesfővárosi Zenekar közreműködésével. A bemutatóhoz szükséges felszerelés bérleti díját az AFAA fizette. A nagy sikerre való tekintettel újabb 4 előadást szerveztek, melyek kiadásait szintén az AFAA vállalta magára. Épp úgy, mint az 1944 nyarán a Chaillot Palotában szervezett francia-magyar zenei fesztivál költségeit is. A fesztivál óriási siker volt, a magyar rádió is sugározta, majd háromszor meg is kellett ismételnie. A július 14-re időzített adást az AFAA „*a magyar nép franciák iránt érzett mély szimpátiája megnyilvánulásának*” tekintette. Erre az alkalomra írta Jean Sarment francia költő a „*Salut à la Hongrie*” (Tisztelgés Magyarországnak) című művét, melyet a rendezvényen a felesége, Marguerite Valmond, francia színművésznő szavalt el. A szerző köszönetet mond Magyarországnak Erkelért, Lisztért, Adyért, Kodályért, Bartókért, és arra kéri a magyar fiatalságot, hogy őrizze meg a Franciaországba vetett eddigi hitét és bizalmát.⁴⁴

A francia állampolgárságot nyert Eugène Bencze tevékenységét a sok ismert fordító⁴⁵ neve mellett feltétlenül meg kell említeni, amikor a francia-magyar kulturális kapcsolatok elmélyítéséről beszélünk. Fordításaival, irodalmi folyóiratokban publikált cikkeivel hozzájárult a két ország irodalmának kölcsönös megismertetéséhez. Az ő nevéhez fűződik az *Antologie de la Poésie hongroise* (Magyar Költészeti Antológia) és a *Contes et Légendes de Hongrie* (Magyarországi legendák és mesék; 1943. március). Zsidó származása miatt el kellett hagynia Clermont-Ferrand-t. A magyar követség megpróbált közbenjárni, hogy menteséget kapjon, de egy 1942 novemberi jelentés arról tanúskodik, hogy nem jártak sikerrel: nem tehettek kivételt, s el kellett távolítani a zsidókat Puy-de-Dôme-ból.

A magyar irodalom franciaországi népszerűsítéséhez nagy mértékben hozzájárult a *Comoedia* hetilap, mely 1943 áprilisában új rovatot indított „*Connaître l'Europe*” (Megismerni Európát) címmel. Rendszeresen közölt Magyarországról irodalmi, művészeti híreket, melyeket a Magyar Intézet munkatársai állítottak össze, főleg a *Gazette de Hongrie*⁴⁶ alapján. Az Intézet igyekezett megismertetni a francia közönséggel a magyar könyvújdonságokat is. Ehhez kedvezőek voltak a feltételek, mivel a francia könyvpiacot német könyvek árasztották el, és így még nagyobb volt az igény a máshonnan érkező szellemi termékekre. Babits Mihály 1927-es „*Halálfiái*” című regényének francia fordítása például 1943 tavaszán jelent meg. 1944 májusában a *Centre Social de la Jeunesse* magyar estet szervezett, számos újság cikket jelentetett meg Adynak halála 25. évfordulója alkalmából. Armand Robin, egy fiatal francia költő 30 Ady verset fordított le.⁴⁷ Verseskötetét a legelőkelőbb párizsi cég, a Gallimard adta ki két nyelven, fényképekkel illusztrálva. A francia fordításban kiadott magyar könyvek nagy sikert arattak, általában gyorsan elfogytak.

1942-ben a franciaországi magyar követség új taggal bővült Baranyai Zoltán személyében. Csak kulturális kérdésekkel foglalkozott. Dampierre feladatának megfelelően igyeke-

⁴⁴ MOL K66 Sajtó 625. csomó (Párizs 1944)

⁴⁵ Gyergyai Albert, Benedek Marcel, Illyés Gyula, stb.

⁴⁶ Magyarországi francia nyelvű hetilap, melyben a budapesti francia követségnek alkalma volt politikai vonatkozású cikkeket is elhelyezni.

⁴⁷ MOL K66 Sajtó 625. csomó (Párizs 1944)

zett információkkal szolgálni Lavalnak az új magyar diplomatáról. Jellemzésében fontosnak tartotta megemlíteni, hogy Baranyai kiváló képességű egyetemi tanár (a szegedi egyetemen francia irodalmat tanított), őszinte és objektív. A korábban Párizsban kiadott *Revue des Etudes Hongroises* egyik alapítója. Dampierre szerint Baranyai kinevezése egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar kormány minden igyekezetével azon van, hogy megerősítse a két ország közötti kapcsolatokat szellemi és művészeti síkon.

A *Journal des débats* 1943. június 12-i száma négy hasábos cikkben számolt be a magyar követség tanácsosának, Baranyai Zoltánnak Vichyben tartott előadásáról. A diplomaták és bölcészek előtt elhangzó előadás részletes történelmi áttekintést adott a francia-magyar kapcsolatokról, elsősorban a politikai életre koncentrálva. A diplomáciai kapcsolatok mérlegét megvonva Baranyai arra a következtetésre jutott, hogy történelmük során a két ország között számos visszhang nélküli kezdeményezésre és következmény nélküli tárgyalásra került sor. Hangsúlyozta mindezt azért is, hogy felhívja a figyelmet a jelennel vonható párhuzamra. Ezen a téren vont következtetése tehát inkább lehangoló volt, mint biztató. Nem ez volt a helyzet azonban a szellemi élet terén. „*A magyaroknak a kereszténység útjára lépésétől kezdve, mely a Cluny szellem kisugárzásának gyümölcse, a háború előtti Párizs művészi és irodalmi hatásáig, a francia gondolkodásmód mindvégig élenkítő hatással volt Magyarországra szellemi tevékenységre.*”⁴⁸

1943-ban a debreceni Kossuth Lajos Egyetemen nyári kurzust szerveztek augusztus 1. és 18. között.⁴⁹ A célközönséget egyrészt azok a külföldiek jelentették, akik többet szerettek volna tudni Magyarországról, másrészt pedig azok a magyar anyanyelvű franciatanárok, akik szerették volna továbbképezni magukat. A kurzus megnyitóján jelen volt a francia követ, Jules Brévié. Előadások hangoztak el Magyarország történelméről, irodalmáról, zenéjéről, a magyar gazdaságról, a művészetekről és a tudomány állásáról. Emellett nyelvtanfolyamokat is indítottak. A tanfolyam igazgatója a budapesti Francia Követséghez fordult segítségért: francia nyelv és irodalom órák megszervezését kérte. A követség három tanárt is küldött: François Gachot, Pierre Moortgat és Robert Régnier, a kolozsvári egyetem francia lektorának személyében. A francia előadásokat 60 tanár és 40 diák követte figyelemmel. A francia beszámolók mindegyike kiemelte a Franciaországgal szemben megnyilvánuló szimpátiát, és nemcsak a tanárok és a közönség részéről, hanem a hivatalos körökben is. Az előadók között a lipcei egyetem egyik professzorának a nevével is találkozhatunk. Edouard Yan Beaumarchais-ról tartott előadást, illetve a központosítás és regionalizmus gondolatáról a francia irodalomban.

1943-ban egy másik fontos kulturális eseményre is sor került Magyarországon. Francia festők műveit állították ki Almásy-Teleki Éva grófnő galériájában, az egykori Ernst múzeumban. 63 francia festő 113 festménye került bemutatásra. A kiállítás szervezője a már fentebb is említett François Gachot volt, aki a katalógus előszavát is írta. Christian de Charmasse szeptember 28-i levele szerint eddig még egyetlen akciójuk sem aratott akkora sikert, mint ez a kiállítás, melynek közel 4.000 látogatója volt. A képek jelentős részét, 60 darabot, 513.600 frank értékben megvásárolták. A magyar kormány is vett egy képet a Nemzeti Múzeum számára. A követségi ügyvivő szerint az sem számított, milyen volt a kép. Lehetett szép, csúnya, érdekes vagy teljes mértékben jelentéktelen, egy volt a fontos: francia műalkotás legyen, és ez már elég is volt ahhoz, hogy a magyar közönség rajongjon érte. A magyar sajtóban is nagy visszhangja volt az eseménynek. Összesen 25 cikk jelent meg a kiállításról. A Magyar Nemzet, a Pester Lloyd és az Esti Kurir cikkeit a követség teljes terjedelmében továbbította Franciaországba. A követ megnyitójában köszönetet mondott

⁴⁸ MAE Guerre 1939-1945 / Vichy / Hongrie vol. 408.

⁴⁹ A.N.F. - AJ/16/6981

a galéria tulajdonosainak, akik Budapest kulturális életének aktív szereplői és egyben a francia-magyar művészeti kapcsolatok támogatói. Beszédében megtalálhatók a jól ismert fordulatok a két nép barátságáról, szellemi közelségéről, valamint egy optimista jövőkép további együttműködéssel.

A magyarországi francia propaganda nemcsak az irodalmi, a zenei élet területén mutatkozott meg, hanem, szerény mértékben ugyan, de a sportrendezvényeken való jelenléttel is. A Quai d'Orsay nem bővelkedik ilyen feljegyzésekben, azt mégis bizonyítják, hogy ezen a területen is voltak kísérletek a kapcsolatok szorosabbra fonására. 1942 tavaszán meghívták a magyar játékosokat a Roland Garros tenisztornára. Német nyomás miatt a magyar teniszszövetség mégsem lehetett jelen. Viszont meghívták Magyarországra a francia teniszszövetséget egy találkozóra. A magyar követség Berlinben tett lépései ellenére sem sikerült megvalósítani a sporttalálkozót, mivel a németek nem adták meg a francia játékosoknak az átutazó vízumot.⁵⁰ 1943 nyaráról egy cserekapcsolat-kezdeményt jegyezhetünk fel a vitorlázó repülés és az aeronautika területén. A magyar szövetség kapcsolatban állt a franciaországi repülőklubbal a magyar diplomáciai börtön révén.

A németek 1944. március 19-i bevonulása Magyarországra véget vetett a francia kulturális tevékenység jelentős részének is. A Budapesten tartózkodó francia művészek bujdosásra kényszerültek. A letartóztatások mindennapossá váltak, és nemcsak a franciák, hanem magyar barátaik és támogatóik körében is.

Az 1945 januári budapesti harcok számos francia intézményben okoztak károkat. 1944. októbertől a hivatalos francia érdekképviselő hiánya ellehetetlenített mindennemű párbeszédet a két kormány között. A francia kultúrattasé, Georges Deshusses ezekben a napokban jegyezi fel: „*Úgy tűnik, Moszkva távol akarja tartani Magyarországot minden külföldi befolyástól, bármilyen eredetű is legyen az.*” Deshusses úgy vélte, mindezek ellenére Franciaországot kedvező előítélet övezi, és továbbra is a nyugati kultúra kiváltságos képviselőjének tekintik a kontinensen. A pozitív kép fenntartása érdekében 1944 márciusában Algériában úgy döntött a CFLN (Comité Française de la Libération Nationale)⁵¹, hogy felszámolja a Vichy miatt kompromittálódott, a két világháború között létrehozott kulturális szervezetet (Service des oeuvres françaises à l'étranger),⁵² melynek feladata a francia kultúra népszerűsítése és terjesztése volt külföldön. Ennek helyettesítésére hozták létre a külügyi hivatal keretében működő Service des Relations Culturelles-t (Kulturális Kapcsolatok Osztálya). Az új szervezet lényegében azonos feladatokat látott el, mint elődje, így nem került sor a francia kultúra magyarországi felívelésének megtorpanására.

1945-ben François Gachot váltotta fel Georges Deshusses-t a budapesti egyetem francia tanszékén, ahol folytatta addigi aktív tevékenységét a francia kultúra megismertetésére. A politika mellőzésével, a két ország közötti intellektuális és művészi kapcsolatok erősítésére létrehozták az *Association France-Hongrie* nevű szervezetet, melynek tiszteletbeli elnöki posztjára a párizsi Akadémia rektorát, Gustave Roussyt kérték fel. A háború után a Franciaországba hazatérő hadifoglyok pedig egy francia-magyar baráti társaságot⁵³ hoztak létre, hogy így is kifejezzék hálájukat az oltalmat nyújtó magyaroknak.

Megannyi bizonyítéka van tehát az évezredes francia-magyar barátságnak, mely a 20. század viharaiban is fenn tudott maradni. Az 1920-as években Trianon beárnyékolta a jó viszonyt, de lerombolni nem tudta. Szerény mértékben ugyan, de a két világháború között is nyomon követhetők a két ország között fennálló kapcsolatok.

⁵⁰ MAE Guerre 1939-1945 Oeuvres carton 73.

⁵¹ Nemzeti Felszabadítás Francia Bizottsága

⁵² Külföldön működő francia intézmények osztálya

⁵³ „*Amicale des évadés français en Hongrie*” - Magyarországra szökött francia foglyok baráti köre (1946. január)

A második világháború közeledtével, s főleg 1940 után, a kulturális kapcsolatok szerepe jelentős mértékben felértékelődött: egyrészt ez volt szinte az egyedüli lehetőség a kapcsolattartásra, másrészt a francia kulturális jelenlét erősítésével ellensúlyozni lehetett a német és olasz hegemon törekvéseket Magyarországon, ami mindkét félnek szerepelt a célkitűzései között. A magyar kormány úgy vélte, hogy ezzel önállóságának ad hangot, s bizonyítja Németországtól független politikáját. Mindez párhuzamosan zajlott a Nyugathoz való közeledés és a háborúból való kilépés szándékával, ami 1942 után erősödött fel. Ma már tudjuk, hogy Magyarország ezen törekvései kudarccal végződtek. Az azonban vitathatatlan, hogy a francia-magyar kulturális kapcsolatok területén számos eredmény született, főleg az irodalmi és zenei életben, de a próbálkozás nyomai szinte minden területen fellelhetők. A francia kultúra magyarországi térnyerését, Dampierre és a követség tevékenységét sokan támogatták, és nemcsak értelmiségi körökben, hanem kormány szinten is. Kizárólag politikai érdekből? A háború utáni időre akart a kormány jó pontot szerezni Franciaországnál? Valószínűleg nem ok nélkül merülnek fel ezek a kérdések, s ha nem is teljes mértékben alaptalanok, mégis elvethetjük őket, ha a két ország közötti évezredek barátságára, szellemi közelségre, rokonlelkűségre gondolunk, melyre oly sokszor hivatkoztak mind a francia, mind a magyar előadók és újságírók.

*Nemzet, nemzetiség és nyelv kapcsolata
a finn politikai gondolkodásban a 19. század első felében*

Kezdjük gondolatmenetünket azzal a problémával, amely a 19. század első évtizedeiben a finn értelmiség egy jelentős részét foglalkoztatta: „*Svédek már nem vagyunk, oroszok nem akarunk lenni, legyünk hát finnek*”. A mondatot Adolf Iwar Arwidssonnak tulajdonítják az 1820-as évek elejéről, de számos későbbi gondolkodó foglalkozott ezzel a kérdéssel, s a finn történetírásban is több elemzés született a mondatban rejlő (nemzet) tudati elágazások megfejtésére, valamint történeti értelmezésére. A magyarázatok többsége végül is a finn nemzet sorsfordulójára utaltak, ahogyan a nemzeti identitás gyökereinek mitikus, „*kalevalai*” korba történő visszavezetése mellett az államiság és a nemzeti öntudat/önmeghatározás egy konkrét politikai aktushoz való kötéseként jelent meg,¹ amely együtt járt a politikai elit és az értelmiség „*identitásválságának*” gondolatával. Adott lehet a kérdés, hogy ha ilyen világos, megoldott problémával állunk szemben, akkor miért érdemes még egyszer, vagy újra és újra elővenni ezt a sokat idézett mondatot, s kiemelni, ráolvasni valami „*újat*”. Ezzel a kérdésfelvetéssel csak jelezni szeretném, hogy olyan anyaggal dolgozom, amelyről már sokan írtak,² de abból a nézőpontból, amelyből magam fogok közelíteni a kérdéshez, próbálkozás még nem volt.

A. I. Arwidsson néhány kortársához hasonlóan a század első évtizedei „*identitásválságának*” az érzését jelenítette meg, amely 1809 után a finn értelmiség körében volt érezhető. Arwidsson szavai olyan modern nemzetfogalomnak a kérdését vetették fel a finn akadémiai és a hivatali értelmiség előtt, melynek a megválaszolására nem állt kész válasz a korábbi korszakból, és újdonság volt maga a lehetőség is, hogy nem adott kereteket kellett kiszolgáltatni, hanem a szabad választás lehetőségét (illúzióját) kihasználva egy nemzet részévé válhattak. E választásnak több alternatívája is volt, és az elképzelések sem voltak teljesen azonosak. A század folyamán az egymással vitatkozó lapok, folyóiratok ebben a kérdésben kerestek válaszokat, s a nyilvánosság megszületése is e problémához kapcsolható. A legelső egyike volt Arwidsson, aki a nemzet és nemzetiség problémáját, mint lehetséges tudati meghatározást/önmeghatározást (identitást) kezelte, s mellette Johan Jakob Tengström, a Turku Akadémia professzora is erre a problémára kereste a választ 1817-ben írott cikkében.³ Hozzájuk hasonlóan a korszak legjelentősebb filozófusa és államférfija, Johan Vilhelm Snellman e mondat árnyékában fejtette ki nézeteit a finn nép történelmi helyzetéről és feladatáról. Ugyanígy a finn nemzeti identitás keresése, programszerű propagálása jelen volt olyan alkotók, gondolkodók munkásságában, mint Elias Lönnrot, Zacharias Topélius, Johan Ludvig Runeberg vagy Yrjö Sakari Yrjö-Koskinen, meghatározva ezzel a korszak irodalmi és politikai gondolkodásának szféráit.

¹ A porvoo-i országgyűlés 1809 szeptemberében.

² JUSSILA, Osmo: *Maakunnasta valtioksi*, Juva 1987. KLINGE, Matti: *Keisarin Suomi Helsinki*. Porvoo, 1997. LANGREN, Lars: *Kieli ja aate - politisoituva sanomalehdistö 1860-1889*, IN: *Suomen lehdistön historia I. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*. Szerk.: Päiviö TOMMILA. Kuopio 1988. MANNINEN, Juha: *”se voitti itselleen vain sivistyksen voittot”* IN: *Hyöty, sivistys, kansakunta*, Suomalaista aatehistoriaa. Oulu 1986. PAASIVIRTA, Juhani: *Suomi ja Eurooppa, Autonomian kausi ja kansainvälistä kriisit 1809-1914*, Helsinki 1978. SIHVO, Hannes: *Suomalaisuuden pyhä tuli*. IN: *Herää Suomi. Jyväskylä*, 1989.

³ Tengström cikke az *Aura* folyóiratban jelent meg 1817-18-ban, ezzel mintegy debütált a finn nép és az értelmiség kapcsolatával foglalkozó probléma. Aszerző a nemzeti identitás elemzőinek előfutára.

Jelen tanulmány a finn nemzeti identitás kérdésének egyik jellemző szegmensét kívánja megvilágítani, pontosabban a nemzet és a nemzetiség korabeli értelmezését. Ehhez kapcsolódott a finn nyelv kérdése, amelyet lényegében az előzőek politikai, gyakorlati megvalósításaként lehet értelmezni: miként képzelhető el a finn nemzet a történelem szereplőjeként, valóságos nemzeti alanyként a világtörténelem színpadán a korszak elvárásainak megfelelően, nyelvében és kultúrájában egységes egészet alkotva.

A probléma tisztázásához a 19. század néhány gondolkodójának nézeteit vizsgáljuk meg, némi önkényességgel kiragadva eszmerendszerükből az ide vonatkozó értelmezéseket, de korántsem jelenti ez a kérdés ahistorikus megközelítést, hiszen a finn politikai gondolkodás egyik legfontosabb eszmei, és később gyakorlati kérdéséről volt szó. Ennek a megértéséhez a finn eszmetörténet egyik markáns irányzatát, a *fennomán* gondolatot vesszük alapul, mivel a század folyamán ennek az irányzatnak a képviselői próbálták meg a legkitartóbban olyan nemzeti tudatformáló, és ennek szilárd alapját adó gondolati, és a politikai cselekvésben is alkalmazható ideológiát kidolgozni, amely többé-kevésbé szerves egész mutat az utókor vizsgálói számára is. A fennománia azonban nem tekinthető egységes eszmerendszernek, amit az is mutat, hogy képviselői maguk sem tudatosították hosszú időn keresztül az irányzat létezését, ezért olyan gondolkodók nézetei is bekerülnek látószögünkbe, akiket nem tekintenek fennománoknak, de irodalmi, publicisztikai, vagy tudományos munkásságukkal befolyást gyakoroltak eme irányzatra, vagy az utókor a fennománokhoz sorolta őket.

A téma feltárásához alapvetően J. V. Snellman és Y. S. Yrjö-Koskinen munkáit fogjuk vizsgálni. Mindkettőjükhöz kapcsolódik Johann Gottfried Herder és Georg Wilhelm Friedrich Hegel történetfilozófiai értelmezése. Rajtuk kívül még szó lesz A. I. Arwidsson, J. J. Tengström és Elias Lönnrot munkáiról és hatásáról is. A század negyvenes éveit bizonyos fokú aktív érdeklődést és tapogatózó keresést kísérhetünk végig a nemzeti nyelv és az értelmiség felelősségének programszerű megnyilatkozásival kapcsolatban. E folyamatban a finn nemzeti eposz, a Kalevala,⁴ és néhány merész, a nyilvánosság kereteit feszegető gondolattal fellépő folyóirat adott irányt a nemzeti romantikus ideálhoz.⁵ 1840 után J. V. Snellman fellépésével határozottabbá vált a nemzeti eszme kirajzolódása, valamint programszerű megjelenése.⁶ Mivel jelen tanulmány az eszmei irányzat és a „nemzet” fogalmi kategóriájának értelmezésére vállalkozik, hosszabb elemzést az egyes szerzők munkásságáról nem szándékozom adni. Alkalmas lehet ezt pótolni Snellman „*Nemzetiség és nemzeti eszme*” munkájának elemzése és Yrjö-Koskinen történelmi munkáinak értékelése, amelyekben a korszak legalaposabb vizsgálatát és leghatásosabb, egyben legelső történeti szintézisét mutatjuk be.

Már idéztem A. I. Arwidsson szavait, amelyet sokan a 19. századi finn identitásválság megjelenésének tulajdonítanak, jelezve ezzel a korabeli finn értelmiség zaklatott helyzetét és kiutat kereső állapotát. E kijelentés alapját a finn történelem sorsfordulója adta, a Svéd Birodalomtól való elszakadás után egy új politikai egységhez történő csatlakozás, és az azzal járó gazdasági és politikai státus megváltozása. Az „*identitásválság*” kifejezés talán ebben a tekintetben némi korrekcióra szorul, hiszen világos az, hogy finn nemzeti identitásról nem lehetett szó a 19. század előtt. Helyénvalóbb az uralkodóhoz fűződő lojalitás kifejezés

⁴ Első megjelenése: 1835, 5025 sor.

⁵ Elsősorban a Turkuban megjelenő *Aura* (1817-18) és az *Abå Morgonbladet* 1821-22-ben.

⁶ Snellman a kuopioi éveit alatti (1840-es évek) adta ki a *Saima* és a *Maamiehen Ystävä* lapokat, amelyeket rövid működés után betiltottak. A *Saima* svéd, a *Maamiehen Ystävä* finn nyelvben jelent meg. Az első az értelmiségnek szólt és politikai, társadalmi reformokat tárgyalt, míg a másik hasznos tudnivalókat közölt, s a finn parasztsághoz szólt.

használata, amelyben a nemzeti elem elenyésző szerepet játszott.⁷ Az évszázadokon keresztül megfelelő módon funkcionáló birodalmi, összbirodalmi tudat mellett helyi, lokális patriotizmusról beszélhetünk, mivel a „svéd birodalom alattvalói”, a finn rendek képviselték a finn tartományokat.⁸ Päiviö Tommila szerint a finnek 1809 után nem cserélték fel automatikusan svéd birodalmi tudatukat oroszországi tudatra, hanem a finn lokális patriotizmusból alakult ki az összfinn nemzettudat, amelynek megjelenése a finn elit politikai identitásának egyik merész kezdeményezése lehetett, ugyanakkor az orosz cár által sem akadályozott folyamat része volt.⁹ Sőt, a politikai elit és a bürokrácia olyan „politikai identitást” (valtiollinen identiteetti) vallott megfelelőnek, amelyet legjobban Gustaf Mauritz Armfelt szavaival lehet szemléltetni: „Előrelépésünk és nyugalomunk attól függ, hogy nyugodt szívvel és jóhiszeműen finnekké válunk. A cár azt akarja, hogy finnekké váljunk.”¹⁰ Ez a program az új finn bürokrácia, a hatalmi gépezet lojalitásának alapját adta, amely az autonómia kereteinek tiszteletben tartását jelentette a cár részéről, feltételül szabva a finnek zavartalan fejlődésének a teljes lojalitást és a nyugat-európai forradalmi eszmék elutasítását. Ez a lojalitás lesz az alapja annak a politikának, amelyet sokáig eredményesnek és kielégítőnek tartanak a finnek, s amely gazdasági és politikai autonómiájuknak feltételeként kezeltek. Gyakorlati eredményei is voltak: a Finn Cári Szenátus felállítása 1816-ban, majd később a Miniszteri Államtitkárság pétervári működtetése. Ennek az irányvonalnak azonban nem volt meghatározó eleme a finn nyelv, sokkal inkább az orosz és a finn viszony békés megmaradására fektették a hangsúlyt. S akár az orosz nyelv hivatalossá tételét is elfogadhatónak tekintették, hogy azzal is szorosabbá váljék az orosz- finn együttműködés. Így a nemzetiség és a nyelv nem alkottak együttes kritériumot egy lehetséges (politikai) identitás kérdésében. Lars Gabriel von Haartman szenátor, akinek az 1830-40-es évek gazdasági és kulturális életének felvirágzásában meghatározó szerepe volt, meglehetősen kritikusan viszonyult a fennománokhoz, különösen J. V. Snellmanhoz, mivel az nyelvi alapon olyan radikális eszméket hirdetett, amelyek a politikai és a társadalmi viszonyokat vették kritika alá, gátat vetve ezzel a lehetséges reformoknak.¹¹ Von Haartmanhoz hasonlóan a finn arisztokrácia jelentős része a 20-as évekig tanácstalan volt. Jellemző vonása ennek a tanácstalanságnak von Haartmannak azon érzése, hogy 1809-ben elveszítette hazáját, bár szülőföldje, Finnország megmaradt, otthonra (értsd: haza) soha sem találhat.¹² Az arisztokrácia az 1820-30-s évekre találja meg helyét a cári Oroszország hivatali és katonai rétegében, s ezzel a várt eredmény, a svédektől való elfordulás megtörtént. Ezzel az állami lojalitással szemben, s vele párhuzamosan fogalmazódik meg egy olyan eszmei irányzat, amelynek tárgya már nem az orosz cár, hanem a finn nép, s amelynek csak biztosítéka az orosz „hatalmi cent-

⁷ A patriotizmus, illetve a lojalitás értelmezéséhez lásd bővebben: KARKAMA, Pertti: *Lönnrot ja ajan aatteet. Kansakunnan asialla*. Suomen Kirkallisuuden Seura, Helsinki 2001. valamint TOMMILA, Päiviö: *Mitä oli olla suomalainen 1800-luvun alkupuolella*. Identitás alatt olyan szociológiailag értelmezhető azonosságtudatot ért, amelyben az egyén valamely csoporthoz való tartozását kifejezi annak szimólumaival, hagyományaival való azonosulás. Ezen kívül megkülönböztethetünk valamely területhez (tartomány) köthető patriotizmust, amikor az egyén lakóhelyének és szűkebb életének a körzetét vesszük alapul az identitás értelmezésékor. TOMMILA: 58.

⁸ Finnország a Svéd Birodalom részeként nem alkotott külön, egységes közigazgatási egységet, hanem öt tartományra osztva kormányozták. Így a haminai békében (1809) sem az országot csatolták az Orosz Birodalomhoz, hanem azt az öt tartományt. Ennek a finn közjogi gondolkodásban lesz fontosabb szerepe, mert a porvoo-i országgyűlésen I. Sándor már Finn Nagyhercegségről beszél.

⁹ Uo.

¹⁰ TOMMILA: 52.

¹¹ A kérdést tárgyalja KALLEINEN, Kristiina: *Isänmaallisuuden merkitys 1800-luvun alkupuolien suomalaisille virkaylimystölle* című tanulmánya, amelyet megerősít Matti Klinge is. A korszak jellemző hozzáállása a finn-orosz viszonyhoz: „Ameddigi a reformok lehetségesek az Orosz Birodalomban, addigi Finnországban is.” KLINGE, Matti: *Keisarin Suomi*. Porvoo 1997. 127.

¹² KALLEINEN: 461.

rummal” való békés együttélés.¹³ Päiviö Tommila a finn bürokrácia politikai identitásával párhuzamosan jelentkező eszmei irányzatokban a Németországból és Svédországból érkező nemzeti romantikus hatásoknak tulajdonítja az új alapokat, amelyekből kiindulva próbálták az egyes gondolkodók meghatározni a nemzeti identitást teremtő finn nemzetet. Nem lehet összemosni az egyes gondolkodókat és munkáikban kirajzolódó elképzeléseket, hiszen azok hangsúlya más-más elemre helyeződik. Ha kategorikusan szeretnénk szétválasztani az egyes személyeket és a hozzájuk kapcsolható munkákat, akkor változatos kép tárul elénk.

Az első fontosabb programszerű elképzelések Turkuban, az *Aura* folyóirat hasábjain láttak napvilágot.¹⁴ J. J. Tengström, a Turku Akadémia feszült hangulatú légkörében jelentkezett cikkével az értelmiség feladatának és a nemzeti kultúra szerepének az értékelésével.¹⁵ Elsők között figyelt fel a művelt rétegek felelősségére a néppel kapcsolatban, mintegy kiindulási alapokat adva egy majdani eszmei és politikai programnak, amely a nemzeti egység megteremtését szolgálta. Tengström kortársa, Arwidsson is ekkor jelentkezett az *Abå Morgonbladet* című lappal, amelyet a finn politikai sajtó első megnyilvánulásaként tartanak számon. Arwidsson már messzebbre merészkedett a nemzet és a nemzetiség fogalmának értelmezésében, amihez hozzájárult még egy határozott politikai és társadalmi rendszerrel szembeni fellépés is.¹⁶ Arwidssont 1822-ben eltávolították az akadémiáról, majd hamarosan kényszerű emigrációba vonult Svédországba. Arwidssonnak 1821-ben jelent meg írása „*Om Nationalitet och Natoinal Anda*” (A nemzetiségről és a nemzeti eszméről) címmel, amelyben a következőket írja: „*Apáink nyelvének elenyésztésével a nemzet is meggyelgűl, elbukik. Minden, azonos nyelvet beszélő ember megbonthatatlan egységet alkot; egyesíti őket a belső lelki és gondolati elem, amely minden külső tényezőtől erősebb és szilárdabb.(...) Az anyanyelvben tökröződik a nemzet természete és jelleme, műveltsége, szokásai és ismeretei.*”¹⁷ Arwidsson a nyelv és a népköltészet mellett, a népi hagyományok, a rítusok fontosságát emeli még ki. Látható, hogy olyan nyelvi és kultúrális alapokon szerveződő, hagyományiban (népszokások és népköltészet) és mindennapjaiban (irodalom, költészet) azonos értékek szerint gondolkodó nemzetet képzelt el, amelynek identitásában egyik nagyon fontos elem az anyanyelv, ebben az esetben a finn nyelv. A népi hagyományok és az ősi mondák iránti érdeklődés a korszak egyik meghatározó kutatási iránya volt, amelynek finn területen is voltak kimagasló eredményei, így az 1835-ben megjelenő Kalevala döntő hatást gyakorolt a kortársakra.

A Kalevala megszületésének is volt előzménye, ami jelzi, hogy a múlt és a jelen kapcsolataként értelmezett kalevalai versek (*runo*) korán az akadémiai értelmiség látószögébe kerültek, de a kutatásokat majd csak a 20-30-as években kezdik meg intenzíven.¹⁸ Elias Lönnrot 1835-ben megjelent munkája mindenképpen meghatározta a finn nemzettudatot azzal, hogy tudati és történeti egységet teremtve a letűnt korokból megmaradt népdalok (*kansanruno*) segítségével a modernkor és az ősök között teremtett kapcsolatot. A nemzeti múlt identitásformáló ereje nem volt ismeretlen a korban, viszont a finnek esetében a poli-

¹³ Ennek a kérdésnek az eldöntéséhez további elemzésekre lenne szükségünk, hogy megérthessük a század politikai eszméinek ellentmondásos és hezitáló viszonyát az Orosz Birodalommal kapcsolatban.

¹⁴ „*Om några Hinder för Finlands Litteratur och Cultur*” című tanulmány, sorozat formájában jelent meg 1817-18-ban.

¹⁵ Tengström és a finnországi hegelianus eszmék megjelenését tárgyalja MANNINEN, Juha: „...se voitti itselleen vain sivistyksen voitot” – Suomen hegeliläisyyden perusteemoja. IN: *Hyöty, Sivistys ja Kansakunta, Suomalaista aatehistoria*. Szerk. Juha MANNINEN és Ilkka PATOLUOTO. Oulu 1986. 111-167.

¹⁶ OLAVI, Junnila: *Adolf Ivar Arwidsson*. Vaasa 1979.

¹⁷ Arwidsson írását idézi OLAVI: id.m. 36.

¹⁸ A kalevalai versek összegyűjtése Lönnrot előtt: Reinhold von Becker 1819-ben Lappföldön, Kainuuban és Észak-Savoban kutatott, amelynek eredményeit „*Väinämöinen*” címmel adta ki. Később ezt a munkát Lönnrot fordította finnre. KARKAMA: 247.

तिकai és az állami keretek 1809 előtti hiánya miatt a mítikus korokig kellett visszanyúlni a finn „nemzeti” karakter és a romlatlan népi hagyományok felkutatásához. Így lettek a kalevalai szereplők (*Väinämöinen, Ilmarinen és Lemminkäinen*) egy olyan finn temperamentum és nemzeti jellem megszemélyesítői, amely tudatosíthatta a finnek nemzeti sajátosságait, mindenekelőtt nemzeti történetük valóságát. Lönnrot álláspontja azonban csak egy volt a sok közül. A kalevalai finnek természete harcos és merész, olyan tulajdonságok birtokosai, amelyeket a kortársak nem mindegyike fogadott el, így J. J. Tengström és J. V. Snellman is egy melankolikus, békés nemzeti karaktert képzelt el a finn ember lelki alkatához.¹⁹ Lönnrot munkássága azonban nem csupán a Kalevala összeállítására és a gyűjtőmunkára korlátozódott. Pertti Karkama nemrég megjelent kiváló könyvében vállalkozott Lönnrot irodalmi és publicisztikai munkáinak alapos elemzésére, s azok beillesztésére a század eszmei irányzatai közé. Karkama egyik fontos állítása, hogy Lönnrot maga nem volt egy eszmének sem valódi elkötelezettje, de a legerősebb hatást a 17. század végén finn területen is megjelenő újhumanizmus gyakorolta rá, amely J. G. Herder munkáin keresztül jutott el a Turku Akadémiára, s lett H. G. Porthan²⁰ szellemi öröksége révén a finn értelmiség irányadó eszméje. Lönnrot is ennek az örökségnek a részeseként akarta az értelmiséget és a népet olyan fiktív, de közös nemzeti hagyományok megújításával, újratemtésével összekapcsolni, hogy ez a nemzeti identitás mindkét társadalmi réteg számára elfogadható legyen, s a jelen és a jövő feladatainak beteljesítésére alkalmas kereteket biztosítson. Lönnrot ezért sem foglalt igazán állást a nyelv-kérdésben. A svéd és a finn nyelvet egyaránt fontosnak tekintette, mint a kultúra hordozóját, de tisztában volt azzal a ténnyel is, hogy a finn társadalom kettős teherrel küszködik. Mint később Snellman is felismerte, a nyelv kérdése magában hordozza a finn társadalom reformjának, a fennálló viszonyok átalakításának szükségességét. Lönnrot azonban el akart kerülni egy nagyobb társadalmi megrázkódtatást, egy esetleges forradalmat, hasonlóan Tegströmhöz,²¹ ezért a nyelv-kérdés mellett más feladatokat is kiemelten kezelt. Ezeket a feladatokat tárgyalta az *Oulun Wiikon Sanomat* hasábjain az 1840-50-es évek. Orvosként a nép életkörülményeinek javítását célzó átalakításokat, a korszak vitáiban pedig a kapitalista gazdaság és az új polgári társadalom feltételeinek minél nyugatibb s megrázkódtatásuktól mentes kialakulását tárgyalta.²²

A „snellmani” nemzetfogalom

J. V. Snellman Tengströmnek volt a tanítványa s egyszerre kezdte meg tanulmányait a Turku Akadémián Elias Lönnrottal, Johan Ludvig Runeberggel. Munkásságának hatását csak superletivusokban jellemezhetjük a finn politikai gondolkodás történetében. Egységes rendszert dolgozott ki a filozófiában, az államelméletben és a pedagógiában. Mindezeknek alapját a hegelianus filozófiából vezette le. Ennek igazolása mára már nem kérdéses, csupán az egyes elképzelésekben megnyilvánuló eltérések lehetnek a kutatás tárgyai. Innen kiindulva keresünk Snellmannál válaszokat arra a kérdésre, hogy milyen fogalmi egységként képzelte el a nemzetet, és a nemzet spekulatív értelmezése után hogyan illesztette be azt a

¹⁹ KARKAMA, Pertti: *Elias Lönnrot ja ajan aatteet, Kansakunnan asialla*. Suomen Kirkallisuuden Seura, Helsinki 2001. 240-245.

²⁰ Henrik Gabriel Porthan (1739-1804) a Turku Akadémia professzora. Tevékenysége a finn tudományos élet felvirágoztatására irányult, ennek érdekében szervezte meg az Aurora-társaságot, amelyben lelkes és tehetséges fiatal tudósokat gyűjtött maga köré. Porthan működése kiterjedt a finn nyelvre és a finn történelemre is. Erkki LEHINEN: *Suomalainen patriotismi ja kansallistunne Ruotsin kaudella*. (A finn patriotizmus és nemzetudat a svéd-korban) IN: *Herää Suomi*. Jyväskylä 1989. 45-47.

²¹ MANNINEN: 113.

²² KARKAMA: 96-100.

kor gondolatvilágába.²³ A nemzettel és a nemzetiséggel kapcsolatos nézeteit a „*Kansallisuus ja kansallisuus*”²⁴ (Nemzetiség és nemzeti eszme) című munkájában tárgyalja, s itt összekapcsolja a nemzeti eszme és a nemzet fogalmát, a történelmi fejlődésben legmagasabb fokot jelentő állami intézmények megjelenését a nemzeti fejlődés kategóriájával és történelmi jelentőségével.

Snellman arra a kérdésre keresi a választ, hogy a *nemzetiség* az ember természetes megjelenése-e, vagy az emberi egyetemes fejlődésben lévő szabadság terméke. Amennyiben az első feltevést fogadjuk el igaznak, akkor minden egyes ember (*egyén-yksilö*) természetes módon tartozik valamely népcsoporthoz, amelyet valahogyan, valamely sajátos ismertetőjegyek alapján meg tudunk különböztetni a többi hasonlóan eltérő sajátosságokkal rendelkező népcsoporttól. A népcsoportokat egymástól megkülönböztető „*reális*” jegyek: a bőrszín, a testfelépítés, a temperamentum és mindenek előtt a nyelv.²⁵ De ezek a természetes jegyek vajon nem a történelmi fejlődés eredményei? – kérdezi Snellman. Hiszen bármely embercsoport, legyen az akármilyen csekély létszámú is, rendelkezik történelemmel, amely során a szabadság beteljesítésének útját járja be. S azzal, hogy az egyes népek természetük-nél fogva is eltérők, sajátos egyéniséget alkotnak a történelem folyamában.²⁶ Ennek a természetes határnak, a népeket elválasztó képzeletbeli választóvonalnak a meghúzása viszont csak ideák mentén történhet, hiszen olyan népcsoportot, amely története során megőrizte volna „*reális ismertetőjegyeit*”, nem találhatunk. A természetes különbözőség pedig a lelki alkatban jelentkezik, ami a szellem munkája. Ebben nyilvánul meg a nemzeteket egymástól megkülönböztető lelkialkati sajátosság, amit Snellman is korának jellemzőjeként értkel, és aszerint vizsgál.

A természetes átalakulásban és a fejlődésben is megtalálhatjuk azokat a történelmi mozzanatok, amelyek az egyén szabad választásának, a szabad akaratnak az eredményei, így a vándorlás, a gazdálkodás különböző formái, a változó életformák egymásutánisága vezetnek az emberiséget fejlődésének különböző állomásairól a következőre, amely mozgásban a legfontosabb tényező az emberi akarat. A nemzet szellemi egyedisége leginkább társadalmi életén (*sosiaalinen elämä*) keresztül ragadható meg, ahogyan a nép szociális intézményein keresztül és azokban teremti meg saját létét, ismeri meg azon keresztül önmagát is. Természetes egyedisége önmagában szellemi. Snellman a nemzeti önismeretet a szellemi eredményeként realizálódó társadalmi valóság sajátosságaként értelmezi, amelyben a nép önmagát megismeri, és más népektől megkülönbözteti.²⁷ Az egyén csak úgy képes saját nemzetiségét megérteni, ha képes a történelem menetét felülről szemlélni. Miért? Hiszen, ha önmagában csak saját bőrszínét, testfelépítését és temperamentumát tapasztalja, amelyeket természetesnek tart, még nem biztos, hogy ezzel nemzetiségét is megérti. De ha tudatosan benne e jellegzetességeknek a történelmi folyamatban betöltött szerepe, akkor saját korának

²³ Szűcs Jenő értelmezésében a korszak olyan elméleti dilemmával küzdött, amelyben a nemzet lényegének megragadása számos problémát hordozott magában. Kérdéses egyrészt, hogy léteznek-e olyan objektív kritériumok, amelyek segítségével minden korra alkalmazható formális azonosító formulákat adva egy csoport nemzeti jellegét bizonyítani lehet (Herder), olyan megfoghatatlan „szubjektív mítoszokhoz” kötve a nemzeti sajátosságokat, mint a „népszellem”, „nemzeti karakter”. Ennek az irányynak a német romantika adott alapot. A finn gondolkodók jelentős része kapcsolódott ehhez a nézethez, így a „nemzet” és a „nemzetiség” kategóriákat érdemesebb óvatosan kezelnünk, mert nem biztos, hogy a kettő egyszerre kíván fogalmi keretet, definíciót adni a finn nép sajátos megjelenésére és a történelem adott korszakában felmerülő kérdésekre. (Szűcs Jenő: „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához In: Nemzet és Történelem. Budapest, 1974. 192-202. pp.)

²⁴ Johan Vilhelm SNELLMAN: *Kansallisuus ja kansallisuus*. IN: *Kootut Teokset* II. Porvoo, 1928. 291-309.

²⁵ Uo. 291.

²⁶ Uo. 293.

²⁷ Uo.

gyermekévé válhat, s így a történelem menetét is megértheti. Annak saját értékét (*arvo*), valóságát (*oikeus*) és igazságát (*totuus*),²⁸ melyek csak saját korukban lehetnek érvényesek. Snellman így fejezi ki az egyén és a történelem viszonyát: „Az egyén, akinek ismereteiben és szándékaiban a nemzeti történelem valóságos, az egyben ennek a történelmi valóságnak a hordozója is. Ismeri a fejlődés szabadságát saját tevékenységében, szellemében.”²⁹

Snellman feltételezi, hogy a történelmi fejlődésben tudatosan cselekvő egyén szellemileg szabad, így választásában eltérhet, sőt el is tér elődeinek életformájától. De ez a különbözőség csak lelki különbözőség. Így teremti meg a generációk egymásutániségában, az egyes korokban mindig jelenlévő társadalmi egyediséggel összefüggő eltérés lehetőségét is. „A nemzetiség (*kansallisuus*) a nép társadalmi élete, amennyiben a társadalmi szó alatt egy nép minden tagjának és annak minden generációjának tudati és akarati egységét értjük. Úgy lehetne mondani: a nemzetiség egy nemzet történelme, mert az tartalmazza a nemzetiség látható ismertetőjegyeit, hogy a népnek nemzetként van saját történelme. Ha a történelmet jelenkorinak, élőnek, a nép adott valóságának tételezi, a jelen kor életének, amiben a múlt és a jövő egyesülnek, akkor a nemzetiség azonos a nép társadalmi életével a családokban, a polgári társadalomban, a kifelé és befelé megjelenő állami tevékenységében, tudományos, szépirodalmi és művészeti alkotásaiban és a népi hétköznapi örömeivel”. – írja Snellman.³⁰ Majd hozzáteszi: „Aligha szükséges kiegészíteni, hogy ezeken, a szociális lét által létrehozott sajátosságokon kívül, a nemzetiség elengedhetetlen feltétele a közös eredet (*syntyperä*) és a nyelv (*kieli*) egy volta, egysége”. Ugyanis a nemzet először is irodalmában él, azaz dalaiban és irodalmi nyelvében.³¹ Ezt az egységet is történetileg kialakulni kell felfogni, amely, mint folyamat jelenik meg. Az emberiség népcsoportokra bomlik, amelyek további törzsekre oszlanak, s ezek összeolvadásából születnek meg a nemzetek. Ezek a nemzeti egységek a világtörténelem szereplői, a szellem hordozói, saját küldetésük beteljesítése által a világtörténelem feladatát végzik el.³² Ennyiben tulajdonképpen a snellmani és a hegeli eszme szoros egyezést mutat, néminemű eltérés a nemzetek magasabb jogi princípiumként való értelmezésében található. Snellman szerint a népeknek államokat kell létrehozni, de a nemzetiségük, nemzeti egyediségük (egy voltak / *ykseys*) megtartása elsőbbséget élvez. „...a népek nem önmagukért léteznek, hanem az emberiségért. Kötelességük van afelé. Ebből tisztán következik, hogy joguk van létezni az emberiségért.” – írja.³³ A történelem során az állam határai elmozdulhatnak, akár meg is szűnhetnek, de a népek „határai” nem változnak évszázadokon, évezredekken keresztül. Így, az állam-eszme fölé kerül a nemzeti eszme: „Az állam a most történése, a népek aktuális létezésének viszonya más népekhez. E működésnek az alkotóelemei a családi-, a polgári-, és a társadalmi-élet önmagukban. A nemzetiség éppen ebben a működésben megjelenő, a nemzet tudatos szelleme, a tudatossá vált néplélek, a nemzeti öntudat, s e tevékenységnek ideális lehetősége, amely ugyanakkor ebben a történésben immanens (természetéből következő), valóságos működés, maga a valóság.”³⁴

A továbbiakban Snellman a nemzetiség és az állam szerepét tárgyalja tanulmányában, vitázva és módosítva Hegel nézetét az államról. A legszembetűnőbb különbség a nemzetiség jogi princípiumként történő definiálása, amely a világtörténelem menetének sajátos, „snellmani” értelmezését adja. Talán ezért, és nem véletlenül, nevezi Salomaa Snellmant a

²⁸ Uo. 294.

²⁹ Uo.

³⁰ Uo.

³¹ Uo. 295.

³² Uo. 299.

³³ Uo.

³⁴ Uo. 298-299.

nemzeti eszme gondolkodójának, Hegelt pedig az államénak,³⁵ habár Snellman a „néplélek” és szellem hegeli értelemben voltak használatosak.³⁶ Az állam szerepe a nemzeti fejlődésben a politikai keretek biztosítását jelentette, s a snellmani gondolatmenetben minden népnek önálló államot kell létrehoznia, nemzetállamot, amelyben a nyelv azonos az államalkotó nemzet nyelvével, azaz a finn nyelvvel.³⁷ Ez lehet az irodalom, a műveltség megjeleltetője, egyesíti a nemzetállam tagjait, egyben összekötő erőt alkot közöttük, mint a kultúra hordozója.³⁸

Snellman nemzetfogalma és az azzal szorosan összefüggő nyelv-kérdés a század első kétharmadában a fennománok gondolati gyökereivé váltak. Snellman személye és munkái segítettek és irányították a finn nép nemzeté válását. Fontos része volt ennek a formálódó tudati szerkezetnek a nemzeti történelem nemzeti alapokon történő megírása.

Yrjö-Koskinen nemzeti történelme: „Suomen kansan historia”

Koskinen szerepe a finn politikai gondolkodásban Snellmanhoz hasonlóan meghatározó. Személyében az első politikai gondolkodók egyike jelent meg Finnországban, s munkásságában helyet kapott a szépirodalmi próza, a politikai publicisztika, a történetírás. Gondolati gyökereit a snellmani hagyományokhoz szokás kötni, amelyben éppoly meghatározó elem volt J. G. Herder és Hegel eszmerendszere, mint Snellmannál. Koskinen történetíróként a finn őstörténetet, a finn államiság megszületésének előzményeit kutatta, értékelte.³⁹ Tudományos működése a Helsinki Egyetemhez köthető, ahová 1863-ban neveztek ki az egyetemes és a finn történelem tanárának. Ezt követően jelent meg az említett munkák közül az „*Oppikirja Suomen kansan historiasta*” (Tankönyv a finn nemzet történetéről), az egyik első teljes finn történelmi összefoglalás, illetve az 1872-73-ban tartott előadássorozatának nyomtatott változata a „*Johtavat aatteet ihmiskunnan historiasta*”.⁴⁰ Ez utóbbiban foglalja össze a történelemtől és a történelmi fejlődésről alkotott nézeteit. A nemzeti eszme történeti szerepének, és Koskinen finn történeti szintézisének bemutatása előtt érdemes ennek a munkának a gondolati szerkezetét bemutatni.⁴¹ Koskinen munkáival

³⁵ J. E. SALOMAA: *J. V. Snellman, Elämä ja filosofia*. Helsinki 1944. 439-442. Ugyan ezt a különbséget hangsúlyozza Arvi Grotenfelt is a következő tanulmányában: *Yrjö Koskisen „Johtavat aatteet ihmiskunnan historiassa”* IN: *Historiallinen Aikakauskirja*. 1930. 282.

³⁶ „A történelemben szereplő szellem olyan egyén, amely általános természetű, emellett azonban meghatározott valami, azaz egy nép általában; a szellem pedig, amellyel dolgozunk, a népszellem. A népszellemek azonban különböznek egymástól aszerint, hogy milyen képzetet alkotnak maguknak önmagukról (...) A nép tudata attól függ, mit tud a szellem magáról; a végső tudat pedig, amelyen múlik minden, az, hogy az ember szabad. A szellem tudatának a világban kell alakulnia; e megvalósulás anyaga, talaja nem más, mint az általános tudat, egy nép tudata. Ez a tudat tartalmazza a nép minden célját és érdekét, és utána igazodik minden cél és érdek; ez a tudat alkotja egy nép jogait, erkölceit, vallását.” G. W. F. HEGEL: *Előadások a világtörténelem filozófiájáról*. Budapest 1966. 41-42.

³⁷ SNELLMAN: 307.

³⁸ KEMILÄINEN, Aira: *Nationalism. Problems concerning the word, the concept and classification*. IN: *Studia Historica Jyväskyläensia* III. Jyväskylä 1964. 220.

³⁹ YRJÖ-KOSKINEN munkái: „*Kertomus Hämeenkyrön pitäjästä*” (1852); „*Nuijasota, sen syyt ja tapaukset*” (1857-1859); „*Yrjö Maunu Sprengportenista ja Suomen itsenäisyydestä*” (1870); „*Oppikirja Suomen kansan historiasta*” (1869-1872); „*Johtavat aatteet ihmiskunnan historiassa*” (1879). Közli: Kaarlo JÄNTERE: *Piirteitä Yrjö-Koskisen historiankäsityksestä*. IN: *Historiallinen Arkisto* nro. 52. Helsinki 1945. 360.

⁴⁰ Ezek azok a munkák, amelyeket jelen tanulmányban kiemelünk a koskineni életműből. Forrás: YRJÖ-KOSKINEN, YRJÖ SAKARI: *Johtavat aatteet ihmiskunnan historiassa* Helsinki 1960. Harmadik Kiadás; YRJÖ-KOSKINEN, YRJÖ SAKARI: *Suomen kansan historia*, Helsinki 1933. Harmadik Kiadás.

⁴¹ E művekkel foglalkozó tanulmányok száma nem sok: KANGAS, Eino: *Yrjö-Koskisen aatteet Hegelin ja Snellmanin käsitysten valossa*. IN: *Historiallinen Aikakauskirja* 1945/4. 285-326.; JÄNTERE, Kaarlo: *Piirteitä Yrjö-Koskisen historiankäsityksestä*. IN: *Historiallinen Arkisto* nro. 52. Helsinki, 1945. pp. 359-375. BLOMSTEDT, Yrjö: *Yrjö-Koskinen historijoitsijana* IN: *Historiallinen Aikakauskirja* 1980. nro. 4. 299-307.

kapcsolatban azokra a kérdésekre keressük a válaszokat, hogy milyen szempontok alapján vázolta fel a világtörténelmet, s abban milyen szerepet szánt a nemzetiségnek, a nemzeti eszmének. Vajon ez a nemzeti eszme, amely számos hasonlóságot mutat a snellmani nemzetiség gondolatával, milyen értelemben jelentette a finn nemzeti identitást, a nemzeti(ön)tudatot (*kansallis-tietoisuus*)? Megtalálhatóak-e a koskineni eszmerendszerben egy tudatos, a század korábbi évtizedeiben megjelent munkákhoz gondolatilag köthető identitás elemei? S végül arra is választ keressük, hogy a nemzet (*kansakunta*) és a nemzetiség (*kansallisuus*) sokat idézett kategóriái voltaképpen milyen helyet foglaltak el a bemutatott művekben.

Az emberiség történetében olyan fejlődését kell keresnünk, – állítja, amelyben minden kornak megvan a maga eszmei kihívása, s a világtörténet megértése az emberiség tevékenységében keresendő. Ennek megragadása lehetséges a kultúrában s a művelődésben, de mivel a világtörténelemben voltak olyan korszakok, amikor az emberiség fejlődött, a kultúra viszont hanyatlott, ezért a művelődésen kívül más szempontok alapján is kell vizsgálni.⁴² Olyan fejlődést feltételez Koskinen, amelynek princípiumai a legvégső törvényesség/jog (*oikeus*) és igazság (*totuus*), az isteni elrendelés szerinti értelme és célja a világtörténelemnek: „Az igazság az, ami felé az emberi tudás törekszik, - a tudás (*tiede*) legmagasabb értelmében. A törvényesség pedig az emberiség tetteiben megnyilvánul, nevezetesen a társadalmi lét szabályaiként és a nemzetek közötti viszonyokban, történelmi tevékenység.”⁴³ S mint ilyet megfogni csak az államok közötti viszonyok ismeretében, megértésében lehetséges, ezért Koskinen a történelmet elsősorban az államok történetének értelmezi. Ezen a kereten keresztül, ebben létezve és tevékenykedve talál alkalmas fejlődési formát a szellem, amely minden korban más-más princípium, más-más eszme, de a legvégső, legmagasabb érvényű, örökérvényű és isteni elrendelés alapján létező, igazság és törvényesség felé törekvő.⁴⁴ Koskinen eme fejlődés egyes fázisait tekinti a világtörténelem korszakainak, amelyekben a szellem munkáját keresi meg. Amíg ez a szellem Hegelnél az objektív szellem néplélekként való megjelenése, Herdernél az individuum szabadsága, addig Koskinennél a nemzeti-egyen (*kansa-henkilö*), a történelmi fejlődésben önálló egységként megjelenő nemzeti individuum, maga a nemzet.⁴⁵ Ez a nemzeti individuum képes a természetben és a történelemben egyaránt meghatározó jelentőségű szerepet vállalni: „Az Élet, csakúgy, mint a történelemben és a természetben kedveli és megköveteli a sokrétűséget; így valószínűsíthető az emberiség fejlődésében egy nagyobb élet-erő, amit a nemzeti-individuumok képviselnek (...) Természetesen az aktív (*virkeä*) nemzeti szellem a legelső életfeltétel, amiben az megvan, a nemzetiség elnyomása és megsemmisítése gyilkossági kísérlet. Ahol a nemzeti-szellem passzív (*hermoton*), ott a nemzetiség magától hal el, vagy veszt el helyzetét. Nemzet, legyen bármily kicsiny vagy hatalmas, ha nem kapcsolódik az egyetemes emberi fejlődés vonalához, ha nem kora feladatának megvalósításán fáradozik, hanem azzal szemben foglal állást, annak a történelem vaskerekei között kell végeznie. Le kell tehát szögeznünk, hogy a nemzetiség (*kansallisuus*) második élet-feltétele megérteni, és képesnek lenni kielégíteni az egyetemes emberi küldetést (*virka*).”⁴⁶

GROTFELT, Arvi: *Yrjö Koskisen „Johtavat aatteet ihmiskunnan historiassa”* IN: *Historiallinen Aikakauskirja*, 1930. 270-285.

⁴² YRJÖ-KOSKINEN: *Johtavat aatteet ihmiskunnan historiassa*. 12.

⁴³ Uo. 5.

⁴⁴ Uo. 16.

⁴⁵ KANGAS: 287-291.

⁴⁶ Uo. 335.

Koskinen alapvetően két meghatározó eszmét feltételez a történelem menetében, amelyek egymáshoz való viszonyukban váltakozó, hullámzó spirálhoz hasonlíthatóak: az emberi egyetemesség, a humanitás (*humaniteetti*) és a nemzeti eszme (*kansallisuus aate*). Az eszmék minden korban „*jogi princípiumként*” jelennek meg. A nemzeti eszme a római kort követően jelenik meg a történelemben, teret biztosítva az egyes nemzeteknek a szellem feladatának kielégítésére. Így lesznek a történelem részei a német, az angol, az olasz és a francia nemzetek. (Vajon milyen szerepet szán Koskinen a finneknek?) A francia forradalom új eszme megjelenését jelenti, és új szakasz kezdetét a történelemben. A francia hegemoniával szemben jelenik meg a nemzetek önrendelkezésének igénye, lezárul az egyetemes emberi eszme (a katolikus egyház képviselte a Római Birodalom bukása után) jelenléte. Az egyes nemzetek válnak a történelem hordozóivá. De Koskinen nem feltétel nélkülinek értelmezi ezen új eszme princípiumát: „*A nemzeti eszme nem jelenti az egyes nemzetek (kansahenkilö/nemzeti individuum) önös érdekei szerinti cselekvést, hanem jogában van hatást gyakorolni az egyetemes emberiség általános érdekében, beteljesítve a történelmi küldetést mind a saját fejlődésében, mind a világtörténelem más szereplőire való hatással*”.⁴⁷ Az új keretekben ismét a felszínre kerülnek az állammal és a társadalmi léttel fogalakozó kérdések, és a korábbi korszakokban szintén jelenlévő nemzeti eszme, most az állami politika legfontosabb kérdése lett, a legmeghatározóbb politikai tan.⁴⁸ Így jut Koskinen arra a következtetésre, hogy kora a nemzeti eszme korszaka, amelyben minden nép saját magát és az egész emberiségért munkálkodik.⁴⁹

A történelem szereplői Koskinen szerint minden esetben a népek, amelyet így fogalmaz meg: „*A veleszületett általános gondolatok és érzések a nemzetiség lényegei, amelyek teljesen lelki természetűek, kézzel nem foghatóak – a nemzetiség szelleme, azaz a néplélek. Ellenben a néplélek megjelenésének formája, amiben megnyilvánul, és amit eszköznek használ, olyan sokrétű szervezet, amelynek egyes részei hatással vannak egymásra, és egyik a másikat kölcsönösen segítve létezik. Ezeknek a részeknek a csoportjába tartoznak az egységes törvények és az intézmények, az egységes szokások, amelyekből kifejlődnek a törvények és az intézmények. De ehhez a csoporthoz tartozik még a nyelv, ami a néplélek legtermészetesebb és legközelebbi formája.*”⁵⁰ A szokások és törvények a történelmileg kialakult intézmények részét képezik, így a nemzet organikus képződmény, amelynek története során különböző szakaszokat kell megélnie, s akárcsak az emberi élet, a népek élete is korszakokra bontható, hogy aztán a történelem részévé válhasson. Ez egyet jelent az adott korszak feladatainak kielégítésével, ami minden esetben valamely eszmei alapvetésként jelenik meg. Egy nemzet akkor képes a legeredményesebben véghezvinni feladatát, sőt, a történelem színpadán megmaradni, ha a nemzeti szellem élőként, jelenlévőként munkálkodik a nemzet tagjaiban, koronként más-más személy megjelenítésében.⁵¹ A nemzeti sajátosságokat azonban legtisztábban a nyelv tükrözi, amelyen keresztül a nemzetiség megmutatkozik, kultúráját, sajátos lelki alkatából keletkező irodalmat teremt azon.⁵² A finn nyelv kérdése Koskinen szerint ekkor egyet jelentett a nem-

⁴⁷ Uo. 316.

⁴⁸ Uo. 314.

⁴⁹ Uo.

⁵⁰ YRJÖ-KOSKINEN, YRJÖ, SAKARI: *Kansallisia ja Yhteiskunnallisia kirjoituksia*. I. 257.

⁵¹ Ilyen volt a kalevalai mitikus személy, Ilmarinen kovács, aki megalkotta a „*sampo*”, de hasonló jelentőséget tulajdonít XIV. Lajos francia királynak is. YRJÖ-KOSKINEN: *Kansallisia ja yhteiskunnallisia kirjoituksia* II. 66.

⁵² Koskinen herderi alapokon értelmezi ekkor a nyelv és a nemzetiség viszonyát: „*(...) minden nép a saját nyelvével teremt közönséget. A nyelv a tanítás, a büntetés, az oktatás isteni eszköze mindenki számára, akinek van hozzá érzéke és füle. A nyelv és a fül szövetsége kapcsolja össze a közönséget; általa fogadjuk be a gondolatokat és tanácsokat, hozunk döntéseket, közöljük egymással a felvilágosításokat, örömmünket és bánatunkat. Aki egy közös-*

zetiség kérdésével.⁵³ A történelem általános folyamába helyezett nemzet-individuumot Koskinen a nyelvi azonossággal teszi egyenlővé, ha nem is maradéktalanul ezt a feltételt szabva, de kiemelve: „...mi nem nevezzük nemzetinek azt a állapotot, amelyben a művelt ember nem érti a műveletlen beszédét, amikor a nemes más nyelvet beszél, mint a paraszt. Nem azt állítjuk, hogy a nemzetiség egyetlen ismertetőjele csupán a nyelv, és ott létezik nemzetiség, ahol csak egy nyelv van; Ellenben szerintünk, ahol a nyelv nem egy, ott a nemzet legfeljebb kialakulófélben lehet. Az a meggyőződésünk, hogy hazánk legfontosabb kérdése a finn nemzetiség fejlődése. Minden nemzet szeretné a lehetséges legnagyobb mértékben megővni és növelni önállóságát. Erre sem a hadihajók, sem a szabad állami intézmények nem alkalmasak, csak a nemzetiség joga és ennek a jognak az államok közötti érvényesítése lehet a feltétele. Ezalatt az értjük: a finn nemzetnek Európa nemzetei között van a helye, ahol egy hely üresnek tűnik, s ahol a finnek még soha sem jártak.”⁵⁴ A finnek tehát felzárkózhatnak Európa nagy nemzetei közé, aminek csupán egyetlen akadálya van, a nép és az értelmiség közötti nyelvi szakadék. Ennek áthidalása Koskinen számára egyaránt alkalmas eszköznek tűnik az egynyelvűség megteremtése és a finn nyelv uralkodóvá válása az oktatásban és a hivatali életben, s megszüntetni a kétnyelvűséget.⁵⁵ A nyelvében egységes közösség, amely magában hordozza a nemzeti múlt jegyeit, sajátos inézményeket és szokásokat kialakítva létezhet nemzetként. A nemzeti individuum megszülethet ugyan, de a nemzeti öntudat csak bizonyos korban, a nemzet életének olyan szakaszában, amikor a csoport a világtörténelem színpadára léphet.

Hasonló, lényegét tekintve azonos értelemben tárgyalja Koskinen a történelem és a nemzetiség viszonyát, mint J. V. Snellman, és számos kategóriát használ, amelyeket a német felvilágosodás és a romantika használt. Vizsgáljuk meg a finn történelemről kialakított nézetét, amelynek megírásakor még nem rendelkezett olyan átfogó eszmerendszerrel, amit az „Uralkodó eszmékben” című munkájában kifejtett. A „Suoman kansan historia” (A finn nép története) 1869-ben jelent meg, nem várt vihart kavarva a finn értelmiség körében. Számos támadója és támogatója akadt Koskinennek, és hosszú időre kiindulási alapot jelentett a munka a finn történelem értelmezésében.⁵⁶ Koskinen könyvét programnak is tekintik, a fennománok legalább olyan jelentős hatású munkájának, mint Snellmannak az 1840-es években a *Saima* hasábjain napvilágot látott cikkei. A történelem olyan szerepet kapott a koskineni életműben, amivel a nemzetet és a nemzeti öntudatot történeti fogalmakká lehet

ség nyelvén nevelkedett, aki szívét-lelkét ennek a nyelvnek adja és általa fejezi ki, ennek a nyelvnek a népéhez tartozik. (...) A nemzetet a nyelv neveli és műveli, a nyelv oktatja rendre és becsületre, engedelmességre, erkölcsre, szelvényességre, általa lesz híres, szorgalmas és hatalmas.” J. G. HERDER: *Eszmék az emberiség történetének filozófiájáról és más írások*. Budapest 1978. 493-494.

⁵³ Uo. 169.

⁵⁴ Uo. 6-7.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ A munka értelmezése körül és a szellemiségéről folytatott vita nem tartozik jelen tanulmány témájához, de néhány hozzászóló álláspontját több tanulmány tárgyalja: JÄNTERE, Kaarlo: *Piirteitä Yrjö-Koskisen historiánkäsityksestä*. IN: *Historiallinen Arkisto* nro. 52. Helsinki 1945., valamint KOSKIMIES, Rafael: *Nuijamieheksi luotu. Y. S. Yrjö-Koskisen elämä* II. Keruu 1974. 92-102. A „Suomen kansan historia” (A finn nép története) legfőbb újdonsága, hogy a finn történelmet a Svéd Birodalom történetétől függetlenül tárgyalja. Ezt a kitélt tartotta Carl Gustav Estlander elfogadhatatlannak, mert szerinte a finneknek önálló államiság nélkül csak kultúrtörténetük lehetett. Koskinen, Estlander szerint, tévesen értelmezi a finn múltat, amikor a „nemzetudat” és a „néplélek” kategóriákra használva úgy magyarázza az eseményeket, ahogy a kortársak biztosan nem értelmezték. A finn történelem 1809 előtt nem értelmezhető csupán a svéd történelem részeként, mivel a finnek e birodalomnak voltak az alattvalói. Hasonló állásponton volt Z. Topelius, aki a finn történelem kezdetét 1809-ől datálja, az állami keretek megszerzéséhez. A vita másik résztvevője K. F. Ignatius, aki azonosult Koskinen nézeteivel. A vita részleteit is tárgyaló Koskimies szerint az aktuális politikai helyzet is meghatározta a résztvevők nézeteit. Az 1860-as évek politikai életében kialakuló politikai csoportok (*fennománok és svékománok*) prominens személyei csaptak össze a munka megjelenése után, ezzel is saját ideológiai álláspontjukat erőssítve és formálva.

transzformálni. Mindez nem azt jelenti, hogy a finn népnek nem lett volna története, hanem a nézőpontot, amellyel Koskinen a finn történelmet mérte. Az „Uralkodó eszmék” szempontjainak megfelelően az állami és a társadalmi intézmények kialakulásától fogva tárgyalja a finn történelmet, hiszen csak azokon keresztül létezik egy nemzet.⁵⁷ Három nagy részre tagolható a munka: az első a finn őstörténet, a történelem előtti kor, amikor a finn törzsek még vándoroltak, s nem alkottak egységes nemzetet, de a törzsi intézményekben már megtalálható a nemzeti sajátosság, illetve a vallási szokások és a mitikus kor szereplői olyan eleven hagyományokat teremtettek, amelyek a nép köreiben egészen a 19. századig továbbéltek.⁵⁸ A második korszak a svéd hódítást követő évszázadok, amikor a finn nemzet történelme elkezdődik⁵⁹ azzal az aktussal, hogy a Svéd Birodalom részeként a finn törzsek egységes kormányzat alá kerültek. Korábban a finn törzsek történetéről volt szó. A kereszteshadjáratokkal meghódított finn területek a kereszténység felvételével, majd a svéd társadalmi intézmények fokozatos meghonosításával és megszilárdulásával (ami nem volt idegen a hasonló feltételek között élő népeknek) nemzeti karaktert eredményezett. Ekkor lett a finn nép az európai műveltség részese, s vált nemzet-individuummá. Történetének ebben a korszakában a nemzetiség ápolása a finn származású (értsd: svéd nyelvű, de finn területekről származó) püspökök és a finn néphez közel álló bírák munkáján keresztül érvényesült. A svéd-kor háborúit, uralkodóit Koskinen aszerint értékeli, hogy mennyire támogatták, avagy elfojtották a nemzetiséget. E kor végére volt jellemző a finn nemesség elsvédese, ami azzal járt együtt, hogy a finnek megítélésében egyre nagyobb teret nyer a műveletlenségük, barbárságuk és kultúrára alkalmatlanságuk hangsúlyozása.⁶⁰ A harmadik szakasz az Orosz Birodalomhoz való csatlakozással vette kezdetét. Koskinen ennek a politikai aktusnak tulajdonít legnagyobb jelentőséget a finnek történetében: „*De most, eme, a történelem színpadára későn érkezett finn nemzet is felzárkózhat a műveltségben és a társadalmi fejlődésben más államok szintjére.*”⁶¹ Mindez a népben felébredő nemzeti szellemnek tulajdonítható. A finn nemzet olyan történelmi szereplővé válhat, amely az egyetemes emberi műveltséget gazdagítja.

Koskinen a történetírást és később az újságírást használta fel arra, hogy a finn nép (*rahvas*) mind nagyobb százalékát szólítsa meg és tudatosítsa bennük egy érzést, egy feladatot magukkal és az emberiséggel szemben. Ezért nevezi saját korát a nemzeti eszme (*kansallisuus aate*) korának. A nemzeti öntudat meghatározó elemei a népi hagyományok és a szokások, de ezeknek a hagyományoknak az örökségét teszi Koskinen a finn történelemben valóságossá, élővé, ezzel olyan szerves egészzé formálja azt, amire előtte még nem vállalkozott senki. A nemzeti nyelv identitásformáló erejét az ő munkásságában más formában találjuk meg, mint a korábban bemutatott szerzőknél. Egy olyan politikai fegyver lesz a nyelv-kérdés, amely magában hordozza a finn társadalom átalakulását is. A svédül beszélő nemesség és a bürokrácia a Koskinen vezette fennománok számára mindaddig idegen elemet jelentettek, amíg nyelvileg nem asszimilálódnak a finn nemzetbe. Ehhez hasonló radikalizmus nem jellemezte a század első felének politikai gondolkodását, sokkal inkább magának a nemzet mibenlétének, az értelmiség, az elit és a nép közötti párbeszéd (nyilvánosság), nemzettudat (hagyományok, történelem) elemeinek keresése, megfogalmazása volt jellemző, ami elfogadható irányt mutatott az identitásválságba került értelmiségnek. Ami Arwidsson számára kérdéses volt a század első felében, azt Snellman és Koskinen

⁵⁷ YRJÖ-KOSKINEN: *Johtavat aatteet ihmiskunnan historiassa*. 19.

⁵⁸ YRJÖ-KOSKINEN: *Suomen kansan historia*. Helsinki, 1933. 26-36.

⁵⁹ Uo. 67.

⁶⁰ Uo. 338.

⁶¹ Uo. 692.

munkása megválaszolta, gondolatilag tisztázta. Ez nem jelentette azt, hogy kész nemzeti öntudatot (identitást) adott volna e két szerző, hiszen a finn társadalom éppen a 19. század második felében kezd modernizálódni, differenciálódni, amivel együtt járt az újabb problémák megjelenése. Később a snellmani és a koskineni nemzetfogalom leszűkül egy politikai csoport ideológiai szintjére és politikai magatartás-minta lesz. Velük azonban, és a század első felében jelentkező gondolkodók munkáival, egy új nemzetértelmezés jelentkezett a finn politikai gondolkodásban.

Harold Wilson, a pragmatista munkáspárti reformer
Harold Wilson politikusi pályafutása a miniszterelnöki kinevezéséig

1963 januárjában súlyos veszteség érte az immár 12. éve ellenzékben lévő brit Munkáspártot: 56 éves korában elhunyt Hugh Gaitskell, a párt elnöke. A megüresedett tisztség betöltéséért három jelölt versengett: George Brown, Harold Wilson, a munkáspárti árnyék-kormány külügyminisztere, valamint James Callaghan. Az utóbbi fellépésének köszönhetően a párt tagsága elég megosztottá vált ahhoz, hogy a jelentős kormányzati gyakorlattal is rendelkező, centrista beállítottságú Harold Wilson nyerhesse meg a pártvezetői posztért folyó versenyt.¹ A párt baloldali-szakszervezeti szárnyának az október 1-i elnöki beszéd alapján közelinek tűnt a sajátos brit szocializmus megvalósításának lehetősége, így a párt egysége ismét helyreállt. Csak kevesen vették észre, hogy az ominózus pártelnöki exposé az általánosságok szintjén mozgott, lényegében a taktikázás mikéntjéről szólt.² Hogyan jutott el Wilson, az akkor 47 esztendő, kissé hajlott hátú, mentegető, ugyanakkor nagy munkabírási, technokrata beállítottságú, megnyerő modorú angol úriember a pártelnöki, majd egy évvel később a választásoknak köszönhetően a miniszterelnöki pozícióig?

James Harold Wilson 1916. március 11.-én született Milnsbridge-ben, a yorkshire-i Corn-Valley egyik községében.³ Édesapja, Herbert Wilson (1882 - 1971) 16 évesen egy manchester-i festégyárban helyezkedett el, majd vegyész oklevelet szerzett. Szabadidejében bekapcsolódott a politikai életbe, aktív szerepet vállalt az 1906-ban miniszterelnökké választott Henry Campbell-Bannerman liberális politikus, illetve a párt színeiben parlamenti mandátumot szerző John Hodge munkásosztálybeli képviselőjelölt kampányában.⁴ Herbert Wilson 1906-ban vette feleségül a vele egyidős Ethel Sheddon tanítónőt (1882-1960). A nonkonformista protestáns, vallásos indíttatású Wilson-házaspár 1912-ben költözött át Manchester-ből Yorkshire-be.⁵ Egy évvel Harold születése után-1917-ben-a Wilson-család megvásárolta első saját tulajdonú házáat, amely egyben a család középosztálybeli státuszát is szimbolizálta. Herbert Wilson ekkor lépett át a Leitch-Részvénytársaságtól a kormányzati segítséggel létrehozott huddersfield-i pikrinsav (trinitro-fenol – textilfesték és robbanóanyag komponens) gyár szolgálatába, és egészen 1930-ig, feltehetően a világgazdasági válság miatt történt elbocsátásáig itt dolgozott.⁶

Első „politikai megnyilvánulására” 1923. december 6-án, az esedékes választások került napján sor. Vakbélműtétje után a kórházban arra kérte meg szüleit, hogy inkább menjenek el szavazni, hiszen őhöz másnapi is visszamehetnek.⁷ A választókörzetükben győztes Philip Snowden, később Ramsey MacDonald munkáspárti kormányának pénzügyminisztere (*Chancellor of Exchequer*,) Harold Wilsonnak is példaképe⁸ volt.⁹

¹ MORGAN, Austen: *Harold Wilson*. Pluto Press, London 1992. 1-5.

² MORGAN: 2-3.

³ DORILL, Stephen-RAMSAY, Robin: *Smear! Wilson & the Secret State*. The Fourth Estate Ltd. London 1991. 3.

⁴ ZIEGLER, Philip: *Wilson. The Authorised Life of Lord Wilson of Rievaulx*. Weidenfeld & Nicolson, London 1993. 2.

⁵ ZIEGLER: 3-5.

⁶ WILSON, Harold: *Memoirs. The Making of a Prime Minister*. Weidenfeld & Nicolson, London 1986. 13.

⁷ WILSON (1986): 14.

⁸ Elsős gimnazista korában fogalmazást írt erről: „Mi szeretnék lenni 25 év múlva?”

⁹ MORGAN: 17-18

1926 végén Mrs. Wilson édesapja, aki egészségügyi okokból egy ideje Ausztráliában élt, súlyosan megbetegedett. Harold ekkor édesanyjával Perth-be utazott, hiszen még soha nem látta anyai nagyszüleit. A kisfiú számára az utazás csúcspontja volt, hogy végighallgathatta nagybátyja - Herbert Sheddon - Nyugat-Ausztrália Szövetségi Állam parlamentjében elmondott beszédét. Harold Wilson számára a politikusi pályára való indíttatást a nagybácsi parlamenti szereplésén kívül Campbell-Bannerman skóciai szülővárosában tett látogatás adta meg.¹⁰ Hazaérkezése után, 1927 szeptemberében, Wilson a helyi Royds Hall Gimnáziumban folytatta tanulmányait. Középiskolai tanárai hamar felismerték kitűnő adottságait, és ahol kellett, segítették. Míg az iskola igazgatója inkább érdeklődő, tette kész, de átlagos képességű diákként könyvelte el Wilsont, a tanárok többsége kedves, okos gyerekeknek tartotta. Igaz, egyben bírálták is, mert szerintük nem dolgozott elég keményen ahhoz, hogy ő legyen a legjobb tanuló.¹¹ A bírálatot utólag igazságtalannak kell minősítenünk, hiszen teljesítménye ingadozásában nagy szerepe volt egy tízfuszos megbetegedésnek, amely kis híján az életébe került.¹²

Miután Herbert Wilson 1932-ben Liverpool-ban tudott csak elhelyezkedni, a család átköltözött a Wirral megyei Bebington-ba, a vállalat által biztosított szolgálati lakásba.¹³ Harold 1933 decemberében, a helyi teniszklubban megismerkedett a vele egyidős, hozzá hasonlóan alsó-középosztálybeli családból származó és politikailag is azonos nézeteket valló Gladys Mary Baldwin titkárnővel. 1934. július 4-én, azon a napon, amikor V. György király megnyitotta a Mersey-alagutat, megkérte a lány kezét, s az esküvőre csak 1940. január 1-jén kerülhetett sor.¹⁴

Az ifjú Harold Wilson 1934 őszétől az oxfordi Jezus College-ban folytatta tanulmányait, mely az egyetem egyik legkisebb, de meritokratikus elveken nyugvó szakkollégiumának számított. Kezdetől fogva helytelenítette felsőbb osztályokhoz tartozó diáktársai életmódját, az ivászatot és a hajnalig tartó mulatozást. Úgy vélte, évfolyamtársai erkölcstelenül tékozzolják el az ölükbe hullott lehetőségeket. Bírálatra jogos és erkölcsileg is megalapozott volt, hiszen legtöbb idejét tanulással töltötte, s menyasszonyán kívül ekkor nem volt más nő az életében. Kritikus véleményét harmadéves korában írt, „*A két nemzet*” - (The Two Nations)¹⁵ - című esszéjében fejtette ki részletesen. Az első félévben kitűnő eredménnyel tette le az újkori történelemből, latinból, franciából és közgazdaságtanból esedékes vizsgáit, majd az egyetem filozófia - politológia - közgazdaságtani kurzusának elvégzése után úgy döntött: közgazdász diplomát kíván szerezni. Egyetemi tanárai közül Lord Elton és Zimmermann politológia, továbbá Lindley Fraiser közgazdász professzorok gyakorolták rá a legnagyobb hatást. Több pályamunka elkészítése után, másodéves korában, Gladstone emlékérmét kapott „*Az állam és a vasutak Nagy - Britanniában 1823-1863*” (The State and the Railways in Great Britain 1823-1863) címmel megírt dolgozatáért, amelyben az angliai vasútépítés hőskoráról, mint a kapitalista túltermelés, a gyenge állami kontroll és az ésszerűtlenség példájáról festett nem túl hízelgő képet. Az 1935-36-os tanév tavaszi félévében betöltötte a szakkollégium történelmi társulatának titkári posztját, majd ősszel újabb merész írással lepte meg környezetét, amely „*A szabad verseny vége*” (The End of Free Enterprise) címet viselte.¹⁶ Az egyetemi diákszervezet, az ún. *Oxford Union* keretében még Edward Heath-szel is találkozott, aki 1970-ben követte őt a miniszterelnöki székben, de

¹⁰ SMITH, Leslie: *The Authentic Portrait of Harold Wilson*. Charles Scribner's Sons, New York 1964. 16-18.

¹¹ ZIEGLER: 10.

¹² MORGAN: 22-23.

¹³ ZIEGLER: 12-13.

¹⁴ A házaspárnak két gyereke született: Robin (1943), s Giles (1948). WILSON (1986): 31.

¹⁵ Sybill angol írónak az 1860-as években megjelent regénye nyomán.

¹⁶ ZIEGLER: 16-22.

kettőjük között nem jött létre mélyebb ismeretség. Pályatársai liberálisnak tekintették, de mindnyájan úgy emlékeznek, hogy az egyetemi szabadelvű klub tagjaként, illetve rövid ideig pénzügyi felelőseként nem vállalt érdemi szerepet a közéletben, mivel ekkor még első-sorban tudományos pályán szertett volna érvényesülni.¹⁷ Mielőtt Paul Foot „*Harold Wilson politikája*” (The Politics of Harold Wilson) című könyve 1968-ban megjelent, sokáig tartotta magát a korábbi életrajzírók feltételezése, miszerint Wilson kezdetől fogva szocialista volt.¹⁸

Harold Wilson 1937-ben kitűnő eredménnyel diplomázott, a 143 végzős közül a legjobban szerepelt elméleti közgazdaságtanból, amit Frank Pakenham-re, a későbbi Lord Longford-ra hivatkozva állított. Más kérdés, hogy az érintett ezt Mr Wilson személyes kijelentésének tulajdonítja, hozzátéve, hogy az azonos minősítések nem mutatják ki az egyes emberek tudásszintje közötti különbségeket.¹⁹ Az egyetem elvégzése után „*A munkaerő iránti kereslet alakulásának tényezői*” címmel nyújtott be doktori disszertációs tervezetet, ami azonban nem valósult meg.²⁰ Harold Wilson ugyan elnyerte az évi 300 fontos javadalmazást nyújtó George Webb ösztöndíjat, a pénz jelentős részét azonban szülei megsegítésére fordította, miután édesapja az utolsó tanév végétől egészen 1938 végéig ismét munkanélküli volt. Az önálló egzisztencia megteremtése érdekében Wilson több vidéki egyetemen is pályázott tanársegédi állásra, de kitűnő ajánlásai ellenére mégsem őt választották. A legnagyobb fogadókészséget mutató Londoni Egyetem is csak két év távlatában tudott volna státuszt adni. Végül két korábbi iskolatársa, John Fulton és Maurice Allen segítségével Sir William Beveridge-nek, a Statisztikai Hivatal (Central Office of Statistics) vezetőjének lett az asszisztense.²¹ Sir William – nevéhez a munkaközvetítő irodák létrehozatala fűződik – helytelenítette Keynesnek ama tézisének, ami szerint a munkanélküliség legfőbb oka a tőke által megkövetelt profitráta merevsége. Beveridge a növekvő munkanélküliségért részben a brit gazdaság csökkenő versenyképességét, másrészt azt a tendenciát okolta, hogy a munkaerő piaci kereslet-kínálat a munkaerő gyenge adaptációs készsége miatt nem esik egybe. Az előbbi elméletet lett volna hivatott igazolni az a vizsgálat, amelynek elvégzését Wilson kapta. Az oxfordi munkaügyi központban szerzett tapasztalatok azonban nem igazolták Sir William elméletét. Mint kiderült, a munkaközvetítés nem működött hatékonyan, mivel a munkaadó gyakran irreális követeléseket támasztott a jelentkezőkkel szemben. Másrészt gyakran előfordult, hogy az állást már betöltötték vagy a munkafolyamat gépesítése okán, megszüntették, mire az állásajánlat adminisztrációja, illetve kiközvetítése sorra került volna. Luton, Coventry, Swindon és más, munkanélküliség tekintetében jó helyzetben lévő városok munkaügyi hivatalai is hasonló képet mutattak.²² 1937 novemberében az Egyesült Királyságban mindössze 2.210 betöltetlen állást regisztráltak, miközben a munkanélküliek száma elérte a félmilliót. A klasszikus közgazdaságtan által sugallt egyensúly létezett, de ez hosszú távon tartós recesszióval, társadalmi robbanással fenyegetett. A foglalkoztatás szintje még a prosperáló területeken sem érte el a kívánt szintet, annak ellenére, hogy a bérek alacsonyok voltak. Beveridge viszont még ekkor is úgy vélte, a bérek növekedése esetén a tőke átteszi működését oda, ahol a foglalkoztatás költségei alacsonyabbak. Ennek elkerülése érdekében a családi juttatások kiterjesztésében látta a megoldást, amelyek jóvoltából a bérszínvonal alacsonyan tartható anélkül, hogy a jövő generációjának egészségét és a népszaporulatot veszélyeztetnék. Bár Wilson kutatásának eredménye nem került nyilvánosság-

¹⁷ WILSON (1986): 35.

¹⁸ MORGAN: 41.

¹⁹ Uo. 42-43.

²⁰ WILSON (1986): 50.

²¹ ZIEGLER: 25-26.

²² WILSON (1986): 52.

ra, vizsgálata mégsem maradt hatástalan, mivel Beveridge könyvében²³ (*Teljes foglalkoztatottság egy szabad államban*) revideálta nézeteit.²⁴

Harold Wilson 1937. szeptember elsejével megkapta tutori kinevezését (tanársegédi rangnak felel meg) a New College-ban. A következő évet tanítással s a tudományos fokozat megszerzéséhez szükséges disszertáció megírásával töltötte. „*A kereskedelmi ciklus elméletben és gyakorlatban*” (*The Cycle of Trade in Theory and in Practice*) című könyvének az 1939. augusztus 30-i, a skóciai Dundee-ban Sir William Beveridge elnökletével megtartandó tudományos konferencián lett volna az előzetes bemutatója, azonban erre nem kerülhetett sor, mivel szeptember elsején Németország megtámadta Lengyelországot. Beveridge azonnal Londonba utazott, hogy részt vegyen a háborús helyzetben létrehozott válságtábl munkájában, így Wilson-ra hárult a konferencia elnöki tiszte. Amikor a mozgósítás megkezdődött, maga is fontolgatta, hogy önként bevonul, de végül polgári szolgálatra jelentkezett.²⁵

Köztisztviselő háborús időszakban

Az újonnan létrehozott Olaj és Energiaügyi Minisztériumba (Ministry of Oil and Power) osztották be szolgálattételre, ahhoz a kormányzati szervhez, amely a hadigazdaság szén, olaj és elektromos-energia ellátásáért volt felelős.²⁶ Hatvan társával együtt készítette a szénkitermelés és felhasználás statisztikáit. A szénbányászat a brit gazdaság egyik legfontosabb, és egyben legproblematikusabb ágazata volt, mivel az ország energiaellátása alapvetően szénbázisra épült, ugyanakkor a bányáipar túlságosan is függött a kivitteltől. Az 1941-es évben a kitermelés már nem tudta fedezni a megnövekedett háborús szükségleteket, annak ellenére, hogy az export szinte teljesen leállt. A nehézségekért a bányászok és a tulajdonosok egymást hibáztatták, az utóbbiak a hiányzások nagy számát okolták a termelés kiesésért. Wilson december 3-án megjelentetett memoranduma, „*Hiányzások és termelékenység*” (*Absenteeism and Productivity*) azonban rámutatott: a problémák oka a létszámgazdálkodás hiányosságaiban gyökerezik. A bányászok nagy többségét bevonultatták, vagy a hadianyag-gyártó üzemekhez irányították, emiatt egyre több fiatal korú dolgozik a tárnáiban.²⁷ A memorandum arra is kitért, hogy a bányák többségének műszaki állapota nem felel meg a kor követelményeinek. A termelékenység rendkívül alacsony volt, ráadásul az export leállása miatt még a hadiállapot beállta előtt majdnem húszezer fő elbocsátására került sor, így a szénbányászok összlétszáma az 1939. évi 766.000-ról 1940-re 749.000-re csökkent. 1942 májusában országos méreteket öltő bányászsztrájk bontakozott ki Angliában, amely 20 penny műszakonkénti javadalmazást, ezen felül havi viszonylatban 4 és 1/2 fontos minimálbér elérését tűzte ki célul. Hugh Dalton-nak, a Kereskedelmi Tanács elnökének indítványára a kormány vizsgálóbizottságot állított fel Lord Green vezetésével, amelynek Harold Wilson is tagja volt. A bizottság tagjai között olyan politikusok szerepeltek, mint Lloyd George energiaügyi miniszter, a liberális párt utolsó jelentős kormányzati tisztséget betöltő tagja, valamint Aneurin Bevan, az Attlee kormány egészségügy-minisztere. Hosszas alkudozás után a munkaadói oldal is áldását adta a megállapodásra, aminek értelmében a bányászok műszakonkénti illetménye 12 és 1/2 pennyre emelkedik, cserébe a munkavállalói oldal által ígért önmérsékletért. A kormány a megállapodástól a termelékenység növekedését várta, amit a kevésbé rentábilis tárnák fejlesztését segíteni hivatott kompenzációs

²³ BEVERIDGE, William Sir: *'Full Employment in a Free State'*. London 1944.

²⁴ MORGAN: 51-53.

²⁵ ZIEGLER: 28.

²⁶ DORILL-RAMSAY: 4.

²⁷ SMITH: 79-80.

alap létrehozatalával próbált meg előmozdítani, ez azonban objektív és szubjektív okok miatt nem következett be. A brit szénbányászat történetében az 1939-es esztendő maradt az iparág foglalkoztatási csúcsának éve.²⁸

Wilson 1943 júliusában lemondott a Green-bizottság titkári tisztjéről, majd a következő év nyarára tervezett, az európai második front megnyitását jelentő hadművelet logisztikai előkészítésével kezdett foglalkozni. Többször is részt vett a washingtoni egyeztető tárgyalásokon, ahol találkozott Keynes-szel, az elnök tanácsadójával, akivel egy magánbeszélgetés során megvitatták a háború utáni gazdasági rendezés alapjait.²⁹

Harold Wilson, aki kezdettől fogva kritikusan szemlélte a liberális gazdaságpolitikát, a munkanélküliség hatásainak családi tapasztalatokkal is alátámasztható vizsgálata után meggyőződéses szociáldemokratává vált. 1939-ben belépett a Munkáspártba, sőt, 1943-44 fordulóján a Fabiánus Társaság Végrehajtó Bizottságába is beválasztották.³⁰ Az oxfordi tudományos életben vagy a Vas és Acélipari Szövetség elnökének helyetteseként köztisztviselői pályán lehetséges előmeneteltől függetlenül indulni szeretett volna a két év múlva esedékes parlamenti választásokon. 1944 májusában versenybe szállt Peterborough körzetének jelöltségéért, az ottani pártszervezet azonban egy helybéliit kívánt indítani. Bár szóba került, hogy Darlington-ban, illetve Edmonton-ban legyen pártja parlamenti képviselő jelöltje, végül Ormskirk felkérését fogadta el.³¹ A leendő kormányfő számára igen kínos helyzetet teremtett a köztisztviselői törvény hibás értelmezése. A hatályban lévő törvények értelmében a politikai szerepvállalás és a köztisztviselői jogviszony összeegyeztethetetlen volt: a parlamenti képviselőjelöltség vállalása esetén a közhivatalnoknak automatikusan le kellett mondani addigi megbízatásáról. Wilson ezzel szemben arra számított, hogy a kampány kezdetéig hivatalban maradhat.³² Miután 1944 szeptemberében lemondatták minisztériumi tisztségéről, visszatért Oxfordba, hogy befejezhesse a szénbányászat helyzetét, fejlődésének lehetséges perspektíváit a roosevelti politikai gondolkodás hatásának szellemében elemző tanulmánykötetét: „Új lehetőséget a szénbányászatnak” (*New Deal for Coal*). Amellett, hogy az 1945 májusában esedékes választásokig ellátta az egyetemi szakkollégium gazdasági vezetői tisztségét, jelentős szerepet vállalt a vasutak államosításának előkészítésében. Az előzetes várakozásokkal ellentétben a választásokat a Munkáspárt jelentős fölényrel nyerte meg, és ez Wilson személyes sikerét is jelentette. A Liverpool közelében található, Prestontól Southport déli határáig terjedő, részben mezőgazdasági jellegű ormskirki választókerület a szénbányászat hanyatlása miatt jelentős munkanélküliséggel küszködött, de a helyben lakó tulajdonosi rétegnek, s a közeli nagyvárosba ingázó, a textiliparban és a hajózás területén dolgozó irodai alkalmazottaknak köszönhetően alapvetően konzervatív erősségnek számított.³³

A politikusi pálya kezdete

Clement Attlee, az új miniszterelnök, arra törekedett kormánya megalakításakor, hogy egyensúlyt teremtsen az ország vezetésében részt vevő volt szakszervezeti funkcionáriusok és technokrata értelmiségiek között. A jelentős köztisztviselői tapasztalattal rendelkező Harold Wilson lett a George Tomlinson által irányított *Ministry of Labour*, Munkaügyi Minisztérium, parlamenti államtitkára, Nagy-Britannia mindenkori kormányának 1900 óta leg-

²⁸ WILSON (1986): 67-71.

²⁹ MORGAN: 93-95.

³⁰ ZIEGLER: 34-35.

³¹ SMITH: 87-88.

³² ZIEGLER: 40.

³³ SMITH: 89-91.

fiatalabb tagjaként.³⁴ E minisztérium feladata volt a munkavállalói-munkaadói érdekképviselettel történő konzultáció, beleértve konfliktushelyzetben a közvetítést, de ugyanezen kormányzati szerv tartozott felelősséggel a köztulajdonban lévő földterületekért és ingatlanokért, valamint a háború utáni újjáépítésért. Az 1945-47-es esztendő Angliájában a lakáskérdés volt a legégetőbb társadalmi probléma, aminek megoldása messzemenő prioritást élvezett a kormányzati célkitűzések közül. Az 1938-39. évi állapot szerint 12 milliós brit lakásállományból hárommillió súlyosan megrongálódott, 750.000 teljesen romba dőlt. A tervek szerint két év alatt 300.000 állandó és 200.000 ideiglenes elhelyezésre szolgáló lakóingatlan tető alá hozatalára került volna sor, azonban a keretszámokat az első kategória javára később módosították. A nagyszabású lakásépítési programot komolyan hátráltatta a munkaerő és építőanyag hiány, továbbá az anyagi források szűkössége, s ez azt követően vált súlyossá, hogy az USA 1945 végén leállította a „lend-lease” szerződés keretében történő szállításokat. Attlee hiába ígérte a választások után, hogy a lakásépítés ugyanolyan prioritást fog kapni, mint a haditermelés a háborús években, Wilson 1946. augusztus 8.-án kénytelen volt beismerni: „Az újjáépítési terv egyszerűen nem működik”.³⁵ A területileg illetékes miniszterek augusztus 20-i találkozáján megállapítást nyert, hogy a nyomorúságos lakáskörülmények miatt egyre többen, köztük sok háborús veterán, használaton kívüli katonai objektumokba fészkelik be magukat. Alig négy nappal a konferencia után a West End-en, London lelegegánsabb negyedében, példátlan akcióra került sor: egy kb. 1.500 főből álló, illegális lakásfoglaló csoportosulás jó néhány háztömböt kerített a hatalmába. A kommunista párt azzal a nyilvánvaló szándékkal szervezte a megmozdulást, hogy kiélezze a társadalmi ellentéteket, továbbá az országos méreteket öltő házfoglalási hullám előtt felmérje, meddig hajlandó elmenni a kormány a rend helyreállítása érdekében. Akciójuk egyetlen szépséghibája az volt, hogy az általuk elfoglalt lakások jelentős részét már kisajátította a londoni önkormányzat a bombázások következtében fedél nélkül maradt munkáscsaládok elhelyezésére. A házfoglalók elleni hatósági fellépés, valamint a mozgalom 14 vezetőjének összeesküvés gyanújával történő vád alá helyezése viszont komolyan csökkentette a kormány népszerűségét.³⁶

A probléma megoldásában Wilson már nem vehetett részt: 1946 októberében őt nevezték ki a *Food and Agriculture Organisation* (FAO), az ENSZ mezőgazdasági és élelmezésügyi világszervezete megalakításának előkészítésében közreműködő brit delegáció vezetőjének. Mivel az 1946-os esztendőben világszerte katasztrófálisan rossz volt a termés, a gabonataralékok alacsony szintjére való tekintettel az új világszervezet leendő elnöke, Lord Boyd Orr, messzemenően támogatta Keynes még 1941-ben megfogalmazott elképzeléseit a FAO központi beszerzési, készletezési és elosztási jogai tekintetében, azonban ennek érvényesítését az USA megtorpedózta, mivel ellentétesnek tartotta a szabad kereskedelem elvével. A Wilson által vezetett brit delegáció ennél rugalmasabb álláspontot képviselt, s olyan javaslatok kerültek a konferencia elé, mint központi ármegállapodás bizonyos áruk esetében, a nemzeti keretekben folytatott termelés, a tartalékképzés előmozdítása, beleértve a technológiai transzfer lehetőségét. Wilson 1946. december 31-i expozéjában így fogalmaz: „Célunk, hogy lehetővé tegyük a kereskedelem előmozdítását a túltermeléssel küzdő és a jelentős, de nem igazán fizetőképes kereslettel rendelkező országok között anélkül, hogy ez Nagy-Britanniának fizetési nehézségeket okozna”.³⁷ Az új amerikai javaslat, amely az élelmiszerfeleslegék kedvezményes árú értékesítését célozta meg a harmadik világban, azzal a

³⁴ MORGAN: 108-109.

³⁵ WILSON (1986): 82.

³⁶ MORGAN: 110-116.

³⁷ MORGAN: 121.

félelemmel töltötte el az angol delegációt, hogy az USA az exportbevételek csökkenését a piaci árak emelésével próbálja meg kompenzálni. Bár a megállapodás elmaradása az amerikai rugalmatlanságának volt köszönhető, India, sokak egyetértésével, az angolokat hibáztatta. Ebben nagy szerepe volt annak, hogy a pénzügyi gondokra, valamint az exportőrök - importőrök érdekellentétére hivatkozva a szervezet jogkörét illetően a brit kormány nem tette magáévá az eredeti, keynes-i elgondolásokat.

A kudarc nem a delegáció vezetőjén múlt. Wilson sikertelenség érzetét magánéleti problémái is fokozták. Állandó hivatali elfoglaltságai miatt ritkán láthatta Oxfordban élő családját. Ez felesége érzékenysége, gyakori hangulatváltozásai miatt állandó konfliktus forrása volt, amit a női problémák iránt nagy érzékenységet nem mutató politikus nehezen tudott kezelni. A nyugalom végül helyreállt, miután 1947 januárjában együtt utaztak Washingtonba a tárgyalások következő fordulójára.³⁸ Amikor egy hónap elteltével hazatértek, a kormány népszerűsége mélyponton volt az állandósult ellátási nehézségek miatt. 1946-47 fordulójára az évszázad legkeményebb telével sújtotta a szigetországot. Az áram és tüzelőanyag hiány miatt a gyárak, fogyasztók számára is több órás áramszünetet rendeltek el. A hófúvások következtében nem csak a vidéki, de a London környéki közlekedés is megbénult: 300 fontos útvonal még március közepén is járhatatlan volt.³⁹

A Wilson által vezetett delegáció jelentésének parlamenti vitája közben az ország megdöbbenven vette tudomásul Ellen Wilkinson, a népszerű *Secretary of State for Education* (oktatási miniszter) halálhírét. A kormány várható átalakítását illetően találgatás vette kezdetét. A legtöbben George Tomlison-t, a munkaügyi minisztert tekintették az oktatási tárca várományosának, míg utódát Harold Wilson-ban, a tárca addigi parlamenti államtitkárában vélték felfedezni. Aneurin Bevan egészségügyi miniszter azonban elérte, hogy parlamenti államtitkára, Charles Key legyen a Munkaügyi Minisztérium vezetője a két tárca szorosabb kapcsolatának megteremtése érdekében. Bár a miniszterelnök döntése csalódást okozott Wilson számára, posztját megőrizve az iparfejlesztés kérdéseivel kezdett el foglalkozni. Az ipari rekonstrukciós program kudarcáért a Kereskedelmi Minisztérium erőfeszítéseinek gyengeségét hibáztatta, aminek a Dalton-bizottság számára készített jelentésében adott hangot. Nem sokkal a vádbeszédnek sem utolsó jelentés elkészülte után Attlee magához kérte a munkaügyi tárca két vezető személyiségét. Wilson-ban gyanú támadt, hogy mind a ketten hivatalos megrovásban fognak részesülni, hiszen a lakásfoglalkozókkal kapcsolatos kormányzati politikára tett bíráló megjegyzései miatt már tapasztalatból ismerte a miniszterelnök hivatalos reagálásainak életét. A várakozással ellentétben a megrovás elmaradt. Sőt, Attlee azt mondta Wilsonnak, hogy ő fogja átvenni a Tengerentúli Kereskedelem Államtitkára (*Secretary for Overseas Trade*) posztját.⁴⁰

A Kereskedelmi Tanács Elnöke

Közben nyugtalanító hírek érkeztek a Külügyminiszterek Tanácsa moszkvai üléséről. Bevin angol külügyminiszter, aki az álláspontok változatlanágáról, a konfliktus éleződéséről tett jelentést, váratlanul szívrohamot kapott. Attlee Nagy-Britannia érdekében szerette volna a Szovjetunióval történő nyílt szakítást elkerülni, ezért áthidaló megoldásként kereskedelmi egyezmény megkötésére tett javaslatot.⁴¹ Montague Mayer-nek, a legnagyobb brit fáfeldolgozó vállalat tulajdonosának kérésére Bevin előzetesen rönkfa, illetve fűrészáru eladásáról konzultált Sztálinnal, aki azonban a fahiányra hivatkozva elutasította a vételi aján-

³⁸ ZIEGLER: 54.

³⁹ EGEDY Gergely: *Nagy-Britannia története 1945-1987*. HVG Rt. Budapest 1991. 127.

⁴⁰ SMITH: 107-108.

⁴¹ WILSON (1986): 90.

latot. Az SZKP főtitkára a tárgyalások előfeltételeként ragaszkodott hozzá, hogy a háború idején sorra került brit áruszállítások ellenértékéből fennmaradt 50%-os hátralék felét, vagyis a hitelbe vásárolt áruk értékének egy negyedét az angol kormány engedje el, vagy ütemezze át a tartozást. Mivel ennek elbírálása túlmutatott a delegáció hatáskörén, Wilson abban állapodott meg Mikojjal, hogy kikéri a miniszterelnök és a pénzügyminiszter véleményét. Személy szerint nem tartotta időszerűnek a megállapodást, mivel attól félt, hogy a világkereskedelmi szervezet genfi alakuló ülésén az oroszokkal kötött kereskedelmi egyezmény ronthatja Nagy-Britannia alkupozióját az Egyesült Államokkal szemben. Sir Stafford azonban meggyőzte arról, hogy az ország jelenlegi helyzetében előnyös lenne a világpiacon olcsóbban kínált szovjet gabona megvásárlása. A tárgyalások második fordulójára augusztus közepén került sor, s Wilson engedményeket tett az orosz tartozások ügyében, de a legalább 700.000 tonna gabonára szóló opciót a tárgyalások sine qua non-jának tekintette. Mivel Mikojan üzleti megfontolásból inkább gabonát szeretett volna eladni, úgy döntöttek, a részleteket illetően az illetékes szakminiszterek állapodjanak meg. Július elején Wilson, életében először, a megállapodás előkészítésére szakértői bizottság élén Moszkvába utazott. Az érdemi munka megkezdése előtt azonban Mikojan, az SZKP PB külgazdasági ügyekért felelős örmény származású titkára, a szovjet delegáció vezetője azzal fordult hozzá, hogy csak félmillió tonna szállítására tud ígéretet tenni, a tárgyalások kis híján megszakadtak. Az angol delegáció távozni készült, amikor Mikojan azzal hívta fel Wilson-t a szálláshelyén, hogy Sztálin 1.250.000 tonna búza kivételére adott engedélyt az 1947-es termésből. Ez ugyan elmaradt a kétmillió tonnás szükséglettől, de kiindulási alappal elfogadták, hiszen az angol küldöttség is tisztában volt a súlyos ellátási nehézségekkel. A ravasz tárgyalópartner hírében álló Wilson különböző gesztusokkal igyekezett Mikojan rokonszenvét elnyerni. Megtanult néhány szót oroszul, Marxot idézett, s a legvitatottabb kérdéseket hatszemközt, Mikojan tolmácsának jelenlétében beszélték meg, de az árakról így sem sikerült megállapodni. Amikor Wilson hazatért, úgy érezte, mintha rá szakadt volna a mennyezet. A delegáció gépe leszállás közben balesetet szenvedett a Heathrow repülőtéren, ráadásul a konvertibilitási válság tetőpontján Cripps megbetegedett. Emiatt a kereskedelmi tárca ügyeit a Pénzügyminisztérium útmutatása nélkül kellett intéznie, amellet, hogy a Bank of England-nél zajló vizsgálatot is felügyelte.⁴² Amikor szeptember elején Sir Stafford ismét munkába állt, Harold és Gladys Cornwall-ba utaztak szabadságra, az 1947-es évben első alkalommal. Öt nap elteltével azonban Attlee Londonba rendelte kereskedelmi miniszterét, aki kormányzati személycserét sejtett a meghívás mögött. A munkaebéd során kiderült, Cripps lesz az újonnan létrehozott Gazdasági Minisztérium (Ministry of Economic Affairs) feje, Wilson pedig átveszi a némileg csökkentett hatáskörű Kereskedelmi Tanács (Board of Trade) elnöki tisztjét.⁴³ Életútjának e szakaszában Wilson sokkal inkább volt köztisztviselő, mint politikus. Ernest Kay, újságíró, későbbi munkáspárti képviselő így emlékszik erre az időszakra: „Fél órán át jegyzetek nélkül beszélt. Közben őt hallgattam, másokkal egyetemben meglehetősen csaldódtam. Statisztikai adatokkal zsúfolt beszéde annyira unalmas volt, hogy félidőben már hallani lehetett a lábdobogást és a sóhajtozást. Úgy beszélt, mintha Oxfordban, egyetemi hallgatóknak tartana előadást. Hiányzott belőle a lelkesedés. A gyűlés jóval a megadott időpont előtt véget ért. Szűk, baráti körben viszont teljesen más embernek mutatkozott: nevetett, viccelődött, elszóraztatott bennünket”.⁴⁴

A Kereskedelmi Tanács elnökének posztja nem kevés politikai érzéket, diplomatikusságot, jó szervezőkészséget követelt, ezért saját főnökével összehasonlítva Wilson a genfi Ál-

⁴² SMITH: 110-116.

⁴³ ZIEGLER: 55.

⁴⁴ MORGAN: 123.

talános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény-t (GATT) előkészítő tárgyalások során szerzett tapasztalatai ellenére sem érezte magát kellően felkészültnek.⁴⁵

Időközben ismételten felmerült, hogy a leendő miniszterelnök családja Oxford-ból Londonba költözzön. Gordon Walker munkáspárti képviselő segítségével Hampsted Gardenben, London egyik kertvárosában 5.100 fontért (egy köztisztviselő kétévi fizetése) eladásra kínált házat, amelyet 1947 késő őszen megvásároltak. Már itt laktak, amikor Giles, a második gyerekük megszületett.⁴⁶

Gabonavásárlás a Szovjetuniótól

Két hónappal kinevezése után ismét előtérbe került az Oroszországgal folytatott kereskedelem ügye. Angliában a gabonaellátás helyzete annyira kétségbeejtő volt, hogy a jegyrendszert az ígéretek ellenére sem lehetett feloldani, ráadásul a faimport is akadozott. Wilson ekkor arra törekedett, hogy a készpénzes vásárlás helyett inkább az árucserre kerüljön előtérbe. Ennek meg volt a lehetősége, mivel a háború után a Szovjetunióknak égető szüksége volt sínekre és mozdonyokra a közlekedés helyreállításához, valamint mezőgazdasági és faipari gépekre a két kritikus színvonalú ágazat fejlesztéséhez. A tárgyalások harmadik fordulójának vezetésével Roger Mankins külügyi államtitkárt bízta volna meg a Gazdasági Minisztérium, azonban Wilson az előző forduló tapasztalatára és tárgyaló partnere ismeretére hivatkozva szerette volna kézbe venni a feladatot, annak ellenére, hogy a tanácsadók többsége szerint a Kereskedelmi Tanács elnökének esetleges kudarcá megengedhetetlen presztízsvesztést jelentene Nagy-Britannia számára. Miután Cripps ismét őt nevezte ki a brit delegáció vezetőjének, táviratot küldött az SZKP PB külgazdasági ügyekért felelős titkárnak, hogy az egyezmény tető alá hozatalára három nap áll rendelkezésre. Mikojan egy hét elteltével tudatta angol „kollégájával”, hogy készen áll a tárgyalások folytatására. A távirat átvétele után az angol küldöttség azonnal repülőgépre szállt, és elindult a szovjet főváros felé, azonban a november végi rossz időjárás miatt egy napot kénytelen volt Berlinben vesztegetni. Mivel a késés azzal fenyegetett, hogy a közelgő állami ünnep miatt nem marad elég idő a tárgyalások lezárására, a delegáció vezetője arra kérte Nagy-Britannia moszkvai nagykövétét, Sir Maurice Peterson-t, hívja meg Mikojant vacsorára az angol küldöttség elhelyezésére kijelölt szállodába. A nagykövet azonban a brit külképviseletre szóló meghívást adott át a szovjet vezetőnek, amit Wilson kezdetben sérelmezett, mert attól tartott, hogy Mikojan nem jelenik meg. Végül belátta, Sir Maurice a diplomácia iratlan szabályait figyelembe véve döntött. A másnap megkezdődött tárgyalásokon azonban kiderült, a megállapodás előtt leküzdhetetlennek tűnő akadályok tornyosulnak. Az államilag irányított orosz külkereskedelem garanciát adott az árak és a szállítási határidők tekintetében is, viszont az angol kormány, különösen az árakat illetően, nem tudott ilyen mértékű elkötelezettséget vállalni, hiszen Nagy-Britanniában a végrehajtó hatalom csak kivételes esetekben élt a központi árszabályozás eszközével, és akkor is csak a közszükségleti cikkek esetében, Moszkva pedig olyan beruházási javakat kívánt beszerezni, amelyekre más országokból is volt megrendelés. Az angol kabinet jelezte, megérti a szovjet fél garancia igényét, de egyben nyilvánvalóvá tette, nem hajlandó az orosz gabonáért többet fizetni, mint amennyit a kanadaiért fizet. Bevin szerint egy ilyen alkut a gyengeség jeleként lehetne értelmezni, és az sem lenne kívánatos, hogy Kanada felmondja a hosszú távú gabonaszállítási szerződést, vagy magasabb árat kezdjen követelni. Kormányá álláspontjának ismeretében „*Tekintettel az ellátási nehézségekre, az angol kormány lemond búzavételi szándékáról, de a már*

⁴⁵ WILSON (1986): 102.

⁴⁶ ZIEGLER: 60.

lekötött mennyiségben takarmánygabonát kíván vásárolni. Amennyiben a Szovjetunió hajlandó havi 100.000 tonna gabonát szállítani öt hónapon át, és az angol ellentételezés még ekkor is késik, az üzlet tárgyalatlannak tekinthető.” - javasolta Wilson vendéglátóinak Az ajánlat elfogadhatónak bizonyult az orosz fél számára, azonban a gabona ellenértékét illetően sehogy sem sikerült megállapodni. Mikojan az orosz gabonát a világpiaci ár 91%-ért kínálta, amit a Kereskedelmi Tanács elnöke arra hivatkozva utasított el, hogy információi szerint a csehek ennél kevesebbet fizettek. Mikojan erre kikérte a csehekkel kötött szerződést az irattárból, mivel a konkrét összegekre nem emlékezett. Balszerencséjére, Wilson egy óvatlan pillanatban belenézett a dokumentumba, és ennek köszönhetően megtudta, hogy Csehszlovákia 123 dolláros tonnánkénti áron vásárolt az oroszoktól, ami valamennyivel több volt, mint a világpiaci ár 91%-a. A következő szovjet ajánlat 115 dollárról szólt, de az angol küldöttség 96-nál többet nem volt hajlandó fizetni. Mikor az álláspontok közelebb kerültek egymáshoz, az angolok számára kedvezőtlen hír érkezett, amennyiben az oroszok tudomására jutott, hogy Ausztrália a nemzetközi trendeknek megfelelő áron gabonát adott el Nagy-Britanniának. A tárgyalások holtpontra jutását elkerülendő, Sztálin a Kremlbe találkozóra hívta az angol delegációt irányító ifjú politikust, amit „*otthoni protokolláris kötelezettségei miatt*”, a konzervatív vádaskodásokat elkerülendő, elutasított. Végül a kompromisszumkészség jeleként 111 dolláros tonnánkénti árban maradtak. A hivatalos megbeszélések végeztével Wilson és Mikojan baráti kézfogással búcsúzott el egymástól, szívélyes viszonyuk, bár 1953-ig nem találkoztak, egészen a PB-tikár 1978-ban bekövetkezett haláláig fennmaradt.⁴⁷

1948 folyamán két botrány is árnyékot vetett Harold Wilson politikai pályafutására. Mivel az adott év tavaszán hiánycikknek számított a jó minőségű lábbeli, a sajtó tőle, a Kereskedelmi Tanács elnökétől kért magyarázatot. Az egyik napilap úgy interpretálta a leendő kormányfő szavait, hogy birminghami beszédében azt állította: általános iskolás korában a gyerekek több mint a fele mezítláb járt iskolába. Wilson elmondása szerint úgy folytatta szónoklatát, hogy akkoriban sokan cipő helyett kényszerűségből az olcsóbb és tartósabb klumpát részesítették előnyben. További félreértésekre adott módot, hogy az egykori iskolai igazgatója által adott interjút, mely helytelenítette a politikus „*nyilatkozatát*”, sem a valóságnak megfelelően közölték. Huddersfield polgármestere „*hazugnak*” nevezte a Kereskedelmi Tanács elnökét, amit később letagadott. Az is találgatás tárgyát képezte, hogy vajon az első világháború előtti vagy alatti időszakról beszélt-e. Emiatt az eddig igazmondásáról ismert kormányzati tisztségviselő reputációja veszélybe került. Az igazgató és egykori tanítványa levelezéséből azonban kiderült, mind a ketten arról beszéltek, hogy a 20-as években az iskolások többségének nem mindig volt megfelelő minőségű cipője. Wilson ehhez még azt is hozzátette, a jelenlegi hiány arra vezethető vissza, hogy a magasabb és egyben stabilabb jövedelmek miatt nagyobbak az igények és a termelés ezzel nem mindig tud lépést tartani. A részgazságokat és túlzásokat tartalmazó kijelentés felett a közvélemény gyorsan napirendre tért, mivel az emberek többsége Wilson megjegyzését olyan retorikai fogásként értelmezte, amely nem lépte túl a politikai kommunikáció megengedhető kereteit.⁴⁸ Az ügy nagy valószínűséggel hamar feledésbe merült volna, ha nem indul rendőrségi vizsgálat a Kereskedelmi Tanács néhány magas beosztású hivatalnoka ellen. A jegyzőkönyvek tanúsága szerint egy futballpályák építésére szakosodott vállalat államtitkári rangban lévő tisztviselőket vesztegetett meg, hogy a városrekonstrukcióval párhuzamosan történő, a sportlétesítmények fejlesztését célzó programból nagyobb részesedést szerezzen magának. Noha a Kereskedelmi Tanács elnöke gyanún felül állt, a sajtó hosszan cikkezett

⁴⁷ SMITH: 125-133.

⁴⁸ ZIEGLER: 66.

politikai felelősségéről, figyelmen kívül hagyva az általa vezetett kormányzati szervezeteágazó feladatkörét.

Wilson-t kollégái nagy tudású, felkészült embernek, szigorú, de igazságos főnöknek tartották, viszont idegesítette őket, hogy néha túlságosan is elveszett a részletekben. Cripps-szel ellentétben sosem kapkodta el a döntéshozatalt, sem jó, sem rossz értelemben, de vele ellentétben végtelenül unalmasan adta elő mondandóját. A visszaemlékezések szerint legjobban a kivételi-behozatali kvóták körüli parttalan alkudozásokat helytelenítette, abból kiindulva, hogy ez segít elfedni a gazdaság valós állapotát, valamint konzerválja a nem feltétlenül adekvát termelési struktúrákat.⁴⁹

Az első fontleértékelés és az 1950-es választások

1948 nyarán Wilsonnak sikerült meggyőznie a szakszervezeteket, hogy az ország versenyképességének fenntartása érdekében tanúsítsanak önmérsékletet a béremelési követelések tekintetében, amiért cserében ősszel feloldotta a kereskedelmi korlátozások jelentős részét. A Marshall-segélynek köszönhetően ugyan stabilizálódott Nagy-Britannia pénzügyi helyzete, az Európából érkező import ellentételezéséhez azonban dollárra volt szükség, ami a segélyek idő előtti felhasználásához vezetett. Mivel az export dinamikus növekedése nem kis részben az amerikai gazdaság expanziójának volt köszönhető, az 1949 júliusában bekövetkezett recesszió óriási nyomás alá helyezte a fontsterlinget. Az ország aranytartalékainak gyors ütemű fogyatkozása láttán a kormány számára világossá vált: a font a 4.03 dolláros árfolyamon tarthatatlan. Wilson, aki hazája képviselőjeként részt vett a GATT Annecy-ban tartott fordulóján, azt a feladatot kapta, hogy juttassa el Attlee levelét a Zürichben gyógykezelésen tartózkodó Cripps-nek, amiben a leértékelés tervezetéről kérte véleményét, és a lépés előrehozatalát indokolta. A svájci gyógykezeléséről augusztus végén visszatérő gazdasági miniszter, eredeti szándékával ellentétben a font 20 helyett 30%-os leértékelésére adott utasítást. Független szakértői vélemények szerint a döntés későn született meg, így túlreagálta a helyzetet. A devalváció kétségtelenül lendületet adott a brit exportnak, azonban ezzel egyidejűleg szükségessé vált a közkiadások bizonyos mértékű csökkentése.⁵⁰ A font leértékelése az aktuális presztízsveszteségen túlmutatva állandó büntudattal töltötte el a Labour meghatározó politikusait. A Munkáspárt vezető személyiségeiben a kisebbségi érzés lett úrrá, önértékelésüket rendkívül negatívan befolyásolta az a saját maguk által generált tévhit, hogy nem értenek olyan jól a gazdaság menedzseléséhez, mint a konzervatívok. A baloldal választási esélyeit az is rontotta, hogy a kabinet tagjainak jelentős része már idős, a háborús kormányzásban és a békeidőszak első éveinek gazdasági válságkezelésében megfáradt ember volt, szinte mindegyikük komoly egészségi problémákkal küszködött. Bevin külügyminiszter már súlyos beteg volt, s a választásra következő évben elhunyt. A miniszterelnök egészsége sem volt tökéletes, de a nehézségek talán Sir Staffordot viselték meg a legjobban. A gazdasági miniszter lemondása után két évvel, 1952-ben távozott az élők sorából.

A nehézségek ellenére a munkáspárti kormányzás alatt elért eredmények nem voltak jelentéktelenek. A munkanélküliség 300.000 körül mozgott, szemben az 1939-es 1.5 millióval, ami az újrafelfegyverzési program révén már alacsonyabb volt a megelőző évekhez képest. A dotációknak köszönhetően a nyugati világban Nagy-Britanniában voltak a legalacsonyabb élelmiszerárak. Bár a lakásépítés terén jelentős lemaradás keletkezett az eredeti tervekhez képest, 1948-ban így is kétszázezer lakás készült el, miközben az 1934-1938-es

⁴⁹ SMITH: 145-146.

⁵⁰ WILSON (1986): 104-109.

időszak négyéves átlagában csak 361.000. A Nemzeti Egészségügyi Szolgálat (National Health Service) térítésmentesen igénybe vehető szolgáltatásai kapcsán az egész országban osztatlan népszerűségnek örvendett.⁵¹ De általánosságban véve az emberek belefáradtak a jegyrendszerbe, a mindennapi élet nehézségeibe, a szürkeségbe, a választás szabadságának hiányába. Az 1950. február 23-án megtartott, általános választásokon a Munkáspárt 315 képviselői helyet szerzett az alsóházban a konzervatívok 298 mandátumával szemben. A kormány többsége az elkövetkező időszakban a legkülönbözőbb okok miatt sosem volt több nyolcnál. Barbara Castle megállapítása szerint „*a probléma nem annyira a párt politikájának elutasíthatóságában rejlett, mint inkább a szavazóbázis viszonylag koncentrált elhelyezkedésében, vagyis abban, hogy a Labour nem tudott új körzeteket elhódítani riválisaitól*”.⁵² Wilson ekkor a döntően katolikus vallású, ír származású lakosok által dominált huytoni választókerületben indult a képviselőjelöltségért. Kampányának középpontjában a kerület hanyatló gazdaságának helyreállítása, új gyárak telepítésének előmozdítása állt. Konzervatív ellenlábasa a terv irreális voltát hangsúlyozta, aminek úgy adott hangot, hogy a későbbi kormányfőt a Munkáspárt Walter Mitty-jének⁵³ nevezte el, akinek leghőbb vágya, hogy légvárakat építsen a Merseyside-on. A vallásos szavazók körében rendkívül kedvező visszhangra talált, hogy a munkáspárti jelölt a katolikus egyház három iskolájának sikerrel szerzett állami támogatást, amire Prescott konzervatív vezetés alatt álló önkormányzata sem volt hajlandó. A Munkáspárt körzeti bizottságának elnöke, John Murnaghan szerint Harold Wilson tett a legtöbbet a katolikus egyházi oktatás érdekében. Mindezek ellenére parlamenti mandátumának megszerzése néhány száz szavazaton múlt.

Bár a Munkáspárt megnyerte az 1950. évi parlamenti választásokat, a kormányzati munka lendülete lényegesen csökkent a mindössze 17 fős többség teremtette bizonytalanság és a párt egységét fenyegető belső ellentétek miatt. Sokan voltak, akik úgy vélték, a háború utáni újjáépítés nehézségei közepette politikusai elfáradtak, emiatt nem várható, hogy kitöltsék a kormányzati ciklust. Amikor 1950 júniusában Herbert Morrison, a Munkáspárt jobbszárnyának vezetője az alapszabályzat módosítására, lényegében a köztulajdon kiterjesztésére vonatkozó törekvés elvetésére szólította fel a tagságot, a Bevan vezette baloldali platform kis híján pártszakadást intézett elő, az alapjában véve hivatalnoknak tartott Harold Wilson azonban kitűnő integrátornak bizonyult. A dorkingi pártkongresszusra időzítve megjelentetett, a három év alatt összegyűlt vezetői tapasztalatait összegző, „*Az állami és a magánipar*” (The State-owned and the Private Industry) című tanulmánya ugyanolyan nagy meglepetést okozott, mint politikusi szereplése. A technokrata beállítottságú miniszter most fundamentalista szocialista benyomását keltette, aki a háborús idők állami ellenőrzését kívánná visszahozni, holott annak leépítésében igen komoly szerepet játszott az elmúlt öt során. A vitairat elsősorban a vezetés figyelmének felkeltését szolgálta, mivel szerzője tudta, az állam a jelenleginél szélesebb körű gazdasági szerepvállalásra nincs felkészülve. Több mint valószínű, hogy a szerző nem osztotta azokat a nézeteket, amelyek a mindenre kiterjedő államosítást hirdették, bár úgy vélte, 1975-re létrejöhet a (sajátosan) szocialista Nagy-Britannia.⁵⁴

Az elvi nézeteltérések mellett a kormányon belüli szakmai viták is sokasodtak. A Cripps által beterjesztett, az 1951-es évre szóló költségvetés már a koreai háború keltette pánik következtében, a NATO elkötelezettségnek megfelelően emelt szintű katonai kiadásokkal számolt, miközben csökkenteni szándékozott az egészségügyre fordított kiadásokat, amire a

⁵¹ EGEDY Gergely: *Nagy-Britannia története*. Aula Rt. Budapest 1998. 217-223.

⁵² CASTLE Barbara: *Fighting All the Way*. Macmillan, London 1993. 176-178.

⁵³ James Thurber novellájának főhőse alapján.

⁵⁴ MORGAN: 155-161.

kormány egységének megőrzése érdekében nem került sor. Nem sokkal az után, hogy Sir Stafford betegsége miatt szeptemberben lemondott, a vezérkari főnök arról tájékoztatta Attlee-t, hogy a Szovjetunió 1952 nyarán átfogó támadást indíthat Nyugat-Európa ellen. A védelmi tárca az elkövetkező években már 4.7 milliárd fontos katonai kiadással számolt évente, amiből 1951-re 1.1 milliárdos növekedés esett volna.⁵⁵ Attlee abban bízott, hogy az Egyesült Államok ebből félmilliárdot magára vállal, ami végül is teljesült, Bevan azonban még így is ellenezte a tervet, mivel úgy vélte, Anglia egy bizonytalan cél érdekében feláldozza nemzeti érdekeit, ugyanakkor a túlságosan magas katonai kiadások nagyobb veszélyt jelentenek a nyugati országok stabilitására, mint maga a Szovjetunió. Wilson, ekkor a Kereskedelmi Tanács elnöke, mint gazdasági szakértő gyakorlati okokból helytelenítette a fegyverkezési programot, mivel úgy vélte, a háború a nyersanyagok árának gyors emelkedésével jár, ami veszélyezteti a külkereskedelmi mérleg egyensúlyát. Az import drágulását a haditermelésre átváltott gazdaság nem lenne képes megfelelő exporttal ellentételezni, ráadásul az újonnan szolgálatba állított fegyverrendszerek gyorsan elavulnának, így csupán a hadsereg adminisztratív apparátusa nyerne a programon.⁵⁶ Miután a pénzügyi vezetés a fegyelemre adott támogatás csökkentésével, illetve a receptenként egy shillinges pótdóval próbálta meg a hiányt csökkenteni, Bevan április 21.-én leköszönt munkaügyi miniszteri tisztségéről. Két napra rá Wilson is benyújtotta lemondását, amire Dalton, idézve Bevan gúnynevét, Nye ölebének nevezte el.⁵⁷

Az ellenzéki képviselő

1951 őszére a munkáspárti kabinet gyakorlatilag cselekvőképtelenné vált. A kormányzathoz szükséges parlamenti többség a betegségek, elhalálozások miatt minimálisra csökkent, illetve a népszerűtlen, de elkerülhetetlen intézkedések elfogadtatása megbukott a párt baloldali csoportosulásának ellenállásán. A miniszterelnök szeptemberben úgy döntött, itt az ideje, hogy még az újrafelfegyverzési program várható negatív hatásainak érvényesülése előtt eddigi tevékenységük megmérettessék: megszerzik a kormányzathoz szükséges, a jelenleginél nagyobb többséget vagy ellenzékbe kerülnek. De még ez utóbbi lehetőség is jobb, mint a helyben járás. Bár a Labour-re 700.000-rel többen szavaztak, mint az 1950-es választásokon, 176.000 voksal megelőzve a konzervatívokat, a Munkáspártot ez sem menthette meg attól, hogy az októberi szavazást követően ellenzékbe kerüljön. A választási verséghez nagyban hozzájárult, hogy a baloldal biztos szavazóinak nagy része néhány választókörzetben összpontosult, ugyanakkor a Konzervatív Párt magáévá tette a jóléti állam vívmányait, amellet, hogy nagyobb egyéni szabadságfokot és több hozzáértést ígért a választópolgároknak. Ugyanakkor a liberális szavazók többsége a torykra adta voksát.⁵⁸ A képviselőségért folyó küzdelem különösen élessé vált a huyton-i választókörzetben. A leeds-i püspök éles kirohanást intézett a kriptó kommunisták ellen, ami elsősorban Bevannek szólt, helyi viszonylatban pedig a körzet munkáspárti képviselőjére utalt. A hidegháború miatti, általános baloldal-ellenes hangulat közepette a célzás a veszéllyel járt, hogy a döntően vallásos szavazói csoportok a konzervatív jelöltet fogják támogatni. Wilson ekkor az egyik katolikus lelképásztor tanácsára levelet küldött a püspöknek, hogy tisztázza a személyét övező tévhiteket. Az egyházfő válaszában elismerte a munkáspárti képviselő egyházi iskolákért végzett munkáját, hozzátéve, hogy nem rá, hanem pártjának egyes körei-

⁵⁵ ZIEGLER: 82-83.

⁵⁶ MORGAN: 170-175.

⁵⁷ WILSON (1986): 115-120.

⁵⁸ CASTLE: 198.

re gondolt és nem állt szándékában gyanúba keverni. A leendő kormányfő biztos győzelmet aratott, s még előnyét is növelte.⁵⁹ Konzervatív ellenfele bevanítának, szélsőbaloldalinak nevezte, amire az adott alapot, hogy nem kötelezte el magát egyértelműen az egyoldalú amerikai orientáció mellett. Ez volt az első, személye elleni támadás. Ellenezte az irreális fegyverkezési programot, s az idő végül őt igazolta.⁶⁰

Az ellenzékben töltött időszak első periódusa nem volt különösebben eseménydús. Évi ezer fontos képviselői illetményét kiegészítendő, Wilson az üzleti életben kamatoztatta tehetségét. Egészen 1959-ig Montague Mayer, az ismert faipari vállalkozó nemzetközi jogi tanácsadójaként működött, ezen kívül fontos szerepet játszott Frank Schön, az osztrák emigráns vegyipari vállalkozó kelet-európai üzleti kapcsolatainak kiépítésében. Schön, jelentős részben Wilson közbenjárásának köszönhető, hogy 1958-ban egy komplett fertőtlenítőszer gyártó üzemet adhatott el a Szovjetunióknak. A favásárlások előmozdítása érdekében 1953. május 10-én Moszkvába utazott, ahol hat év elteltével ismét találkozott Mikojjal, illetve az általa keményvonalas bolseviknak nevezett Molotovval. Pártja számára egy hétoldalas expozét készített, amelyben így interpretálta a Sztálin halála utáni változásokat: „*Úgy látszik, az új vezetés vezérével a békés egymás mellett élés, mindazonáltal a megosztott Németország hosszú ideig realitás marad, sőt lehetséges, hogy Ausztria négy részre bomlása sem kerülhető el. Ez ugyan kevesebb, mint ami egy békeszerződésben elérhető lenne, de még mindig jobb, mint a harmadik világháború!*”⁶¹ A helyzetértékelés Németország esetében megfelelőnek, Ausztriában viszont tévesnek bizonyult. Valószínű, hogy Wilson a hidegháború logikája alapján a német példa megismétlődésére számított és nem hitt a négyhatalmi kompromisszum⁶² lehetőségében. Ausztria státuszának rendezése és a német kérdés párhuzamba állítása mégsem volt teljesen alaptalan. Több mint valószínű, hogy két évvel később a Szovjetunió az Osztrák Államszerződés aláírásával azt szerette volna sugallni az NSZK vezetésének, hogy a „*semlegesség vállalása esetén*” a két német állam egyesítéséhez is hozzájárulását adná.

Hazafelé látogatást tett Budapesten, több magas beosztású magyar politikussal is tárgyalt Edgar Sanders,⁶³ az Államvédelmi Hatóság által 1949-ben letartóztatott, majd egy évvel később kémkedésért 13 év fegyházra ítélt angol üzletember szabadon bocsátása érdekében. Wilson beszámolójában reménykeltőnek nevezte a magyar kormánnyal folytatott tárgyalásokat, ugyanakkor elismerte, hogy Sanders ártatlanságának vagy a bűnösségének kérdése nem képezte a megbeszélések tárgyát. Tom Dribergnek írt levelében a következőket írta: „*Megítélésem szerint a magyarok belátták, hogy a kétoldali kereskedelmi kapcsolatok helyreállítása nem lehet Sanders szabadon bocsátásának előfeltétele. Tekintettel arra, hogy Mr. Sanders jó néhány évet töltött fogságban, itt az ideje, hogy amnesztiát kapjon.*”⁶⁴ 1953. augusztus 17-én a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa a következő határozatot hozta: „*A MNK Elnöki Tanácsa az Alkotmány 20§ /1./ bekezdés /j/ pontja alapján ráruházott hatalommal élve kegyelemben részesíti a kémkedésben való bűnrészesség vádjával 4 évre ítélt Vincenzo Sciotto olasz, és a kémkedésért 13 év fegyházbüntetésre ítélt Edgar Sanders brit állampolgárokat, és egyben mindkettejüket azonnali hatállyal kiutasítja a Magyar Népköztársaság területéről.*”⁶⁵ Az üzletember szabadon bocsátását követően Wilson a Reuternek

⁵⁹ SMITH: 163.

⁶⁰ DORILL-RAMSAY: 10.

⁶¹ MORGAN: 180.

⁶² Lásd Osztrák Államszerződés 1955. október 15.

⁶³ ZIEGLER: 182-185.

⁶⁴ Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX. – J – 1 - k. TÜK Iratok 1945-64. Anglia. 3-AS DOBOZ: KÜM 07499/1 458/3 Beadvány, 1953. augusztus 1.

⁶⁵ MOL XIX. – J – 1 - k. TÜK Iratok 1945-64. Anglia. 3-AS DOBOZ: KÜM 00183/19. 1953. augusztus 24.

adott nyilatkozatában rámutatott, hogy májusi budapesti tárgyalásai során egyértelművé tette a magyar félnek: Sanders egyéni kegyelemmel történő szabadon bocsátása megoldaná a két ország között fennálló problémát, és lehetővé tenné a kereskedelmi kapcsolatok helyreállítását. Az amnesztia a két ország közötti viszony normalizálásának előfeltétele, amelyetől a brit parlament tagjaként már csak a Mr. Sanders feleségének tett kétpárti ígéret miatt sem tekinthetett el. Az ellenzéki képviselő elmondása szerint a megbeszélések során magyar részről jóindulatú megközelítéssel találkozott,⁶⁶ így Sir Winston Churchill miniszterelnökkel és pártja parlamenti frakciójával egyetemben biztos volt abban, hogy rövidesen helyreállnak a kétoldalú kapcsolatok.⁶⁷ A Reuter végül nem közölte Wilson nyilatkozatát, ugyanakkor kisebb belpolitikai vita kerekedett abból, hogy néhány bevanita képviselő szóvá tette: kommunikációs szempontból nem volt szerencsés döntés, hogy Sanderst Bécsben a brit hadsereg szállodájában helyezték el. Ez a lépés ugyanis óhatatlanul azt sugallja, hogy a vádak nem voltak teljesen alaptalanok.⁶⁸

Bár tagja volt a Munkáspárt gazdasági bizottságának, különösebb politikai aktivitást nem fejtett ki. Ennek ellenére 1953 decemberében Gaitskell jóvoltából a parlamenti hátsó padsorból az első sorba ülhetett át.⁶⁹ A következő év elején felerősödtek az Európai Védelmi Közösség, a német újrafelfegyverzés, valamint a SEATO megalakulása, illetve a benne történő brit részvétel körüli viták. A leendő kormányfő első, igazi politikusi beszéde 1954. február 23-án hangzott el az előbbi kérdést illetően. Kompromisszumkészsége azonban kevésnek bizonyult ahhoz, hogy a Munkáspárt egységes álláspontot alakíthasson ki: Bevan április 13-án lemondott az árnyékkabinetben betöltött tisztségéről. Ez súlyos dilemma elé állította Wilsont, mivel Gaitskell ragaszkodott hozzá, hogy foglalja el az „*ellenzék kormányában*” megüresedett posztot a párt vezetői névsorának megfelelően. Erre nem lehetett volna nemet mondani, hiszen a pártban valakinek el kellett vállalnia a bevanita szárny képviselését a vezetőségben, másrészt a hosszú távú célok érdekében az egységet is meg kellett őrizni. Wilson azonban tudatában volt annak, hogy amennyiben elfogadja az ajánlatot, azal bomlasztó hatást gyakorolna a baloldali frakcióra. Miután elfogadta a felkínált lehetőséget, egykori „*patrónusa*” megharagudott rá, amiben nem kis szerepet játszott az a híresztelés, hogy Attlee potenciális utódjai között – fiatal kora ellenére – Wilson nevét is emlegették.⁷⁰ 1955 elején az NSZK NATO tagságát illetően annyira elmérgesedett a párt jobb és balszárnyának ellentéte, hogy Gaitskell Bevan kizárását szerette volna elérni Attlee-nél. Bár az elnökség 15-10 arányban leszavazta az indítványt, de ez egyben figyelmeztetésül is szolgált a baloldali platform vezetőjének, változtasson eddigi, destruktív magatartásán.⁷¹ A belső ellentéteknek jelentős szerepe volt abban, hogy az 1955. áprilisi általános választások a Labour vereségét hozták. A közvélemény az elméleti vitákkal szemben többre értékelte a javuló lakáshelyzetet és áruellátást, valamint az állam és a piac sikeres együttműködését.⁷² Az időközben hetvenkettedik évébe lépő Attlee december 7-én, bejelentette, hogy leköszön pártelnöki tisztségéről. A távozó pártvezető előzőleg az utódlás tekintetében úgy nyilatkozott, hogy olyan embernek kell átvennie a párt irányítását, aki már e században született. Ez burkolt célzásként volt értelmezhető, ami szerint nem kívánta, hogy Morrison

⁶⁶ „...amikor a további tárgyalások során a magyar pártvezetők nyilvánvalóvá tették, hogy elvileg készek Sanders szabadon bocsátására, nem maradt kétségem, hogy ez csupán idő és a formások elrendezésének kérdése” – olvashatjuk Wilsonnál.

⁶⁷ MOL XIX.-J-1-k. TÜK Iratok 1945-64. Anglia. 3-AS DOBOZ: KÜM 00183/22. 4/C. 1953. augusztus 31.

⁶⁸ MOL XIX.-J-1-k. TÜK Iratok 1945-64. Anglia. 3-AS DOBOZ: KÜM 00183/22. 68/3. 1953. augusztus 24.

⁶⁹ ZIEGLER: 102.

⁷⁰ CASTLE: 220-221.

⁷¹ MORGAN: 186-193.

⁷² BENN, Tony: *The Benn Diaries. Selected & Introduced by Ruth Winstone.* The Random House Group Ltd, London 1995. 37.

vagy Bevan legyen a Munkáspárt elnöke. Wilson, akit meggyőző fölényrel ismét képviselőnek választottak, Hugh Gaitskell-től, az új pártelnöktől átvette az árnyékkabinet pénzügyminiszteri posztját.⁷³

Új beosztásában már többször kellett nyilvánosan szerepelnie, ami előnyére vált. Sikertől megszabadulnia attól a régi hibájától, hogy a többség számára érdektelen adatokkal zsúfolt beszédek tartson, sőt, előre megírt jegyzeteit sem használta. Igazi vitapartnerre, egyben showman-né vált, aki remek humorával elragadta elvbarátait, ellenfeleit. Ezt bizonyítja az 1956-os költségvetési tervezet szó szerinti bírálata: „Amennyire meg tudom ítélni, a kormány tudathasadásos állapotban van béremeléseket illetően. E kérdésben két irányzat érvényesül. A realista iskola mindent elkövet az árak stabilitása érdekében, hogy Mr. Eden elnyerhesse a szakszervezetek tetszését a bérstabilizáció megvalósításáért, az első pénzügyminiszteri figyelmeztetésig. Most éppen a közlekedési miniszterünk azt mondja, a növekvő költségek ellenére rögzíteni kellene a viteldíjakat. Ez a realista irányzat.

És vannak az intellektuális iskola hívei. A postaügyi miniszter már alig várja, hogy meghallja a prémium szót és emelhesse az árait. Sir Edward Boyle, a gazdasági ügyek minisztere, a kincstár Raszputyinja, a kevés hatalommal, de a pénzügyminiszterre annál nagyobb befolyással bíró varázsló, aki még arra is képes, hogy felettesét egymástól homlok egyenest eltérő nézetekről győzze meg. Például arról, hogy a megélhetési költségek csökkentésének az a legjobb módja, ha emeljük az árakat, hogy azt a néhány rendkívül magas jövedelmet legyen mire elkölteni.”⁷⁴ Wilson a korlátozottan érvényesülő szociális érzékenységen túl a konzisztens gazdasági elképzelések hiányát kifogásolta. Különösen Macmillant szerette kritizálni, akit remek humoráért és gyors észjárásáért mindig is nagyra becsült. Kettejük vitáin az egész parlament időről időre jót derült.⁷⁵

A szuezi válság idején a párt elnöke, Hugh Gaitskell, rendkívüli bátorságáról tett tanúbizonyságot az össznépi intervenció-ellenes kampány szervezésével. A konzervatív kormányhoz lojális sajtóorgánumok azonnal támadást indítottak ellene, és a múltbeli tapasztalatoknak megfelelően hűtlenséggel és hazaárulással vádolták meg a kabinet Egyiptom elleni katonai intervencióját államférfiúi emelkedettséggel kritizáló Gaitskell-t. A leendő kormányfő az árnyékkormány ülésén figyelmeztette kollégáit, hogy a búr háború idején a birminghami városházáról a katonai beavatkozást ellenző liberális ellenzéki vezért, Lloyd George-t rendőregyenruhában kellett kicsempészni, nehogy lincselés áldozatául essen, hozzátéve, hogy nem szívesen menne el Birminghambe kampányolni. Miután azonban Jenkins-re és rá esett Gaitskell választása, az angol iparváros központi tanácstermében elhangzott beszédében Roy Jenkins, a város parlamenti képviselője, jogosan vádolta azzal a kormányt, hogy a bizonytalan kimenetelű közel-keleti beavatkozás kedvéért helyrehozhatatlan károkat okoz a válsággal egy időben zajló magyar forradalomnak. Szerencsére, Jenkins beszédét a hallgatóság óriási lelkesedéssel fogadta, így senkinek sem kellett álruhában menekülnie.⁷⁶

Ideológiai ellentétek a Munkáspártban: köztulajdon és nukleáris fegyverkezés

Az 1959. október 8-án megtartott parlamenti választásokon a Munkáspárt súlyos vereséget szenvedett: a konzervatívok százal több mandátumot szereztek a parlamentben.⁷⁷ A konzervatív kormány az 1958-59-es év során jelentős adókedvezményt adott, és megteremtette a részletre történő vásárlás lehetőségét. Ez utóbbi jelentős gazdaságélénkítő hatást

⁷³ WILSON (1986): 149-157.

⁷⁴ SMITH: 176-177.

⁷⁵ SMITH: 174-176.

⁷⁶ MORGAN: 204.

⁷⁷ EGEDY (1998): 282.

gyakorolt, aminek köszönhetően egyre elterjedtebbé váltak azok a tartós fogyasztási cikkek, amelyek megkönnyítették a mindennapi életet. A korszak optimizmusát hüen tükrözi Macmillan választási jelmondata: „*Soha nem ment még ilyen jól nektek.*”⁷⁸

A sikertelen választási szereplés okát a Munkáspárt belső megosztottságában, az ún. szocializmus vitában kell keresni. Még 1956 végén jelent meg az ismert oxfordi közgazdász, Antony Crosland: *The Future of Socialism* (A szocializmus jövője) című tanulmánya. A szerző abból indult ki, hogy a társadalom szocialista átalakítását egy hosszú folyamat során a progresszív adózás felhasználásával lehet elérni, a mindenre kiterjedő államosítás azonban nem célravezető, figyelembe véve a szocialista országokban elkövetett súlyos hibákat. Az 1945 és 1951 között elért kormányzati sikerek a szociálpolitikának és nem az államosításoknak voltak köszönhetőek. Miután Gaitskell és a tagság nagy része osztotta Crosland téziseit, nem csoda, hogy az 1957-es brightoni konferencián leszavazták a vasutas szakszervezet által előterjesztett, a nemzeti vagyon egészére kiterjedő államosítást követelő indítványt.⁷⁹ A választási vereséget követő blackpooli konferencián Gaitskell javaslatot tett a még 1918-ban elfogadott munkáspárti alapszabályzat 4-es, a köztulajdon felsőbbbségét hirdető, az államosítás, mint a termelés és elosztás eszköze iránti elkötelezettséget kifejező passzusának eltörlésére. Gaitskell-nek igaza volt abban, hogy a párt ideológiáját hozzá kell igazítani a modern világ követelményeihez, azonban nem érzett rá arra, hogy a tagság meddig hajlandó elmenni változtatások terén. Ez irányú törekvéseit a többség már nem támogatta. Wilson praktikus okokból ellenezte, mivel úgy vélte, a doktrína megváltoztatása könnyen pártszakadást idézhet elő, másrészt a gazdaság fejlesztése érdekében a kulcsszektorokban szükség van az állami tulajdon fenntartására.⁸⁰

Az elméleti vitákon kívül a konzervatív kormány védelmi politikájának támogatása is megosztottságot idézett elő a párt vezetésében. Néhányan, elsősorban Frank Cousins, a szállítómunkások szakszervezetének vezetője, az egyoldalú nukleáris leszerelés mellett kardoskodtak, a többség az ún. nemzeti atomtűzterő tervét kivéve egyetértett a konzervatívok biztonságpolitikai nézeteivel. Wilson ellenezte az önálló elrettentés koncepcióját, mivel a megfelelő hordozóeszköz hazai gyártására Nagy-Britanniának nem állnak rendelkezésére a szükséges anyagi források.⁸¹ Amint az 1960. április 27-i parlamenti felszólalásában utalt rá, az elmúlt kilenc év mind a nyolc hadügyminiszterének megvolt a maga vesszőparipája a probléma megoldását illetően. Duncan Sandy a szárazföldi telepítésű *Blue Streak* rakéta tervét favorizálta, aminek fejlesztésére egy év alatt 100 millió fontot áldoztak.⁸² Noha 1960 februárjának utolsó napjaiban a védelmi miniszter még jó befektetésnek nevezte a *Blue Streak* rakétát,⁸³ a megoldatlan technikai problémák, a magas költségek, valamint a túl későnek tűnő, 1965-re tervezett szolgálatba állítása miatt áprilisban az egész programot törölték. Az új miniszter a meglévő V-bombázóflotta közös, amerikai-brit fejlesztésű, *Skybolt* levegő-föld rakétákkal történő modernizálását tartotta az ideális, költségkímélő megoldásnak, annak ellenére, hogy elődje szinte az összes repülőgép fejlesztési programot törölte, mondván a vadászgép és a bombázó már elavult fegyverek.⁸⁴ Az amerikai légierő illetékei azonban rámutattak, hogy a *Royal Air Force* (a Királyi Légierő) repülőterei az előretolt szovjet rakétatámaszpontok miatt a szárazföldi rakétakilövő állásoknál is sebezhetőbbek,

⁷⁸ CASTLE: 312-314.

⁷⁹ MORGAN: 211.

⁸⁰ WILLIAMS, Marcia: *Inside Number 10*. Weidenfeld & Nicolson, London 1972. 112.

⁸¹ WILSON, Harold: *Purpose in Politics*. Weidenfeld & Nicolson, London 1964. 174-179.

⁸² House of Commons, 1960. április 27. HANSARD vol. 622. 323.

⁸³ House of Commons, 1960. február 29. HANSARD vol. 616. 846.

⁸⁴ PATERSON, Robert H.: *Britain's Strategic Nuclear Deterrent. From Before the V- Bomber Beyond the Trident*. Frank Cass & Co. Ltd. London 1997. 40-43.

hacsak nincs megfelelő korai előrejelző és riasztórendszer. Ennek a fenntartását Nagy-Britannia aligha engedhetné meg magának, ráadásul a *Skybolt* túlságosan nagy lenne a *Victor* és *Vulcan* bombázókhoz.⁸⁵

Wilson komoly kifogásokat fogalmazott meg a védelmi kiadások ellenőrizhetőségével kapcsolatban is: „*Míg a második világháború előtt, ha az admirális megrendelt egy csatahajót, tudta, hogy mi lesz a végeredmény. A mostani gyakorlattal szemben akkor még lehetséges volt az előzetes költségbeclés. A modern fegyverrendszerek bevezetését hosszas kutatás előzi meg, így lényegében a fejlesztéssel foglalkozó vállalatok gazdálkodnak a közpénzekkel*”.⁸⁶ A Financial Times-ra hivatkozva azt állította, nincs értelme De Gaulle mintájára nemzeti presztízkérdést formálni olyan fegyver technikailag elavult változatának birtoklásából, ami a szuperhatalmak arzenáljába tartozik.⁸⁷ Amennyiben mégis sor kerülne a brit haderőben nukleáris fegyverek rendszeresítésére, az kizárólag a NATO alárendeltségébe tartozzon.⁸⁸ Bevan 1960 júliusában bekövetkezett halála után Wilson versenybe szállt a pártelnöki posztért. A november 3-án megtartott bizalmi szavazáson azonban 166-81 arányban alul maradt Gaitskell-lel szemben. Később maga is elismerte, hibát követett el, amikor vállalta a jelöltséget a pártelnökkel szemben.⁸⁹

Az 1961. január végén megtartott Szakszervezeti Kongresszuson Wilson ismét eljátszhatta az integrátor szerepét, amikor megpróbálta kibékíteni az unilateralisták vezérét, Cousins-t és Gaitskell-t. Egy 6 pontból álló tervezetet nyújtott be az atomfegyvermentes Nagy-Britannia érdekében, aminek elemzésére 12 tagú bizottság jött létre a dokumentum szerzőjének részvétele nélkül. Amikor az egység fenntartása érdekében a kérdés lekerült a napirendről, a majdani kormányfő nem érzett különösebb lelkiismeret furdalást. Wilson szakterülete azonban továbbra is a gazdaság maradt. Még 1960 júliusában óriási vihart kavart kijelentésével, miszerint az ország gazdasági teljesítménye nem növelhető, mivel a kormányzat elszalasztotta az 50-es évek konjunktúrája által kínált lehetőségeket, holott 1914 óta soha nem voltak ennyire kedvezőek a körülmények.⁹⁰ Egy évvel későbbi parlamenti felszólalásában utalt rá, hogy egy mérvadó nyugatnémet hetilapban Nagy-Britanniát „*Európa beteg embereként*” aposztrofálták. Wilson egyetértett a lap állításával, hogy nem zárható ki a gazdasági válság, illetve egy jelentősebb defláció, de ezért a kormányt hibáztatta. „*Alapjában véve – jelentette ki felszólalásában – életrevalóságunk, képzettségünk, felkészültségünk, géniuszunk olyan, hogy betegség tünetei helyett a viharos fejlődés képét kellene mutatnunk a nagyvilág felé. Ami a jelenlegi kormányból hiányzik, az a megfelelő vezetés és az inspiráció, a szolgálat és áldozatkészség.*”

Wilson nem támogatta a blackpooli konferencián a Barbara Castle által kezdeményezett vezetőcserét, Gaitskell ennek ellenére az árnyékkormány külügyminiszterének nevezte ki, nem kis részben azzal a szándékkal, hogy az e téren tapasztalatlan Wilson leszerpeljen, ezáltal ne veszélyeztethesse elnöki pozícióját. Mivel azonban a brit diplomácia legfontosabb célkitűzése az EGK-hoz történő csatlakozás volt, az esetek többségében a majdani kormányfő saját kompetenciájába tartozó ügyekben képviselhetette az ellenzék álláspontját. Ez sem volt könnyű feladat, hiszen a nemzeti atomütőerő kérdéséhez hasonlóan a közös piaci csatlakozás terve is megosztotta a Munkáspártot. Az ellenzék jobbszárnya egyetértett a konzervatív kormány belépési szándékával, míg a szakszervezeti-baloldali frakció a konzervatív párt jobbszárnyához hasonlóan, mindent elkövetett annak érdekében, hogy a csat-

⁸⁵ The Observer, 1960. IV. 14.

⁸⁶ House of Commons, 1960. április 27. HANSARD vol. 622. 327-330.

⁸⁷ The Financial Times 1960. II. 16.

⁸⁸ ZIEGLER: 124.

⁸⁹ WILLIAMS: 114.

⁹⁰ CALLAGHAN, James: *Time & Chance*. Collins, London 1987. 150.

lakozást meghiúsítsa. A belső ellentétek bomlasztó hatásától tartván az árnyékkabinet Gaitskell javaslatára úgy döntött, a közös piaci belépés kérdésében a Munkáspárt nem alakít ki egységes álláspontot.⁹¹

Wilson 1962 januárjában Washingtonba utazott, ahol az amerikai kormányzat vezető tisztségviselőivel Nagy-Britannia EGK-csatlakozásáról, illetve európai szerepvállalásáról konzultált.⁹² A következő félévben az árnyékkormány külügyminisztereként jelentős részt vállalt a közös piaci csatlakozás minimum-feltételeinek kidolgozásában, ami James Meade, a neves cambridge-i közgazdászprofesszor útmutatása alapján készült el. Miután a brit csatlakozási tárgyalások 1962 június végén elakadtak, Barbara Castle és Douglas Jay vezetésével megalakult a belépést ellenzők társasága, miközben Roy Jenkins, Gaitskell fiatalabb híveire alapozva, létrehozta a közös piac híveinek bizottságát. Ekkorra Gaitskell is elbizonytalanodott: a Brit Nemzetközösség (Commonwealth) munkáspárti kormányfőinek találkozóján a Közös Agrárpolitika hátrányaira hivatkozva elvetette Nagy-Britannia belépésének gondolatát. Az 1962. szeptember 21-i televíziós szereplése alkalmával kijelentette: „*A csatlakozás az ezer éves brit történelem végét jelentené, mert ha a nemzetközösség megszűnne, Nagy-Britannia Európa egyik provinciájává degradálna*”. Az elutasító álláspont könnyen átment az árnyékkormány legközelebbi ülésén, s az október 3-án kezdődött éves pártkongresszuson is, ahol Gaitskell az EGK által támasztott feltételeket elfogadhatatlannak minősítette. Wilson, aki a brightoni konferencia ügyvezető elnökeként újfajta egységet teremtett, s a párt végrehajtó bizottságába is bekerült majdani utóda, Callaghan ellenében, e kérdéskörben vallott nézeteit december 8.-i parlamenti felszólalásában foglalta össze a legjobban: „*Míg az Ipari Közös Piac alapvetően liberális és nyitott a világra, az Agrár Közös Piac restriktív, autark, retrográd, így ellentétes a szabad világkereskedelem érdekeivel. Akár belépünk, akár nem, a transzatlanti kereskedelem felé kell fordulnunk, az egész fejlett világot és nem csupán Európa egy részét magában foglaló közösség kialakításának céljával*”.⁹³ Sikeres ügyvezető elnöki szereplését némileg beárnyékolta, hogy a kubai rakétaválság idején „*őfelsége ellenzékének külügyminisztereként*” csak marginális szerepet játszott a brit külpolitikában. Noha október 23-án jelen volt a Macmillan kormányfő és az ellenzék vezetőinek válsággal kapcsolatos megbeszélésén, vitába keveredett George Brown-nal, Gaitskell közvetlen helyettesével, mivel nem osztotta annak feltétel nélküli, Amerika iránti elkötelezettségét. Maga a Munkáspárt tagsága és vezetőinek jelentős része sem volt hajlandó mindenben követni az Egyesült Államok politikáját, ennek ellenére Wilsont a további egyeztetésekből kihagyták. Ebből kifolyólag nem lehetett jelen azon a találkozón, ahol a CIA egyik munkatársa bemutatta a Kubában elhelyezett szovjet fegyverrendszerek létezéséről szerzett bizonyítékokat a Labour vezetőinek.⁹⁴ Wilson 1962 decemberében először Izraelbe látogatott, majd hazaérkezése után Cornwall-ba utazott szabadságra, hogy családjá körében megünnepelhesse édesapja nyolcvanadik születésnapját.⁹⁵

A Munkáspárt új elnöke

Az egyre többet betegeskedő Gaitskell december elején kórházba került. Bár karácsonyra hazatérhetett, január elején mellhártya és szívburokgyulladás gyanújával visszakerült a kórházba, ahol állapota romlott, majd 1963. január 18-án elhunyt. Az amerikai előadókörútján tartózkodó Wilson a rosszabbnál rosszabb hírek hallatán komolyan foglalkozott az idő

⁹¹ MORGAN: 227-230.

⁹² SMITH: 186.

⁹³ WILSON (1964): 121.

⁹⁴ MORGAN: 232.

⁹⁵ SMITH: 187.

előtti hazatérés gondolatával, azonban környezete tanácsára elállt e tervétől. A leendő kormányfő valószínűleg nem akart Gaitskell feleségében olyan érzést kelteni, „*csupán férje halálára vár, hogy ő lehessen a Munkáspárt új vezetője*”.

Wilson néhány órával Hugh Gaitskell halála után megérkezett Londonba. A repülőtéren várakozó újságírók kérdésére megerősítette: indulni kíván a pártelnöki tisztségért folyó küzdelemben.⁹⁶ A január végén megtartott tisztújító gyűlésen az első fordulóban Wilson 115, Brown 88, Callaghan 44 szavazatot kapott, végül annak köszönhetően, hogy a második fordulóban megszerezte Callaghan hívei közül 29-nek a támogatását, 144:103 arányban Wilson nyerte el a pártelnöki tiszteletet. A Gaitskell-től átvett örökség egyáltalán nem volt könnyű, hiszen kezdetben sokan kételkedtek Wilson vezetői képességeiben, ráadásul a küldöttek egy része politikailag megbízhatatlannak tartotta a néhai pártelnökkel szemben tanúsított ellenzéki magatartása miatt. Az ellenzék első soraiban sokan nem bíztak meg benne és elképzeléseiben. Ahogy barátainak megjegyezte a párt szervezeti-lélektani reformjával kapcsolatban: „*bolsevik forradalmat kell véghez vinnem egy cári kabinettel*”. Wilson azonban most is a kompromisszumok mesterének bizonyult. Egyik külföldi újtjáról hazatérve kijelentette, hogy a párt egyik frakcióhoz sem áll közelebb, mint a másikhoz. Barbara Castle szerint a leendő miniszterelnök ekkor barátkozott össze a néhai Gaitskell híveivel, és így megkapta támogatásukat a pártelnöki pozíció megszerzéséhez. A vezetői posztot automatikusan magának követelő, korábbi helyettes pártelnök, Brown ugyan nem akart beletnyugodni a vereségébe, a Wilson alkalmatlanságával kapcsolatos találgatások gyorsan eltűntek.⁹⁷ Bár január 27-i televíziós bemutatkozása nem sikerült jól, legközvetlenebb munkatársainak egyike, Marcia Williams úgy emlékszik, hogy „*ezután következetesen a "rendkívüli átlagember" benyomását próbálta kelteni, akinek az országban először, sikerült a csúcsra jutnia*”. Nemsokára Wilson lett a feltörekvő új generáció példaképe, főleg a gyorsan terebélyesedő közszférában.⁹⁸

Miért esett Wilsonra a párt tagságának választása? Mindenekelőtt jó szervezőkészsége, integrátori képessége és gyors áttekintőkészsége, valamint óriási türelme miatt. Közvetlen beosztottai megfontolt, kiegyensúlyozott, víg kedélyű embernek ismerték meg, akinek mindenkihez van egy jó szava, és soha nem veszíti el a türelmét, ezért úgy érezték, nem Wilsonnak, hanem Wilsonnal együtt dolgoznak. Megfontoltsága főleg abban tükröződött, hogy nagyon óvatosan bánt a kritikus megjegyzések használatával, a párt hiányosságait inkább csak indirekt úton tette szóvá. Mint ahogy visszaemlékezéseiben többször is utalt rá, egyetemi éve alatt sokszor félt attól, hogy nevetségessé válik, mert nem tud az elvárásoknak megfelelően viselkedni, ugyanakkor került az olyan helyzeteket, amikor valakit kritizálni kellett, mivel senkit sem szeretett volna megbántani. Alapjában véve zárkózott, befelé forduló egyéniség volt, aki mélyen átérezte mások fájdalmát, de sohasem mutatta ki érzelmeit. A személye elleni politikai támadások nem érdekelték, de ha a családját érte inzultus, vagy közvetlen munkatársait igazságtalanul támadták, személyes sérelemnek tekintette. Sok más politikussal ellentétben karrierjét nem helyezte mindenek elé, de – Attlee szavaival élve – mindent megtett, hogy az általa helyesnek vélt elveket átültethesse a gyakorlatba. Pártelnökké választása után mindent elkövetett, hogy személyének ne tulajdonítsanak túl nagy jelentőséget, noha az ismeretlen autogramkérők néha már-már kisfiús örömmel töltötték el, azt azonban sosem szerette, ha kivételeznek vele. Amikor 1963. november 22-én este rendőri kísérettel a BBC manchesteri stúdiójába tartott, hogy a közszolgálati rádió kérésére kommentálhassa a Kennedy ellen elkövetett merényletet, útközben megálltak egy büfénél

⁹⁶ MORGAN: 233.

⁹⁷ CASTLE: 334-336.

⁹⁸ WILLIAMS: 119-127.

vacsorát venni. Wilson kellemetlenül érezte magát, mivel a tulajdonos nem akarta megengedni, hogy fizessen. Soha nem gyűjtötte a róla szóló újságcikkeket, de rendkívüli memóriájának köszönhetően mindegyik tartalmára emlékezett, ami félelmetes fegyver volt ellenfeleivel szemben. Mindig is büszkeséggel töltötte el az a tudat, hogy brit alattvaló, de sokszor dühítette, hogy hazája egyre inkább lemarad versenytársai mögött. „*Olyan képességek tárházával rendelkezünk, aminek segítségével Anglia a világ szerszámoskamrája lehetne*” – hangoztatta egyik előadásán.⁹⁹ A nagyvállalatokkal kapcsolatban nem voltak előítéletei, de a befektetést mindig is előrébbvalónak tartotta a spekulációnál.¹⁰⁰

Vádak Wilson ellen: A Golicin - ügy

Wilson megválasztása után olyan rémhírek terjedtek el, hogy a KGB gyilkolta meg Gaitskell-t annak érdekében, hogy szovjetbarát vezetést juttasson hatalomra a Munkáspártban. Legalábbis ezt állította Anatolij Golicin, a szovjet titkosszolgálat dezinformációs részlegének alezredese, aki még 1961 őszen Helsinkiben átállt az amerikaiakhoz. Golicin, aki félelmét hangoztatva rendkívül ügyesen manipulálta a vizsgálótiszteket, arra célzott, hogy a KGB-nek ügynökei vannak a brit politikai élet legfelsőbb köreiben. Konkrét információval azonban nem tudott szolgálni. A kihallgatást irányító James Angleton, a CIA belső elhárításának paranoid természetű főnöke már régóta gyanította, hogy az oroszok prominens ellenzéki személyeket szerveztek be Nagy-Britanniában, sőt lehetséges, hogy behatoltak a kémelhárítás szervezetébe. Ezért 1962 nyarán felkérte az MI5 (Military Intelligence Branch 5), a kémelhárítás (C-Branch) szovjet ügyosztályának vezetőjét, Arthur Martint, hogy vegyen részt a vizsgálatban. A két osztályvezető megállapodásának megfelelően az orosz disszidens kihallgatását 1962-63 fordulóján abban a reményben vették át az Egyesült Királyság nemzetbiztonsági szervei, hogy vallomása alapján sikerülhet lebuktatni a kémelhárítás általános igazgatóhelyettesét, a Martinnal egyébként rendkívül rossz viszonyban lévő Roger Hollist. Nem sokkal később, amikor Arthur Martin és ügyosztályának egyik munkatársa, a későbbi lejáratai kampány egyik kulcsfigurája, Peter Wright tárgyalta Gaitskell haláláról Golicin jelenlétében (!), az orosz alezredes politikai gyilkossággal kapcsolatos gyanújának adott hangot, a Rogyin-különítményt vádolva a bűncselekmény elkövetésével. A párt elnökének egyik barátja szerint a szovjet konzulátuson egy kávéba dobott kapszula segítségével mérgezték meg Gaitskell-t, mikor beutazási vízumot kérvényezett. Wright a kórházi orvosok elmondása alapján lupus epythematosis-t (gyógyíthatatlan kötőszövet-elváltozás, amely veseelégtelenséget okoz) gyanított, de a Királyi Mikrobiológiai Intézet (Royal Institute of Microbiology) szakértői szerint nem volt lehetséges ilyen mérreg előállítás. William Somerhill, a néhai pártelnök kezelő orvosa, is azt nyilatkozta, hogy ez a betegség, amit az Angleton által fellelt tudományos publikációk szerint a szovjetek hidralalzin alkalmazásával idéztek elő, csak több méregkapszulányi hatóanyag eredményeként jöhet létre. Golicin teóriáját az is valószínűtlenné teszi, hogy Rogyin tábornok, aki egyébként Korovin álnéven dolgozott a Szovjetunió londoni nagykövetségén, még 1961-ben hazatért. Ugyancsak bizonytalan alapokon állt az orosz alezredes azon állítása, miszerint Gaitskell halálának Harold Wilson a fő haszonélvezője, akit még az 50-es évek elején szervezett be a KGB. A pártelnöki tisztért folyó küzdelemben Callaghan fellépése nélkül minden bizonnyal a harcos antikommunista és elkötelezett Amerika-barát George Brown lett volna a befutó, ami egyáltalán nem kedvezett volna a szovjet külpolitikai törekvéseknek.¹⁰¹

⁹⁹ SMITH: 206.

¹⁰⁰ Uo. 201-209.

¹⁰¹ DORILL-RAMSAY: 48-53.

Jogosan merül fel a kérdés: volt-e alapja a Wilson személyét illető gyanúsításoknak? Kétségtelen, Wilson először a Kereskedelmi Tanács elnökeként, később a kelet-nyugati kereskedelemben érdekelt cégek képviselőjeként szokatlanul sokszor járt a Szovjetunióban. Az 1952-ben megjelent *In Place of Dollars* (Dollárok helyett) című írásában a stratégiai árukra vonatkozó exportkorlátozások jelentős enyhítése mellett foglalt állást, ekkor sokak szemében túlságosan radikálisnak tűnt.¹⁰² Az is tagadhatatlan, hogy az általa képviselt vállalkozók – Frank Schön, Sir Leslie Plummer, Joseph Kagan – exporttevékenysége egy-egy kirívó esetben megsértette a szovjet blokk ellenében fennálló kereskedelmi korlátozásokat, de ez szinte sohasem jelentette a csúcstechnológiát képviselő árucikkek illegális kivitelét.¹⁰³ Az utóbbi jelenség magyarázata minden bizonnyal abban is felfedezhető, hogy a brit üzleti élet „újhullámához” sorolható vállalkozói csoport elsősorban a könnyűipar területén működött – Kagan vízhatlan ruházati cikkeket, Schön mosóport, Mayer papírt gyártott –, így az általuk folytatott keleti kereskedelem nem igazán jelentett nemzetbiztonsági kockázatot. Az egyetlen, a konzervatívok részéről az 1974-es választások idején felmelegített illegális technológia export ügylet a Rolls-Royce *Nene* sugárhajtómű licencének 1948. évi eladása volt.¹⁰⁴ Az aviatika területén dolgozó műszaki szakemberek és a katonai repülés neves szakíróinak többsége (pl. Bill Gunston, Doug Richardson) viszont úgy vélekedik a licenc átadásáról, hogy az hosszú távon nem hozta az oroszokat a harci repülőgépek gyártásának versenyében előnyösebb helyzetbe. Tudniillik, az adott típus olyan ún. egyáramú gázturbina volt, amelyet a nyugati világban már az 50-es évek elejétől felváltottak a sokkal korszerűbb kétáramú gázturbinák. A kísérletek során ugyanis nyilvánvalóvá vált, hogy a kétáramú gázturbina még szuperszonikus üzemmódban is kevesebb tüzelőanyagot fogyaszt, amely lehetővé tette a repülőgépek hatótávolságának jelentős növelését. A szovjet repülőgépipar a „könnyen megszerzett technológia” jóvoltából ugyan képessé vált a sugárhajtású harci repülőgépek nagy sorozatban történő előállítására, viszont a hagyományosan konzervatív orosz magatartásnak betudhatóan a 80-as évek elejéig az alacsonyabb hatásfokú egyáramú gázturbinával felszerelt, és így korlátozott hatótávolságú vadászgéptípusok domináltak a Szovjetunió légierejéjén. A munkáspárti kormány valószínűleg azért döntött a típus átadásá mellett, mert a licenc eladásából származó bevételeket kívánta felhasználni a brit légiereő második generációs, hőlégsugaras vadászrepülőgépeinek fejlesztéséhez.

A szovjet hírszerzés aktáinak ismeretében ma már egyértelműen kijelenthető: a személyét illető vádak teljesen megalapozatlanok voltak, mivel nem tényeken, hanem a Goligin által kitalált megalapozatlan összeesküvés elméleteken alapultak. Noha Wilson *OLDING* fedőnéven valóban szerepelt a KGB nyilvántartásában, a feljegyzések egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a beszerzési kísérlet sikertelen maradt.¹⁰⁵ A Wilson KGB-ügynöki státuszáról szóló történetet feltehetően azért találta ki a disszidens orosz hírszerzőtiszt, hogy fontos információk birtokában lévő személynek tüntesse fel magát. Viselkedését kétféleképpen értelmezhetjük. Lehetséges, hogy a Wilson elleni vádak hangoztatásával személye fontosságáról próbálta meggyőzni a brit vagy az amerikai titkosszolgálatokat. Vaszilij Mitrohin azt sem zárja ki, hogy szökése csupán színjáték volt. Előfordulhat, hogy a szovjet hírszerzés ezredesének átállását Seljepin akkori KGB igazgató azért szervezte meg, hogy a NATO egyik pillérét jelentő brit - amerikai különleges kapcsolatokat alapjait a Munkáspárt elleni hamis vádakkal próbálja meg aláásni az angliai kormányváltás előestéjén.¹⁰⁶

¹⁰² ZIEGLER: 94.

¹⁰³ PINCHER, Chapman: *The Truth about Dirty Tricks*. London, Sidgwick & Jackson, 1991. 78-81.

¹⁰⁴ DORILL-RAMSAY: 10.

¹⁰⁵ ANDREW, Christopher-MITROKHIN, Vasilij: *The Mitrokhin Archives. The KGB in Europe and the West*. The Penguin Press, London 1999. 406. (magyarul: A Mitrohin-archívum. Talentum Kiadó, Budapest 2000.)

¹⁰⁶ Uo. 410.

A Konzervatív Párt harmadik sikeres választási szereplése után nem sokkal világossá vált, hogy az idősebb generációhoz tartozó politikusok nem képesek megoldást találni az ország legégetőbb problémáira. 1960. nyarán a Macmillan második kormánya visszatért az előző évek hagyományos *stop-go* (húzd meg, ereszd meg) gazdaságpolitikai gyakorlatához. A választásokat megelőző fellendülés, ami kizárólag a hazai piacon történő értékesítések felfutásának volt köszönhető, a nyersanyagok és ipari késztermékek importjának növekedéséhez vezetett. A külkereskedelmi mérleg romlása egyensúly hiányt idézett elő a fizetési mérlegben, megingatva a fontsterlingbe vetett bizalmat. A kormány, hogy erejét vegye a nemzeti fizetőeszköz elleni spekulációnak, folyamatosan emelte a jegybanki alapkamatot, aminek következtében a gazdasági növekedés lefékeződött. Nagy-Britannia az egy főre jutó termelékenység, a beruházások nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya, valamint az ipari termékek exportja terén egyre jobban lemaradt vetélytársaitól, elsősorban az Egyesült Államoktól, az NSZK-tól, Japántól, de olaszoktól és a franciáktól is. Az 1961-es fontkrízis idején egy napos fizetési moratóriumra került sor, míg fél évvel később a munkanélküliek száma elérte a nyolcszázezer főt.¹⁰⁷ Nem teljesült a konzervatív kormány Nagy-Britannia közös piaci felvételével kapcsolatos váromlása sem, miután De Gaulle 1963. január 14-én bejelentette, nem látná szívesen az angolokat az EGK tagjaként.¹⁰⁸ Az elutasítás okát sokan a fél évvel korábban megkötött Nassaui Egyezményben vélték felfedezni, ami alapján az Egyesült Államok lehetővé tette, hogy Nagy-Britannia Polaris típusú, tengerallatjáró-fédélzeti ballisztikus rakétákkal szerelje fel haderejét. A tervezett Polaris flotta része lett a NATO koordinált elrettentésének, de „*a nemzeti érdek különleges veszélyeztetése esetén*” a mindenkori brit kormány megkapta az egyoldalú felhasználás lehetőségét. Denis Healey, a későbbi hadügyminiszter szerint „*Kennedy nem csak biztonságpolitikáját zúzta porrá, hanem fő külpolitikai célját – Nagy-Britanniának a közös piacba történő bejuttatását – is sutba vágta*”.¹⁰⁹ Mindazonáltal, Macmillan is komoly aggodalomra adott okot az amerikaiaknak, amikor a belépésért cserébe a brit nukleáris fegyverzetről vagy feltehetően a hordozóeszközökről?! – (a szerző megjegyzése) szóló tervdokumentációk bemutatását ígerte a francia államfőnek. Legalábbis, az ellenzék vezére az 1963. január 31-i beszédében ezzel vádolta meg a miniszterelnököt.¹¹⁰

Wilson felszólalásában arra hívta fel a figyelmet, hogy az önálló elrettentés mítosza a Blue Streak rakéta fejlesztési kudarcával sírba szállt. Mivel a tervezett Polaris-flotta a NATO csapásmérő erejéhez mindössze 1-2%-os hozzájárulást adhatna, az egész nem lehetne több mint a nagyhatalmiság látszatának költséges fenntartása. A nukleáris fegyverkezési versenyben való részvétel túlságosan megterhelné a szűkösen rendelkezésre álló anyagi forrásokat és a tudományos-technikai potenciál aránytalanul nagy hányadát kötné le, ezáltal lehetetlenné válna a többi haderőnem modernizációja. Egyben arra is figyelmeztette képviselőtársait, hogy a „*válsághelyzetek általában egyidejűleg állnak elő*”, miközben Nagy-Britannia egyre kevésbé tud eleget tenni a NATO iránt vállalt védelmi kötelezettségeknek és a Szueztől keletre fenntartott katonai jelenlét követelményének. A BAOR, a Brit Rajnai Hadsereg (*British Army at the Rhein*) felszerelése már ekkor sem volt megfelelő, ugyanakkor az Európán kívüli támaszponton, veszélyeztetett zónákban, állomásoztatott csapatok többségének is gondot okozott a harcászaltság szinten tartása. Szerinte a brit hagyomá-

¹⁰⁷ WILSON, Harold: *The Relevance of British Socialism*. Weidenfeld & Nicolson, London 1964. 17-18.

¹⁰⁸ GAULLE, Charles de: *Memoirs d'Espoir. L'Effort 1962-1965*. Plon, Paris 1971. 103.

¹⁰⁹ HEALEY Denis: *The Time of My Life*. Penguin Books Ltd. London 1989. 244-245.

¹¹⁰ DORILL-RAMSAY: 52.

nyos haderők létszámának csökkentése nagymértékben növelné a háborús veszélyt, hiszen a belnémet határon a meggyengült brit csapatok aligha lennének képesek egy keletről jövő támadás ellen hatékonyan védekezni. Ez adott körülmények között azt jelentené, hogy vég-ső megoldásként rákényszerülnének az atomfegyverek alkalmazására, vállalva a háború nukleáris eszkalációjának veszélyét. Az ún. Európai Elrettentés koncepcióját ugyancsak el-utasította, mivel feszültséget teremtene a NATO európai tagországai között annak alapján, hogy ki rendelkezik, és ki nem rendelkezik atomfegyverrel, ugyanakkor szétaprózná az erő-forrásokat. Amennyiben Németország részt vállalna ennek megvalósításában, vagy a pénz-ügyi terhek vállalásának köszönhetően vezető szerepet kapna irányításában, a kelet-nyugati enyhülés folyamata szinte azonnal megrekedne, hiszen ezt a Szovjetunió prokovatív lépés-ként értékelné. Pártja nevében kijelentette, elfogadhatatlan, hogy akár az NDK, akár az NSZK közvetlenül vagy közvetetten döntési helyzetbe kerüljön az atomfegyverek esetleges felhasználásával kapcsolatban.¹¹¹ Az 1963. április elsején a washingtoni Nemzeti Sajtó-klubban tartott előadásában pártja biztonságpolitikai nézeteit így összegezte: „*Elengedhe-tetlennek tartjuk a NATO hagyományos haderejéhez történő brit hozzájárulás növelését, de ez nem lehetséges, amennyiben forrásainkat az ún. önálló, ún. brit és ún. elrettentő erő fenntartására pazaroljuk el. Ez eleve nem lenne önálló, még kevésbé lenne brit, ráadásul a hadászati értéke is erőteljesen vitatható. Az amerikai újságírók mindig azt kérdezik tőlem, hogy a Munkáspárt felmondaná-e a Nassaui Egyezményt. Mivel nincsenek kétségeim az amerikai kormány kelletlen hozzáállását illetően, az egyezmény újratárgyalását szeretnénk elérni*”.¹¹² Kennedyvel folytatott megbeszélései során Wilson javaslatot tett az NDK de facto elismerésére, cserében Nyugat-Berlin társadalmi berendezkedését illetően szovjet-NDK részről adandó garanciáért, ezzel is előmozdítandó a kelet-nyugati szembenállás okozta feszültségek oldását.¹¹³ Ahogy a június 14-én moszkvai látogatása alkalmával a Szovjetunió népéhez intézett TV-beszédében kijelentette: „*A két világrendszer verse-nye, a világ dolgainak megítélésében meglévő alapvető véleménybeli eltérések ellenére nem szükséges, hogy háborúhoz vezessenek. A békés egymás mellett élés alternatívája a kölcsönös megsemmisülés*”.¹¹⁴

A korszakalkotó beszéd - A párt ideológiájának megújítása?

Mivel egyes amerikai sajtóorgánumok rendszeresen aggodalmuknak adtak hangot a Munkáspárt esetleges választási győzelmével kapcsolatban, elsősorban a baloldali frakció széleskörű államosításokat szorgalmazó megnyilvánulásai miatt, Wilson szükségesnek tar-totta pártja ideológiájának, a brit szocializmus fogalmának újbóli definícióját. Ahogy a The New York Times számára írt publikációjában kifejtette: „*A brit szocializmus demokratikus szocializmus. Amíg kormányra kerülésünk esetére határozott elképzeléseink vannak a gaz-daság átszervezését illetően, leszögezzük, hogy bármilyen változtatást kizárólag alkotmá-nyos úton, a demokratikus kormányzás normáinak megfelelően és a törvények szellemében fogunk végrehajtani. A forradalmi utat soha nem tekintettük járhatónak. Ellenezzük a sztrájkok politikai célok elérése érdekében történő felhasználását, és határozott fellépést helyezünk kilátásba a szakszervezetek ilyen irányultságú törekvései ellen*”. A Munkáspárt legfontosabb feladataként a brit gazdaság fejlődésének dinamizálását, az előző 12 évben a konzervatívok által folytatott szűklátókörű, a kamatlábak tartós emelkedését generáló monetarista gazdaságpolitika meghaladását nevezte meg, amely egyrészt megakadályozta a

¹¹¹ WILSON (1964): 196-206.

¹¹² WILSON (1964): 214-215.

¹¹³ MORGAN: 245.

¹¹⁴ MORGAN: 245.

kapacitások teljes kihasználását, de egyben a modernizációhoz szükséges tőkefelhalmozást is. Ez utóbbit különösen súlyos problémának tartotta, hiszen a brit vállalatok többsége – tisztelet a kivételnek – döntően a kényelmes, hazai piacra alapozta eladásait, elsősorban a „*választási konjunktúrára*” építve a profitszerzést, ezért képtelennek bizonyult a megváltozott körülményekhez történő alkalmazkodásra. Miközben a kivétel több mint felét negyven kiemelkedő teljesítményt nyújtó cég biztosította, Nagy-Britannia versenyképessége fokozatosan hanyatlott. 1951-hez viszonyítva az ipari késztermékek világkereskedelmében az ország részesedése 22%-ról 15%-ra csökkent, ami időről-időre súlyos külkereskedelmi (és fizetési) mérleghiányhoz vezetett. Wilson elismerte, elengedhetetlennek tartja az állami gazdasági szerepvállalás térnyerését, de ezt a gazdasági folyamatok szabályozásával, tervezésével, az ipari termelés növekedését támogató adópolitikával, a csúcstechnológiát képviselő ágazatokban új vállalatok alapításával kívánta megvalósítani, nem a magántulajdonban lévő üzemek és szolgáltatóegységek tömeges államosításával.¹¹⁵

A Labour 1963. szeptember 29-én kezdődő konferenciájának fő témája, ahogy a közelgő választásra készült manifesztuma, *A Munkáspárt és a tudomány forradalma* (*The Labour and the Scientific Revolution*) is mutatta, a brit szociáldemokrácia által a tudományos-technikai forradalom jelentette kihívásra adott válasz megfogalmazása volt.¹¹⁶ Október 1-én került sor Harold Wilson korszakalkotó beszédére, amely hatásosan összegezte pártja reformtörekvéseit, és, legalábbis a politikai kommunikáció szintjén, az 1960-as években végig meghatározta pártja arculatát.¹¹⁷ Az ellenzék miniszterelnök jelöltje azzal indította felszólalását, hogy Nagy-Britannia hatalmi pozíciójának megőrzése nem alapulhat a nosztalgián és az atomhatalmi státuszon, mivel az évszázad hátralévő részében minden attól függ, mennyire lesz képes az ország a változó világgal gazdasági értelemben lépést tartani. A tudományos-technikai forradalom fő vívmánya, az automatizáció már a brit gazdaság jó egynegyedében (a csúcstechnológiai ágazatokban és állami tulajdonban lévő közszolgáltató vállalatoknál) érezteti hatását. A kihívás elől Nagy-Britannia sem térhet ki, hiszen ezzel csupán a stagnálást, a további pozícióvesztést kockáztatná. A tudomány és a technika fejlődése annyira felgyorsult, hogy ma már az Egyesült Államok képes lenne olyan üzemeket, például autógyárakat létesíteni, ahol az egész termelési folyamatot programvezérelt számgépek végzik, közvetlen emberi beavatkozás nélkül. Az új ipari forradalom már nem az ember fizikai erejét felváltó gépesítésről szól, hanem korábban egyedülálló kalkulációs és döntési képességünk funkciójának átvételéről. Az Egyesült Államokban készült felmérések azt mutatják, hogy a hihetetlen műveleti sebességgel dolgozó számítógépek sokkal jobban veszélyeztetik a fehérgalléros állásokat, mint az ipari munkahelyeket, hiszen a bérszámfejtés, adólevonás, illetve az adminisztráció munkafolyamatát könnyebb automatizálni, mint a termelési folyamatokat. Bár Nagy-Britannia mind az irodai munka, mind az ipari termelés számítógépesítése terén jelentősen elmaradt az USA-tól, az 1970-es évek közepére mégis 10 millió új munkahelyet kell teremteni, hogy tudja pótolni az automatizáció miatt elveszítő állásokat. Ez azonban aligha várható el a konzervatív kormányzástól, tekintve, hogy az észak-angliai ipartelepítés talán harmincezer új munkahelyet jelentett, figyelmen kívül hagyva a hagyományos iparágak gyors leépülését, ráadásul a statisztikák szerint Skóciában is kevesebben dolgoztak 1963-ban, mint 1951-ben. Ahogy Wilson rámutatott: „*A problémát az okozza, hogy a technikai fejlődés szabályozatlanul, a kizárólag a tőketulajdonosok érdekeinek megfelelően megy végbe. Ez a folyamat óriási profitot hozna keveseknek, ennél valamivel, de nem sokkal több, megfelelően felkészült embernek magas szinten foglalkoztatást biztosítana,*

¹¹⁵ *Wilson Defines British Socialism*. New York Times 1963. IX. 15.

¹¹⁶ ZIEGLER: 143.

¹¹⁷ The Times 1964. X. 2. ZIEGLER: 143.

*de a többség számára csak széleskörű elbocsátásokat eredményezne. Ha a szocializmus eljövételének eddig nem lett volna esélye, az automatizáció megteremtene. Ez utóbbi hatásait csak tervezéssel, a folyamat szabályozásával lehet a nemzeti célok érdekében felhasználni.”*¹¹⁸

A Munkáspárt elnöke nem győzte hangsúlyozni, hogy a választás nem a technikai fejlődés vagy a jelen állapotok fenntartása, hanem az automatizáció tömeges munkanélküliséget eredményező, körülmények nélküli alkalmazása és a tudomány vívmányainak megfontolt, előre eltervezett, egy korábban elképzelhetetlenül sok szabadidővel együtt járó, példa nélküli magas életszínvonal érdekében történő felhasználása között lehetséges.¹¹⁹ Ennek megvalósítása érdekében négy pontos programot dolgozott ki a párt elnöksége. Wilson első helyen az oktatási rendszer reformjának tervét szerepeltette. A leendő munkáspárti kormány szakítani kívánt a tanulók 11 éves korban történő szelekciójának gyakorlatával, mivel az majdnem 75%-uknak, akik nem jutnak be a *grammar school* (gimnázium) intézményébe, nem teszi lehetővé, hogy bekerüljön a felsőoktatásba. Neves pszichológusok, többek közt Basil Bernstein, is úgy vélték, a munkáscsaládokból jövő, tehetséges, de később erő tanulók jelentős része elesik az egyetemi-főiskolai előmenetel lehetőségétől, akkor, amikor a tudós és mérnökképzés Nagy-Britanniában egyáltalán nem kielégítő színvonalú. A mérnökök, tudósok számának növeléséhez azonban az egyetemi férőhelyek számát is bővíteni kell, hiszen 1962-ben az „A” osztályzattal rendelkező (emelt szinten „*érettségizett*”) középiskolások egynegyede helyhiány miatt nem kerülhetett be a felsőoktatásba. A leendő miniszterelnök a megoldást részben a meglévő egyetemek férőhelyeinek bővítésében, részben a hanyatló gazdasági körzetekben létesítendő, a terület ipari megújulását kutatás-fejlesztéssel is előmozdító, új felsőoktatási intézmények alapításában látta. A magasabb iskolai végzettség megszerzését, valamint a tudományos ismeretterjesztést megkönnyítendő, szovjet és amerikai mintára a távoktatás bevezetését szorgalmazta. A reform koordinálására egy új kormányhivatal, a Felsőoktatási Minisztérium (Ministry of Higher Education) felállítását tervezték.¹²⁰ Wilson a második legfontosabb teendőnek a tudósok, mérnökök otthontartását nevezte meg, miközben a Royal Society tanulmányainak megdöbbentő adataira hivatkozott. A felmérés szerint minden évben a PhD fokozattal rendelkezők 12.5%-a elhagyja az országot. A sheffeld-i egyetemen a biokémia tanszék egy év alatt az összes magasabb tudományos fokozattal rendelkező oktatóját elvesztette. Egy másik egyetemi tanszék esetében 10 PhD-t szerzett kutatóból hét külföldre távozott, nem a magasabb fizetés, hanem a jobb kutatási infrastruktúra, valamint az előmenetel nagyobb eshetősége miatt.¹²¹ A Labour azt is elengedhetetlennek tartotta, hogy a tudományos potenciál nagyobb hányadát fordítsák a brit áruk külföldi értékesítését elősegítő termékfejlesztésre, szemben a jelenlegi gyakorlattal, aminek alapján a tudományos tevékenység és a mérnöki munka több mint felét honvédelmi célú kutatások kötik le, gyakran olyan projektek, amelyek anyagi eszközök hiányában a rajzasztalon maradnak. Negyedszer, a magánipar és az állam kutató-fejlesztő tevékenységének koordinálását kell hatékonyabbá tenni, és anyagilag támogatni kell a magánszférának a termelés modernizációját szolgáló törekvéseit, az új termékek bevezetését, a magánvállalatok arra érdemes közcélú kutató tevékenységét. Az együttműködés már eddig is képes volt sikereket felmutatni: az Egyesült Államokban is piacra lett ATLAS számítógép, valamint a légpárnás hajó esetében. A párt elnöke arra is felhívta a kongresszus figyelmét, hogy az új felfedezések és a kutatási eredmények alkalmazása közt eltelt időt le kell rövidíteni, hiszen a konkurens német és amerikai vállalatok sokkal gyorsabban hasznosítják az új tu-

¹¹⁸ MORGAN: 247.

¹¹⁹ ZIEGLER: 144.

¹²⁰ WILSON (1964): 14-18.

¹²¹ CASTLE: 338.

dományos eredményeket, mint Nagy-Britannia, ellenkező esetben tovább folytatódik az ország piacvesztése.¹²² A választási retorika új eleme volt a fejlődő világ problémáinak tematizálása. A Munkáspárt ígéretet tett a Tengerentúli Fejlesztések Minisztériumának (Ministry of Overseas Development) létrehozatalára, amely a szintén új Tudományügyi Minisztériummal (Ministry of Science) együtt azon fog munkálkodni, hogy a brit tudomány mennél nagyobb arányban járuljon hozzá az elmaradott térségek felzárkóztatásához.¹²³ A Munkáspárt nem kizárólag az általa mindig is elutasított kolonializmusnak a volt brit gyarmatok népeivel szemben elkövetett bűneit, hibáit kívánta kompenzálni, hanem – igaz, a korábbiaktól eltérő megközelítéssel - jelentős üzleti lehetőségeket látott az elmaradott térségek fejlesztésében. A leendő kormányfő kedvenc tézise volt, hogy a vasútreform miatt bezárásra ítélt vasúti járműjavítók jelentős szerepet játszhatnak Ázsia és Afrika ma még csak nyomokban meglévő szállítási infrastruktúrájának kiépítésében. Végezetül, ismételtlen a problémák új megközelítésének szükségességét hangsúlyozta, a gazdaság dinamizálása, az életszínvonal emelése és az ország pozícióinak megőrzése érdekében.¹²⁴

A beszéd rendkívül kedvező fogadtatásban részesült még a konzervatív írott sajtótól is. John Cole, a *The Guardian* publicistája szerint: „*A Labour a választók megnyerése érdekében a tudomány és a szocializmus széleskörű integrációjára törekszik*”.¹²⁵ A *The Economist* szerint Harold Wilson megtette az első lépést afelé, hogy államférfiúi magasságokba emelkedjék.¹²⁶ Anthony Sampson, az *Observer* vezércikkírója az újságírók többségével ellentétben ütköztette Wilson október elsejei beszédét és a Fabiánus Társaság informális megbeszélése alkalmával tett megjegyzéseit. Véleménye szerint „*Wilson, aki elutasította annak a lehetőségét, hogy a zűrzavar elkerülése érdekében régi intézményekbe egyetemi tanárokat, munkaadókat és szakszervezeti vezetőket ültessen be, megértette a tudományos-technikai forradalom lényegét. A tudomány és a szocializmus viszonyáról tartott exozéja azt a benyomást keltette, hogy a Munkáspárt igenis törődik az ideológiai változásokkal, felismerte a kibernetika jelentőségét és mindent megtesz a fehérgalléros dolgozók integrálása érdekében. Egyben az is világossá vált, hogy csupán a párt 90 vezető politikusának cseréjével a változás nem vihető végbe. Jó lenne, ha a "forradalmár Wilson" és a "józan, adminisztrátor Wilson" leülne egymással egyeztetni a további teendőket*”.¹²⁷

Wilson beszéde jól kommunikálta a brit társadalom számára pártja üzenetét, miszerint a Labour a modernizáció zászlóshajója, s a hosszú ideje rendezetlen gazdasági - társadalmi problémák megoldásának letéteményese. A Munkáspárt elnöke a közös cél érdekében integrálni kívánta a társadalmat, egyben nagyobb mozgásteret ígért az új társadalmi rétegeknek, akik szerepvállalása nélkül az ország megújulása elképzelhetetlen volt. Valós ideológiai reformról mégsem beszélhetünk, mivel nem került sor a szociáldemokrata mozgalom kezdeti, első világháború előtti nézeteit tükröző, a köztulajdon elsőbbségét hirdető ún. 4-es klauzula eltörlésére.

Készülődés a választásokra

Időközben a Konzervatív Párt nehéz helyzetbe került. Az előző évek sorozatos botrányai után Macmillan, aki az október 8.-i brightoni pártkongresszuson prostata-bántalmi miatt nem lehetett jelen, megrendült egészségi állapotára hivatkozva levélben közölte pártja

¹²² WILSON (1964): 25-27.

¹²³ CASTLE: 340.

¹²⁴ WILSON (1964): 22.

¹²⁵ *The Guardian* 1963. X. 2.

¹²⁶ *The Economist* 1963. X. 6.

¹²⁷ *The Observer* 1963. X. 6.

tagságával visszavonulási szándékát.¹²⁸ Bár a konzervatív parlamenti képviselők többsége, köztük William Whitelaw, ekkor munkaügyi, majd később belügyminiszter, Rab Butler megválasztását támogatták volna, a kormányfő Sir Alec Douglas-Home-ot nevezte meg utódként.¹²⁹ A pártkongresszusok végeztével kezdetét vette a majdnem egy évig tartó kampányidőszak, Wilson az 1964-es esztendő elején országjáró körútra indult. Január 19-i birminghami kortes beszédében a gazdasági szerkezetváltást nevezte meg a legfontosabb feladatként, amit a kutatás-fejlesztés állami támogatásával, az importhelyettesítő törekvésekkel fellépő vállalatoknak nyújtott adókedvezményel, termeléspárti adórendszerrel kívánna pártja megvalósítani. Mint ahogy a választópolgároknak küldött üzenete végén a modernizációval kapcsolatban találoán megjegyezte: „*Nincs vesztegetni való időnk, mert ha a brit gazdaság növekedése ilyen lassú marad, 15 év múlva az NSZK kétszer olyan erős lesz gazdaságilag, mint Nagy-Britannia*”. Február 8-án Leeds-ben kijelentette, a Munkáspárt méltányos kártérítés ellenében köztulajdonba készül venni a városokban található építési területeket a széleskörű telekspekuláció elkerülése végett.¹³⁰ A választások közeledtével azonban a konzervatívok kampánya kezdett eldurvulni, korteskedésük egyre inkább a Wilson személye elleni támadásokra épült. Először az vált találgatás tárgyává, hogy még 1947-ben a Kereskedelmi Tanács elnökeként volt-e intim kapcsolata akkori magántitkárával, Barbara Castle-lel. Nem sokkal később olyan hírek terjedtek el, nem kis részben Douglas Dodds-Parker ezredesnek, az oxfordi konzervatív klub elnökének, a Foreign Office (Külgügyminisztérium) és az MI6 (Military Intelligence Branch 6), a hírszerzőszolgálat egykori összekötőjének jóvoltából, hogy az ellenzék vezére szexuális viszonyt folytat Marcia Williams-szel, jelenlegi személyi titkárnőjével. Mivel az ezredes és a Wilson lejáratásán munkálkodó stáb a vádak nem tudták bizonyítani, a tervezett negatív kampányhoz a hazai írott sajtót – a rágalmazás miatt indítható jogi procedúra veszélye miatt - csak korlátozottan használhatták fel, ezért úgy döntöttek, hogy külföldön jelentetik meg a „*leleplező írásokat*”. 1964 május első napjaiban Quentin Hogg, konzervatív képviselő azért utazott Párizsba, hogy a francia jobboldali újságoknak próbálja meg átadni a „*nagy sztorit*”. Az igaztalan vádakot követően az ellenzék soraiból többen kérdőre vonták Hogg-ot a Profumo-ügy szexuális vonatkozásaira utalva, mire Hogg olyan gyerekeknek nevezte a Labour képviselőit, „*akiknek az ilyesmi izgatja a fantáziáját*”. A negatív kampány azonban hamarosan visszaütött. A választópolgárok nem feledkeztek meg a két évvel korábban kirobbant botrányról, arról, hogy a korábbi hadügyminiszter, John Profumo Szergej Ivanov szovjet katonai attaséval párhuzamosan folytatott szexuális viszonyt Christine Keeler-rel, az ismert callgirl-lel. Ugyancsak 1962-ben bukott le John Vassal, a moszkvai brit nagykövetség korábbi haditengerészeti attaséja, az admirális egyik magas beosztású hivatalnok, akit 1955-ben szervezett be a KGB. Vassal, akit homoszexuális voltának nyilvánosságra hozatalával zsarolt a szovjet hírszerzés, foglalkozása, beosztása alapján szintén a Konzervatív Párthoz kötődött. Amikor Hogg október 13-án este a londoni egyetemen tartott beszédében ismét előhozakodott Wilson „*magánéletével*”, az egyetemisták kifütyülték, sőt, a konzervatívok utolsó öt évének menetrendszerű szex és kémbotrányait gúnyolva azt kiabálták: „*Lonsdale, Vassal, Profumo! Ebből elég volt! Mi mindannyian Wilson-t akarjuk!*”¹³¹ Az 1964. október 15-én megtartott általános választásokat 13 fős többséggel, 317 mandátummal a Munkáspárt nyerte meg.¹³²

¹²⁸ The Guardian 1963. X. 11.

¹²⁹ WHITELOW, William: *The Whitelaw Memoirs*. Aurum Press Ltd. London 1989. 48.

¹³⁰ MORGAN: 254-256.

¹³¹ DORILL-RAMSAY: 44-48.

¹³² WILSON, Harold: *The Labour Government 1964-1970*. Weidenfeld & Nicolson, London 1971. 17.

Politika és hadsereg a monarchista Jemenben.

Az I. világháború számos következményeinek egyikeként megszűnt Jemennek az Oszmán Birodalomtól való függése. A török csapatok kivonulása után hatalomra kerülő Jahja imám¹ belpolitikájában elsősorban uralma elismertetésére, külpolitikájában pedig az állam szuverenitásának megőrzésére törekedett. Mindkét feladat eredményes megoldása ütőképes hadsereg létét igényelte, amelynek felállítása már 1918-ban kezdetét vette. Az ország anarchikus viszonyai és az uralkodó konzervatív beállítottsága azonban még a külföldről érkező fegyverszállítmányok ellenére sem tette lehetővé, hogy a kiépülő hadsereg maradéktalanul el tudja látni feladatait. Az imám hatalmának támaszai 1960-ig a törzsek voltak, mellettük a reguláris erők csupán csak másodlagos szerepet játszottak.

Bár a katonaság nem tudta kötelességét hiánytalanul teljesíteni, fontos azonban látni, hogy elsősorban a külföldi továbbképzéseken részt vevő tisztek voltak azok a személyek, akik az elsők között döbentek rá hazájuk elmaradottságának mértékére és léptek fel a változtatás igényével. Nem zajlott le egyetlen összeesküvés sem, amelyben ne lett volna része a hadsereg tagjainak; sőt, az 1962. szeptember 26-án végrehajtott sikeres puccsot is fiatal tisztek kis csoportja hajtotta végre.

Ahhoz, hogy kellően tudjuk érzékeltetni a hadseregnek a jemeni monarchián belül betöltött funkcióit, és az egyes központi hatalom-ellenes megmozdulásokban játszott szerepét, 1918 novemberétől a monarchia megdöntéséig szeretnénk áttekinteni az eseményeket. A megadott időhatáron belül be kívánjuk mutatni Jemen általános társadalmi és vallási képét a 20. század első felében, a létrejövő hadsereg felépítését és feladatköreit, illetve mindazokat a monarchia-ellenes folyamatokat és eseményeket, amelyekben részt vállaltak a hadsereg forradalmi gondolatokat valló tagjai.

Jemen társadalmi és vallási térképe a 20. század első felében

A rómaiak által *Arabia Felixnek*, „szerencsés országnak” elnevezett² Jemen az Arab-félsziget délnyugati részén fekszik, a Szezei-csatorna déli bejáratánál, ahol a Báb-el-Mandeb szoros köti össze az Indiai-óceánt a Vörös-tengerrel.

¹ A kifejezés leggyakrabban a vallási vezetőt jelölte a mecsetben. Mivel azonban az iszlám vallásnál nem alakult ki papság, így ez a kifejezés értelmét tekintve nem volt azonos a kereszténység esetében meglévő lelképásztorsági tisztséggel. Minden esetben, ha három, vagy annál több mohamedán összegyűlt imádkozni imámot választottak maguk közül, aki a közös imádságot vezette. Ettől a jelentéstől elvonatkoztatva a teológiai rendszer, vagy az iszlám iskola követői ugyancsak használták a kifejezést a „mohamedánok vezetője” értelemben. A címet utóbbi értelmében többnyire a síita irányzatok használták, akik számára az imám vezető, követendő példa volt alattvalói előtt. Egy 11. századi kinyilatkoztatás szerint ugyanis „az imámatus ahhoz az életerejében levő, szellemileg és testileg egészséges férfifhoz tartozik, aki a Próféta lányának, Fatimának és Alinak a leszármazottja, aki a legbölcsebb a vallási kérdésekben és legbátrabb a csatában, szülei törvényes leszármazottja, aki alkalmas a kormányzásra, aki becsületes, nagylelkű és vallásos, illetve aki kardjának pengéjével nyeri el az imámatus.” BOXHALL, P. G.: *The Yemen background to recent events*. Army Quarterly & Defence Journal, 88, July, 1964, 203. INGRAMS, H.: *Imams, rulers & revolutions*. London 1963. 154. A jemeni imám tisztséggel szemben támasztott elvárásokhoz és a sáfiták imámhoz fűződő kapcsolatához lásd bővebben: MESSICK, B.: *The Calligraphic State, Textual Domination and History in a Muslim Society*. Berkeley and Los Angeles, 1993. 37-40.

² Az elnevezést e régió lakossága viszonylagos gazdagságuknak és a kedvező klimatikus viszonyoknak köszönhette. Már az ókorban öntözőművek épültek itt, virágzó városok születtek; az egyes uralkodók emlékét sok száz felirat örökölte meg. A Vörös-tenger elhomokosodásával és a parti hajózás háttérbe szorulásával a karaván-

Területe 1962-ben 195 ezer km², 4-5 millió fős lakossága főként arabokból és perzsákból állt, akik mellett számos indiai és szómáliai származású személy élt az országban. Korábban két fővárosa is volt; a legfontosabb és egyben a legnagyobb lakossággal rendelkező Szanaa, valamint az 1948-1962 között az imám székhelyének számító Taizz.

A lakosság többségét a jemeni hegyvidék valamelyik régiójában élő nomád és félnomád népesség alkotta; mindössze fél millió fő lakott városokban, illetve azok vonzáskörzetében.³ A tevetenyésztő beduin törzsek kezdetől fogva ellenséges viszonyban álltak a *hadar* elnevezésű, földművelésből és kereskedelemről élő városi lakossággal, akiket kényelmes életmódjuk miatt tehetetlennek tartottak, és le is nézték őket, mert velük ellentétben fegyvertelenek voltak. A beduin törzsfőnökök csak kevés földművelésre alkalmas területet birtokoltak, megélhetésük nagy részét a karavánok fegyveres kíséréte, a kereskedelem és a zsákmányolás biztosította.⁴

Vallási tekintetben a lakosság túlnyomó része muzulmán volt, főként síiták (zaidita⁵ és iszmáilita⁶) és szunniták (sáfita), illetve jelentős vallási kisebbséget képviseltek az izraelita vallásúak 1952-ig, amikor is 90%-uk Izraelbe vándorolt.⁷ A világi és a szakrális hatalmat egy kézben egyesítő imám, aki eredetét egyenesen a prófétától származtatta, az uralkodói posztot a zaidita síita szekta főpapjaként töltötte be.

A sáfiták és a zaiditák aránya megközelítőleg azonos volt a lakosság egészét tekintve. A törzsek esetében azonban ez az arány jelentősen módosult; a 74 jelentősebb törzs közül 40 volt zaidita, míg a többi a sáfita szektához tartozónak vallotta magát.⁸ A sáfita törzsek elsősorban a Tihama-síkságon éltek, míg a zaiditák az ország központi és északi hegyvidékeiben. A sáfiták a zaiditáknál sokkal nyitottabbak voltak a kereskedelem és a termelés irányában, és nagyobb hajlandóságot mutattak arra is, hogy a városokban telepedjenek le. A törzsi-városi ellentétet tovább mélyítették a vallási ellentétek. A sáfiták ugyanis csak a világi hatalom tekintetében ismerték el a zaidita imám uralmát, a vallási és civil életben azonban a sáfita ulemá főségét tekintették meghatározónak. Ez természetesen alapvetően befolyásolta a zaiditákkal szemben tanúsított magatartásukat is. A központi hatalom részéről ennek ellenére nem történtek lépések a vallási felekezet felszámolására az országban, sőt kompromisszum alakult ki a két vallás között; a sáfiták elfogadták az udvar rendeleteit, amelyeket saját jogrendszerük szerint értelmeztek, cserébe lehetővé tették gyermekeik számára vallásuk oktatását és gyakorlását. Másfelől azonban sáfita vallású személyek nem jut-

nok útvonala a nyugati parton haladt Szíriába, ami tovább növelte a jólétet. A geológiai és klimatikus viszonyok szerencsés együttesének köszönhetően a hegyoldalakra leülepedő köd nedvesítette a kávé, mirha és tömjénültetvényeket, amelyek már az ókorban sokszínű kultúra kialakulását tették lehetővé. GERMANUS Gy. *Allah akbar*. Budapest 1976. 110-123.

³ HOTTINGER, A.: *Der Bürgerkrieg im Jemen: Wegbereiter des Kommunismus auf der Arabischen Halbinsel*. Europa-Archiv, 21, Április, 1966. 297.

⁴ A városok falait emiatt még az 1960-as években is várfalak vették körül, melyeknek kapuját éjjelre rendszeresen bezárták. MTI Világpolitikai dokumentumok: *Jemen*. Szerk. GYÖRFFY Tibor, Budapest 1963. 4.

⁵ A szekta alapítója, Zaid, Mohamed próféta vejének, Alinak volt az unokája. Az általa alapított vallási irányzat a síita vallás egyik ága volt, amely hitte, hogy az imámatus vezetését Ali leszármazottai hivatottak ellátni. Imámjuk az Észak- és Közép-Jemenben jelentős befolyással bíró Szajjid törzsből került ki. SOMERVILLE-LARGE, P.: *Tribes and tribulations*. London 1967. 99. SWANSON, J. C.: *Emigration and Economic Development: The Case of the Yemen Arab Republic*. Colorado 1979. 29.

⁶ Az iszmáiliták vallásukban a többi síitához hasonlóan hittek a Mahdíban, a rejtőzködő vezető visszatérésében. Teológiájukban Iszmáil ibn Dzsaafar asz-Szadikot, a hetedik imámot ismerték el utolsó vezetőjüknek, akinek eltűnése óta vallási közösségüket egy dáí vezette (WENNER, M. W.: *Modern Yemen 1918-1966*. Baltimore 1967. 34).

⁷ Utóbbi vallás követőinek létszámáról eltérő adatok találhatóak a szakirodalomban. Boxhall 50.000-re, O'Ballance 60.000-től 70.000 föig becsüli közösségük nagyságát. BOXHALL: 203. O'BALLANCE, E.: *The War in the Yemen*. London 1971. 21.

⁸ ROUCEK, J. S.: *Yemen in Geopolitics*. Contemporary Review. 202. 1163. 1962. 311.

hettek meghatározó állami tisztséghez, illetve fegyveres erőknél nem támogatták kinevezésüket magasabb rang betöltésére. Ez az alárendelt helyzet további összetűzéseket eredményezett a két vallási irányzat követői között.⁹

A jemeni hadsereg felépítése és funkciói

Az oszmán adminisztráció 1918-as kivonulása után Jemenben nem létezett katonai vagy rendőrségi szervezet. A hatalomra kerülő Jahja imám emiatt kénytelen volt megalapítani egy olyan hadsereget, amely képes fenntartani a belpolitikai nyugalmat, begyűjteni az adókat, levernı a lázadó törzseket és megvédeni az új állam határait.

Tisztában volt vele, hogy a még az oszmánok által kiképzett, megközelítõleg 6.000 fõs létszámú segédcapatok nem lesznek képesek ezeket a feladatokat ellátni, ezért az imám meggyõzte az országban maradt körülbelül 300 oszmán tisztet és katonát, hogy vállaljanak tisztséget a seregben és segítsenek annak kialakításában. Ennek köszönhetõen a jemeni hadseregben az évek során kialakult egy török-német¹⁰-arab kiképzési eljárás, irányítás és szervezet szokatlan egyvelege.

Az új hadsereg két nagy részre oszlott: (1) *al-Dzsajs al-Difái* (védhadsereg, vagy milícia) és (2) *al-Dzsajs al-Nizámi* (reguláris hadsereg), vagy más néven *al-Dzsajs al-Mudhaffar* (gyõzelmes hadsereg). Emellett két kisebb katonai csoport is létezett: *al-Dzsajs al-Barrani* (önkéntes hadsereg) és a *Szavári* (lovasság).¹¹ Az önkéntes hadsereg „szabad katonákból” állt, fõleg fiatalemberekbõl, elsõsorban az északi hegyvidékekrõl, akik fizetés nélkül szolgáltak és kívánságuk szerint bármikor elhagyhatták a szolgálatot. A lovasság feladata elsõsorban az ünnepélyes alkalmakon való szolgálat volt.

A két fõbb hadsereg mindegyikét egy-egy szíriai tiszt irányította, akiket az 1930-as években Jahja imám hozott be az országba kimondottan ebbõl a célból és a *raisz arkán al-harb* (vezérkari fõnök) címet adományozta nekik. Ez a két tiszt nem sokkal Ahmed imám 1948-as hatalomra jutása után bekövetkezett nyugdíjazásáig tett eleget kötelességének. Addig is mindketten a hadügyminiszternek tartoztak felelõsséggel, aki vagy személyesen az imám, vagy az uralkodó közeli családtagja volt.¹²

Milícia

Az oszmán törökök elsõsorban saját katonáikat alkalmazták jemeni megszállásuk alatt és csak nagyon kevés jemenit képeztek ki. Ennélfogva Jahja imám elhatározta egy nemzeti milícia felállítását és minden fiatalember katonai kiképzésben való részesítését. A szokásos eljárás értelmében minden *livá* (tartomány) felnõtt férfilekosságának 25%-át hívták be hat hónapos kiképzésre és ezt a folyamatot addig ismételték, ameddig feltételezhetõen minden *livá* felnõtt férfilekossága kiképzésben nem részesült. Minden férfi számíthatott rá, hogy minden három évben egyszer visszahívják továbbképzésre a rotációs rendszernek köszönhetõen. A szolgálat teljesítése után a reguláris hadsereg tartalékosaként regisztrálták õket.

⁹ STOOKEY, R. W.: *Yemen, The politics of the Yemen Arab Republic*. Colorado 1978. 173.

¹⁰ A 20. század elején Németország több katonai szakembert küldött az akkori Oszmán Birodalomba, hogy ott modern hadászati eljárásokat és fegyvereket ismertessenek meg oszmán tisztekkel és katonákkal. Az általuk kiképzett oszmán–török tisztek közül késõbb sokan egykori szolgálati helyükön, Jemenben, telepedtek le az elsõ világháborút követõen, és a létrejövõ hadseregben láttak el tisztségeket. WENNER: 56.

¹¹ Uo.

¹² Az 1956-58. folyamán több szocialista országot, közte hazánkat meglátogató és ott gazdasági, kulturális és diplomáciai kapcsolatok felvétele érdekében tárgyalásokat folytató Szaif al-Iszlám Mohamed al-Badr jemeni trónörökös például a miniszterelnök-helyettesi és külügyminiszteri cím mellett a hadügyminiszteri tisztelet is ellátta.

A szíriai Hasszán Tahsin pasa által irányított milícia kiképzési helyszíne Szanaán kívül helyezkedett el, ahol még az oszmánok *al-Urdín* (katonai helyőrség) nevezett, kiterjedt katonai létesítményt építettek ki. A kiképzés katonai tanácsadók és kis létszámú, általában Irakból és Szíriából származó segítők kezében volt. Megfigyelők becslései szerint az 1940-50-es években 15.000–20.000 férfi részeseül kiképzésben. A nyilvántartásból kimaradtak azok, akik a reguláris hadseregben tartalékosként szolgáltak. Lehetséges volt, hogy valaki helyette szerződtesen maga helyett, ha behívták a milíciába és ennek ellenére nem kívánta a szolgálatot vállalni. Ez gyakran előfordult, a szegényebb osztály tagjai hajlandóak voltak szolgálatot vállalni, hogy a kiképzéssel járó ételhez, ruhához hozzájussanak. Elmondható, emiatt nem bizonyult sikeresnek Jahja imám azon célja, hogy minden jemenit kiképezzenek a véderő számára.¹³

Reguláris hadsereg

A reguláris hadsereg hivatásos katonákból – *aszkarikból* – állt. Tagjai többnyire önkéntesek voltak és élethossziglan szolgáltak. Tagjai csaknem kizárólag önkéntesek voltak, utánpótlásukat az egyes kerületekre megállapított sorozási kvótarendszer szerint oldották meg. Ha egy adott körzetnek nem sikerült a megfelelő számú önkéntest biztosítani – gyakori eset volt a sáfita körzetekben, illetve az északi és északkeleti törzsi kerületekben –, akkor a hiányt kényszersorozás útján pótolták. Ha valaki le kívánt szerelni, el kellett vesztenie legalább az egyik végtagját vagy akut betegséggel kellett rendelkeznie, vagy találnia kellett valakit, akit megfizethetett tisztenek betöltésére. Az utolsó lehetőség az volt, ha az illető örültnék tettette magát.¹⁴ Ha azonban valaki már egyszer belépett a hadseregbe, az többnyire a kedvezőtlen feltételek ellenére is megmaradt katonának, s még a szűkös körülményeket is kedvezőbbek ítélték, mint hogy koldusok legyenek. Sok esetben fiú apát helyettesített és a katonai karrier hagyományá vált néhány családban. Mivel azonban a fizetés rendkívül alacsony volt és a szolgálatot sokszor bosszantó, nem katonai jellegű kötelességek is terheltek, gyakran nem a legalkalmasabb emberek választották ezt a megélhetési formát.

E hadsereg erejét is 15.000 és 20.000 fő közé becsülték ugyanabban az időben, amikor a milícia nagyságáról születtek becslések.¹⁵ Állomáshelyeik Szanaában, Taizzban, Hodeidában és Haddzsában voltak és a három, ceremóniális feladatok ellátására felállított kisebb lovassági alakulatot leszámítva, tisztán gyalogsági egységekből álltak.

A reguláris hadsereg tagjai a milíciához hasonlóan alacsonyan fizetést kaptak, a katonának önmaguknak kellett megélhetésükről gondoskodniuk. Az emberek többsége mezítláb járt és gyakran a beosztottaikhoz hasonlóan mezítlábas tisztek lovakon, öszvéreken, számaron lovagoltak, vagy egyszerűen csak embereikkel gyalogoltak. Néhány katona még lőfegyverrel sem rendelkezett, lándzsával, karddal vagy dzsambiával¹⁶ kellett megelégednie.

¹³ A kiképzett férfiak harcértéke messze az elvárások alatt maradt. Ez érthető, ha figyelembe vesszük, hogy a milicisták nemhogy egyenruhával, de még elegendő fegyverrel sem rendelkeztek. O'BALLANCE: 42.

¹⁴ Claudie Fayein francia orvosnő 1951-53 között praktizált Jemenben. Tevékenysége során katonarvososi teendőket is el kellett látnia, ha az arab orvos lebetegedett vagy távol volt. Ennek kapcsán előfordult, hogy állományba vétel előtt neki kellett megvizsgálnia a jelentkezőket, illetve az alkalmatlanságot megállapítania. A katonai szolgálatot otthagyni akaró szegényebb katonák gyakran tettették magukat örültnék, ezért a doktornő meztelenre vetkőztette őket. Ha a katona teljesen levetkőzött egy nő előtt, azt bizonyítéknak fogadták el. Az ápolók ilyenkor rávetették magukat a „*bolondra*” és elvonszolták, a doktornő pedig katonai szolgálatra alkalmatlannak nyilvánította az illetőt. FAYEIN, C.: *Egy francia orvosnő Jemenben*. Budapest 1964. 115.

¹⁵ Egy korábbi, 1936-os adat szerint Szajjid Ali Ibrahim főparancsnok vezetése alatt 12.000 fő szolgált a jemeni reguláris haderőben. PETERSON, J. E.: *Yemen, The Search for a Modern State*. London 1982. 53.

¹⁶ A *dzsambia* tradicionális görbe jemeni tör görbe ezüst, réz, vagy csont markolattal, amely a férfikor jelképének számított. Az ország férfilakosságának túlnyomó része egy-egy darabját mindig széles, mintázott övébe tűzve

Ennek ellenére büszkék voltak, hogy ők a „király katonái”. Ők énekeltek a híres harci dalt, a *Samelt*, melynek ez volt a refrénje: „*Mi, a király katonái, erősebbek vagyunk bármelyik parasztnál.*” A minden katona által kézhez kapott kis összegű készpénzen felül minden egyes nap élelmiszer fejadagot, illetve egyes ünnepnapokon birkát, ruhát s más ajándékokat kaptak az imámtól.

A reguláris hadsereg elsősorban a határok védelmét és a belső nyugalom biztosítását látta el. Bevetették őket az elszigetelt törzsi lázongások leverésére, de emellett nekik kellett ellátni a posta és távíró szolgálat működtetését, ők üzemeltették az állami pénzverdét, ők adták az őrséget az imám udvarában túszként fogva tartott törzsi vezetők és hivatalnokok fiainak, védtek és kísérték a Jemenbe látogató külföldieket, ők tisztították Szanaa utcáit a jemeni zsidók távozása után, illetve ők hajtották végre az imám által elrendelt csonkolások és halálos ítéleteket. Utóbbi jelentős bevételi forrásnak számított az alacsony zsoldból élő aszkariknak.¹⁷ Emellett minden *'Ámil* (kormányzó) saját kerületében rendelkezett egy kis csapattal (*kátiba*); ezeket a katonákat azonban gyakran állomásoztatták Szanaában, hogy megakadályozzák jogtalan alkalmazásukat. Amint a szanaai irányítás lehetővé tette a stabil állapotokat, úgy az *'Ámilok* gyakran kaptak engedélyt az imámtól, hogy *kátibáikat* különböző rendfenntartási feladatok ellátására alkalmazzák, például rablók elfogására. A legfontosabb kötelességük azonban a vámok és az adó begyűjtése volt. Ha adószedésre vezényelték őket, akkor a *kátibát* elküldték az adós faluba vagy térségbe, ahol elszállásolta magát. Ott-tartózkodása alatt a csapatok élelmiszerszükségeiket a lakosságtól szereztek be. Feltehetően a katonaság az élelmen kívül mást is eltulajdonított, így nem nehéz megérteni, hogy az adóbefizetés elmulasztása miért nem számított közönséges esetnek.

A reguláris haderő legjobb és leghatékonyabb részét a 3.000 fős, kékegyenruhás palota-őrség – *Ugfa* vagy *al-Bráni* – alkotta, amelyet gyakran harmadik hadseregként is emlegettek jelentőségének köszönhetően. Tagjait az északi törzsek tagjaiból toborozták és a Szanaán kívüli táborokban helyezték el. Ezek a szabad katonák, akik az imám személyes testőrségét adták, mindannyian hithű zaiditák voltak. A kvótarendszertől független, létszám feletti önkéntesek voltak az utolsó emberig, ezért cserébe akkor hagyhatták ott a szolgálatot, amikor nekik tetszett és még önmaguk helyettesítéséről sem kellett gondoskodniuk. Ők voltak a legfanatikusabbak és legkegyetlenebbek a jemeni fegyveres erőkön belül. Az uralkodó hetente tartott szemlét felettük Szanaában.

A milíciához hasonlóan a hivatásos hadsereget is külföldi katonai szakértők képezték ki, többnyire irakiak és szíriaiak. A legtöbb jemeni tiszt zaidita vallású volt, akiket személyesen az uralkodó válogatott ki vagy az ulemá javaslatára választották ki őket a jemeni „középosztály” – alacsonyabb rangú főnökök, földtulajdonosok és más, a társadalmi ranglétra alacsonyabb fokán elhelyezkedő családok – intelligens fiai közül. Ezzel szemben a királyi,

tartotta. Mclean, N.: *A lojalisták között Jemenben*. Cikkek a Nemzetközi Sajtóból, 7. 92. 1962. 52.) A törzsi szimbolikus jelentőségét mutatja, hogy a harcosok szégyennek érezték, amikor 1962 után a köztársasági hadsereg modernizálásának és egységes jellegének kialakítása érdekében meg kellett válniuk tőlük. Tették mindezt úgy, hogy ezeket a töröket gyakorlatilag már nem használták, fő támadóegységeiknek puszkáik számítottak. Az érdeklődő újságíróknak már csak tompa élű, kizárólag a hegyén éles töröket tudtak mutatni, amelyekkel csupán meghatározott sérüléseket (pl. szem, vagy más érzékszerv kiszúrása) lehetett ejteni SOMERVILLE-LARGE: 20.

¹⁷ 1962. őszéig Jemenben a halálraítéltek többségét lefejezték. Bevett szokásnak számított ilyenkor, hogy az elítélt családja baksist adott az ítélet végrehajtásával megbízott aszkarinak. Ha a hóhér elégedett volt a kapott összeg nagyságával, akkor a bűnös feje az első kardcsapásra a porba hullt, ha azonban a pénzt kevésnek ítélte, a kivégzés kevésbé gyors és gondosan végrehajtott volt. Az a szerencsétlen járt a legrosszabbul, akinek a családja megtagadta a fizetést; ő hosszú kínzásnak nézett elébe halála előtt. Utóbbira maga Ahmed imám szolgáltatta a legelrettentebb példát: az 1955-ös sikertelen államcsínyben vezető szerepet játszó Abdullah testvére kivégzésekor a bosszúra szomjas uralkodó megtagadta, hogy fizessen, majd családja körében végignézte, ahogy a herceget 22 kardcsapással felkoncolja a hóhér. DEFFARGE, C.-GORDIAN T.: *Yemen 62–69*. Paris 1969. 59-60.

illetve a nagy hatalommal rendelkező Szajjid családokból kevés tiszt került ki, részben azért, mert ez a foglalkozás nem volt vonzó számukra, s azért, mert az imám félt, hogy ezek a fiatalok katonai tudásukat, befolyásukat az imámi cím megszerzésére fogják felhasználni.

A tisztjelölteket az 1930-as években alapított szanaai katonai iskolában külföldi arab tisztek oktatták. Amikor azonban Jahja imám mind több kudarcra volt kénytelen szembe-sülni a szaúdiakkal, britekkel és a lázadó jemeni törzsekkel vívott harcában, a hadsereg modernizálása mellett döntött. A problémát nem az európai nagyhatalmak fegyvereinek beszerzése jelentette, hiszen ez kisebb nehézségek árán megoldható volt. A gond ott jelentkezett, hogy a vásárolt fegyverek és használatuk túl bonyolultak voltak a jemeni katonák számára. Kiképzőkre is szükség volt, akik oktatták az új felszerelés hatékony alkalmazását, karbantartását és javítását. Az imám nem akart európai kiképzőket országába beengedni, mivel bennük országa függetlenségének veszélyeztetőit látta. A kérdést végül úgy oldotta meg, hogy 1931-ben barátsági és kölcsönös együttműködési szerződést írt alá Irakkal. Nagyobb katonai erejének és a jobb kiképzési feltételeinek köszönhetően hamarosan megállapodás született a két ország között jemeni tisztjelölteknek a Bagdadi Katonai Akadémián történő továbbképzésével kapcsolatban. A fiatal kadétek első csoportja 1934-ben hagyta el Jement. Két évvel a program beindulása után azonban Jahja imám megszüntette ezt a lehetőséget. Döntése meghozatalában feltehetően szerepet játszott az 1936. október 28-án lezajlott katonai puccs Irakban, amely rossz példával szolgált a külföldi tanulmányokról hazatérő, a központi hatalomra nézve veszélyes ideológiákat valló, elégedetlen kadét számára.¹⁸

A továbbiakban a tisztí pozíció betöltésére szánt kadétoakat átmenetileg hazai földön, el-lenséges területen végrehajtott katonai feladatok keretében képezték ki. Az imám jelentős figyelmet szentelt a tisztek csoportosulásainak, illetve veszélyesnek ítélt ideológiáik fel-számolására. Ennek köszönhetően gyakran került sor a tisztek szolgálati posztjainak meg-változtatására; sokszor minden figyelmeztetés nélkül helyezték át őket az ország legtávo-labbi, legeldugottabb pontjaira. Bár később lehetővé tették, hogy más országokban, első-sorban Egyiptomban tanuljanak, ennek ellenére az imám hitte, hogy bölcsebb külföldi ka-tonai tanácsadókat Jemenbe hozni, ahol könnyebben ellenőrizhették és irányíthatták őket, valamint befolyásuk is sokkal behatároltabb volt.¹⁹ Ez a kísérlet szintén végzetesnek bizo-nyult, a későbbi események kimutatták, hogy ezek a katonai tanácsadók szintén részt vettek tanítványaik mellett a kormányellenes összeesküvésekben.

Törekvések a fegyveres erők modernizálására

A Jahja imám által létrehozott katonai testületet nem lehetett összehasonlítani a fejlett államok korabeli hadseregeivel. Habár a csapatok bevetése a törzsi lázadások elfojtására az 1920-as és 1930-as években nagy jelentőséget biztosított számukra, ennek ellenére az al-

¹⁸ Az Irakban tanulmányokat folytató jemeni tisztek többsége hazatérése után belekeveredett Jahja, majd az őt követő Ahmed imám kormányának megdöntését célzó szervezkedésekbe. A következő személyek voltak a Bagda-di Katonai Akadémiára továbbképzés céljából küldött jemeniek első csoportjában: Muhji ad-Dín al-Ansi, a csoport vezetője, 1948-ban kivégezték az al-Vazír-puccskísérletben való részvételéért; Ahmed at-Talájá, 1955-ben kivé-gezték az Ahmed imám hatalmának megdöntését célzó kísérletben való részvétele miatt; Mohamed al-Alfí, ön-gyilkosságot követett el, miután részt vett 1961-ben Ahmed imám megölését célzó sikertelen kísérletben. Abdulláh al-Szallál, Al-Badr hatalmának 1962 szeptemberi megdöntését követően államfő. Hamíd al-Dzsaifí, védelmi mi-niszter 1962 szeptemberében. Hasszán al-Amrí: közlekedésügyi miniszter 1962 szeptemberében. WENNER: 58.

¹⁹ 1940-ben 6 tiszt és 16 tiszthelyettes érkezett Irakból Iszmáil Safvat ezredes vezetésével a jemeni hadsereg kiképzésére. Az imám konzervatívizmusa azonban nem tette lehetővé, hogy feladatukat hatékonyan ellássák (az uralkodó megtiltotta például, hogy a jemeni katonák khaki egyenruhát hordjanak, helyette az arab *kámist*, egy há-lóing szerű öltözetet kellett hordaniuk), ezért 1942-ben egy Dzsamal Dzsamil nevű tiszt kivételével mindannyian elhagyták az országot. INGRAMS: 1963. 26. PETERSON: 65.

kalmazott fegyverek és technikák színvonala messze elmaradt egy modern hadseregétől. A katonai taktikát alapvetően befolyásolták az ország hegyvidéki terepviszonyai és az ország leghatékonyabb harcosainak számító törzsi harcosok.

A fegyveres erő hatékonysága korlátozott volt, s ezzel a ténnyel mind Jahja, mind pedig Ahmed imám tisztában volt. Nem is törekedtek arra, hogy a hadseregből komoly politikai eszközt kovácsoljanak; hatalmuk fenntartásának zálogát a törzsek, elsősorban az „*imamátus szárnyainak*” is nevezett Hásid és Bákíl törzsszövetség fegyveres erőiben látták.²⁰ Így miután 1934-re sikerrel verték le a központi hatalomtól függetlenedni akaró törzsek fegyveres felkeléseit, mind Jahja, mind Ahmed imám belpolitikájában arra koncentrált, hogy a törzsi szövetségeket manipulálja annak érdekében, hogy biztosítsa a jól fel-fegyverzett sejkek harcosainak hűségét, akik, habár nem voltak kiképezve modern fegyverek használatára, mégis egyenlő félnek számítottak bármely reguláris katonával szemben, aki a jemeni hegyekbe ment küzdeni.

Jóllehet a törzsi harcosok a tárgyalt korszakban mindvégig fontos szerepet játszottak a fegyveres erőkhöz, az 1934-ben Szaúd-Arábiától elszenvedett katasztrofális vereség a hadsereg fejlesztésére sarkallta Jahja imámot.²¹ Mind nagyobb igény mutatkozott egy ütőképesebb hadsereg, ezért az uralkodó jelentős összegeket áldozott a katonák kiképzésére és felszerelésére. Ennek köszönhetően lépések történtek a légi közlekedés feltételeinek megteremtésére is. Jemenbe az első repülőgépek még Olaszországból érkeztek, nem sokkal az 1926. szeptember 2-án megkötött jemeni-olasz szerződést követően. A repülőgépek nagy hatást tettek az imámra, aki számos jemenit küldött Egyiptomba pilótaképzésre, illetve egy kezdetleges repülőiskolát alapított Szanaa mellett. A gépek használatát azonban hamar megtiltották azt követően, hogy a királyi család egyik tagja életét vesztette, amikor két, német pilóták által vezetett gép összeütközött Szanaa felett.²²

1925-ben terv született arról, hogy az egyetlen fennálló jemeni fegyvergyárat egy új felépítésével helyettesítsék. Az elképzelés megvalósítását az olasz Romolo Cipressire, a Bologna Pirotecnica volt munkatársára bízták. Cipressi 1926. február 26-án érkezett meg Hodeidába és közel egy évet kellett várnia, hogy az üzem beindításához szükséges összes felszerelés rendelkezésre álljon. A kedvezőtlen feltételek további késést eredményeztek, így csak 1928 elejére sikerült az első lőszerkeket legyártani.²³

Az első világháború előtt a jemeni törzsek többnyire az 1874-es típusú, egylövetű, .40-es kaliberű, puskaporral működő és 1.200 méterre hordó Mauser puskákat használták. A világháború után a megszülető önálló jemeni hadsereg nagy mennyiségű elavult fegyverhez, néhány öreg tüzérségi löveghez és egyéb katonai felszerelésekhez jutott, amelyeket az oszmánok hagytak hátra kivonulásuk után. 1922-ben egy francia „*geológus expedíció*” Vincent Cherruau vezetésével fegyverek és lőszer eladását ajánlotta fel az imámnak. 1928-ban a Skoda cég által gyártott tüzérségi lövegek érkeztek az országba, amelyeket néhány évtizeddel később ugyancsak a Skoda által gyártott puskák követtek. 1934-ben a német Heinrich Hansen egy hamburgi származású társával együtt megegyezésre jutott az imámmal. Még abban az évben a németek a török Dr. Zaki Kiramot küldték az országba, hogy ott

²⁰ Elismert ténynek számított: ha az imám uralkodott Szanaa felett és számíthatott a Hásid és Bákíl törzs támogatására, úgy kezében tarthatta az ország irányítását. INGRAMS: 12.

²¹ Jemen hosszú időn át ellenséges viszonyban állt Szaúd-Arábiával az Asszír tartomány feletti vita miatt. Miután azonban Jemen átengedte a tartományt Szaúd-Arábiának, a viszony normalizálódott e két ország között. Jemennek ennek ellenére sok gondot okoztak a szaúd-arábiai törzsek betörései, amelynek során nőket és nyájukat raboltak el Jemenből. Yemen külpolitikája. 1959. április 8. Magyar Országos Levéltár (MOL) Küm. Jemen 1945-64. Tük. XIX-J-1-j 1. doboz IV-10 79/6 szig. titk./ 1959.

²² MACRO, E.: *Yemen and the Western World*, London 1968. 64.

²³ MACRO: 66.

kézifegyvereket adjon el. Dr. Kiram 1936-ban megismételte látogatását hasonló célból. Ibrahim Depui, a liège-i Fabrique képviselője sok időt töltött Szanaában a két világháború között, ahol fegyverekkel és lőszerrel kereskedett. 1937-ben a németek azt az 50.000 pontatlan Mauser puskát adták el aranyért, amelyek megvételeit korábban a lengyelek visszatartották. Ezeket a régi típusú, nemegyszer nyolcvan éves fegyvereket 1957-ig használta a jemeni hadsereg.²⁴

1946-ban Jahja figyelme ismét a repülés irányába fordult, így újabb repülőgépeket vásárolt Egyiptomtól és Svédországtól, ahonnan pilótákat is alkalmaztak a jemeni személyzet kiképzésére. Az imám hamar felismerte a polgári és katonai repülés jelentőségét, ezért tökéletesítették a szanaai, hodeidai és taizzi repülőtereket. Utóbbin modern rádióállomást és műhelyt is üzembe helyeztek a gépek karbantartására. Amikor Dr. Háfez Amin Bej, az Egészségügyi Világszervezet egyiptomi tanácsadója 1951-ben meglátogatta a Kavalantérséget, Ahmed imám elrendelte egy speciális, rádióállomással ellátott repülőtér felépítését Szaadában. Az országban ekkor körülbelül egy tucat különböző polgári repülőgép volt, amelyeket brit, svéd, csehszlovák és jugoszláv pilóták vezettek. Minden repülés azonban az imám személyes engedélyéhez volt kötve. 1956 előtt Jemen nem rendelkezett katonai repülőgépekkel azt a két kis amerikai gyakorlógépet leszámítva, amelyet még Ibn Szaúd ajándékozott 1955-ben az imámnak.²⁵ A jemeni haditengerészet két kis parti őrhajóból állt, amelyek csak gépfegyverrel voltak ellátva.

Al-Badr trónörökös 1956 nyarán látogatást tett több kelet-európai szocialista országban. Körútja során tárgyalásokat folytatott az NDK-ban, Csehszlovákiában és Moszkvában nagy mennyiségű fegyver vásárlásáról. Ennek köszönhetően már 1956 novemberének végén 15 kisebb csehszlovák gyártmányú léghárító ágyút, kézifegyvereket, lőszer és egyéb katonai felszereléseket rakodtak ki Szalífnál a szovjet Smela hajó fedélzetéről. Hamarosan híresztelések kaptak lábra, miszerint a szállítmányban vadászgépek is voltak, amelyeket ugyancsak partra tettek.²⁶ Egyiptomi tanácsadókat küldtek az országba a Gáza-övezetből, hogy kiképző központokat állítsanak fel Szanaában és Hodeidában, ahol elsajátíthatják a jemeni reguláris erőkkel az újonnan érkezett automata fegyverek használatát. 1957 januárjában az imám küldöttséget menesztett Kairóba, hogy a jemeni hadsereg orosz fegyverekkel való további felszerelésének feltételeit megvitassák. 1957 júniusában partot ért a második szállítmány ugyancsak Szalífnál, amelyet július 12-én a harmadik és a negyedik szállítmány kirakodása követett. Ezeket a rakétákkal, tankokkal és több ezer tonna lőszerrel megrakodott hajókat 35 szovjet katonai tanácsadó is elkísérte. Augusztus elején további két szállítmány érkezett; még több kézifegyvert, léghárító fegyvert, T-34-es tankot, csapatszállító járművet és bombázógépet rakodtak ki. A fegyverek kirakodását és üzembe helyezését egyiptomiak, rendszerbe állításukat pedig a szovjetek irányították. A hetedik fegyverszállítmány egy héttel később futott be 50, különböző szakképzettségű kelet-európai technikus-sal együtt. Számos pilóta volt közöttük az imám jemeni repülőjáratán szolgáló svéd pilóták helyettesítésére. Augusztus utolsó hetében befutott a harci eszközök nyolcadik szállítmánya is, amellyel együtt az összes leszállított áru értéke elérte az 5 millió fontsterlinget. Az utol-

²⁴ Ezen év januárjában a jemeni csapatok Katabában 1914-es géppuskát, különböző időpontban gyártott orosz és brit, illetve 1900 és 1918 között gyártott kanadai, magyar, német, olasz és amerikai puskákat használtak. Leggyakrabban a Lee-Enfieldek, Steyrek és Mannlicherek fordultak elő. MACRO: 115.

²⁵ MACRO: 116-117.

²⁶ A szovjetek valóban leszállítottak 20 JAK vadászgépet Jemennek. A 20 gépből mintegy fél tucat légi úton érkezett az országba és Szanaa, illetve Taizz repülőterén szállt le. Később egy kezdő jemeni pilóta megpróbálta vezetni az egyiket, de néhány pillanattal a felszállást követően a földbe csapódott. A megmaradt gépeket a repülőtereken hagyták megrozsdásodni. A később, tengeri úton szállított gépek sem kerültek használatba; a bedobozolt gépeket kibontatlanul raktárakba vitték kirakodásuk után és otthagyták. O'BALLANCE: 56.

só hajórakománnyal együtt a Szovjetunió 30 T-34-es tankot, 50 SU-100-as önjáró löveget, 20 dugattyúmotoros repülőgépet, 70 felfegyverzett csapatszállító járművet, 100 léghárító ágyút, 100 tábori löveget, nagy mennyiségű gyalogsági fegyvert és több tonna lőszer szállított le Jemennek. Habár 1958-ban a szovjetek még mozsárágyúkat, páncéltörő lövegeket és teherautókat is leszállítottak, a hadsereg nem volt képes azokat rendszerbe állítani az átvétel ütemének megfelelően. Az imám a kapott áru nagy részét véglegesen raktárakban helyezte el a még a második világháború előtt a németektől kapott fegyverek mellé és megtiltotta, hogy bárki is hozzájuk nyúljon attól való félelmében, hogy az ezekkel felszerelt, és ezáltal hatékonyabbá váló katonaságot később rokonai hatalma megdöntésére és a trón megszerzésére fogják felhasználni.

Az 1950-es évek vége felé, amikor növekedett a szembenállás az északi zaidita törzsek között, Ahmed imám nagyobb hangsúlyt fektetett egy jól kiképzett katonai haderő fennállására, amely csak személyesen tőle fogad el utasításokat. Végül 1959-ben és 1960-ban mind több törzs idegenedett el az uralkodótól, amelynek következtében további külföldi fegyverszállítmányok és katonai szakértők érkeztek az országba a reguláris hadsereg erejének és hatékonyságának növelésére.

A hadsereg szerepe a központi hatalom elleni összeesküvésekben, az 1962-es puccs

A jemeni tiszteknek az imamátus rendszerének megdöntésével kapcsolatban vallott eszméinek kialakulása még az Irakba kijutott kevés tiszt továbbképzésre nyúlik vissza. A jemeni tisztok ezen kicsiny csoportja ugyanis nemcsak a modern fegyverek és harc eljárások alkalmazását sajátította el külföldön, hanem emellett több, politikával, gazdasággal, igazságszolgáltatással, a kormány felépítésével és feladatkörével kapcsolatos haladó gondolatot is magukévá tett. A hazai archaikus állapotok éles ellentétben álltak ezekkel az ideológiákkal; hazatérésük után imámellenes szembenállásuk hamarosan nyilvánvalóvá vált. Ezt tapasztalva Jahja hamar megváltoztatta politikáját ebben az ügyben. A mindössze két évig tartó iraki oktatást beszüntették és a hazatérő végzett hallgatókat azonnal börtönbe vetették, hogy „kigyógyuljanak” a modern ideológiákból.²⁷

Bár a fő viszályok az egyes törzsek és a központi hatalom között 1939-ben megszűntek, a második világháború alatt új konfliktusforrások bukkantak fel. Ezek már nemcsak jelentőségüknél fogva, hanem az érintett társadalmi rétegek tekintetében is túlmutattak az egyes törzsek, illetve régiók korábban elszigetelten vívott függetlenségi küzdelmeinél. Az egyes felkelések problémaforrásai immáron a központi hatalom belső szféráiban jelentkeztek és bontakoztak ki. A felkelések célja elsősorban nem a fennálló viszonyok megváltoztatása, hanem az uralkodó elit lecserélése volt. Ezt bizonyítja az a tény is, hogy az egyes felkelések élére olyan meghatározó személyek álltak, akik korábban meghatározó funkciókat töltek be a központi irányításban vagy egyenesen az imám családjához tartoztak.

Az 1948-as lázadást megelőző másfél évtizedben intenzív szellemi pezsgés vette kezdetét Jemenben. Olyan csoportok alakultak ekkor, mint a Harcos Szövetsége (*Hajat al-Nidál*)²⁸ vagy a Reform Társadalom (*Dzsamijat al-Iszláh*)²⁹, illetve az Ádenbe száműzött

²⁷ WENNER: 58.

²⁸ A Harcos Szövetséget 1935-ben Szajjid Ahmed ibn Ahmed al- Mutá, Abbász ibn Ali ibn Abi Tálib (Ali fia, aki Umm al-Banín bint Hizámtól és nem Fatimától, a próféta lányától született) egyik leszármazottja alapította. Már fiatalon iszlám reform- és megújulás gondolatokat vallott. Katonatisztként személyesen tapasztalhatta meg a jemeni hadsereg fogyatékosait 1934-ben a Szaúd-Arábiától elszenvedett vereség során. A kudarc után az al-Imán folyóiratnál helyezkedett el újságíróként, ahol cikkeiben hangot is adott kritikai észrevételeinek. Az országot beutazva tovább bővítette szövetségét Taizzban, Ibb-ben, Damárban és Szaadában. Munkássága során sikeresen mutatott rá az imám rendszerének erősségeire, illetve gyenge pontjaira. Programja széles spektrumot ölelt fel, ha-

sáfita kereskedők, a „*Szabad Jemeniek*”³⁰ mozgalma. Bár e mozgalmak programja rendkívül szerteágazó volt és nem egyszer szöges ellentétben állt egymással, mégis elmondható, hogy ideológiájuk komoly hatással volt Jemen társadalmi rétegeire és meghatározó szerepet játszottak az 1948-ban végrehajtott puccsban.

A forradalmi ideológiák megerősödése és terjedése az országban hatással volt a hadseregre is. A tisztikar egy része, elsősorban a külföldi továbbképzésen részt vevő, illetve a külföldi katonai szakértők által kiképzettek, szintén bekapcsolódott a Jahja imám megölésére szőtt összeesküvésbe. Vezetőjük a politizáló jemeni tisztiek első generációjának mentora, Dzsamal Dzsamíl tüzérségi kiképző volt, aki eredetileg az 1940-ben Jemenbe érkező iraki katonai misszió egyik tagja volt.³¹

1948. február 17-én lesben álló merénylők tüzet nyitottak az ellenőrző körútjáról hazatérő Jahja imámra, aki a helyszínen életét vesztette. A hír hallatán Ahmed trónörökös 180 katonája kíséretében elhagyta Taizzt és katonai egyenruhába öltözve felkereste a Hásid és a Bákil törzseket, hogy elnyerje támogatásukat. Február 22-én Haddzsába érve már 13 ezer fős létszámú sereget gyűjtött össze, ahol is kinyilvánította igényét az imám címre, miután meggyőződött az előkelők többségének támogatásáról.³²

Eközben a felkelők vezére, Abdulláh al-Vazír átvette az irányítást a fővárosban és imámmá nyilvánította magát. Parancsot adott a város kapuinak bezárására, az uralkodócsaládhoz hű erők kezén lévő szanaai erőd, a Gamdán megrohanására, a királyi palota megszállására és a hercegek elfogására. Dzsamal Dzsamíl vezetésével katonai osztag indult Jahja imám fiainak letartóztatására. Az akció azonban nem az elvárásoknak megfelelően zajlott le, a palotát megszálló katonák megölték Husszein és Mohszen herceget, Jahja herceget pedig megsebesítették és bebörtönözték. Ezek után azonban benuháza lett úrrá a résztvevőkön, a közvélemény várt támogatása is elmaradt. Al-Vazír nemsokára kénytelen volt mozgósítani a hadsereget is, amikor befutott a hír, hogy Ahmed herceg és testvérei, Hasszán és Abbász törzsi sereget toboroztak ellenük.

Al-Vazír két sereget, a Nihm törzs harcosait és egy reguláris hadoszlopot küldött a hercegek oldalára álló törzsek megfélemezésére, amelyek élére saját rokonait nevezte ki. Mind a két sereg csúfos vereséget szenvedett azonban az irreguláris törzsi csapatoktól. Szégyenét tovább növelte az a tény, hogy a könnyen megvert és kifosztott, reguláris katonákból álló sereg parancsnoka, Szajjid Mohamed ibn Ali al-Vazír Szanaába menekülése után csatlakozott Ahmed herceg seregéhez. Hasonló eredményességgel szerepelt az a reguláris sereg is, amelyet az első sereg kudarca után a Szanaába vezető főútvonal biztosítására vezényeltek.³³

ladó és konzervatív elemek egyaránt helyet kaptak benne. Támogatói közé tartoztak többek között Abdelláh al-Amri miniszterelnök, a Hásid és a Bakíl törzsek sejkjei, számos sáfita sejk, a kádi réteg számos tagja, a szajjid arisztokrácia és felvilágosult városi fiatalok. STOOKEY: 215-216.

²⁹ A Reform Társadalom 1944-ben alakult Ibb-ben Abd ar-Rahmán al-Irjáni kádi vezetésével a prominens Akva család kádijaiból. Céljaikat tekintve azonnal fel kívánták számolni Hasszán herceg, tartományi kormányzó és helyettese, Ahmed asz-Szajjági hatalmát és a továbbiakban egy köztársasági rendszert létrehozni Jemenben. (STOOKEY: 216.

³⁰ A Szabad Jemeniek mozgalomát 1943-ban alapították Ádenben. Programjukban demokratikus kormány létrehozását és a királyi család politikára gyakorolt befolyásának korlátozását követelték. El kívánták érni továbbá, hogy az imám hagyjon fel a bezárkózás politikájával és az ország gazdasági életének fejlődése érdekében kössön kereskedelmi egyezményeket a világ különböző országaival. Mozgalmuk számos szövetségesre lelt a hadsereg nacionalista érzelmű tisztjei körében. STEPHENS, R.: *Nasser: A Political Biography*. London. 1971. 382.

³¹ Dzsamal Dzsamíl 1942-ben bajtársaival ellentétben az országban maradt attól való félelmében, hogy Irakba visszatérve üldözni fogják az 1936-ban lezajlott Bakr Sidki puccsban való részvétele és Dzsaafer al-Aszkari meggyilkolásában játszott szerepe miatt. PETERSON: 78. Jemeni szolgálata alatt az imám ezredesnek nevezte ki, sőt 1948-ra már ő felelt a szanaai körzet közbiztonságért is. WENNER: 94.

³² STOOKEY: 220.

³³ WENNER: 102-103.

Ahmed herceg törzsi seregeivel ekkor a főváros ellen vonult, amely négy napos ostrom után, március 13-án megadta magát. Az imámi tisztséget 24 napig birtokló Abdulláh al-Vazírt elfogták és április 8-án Haddzsában harmincöt társával, közöttük Dzsamal Dzsamállal együtt lefejezték. A felkelés bukásában nagy szerepe volt annak, hogy a felkelés kezdetén a hadsereg jelentős része nem kötelezte el magát egyik oldal mellett sem. A szembenálló felek mindkét vezetője ugyanis kipróbált katonái vezető volt, ami egyforma vonzerőt gyakorolt a hadsereg tagjaira.³⁴ Így a törzsek hozzáállása volt az a döntő tényező, amely gyakorlatilag már az elején eldöntötte az események végkimenetelét. Mivel Ahmed herceg birtokában volt az állami vagyon túlnyomó része, így könnyen meg tudta vásárolni a törzsek és a helyzetükkel elégedetlen katonák támogatását. Utóbbiak a harcok végső szakaszában már tömegesen csatlakoztak Ahmed seregéhez, amelyben a korábbi vereségek és a vezetők alkalmatlansága mellett döntő szerepet játszott az is, hogy al-Vazír anyagi keretük kimerülése következtében kénytelen volt megszegni a katonák fizetésének emelésével kapcsolatban tett korábbi ígéretét.³⁵

Az apja halála után az imámi tisztséget betöltő Ahmed ellen 1955 áprilisában puccsot hajtottak végre. Ez a puccs azonban az 1948-as összeesküvéssel ellentétben alapvetően spontán jellegű volt, nem előzte meg hosszas társadalmi szervezkedés. Ugyancsak eltérések mutatkoztak az elérni kívánt célok között is. Az 1955-ös összeesküvés résztvevői tanultak 1948 tapasztalatából és csupán lemondani akarták Ahmed imámot. Szó sem volt a Hamíd ad-Dín dinasztia elűzéséről vagy akár az imám megöléséről.

A felkelés alapjául egy március 25-én bekövetkezett incidens szolgált a Havban törzs és az adószedő katonák között, amikor is a törzs tagjai al-Nadzsa faluban megtámadták a hivatalnokokat a túlzott adóztatás miatt, és hármat megöltek közülük. Az eset kapcsán Ahmed imám és Ahmed Jahja at-Talájá ezredes, a hadsereg főfelügyelője között nézeteltérés támadt, mivel az imám nem volt hajlandó az egész falut megbüntetni, csupán a főkolompok letartóztatását rendelte el. A katonák ezen felháborodva fosztogatni és gyilkolni kezdtek. Az imám a palotaőrség egységeit vezényelte a megfélemezésükre, de a taizzi reguláris helyőrség csúnyán szétverte őket. At-Talájá ezredes ezt követően a mintegy 600 fős seregével körülfárta az imám védtelen palotáját és kikényszerített egy lemondó nyilatkozatot Abdulláh herceg, addigi külügyminiszter javára, aki imámmá nyilvánította magát. Az ulemá s az előkelők egy része kinyilvánította hűségét, de sokan maradtak, akik vonakodtak megszegni az Ahmednek tett esküjüket. Abdulláh testvére, Abbász miniszterelnök ezért Szanaába rendelte a tartományi tisztségviselőket, hogy engedelmességet fogadjanak.³⁶ A felkelés hamarosan kudarcba fulladt. Amikor a felkelők körülfárta az imám palotáját, al-Badr, a trónörökös, azonnal az északi törzsekhez ment és felszólította őket, hogy siessenek apja, az imám segítségére. Törekvéseit siker koronázta és elérte, hogy 8.000 törzsi harcos csatlakozzon hozzá, akikkel Taizz ellen vonult.

Közben ezzel párhuzamosan Ahmed imám, kihasználva személyének sérthetlenségét, a maga oldalára állította a palotáját ostromló katonákat, akiket a felkelők ellen vezetett. A két tűz közé szorult Abdulláh herceg és az at-Talájá alezredes irányítása alatt álló lázadó csapatok rövid idő alatt vereséget szenvedtek. Bár a harcok során mind Abdulláhnak, mind at-Talájának sikerült elmenekülnie, később elfogták őket, amint éppen elhagyni készültek az országot. Visszavitték őket Taizzba, ahol Abbász herceg és a többi összeesküvéssel gya-

³⁴ Fontos szempont volt például az Ahmed herceg seregéhez csatlakozó reguláris egységek számára, hogy a trónörökös korábban évekig a főparancsnokuk volt. MACRO: 81.

³⁵ PHILLIPS, W.: *Qataban and Sheba*. London 1955. 183-185. SCHMIDT, D. A.: *Yemen: The Unknown War*. London 1968. 38-39. SITTE, F.: *Brennpunkt Jemen*. Wien 1973. 38-39. SOMMERVILLE-LARGE: 28-29. STOOKEY: 222-223. WENNER: 98-107.

³⁶ WENNER: 114-115.

núsított fogollyal együtt nyilvánosan lefejezték mindannyiukat, majd levágott fejüket elretentésül egy fára akasztották ki, amelyek így „*érett gyümölcsökként függtek onnan alá*”.³⁷ Ahmed imám nem egész öt napot töltött trónjától távol.³⁸

1955 után a jelentős külföldi támogatásoknak köszönhetően nagy arányú gazdasági fejlesztésre történt kísérlet Jemenben. Lépések történtek a hadsereg fejlesztésére is. Az 1956. április 21-én Jemen, Egyiptom és Szaúd-Arábia által Dzsiddában aláírt Arab Szolidaritási Egyezményt – háromoldalú katonai egyezmény – követően fiatal tiszteket küldtek Kairóba továbbképzésre, illetve egyiptomi tiszteket alkalmaztak tanácsadónak. Ez az együttműködés aztán komoly hatással bírt a képzésben résztvevő fiatal jemeni tisztek öntudatára, akik az Egyiptomban látottak és hallottak alapján az otthoni állapotok változtatásának igényével (modernizáció, az adminisztráció racionalizálása a monarchia keretein belül) tértek haza. Ezek után már nem kellett sok idő, hogy a radikalizálódó, mind szélesebb ideológiai spektrumon gondolkodó fiatalabb generáció körében mind nagyobb népszerűsége tegyen szert az imámatus rendszerének megdöntése és egy köztársasági államforma megalkotása: „*Nehéz lenne pontosan meghatározni a hadsereg körében jelentkező ideológiai áramlatokat. Számos egyszerű reformista és forradalmár (marxista tartalommal) volt közöttük, baathisták, nasszeristák és muzulmán testvérek mellett ... Az egyetlen közös nevező közöttük az imámatus rendszerének megdöntése, a kortárs rendszerek bemutatása az ország nyilvános fórumain és az emberek életszínvonalának emelése volt.*”³⁹ Feltételezték továbbá, hogy sokkal kedvezőbb lenne egy remélt forradalom fogadtatása, ha azt egy olyan, a központi hatalom részéről kiinduló folyamat előzné meg, amely a mind gyakrabban jelentkező országos elégedetlenség békés eszközökkel, reformok útján való felszámolását kísérelné meg, de nem tudna eredményeket felmutatni és idő előtt kudarcot vallana. 1962 szeptemberének eseményei igazolták ennek a meglátásnak a helyességét.

Ahmed imám 1959-ben gyógykezelésre utazott Olaszországba, távollétében a trónörökös, al-Badr herceg látta le az uralkodói teendőket. Egy reformfolyamat megvalósulásának lehetősége villant fel ekkor. A trónörökösre még 1958-ban komoly benyomást tett utazásai során a más országok életéről, felépítéséről szerzett számtalan tapasztalat, és a látottak alapján szerette volna modernizálni az ország közigazgatását, oktatási rendszerét, infrastruktúráját, gazdaságát, egészségügyét, hadseregét stb. Ezt a szándékát az imám távolléte alatt tartott beszédeiben többször is megismételte, bár nagyon hamar be kellett látnia: a régi rendszer olyan erős, hogy minden törekvés a változtatásra a maradiság ellenállásába ütközik.

A trónörökös eltávolította a hatalomból apjának azokat a bizalmi szolgáit, közöttük Szanaa zaidita kormányzóját is és a biztonsági szolgálat vezetőjét –, akik hatalmuknál fogva gondatlanul látták el korábban feladatukat és helyükre egyiptomi tiszteket és szakembereket nevezett ki. A hadsereg modernizálásának érdekében a jemeni hadsereg több konzervatív beállítottságú tisztjét elbocsátották, közöttük magát Ali ibn Ibrahímot, a főparancsnokot is. A problémát csak tovább bonyolította, hogy a katonaság a reformok ürügyén magasabb zsoldot és elmaradt bérük kifizetését követelte. Al-Badr ígéretet tett a kérések teljesítésére, sőt, lehetővé kívánta tenni a katonák ingyenes orvosi ellátását is.⁴⁰ Már 1959. május 28-án arról számoltak be a hírek, hogy a jemeni kormányban bizonyos változtatást hajtottak végre. Több vezetőt leváltottak, helyükre nem egy esetben egyiptomi tiszteket és szakembereket neveztek ki.

³⁷ HEIKAL, M. H.: *Nasszer és kortársai*, Budapest 1973. 246.

³⁸ ROULEAU, É.: *Elárulták az "övéi"*. Cikkek a Nemzetközi Sajtóból, 7. 80. 1962. 65. STOOKEY: 224. WENNER: 115-120.

³⁹ STOOKEY: 226.

⁴⁰ Változások a jemeni kormányban. 1959. május 28. MOL Küm. Jemen 1945-64. Admin. XIX-J-1-j 1. doboz IV-149. WENNER: 123-124.

A trónörökös bejelentette, hogy parlamentet fognak választani és addig is egy 7 tagú tanács veszi át a király tanácsadóinak szerepét.⁴¹ A fenti változtatás kairói emigránsok szerint állítólag egy kudarcra végződött államcsíny előkészítésével függött össze,⁴² a kormányzati reformok bizonyos elemeinek végrehajtásával kapcsolatban pedig az elégedetlenkedő tömegeket kívánták megnyerni maguknak.⁴³

Külpolitikai téren, bár kinyilvánította az Ádeni Protektorátus irányába, hogy országa sohasem mond le igényéről Dél-Jemenre, leállította a jemeni határ mellett élő és a brit jelenlét ellen küzdő szakadár törzsek addigi folyamatos fegyverutánpótlását és küldöttséget menesztett Ádenbe a határkérdés megegyezéssel úton történő rendezésére.⁴⁴ Ennek hatására csökkent a központi hatalom nyomása a törzsekre és a városlakókra, viszont al-Badr minden törekvése ellenére a vezetőitől megfosztott hadsereg, illetve Jemen két legtekintélyesebb törzsszövetségének, a Hásidok és a Bakilok körében elterjedt az a nézet, hogy a trónörökös Moszkva és Kairó eszköze. Az északi törzsek sürgetni kezdték korábbi követeléseik teljesítését, míg a városok lakossága további reformok érdekében emelte fel szavát.

Al-Badr hercegnek kicsúszott a kezéből az események irányítása. Minden igyekezete és reformelképzelése ellenére sorozatos katonai lázadások robbantak ki,⁴⁵ amelyekben nagy szerepe volt a trónörökösrel szembenálló konzervatív felső rétegnek és a hivatalnokoknak, akik elsikkasztották a katonáknak megígért pénzüsségeket. A trónörökösnek nem volt nagy népszerűsége az országban, különösen vallási szempontból ítélték el kicsapongó életmódját. A királyi család külföldön élő egyes tagjai, pl. Hasszán herceg, a trónörökös nagybátyja, vitatták a trónörökös jogát az imámi méltóság betöltésére. Ennek tudható be, hogy Ahmed távolléte alatt elterjedt a hír a katonák között, hogy a rettegett imám többé nem tér vissza, hanem fivére, a különösen a törzsek körében nagy népszerűségnek örvendő Hasszán herceg lesz az uralkodó, nem pedig al-Badr herceg.

Al-Badr a mind gyakoribb megmozdulások miatt a közrendet csak úgy tudta átmenetileg stabilizálni, hogy megvásárolta a Hásid törzs szövetségét, ami gyakorlatilag az amúgy is szegény kincstár teljes kiürülését eredményezte. Amikor Ahmed imám a gyógykezelésről

⁴¹ E héttagú tanács elnöke Ahmed asz-Szajági belügyminiszter lett, tagjainak pedig minisztereket, tartományi kormányzókat és egyházi méltóságokat neveztek ki. Változások a jemeni kormányban. 1959. május 28. MOL Küm. Jemen 1945-64. Admin. XIX-J-1-j 1. doboz IV-149.

⁴² A magyar külügyi szolgálat nem tudta pontosan megállapítani a változtatások kiváltó okát. Annyi azonban bizonyos volt, hogy a döntés meghozatala előtti héten nagy tömeg vette körül a biztonsági szolgálat vezetőjének házát, amelyet aztán felgyújtottak. Másik hír szerint Jemen egyik déli tartományának kormányzóját bebörtönözték. A kormánynak később sikerült megszöknie és az ádeni brit hatóságoknál keresett menedéket. Köztudomású volt továbbá, hogy az újonnan kinevezett főparancsnok részt vett az imám elleni 1948-as sikertelen merényletben, amely után több évet börtönben töltött Változások a jemeni kormányban. 1959. május 28. MOL Küm. Jemen 1945-64. Admin. XIX-J-1-j 1. doboz IV-149.

⁴³ Yemeni események. 1959. június 8. MOL Küm. Jemen 1945-64. Tük. XIX-J-1-j 1. doboz IV-116-004078/szig. titk./ 1959.

⁴⁴ INGRAMS: 108-110.

⁴⁵ Szanaában a régi fővárosban, a katonák felgyújtottak néhány házat is és a piacot, ahol az egész kézműipar és kereskedelem összpontosult, rabolni kezdték. Al-Badr trónörökös a lázadás hírére azonnal a helyszínre sietett és berendelte a városba a hozzá hű, harcias törzseket. Mintegy 30.000 felfegyverzett hegyi lakos vonult be Szanaába, akiknek segítségével lefegyverezték a lázadó katonákat s a vezetőket vasra verve börtönbe zárták. Ezután hetekig egymás után vonultak be Szanaába a felfegyverzett törzsek, hogy kifejezzék hódolatukat al-Badr trónörökösnek. Amint a trónörökös elhagyta Taizt, nyomban zavargások kezdődtek ott is. Körülbelül 500 katona szétrombolta a taizsi főbíró házát, őt magát és fivérét lelőtték és ló farkához kötve hurcolták a városban. Ezzel egy időben más helyőrségekben is zavargások voltak. Másnap a meggyilkolt bíró törzsének felfegyverzett tagjai, körülbelül 15.000-en, megszállták a Taizz körüli hegyeket s közölték, hogy megtámadják a taizsi helyőrséget, ha a kormány nem bánik el a gyilkosokkal. Al-Badr trónörökös parancsára 400 katonát a helyőrség többi tagja vasra vert és Szanaába kísérték őket. A trónörökös közülük harmincat kiválasztott, akiket később kivégeztek, míg a többit lefegyverezték, és szélnek eresztették. Diplomáciai kapcsolatok Yemennel. 1959. július 25. MOL Küm. Jemen 1945-64. Tük. XIX-J-1-j 1. doboz IV-116-186/szig. titk.-1959.

visszatért, a helyzetet látva, hatálytalanította fia összes, általa radikálisnak ítélt reformrendelkezését és elnyomta a rendelkezések kapcsán kibontakozó reformmozgalmakat. 1959 novemberében kísérletet tett arra is, hogy az al-Badr által a Hásid törzsnek korábban kifizetett összegeket visszaszerezze.

Akciója északon törzsi mozgolódásokhoz vezetett. Az imám csellel verte le az elégedetlenkedőket; a felkelést követő megtorlás során összeesküvés vádjával kivégezték az imám hatalma legfőbb támaszának számító Hásid törzs számos vezetőjét. Ennek köszönhetően számos, korábban a monarchia támaszának számító és jelentős befolyással bíró törzs fordult szembe uralkodójával. Felkelések sorozata robbant ki, amelyek elfojtására az ország déli részéből kellett reguláris csapatokat összevonni és bevetni.

Ahmed imám a megtorlás eszközét alkalmazva sem tudta visszaszerezni korábbi korlátlan hatalmát. Megmozdulásokra került sor Taizzban, Szanaában, Hodeidában, Damárban és még számos más városban. Több helyen összecsapásra került sor a katonaság és a lakosság között, miközben mind több, az imám trónfosztását követelő röplap jelent meg az utcákon. Ahmed egyre nehezebben tudott ellenállni romló egészségi állapota miatt az arab nacionalizmus fokozódó nyomásának, az egyes konzervatív törzsek, politikai száműzöttek és szakadár tisztek követeléseinek.

1961-ben a hadsereg tisztjeinek egy kis csoportja döntő lépésre szánta el magát. Januárban Ahmed autóbalesetet szenvedett, amelyet a híresztelések egy ellene irányuló merényletnek tulajdonítottak. A baleset során az imám nem szenvedett komolyabb sérüléseket. Amikor azonban március 26-án a januári baleset sérültjeinek meglátogatására, illetve röntgenvizsgálatra az új hodeidai Ahmadi kórházba ment, a hadsereg három tisztje – Abdulláh al-Kijal, Mohszen al-Hindavam és Mohamed al-Alfi – tüzet nyitott rá. Öt golyó találta el, minek köszönhetően nem tudta elhagyni betegágyát másfél évvel később bekövetkezett haláláig. A sikertelen merényletet megtorlás követte. Alfi még a tetthelyről való menekülés közben öngyilkos lett, amikor a királyi gárda körülfárta, Kijalt és Hindavamot pedig elfogták és lefejezték. Az imám gárdájának nyomozása számos összeesküvő tisztet derített fel a hadseregen belül. Mivel azonban nem lehetett bizonyítani, hogy részük lett volna a merénylet megszervezésében, néhány tisztet csak leváltottak, míg másokat rövid idejű börtönbüntetésre ítélték. Az összeesküvéssel gyanúsított személyek között volt Abdulláh asz-Szallál ezredes, ekkor a hodeidai kikötő parancsnoka, akit felmentettek tisztségéből és Szanaába vezényelték át, ahol később a szanaai katonai iskola élére nevezték ki; Mohamed ar-Raíni, a hodeidai repülőtér parancsnoka és Szajjid Husszein al-Mukaddami, a kórház igazgatója. Utóbbi kettőt letartóztatták és a Vasa börtönbe zárták.⁴⁶

A sikertelen merénylet után, 1961. decemberében 15 hadnagy megalakította Szanaában a Szabad Tisztek Szervezetét. Egy későbbi gyűlésükön Parancsnoki Bizottságot alakítottak és olyan hat pontból álló nyilatkozatot fogalmaztak meg kitűzött céljaikkal kapcsolatban, amely a teljes demokrácia talaján álló köztársasági kormány felállítását, erős nacionalista hadsereg létrehozását, a nemzeti egység arab egységen belül történő kiépítését, illetve az el nem kötelezett külpolitikához való ragaszkodást foglalta magában.⁴⁷ Ezen hadnagyok nasszerista beállítottsága csak tovább erősödött, amikor kapcsolatba léptek olyan, korábban egyiptomi továbbképzésen részt vett idősebb tisztekkel, akik által Nasszer elnök támogatását szerették volna megnyerni mozgalmuknak. Szervezetük hamarosan Taizzban és Hodeidában is támogatókra talált.⁴⁸ További kapcsolatokat építettek ki a különböző „más-

⁴⁶ INGRAMS: 111-113. SCHMIDT: 45. SOMMERVILLE-LARGE: 77-78. WENNER: 128-130.

⁴⁷ PETERSON: 97.

⁴⁸ A Taizzban kialakuló csoport nagy jelentőséggel bírt, mivel ebben a városban volt az imám udvara. A Parancsnoki Bizottság tervei szerint ez a csoport 1962 júliusában megrohanta volna az imám palotáját, illetve ezzel párhuzamosan fennhatósága alá vonta volna a várost. Az elképzelés végül is nem valósult meg, mivel több, a vég-

képpen gondolkodó” csoportokkal, így gazdag sáfita kereskedőkkel is, akiknek anyagi támogatása nagy szerepet játszott a későbbi puccs sikerességében.

Ahmed imám 1962. szeptember 18-án hunyt el tüdőtágulásban.⁴⁹ Uralkodását a London Times nekológia így értékelte: „Ahmed imámról úgy fognak megemlékezni, mint akinek sikerült látszólag sértetlenül megóvnia országát a 20. század összes politikai és társadalmi ideológiájától”.⁵⁰ Utóda legidősebb fia, Mohamed al-Badr lett, aki a Szanaai Rádióban elhangzott beszédében nyugalomra szólította fel a lakosságot és imámmá nyilvánította magát.

Al-Badr hatalomra kerülésekor saját kezébe vonta a külügyi- és a hadügyi tárcát korábbi miniszterelnök-helyettes pozíciója mellett, így minden feltétel adottnak tűnt, hogy korábbi haladó elgondolásainak érvényt szerezzen. Alattvalóinak általános reformokat és el nem kötelezett külpolitikát ígért.⁵¹ Bejelentette, hogy „a fejlett országok példáját követő korszerű rendszert”, alkotmányos monarchiát kíván létrehozni felerészben választott parlamenttel.⁵² Általános amnesztiát hirdetett az apja uralma alatt politikai okok miatt bebörtönzött személyeknek és ígéretet tett a személyi szabadságjogok kiterjesztésére,⁵³ új és független bíróságok felállítására, valamint az adóterhek csökkentésére. Emellett széleskörű programot hirdetett meg az egészségügy, a turisztika és az ország infrastruktúrájának fejlesztésére.⁵⁴

Al-Badr uralkodásának első hete alatt a Szabad Tisztek szorosabbra fűzték kapcsolataikat az ország katonai és civil vezetőivel.⁵⁵ Az 1952-es egyiptomi forradalom mintájára egy olyan idősebb, tapasztaltabb és magasabb rangú tisztet kívántak a mozgalom élére állítani, akit később leválthattak, ahogyan azt Nasszer ezredes tette Nágib tábornokkal. Ebben a tekintetben két, viszonylag konzervatív tábornok jöhetett szóba: Hammúd ad-Dzsaifi és Abdulláh asz-Szallál. Mindketten közismert nacionalisták voltak és korábban éveket töltöttek börtönben az 1948-as puccskísérlésben játszott szerepük miatt. Először Dzsaifinek ajánlották fel, hogy vezesse a létrehozandó köztársasági kormányt, de ő visszautasította ezt a lehetőséget, amivel megnyitotta később az utat Szallál előtt.⁵⁶

A Mogni hadnagy vezette Szabad Tisztekkel párhuzamosan Abdulláh asz-Szallál ezredes, a szanaai katonai iskola parancsnoka körül is tisztek kis csoportja alakult ki, amely Jemen belpolitikai rendszerének radikális megváltoztatását tűzte ki célul.⁵⁷ A Szallál ezredes

rehajtás szempontjából kulcspozícióval rendelkező tisztet a kitűzött időpont előtt az ország más pontjaira vezényelték át. PETERSON: 86.

⁴⁹ Heikal visszaemlékezése szerint Ahmed imámot merénylők ölték meg négy lövéssel szeptember 9-én. A tények ilyen szintű elferdítésének oka a későbbi egyiptomi beavatkozás ideológiai igazolása és a felálló köztársasági kormány forradalmi jellegének bizonyítása. HEIKAL: 245.

⁵⁰ GULDESCU, S.: *Yemen: The war and the Haradh Conference*. Review of Politics, 28, 3, July, 1966. 320.

⁵¹ ROULEAU, É.: „*Arabia Infelix*”. Cikkek a Nemzetközi Sajtóból, 7, 78, 1962, 71.

⁵² ROULEAU, É.: *Elárulták az “övéi”*. Cikkek a Nemzetközi Sajtóból, 7, 80, 1962. 65.

⁵³ Ennek szellemében szabadon engedte a sejkek fiatal fiait, akik túszként biztosították apjuknak a központi hatalomhoz fűződő lojalitását. SCHMIDT: 26. Emiatt pusztán csak a köztársasági oldal propagandafogása volt az a híresztelés, miszerint a forradalmárok szabadították ki ezeket a túszoikat hatalomra kerülésüket követően. ZIMMERMANN, H.: *A jemeni puccs – Családi háború Szaúd-Arábiában – Nehézségek Ádenben*. Cikkek a Nemzetközi Sajtóból, 7, 81, 1962. 79.)

⁵⁴ BALSAN, F.: *La conjoncture yéménite*. Revue Militaire Générale, Mars, 1963. 282.

⁵⁵ Abd asz-Szalam Szabra, a szanaai törvényhatóság feje volt a legtekintélyesebb személy, aki a Szabad Tisztek mellé állt. PETERSON: 87. Szabra fia, aki maga is tagja volt a mozgalomnak, először az 1964-es jemeni–magyar barátsági szerződés megkötésekor, majd 1965-ben Szallál elnök személyes megbízottjaként járt Magyarországon alezredesi rangban.

⁵⁶ Szallál becsvágya találkozott a Szabad Tisztek elképzeléseivel. A Parancsnoki Bizottság tervei mégsem valósultak meg. Néhány héttel a sikeres puccsot követően ugyanis Szallál a Kavlan törzs területére küldte Mogni hadnagyot, a jemeni *‘Nasszer ezredesi’* egy kis létszámú egység kíséretében, ahol az életét vesztette. SCHMIDT: 28. A többi résztvevő közül később sokan szembehelyezkedtek az egyiptomi beavatkozással, amiért lefokozták, bebörtönözték és baathistának, illetve marxistának bélyegezték őket. PETERSON: 101.

⁵⁷ A hadsereg 400 tisztjéből összesen 86-an tartoztak a Mogni- és a Szallál-féle csoportba. STEPHENS: 387.

körül csoportosuló tisztek figyelembe vették 1948 és 1955 tapasztalatait, így tárgyalásokat kezdeményeztek az északi törzsek sejkjeivel Ahmed imám halála után. Az alkalom al-Badr beiktatásakor jött el, amikor a törzsek sejkjei Szanaába gyültek össze. Az együttműködésre hajlandó sejkek petíciót fogalmaztak meg al-Badrnak, amelyben az „*embereket kihasználó*” miniszterek leváltását, a politikai internálás megszüntetését és a hivatali apparátuson belül jelentkező vesztegetések és korrupció felszámolását követelték. Együttműködésüket Szanaa tartományi kormányzója felfedezte, bár al-Badrnak küldött jelentését még sikerült idejében megszerezniük az összeesküvőknek. Ez, illetve a hír, hogy al-Badr engedélyezte a törzsek körében nagy népszerűségnek örvendő nagybátyja, Hasszán herceg hazatérését New Yorkból,⁵⁸ a sejkek többségét arra készítette, hogy esélyt adjanak új imámjuknak a beígért reformok megvalósítására.

A hadsereg tisztjeivel kötött szövetség így törékenynek bizonyult. Ennek köszönhetően a korábbi megállapodást csak kevés törzs, közöttük is döntően a Hásid törzsszövetség egyes csoportjai tartották magukra nézve kötelezőnek. A törzsek többsége továbbra is tradicionális elveiket követték; fegyvereket és pénzt-, helyi autonómiájuk megőrzését kérték az általuk feltétlenül tisztelt imámtól, akihez immáron eskü kötötte őket.⁵⁹

Az egyetlen személy, aki tudott ezekről a tervekről, az imám köréhez tartozó egyiptomi Abdul Vahad volt, aki fel fedte az imám előtt az ellene irányuló Mogni és Szallál-féle összeesküvést.⁶⁰ Al-Badr nem lépett fel a szervezkedők ellen. Nagy szerepe volt ebben Vahadnak, aki sikeresen hitette el az imámmal, hogy nagyobb veszélyt jelent személyére nagybátyja, Hasszán herceg, aki fiát, Mohamedet szeretne volna a trónon látni.⁶¹ Ezzel szemben megbízott Szallálban, aki sokat köszönhetett al-Badrnak.⁶² Az imám határozatlanságát így indokolta meg évekkel később: „*Apám számtalan embert ölt meg. Én nem akartam hozzá hasonló lenni, nem akartam vérontással kezdeni uralkodásomat. Hittem benne, hogy ha megadom az embereknek az általuk kívánt dolgokat, akkor hinni fognak bennem*”⁶³

Szeptember 25-én Vahad figyelmeztette Mognit, hogy az imám tudomására jutott az összeesküvés terve. Huszonnégy órával később kezdetét vette a puccs. Az al-Badr ellen megkísérelt merénylet kudarca ellenére a folytatás mellett döntöttek.⁶⁴ Az összeesküvő tisztek egy kis csoportját megbízták a terv végrehajtásához szükséges fegyverek és lőszer beszerzésével, miközben társaik a politikailag megbízhatatlan alacsonyabb rangú katonákat bezárták barakkjaikba.⁶⁵ Ezt követően a felkelő tisztek egy része ellenőrzésük alá vonta a katonai

⁵⁸ Hasszán herceget még Ahmed imám számúzta Amerikába, hogy New Yorkban képviselje az ENSZ-nél országa érdekeit.

⁵⁹ STOOKEY: 229.

⁶⁰ Tettére magyarázat, hogy ezzel a lépésével tisztázta magát és Egyiptomot arra az esetre, ha a puccs kudarcot vallana. Másrésztől kényszerítette Mognit és Szallált, hogy egyesítsék erejüket, és azonnal cselekedjenek. SCHMIDT: 23.

⁶¹ Al-Badr félelmét csak alátámasztotta, hogy Hasszán herceg több üzenetében is egyértelműen kinyilvánította, alkalmatlannak tartja unokaöccsét imámnak. SCHMIDT: 24.

⁶² Al-Badr Szallál több apja ellen irányuló összeesküvésben való részvétele ellenére osztotta annak reformista nézeteit. Bizonyítja e tényt, hogy az 1959-es katonai felkelés után al-Badr volt az, aki kinevezte Szallált a legfelső koronatanácsba, melynek akkor hadügyminiszterként ő volt az elnöke. Al-Badr Szallálba vetett bizalmának töretlenségét tanúsítja továbbá, hogy hatalomra kerülésekor Szallált nevezte ki az ingatag hatalmának egyetlen támaszát jelentő 18 000 fős hadseregének és személyi testőrségének legfőbb parancsnokává. BADEAU, J. S.: *The American Approach to the Arab World*. New York 1968. 125. ROULEAU, É.: *Elárulták az "övéi"*. Cikk a Nemzetközi Sajtóból, 7, 80, 1962. 64-65.

⁶³ SCHMIDT: 24.

⁶⁴ Husszein Sookarri, az imám testőrségének parancsnoka, megpróbálta uralkodóját hátba löni. A fegyver azonban csütörtököt mondott és a merénylet letartóztatták. Amikor elvezették már hallani lehetett a város utcáin dübörgő tankok robaját. GIBBONS, S.: *The Conspirators*. London 1967. 3-4.)

⁶⁵ Az összeesküvők azonban még így sem tudták elkerülni az összecsapást a hadsereg egységeivel. Az al-kalai fegyverraktárt őrző 300 tiszt és katona ugyanis csak az imám személyes parancsának volt hajlandó engedelmess-

főparancsnokságot, a rádióállomást s más, stratégiaileg fontos pontot Szanaában, majd Mogni hadnagy irányítása alatt hat tankkal és négy páncélozott járművel az imám palotája elé vonult, ahol is lemondásra szólította fel az uralkodót. A palota körülvétele után Szallál ezredesért küldtek és csatlakozásra szólították fel, aki elfogadta a felajánlott elnöki tiszteletet.

A megadásra felszólító ultimátum elutasítása után a tankok tüzet nyitottak a palotára. Másnap a felkelők a kezükre került Szanaai Rádióban bejelentették: *“Mohammed al-Badr al-Manszur Billa imám az éjszaka során életét veszítette. Azonnal megalakult a Jemeni Arab Köztársaság. Az imám halott! Éljen a Köztársaság! Soha többet még egy imámot!”*⁶⁶ A puccs után hatalomra került Katonai Forradalmi Bizottság szeptember 28-án köztársasági kormányt és négytagú elnöki tanácsot hozott létre. A miniszterelnöki tisztelet, hadsereg főparancsnoki posztot, s az államközi végrehajtó hatalmat Szallál tábornok vette át. Az új kormány legsürgetőbb feladata a rendszerhez hű, ütőképes véderő létrehozása volt.⁶⁷ Ezért amikor a hadsereg nyilatkozatban körvonalazta az új jemeni kormány politikáját a kormány feladatául tűzte ki, hogy egy erős nemzeti hadsereget szervezzen a köztársaság védelmére, harcoljon az imperializmus és a külföldi beavatkozás ellen, tartsa tiszteletben az ENSZ alapokmányát és baráti kapcsolatokat létesítsen mindazokkal az országokkal, amelyek elismerik a Jemeni Arab Köztársaság függetlenségét.⁶⁸ Eközben Hasszán herceg, a megbuktatott al-Badr szultán nagybátyja elhagyta New Yorkot és Londonba repült, ahol bejelentette, hogy a forradalmat nem ismeri el, eltűnt unokaöccse helyett magát tekinti királynak, és mint ilyen, csapatai élén támadást intéz a „*bitorlók*” ellen. Két nap múlva azonban Szaúd-Arábiában tűnt fel, ahol október 24-én megalakította emigráns kormányát, amelyet Szaúd-Arábia és Jordánia is elismert.⁶⁹ A következő napon Szaúd-Arábia felől betört Jemenbe.⁷⁰

Husszein király és Szaúd király a forradalom első napjától fogva támogatták az ellenforradalmi erőket. Szaúd-Arábia és Jordánia elsősorban az egyiptomi támogatás miatt fordult szembe a fiatal köztársasági kormánnyal. Tartottak tőle, hogy Szallál ezredes a segítségért cserébe Egyiptom hű kiszolgálója lesz annak politikájában, amely alapvetően veszélyeztette volna gazdasági, elsősorban kőolaj kitermelési érdekeltségeiket. Emellett az imámatus megsegítésére ösztönözte őket az a félelem is, hogy a jemeni forradalom sikeressége esetén a hazájukban található Nasszer-barát ellenzéki csoportok is a jemeni példát látva fegyveresen lépnek fel vezetőik ellen.⁷¹ Október 10-én a jordániai hadsereg főparancsnoka Szaúd-Arábiába repült, hogy a még 1962 augusztusában a két király által országaik fegyveres erőinek közös parancsnokság alá helyezéséről aláírt megállapodás értelmében a szaúd-arábiai hadsereg vezérkari főnökével megbeszéléseket folytasson a közös parancsnokság technikai részleteiről és azt azonnali hatállyal életbe léptesse.⁷² Szaúd-Arábia emellett november 6-tól

kedni, így szembeszálltak al-Mogniékkel. 80 ember veszítette életét a kirobbanó küzdelemben. Ez volt a puccs legvéresebb és legtöbb áldozatot követelő összecsapása. SCHMIDT: 29.

⁶⁶ SITTE: 52.

⁶⁷ Hammud ad-Dzsaifi honvédelmi miniszter a következő szavakkal vázolta Jemen katonai helyzetét a forradalom első napjaiban: *„Az imám különböző katonai erőket hagyott ránk örökül: reguláris hadsereget, nemzetvédelmi egységeket, beduin csapatokat, csendőrséget és rendőrséget – mintegy 30.000 embert. Ezek azonban akár azért, mert az ország legelmaradottabb törzseiből válogatták össze őket, akár azért, mert semmiféle komoly katonai kiképzést nem kaptak, nem jelentettek erőt, amelyre – kis hányadát tekintve – számítani lehetett volna Jemen határainak védelme szempontjából.”* MTI. 56.

⁶⁸ A Jemeni Arab Köztársaság elismerése (ET-előterjesztés). 1962. október 4. MOL Küm. Jemen 1945-64. Tük. XIX-J-1-j 1. doboz 007546/2/1962.

⁶⁹ VOLSZKIJ, D.: *A köztársasági Jemen és ellenségei*. Nemzetközi Szemle, December, 78.

⁷⁰ A yemeni események iraki visszhangja – A yemeni események pillanatnyi és várható kihatásai. 1962. október 12. MOL Küm. Jemen 1945-64. Tük. XIX-J-1-j 1. doboz IV-228 326/szig. titk. 1962.

⁷¹ WALZ, J.: *Fokozódik a közép-keleti feszültség*. Cikkek a Nemzetközi Sajtóból, 7, 86, 1962. 61-64.

⁷² A yemeni események iraki visszhangja – A yemeni események pillanatnyi és várható kihatásai. 1962. október 12. MOL Küm. Jemen 1945-64. Tük. XIX-J-1-j 1. doboz IV-228 326/szig. titk. 1962.

kezdve havi 11 millió rijál nagyságú anyagi támogatás folyósítását kezdte meg, amely összeget elsősorban a sejkek megvesztegetésére szántak.⁷³ Ezt leszámítva azonban egyik ország reguláris egységei sem kapcsolódtak be nyíltan a határzónákban zajló harcokba. Az ellenállást itt beduin törzsek és elszigetelt törzsi csoportok, valamint szaúdi és jordániai tisztek parancsnoksága alatt álló kisebb beszivárgott egységek jelentették.⁷⁴

Jordánia és Szaúd-Arábia mellett a rojalisták számíthattak Nagy-Britannia segítségére is, amelynek közel-keleti olajérdekeltségeit, ádeni pozícióját veszélyeztette a jemeni forradalom győzelme.⁷⁵ A protektorátus területén zajló, Egyiptom által támogatott felforgató tevékenység mellett a kairói, a szanaai rádió éles kirohanásokat intézett az angolok dél-arábiai jelenléte ellen, s lázadásra bujtogatta a lakosságot, miután a forradalom győzelme Szallál elnök vezette kormány bejelentette igényét Ádenre. Amíg azonban sikertelennek bizonyult az államszövetségi hadsereg tagjainak rábeszélése a dezertálásra és a Jemenbe történő átszökésre, addig több száz törzsi harcost sikerült meggyőzni, hogy a határt átlépve fegyverrel és pénzzel lássák el őket, majd bevessék őket a rojalisták elleni harcban.⁷⁶

Hasszán herceg visszatérésének hírére, illetve az ádeni-szaúdi-jordániai fenyegetés miatt a forradalom második napján az új jemeni elnök hivatalosan is felvette a kapcsolatokat Egyiptommal és segítséget kért a „*közigazgatás megszervezéséhez*”.⁷⁷ Nasszer elnök szívesen tettek eleget a felkérésnek; már 1962. október 7-én útnak indult a Szudán Csillaga elnevezésű hajó, amely fegyverek mellett több ezer egyiptomi katonát szállított Szuezből Jemenbe. Az egyiptomi expedíciós csapatok Jemenbe vezénylése mellett az egyiptomi Elnöki Tanács deklarálta a külvilág fele, hogy Jemennel kapcsolatban a pozitív semlegesség politi-

⁷³ HOLDEN, D.-JOHNS, R.: *The house of Saud*. New York 1982. 228.

⁷⁴ MILENKOVICS, M.: „*Mindent meg kell tennünk Jemen megsegítéséért*.” Cikkek a Nemzetközi Sajtóból, 7, 99, 1962. 46.

⁷⁵ Londonban általános volt az a vélemény, hogy a brit kormány – annak ellenére, hogy a korábbi jemeni rendszerrel állandó katonai összeütközésben volt – a köztársasági kormánnyal szemben a volt királyi rendszert támogatja. Az Arab-félszigeten fekvő arab államokkal kapcsolatban a brit kormány politikája az volt, hogy fenntartsa a status quo, amely alapvetően a térségben lévő brit olajérdekek és az Ádeni Protektorátus területén lévő katonai támaszpontok megőrzését célozta. Az 1960-as években a brit kormány nagy erőfeszítéseket tett, hogy közel-keleti helyzetét megszilárdítsa és különböző eszközök bevetésével a korábbi pozíciókból valamit visszaszerezzen. Ezek elvesztéséhez, illetve csökkenéséhez jelentősen hozzájárult a különböző országokban kibontakozó nemzeti-függetlenségi harc. A brit hivatalos körök a sikeres jemeni felkelés követően attól tartottak, hogy a korábbi „*konzolidációs irányzat*” megtörik és a még brit megszállás, illetve befolyás alatt álló arab területeken a nemzeti függetlenségi harc újabb lendületet kap. A jemeni forradalom nagy-britanniai visszhangja. 1962. November 8. MOL Küm. Jemen 1945-64. Tük. XIX-J-1-j 1. doboz 1204/1962.

⁷⁶ A Bahreinben, Kuvaitban és az Arab-öböl más pontjain állomásozó angol csapatokat a jemeni puccsot követően azonnal harcészültségbe helyezték. Az ádeni kikötő irányába számos fegyveres és egyéb hadianyaggal megrakott hajót indítottak. Október 4-én az általuk létrehozott Dél-Arab Államszövetség öt „*miniszterét*” munkamegbeszélés címén repülőgépen Londonba rendelték, ahol valójában a jemeni köztársaság elleni fegyveres akcióban való részvételükre kaptak utasítást. A „*miniszterek*” még aznap visszarepültek az ádeni protektorátusba és másnap az Államszövetség csapatai betörték Jemenbe. A jemeni forradalom nagy-britanniai visszhangja. 1962. November 8. MOL Küm. Jemen 1945-64. Tük. XIX-J-1-j 1. doboz 1204/1962. Ezt követően csak 1962-ben 8 millió rijált fordítottak a jemeni határ közelében élő törzsek megvásárlására MTI. 27. és volt SAS tagokból álló kis létszámú különítményt dobtak át a jemeni határon a rojalista törzsi erők kiképzésére. HOE, A.: *David Stirling*. Edinburgh 1992. 354-414.

⁷⁷ A köztársasági jemeniek úgy indokolták Nasszer ezredes beavatkozását a kibontakozó polgárháborúba, hogy az egyiptomiak jelenlétükkel csupán valóra váltják azt az elképzelést, amelyet még eredetileg Nasszer ezredes és al-Badr alkotott meg 1958-ban, amikor megalkották az országaik kölcsönös együttműködéséről szóló szerződést. Mclean, N.: *The War in the Yemen*. Royal Central Asian Society, 51, 2, 1964. 104. Egyiptomi részről az expedíciós hadsereg Jemenbe küldését egy 1962-es beszédében Nasszer a következő szavakkal indokolta meg: „*Csendben szemlélődjünk és hallgassunk, amikor a reakció elnyomja a forradalmat Jemenben, hogy azután ugyanez a reakcionizmus ellenünk fordulva harcoljon a szocializmus, a haladás és Egyiptom kairói lakosai ellen*.” DAWISHA, A. I.: *Intervention in the Yemen: An analysis of Egyptian perceptions and policies*. Middle East Journal, 29, 1, 1975. 49.

káját fogja folytatni mindaddig, amíg egy harmadik hatalom hadserege fegyveresen meg nem támadja a polgárháborús Jement.

Az egyiptomi segítségnek köszönhetően hamarosan sikerült a köztársasági erőknek ideiglenesen stabilizálni helyzetüket. Nemzeti Gárdát állítottak fel, amelyet az egyiptomiak képeztek ki és fegyvereztek fel. Ez az erő azonban nem tudott hatékonyan küzdeni a megbuktatott királyi család tagjainak irányítása alatt harcoló irreguláris törzsi erők ellen. A köztársasági csapatok helyét fokozatosan egyiptomi csapatok vették át, 1963-ra az események irányítása egyértelműen az EAK megbízottak kezében összpontosult. Az első hónapok tapasztalatai alapján azonban az egyiptomi vezetőknek hamar be kellett látniuk, hogy változatlan körülmények mellett egy elhúzódó és költséges háborúban kell részt vállalniuk, amennyiben továbbra is támogatják a köztársasági erőket. Az 1963-as év során indított offenzívák kudarcai adták meg a végső lökést Nasszer elnöknek, hogy 1964-től kezdődően mind határozottabban keresse a konfliktus lezárásának külpolitikai lehetőségeit. Azon kérdések megválaszolása, hogy az egyiptomi béketapogatózások mennyiben érintették az addigra már számos problémával terhelt EAK-köztársasági viszonyt; milyen alternatívák adódtak Szallál elnök számára egy esetleges egyiptomi kivonulás esetén a köztársaság védelmére; milyen lépések történtek az önálló reguláris jemeni erők felállítására; minek köszönhető, hogy Egyiptom csak 1967-ben vonta ki csapatait az országból; illetve hogy milyen intézkedések történtek a magára maradt szanaai kormány fegyveres védelmére, már egy újabb cikk témáját képezné.

A felbomlás hírnökei.
Az Osztrák-Magyar Monarchia képe Franciaországban 1879-1918

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával a dunai térségben egy soknemzetiségű birodalom helyét egymással vetélkedő nemzetállamok foglalták el. A rendkívüli gyorsasággal lezajló hatalmas változás szinte azonnal kiváltotta az értelmezés igényét, és ennek következtében a politikai publicisztikában, a memoár- és a szépirodalomban, valamint a történetírásban megkezdődött a legkülönbözőbb értelmezési sémák megalkotása, majd szüntelen újrainírása. Bár az új helyzet Közép-Európa országaiban vetette fel a legtöbb problémát, hiszen ott a nemzeti, állami és csoportlét gyökeres átrendeződése következett be, a francia társadalomban szintén kialakult az igény a történetek értelmezésére. Így volt ez azért, mert a francia politika az első világháborút követő rendezésben minden más nagyhatalom diplomáciájánál aktívabban vett részt, ezért az új közép-európai rendet sokan az Élysée-palota és a Quai d'Orsay békéjének tekintették. A nyugati hatalmak közül Franciaország lakossága kockáztatta, szenvedte a legtöbbet. A közép-európai térség nemzeteinek többsége is első-sorban Franciaország nagyhatalmi státuszával kötötte össze a rendezést.

A világháború utáni nagy munkák nem voltak előzmények nélkül. A történetírás 1918-at néha szinte rutinszerűen „olvassa ki” a háború előtti francia közélet egyes jelenségeiből. A Monarchia szláv nemzeteinek ügyét felkaroló ún. szlavista iskola (*les slavissants français*) tevékenysége több politikátörténeti munkában feldolgozásra került már. Tanulmányunk célja az, hogy a politikátörténeti narratívát az *intellectual history* szempontjai alapján végrehajtott vizsgálat révén korrigálja és kiegészítse. Nézetünk szerint két ponton lényeges árnyalni az 1918 előtti Monarchia-diskurzusról kialakított képet: egyfelől szükséges a szlavista iskolát a politikai instrumentalizáció kétségkívül valós tényezőjén túl is megvizsgálni, és mint sajátos történeti-politikai diskurzust feltárni, másfelől rá kell mutatni, hogy a szlavista iskola 1914-ig korántsem monopolizálta a Monarchiáról való közbeszédet, hanem párhuzamosan létezett a más szempontrendszer alapján közelítő geopolitikai iskolával. Ennek létezését egy-egy megjegyzésben általában regisztrálja ugyan a vonatkozó irodalom, azonban a túlságosan teleologikus, azaz a felbomláshoz eljutni, azt magyarázni igyekvő historiográfiai mesternarratívában jelentősége elkerülhetetlenül elsikkad. Tanulmányunkban ezért arra teszünk kísérletet, hogy a francia történetírás 1918 előtti korszakának témánk szempontjából releváns kutatóit és műveiket olyan historiográfiai elemzés során mutassuk be, melyben vizsgálatunkat nem egy teleologikus modell határozza meg. Azaz nem a felbomlás és a történetírói tevékenység közötti, mások által feltételezett ok-okozati viszonyt tekintjük át, hanem sokkal inkább arra keresünk választ, milyen történetírói módszerek és milyen elbeszélésminták álltak rendelkezésre az első világháború előtt és alatt egy kortárs történeti jelenség, az Osztrák-Magyar Monarchia narratív megragadására és leírására.

A szlavista iskola

Az 1918 előtti francia Monarchia-irodalom vizsgálata során több okból is másképp kell eljárunk, mint a birodalom felbomlását követő évtizedek történetírói teljesítményeinek elemzésekor. Nem pusztán az különbözteti meg a két időszakot, hogy az 1918 előtt író szerzők a felbomlás miéértjére még nem kereshették a választ, és magát a felbomlás lehetőségét mérlegelték csupán, de az is, hogy munkásságukkal jelentős, elsősorban cseh és francia történeti irodalom foglalkozik, mely azonban munkásságukat nem módszertani-

elbeszélésméleti, hanem szinte kizárólag politikatörténeti kontextusban értékeli. A selekciónak ez a módszere egyben magyarázata is annak, miért nem nyújt teljes képet a Monarchia 1918 előtti irodalmáról az 1945 utáni történetírás. A történészek számára ugyanis a korból szinte kizárólag csak az az iskola bírt fontossággal, amely egyértelműen kapcsolatba volt hozható az általuk elsősorban kutatott politikatörténeti eseménysorokkal, vagyis a francia szlavisták (*les slavissants français*) köre.¹

A francia szlavisták nem alkottak szoros csoportot sem életkoruk, sem végzettségük, sem munkásságuk alapján. Louis Léger, Ernest Denis, Emile Picot, Alfred Rambaud, illetve a következő generáció két kiemelkedő tagja, Louis Eisenmann és Mario Roques mégis joggal szerepel egymás mellett a felsorolásokban.² Egyazon iskola tagjaivá teszi őket közös módszertani meggyőződésük, mely a művelődéstörténettől a politikán át a jogtörténetig összefogva a társadalomtudomány rendelkezésére álló források segítségével olyan kép kialakítását tűzte ki célul, mely elsősorban a nemzeti, és a szó tizenkilencedik századi értelmében faji sajátosságok bemutatásán alapszik.

A Monarchia-irodalom kontextusában a szlavista iskola első jelentős munkájaként általában Louis Léger 1879-es osztrák-magyar történetét szokás megjelölni.³ Bár három-négy évtized választja el Denis nagy történeti munkáinak, így a *Csehország története a fehérhegyi csata után*, megjelenésétől, nézőpontjaik jelentős hasonlóságot mutatnak.⁴ A hagyományos nyugat-európai történetírás formáival mindkét szerző radikálisan szakít. Ha a századforduló francia és angolszász hagyományába illeszkedő elbeszélési módot keressük, a jelenkori állam történetét a pozitivisták tudós eszméjéhez hűen feldolgozó fiatal Louis Eisenmann 1904-es *Az osztrák-magyar kiegyezés* című könyvéhez kell fordulnunk.⁵

Eisenmann az öt francia történész körökben egy csapásra ismertté tevő munkájában nem kevesebbre tett kísérletet, mint egy állam lényegének megragadására. A lényegét pedig mi más tükrözhetné, érvelt, mint alaptörvénye, azaz a Monarchia esetében a kiegyezési törvény. Eljárása a stubbs-i jogtörténeti iskola és a frissen formálódó politikatudomány keresztződése: paragrafusok, megvilágító példák váltakoznak a könyv közel hétszáz oldalán keresztül. A módszer mindvégig ugyanaz: a jog révén megragadni az államot, az állam révén a társadalmat. Ebből a megközelítésből nem születik sem drámai erejű elbeszélés, sem nagy ívű magyarázat a Monarchia jövődőlts sorsával kapcsolatban. Éppen ellenkezőleg, Eisenmann számos esetben elismeri, hogy az általa felvázolt forgatókönyvek egy vagy több feltétel teljesülésétől függenek. Jövőképe tehát egyszerre pluralisztikus és feltételes, és a szerző a munka születésének jelenét is hasonló érzékenységgel kezeli.

A szerző forrásai közé a rendeletek, törvények, parlamenti beszédek, s a jelentősebb újságok tudósításai tartoznak. A forrásbázis megfelel a módszertani igényeknek, hiszen ezek

¹ A teljesség igénye nélkül említhetők KOLAR, Frantisek: *Edouard Benès et le Conseil national tchécoslovaque de la rue Bonaparte*, *Guerres mondiales et conflits contemporains – Revue d'histoire* 1993. 1. sz. 9-16. MICHEL, Bernard: *Le rôle d'Ernest Denis et du journal La Nation dans la naissance de la Tchécoslovaquie*; *Guerres mondiales et conflits contemporains – Revue d'histoire* 1993. 1. sz. 17-26. FERENCUHOVÁ, Bohumila: *Les slavissants français et le mouvement tchécoslovaque à l'étranger au cours de la Première Guerre mondiale*, *Guerres mondiales et conflits contemporains – Revue d'histoire* 1993. 1. sz. 27-36. CHARUE, Jean: *Les slavistes français et l'Autriche-Hongrie de 1867 à 1918*, *Etats danubiens* 1991. 127-137.

² CHARUE (1991). MARES, Antoine: *L'historiographie de la naissance de la Tchécoslovaquie*, IN: CASTELLAN, Georges (szerk.): *Les nationalités de l'Autriche-Hongrie et la paix de 1918-1919: Actes du colloque franco-autrichien des 1er et 2 décembre 1988 à Paris*. Institut Autrichien, Paris 1989. 53-74.

³ LÉGER, Louis: *Histoire de l'Autriche Hongrie depuis les origines jusqu'à l'année 1878*, Hachette, Paris 1879.

⁴ DENIS, Ernest: *Fin de l'indépendance de Bohême*. Paris, E. Leroux, 1890. I-II. Uő: *La Bohême depuis la Montagne-Blanche*. E. Leroux, Paris 1903. I-II.

⁵ EISENMANN, Louis: *Le compromis Austro-Hongrois de 1867 – Etude sur le dualisme*. Cujas, Paris 1968. reprint, 1. kiadás 1904.

révén elvben az állam működésében válik megragadhatóvá, míg a napilapok az „avatott” megfigyelők külső reflexióval ismertetnek meg. A gyakorlat, így Eisenmann munkája is azonban bebizonyítja: az intézménytörténet esetenként szembesülhet olyan történeti problémákkal, amelyeket a rendelkezésére álló eszközrendszerre hagyatkozva nem képes értelmezni. Az osztrák-magyar kiegyezésben ilyen problémának bizonyult a nemzetiiségi kérdés.

Eisenmann érzékenyen veszi számba a Monarchia működését zavaró politikai és jogi tényezőket. A társadalommal kapcsolatos fogalmakat azonban nem képes integrálni rendszerébe, nem mutat fel kapcsolatokat, megfeleléseket a politikai szintér s a mélyben zajló társadalmi folyamatok között. A problémákat képes ugyan feltárni, ám ezeket nem helyezi el teljes mértékben kontextusukban. Megállapítja például, hogy „*a jelenlegi válság [1904] eredeti oka szintén a kiegyezés maga,*”⁶ de az osztrák alkotmányos válságot nem kezeli valóban akut problémaként. Munkája végén, a jelen felé közeledve visszatér problémájához, és megállapítja, hogy két kiút is létezik, melyek „*egyaránt megvalósulhatnak*”, nevezetesen a cseh-osztrák-kiegyezés vagy az egységesítő abszolutizmushoz való visszatérés.⁷

Eisenmann megállapításait nehéz közel száz évvel később kritikával illetni, hiszen úgy tűnhet, az utólagos tudás birtokában tehetők csak meg ilyen kijelentések. Nézetünk szerint azonban ennél többről van szó: a szerző ugyanis a Monarchia problémáinak lényegét is a következő megállapításával foglalja össze: „*a nagy nehézség ... az egyes nemzetiségek történelmi és mások természeti jogainak összeegyeztetése*”.⁸ Eisenmannál szó sincs valamiféle „*népek harcáról*”, tehát arról az ideológiáról, amely az első világháborús propaganda-irodalomban nyeri el végső formáját, ám amely – mint arra alább kitérünk – már Denis, sőt Léger írásaiban is kimutatható. A *Compromis* megmarad államjogi munkának, amely arra keres választ, hogy egy nemzetiiségi viták következtében kialakult alkotmányos válság milyen jogi és törvényi reformmal lenne feloldható. A válasz ennek megfelelően mérsékelt: a szerző szerint a jövő „*a nemzeti autonómia, amelyet a megye illetve a körzet autonómiája biztosít*”.⁹

Szintén a jellegzetes állam- és jogcentrikus kérdéscsoportból következik az a módszer, amellyel Eisenmann a „*magyar problémát*”, a magyar elit kiegyezés iránti ambivalens viszonyulását elemzi. Az osztrák elégedetlenségen nem csodálkozik, hiszen arra kielégítő magyarázat a magyar „*túlsúly*”. A valódi kérdés számára az, hogy „*Magyarország miért törekszik elszakadni Ausztriával való uniójától, melyből annyi előnye származik, és Ausztria miért tűri el, hogy másodrendű szerepet játsszon ebben az unióban, melynek neve az ő nevével kezdődik.*”¹⁰ Ismét csak azt kell válaszolnunk, hogy a kérdés azért így fogalmazódik meg, mert a módszer nem képes megragadni az állam és a társadalom politikailag, illetve jogilag nem kodifikálható aspektusait.

A francia történetírás egybehangzó vélekedése szerint a kiegyezésnek azóta sem született jobb értékelése, mint az 1904-es munka. Ez elképzelhető, ám az sem vonható kétségbe, hogy olyan sem, amely arányaiban ily kevés figyelmet szentelt volna a kompromisszum létrejöttét megelőző 20 év történetének, valamint a politikai struktúrák mögött meghúzódó társadalmak történetileg determinált megosztottságainak. Eisenmann természetesen kitér a francia diskurzusban ismert „*létvesszélyekre*”, és azokat gyorsan és hatásosan „*déliabábbá*”

⁶ Uo. XI.

⁷ Uo. 668-669.

⁸ Uo. 679.

⁹ Uo. 680. A teljesség kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a magyarországi nemzetiiségi helyzet kapcsán még Eisenmann is kénytelen volt megjegyezni, megtörve narrációjának menetét: „*azt lehetne hinni, folyamatosan hatalmas összeesküvés fenyegeti a magyar államot. Ha szlovák polgárai nyelvi jogokat követelnek, akkor „pánszlávok”, ha románok, akkor <<szeparatisták>> vagy <<dákorumánok.>>*” Uo. 558.

¹⁰ Uo. XI.

nyilvánítja, így söpri le az asztról a magyar függetlenségi törekvéseket, a pánszlávizmust, és a „nem létező” pángermanizmust. A szó szoros értelmében Eisenmann állításaira valóban nem cáfolt rá a történelem. Ő azonban ebben az esetben is azokat a szeparatista ideológiákat veszi számba, amelyeket meg tud feleltetni jelenbéli vagy múltbéli államok vonzásának. Nem számol semmiből keletkező vagy „történelmietlen” alakváltozásokat áteső állammal, mivel a jogi fejlődés által meghatározott diskurzusában ezek nem megengedett spekulációk. A konklúzióban megállapítja, hogy míg a válság valóságához nem fér kétség, az nem lehet képes megrengetni a Monarchia alapjait. Eisenmann inkább optimista, és – bár nyíltan nem mondja ki – egy osztrák-cseh „belső”, a dualizmust nem felrúgó kiegyezéssel számol, valamint hosszabb távon az önkormányzati autonómiák megjelenésével. Nyíltan az utolsó bekezdésben azonban csupán annyit állít, hogy a birodalom léte nem forog veszélyben, „hacsak nem következik be a jelenlegi európai politika egyensúlyának és a kontinens rendjének teljes felborulása”. Victor-Lucien Tapiével ellentétben, aki a mű reprint kiadásához az előszót írta, nem gondoljuk, hogy 1918 végén bekövetkezett volna egy ilyen minden keretet szétfeszítő felbomlás.¹¹ A Monarchia egykori területétől eltekintve Európában csak a cári Oroszország nyugati végein kellett, ideiglenesen, teljesen új határokat húzni. Ezért a Monarchia felbomlásában és felosztásában a kontinens történetében inkább unikális eseményt látunk, amelynek magyarázatához nem elegendő az általános felfordulásra hivatkozni, ahogy például 1921-ben már Eisenmann sem tette.

Gyökeresen más elbeszélő stratégiát találunk a tulajdonképpeni szlavisták Monarchiával foglalkozó munkáiban. Louis Léger *Ausztria-Magyarország története* című munkájában már 1879-ben megteremtette a kánon alapjait, amelyekhez utóbb mind maga, mind tudóstársai ragaszkodtak. Lényegi elemnek tarthatjuk a nemzetkarakterológiával való foglalkozást, amely a történeti folyamatok leírásakor „alfa-omega” pozíciót foglal el: a modern kori történelmi folyamatok leírásakor állandóan visszautalás történik a „fajok”, illetve „népek” változhatatlan személyiségére.¹² Ezekből a személyiségjegyekből vezethető le a népek „viselkedése”, és „cselekedeteik” végső soron személyiségükhöz csatolnak vissza. A nemzetkarakterológiának az elbeszélésen belüli központi szerepéből könnyen levezethetőek a történetmondás egyéb jellegzetességei: a narrációt egy vagy több nép-egyénség metaforája uralja, melyek „életéből” születik a történet. Az „alfa-omega”-tézisből egyszerre következik a történeti determinizmus és a teleologikus jelleg, hiszen a népkarakter saját ideális és Léger szerint sosem változó állapotának realizációjára törekszik.

A fentiek alapján kijelenthetjük, hogy a pozitivistáknak szemben a keletről importált szemléletmód új fejezetet nyitott a francia történetírásban. Bár kimutathatók lennének rokoni jegyek például Michelet nemzeti-forradalmi írásmódjával, nem szabad megfeledkezni a francia forradalom történetének az apró, az eltérő iránti csillapíthatatlan érdeklődéséről, mely a „nemzeti folyamat” állandó ellenpontozásaként jelenik meg művében.¹³ A szlavisták nemzetértelmezésére egyértelműen rányomta bélyegét, hogy történész lett irodalomtörténész volt, akiknek történeti és részben politikai szocializációja Prágában történt, ahol naív fiatalokként egy intellektuálisan pezsgő, azonban végletesen mitizált történeti tudattal rendelkező és etnocentrikus közéletbe csöppentek, és azon belül is egy

¹¹ TAPIÉ, Victor-Lucien: *Préface*, IN: EISENMANN, Louis: *Le compromis Austro-Hongrois de 1867: Etude sur le dualisme*. Cujas, Paris 1968. IV.

¹² Érdekes ugyanakkor, hogy a „nemzet” szóval ezek a szerzők is tartózkodóan bánnak, csak az állami múlttal rendelkező népekre vonatkoztatva használják rendszeresen. Ezért is lesz problémamentes a „jugoszláv nemzet” a francia diskurzusban 1918 után, míg például a „szlovén nemzet” kifejezéssel a korszakban nem találkozunk.

¹³ MICHELET, Jules: *History of the French Revolution*. University of Chicago Press, Chicago 1967. A francia eredeti 1847-53-ban jelent meg, az angol fordítás az 1888-as kiadás alapján készült. A románcszerű cselekményesítéshez ld. 440-445. az ellenpontozás azonban tetten érhető a mű részletezőbb fejezeteiben.

olyan közösségbe kerültek, mely a nemzetkép-alakítás potenciális propagandistáinak tekintette őket. Képzettségük után céljaikban így lettek „szlavisták”, módszerük azonban inkább a német iskolára emlékeztet, írásmódjukat pedig a második generációs (tehát a „naciona- lista” vagy „szélsőséges”) német historizmussal rokoníthatjuk.

Léger 1879-es művéből világosan kiolvasható, hogy a szlavisták milyen kritikus pontokon vetették el a hagyományos történetírás megközelítéseit, melyeket Eisenmann munkája kapcsán igyekeztünk meghatározni. Számára az állami egység, háromszázötven évnyi történelem nem nyom sokat a latban, mivel azt a nemzetek és népek egyéniségén tett erőszakkal azonosítja. Központi jelentőségű számára, hogy „*Ausztria-Magyarország sem földrajzi, sem nemzeti szempontból nem egységes, természetes határokkal nem rendelkezik*”. Elismeri, jelen pillanatban ugyan egyensúlyban van, ám ha „*ez az egyensúly megtörik, az halálát jelenti*”.¹⁴ Léger az osztrák dominancia hosszú periódusát a népeken tett erőszakkal, tulajdonképpen a népek sorsának „*kisiklásaként*” értelmezi, így magyarázatot kell adnia arra, hogy az általa kiirthatatlannak tartott népkarakter és az eleve adott természetes törekvés a nemzeti szabadság kivívására miért késhet évszázadokon át. Az okot a „*szlávok földrajzi széttagoltságában*” fedezi fel, amely nézete szerint megmagyarázza, hogy miért nem jutottak meghatározó pozícióba a Monarchián belül.¹⁵

A bevezetőt követő történeti áttekintésből kiderül, hogy Léger értelmezésében a történelem kezdetben természetes (nép – nemzet – állam) fejlődési útvonaláról két hódító karakterű nemzet, illetve faj, a germánok és a magyarok térfoglalása következtében tért le, és ezek különösen az újkorban, főként 1848-ban és 1867-ben sikeresen szakították szét és nyomták el a földrajzi megosztottságuk következtében erejüket hatékonyan felhasználni nem tudó békés szlávokat. Lényeges jellemzője a munkának, hogy Léger egyértelműen a „szlávok” kifejezést részesíti előnyben, de leginkább a cseheket érti alatta, így érthetővé válik a „*békés szlávok*” utóbb az első világháborúban elterjedt toposza, amely például egy esetleges szerb kitekintés esetén nehezen lett volna fenntartható.

Léger általános történeti munkát írt, azonban egyértelműen a jelenhez kapcsolta azt. Személyesen megélt tapasztalata volt a Hohenwart-kísérlet kudarcát követő csehországi elkeseredés, amely szerinte a helyzet „*megfagyásához*” vezetett.¹⁶ A fenti bekezdésekben változott etnocentrikus narráció meghatározó jellege ugyanakkor 1879-ben – szemben a világháborús évekkel – még nem zárta ki a szöveg bizonyos fokú pluralizálódását, más elbeszélőmódok töredékes megjelenését. Léger esetében ezek a heterodox szövegtöredékek jellemzően a kortárs politológiai iskola szótárából kerültek át, de más kontextusban maguk is átértelmeződtek. A konklúzióban egy lényeges helyen például a Monarchia multietnikus jellegéből következő küldetése nyer említést, vagyis az az elképzelés, mely szerint a soknemzetiségű birodalom legitimitációját az ad(hat)ja, hogy súlyt, és ezáltal a békés és szuverén fejlődés garanciáját nyújtja a kis nemzeteknek, beleértve ebbe a „*török igát lerázó balkáni népeket*” is.¹⁷ Léger elvben tehát elképzelhetőnek és kívánatosnak tartja egy nagy „*köztes*” állam létét, amely elzárja Németországot (illetve, a szerző szóhasználatában, a „*germán fajt*”) a Kelettől. Érdekes, hogy a nemzetek autonóm személyiségét olyannyira hangsúlyozó szerző ennek kapcsán elképzelhetőnek tart egy „*hatalmas és életteli federációt*”. Nézetünk szerint ebben az esetben a szerző részben mechanikusan, részben tudatosan egy toposzt kölcsönzött az alább bemutatásra kerülő rivális, ún. geopolitikai iskolától, azonban az szemantikailag inkompatibilisnek bizonyult saját nyelvével. Az átvétel mégis indokolt volt,

¹⁴ Léger (1879): 3-6.

¹⁵ Uo. 9.

¹⁶ Uo. 574.

¹⁷ Uo. 583.

mivel francia közönsége elvárta, hogy valamilyen módon kitérjen arra a kérdésre, mely a Monarchiával kapcsolatban leginkább foglalkoztatta: a Habsburgok állama hajlandó és képes lesz-e távolilag Franciaország szövetségeseiként működni. Ez a gondolkodásmód azonban nem hozható közös nevezőre saját historizáló moralizmusával. Amennyiben ugyanis a népek szuverenitásra való törekvését egyszerre sorsszerű és erkölcsileg telített folyamatként fogja fel, a reálpolitikai önérdékre történő hivatkozás elveszti legitimitását.

1879-ben, mint azt fentebb jeleztük, Leger már megalkotta az új diskurzus alapvető szókincsét és elbeszélő sémáját, ám nem kísérelte meg a Monarchia teljes delegitimálását. A huszadik század első éveire a központi hatalmak kialakult tömbje már érthetően megkérdőjelezte a geopolitikai iskola korábbi érvelését, melyet elsősorban a Németországgal szembeni francia félelmek politológiai interpretációja foglalkoztatott. Ernest Denis, a szláv népek és különösképpen a cseh nemzet legodaadóbb és legismertebb párizsi védelmezője és propagátora 1903-as munkájából jól kiolvasható a szerző saját történelemlátása és a korábban bevett politológiai diskurzus közötti feszültség.

Denis már 1878-as, az *École Normale Supérieure* könyvtárában megőrzött doktori értekezésében (*Husz és a huszita háborúk*) kijelentette, egy retorikai kérdésbe rejtve: „*bár a XV. századi felkelés nem pusztán a szlávok bosszúja volt, hogyan lehetne nem felfigyelni a benne rejlő németgyűlöletre, mely a cseh nép életének alapvető vonása [trait principal]?*”¹⁸ Gondolkodására mindvégig jellemző maradt a századfordulós bécsi filozófia egyes áramlataira jellemző *Rassenkampf*-elmélet, mely erős darwini hatás alatt a történelmet (nem biológiailag definiált) népfajok küzdelmeként értelmezte.¹⁹ A Denis által kialakított és a Sorbonne-on is fáradszóról népszerűsített felfogás szerint a szláv népek békés és törzsi hagyományaiából következően demokratikus érzelmű tömege a középkor óta küzd az agresszív német feudalizmussal és imperializmussal, amely folyamatosan fenyegeti szuverenitását és identitását. Doktori értekezése mellett kiolvasható ez a nevével ismertté tevő *Csehország Fehérhegy óta* című hatalmas terjedelmű munkájából is. Jellemző, hogy Denis-t még ebben a könyvében sem foglalkoztatja igazán a Habsburgok birodalmának létrejötte, azaz nem keres választ arra, miért alakult ki a Közép-Európa kis nemzetek hol erőszakkal, hol békésen integráló állama. Számára a kérdés ebben a formában ugyanis nem tehető fel, hiszen a válasz maga a munka alapvető feltevése, nevezetesen az egymással eltérő népjellemükből következően konfliktusba kerülő fajok, illetve népek harca, mely a történelemből kiiktatja a hatalmi viszonyok és az államképződés közép-európai sajátosságainak mélyebb vizsgálatát. Ezek helyét foglalja el az ún. *histoire engagée*, az elkötelezett történetírás, amely ebben az esetben elsősorban a nemzeti perspektívával való feltétlen azonosulást és a jelen nemzetképének múltba való visszavetítését jelenti. Annál meglepőbb, hogy munkájának végén, nem sokkal mielőtt vészjóslóan jövődőlésbe kezd, mely szerint „*egy napon a [cseh] hazafiak, ügyük igazságától felbátorodva, felidéznek majd magukban, hogyan szálltak szembe atyáik egykor egész Európával, és hogyan kényszerítették meghátrálásra a császárokat és a pápákat,*” váratlanul – ha csak néhány bekezdés erejéig is – a Monarchia életképességéről értekeznek. Ekkor – mély ellentmondásban egész műve felfogásával és érvelésével – kijelenti például, hogy „*az Ausztria létrejöttét eredményező XVI. századi tényezők máig sem szűntek meg hatni,*” és ezért „*panaszai jogossága ellenére a lengyelek, szlovének és csehek érdekében áll a Monarchia fennmaradása.*”²⁰

Denis eljárására magyarázatot keresnünk bizonytalan találgatásokba torkollna. Annyit azonban megkockáztathatunk, hogy diskurzusának váratlan megbicsaklását – pontos viszo-

¹⁸ DENIS, Ernest: *Hus et les guerres husites*. Thèse pour le doctorat. 1878. I. 27.

¹⁹ KISS Endre: *A „k.u.k. világrénd” halála – Bécsben*. Magvető, Budapest 1978. 118-131.

²⁰ DENIS 1903. II. 663-664. 670.

nyuk meghatározásáról lemondva – két tényező is befolyásolta: egyrészt a cseh nemzeti-történeti nyelvjáték függetlenségi éle, amely azonban 1915-16 előtt nem párosult határozott politikai függetlenségi törekvással (eltekintve talán Kramař pártjától), illetve a francia geopolitikai iskola már említett gondolkodásmódja, amely elsősorban a földrajzi térre vetített hatalmi befolyás perspektívájából vizsgálta a jelent és a közelmúltat.

III. A geopolitikai iskola és a Monarchia

A geopolitikai iskola egészen az 1910-es évek elejéig elsősorban legitim diskurzusnak számított. A szlavisták egy egzotikus témában mélyedtek el, és újszerű megközelítésben írtak úgy, hogy eleinte széles érdeklődésre nem tarthattak számot, míg a német-szláv szembenállásban rá nem találtak a francia közönség előtt a témát érdekessé tevő toposzra. Ezzel szemben e korai politológusok a nagyhatalmi státuszában bizonytalankodó és revánsvágytól égő francia értelmiséget elsősorban érdeklő témákról írtak: a nagy európai államok hatalmáról, berendezkedéséről és egymáshoz való viszonyáról. Két legolvasottabb kelet-szakértőjük André Chéradame és René Henry volt. Természetesen ők sem tagadták, hogy a Monarchia bizonyos belső problémákkal küzd, azonban a szlavistákkal ellentétben hittek ezek megoldhatóságában és abban, hogy a Monarchia szembefordítható Németországgal.

Chéradame legismertebb, 1901-es könyvében (*Európa és az osztrák-magyar kérdés a XX. század hajnalán*) határozottan kiállt a birodalom létezésének szükségszerűsége mellett. Érvéle nem volt újszerű: abból indult ki, hogy a kis szláv nemzetek (amelyeket ő rendszerint nem nevezett sem „fajnak” sem összefoglalóan vagy metonimikusan „szlávoknak”) csak a magyarokkal és az ausztriai németekkel összefogva őrizhetik meg önállóságukat.²¹ Nézete szerint ezt az „Ausztriát” alkotó népek felismerték, ezért a birodalom „rendelkezik valódi erőforrásokkal és életerővel, a dolgok természetes menete nem széthullása felé tart, megcsonkítását éppen ezért csak külső hatalom kényszere eredményezhetné.” Chéradame szerint még az aktuálpolitikai fejlemények is alátámasztják optimizmusát. A magyarok ellen ugyanis a pángermánok a románokkal fogtak össze, és „ezért ők rá fognak kényszerülni a többi néppel való megegyezésre”.²² „A dolgok belső ereje a föderalizáció felé hat” – zárja könyvét a szerző. „Ferenc József a döntő pillanatban ugyan mindig visszariadt”, ez azonban nem lesz örökké így, hiszen ez csak Berlin kényszere miatt történhetett, mely „Sadova óta” elnyomja Bécsset. A megoldást a cár beavatkozása jelentené, aki garantálhatná Berlinnel szemben a birodalom szuverenitását. A valóságértelentől egyre valóságértelenebbig jutó Chéradame azzal igyekszik realitást kölcsönözni érvelésének, hogy megállapítja: a Hohenzollernek a Monarchia vesztén munkálkodnak, karöltve a pángermánokkal, ezért Franciaországnak és Oroszországnak érdekében áll fellépni a Monarchia mellett.²³

Chéradame érveléséhez hasonló gondolatmenetet találunk Henry 1903-as munkájában is. *Kérdések Ausztria-Magyarországról és a Keletről* című könyvében a szerző a klasszikus diplomáciai érvelést fogalmazza újra, fokozottan geopolitikai megközelítésben. Eszerint a Monarchia a túlságosan megerősödött Berlin keleti törekvéseinek útjában áll. Mint nagyhatalom nem mondhat le saját befolyási övezetéről, és nem támogathatja a német imperializmust. Így Franciaország ügyes politizálással szövetségest találhatna magának, mellyel Németországot gyakorlatilag megbénítaná.²⁴

²¹ CHÉRADAME, André: *L'Europe et la question de l'Autriche-Hongrie au seuil du XXe siècle*. Plon, Paris 1901. 159.

²² Uo. 194-195.

²³ Uo. 415. 425.

²⁴ HENRY, René: *Questions d'Autriche-Hongrie et questions d'Orient*. Paris, 1903. 33-54. ld. még uó.: *Des monts de Bohême au Golf Persique*. Paris 1908.

Chéradame és René elemzését egymással rokonítja a nemzetiségi kérdés iránti viszonylagos érzéketlenségük, a nagyhatalmi perspektíva, melyben fel sem merül, hogy létezhetnek kisméretű nemzetállamok (különösen két nagyhatalom, a német és az orosz közé ékelve). A Monarchiát belülről vizsgáló szerzők érzékenyebbnek bizonyultak a nemzetiségi kérdés iránt. Bertrand Auerbach 1898-es tanulmánya, a *Fajok és nemzetiségek Ausztria-Magyarországon* ennek a vonulatnak a legismertebb s egyben legmegalapozottabb produkuma volt. Könyvében a szerző egyértelműen, s a legtöbb külföldi elemzót megelőzve feltárta a Monarchia nacionalizmusainak ellentmondásos jellegét. Nemcsak arra hívta fel a figyelmet, hogy a németek civilizációs munkája, illetve a magyarság liberális és szabadságharcos hagyományai (melyeket a szlavisták tagadtak) nem igazolhatják más népek feletti hegemoniájukat, de rámutatott a csehek által alkalmazott történeti elv, a venceli királyság aktualizációjának buktatóira is.²⁵ Auerbach munkásságában egyértelműen megmutatkozik, hogy bár a nemzetiségi problémára koncentrált, azt nem a szlavistákra jellemző historizáló és etnocentrikus megközelítésben teszi. Számára a nemzetiségi kérdés a jelen problémája, melynek történeti gyökerei is annyiban érdekesekek, amennyiben a felek azokat érvrendszerükbe betagozzák. Ez az ideológiai integráció azonban természetesen nem kölcsönöz legitimitást az ismertetett érveknek, sőt, ha lehet, a szövegben is jelzett prejudikált jellegük miatt inkább aláássák azokat. Auerbach ugyanakkor természetesen nem a modern nacionalizmus-kutatás eszközeivel elemezte a problémát. Módszertani háttére inkább a geopolitikai iskolához kötötte őt is: az elemzés során célja annak megállapítása volt, milyen módon lenne feloldható a nemzetiségi kérdés, amely a széles körben elterjedt francia nézet szerint megbénítja a Monarchia külpolitikáját, hiszen a német szövetség felé szorítja.

A fenti politológusok eszméinek terjedését a *Revue des Deux Mondes*, a világháború előtti francia közélet egyik legolvasottabb folyóiratának alapján is lemérhetjük. Ennek főszerkesztője a század első évtizedében, a később német- és Monarchia-ellenességéről is ismertté vált Raymond Poincaré után, René Pinon lett, aki politikailag szintén a francia polgári radikalizmust képviselte. Ő még 1911-ben megjelent gyűjteményes kötetében (a *Revue*-ben a keleti kérdéstről megjelent írásait adta közre) többször leszögezte, hogy „*Franciaország az erős Ausztriát az általános béke és egyensúly elengedhetetlen feltételének tartja*”.²⁶ Éppen ezért kijelenthető, hogy 1914 előtt a francia tudományos és közéletben a geopolitikai, tehát a világot a francia nagyhatalmi érdek perspektívájából, egyértelmű erkölcsi-ideológiai vonatkoztatási rendszer nélkül vizsgáló diskurzus számított elfogadottnak. A francia szlavisták munkái ezzel a kánonnal fordultak szembe, határozott erkölcsi kiindulópontból alakítva ki saját, alternatív értelmezést kínáló historizáló elbeszélésüket.

IV. A világháború hatása a diskurzusokra

A francia tudományos közélet radikális átstrukturálódása az első világháború idején ment végbe. A történetírás több kísérletet is tett arra, hogy meghatározza, milyen állomásokon keresztül jutott el a francia diplomácia a Monarchia szétagolásának célként való elfogadásáig. A háborús propaganda szolgálatába állított közélet ezt részben követte, részben megelőzte. 1915-ben jelent meg a háborús bűnösség doktrínáját dokumentumok alapján „*tudományosan*” alátámasztó hivatalos munka, a szociológus Emile Durkheim és Denis által szerkesztett *Ki akarta a háborút?*²⁷

²⁵ AUERBACH, Bertrand: *Les races et les nationalités en Autriche-Hongrie*. Alcan, Paris 1898. 5-6. 156.

²⁶ PINON, René: *L'Europe et la jeune Turquie: Les aspects nouveaux de la question d'Orient*. Perrin, Paris 1911. 152. 187. 236. Értékeléséhez ld. CHARUÉ: 128-129.

²⁷ DENIS, Ernest-DURKHEIM, Emile: *Qui a voulu la guerre? Les origines de la guerre d'après les documents diplomatiques*. Kimé, Paris 1996 (reprint, első kiadás 1915.) A kötet 1996-os kiadásához Michel Dion

A szerkesztők ebben a gyűjteményben még egyértelműen megkülönböztetik Németország és a Monarchia felelősségét. Nézetük szerint Ausztria helyi háborút kívánt provokálni, amelyből a Hohenzollern-imperializmus kreált világhéget. A Habsburgok birodalmáról ezért azt állapítják meg, hogy „bizonytalan helyzete, a balkáni társadalmak fejlődése, egyes nemzetiségek egyre markánsabb öntudata a közelebbi vagy távolabbi jövőben szükségszerűen újrarajzolta volna Európa térképét. Ebből aztán olyan rossz közérzet és nyugtalanság sarjadt, mely elvetette a háború magjait”. A megfogalmazás szándékosan szibillai: nem lehet tudni, hogy pusztán balkáni átalakulástól kellett tartania a Monarchiának, vagy esetleg egyes területekről is le kellett volna mondania. Az azonban csaknem bizonyos, hogy a *remaniement* szóval jelölt átalakulás alatt a szerzők korlátozott változásokat értek, azaz a felbomlást nem tekintették szükségszerűnek, kívánatosságára pedig ebben a műben nem tértek ki.²⁸

A hivatalos propagandánál a szlavisták lényegesen kritikusabb hangot ütöttek meg, beleértve Denis-t is, amikor a propagandahivatal irányvonala nem kötötte meg kezét. Tőle származik az egyik első könyv alakban publikált felosztási terv a Monarchiáról. Már 1915-ös könyvében, mely *A Háború* címet viseli, kijelentette: „Ausztria romjain négy új állam fog születni”. Egy alpesi és felső-ausztriai német kisállam, Csehszlovákia, egy egyesült délszláv állam, amelynek határai „a Lajtáig és a Rábáig” érnek majd, valamint egy „alföldi” Magyarország. (Erdély sorsáról a szerző semmit nem mond.) Denis maga is elismeri, hogy a rendezésben a nemzetiségi elv sérülni fog, azonban fontosabbnak tartja, hogy a két imperializmus, a magyar és a német ne érintkezzen egymással. Ugyanakkor általános elvként mégis az etnikai határokra való törekvést jelöli meg.²⁹ A munka bevezetése arról tanúskodik, hogy míg Denis egyértelműen úgy vélte, eljött az idő a szlavista diskurzus *Rassenkampf*-narratívájának „politizálására”, a francia nagyhatalmi érdekekkel való kompatibilitásának bizonyítására, számot vetett az 1914 előtt domináns geopolitikai diskurzus maradványaival. Szükségesnek érezte megemlíteni, hogy szándéka szerint munkája megcáfolja majd „azt a szinte általánosan vallott dogmát, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia fenntartása Franciaország elemei érdeke”.³⁰

A szlavisták által folytatott és a Csehszlovák Nemzeti Bizottsággal összehangolt propagandamunka következő produktuma sokatmondóan *Az Osztrák-Magyar Monarchia felszámolása* címet viselte, és már egy évvel Beneš híres pamfletje előtt megjelent. Szerzője, Léger már kialakult érvrendszerként alkalmazza ugyanazokat a gondolatokat, amelyek majd Beneš munkájában találhatók meg a legtömörebben és legtisztábban. Azonban akár csak Denis-nél, Léger-nél is érezhető, hogy francia közönséghez szólva számol a francia nagyhatalmi érdek diktálta lehetséges ellenvetésekkel. Leszögezi, hogy a Monarchia „pusztán Németország elővédje, civilizációs küldetését megtagadta, becsületét pedig eljátszotta”. Azaz nem várható tőle, hogy Franciaország szövetségese lehet, mivel kulturálisan és diplomáciailag német hatás alá került. Éppen ezért nem kell mást tenni, mint a háború végén „minden nemzetiségnek megadni azt a területet, amelyen él, és amelyet más fajúak [allogènes] lelkiismeretlenül kizsákmányoltak”.³¹

írt bevezető tanulmányt. Bevezetőjéből kiderül, hogy a szöveg az *Études et documents sur la guerre* néven működő, 12 akadémikust, egy tábornokot, egy tengernagyot, és egy nagyiparost tömörítő békeelőkészítő és propaganda-iroda egyik első kötete volt. A csoportnak tagja volt például a történész Ernest Lavisse, a szociológus Émile Durkheim és a filozófus Henri Bergson. I-III. o.

²⁸ Uo. 3. 52-58.

²⁹ DENIS, Ernest: *La Guerre – Causes immédiates et lointaines – L'intoxication d'un peuple – Le Traité*. Delagrave, Paris 1915. 310. 336-337.

³⁰ Uo. 4.

³¹ LÉGER, Louis: *La liquidation de l'Autriche-Hongrie*. Alcan, Paris 1915. 10-11.

Fontos megfigyelni a szlavisták diskurzusában 1915-ben végbement hangsúlyeltolódást. Míg a háború előtt történészként léptek fel, és egyértelműen történeti narratíváik végén igyekeztek aktuálpolitikai kitekintést elhelyezni, ez a világháború alatt érthetően megfordult, és a leplezetlen politikum került előtérbe, másodlagossá téve a korábbi történeti perspektívát. Ez azonban csak úgy volt elképzelhető, ha kialakítják az 1914 előtt befolyásosabb geopolitikai iskola érvelésének alternatíváját, azaz politológiai érvrendszer dolgoznak ki annak bizonyítására, hogy a Monarchia nem lehet Franciaország számára hasznos partner. Míg 1914 előtt éppen a saját politológiai nyelvjáték hiányának tulajdonítottuk a történelmi narratívát részben megkérdőjelező, abból nem következő mérsékelt konklúziókat, a háborús éveket vizsgálva megállapítható, hogy megszületett egy saját ideológiai premisszáiból építkező érvrendszer, mely a fajok harcának eszmei alapját a politológia nyelvére lefordítva kialakította a fajilag meghatározott szövetséges germán és magyar imperializmus toposzát. Ebből kiindulva vált lehetségessé koherensen érvelni a felbomlás mellett.

Az új ideológia terjedése, amely a háborús helyzetben nemcsak érthetőnek, de már-már elkerülhetetlennek tartható, lemérhető a korábban mérsékelt, a Monarchiával kritikái ellenére is szimpatizáló Auerbach idézett munkájának második, 1917-es kiadásához írt előszavából. Ebben – Léger-t és Denis-t követve – fenntartások nélkül a Monarchia végéről beszélt, egy helyen kijelentve, hogy a „*boldog Ausztria nem fog szép véget érni*”. Egykori pozíciójának nyomai abban fedezhetők fel, hogy kijelenti, továbbra is tartózkodik „*a térképek újrarajzolásának elsietett*” megkezdésétől.³²

Az 1914 előtti állapotok leírására alkalmazott dualista modell struktúráiban gondolkodva az 1914 és 1918 közötti változást tömören úgy jellemezhetnénk tehát, hogy az egykori alternatív diskurzus a politikai környezet megváltozásából profitálva lényegében kiszorította az események által hiteltelenné tett geopolitikai iskolát, és a folyamat során megkettőződött, azaz történeti narratívája mellé egy második, nyíltan politikai is konstruálódott.

A folyamat teljességét Jean Larmeroux 1918-as kétkötetes munkájának – *Ausztria-Magyarország külpolitikája 1875-1918* – áttekintése támaszthatja alá. Larmeroux jogászként végzett, és ügyészi állásban dolgozott a párizsi feljebbviteli bíróságon. Megközelítése és ennek megfelelő forrásbázisa, mely főleg nyomtatásban megjelent 1914 előtti diplomáciai iratokból állt össze, módszertanilag mindenképpen a geopolitika iskolával rokonítja. Problémalátása is ezt a rokonságot támasztja alá, mivel témaválasztásának megfelelően csak futólag érinti a nemzetiségi kérdést. Szemben az *histoire engagée* eszmeiségét valló szlavistákkal, Larmeroux leszögezi, hogy „*szaktörténelmet*”, még hozzá diplomáciatörténetet ír, a szakma minden céhes követelményére utalva.

A formai-módszertani hasonlósággal szemben ugyanakkor a tartalmi szembenállás legalább ennyire könnyen megragadható. Míg 1914 előtt a politológusok a Monarchia német szövetségét kényszer eredményeként értékelték, és szüntelenül a „*kiszabadítás*” módozatain gondolkodtak, Larmeroux gyökeresen más értelmező sémába illeszti a megelőző fél évszázad osztrák-magyar külpolitikáját. Érvelésének alapja földrajzi, de a változatlan térképből teljesen mást olvas ki, mint Chéradame és nemzedéke. Nézete szerint „*az egykori nagyságán méltó sas tekintete akkor gyullad ki újra, mikor a horizonton felderengeni látja Szaloniki és Konstantinápoly kupoláit. A Közép-Európa hegyei közé zárt, egyetlen keskeny és zárt tengeri kijáratral rendelkező fogoly szárnyaival nagyobb tengerek habját kívánja felkavarni, csőrét minaretek tetején élesítené*”.³³ A laza kronologikus rendje ellenére rapszodikus szerkezetű, vissza-visszatérő történetekből és megállapításokból építkező munka tulajdonképpen a nagyhatalom „*kisiklásának története*”. Az elbeszélő séma tragikus-szatirikus, hiszen egy bukást beszél el, azonban empátia nélkül, és így a tragikus

³² AUERBACH, Bertrand: *Les races et les nationalités en Autriche-Hongrie*. Alcan, Paris 1917. I. IX. o.

³³ LARMEROUX, Jean: *La politique extérieure de l'Autriche-Hongrie 1875-1914*. Plon, Paris 1918. I:27.

szatirikus, hiszen egy bukást beszél el, azonban empátia nélkül, és így a tragikus cselekményt sok esetben ironikus hang idegeníti el.

Az elbeszélés váza az egymást követő bűnök sorozata, melyet a „*legyőzőjét, Bismarckot követve új útra tért*” birodalom követ el saját nagyhatalmi státuszának csapdájában. A tragikus hiba ugyanakkor a Monarchia nemzetiségeket elnyomó politikája, ennek következtében „*nem követhetett más külpolitikát, mint a szabadság minden formájának üldözését*”.³⁴ Az antihős köré szőtt dráma többi szereplője a dramaturgia dinamikájának megfelelően a hősök, illetve a cinkosok közé kerülhet. Mivel az egyetlen strukturáló elem a Monarchiához való viszony, minden ellensége, így a cári Oroszország is, amelytől „*az osztrákok ellopják*” Bulgáriát, a szabadságért küzdők oldalára kerül. Obrenovics, a cinkos pedig „*eladja*” népét, és vazallusa lesz saját nemzettársai elnyomóinak.³⁵ A szabadság legodaadóbb harcosai ugyanakkor érthetően szintén szerbek, akik elsőként fordulnak szembe az „*Európát fenyegető árnyékkal*”. A narráció lezárását a háború kitörése adja, amikor a szerző szerint egyértelműen eldőlt, kiknek „*a vállaira hull vissza a felelősség*”.³⁶

Larmeroux kétkötetes munkája a fentebb vázolt kettős modellben végbement átalakulás utolsó stádiumát reprezentálja, mely egyben a kettősség felszámolását, eltűnését is jelzi. A Monarchiára vonatkoztatott geopolitikai érvelés 1914 és 1918 között radikális tartalmi változáson ment át, és a szlavisták eredeti, már az 1870-es években kialakított történeti szempontrendszerükkel komplementerré vált. Ugyanakkor módszertani átalakulás nem következett be, a „*politológia*” továbbra is átpolitizált térkonceptiójával operált, és a nagyhatalmak közötti kapcsolatok sémáiban gondolkodott. Ebből a szempontból tehát megőrződött az eredeti szlavista módszertan sajátossága, amelyet ideiglenesen még Denis és Léger is feladtak, amikor „*elkötelezett történelemből*” háborús propagandistákká lettek. A történeti megközelítés ezzel a francia Monarchia-irodalomban jó időre háttérbe szorult, a téma bizonyos történelmi távolság kialakulásáig jogászok, politológusok, szociológusok, geográfusok és közgazdászok terepévé vált. A filológiai szlavista diskurzusnak ugyanakkor sikerült a pozitívista társadalomtudományokat beoltania irracionális, etnocentrikus érvrendszerével, amely a francia békemű két háború közötti védelmezői számára kényelmes kettős, morális és reálpolitikai legitímációs diskurzust teremtett.

Az itt elemzett művekről azonban egy további, módszertani állítás tehető. Léger és Denis munkásságát „*elkötelezett történelemként*” értékeltük, némileg eufemisztikusan. Ezek a cseh nacionalista értelmiségi körök által befolyásolt szerzők, mint jeleztük, egyértelműen átvették szláv barátaik nézőpontját, és jól kimutatható előítélet-rendszer alapján rendezték és értelmezték a narrációjukba beemelt eseményeket. A *sine ira et studio* elvéről való lemondás, a ma messzemenően tudománytalannak tartott nemzetkarakterológiai-historicista módszer segítségével mégis nekik sikerült felmérni, hogy a Monarchiát belülről feszítő nemzetiségi probléma milyen mértékű regionális válsággal fenyeget, jóllehet ők ezt nem is válságnak, hanem egyszerűen felszabadulásnak tekintették. Velük szemben Eisenmann, az eszmerendszerükkel szemben korántsem ellenséges tanítvány, is tanácstalannak bizonyult, amikor a hagyományos brit intézmény- és jogtörténeti iskola, illetve a francia pozitívizmus módszereivel kísérelte meg a kettős Monarchia értelmezését, hiszen csupán alkotmányos rendezettségét állapította meg, valamint az osztrák és magyar fél látásmód irracionalis viselkedését.³⁷

³⁴ Uo. II: 457.

³⁵ Uo. II: 443. 456.

³⁶ Uo. II: 456-461.

³⁷ A nacionalista történelemszemlélet jellegzetességeinek kiemelésekor Antony D. Smith és Csepeli György által meghatározott szempontokból indultunk ki. SMITH, Anthony D.: *National Identity*. Reno, NE, University of

Eisenmann, és különösen a nagyhatalmi politikában gondolkodó, és a francia reváns-vágyból születő *wishful thinking* diskurzusából kiszabadulni nem tudó geopolitikai iskola mellett nem sikkadhat el a szlavisták egy jelentős innovációja: mint tudományos „*partizánok*”, egy olyan újszerű diskurzust honosítottak meg a francia tudományban, amely német és német ihletésű kelet-európai fogalmakkal operálva, gyökeresen más nemzetképzéssel képesek voltak sikeresen magyarázni, esetenként megjósolni a Monarchiában zajló folyamatokat. Bár tárgyilagosságról esetükben szó sem lehetett, irracionálisan konstruált fogalomrendszerük képes volt modellálni inspirációjának forrását, a nyugat-európai paradigma számára csak hiányosan értelmezhető, szintén irracionális kelet-európai nacionalizmusokat.

Nevada Press, 1991. 71-93. CSEPELI György: *Nemzeti tudat és érzésvilág Magyarországon a 70-es években*. Műzsák, Budapest 1982. 52. 69-74.

Az első osztrák köztársaság politikai, gazdasági orientációs kísérletei, 1918-1922¹

Az „osztrák kérdés”

A Habsburg-birodalom felbomlásával a térségben keletkezett hatalmas vákuumot az antant államai az orosz forradalom továbbterjedésétől, s egy újra megerősödött Németország expanziós törekvéseitől tartva, biztosítani igyekeztek. A kettős feladat végrehajtására a győztes hatalmak vezető politikusai a legbiztosabb utat igyekeztek választani, így merült fel az úgynevezett *cordon sanitaire*, egy kis államokból álló védelmi övezet létrehozása. A párizsi békerendszer elsősorban a nemzeti elvet követte, a gazdasági rendezésre és a gazdasági stabilitás visszaállítására lényegesen kevesebb figyelmet fordítottak.² A békeszerződések utáni Európában 38 gazdasági egységet találunk a háború előtti 26 helyett, 27 pénzrendszert a korábbi 12 helyett, a vámhatárok hossza pedig körülbelül 7.000 kilométerrel növekedett meg. A korábbi liberális szabadkereskedelem megszűnt, a gazdasági kapcsolatokat szigorú vámpolitika, elzárkózás és autarkia törekvések is nehezítették, helyenként lehetetlenné tették. A közép-európai országok, gyarmati területek híján kizárólag belső erőforrásaik mobilizálására számíthattak.

Ausztria számára az 1918-ban bekövetkezett változás több volt, mint állami összeomlás. A történelem vihara egy kiegyenlített gazdasági szerkezetet döntött romokba: a széttagolódás elvágta az osztrák ipart a nyersanyaglelőhelyektől, az exportra utalt ágazatokat a felvevőpiacoktól, és a mezőgazdaság sem volt képes ellátni az új államalakulat szükségleteit. A Monarchia többi utódállama hasonló problémákkal küzdött, egyaránt súlyosan érintette őket a közlekedési hálózat és a pénzügyi, kereskedelmi kapcsolatok szétszakadása. A frissen szerzett önállóság elvesztésétől való félelem, az átállási, újjászervezési problémák, valamint az államterület biztosítása oly mértékben igénybe vették erőforrásaikat, hogy a háborút követő időszakban kísérletet sem tettek komoly államközi érdekszövetségek kiépítésére. A valamennyi országra jellemző elzárkózási tendencia többek között azt eredményezte, hogy az utódállamok még a békeszerződésekben lefektetett együttműködési lehetőségekkel sem éltek. A békeszerződés ugyanis Ausztriának, Magyarországnak és Csehszlovákiának megengedte volna, hogy egy öt éves átmeneti perióduson keresztül fenntartsák szoros gazdasági kapcsolataikat, kedvezményes vámok formájában.

„Osztrák kérdés” alatt a korszakban az új állam Duna-medencei külpolitikai besorolásának problémáját értették. Közvetlenül a háború után a súlyos problémákkal és ellátási nehézségekkel küzdő, „életképtelen” első osztrák köztársaság három lehetőség közül választhatott: betagozódás egy dunai konföderációba, csatlakozás Németországhoz, vagy önállóság. A fentebb említett lehetőségek az osztrák politikusok számára azonban nem jelentettek valódi alternatívát, hiszen az Anschluss a békeszerződés tiltotta meg és – ahogy a térség államainak összefogására tett kísérletek kudarcaiból kitűnik – a második lehetőség sem volt igazán reális. A későbbiekben a felsorolás még két lehetőséggel fog bővülni: csatlakozás a kisantanthoz, illetve belépés egy olasz-magyar-osztrák hármasszövetségbe.³

¹ A tanulmány az OTKA keretében, támogatásával készült.

² KENNEDY, Paul: *Nagyhatalmak tündöklése és bukása*. Budapest 1992. 266.

³ SUPPAN, Arnold: *Mitteleuropa-Konzeptionen zwischen Restauration und Anschluss*. IN: PLASCHKA, Richard G. - HASELSTEINER, Horst - SUPPAN, Arnold, - DRABEK, Anna M. - ZAAR, Brigitta (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien 1995. 171-197. 173.

Birodalomból kisállam: kényszerű önállóság

Az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásával az európai politika egyik fontos alkotóeleme is megsemmisült, a közép-kelet európai térség immár véglegesen a német-orosz vetélkedés színtere lett. Tény, hogy a sok tényező által formált, összetett politikai és államrendszer a század elejére idejétmúlttá vált. A Monarchia egy „*állandó kompromisszumra berendezkedett és utalt képződmény volt, »nem ország, nem birodalom, nem állam«, hanem csak egy »improvizációra utalt« politikai kísérlet (Hugo von Hofmannsthal), amelybe a Duna-medence népei belevágtak, de befejezéséhez hiányzott a türelem, a végén pedig az átfogó tolerancia is*”.⁴ Széthullását végül éppen az oly sokat emlegetett etnikai és kulturális sokszínűség okozta, illetve az, hogy képtelen volt tartós megoldást találni az ebből eredő feszültségekre. A Monarchia etnikai sokszínűsége – bár a pluralisztikus jelleg valamennyi nemzetiség számára hordozott előnyöket – a nemzetiségi mozgalmak kibontakozásának korában túlhaladottá, terhessé vált, mert az állam „*elmulasztotta az időszerű, a társadalmi változásoknak megfelelő reformokat. Mindazonáltal a gyakorlatban megmutatkozott, hogy az ilyen reformok nem annyira a kormányzati rendszer konzervativizmusán, mint a súlyos szerkezeti nehézségeken feneklettek meg*”⁵

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1918. november 12-én mondta ki az önálló Német-Ausztria megalakulását, miután IV. Károly a megelőző napon lemondott az államügyekben való minden részvételéről. A „*Német-Ausztria*” elnevezésben a Németországhoz való csatlakozás szándéka és igénye is testet öltött. Mégis, milyen út vezetett az osztrák-magyar Habsburg-monarchiától a köztársasáig, a birodalomtól a kisállamig? A központi hatalmak első világháborús veresége felgyorsította a Habsburg-monarchia bomlását. A háborús vereség további lendületet adott a régóta nagyobb önállóságra törekvő nemzetiségi mozgalmaknak, melyeket Wilson amerikai elnök is felkarolt 1918. januárjában proklamált 14 pontos békeprogramjában. A Monarchia föderatív államalakulattá történő átszervezéséből mégsem lett semmi, bár IV. Károly császár az utolsó előtti pillanatokban, 1918. október 16-án sokat ígérő manifesztumot bocsátott ki a tervezett új nemzeti-szövetségi államról: „*Ausztriának, népei akarátát követve, szövetségi állammá kell válnia, amelyben minden néptörzs a maga lakhelyén önálló közösséget alkot... (...) Azokhoz a népekhez, melyek önrendelkezésén az új birodalom alapjául fog szolgálni, szól hívó szavam, hogy működjenek közre a nagy mű létrehozásában az egyes nemzetek birodalmi parlamenti képviselőiből alakított nemzeti tanácsok útján, melyeknek a népek érdekeit úgy az egymás közötti kapcsolatokban, mint pedig a kormányommal való érintkezésben érvényre kell juttatniuk.*”⁶ A manifesztum ekkor már az ellenkező hatást érte el: a Monarchia elszakadni vágyó népei – helyesen – a gyengeség jeleként értelmezték. A kialakult helyzetben senki sem akart a Habsburg-magyar-monarchia fenntartásáról hallani. A Habsburg korona országaiban nemzeti képviselőtestületek alakultak, az egyes nemzetek önállósodtak, vagy csatlakoztak a birodalmi határokon túli anyanemzeteikhez. Október 21-én Ausztriában is megalakult az Ideiglenes Nemzetgyűlés, az 1911-ben választott birodalmi parlament német nyelvű cislajtán képviselőiből. Az Ideiglenes Nemzetgyűlésnek 208 tagja volt: 65 keresztényszocialista, 37 szociáldemokrata, 106-an pedig német nemzeti és liberális csoportosulásokat képviseltek. A legfontosabb megoldásra váró kérdések Ausztria önálló államiságát is érintették: vajon létezhet-e ebben a helyzetben Ausztria önálló államként, s ha igen milyen keretek között? A nemzetgyűlés első határoza-

⁴ RUMPLER, Helmut: *Österreich und Europa aus historischer Sicht*. IN: Herbert KREJCI (Hrsg.): *Das reiche Land*. Wien 1989. 7-25. 21.

⁵ Uo. 18.

⁶ GOLDINGER, Walter-BINDER, Dieter A.: *Geschichte der Republik Österreich 1918-1938*. Wien 1992. 13.

ta, amely a születő államot „*Német-Ausztriának*” (Deutschösterreich) nevezte el, akár az ezekre a felvetésekre adott válaszként is értelmezhető: „*Ausztria német népe elhatározta, hogy jövőbeli államrendjét ön maga fogja meghatározni és létrehoz egy önálló államot, Német-Ausztriát... (...) A német-osztrák állam minden olyan terület annexiójának ellenszégül, amely német parasztok, munkások és polgárok által lakott...*”⁷

A nemzetgyűlés soraiból végrehajtó-bizottságot is választott, mely később államtanácsként működött. Ez három elnökből és az Ideiglenes Nemzetgyűlés húsz tagjából állt. Az elkövetkező időszakban ez a végrehajtó-bizottság döntött minden fontos politikai kérdésben. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés október 30-án ideiglenes alkotmányt fogadott el, melynek tervezetét a nagy tekintélynek örvendő szociáldemokrata politikus, Karl Renner készítette. Bár az ideiglenes alkotmány még nem tisztázta egyértelműen az államformát, mégis minden a köztársaság irányába mutatott. Október 31-én Heinrich Lammasch, az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó miniszterelnöke, akinek kormánya addigra már minden tekintélyét elvesztette, átadta a kormányzati ügyeket az államtanácsnak. A Lammasch-kormány tagjai közt találjuk népjóléti miniszterként azt az Ignaz Seipelt, aki politikai képességeit éppen a köztársaság idején bontakoztatta ki, s korának egyik legnagyobb hatású politikai személyiségévé vált.

November 3-án a háború „*hivatalosan*” is befejeződött. E napon írták alá a vezérkar képviselői Olaszországgal a fegyverszüneti egyezményt a Padova melletti Villa Giustiban. Európa szerte forradalmakkal fenyegető káosz uralkodott. A német és az osztrák történelmi monarchiák napjai meg voltak számlálva. November 9-én kitört a forradalom Berlinben, II. Vilmos Hollandiába menekült. Ilyen helyzetben Károly császárnak is vissza kellett vonulnia. 1918. november 11-én aláírta a lemondó nyilatkozatot: „*Csakúgy mint mindig, a népem iránt érzett változatlan szeretettől eltöltve nem akarom személyemet szabad kibontakozásuk útjába akadályként állítani. Előre elismerem azt a döntést, amelyet Német-Ausztria saját jövőendő államformájáról hozni fog. A nép képviselői által átvette az uralmat. Lemondok az államügyekben való minden részvételtől.*”⁸

A következő napon, mivel a császár lemondásával ennek minden akadálya elhárult, az egykori parlament német anyanyelvű képviselőiből alakult Ideiglenes Nemzetgyűlés határozata alapján Ausztriában kihirdették a demokratikus köztársaság megalakulását. A határozat második cikkelye Német-Ausztriát a Német Köztársaság részévé nyilvánította: „*Német-Ausztria a Német Köztársaság része. Különleges törvények szabályozzák Német-Ausztria részvételét a Német Köztársaság törvényhozásában és közigazgatásában, továbbá a Német Köztársaság törvényeinek és intézményeinek német-osztriai hatáskörét.*”⁹

A monarchia felbomlását követően Ausztriában a politikai élet meghatározó tényezőjévé a Szociáldemokrata Párt (*Sozialdemokratische Partei Deutschösterreichs*) lett. A monarchia felbomlását követően szociáldemokrata-polgári koalíció alakult, amelyben 1919 februárjáig a német nemzeti oldal is részt vállalt, ezt követően szociáldemokrata-keresztényszocialista koalíció kormányzott. Bár a viszonyok látszólag lehetővé tették volna a forradalom baloldali továbbfejlesztését, a fiatal köztársaság mégis megmaradt a polgári demokrácia keretein belül. A Szovjet Kommunista Párt nyomdokain haladó KPDÖ (*Kommunistische Partei Deutschösterreichs*), amely 1918-ban a Szociáldemokrata Párt bal szárnyából jött létre, kereste ugyan a lehetőséget a tanácsköztársaság proklamálására, puccskísérletei azonban kudarcot vallottak a befolyásos szociáldemokrata funkcionáriusok ellenállása miatt. A vezető szociáldemokrata politikusok ugyanis világosan látták, hogy egy

⁷ JOCHUM, Manfred: *Die Erste Republik in Dokumenten und Bildern*. Wien 1983. 8.

⁸ DUSEK, Peter - PELINKA, Anton - WEINZIERL, Erika: *Zeitgeschichte im Aufriß*. Wien 1995. 202.

⁹ JOCHUM: 14.

kellő tömegbázist nélkülöző proletárdiktatúra megbukna a parasztság ellenállásán. Ezen kívül Német-Ausztria önállóságát átmenetinek tekintették és az osztrák demokrácia jövőjét a későbbiekben amúgy is biztosítva látták a weimari köztársasághoz való csatlakozással.¹⁰

Milyen törekvéseket takart akkoriban az *Anschluss* kifejezés? Ez az elnevezés jelölte Ausztria és Németország egyesítésének a szándékát. A fogalom az első világháborút követő időszakban még semmiféle pejoratív jelentéstartalmat nem hordozott, és az „összefogás”, „egyesülés” vagy „közeledés” kifejezések szinonimájaként használták. A fogalom a kifejezetten gazdasági jellegű összefogás vagy közeledés valamennyi formáját, így a vám- és valutauniós elképzeléseket is jelölte, és egyet jelentett a „gazdasági egység” és „gazdasági összefogás” kifejezésekkel.¹¹ Az Anschlussnak történelmi gyökerei voltak, hiszen a Szent Római Birodalom keretein belül kialakult évszázados kapcsolatrendszeren alapult. A kisméretű egység megvalósulásával, a Német Birodalom 1871-es megalakulásával a mozgalom átmenetileg elvesztette aktualitását, bár a Monarchiában és Németországban ezt követően is működtek össznémet csoportok és pártok. Az erőteljes antiszemita vonásokat felmutató agresszív pángermán-össznémet irányzat megalapítója és élharcosa Georg Schönerer volt,¹² akinek eszméi később a fiatal Adolf Hitlert is befolyásolták. Hitler pedig az Anschlussot Németország belső ügyének tekintette.¹³ Schönerer és követői a Monarchia felbomlását és német nyelvű területeinek a Német Birodalomhoz csatolását tűzték ki célul. A német Mitteleuropa-tervek alapköveként az I. világháborút követő zűrzavaros időszakban az Anschluss-eszme ismét komoly politikai jelentőségre tett szert.

Bár a nemzetgyűlés említett első határozatában elvben önálló állam létrehozásáról döntött, a Németországhoz csatlakozni vágyók tábora egyre erősebbé vált. Ezt a felbuzdulást táplálta az akkortájt keletkezett és gyorsan felkapott nézet az önálló Ausztria életképtelenségéről. A fogalom Victor Adlertől, az osztrák szociáldemokrácia széles körben elismert történelmi vezetőjétől származott.¹⁴ Nézetét a szociáldemokraták másik tekintélyes politikusa és ideológusa, Otto Bauer is osztotta: „Egy olyan gazdasági terület maradt számunkra, amely túl kicsi iparunk számára; egy gazdasági terület, amelynek túlságosan szűk határai iparunk továbbfejlődését erősen korlátozni fogják... Csak egyetlen kiút maradt: ha Ausztria-Magyarország nagy gazdasági egysége már nem tartható fenn tovább, akkor csatlakoznunk kell a Német Birodalom nagy gazdasági területéhez.”¹⁵

A „életképtelenség”-elmélet (Lebensunfähigkeit-Theorie) legnagyobb hatású képviselői közé tartozott a neves közgazdász és publicista Gustav Stolper, akit már a monarchia idején a k. u. k. népgazdaság egyik legjobb ismerőjének tartottak. Elemzéseiben bebizonyította, hogy az önálló Német-Ausztria életképessége és túlélésének esélye meglehetősen csekély, ha nem egyenesen a nullával egyenlő. Egyetlen kiutat látott, amely minden gazdasági és politikai problémára megoldást nyújtana: a csatlakozást Németországhoz. Stolper véleménye-

¹⁰ KERÉKES Lajos: *Ausztria hatvan éve 1918-1978*. Budapest 1978. 27-34.

¹¹ MOLT, Harro: „...Wie ein Klotz inmitten Europas”. *„Anschluß” und „Mitteleuropa” während der Weimarer Republik 1925-1931*. Frankfurt am Main 1986. 10.

¹² KERÉKES Lajos: *Az „osztrák” Ausztria keletkezése*. (Gondolatok az osztrák nemzet-tudat fejlődéséről 1918-1968). Századok, 1984/6. 1117-1148. 1123.

¹³ „Német-Ausztriának ismét vissza kell térnie a német anyaországhoz, de nem valamiféle gazdasági megfontolások miatt. (...) Az azonos vér egy közös birodalomba tartozik. A német nép mindaddig nem formálhat semmiféle erkölcsi jogot gyarmatpolitikai tevékenységre, amíg nem lesz képes saját fiai egy közös államban összefogni.” HITLER, Adolf: *Mein Kampf*. München 1924. 1. IN: *Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes: „Anschluß” 1938*. Eine Dokumentation. Wien 1988. 93.

¹⁴ KERÉKES Lajos: *Ausztria története*. Budapest 1966. 9.

¹⁵ Idézi: KROPF, Rudolf: *Die wirtschaftliche Komponente im Anschlußdenken*. IN: KONRAD, Helmut (Hrsg.): *Sozialdemokratie und „Anschluß”*. Historische Wurzeln, Anschluß 1918 und 1938, Nachwirkungen. Wien - München - Zürich 1978. 31-35. 32.

nyét nem mindenki osztotta: a kis állam életképességét hangoztató nem túl népes és agyonhallgatott ellentáborhoz tartozott többek között a nemzetközileg is elismert közgazdász és szociológus Friedrich Hertz, aki az ország természetes erőforrásainak elemzéséből és a szomszéd államokkal való összehasonlításból kiindulva megállapította, hogy „*Ausztria természetes adottságait tekintve gazdagabb, mint Svájc. Lakosainak csak bízniuk kell jövőjükben, és aktívan ki kell használniuk a természetes adottságokat*”.¹⁶

Az Ausztria gazdasági életképtelenségét hangsúlyozó vélemények természetesen feltűntek a különböző Anschluss-mozgalmakat. Táplálta mindezt az is, hogy bár „*igenis létezett egy határozott osztrákság-tudat, amely a német hivatalos és köznyelv ellenére is el tudott vonatkoztatni a németiséghez, mint nemzethez tartozástól*”,¹⁷ de ez az identitás sokak szemében gyengének tűnt egy önálló nemzeti lét hordozásához. A legtöbben úgy vélték, hogy Ausztria a Monarchia felbomlásával azt a történelmi küldetését is elveszítette, hogy hídként szolgáljon Európa keleti és nyugati fele között. Mindezek következtében szinte senki nem hitt igazán egy önálló osztrák állam életképességében és csaknem minden politikai párt – többnyire eltérő érdekből – helyeselte a Németországhoz csatlakozást. „*Az összes párt – egyedül a kommunisták voltak kivételek, akik elsőként beszéltek »osztrák nemzetről« – felvette programjába Német-Ausztria (...) egyesülését a német birodalommal.*”¹⁸

A nagynémetek, azaz egy sor pángermán eszmét valló kisebb párt és csoportosulás el sem tudott képzelni más megoldást a kialakult helyzetben, mint az egyesülést a weimari köztársasággal. A pángermán jelszavak mögött komoly gazdasági érdekek is meghúzódtak: a csatlakozás által biztosítva látták a lehetőséget arra, hogy Ausztria visszaszerezhesse befolyását Közép-Kelet-Európa gazdasági életére.

A szociáldemokrata táboron belül, melynek fellegvára Bécs volt, az életképtelenség-elmélet találkozott a katolicizmus-ellenességgel és mindannak elutasításával, ami a „*régi*” monarchiára emlékeztetett, szembeállítva ezzel egy illuzorikus Németországot. Ezen kívül tartottak a monarchisták esetleges felemelkedésétől, és az ezzel törvényszerűen együtt járó restaurációs kísérletektől. A párton belüli baloldali hitvallása szerint a szocializmus megvalósítása egy nagyobb gazdasági egység keretein belül lényegesen kedvezőbb feltételeket találna, ehhez pedig ebben az esetben az Anschluss lenne az első lépés.¹⁹ Az azonnali csatlakozás egyik legnagyobb hatású képviselője a balszárny vezéralakja, Otto Bauer volt, 1918. november 12. és 1919. július 27. között a köztársaság külügyekért felelős államtitkára. Az Anschluss aktuális jelentőségét abban látta, hogy általa stabilizálják a polgári demokratikus államrendet és orvosolják a súlyos élelmiszer- és nyersanyaghiányt. A létrejövő egységes nemzeti államban pedig a soknemzetiségű állam problémáitól megszabadult Ausztria Németországgal együtt vehet részt a proletáriátus nagy, döntő osztályharcában. Tisztában volt ugyanis azzal, hogy ha Ausztria önálló állam maradna, akkor az osztrák népesség túlnyomórészt paraszti jellege miatt nem lenne esély a szocializmus győzelmére. „*Az Anschluss által lényegesen javulnának a politikai feltételek, amelyek mellett az osztrák munkásságnak le kellene győznie az uralkodó osztályok ellenállását és fel kellene építenie az új társadalmi szervezetet, mert számíthatna a német munkásság tömegeire, annak szel-*

¹⁶ SCHAUSBERGER, Norbert: *Österreich und die Friedenskonferenz. Zum Problem der Lebensfähigkeit Österreichs nach 1918*. IN: ACKERL, Isabella - NECK, Rudolf (Hrsg.): *Saint-Germain 1919*. Protokoll des Symposiums am 29. und 30. Mai 1979 in Wien. Wien 1989. 229-264. 232.

¹⁷ CSÁKY, Moritz: *Osztrák vagyok. Egy identitás gyökerei és távlatai*. Rubicon, 1992/6. 32-33. 32. Lásd még: CSÁKY, Moritz: „*Historisches Gedächtnis*” und Identität. *Geschichte und Gegenwart* 1991/2. 131-144.

¹⁸ PRERADOVICH, Nikolaus von: *Österreichs nationales Lager 1882 bis 1938*. IN: MÖLZER, Andreas (Hrsg.): *Österreich und die Deutsche Nation*. Graz 1985. 169-185. 173.

¹⁹ HAAS, Hanns: *Otto Bauer und der Anschluß 1918/1919*. IN: KONRAD, Helmut (Hrsg.): *Sozialdemokratie und „Anschluß*”. *Historische Wurzeln, Anschluß 1918 und 1938, Nachwirkungen*. Wien - München - Zürich, 1978. 36-44. 37.

lemi érettségére és forradalmi elszántságára.”²⁰ Bauer számára így a Németországgal való egyesülés egyben egyesülést jelentett a szocializmussal is.²¹ A külügyi államtitkár többször is tárgyalt az előkészületekről gróf Brockdorff-Rantzau német birodalmi külügyminiszterrel, sőt, ezeket a megállapodásokat 1919. március 2-án Berlinben jegyzőkönyvbe is vetették.²² A berlini jegyzőkönyvben a két német állam tulajdonképpen megállapodott abban, hogy a meghatározatlan jövőben aláírnak egy szerződést, amely megvalósítaná a korábban proklamált Anschlusst. Mivel a nyugati hatalmak szembenállása az unióval általánosan ismert volt, a jegyzőkönyv az antanthoz intézett kihívást jelentett.²³ A berlini jegyzőkönyv államjogi kérdéseket taglaló első cikkelyének paragrafusai a következőképp hangzottak:

„1. A német birodalmi kormány és a német-osztrák kormány megállapodtak abban, hogy a Német Birodalom és Német-Ausztria egyesüléséről a lehető leggyorsabban államszerződést kötnek, amelyet jóváhagyásra mindkét parlamentnek előterjeszteni, majd ratifikálni kell.

2. A szerződés ratifikálása után az egyesülés megvalósítása a birodalmi törvények alapján történik, melyek megvitatásában és elfogadásában már részt vesznek német-osztrák képviselők is a Német Birodalom törvényhozó testületeiben.

3. Az egyesülésnek azon az alapon kell bekövetkeznie, hogy Német-Ausztria önálló államként lép be a birodalomba. Német-Ausztria kapcsolatait a többi tagállamhoz és a birodalomhoz a birodalmi alkotmány határozatai szabályozzák, amennyiben a szerződés nem irányoz elő külön rendelkezéseket.

4. Német-Ausztria egységes egészként lép be a birodalomba. Ha Német-Ausztria egyes tartományai kiválnának annak testéből, azért, hogy külön tagállamként lépjenek be a birodalomba, vagy azért, hogy más tagállamokhoz csatlakozzanak, akkor a német birodalmi kormány csak a német-osztrák kormánnyal egyetértésben fogja felvételüket végrehajtani.”²⁴

A 4. paragrafus valószínűleg Bauer kezdeményezésére került a szerződésbe, az államtitkár ugyanis pontosan tisztában volt a tartományok „vörös Bécs” iránti ellenszenvével és önálló Anschluss-elképzeléseikkel. Ez a kitétel sem akadályozhatta meg azonban azt, hogy „Voralbergből és mindenekelőtt Tirolból különböző küldöttségek menjenek Münchenbe és Berlinbe, hogy a közvetlen csatlakozásról tárgyaljanak. A Wilhelmstrasse ezen alkalmakkor sem Bécsset nem tájékoztatta a tárgyalásokról, sem alpesi partnereit nem világosította fel az ismert 4. paragrafusról.”²⁵ Németország annyiban táplált félelmeket a tartományonként végrehajtott Anschlussal szemben, hogy ebben az esetben fennállt a délkeleti tartományok csatlakozásának veszélye az utódállamokhoz. A német szociáldemokraták nem tulajdonítottak akkora jelentőséget az esetleges egyesülésnek, mint osztrák kollégáik, mert ők Ausztriát a katolikus-konzervatív befolyás bástyájának tekintették, s nem akarták az egyesüléssel a délnémet konzervativizmus pozícióit erősíteni.²⁶ Bár ki lehet jelenteni, hogy a weimari köztársaság első éveiben valamennyi jelentős politikai erő támogatta Ausztria csatlakozását, Németországban az Anschluss-kérdésnek lényegesen kisebb volt a politikai jelentősége.²⁷

²⁰ BAUER, Otto: *Der Weg zum Sozialismus*. Wien 1919. 32. Idézi: HAAS: 37.

²¹ PANZENBÖCK, Ernst: *Ein deutscher Traum. Die Anschlußidee und Anschlußpolitik bei Karl Renner und Otto Bauer*. Wien 1985. 94-100.

²² KERÉKES Lajos: *Ausztria hatvan éve 1918-1978*. Budapest 1984. 42.

²³ LOW, Alfred D.: *Die Anschlußbewegung in Österreich und Deutschland 1918-1919, und die Pariser Friedenskonferenz*. Wien 1975. 91.

²⁴ Idézi: SCHAUSBERGER, Norbert: *Deutsche Anschlußaspirationen 1918/1919* (Bisher wenig beachtete ökonomisch-strategische Aspekte zum November 1918). IN: *Österreich November 1918. Die Entstehung der Ersten Republik*. Protokoll des Symposiums in Wien am 24. und 25. Oktober 1978. Wien 1986. 66-100. 94.

²⁵ PRERADOVICH, Nikolaus von: *Die Wilhelmstrasse und der Anschluß Österreichs 1918-1933*. Bern 1971. 16.

²⁶ KRAMBERGER, Angelica: *Politische und wirtschaftliche Neuordnungskonzepte für Mitteleuropa von 1918 bis 1933*. Wien 1989. 74-75.

²⁷ MOLT: 173.

1918 novembere és 1919 júliusa között a békefeltételek szigorításától tartó német kormány többször is tudatta Bauerrel, hogy nem tud segíteni Ausztria pénzügyi és ellátási nehézségein, és az is hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a befolyásos német körök gazdaságpolitikailag nem érdekeltek annyira Ausztria csatlakozásában, hogy áldozatokat is hozzanak érte. Az antanthatalmak ezzel szemben megadták Ausztriának azt a gazdasági segítséget, amit Németország megtagadott tőle: átvették az élelmiszerellátást, 1919. február közepe óta pedig osztrák pénzügyi delegáció tárgyalt Párizsban egy szövetséges segélyről. Bauer jól ítélte meg, hogy az antant élelmiszerszállítványai az Anschluss elleni „anyagi érvek”. Mert – ahogy a *Le Temps* találoán írta – Ausztria szíve nem lehet Németországnál, ha a gyomra az antantnál van. Mindezek Bauer Anschluss-politikájának megghiúsulását jelentették, és a külügyi államtitkár 1919. július 17-én lemondott.²⁸

A keresztényszocialista tábor (*Christlichsoziale Volkspartei*) viszonya az Anschlusshoz meglehetősen ambivalens volt. Közvetlenül a Monarchia széthullását követően a többség támogatta a csatlakozást. Ugyanakkor felmérték, hogy a Bauer által képviselt Anschluss-politika a szociáldemokrácia befolyásának megerősítésére irányul, és veszélyezteti az általuk elképzelt társadalmi berendezkedést.²⁹ Az egyesülési törekvések kudarca után alkalmazkodtak a realitásokhoz. Hangsúlyozták, hogy az önálló Ausztriára igenis szüksége van Európának. Hittek történelmi küldetésében, egy dunai-konföderáció megeremtésében - az eszme legnagyobb képviselője a 20-as években Ignaz Seipel kancellár és pártvezér volt, - és tartottak a „vörös” weimari köztársaságtól. Tisztában voltak azzal is, hogy az összeolvadás a túlnyomórészt protestáns Németországgal az osztrák katolikus egyház dominanciájának is véget vetne.³⁰ A „könyörtelen prelátusnak” is nevezett Seipel „Anschluss-ellenes volt, de nem az osztrák önállóság bázisáról, hanem mert a független Ausztria létében kiindulópontot vélt látni a régi Monarchia visszaállításához. A protestáns Észak-Németországgal szemben érzett fenntartásai ellenére tőle származik az »Ein Volk in zwei Staaten« (Egy nép két államban) jelszó, amely mégis nyitva hagyta a Németországhoz csatlakozás lehetőségét.”³¹

Az Anschluss-politika első fejezetét a versailles-i és saint-germaini szerződések zárták le. Az antant nem egy olyan győzelemért harcolt, amely a világuralomra törekvő Németországot háborús veresége ellenére Európa „délkeleti kapujával” gyarapította volna: „Németország elismeri Ausztria függetlenségét az ezen állam és a szövetséges és csatlakozott hatalmak közötti szerződésben megállapítandó határokon belül és kötelezi magát, hogy azokat feltétel nélkül tiszteletben tartja; Németország elismeri, hogy ez a függetlenség megváltoztathatatlan, kivéve ha a Népszövetség tanácsa hozzájárul megváltoztatásához.”³²

²⁸ HAAS: 37-38. Míg a Bauer nevével fémjelzett szociáldemokrata Anschluss-politika olyan Németországhoz kívánt csatlakozni, ahol a német szociáldemokrácia vezető szerepet játszott a politikai életben, és az egyesüléstől az osztrák konzervatív-reakciós erők leküzdését várta, 1920 elején éppen ezek az erők léptek fel egy Dél-Németországra korlátozódó Anschluss tervével. Az elképzelés részét képezte a Wittelsbachok és a Habsburgok restaurációja, végcélként pedig egy katolikus monarchiából álló, Münchentől Bukarestig húzódó zóna kiépítése szerepelt. Párizs remélte, hogy az esetleges restaurációval Ausztriát és Magyarországot is sikerül bevonnai egy francia gyámkodással megalakuló dunai konföderációba. KERÉKES Lajos: *Von Saint-Germain bis Genf*. Budapest 1979. 180-181. MIERL, Susanne: „La Question d’Autriche”. *Die französische Österreichpolitik und die Anschlussfrage (1918-1922)*. *Zeitgeschichte*, 2000/2. 67-86. 69.

²⁹ PANZENBÖCK, Ernst: *Ein deutscher Traum. Die Anschlußidee und Anschlußpolitik bei Karl Renner und Otto Bauer*. Wien 1985. 143.

³⁰ KERÉKES (1966): 20. Lásd még: MÖLZER, Andreas: *Zur Identität Österreichs. Gedanken zum Millennium* 1996. Wien 1996. 39-40.

³¹ KERÉKES Lajos: *Ausztria hatvan éve 1918-1978*. Budapest 1984. 87-88.

³² Idézi: KLEINWAECHTER, Friedrich F. G.: *Deutschösterreichs Kampf um das Selbstbestimmungsrecht bis zu den Genfer Protokollen*. IN: KLEINWAECHTER, Friedrich F. G. - PALLER, Heinz von (Hrsg.): *Die Anschlussfrage in ihrer kulturellen und wirtschaftlichen Bedeutung*. Wien, Leipzig 1930. 61-85. 75.

Ausztria számára a saint-germaini békeszerződés megtiltotta a Deutschösterreich elnevezés használatát, a 88. cikkely pedig az Anschluszt: „*Ausztria függetlensége megváltoztathatatlan, kivéve, ha a Népszövetség tanácsa hozzájárul megváltoztatásához. Ezért Ausztria kötelezi magát arra, hogy az említett tanács beleegyezését kivéve, tartózkodik minden olyan cselekedettől, amely közvetve vagy közvetlenül vagy bármilyen módon, nevezetesen – tagként történő felvételéig a Népszövetségbe – egy másik hatalom ügyeiben való részvétel útján függetlenségét veszélyeztethetné.*”³³

Sok osztrák tekintette akkoriban az Anschluss-tilalmat a francia érdekpolitika megnyilvánulásának, a Wilson amerikai elnök által meghirdetett nemzeti önrendelkezési jog durva megsértésének.³⁴ „*Az osztrák-német viszony különlegessége a weimari köztársaság idején azon alapult, hogy mindkét kormány és a két ország lakosságának túlnyomó része éppúgy meg volt győződve az osztrákok német néphez tartozásáról, mint arról, hogy a csak önmagára utalt Ausztria nem életképes, és így a két állam egyesülésének békeszerződésekben kimondott tilalma a nemzeti önrendelkezési jog elvének megsértése.*”³⁵

Az osztrák meghatalmazott, Karl Renner kancellár (1918. október 30 - 1920. július 7.) 1919. szeptember 10-én írta alá a békeszerződés határozatait, mert azokat a nemzetgyűlés szeptember 6-án a nagynémetek ellenében „*ünnepélyes tiltakozással az egész világ előtt*” elfogadta. A végleges elfogadásra október 17-én került sor. A békeszerződés Ausztriát az Osztrák-Magyar Monarchia jogutódjaként kezelte, és jóvátételi kötelezettségeket rótt ki rá. Az antant általános zálogjoga évekre korlátozta az osztrák állami hitelt. Ausztria nem vezethette be az általános hadkötelezettséget, csupán 30.000 főnyi hivatásos hadsereget tartathatott fenn, a háborúból visszamaradt fegyvereket meg kellett semmisíteni, a hadüzemeket pedig leszerelni. A területi kérdéseket is rendezték: Ausztriának ítélték Burgenlandot (Sopron és további nyolc község kivételével, melyeket az 1921 végén lebonyolított népszavazás alapján 1922. január 1-jén át kellett adnia Magyarországnak). Az 1920-as népszavazás eredményeként Dél-Karintia vegyes, német-szlovén lakosságú része is Ausztriáé lett. Dél-Tirolt és Kanal völgyét, azaz a stratégiai fontosságú Brenner-határt azonban népszavazás kiírása nélkül, 230.000 főnyi osztrák lakossal Olaszország kapta. Karintia többi részét az SHS-államhoz, Felsberg környékét és további 14 települést Gmünd környékén pedig Cseh-szlovákiához csatoltak. A következetesen államszerződésként emlegetett saint-germaini békeszerződést az osztrák közvélemény és történetírás hosszú ideig egyoldalúan „*békediktátumként*”, tragédiaként értékelte. Az utóbbi időben azonban úgy tűnik, kibontakozóban van olyan irányzat, amely árnyaltabban ítéli meg a békeszerződést és annak körülményeit.³⁶

Az egyesülési törekvéseknek azonban a békeszerződésben foglalt Anschluss-tilalom sem szabott gátat, legfeljebb annyi változott, hogy ezt követően a szervezkedés, egészen 1938-ig, nem nyíltan, hanem rejtve, a politikai kulisszák mögött folyt. A vezető osztrák

³³ Uo. 76.

³⁴ MIERL: 72.

³⁵ GARSCHA, Winfried: *Die Deutsch-Österreichische Arbeitsgemeinschaft*. Wien-Salzburg 1984. 73. Idézi: KRAMBERGER: 79.

³⁶ „*Továbbra sem lehet kétséges, hogy az Ausztriára kirótt békefeltételek kemények és kéréltetlenségűek voltak. Mégis utalnak arra, hogy az osztrák delegáció irásban állást foglalhatott a békeszerződés-tervezettel kapcsolatban és kifogásainak a szerződés végleges változatában részben helyt adtak. Mindenekelőtt azonban azzal érvelnek, hogy a Renner-kormány Dr. Otto Bauer külügyi államtitkár által jelentősen befolyásolt és szívós következetességgel képviselt Anschluss-politikája és az új állam területi kiterjedéséről alkotott elképzelések (magában kellett volna foglalnia Csehország és Morvaország valamennyi németek által lakott területét, beleértve Brünn, Iglaut és Olmützt, továbbá Alsó-Stájerországot és Dél-Tirolt) illuzórikusak voltak. A (német-) osztrákok nemzeti és területi reményei túlságosan messzire mutattak. Annál nagyobb volt a csalódás, amikor az állami vezetés és a nép szembe-sült a békeszerződés keserű valóságával.*” WEISSENSTEINER, Friedrich: *Der ungeliebte Staat. Österreich zwischen 1918 und 1938*. Wien 1990. 59-60.

szociáldemokrata politikusok továbbra is szilárdan kitartottak a csatlakozás mellett, a Nagynémet Néppárt (*Großdeutsche Volkspartei*) 1920-as salzburgi programjában az Anschlusst egyenesen az osztrák külpolitika „*elmozdíthatatlan vezércsillagának*” nevezte, de a keresztényszocialista pártfunkcionáriusok között is szép számmal akadtak Anschluss-pártiak. A szálakat diplomáciai csatornákon szőtték, közvetítőket, privát egyesületeket, egyesületeket, fedszervezeteket, újságokat felhasználva. Az ehhez szükséges anyagi eszközök elsősorban németországi forrásokból származtak, hiszen a német politika csak látszólag tett le az Anschlusról, valójában azonban minden lehetséges módon támogatta, átengedve a kezdeményezést Ausztriának.³⁷ 1920 őszétől tartományi szinten, Tirolban, Salzburgban és Stájerországban újult erővel támadt fel az igazán le sem csendesült Anschluss-mozgalom. Bár a tiroli nemzeti tanács 1918. november 25-én kimondta a csatlakozást Német-Ausztriához, 1919 tavaszán azonban tartományi gyűlésként semleges szabadállammá nyilvánította Tirolt, amely Dél-Tirol elcsatolása esetén csatlakozni fog Németországhoz. A győztes hatalmak tiltakozása és fenyegetése ellenére 1921. április 24-én népszavazásra került sor, ahol a szavazók 98,6%-a mondott igent a békeszerződés által megtiltott Anschlusra. Hasonló volt az eredmény Salzburgban is. Stájerországban a szövetséges nyomás és a Mayr-kormány (1920. július 7 – 1921. június 21.) lemondása hatására a tartományi gyűlés lemondta az 1921. június elejére tervezett népszavazást.³⁸

Az első köztársaság az egykori Osztrák-Magyar Monarchia területének alig 12%-át örökölte. Ez rendkívüli gazdasági problémákat okozott a fiatal országnak, hiszen a Monarchia felbomlásával a történelmileg kiformalódott gazdasági egység is széttöredezett, és elszakadtak a regionális munkamegosztás szálai. A háborút követő évek nehézségeihez (éhínség, szénhiány, infláció, munkanélküliség) csakhamar belpolitikai feszültségek társultak: 1920. június 10-én, a véderőtörvény vitája során felbomlott az addig együtt kormányzó szociáldemokrata-keresztényszocialista koalíció. A krízis valódi okának azonban az európai politika fejlődési irányában végbemenő általános jobbratolódás tekinthető, a polgári erők megerősödése, melyek meghatározó tényezője Ausztriában a Keresztényszocialista Párt volt. A háborút követő időszak kormányai számára a legnagyobb problémát a katasztrofális gazdasági állapotok jelentették. A szanálás feltételeit Johannes Schober (1921. január 27 - 1922. május 31. 1918-32, Bécs rendőrfőnöke), a „*korrekt hivatalnok*” első kancellársága alatt többé-kevésbé sikerült megteremteni. Utódja a polgári tábor legnagyobb formátumú politikusa, a Keresztényszocialista Párt vezetője, Ignaz Seipel (1922. május 31 - 1924. november 20.) lett, akinek sikerült életre hívnia a Polgári Blokkot (*Bürgerblock*). A Polgári Blokk keresztényszocialista-nagynémet-Landbund összefogást jelentett a szociáldemokrata mozgalom ellen. A Landbund a Német Parasztpárt utódjaként és hagyományait követve harcosan kiállt az Anschluss-eszme mellett, és markáns marxizmus-ellenes és rendi elveket vallott.

Számos sikertelen tárgyalás és segítségkérés után a mesterien politizáló Ignaz Seipel elérte, hogy „*a Duna-völgyi befolyásért versenyt futó országok... egymást túllícitálva, de ez által semlegesítve is, áldozatot vállaljanak Ausztria gazdasági talpra állításáért*”,³⁹ és 1922. október 4-én Genfben egy 650 millió aranykorona értékű népszövetségi kölcsönszerződést írt alá (Ausztriát 1920. december 16-án vették fel a Népszövetségbe). Ez együtt járt az ország nemzetközi pénzügyi ellenőrzés alá helyezésével, egészen 1926-ig. A kölcsönért Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország –1922-től különösen fontos szerepet kezdett

³⁷ Uo. 87.

³⁸ GOLDINGER - BINDER: 79-80.

Voralbergben egy 1919. május 5-én rendezett nem hivatalos népszavazás keretében a lakosság 80%-a voksolt a Svájc-hoz csatlakozás mellett, de mivel sem Svájc, sem pedig az antantállamok nem reagáltak érdemben, így a „*voralbergi kérdést*” a békekonferencia nem tárgyalta.

³⁹ KERÉKES (1984): 91.

játszani Ausztria gazdasági újjáépítésében⁴⁰ – és Csehszlovákia kormányai vállaltak garanciát. Az összeg néhány évre biztosította a gazdaság újjáépítéséhez szükséges pénzügyi feltételeket. A húsz éves futamidejű kölcsönért Ausztriának el kellett zálogosítania a dohány-monopóliumokból és vámokból származó bevételeit. A genfi jegyzőkönyvek a kifizetés egyik feltételeként ilyen típusú gazdasági szerződésben eléggé szokatlan politikai mozzanatként ismételtel kötelezték Ausztriát, hogy a saint-germaini békeszerződés 88. cikkelye értelmében őrizze meg állami függetlenségét az elkövetkező húsz évben, gazdasági és pénzügyi téren pedig tartózkodjon az állami függetlenségét veszélyeztető szerződések megkötésétől.⁴¹ A kölcsön egy részét 1924-27 között produktív befektetésekre fordították. 1924-ben vezették be az új pénznemet, a schillinget, s ezzel vette kezdetét az osztrák gazdaság fokozatos szanalása. Az első köztársaság gazdasági szerkezetét az importra utalt feldolgozóipar túlsúlya jellemezte, Ausztria gazdasága tehát igen jelentős mértékben külkereskedelemre volt utalva. A meglévő struktúrát az új feltételekhez kellett igazítani: a kölcsön ezt a folyamatot indította el. Ebben az időszakban épültek az első nagy vízierőművek, a vasút egyes szakaszait villamosították. Felújították és kibővítették az úthálózatot is. Különösen Bécsben volt jelentős a szociális lakásépítés és egyéb szociális létesítmények hálózatának a lerakása. Fokozódott az iparosítás üteme és mértéke. A mezőgazdaság gépesítése is rohamléptekkel haladt előre (1937-re a hazai mezőgazdaság már az élelmiszerszükséglet 81%-át fedezte). Fontos devizaforrássá vált a fejlődő idegenforgalom. A kész- és félkész áruk (nyersvas, acél, fa, faárúk, papír, textil, tejtermékek) exportja fellendült. Ez kedvezően hatott a külkereskedelmi mérlegre. Mindezek ellenére az osztrák gazdaság továbbra is súlyos problémákkal küzdött, mivel a szükséges tőkét lehetetlen volt kizárólag hazai forrásokból előteremteni. A külföldi kölcsönök pedig messzemenő idegen befolyásnak tették ki az osztrák politikát. Példaként megemlíthetők Franciaország érdekeltségei a legnagyobb osztrák pénzintézetben, a Credit-Anstaltban, vagy Németországéi a stájerországi bánya- és kohóiparban, amelyek később a nemzetiszocialista propaganda közvetítő csatornáivá váltak. A „genfi jegyzőkönyveket” követő időszakban a német-osztrák kapcsolatok elsősorban a gazdasági és a kulturális (jogrendszer összehangolása, tudományos kapcsolatok kiépítése) összefonódásokra korlátozódtak.⁴²

Karl Renner konföderációs elképzelései és vitája Otto Bauerrel

Karl Renner, a 20. századi osztrák történelem egyik legmarkánsabb politikusa műveiben makro-ökonómiai kérdések mellett elsősorban a soknemzetiségű állam problematikájával, a dunai monarchia szerkezeti felépítésével és a nemzetiségi kérdés megoldásával foglalkozott. Elképzeléseit és Bauerrel folytatott vitáját a követendő irányvonalról elsősorban a szociáldemokrácia meghatározó politikai szerepvállalása miatt fontos kiemelni a számos, a Duna-medence államainak összefogására irányuló terv közül.

A műveit kezdetben Synopticus (*Staat und Nation*, 1899) és Rudolf Springer (*Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat*, 1902) álnéven megjelentető Renner már jóval az első világháborút megelőzően előállt Duna-konföderációs elképzeléseivel. Elgondolásai, akárcsak maga a szudétánémet származású későbbi kancellár is, mélyen a Habsburg-birodalom hagyományaiban gyökereztek. Hitt a nemzetek feletti, azokat összetartó történelmi államalakulat létjogosultságában és szükségességében. Ehhez azonban meg

⁴⁰ JEDLICKA, Ludwig: *Vom alten zum neuen Österreich*. Fallstudien zur österreichischen Zeitgeschichte 1900-1975. Wien 1977. 317.

⁴¹ KERÉKES (1984): 90-98.

⁴² GOLDINGER - BINDER: 82.

kell újulnia, autonóm nemzetek alkotta szövetségi állammá kell válnia.⁴³ Mintául az Amerikai Egyesült Államok és Svájc szolgáltak. Synopticusként elutasította a nemzetiségi kérdés területi autonómia útján történő megoldását, mert ez csak elmélyítené a konfliktusokat és önálló nemzetállamok kialakulásához vezetne. Helyette a személyi autonómia bevezetését javasolta: az egyes nemzetek nem területi alapon államokká, hanem személyi alapon népkékké szerveződnének. Az autonóm státusz nem a területre, hanem az egyénre vonatkozna, tehát minden egyes állampolgár – a területileg szétszórta élő népcsoportok tagjai is – lakóhelyétől független, személyes nemzeti autonómiával rendelkezne. Ez a kisebbségbarát koncepció az állam gyakorlatban nehezen megvalósítható kettős tagolását jelentette volna: „Az államterület mindenhol egy egyszerű séma szerint, tartományokra, kerületekre és községekre osztva jelenik meg. Nekiünk azonban kétszer kell az országot különböző alapelvek szerint felmérni, a térképre egy kettős hálót felvezetni, egy gazdaságit és egy etnikait, szét kell választani az állampolgárok összességét, különválasztani a nemzeti és a politikai ügyeket, kétszeresen megszervezni a lakosságot, egyszer nemzetileg, másszor államilag... Ez tehát államjogi és igazgatástechnikai novum... nekiünk, osztrákoknak fenntartott jogi és politikai feladat, amelyet bátorsággal és elszántsággal kell szemrevételeznünk.”⁴⁴

1902-ben megjelent *Der Kampf der österreichischen Nationen um den Staat* című művében a nemzetiségi konfliktust a hatalomért, az államért folytatott harccal azonosította. Ausztria és Magyarország reáluniója nem összetartja a birodalmat, épp ellenkezőleg, szétrombolja azzal, hogy az elégedetlen nemzetiségeket elidegeníti Béctől.

Míg az állam vezető körei továbbra is ragaszkodtak az osztrák-magyar dualizmushoz, Renner elutasította azt. Nemzetfelfogása szerint a nemzet a személyiségi elv alapján, területtől és lakóhelytől független személyi szövetségként szerveződné. A nemzeti törvényhozást és az önkormányzati tevékenységet kizárólag a nemzet tagjaiból választott testületek gyakorolnák. Az állami feladatköröket nemzeti és állami illetékesség alapján választanák szét. A nemzeti ügyeket a nemzeti testületek, az állami ügyeket a területi hatóságok intéznék. A nemzetek így „terület nélküli államok” lennének az államon belül, és Ausztria nem országok, hanem nemzetek föderációja lenne.⁴⁵ Bécsben nyolc nemzeti kormány (német, cseh, lengyel, ukrán, szlovén, szerbhorvát, olasz, román) képviselné Ausztria egész területét. A kormányok alatt minden fokon, a községekben is, nemzeti hatóságok alakulnának. Az államigazgatás az alábbi nyolc kormányzóságra tagolódná: Lemberg (Kelet-Galícia, Bukovina), Krakkó (Nyugat-Galícia), Brünn (Morvaország-Szilézia), Prága (Csehország), Bécs (Alsó- és Felső-Ausztria, Salzburg, Stájerország, Karintia), Innsbruck (Tirol, Voralberg), Trieszt (Tengermellék, Krajna), Zára (Dalmácia). A kormányzóságok korlátozott autonómiát élveznének, különösen a mezőgazdaság területén. Két-két kormányzóság képezne egy territóriumot vagy különleges helyzetű területet, a Kárpátok előterében Lemberg (Galícia és Bukovina), a Szudéta-vidéken Prága (Csehország, Morvaország, Szilézia), az Alpeselek vidékén Bécs (Bécs kormányzóság és Innsbruck) és Trieszt a Karsztvidéken (Tengermellék, Krajna és Dalmácia). A külügy, a hadügy, a pénzügy valamint a gazdasági és szociális ügyek a kancellár elnökleite alatt álló szövetségi kormány hatáskörébe tartoznának. A miniszteri posztok és az állami hivatalok betöltése nemzeti hovatartozástól függetlenül, kizárólag szakmai szempontok alapján történne. Ez alól csupán a helyi közigazgatás képezhetne kivételt. A szakmai hatásköri viták eldöntésére a kancellár mellé egy nemzeti tanácsadó bizottságot rendelnének. A hivatali nyelv a német lenne. A birodalmi törvényhozást a 8 nemzeti tagállam polgáraiból választott alsóház, és a harmadrészt a kormányzóságok, harmad-

⁴³ PANZENBÖCK: 39.

⁴⁴ Idézi : RAUSCHER, Walter: *Karl Renner. Ein österreichischer Mythos*. Wien 1995. 48.

⁴⁵ PANZENBÖCK: 31.

részt a nemzeti tanácsok, harmadrészt pedig a császár által kinevezett képviselők közül álló felsőház közösen gyakorolná. A nemzeti képviseletek korlátozott befolyással bírnának a legfelsőbb szövetségi bíró kinevezésére is. A szerveződés biztos alapját a szabad községi önkormányzatok jelentenék, ezekre épülnének a járási és a körzeti önkormányzatok.⁴⁶

A Renner-i koncepció alapvető hibája az a meggyőződés volt, hogy a nemzeti gondolat ereje nem elég új államok életre hívásához. A világ államokra tagolódása tehát ellentétes a haladással, mert a történelmi fejlődés „nemzetek felett álló alakulatok” irányába halad, olyan államok felé, amelyek „többek, mint egy nemzet”.⁴⁷ Renner úgy vélte, épp a hátrányos helyzetben lévő, „történelmietlen” nemzetiségeknek, mint szlovákoknak, szlovéneknek vagy ruténeknek van leginkább szükségük a szövetségi állami keretekre.⁴⁸ Bár a föderáció sem tudná kiküszöbölni a „természetes egyenlőtlenséget”, „...azonban garantálná számukra a fennmaradást és a cselekvőképességet a világban... és az értéktelen és veszélyes anarchisztikus szabadság helyett azt a magasabb létbiztonságot kínálná nekik, amelyet politikai szabadság néven már ismerünk”.⁴⁹

A Szociáldemokrata Párt állásfoglalása egészen 1918 őszéig Renner nézeteit követte, ezt tükrözik a háború alatt megtartott birodalmi konferenciák állásfoglalásai is (1915. május, 1916. március és november), amelyek rámutattak ugyan az európai népek újjárendezésének szükségességére, de elutasították a Monarchia népeinek teljes szuverenitását. Ez világosan megmutatkozott a szociáldemokrata pártok 1917-es stockholmi nemzetközi konferenciáján is, ahol az osztrák delegáció azzal érvelt a nemzetek önrendelkezési joga és a nemzetiségi autonómia ellen, hogy Európa középső, keleti és délkeleti részén a nemzetek keveredése miatt lehetetlen területi szétválasztásuk: „A nemzetek gyakran annyira különböznek egymástól kulturálisan és a gazdasági érettségben, hogy a szétválasztás olykor szociálisan lehetetlen, vagy kulturális szempontból káros lenne. (...) Még ott is, ahol a nemzetek területileg és szociálisan szétválaszthatóak lennének, ha a nemzeti autonómia biztosítása helyett szuverén államokká emelnék őket, az egy olyan kisállamosít eredményezne, amely ezeknek a nemzeteknek a politikai és gazdasági felemelkedését fenyegetné. Egyszer már fennálló nagy állam- és gazdasági területek szétverése ellenkezne a fejlődéssel és legfeljebb az imperialista nagy államok burzsoáziája számára lenne hasznos.”⁵⁰

A nemzetiségi kérdés az államon belül nyeren orvoslást, alkotmány- és szociális reformok útján. A nemzeti emancipációval szemben a nemzetközi osztályharc elsőbbséget élvez, a szocialisták számára a legsürgetőbb feladat a monarchiai proletariátus együttműködésének megszervezése lenne. Az akkor még Renner által formált pártfelfogás revizionista vonásokat mutatott, és nem tagadhatta le szimpátiáját a szlávok feletti német hegemoniatörekvések iránt sem. A nemzetiségi problémát túlnyomórészt nyelvi-kulturális okokra vezették vissza, elhanyagolva a gazdasági szempontokat.⁵¹

A dunai konföderáció terve éles ellentétben állt a párt Bauer vezette bal szárnyának elképzeléseivel. A Renner által képviselt elképzelésekkel szemben álló párton belüli baloldali opposíció először az 1917. október 19-24-i pártnapon hallatta hangját. A két barát, Renner és Bauer vitája a „Baloldal Nyilatkozata”-val vette kezdetét.⁵² A nyilatkozat szakít a Renner által képviselt vonallal és tiltakozik azon felfogás ellen, hogy a Monarchia egységes gazdasági területének megőrzése a proletariátus érdekeit szolgálja és hangsúlyozza, hogy

⁴⁶ WIERER, Rudolf: *Der Föderalismus im Donauraum*. Graz 1960. 107-108.

⁴⁷ PANZENBÖCK: 49-50.

⁴⁸ RAUSCHER: 48.

⁴⁹ Idézi: RAUSCHER: 48.

⁵⁰ Idézi: PANZENBÖCK: 68.

⁵¹ Uo. 69.

⁵² Uo. 70.

kizárólag a „teljes demokrácia, a nemzetek önrendelkezési jogának alapján végrehajtott alkotmányreform útján” lehet eljutni az igazi parlamentarizmushoz. Renner elképzelése a nemzetek felett álló államról merő illúzió, a nemzetiségi problémákra az általa hangoztatott alkotmányreform és a közigazgatás reformja nem jelenthet teljes megoldást, csakis a demokrácia teljes győzelme.⁵³ Bauer már 1914-ben, *Die Grundfragen unserer Taktik* című írásában kijelenti: „A birodalmi tanácsban képviselt királyságok és tartományok alkotta természetellenes államképződmény soha nem lesz demokratikus és szocialista közösség. (...) A birodalom összeomlása, a kaotikus zűrzavar mindkét államban, az országok reménytelen hanyatlása, a nemzetek vad harca, mindezek csak lángoló jelek, melyek azt üzenik nekünk, hogy közel már az óra, amelyben a nagy világtörténelmi események vasból való kényszere alatt el fog dőlni, hogy ez a birodalom még képes-e átalakulni a szabad dunai népek szövetségévé, vagy el kell égnie, és a német nemzet nagy, szabad közösségének polgárai leszünk, mely addig terjed, ahol németül beszélnek.”⁵⁴

A soknemzetiségű állam elkötelezett hívéből⁵⁵ a történelmi események hatására fokozatosan annak ellenzőjévé váló Otto Bauer véleménye szerint Renner ragaszkodása a meglévő állami keretekhez nem volt más, mint „fekete-sárga internacionalizmus, amelynek lényege a nemzetek egyesítése a Habsburgok jogára alatt”.⁵⁶ Renner kiállása a „nagy gazdasági egység” mellett Bauer szerint inkább az imperializmus, semmint a proletáriátus malmára hajtotta a vizet. Ebben a vonatkozásban azonban feltétlenül utalni kell arra az ellentmondásra, hogy Bauer ugyanezzel a jelszóval érvelt a Német Birodalomhoz csatlakozás mellett.⁵⁷ Bauer és a baloldali opposzió számára a megoldatlan nemzetiségi kérdés akadályt képezett a szocializmushoz vezető úton. Ebből a felfogásból kiindulva feltétel nélkül támogatták a nemzeti felszabadító harcot, és követelték a népek önrendelkezési jogát. Programjuk a történelmi események által igazolva fokozatosan nyert teret a párton belül. Bauer nézetét, hogy a háború vége valószínűleg egyszersmind a fennálló államterület felbomlását is jelenti, mind többen tették magukévá, mert egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Monarchia nemzeteit nem lehet korlátozott autonómiával kielégíteni. Ezzel a fokozatos szemléletváltással túlhaladottá vált az 1899-es Brünni Program, amely 1917-ig valamennyi pártnapra rányomta bélyegét, hiszen meghatározó pontjának, amely Ausztriát soknemzetiségű szövetségi állammá kívánta tenni, immár egyre kevésbé volt realitása. Míg Bauer a korábbi elvektől elfordulva az Anschlussért folytatott harc vezetőjévé és hangadó-jává vált, Renner a végsőkig kiállt a Habsburgok államáért.⁵⁸ Bár 1918 őszén, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a Duna-medence államainak összefogása nem valósulhat meg és csak egyetlen kiút maradt az „életképtelen” államalakulat számára, a csatlakozás Németországhoz, Renner is magáévá tette Bauer nézeteit. Anschluss melletti fellépése egyértelműen történelmi kényszer hatására hozott reálpolitikai döntésnek tekinthető.⁵⁹

⁵³ Uo. 70.

⁵⁴ Otto BAUER: *Die Grundfragen unserer Taktik*. IN: *Otto Bauer Werkausgabe*. Band 8. Wien 1980. 825-828. 828.

⁵⁵ Karl Kautsky 1908-ban a következőket írja Bauerről: „Szeretete a nemzetiségi államé (Nationalitätenstaat). Ezt életképessé és lakályossá tenni a leghőbb fáradozása.” Idézi: PANZENBÖCK: 38.

⁵⁶ „A német-osztrák szociáldemokrácia, amely kezdetekor és a kilencvenes évek jó részében nagynémet volt, velejéig sárga-fekete lett. A vörös internacionalizmust, amely valamennyi ország proletárijainak egyesülését jelentette az összes nemzet kizsákmányolói ellen vívott harcban, felváltotta egy fekete-sárga internacionalizmus, amelynek lényege a nemzetek egyesítése a Habsburgok jogára alatt.” Otto BAUER: *Würzburg und Wien*. IN: *Otto Bauer Werkausgabe*. Band 8. Wien 1980. 893-907. 900.

⁵⁷ PANZENBÖCK: 77.

⁵⁸ Uo. 74.

⁵⁹ Uo. 86.

Osztrák-olasz közeledési kísérletek az első világháború után

A Monarchia széthullását követő széttagolódás legjellemzőbb megnyilvánulásai a nacionalizmus, a protekcionizmus, a védővámok és a kölcsönös elzárkózás voltak. Ennek „*köszönhetően*” nem sikerült kihasználni a győztesek által Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia számára javasolt, vámkedvezményes öt éves átmeneti időszakot. Egy hasonló kezdeményezés, amely együttműködést javasolt a déli vasút üzemeltetésére, szintén kudarcba fulladt. Az elmulasztott együttműködési lehetőségeket a Duna internacionalizálása sem tudta kompenzálni.⁶⁰ Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország a békeszerződések által kedvezményezett helyzetet teremtett magának a térségben. A békeszerződések határozatai a győztes hatalmak számára ugyanazokat a jogokat biztosították, mint a térség államainak, és azok ezt képesek voltak saját kereskedelmi kapcsolataiknak megfelelően kihasználni. A szövetséges pénzügyi és kereskedelmi körök a gazdaságilag meggyengült Németországhoz hasonlóan a Duna-medencét is tőkebefektetésre alkalmas területnek tartották. Az utódállamok kormányzatai nyilatkozatokat tettek, amelyekben kijelentették, hogy felmondják az addigi partnerekhez, Berlinhez, Bécshez és Budapesthez fűződő gazdasági kapcsolataikat. A hagyományos gazdasági és pénzügyi szálak elszakadásával kiváló lehetőségek nyíltak a külföldi befektetők előtt, hiszen a háború tépázta és átállási nehézségekkel küszködő nemzetgazdaságok erősen rá voltak utalva a külföldi tőkére. Az utódállamok gazdasági problémái miatt a háború utáni időszakban csökkentek a részvényárfolyamok, kedvező részvényvásárlásokkal kecsegtetve a nyugati befektetőket.⁶¹ A nyugati tőke számára kedvező Duna-medencei lehetőségek meghatározták az antantállamok térséggel kapcsolatos politikáját. A szabaddá vált gazdasági pozíciókért és jövőbeli felvevőpiacokért folytatott harcban Ausztria korábbi monarchiabeli vezető szerepe folytán a térséggel kapcsolatos külföldi kezdeményezések kiindulópontjává vált, így például a brit érdekeltségek a bécsi bankok felé orientálódtak, amelyeknek kulcsfontosságú szerepet tulajdonítottak a Duna-medencei gazdasági behatolásban.⁶²

A korántsem valamennyi háborús célját elérő Olaszország háború utáni koncepciója egy gazdaságilag és politikailag tőle függő, északi határait biztosító, gazdasága számára felvevőpiacot jelentő zóna kiépítését irányozta elő a térségben. A gazdasági érdekek mellett külpolitikai megfontolások is szerepet játszottak: Ausztriát és Magyarországot Róma egy Csehszlovákia és Jugoszlávia közötti természetes gátnak tekintette, amely sikeresen állhatja útját a pánszláv áramlatoknak.⁶³ Ahogy Franciaország megkísérelte, hogy Ausztriát bevonja egy tőle függő dunai konföderációba,⁶⁴ úgy Olaszország számára is Ausztria képezte az expanzív Duna-medencei politika kiindulópontját. Róma ezért különösen tartott Ausztria, Magyarország és Csehszlovákia nyugattól támogatott összefogásától, „*amely elég erős lenne, hogy önálló politikát folytasson, amely természet adta módon egyik ujjal Dél-Tirol, a másikkal pedig egy tengeri kijárat felé mutatna*”.⁶⁵

Már a fegyverszüneti tárgyalások alatt megmutatkozott, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia Olaszország különleges érdekszférájába esik. Franciaország és Nagy-Britannia ez-

⁶⁰ TEICHOVA, Alice: *Kleinststaaten im Spannungsfeld der Großmächte. Wirtschaft und Politik in Mittel- und Südosteuropa in der Zwischenkriegszeit*. Wien 1988. 98.

⁶¹ Uo. 11-26.

⁶² MOLT: 19.

⁶³ KERÉKES (1979): 368-369.

⁶⁴ MIERL: 68-69.

⁶⁵ MATIS, Herbert: *Wirtschaftliche Mitteleuropa-Konzeptionen in der Zwischenkriegszeit. Der Plan einer „Donauföderation“*. IN: PLASCHKA, Richard G. - HASELSTEINER, Horst - SUPPAN, Arnold, - DRABEK, Anna M. - ZAAR, Brigitta (Hrsg.): *Mitteleuropa-Konzeptionen in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Wien 1995. 229-255. 233.

zel szemben messzemenőig a Német Birodalomra koncentrált. Az olasz külpolitika 1918-ban katonai misszió létrehozásával, élelmiszerszállítmányokkal s az utódállamok és Ausztria közötti határvitákban utóbbi érdekében végrehajtott diplomáciai akciókkal kísérelte meg ausztriai befolyásának megszilárdítását. A jogalapot külföldi katonai missziók és csapatok jelenlétére az 1918. november 3-i padovai fegyverszüneti szerződés szolgáltatta. Ez a szövetségesek hadseregeinek megengedte, hogy a rend fenntartása és esetleges katonai akciók érdekében stratégiaiilag fontos pontokat szálljanak meg. Egy több albizottságra tagolódó olasz katonai misszió egészen 1921. január 8-ig működött Ausztriában. Az olasz katonai misszió nem hivatalos követség volt, és az új osztrák köztársaság első politikai és katonai kapcsolatainak legfontosabb letéteményesévé vált. A misszió feladatai közé tartoztak a hadifoglyokkal, internáltakkal és az osztrák haderővel kapcsolatos ügyek, a hadianyagok elszállítása, adatgyűjtés a békekonzferencia számára, a vasutak ellenőrzése, és a mindennapi problémák leküzdése.⁶⁶ Olaszország a saint-germaini békeszerződés megkötéséig elviekben egyáltalán nem tanúsított olyan elutasító magatartást az esetleges osztrák-német egyesüléssel szemben, mint Franciaország, de politikailag és gazdaságilag is túlságosan függött Franciaországtól és Nagy-Britanniától ahhoz, hogy a térségben nagyszabású önálló politikát folytasson. Mindazonáltal „*az Anschluss lehetősége fontos tényező volt az olasz diplomácia számára a Duna-medencei befolyásért Franciaországgal vívott küzdelemben. A Közép-Európával kapcsolatos francia tervek meghiúsításáról volt szó, amelyek a békekonzferencia idején még erőnek erejével egy francia fennhatóság alatt álló dunai-konföderáció megalakítását célozták*”.⁶⁷ Abban, hogy Olaszország beleegyezett a párizsi békeszerződésekben foglalt Anschluss-tilalomba, Dél-Tirol mellett bizonyosan az is közrejátszott, hogy a saint-germaini szerződés 88. cikkelyében foglalt tilalom nem csak Ausztria Németországhoz csatlakozására, hanem egy dunai konföderáció megalakítására is vonatkozott. A tilalom ellenére az olasz diplomácia taktikai okokból, hogy Németországot visszatartsa a dél-tiroli irredentizmus támogatásától, újra és újra jelezte, hogy Róma nemcsak hisz az Anschlussban, de támogatja is azt. Olaszország pozitív magatartásának végét a francia dunai-konföderációs tervek végérvényes kudarca jelentette.⁶⁸

Franciaország az Anschluss-tábort és az olasz katonai misszió befolyását a francia követ, Henry Allizé kiküldésével próbálta ellensúlyozni, aki 1919. márciusában érkezett Bécsbe, hogy mindenáron megakadályozza Ausztria egyesülését Németországgal. A Bauer által folytatott Anschluss-politika különösen nyugtalanította a francia diplomatát. Bauer kétségtelenül szálka volt a francia külpolitika irányítóinak szemében, ráadásul Párizsban meg voltak győződve arról, hogy a külügyi államtitkár bolsevik nézeteket vall.⁶⁹ Francia vélemény szerint az Anschluss-mozgalom elsősorban a német propaganda eredménye. Allizé kapcsolatba lépett az Anschluss ellenzőivel, mindenekelőtt gazdasági körökkel és a sajtóval. Irányításával a francia követség megkísérelte a német propaganda ellensúlyozását.⁷⁰ Mindaddig csupán kevesen mertek a csatlakozással kapcsolatos aggályaiknak hangot adni, hiszen könnyen monarchistáknak bélyegezhették őket. Az elsők között volt a katolikus publicista Joseph Eberle, a *Das Neue Reich* című (alapításakor még *Die Monarchie*) hetilap kiadója. Az általa képviselt körök a később Dollfuß és Schuschnigg idején meghatározóvá váló konzervatív-katolikus nézeteket vallották: a nemzetállam elutasítását, az oszt-

⁶⁶ KRAMBERGER: 59.

⁶⁷ SCHÖBER, Richard: *Die österreichische Anschlussbewegung an Deutschland im Spiegel der italienischen Diplomatie (1918-1921)*. IN: WEIß, Sabine (Hrsg.): *Festschrift für Johann Rainer* (Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft 25). Innsbruck 1988. 613-627. 615.

⁶⁸ Uo. 615-616.

⁶⁹ MIERL: 70.

⁷⁰ Uo. 70-72.

rák múlt megbecsülését, kulturálisan meghatározott nagynémet magatartást, a Duna-medencei német ajkú kisebbségek biztosítását egy magasabb politikai jogrendbe való bevonásukkal.⁷¹ Az olasz sajtó felháborodott az Allizé sugallta dunai konföderációs tervek és vámuniós projektek miatt. Olasz elképzelések szerint a monarchia valamennyi utódállamának vámszövetségre kellene lépnie, és ebben a szövetségben a győztes államok közül egyedülként Olaszország venne részt.⁷² A Rómához való fokozottabb közeledésnek Ausztriában is megvolt a tábor. Jó példa erre a svájci osztrák követ, Dr. Stefan Haupt 1919. május 12-én Renner kancellárnak küldött levele, amely rendkívül érdekes eszmefuttatást tartalmaz. Haupt alternatívaként veti fel az Olaszországhoz csatlakozást. Véleménye szerint, ha Olaszország a békekonferenciával elfogadtatja Dél-Tirolra vonatkozó igényét, Észak Tirol és Voralberg pedig csatlakozik Németországhoz, illetve Svájcához, akkor Ausztria megmaradt államterülete még Dél-Morvaország, Dél-Csehország és Nyugat-Magyarország hozzácsatolásával sem alkotna életképes képződményt. Így abban az esetben, ha a Németországgal tervezett egyesülés nem jöhet létre, féltő, hogy az antant megkísérli egy dunai konföderáció megalakítását, amely a monarchia rekonstrukciója lenne, de ezúttal cseh vezetéssel. Ausztriának azonban a nyugati kultúrkörhöz kell tartoznia, hogy „megvédhesse magát a szláv áradattól és Kelet barbárságától”. Ezért ha nem csatlakozhatnak Németországhoz, csak egyetlen kiút marad: Olaszország. Nyugati szövetségeseivel szembeni gazdasági-politikai ellentétei és a keleti szláv fenyegetés miatt Olaszországnak ugyancsak szüksége van Ausztriára, amely a későbbiekben hídként szolgálhatna Németország felé. Így egyrészt Dél-Tirol is visszakerülne, másrészt a csatlakozás számos gazdasági előnnyel járna. Az államformák különbözősége sem jelenthet gondot, hiszen Olaszország a jövőben úgyis demokratizálódni fog. Az etnikai és kulturális különbségek kapcsán pedig kijelenti: „Ebben a vonatkozásban a viszonylag csekély népszaporulat, amely valamennyi latin faj sajátja, sokkal kevésbé tűnik veszélyesnek, mint a szlávok, akik alacsonyabb kulturális szint és igénytelenebb életmód mellett nyúlszerű szaporodásukkal valamennyi vegyes lakosságú körzetben állandóan visszaszorítják a magasabb kulturális szinten álló német lakosságot”⁷³

Hasonló okok miatt mérlegelték a karintiai német csoportosulások a tartomány Olaszországhoz csatolását, hogy egységét megőrizték. „Az Olaszországgal tervezett egyesülés okai között szerepelt az a kívánság, hogy valamit tegyenek Ausztria szociáldemokrata kormányzata ellen, éppúgy, mint a »weimari zsidóköztársasággal« való egyesülés elutasítása. Az ideológiailag legreakciósabb csoportosulás olaszbarát beállítottságától eltekintve Ausztriában azonban az olasz katonai misszió megítélése negatív volt.”⁷⁴

Karl Renner kancellár első külföldi látogatása Rómában 1920. április 12-én egy titkos egyezményrel zárult. Renner egy Olaszország és Németország közötti baráti kapcsolat kiépülésében reménykedett, amely ellensúlyozhatná Közép-Európában a francia és a cseh befolyást. Nitti olasz miniszterelnök pedig azzal a szándékkal hívta meg Rennert Rómába, hogy – mint kijelentette – „tisztázza” az Ausztria és Németország közötti viszonyokat.⁷⁵ A tárgyalások során Nitti megtagadta egy jövőbeli Anschlussra vonatkozó záradék felvételét a megállapodásba, sőt, még olyan jellegű szóbeli nyilatkozatra sem volt hajlandó, amelynek értelmében Olaszország támogatta volna a Népszövetségnél Ausztria kérelmét az Anschluss engedélyezéséért.⁷⁶ A két államfőről elnevezett egyezményben Ausztria messzemenő poli-

⁷¹ GOLDINGER - BINDER: 75.

⁷² MATIS: 232.

⁷³ Dr. Stefan Haupt levele Karl Renner kancellárnak 1919. május 12-én. Neues Politisches Archiv, Präsidium. Nachlaß Dr. Bauer, Karton 234.

⁷⁴ KRAMBERGER: 60.

⁷⁵ RAUSCHER: 213.

⁷⁶ SCHÖBER: 616.

tikai engedményeket tett Olaszországnak, míg Róma kötelezte magát Ausztria területi integritásának védelmére bármilyen agresszor ellenében. Ez a védelmi egyezmény a gyakorlatban egyrészt a karintiai helyzet miatt Jugoszlávia ellen irányult, másrészt a burgenlandi helyzet kapcsán Magyarország ellen. A megállapodás kizárta az esetleges Habsburg-restaurációt és egy dunai-konföderáció létrehozását is. Az osztrák kormány kötelezettséget vállalt arra is, hogy az olasz kormányt folyamatosan tájékoztatja valamennyi más állammal folytatott gazdasági és politikai jellegű tárgyalásairól. Róma ez alapján tudatta Béccsel, hogy Olaszország semmiféle tárgyalásokat nem tart kívánatosnak Ausztria és Csehszlovákia között. Az Ausztria által elfogadott konzultációs záradék különlegessége egyoldalúságában rejlett. Olaszország ugyanis nem vállalt hasonló kötelezettséget az első köztársasággal szemben. A Renner-Nitti egyezmény politikai vonatkozásait a következőképpen lehetne összefoglalni: Olaszország szavatolja Ausztria határainak sérthetlenségét, cserébe Ausztria lemond az önálló külpolitikáról. Abban a tekintetben, hogy a háború utáni Európában a befolyási övezetek határai még nem kristályosodtak ki, a megegyezés olasz kísérletnek tekinthető, hogy Európa gazdasági újjáépítésekor legalább Ausztriában szerepet játsszon, így nyerve befolyást a további fejlődésre.⁷⁷

Az olasz politika Duna-medencei döntőbírói szerepre is törekedett: az olasz közvetítéssel 1921. október 13-án aláírt velencei jegyzőkönyv Burgenland problémáját Ausztria számára kedvezően oldotta meg, még ha Sopron és környékének elvesztésével kellett is fizetni érte. A karintiai védelmi harcokban is jól jött az olasz támogatás.⁷⁸ A reménytelennek tűnő osztrák pénzügyi helyzet miatt Olaszország nem számíthatott jóvátételi kifizetésekre, így az olasz pénzügyi körök sem sok érdeklődést mutattak az osztrák befektetési lehetőségek iránt. Bár Róma továbbra is érdekelt volt abban, hogy az olasz-jugoszláv érdekellentét miatt Ausztriát érdekszférájába vonja, az olasz gazdaság nehézségei miatt nem volt abban a helyzetben, hogy Ausztriát hatékonyan támogathassa.⁷⁹ A genfi jegyzőkönyvek aláírása Róma számára komoly külpolitikai siker volt, hiszen a jegyzőkönyvek a saint-germain-i határozatok újbóli megerősítésével megszilárdították a Brenner-határt és nemcsak az Anschluss-törekvéseknek, hanem a szláv terjeszkedési szándéknak is gátat vetettek.⁸⁰

Áttekintve Olaszország viszonyát Ausztriához és az Anschluss-mozgalomhoz a háború végétől a genfi jegyzőkönyvek aláírásáig terjedő időszakban, a következő főbb irányvonalak különböztethetőek meg: bár Róma időnként nem képviselt olyan határozott Anschluss-ellenes álláspontot, mint Párizs, a döntő pillanatokban mégis az antant irányvonalához igazodott. Az olasz diplomácia ingadozásának oka az volt, hogy Franciaországgal folytatott Duna-medencei vetélkedésére való tekintettel nem akarta Németországot túlzottan meggyengíteni. Ezen kívül Olaszország számára végső soron az osztrák kérdés egyik megoldása sem volt teljesen kielégítő. Ausztria önállósága a restauráció lehetőségét hordozta, egy esetleges Anschluss Németország határait tolta volna ki a Brenner-hágóig, akut problémává téve a dél-tiroli kérdést, Ausztria felosztása a szomszédos államok között pedig Jugoszlávia megerősödését és olasz részvétel esetében a határokon belüli német kisebbség számarányának jelentős megnövekedését eredményezte volna. Így Róma számára a három rossz közül időnként valóban az Anschluss tűnhetett a legkisebbnek.⁸¹

Osztrák részről fokozottabb külpolitikai és belpolitikai közeledés Olaszországhoz csak a rendi állam kiépítését megkísérlő Engelbert Dollfuss kancellársága idején következett be 1934-ben, a római jegyzőkönyvekkel.

⁷⁷ KRAMBERGER: 61. Lásd még: RAUSCHER: 215.

⁷⁸ GOLDINGER - BINDER: 59.

⁷⁹ KERÉKES (1979): 368-369.

⁸⁰ SCHÖBER: 626.

⁸¹ Uo. 626-627.

Osztrák-cseh közeledési kísérletek a monarchia felbomlását követően

Csehszlovákia érdekei azt diktálták, hogy szoros kereskedelmi kapcsolatokat építsen ki Jugoszláviával, és Földközi-tengeri kijáráthoz jusson. Ebbe az irányba mutattak a már 1919 elején megkezdett megbeszélések egy Csehszlovákia és Jugoszlávia közötti közvetlen összeköttetésről, amely egy magyar és osztrák területen húzódó, Pozsonytól Zágrábig vezető korridor létrehozását jelentette volna. A jugoszláv állam és Csehszlovákia között létesítendő folyosó egyrészt a cseh külkereskedelem érdekeit szolgálta volna, másrészt megfelelt Masaryk „*új Európáról*” alkotott elképzeléseinek is, hiszen védőgátként szolgálhatott volna a délkeleti német terjeszkedés ellen. Az elképzelést azonban az olasz-angol-amerikai béke delegáció elutasította, így Csehszlovákia és Jugoszlávia különösen érdekeltté vált abban, hogy Ausztria megőrizze önállóságát.⁸²

Ausztria és Csehszlovákia között 1919 őszén mutatkozott hajlandóság arra, hogy a régi kereskedelmi kapcsolatok felélesztéséről tárgyaljanak. 1920 elejétől a két állam közötti kapcsolatok kedvező felfutási periódusba jutottak. Renner kancellár 1920. januári csehszlovákiai tárgyalásaival Eduard Beneš külügyminiszternél sikeres kísérletet tett arra, hogy Ausztria kitörjön az elszigeteltségből s elszakadjon a győztes hatalmak politikai ellenőrzésétől. Renner és Beneš Prágában egy sor kibővített gazdasági cserében állapodott meg, valamint a kölcsönös, jóindulatú semlegességről. Megegyeztek, hogy a béke és a területi épség fenntartása érdekében politikailag, diplomáciailag kölcsönösen támogatják egymást. Ezzel összefüggésben állt az a megegyezés is, hogy meg kell akadályozni a Magyarországra irányuló fegyver- és lőszerszállítást. A csehszlovák állam garantálta Ausztriának a saint-germaini békeszerződés betartását, főleg Nyugat-Magyarország tekintetében. A prágai szerződés további pontjai foglalkoztak a két állam új politikai rendszerének védelmével, a restaurációs kísérletek elleni fellépéssel s elutasították egy új, állandó, államjogi, gazdasági alapokon álló politikai alakulat létrehozását. Ekkor Magyarország még nem kötött békeszerződést a győztes hatalmakkal, és megtagadta a vitatott nyugat-magyarországi terület átadását Ausztriának. Rennernek Benešsel folytatott tárgyalásai során nem csupán azt sikerült elérnie, hogy újra baráti kapcsolatba lépjen a győztesek táborába tartozó Csehszlovákiával, hanem azt is, hogy a Nittivel kötött megállapodáshoz hasonlóan Csehszlovákia a még nyitott burgenlandi kérdésben politikai támogatásáról biztosítsa Ausztriát. Renner ezzel a lépéssel a keresztényszocialisták és a német nemzetiek támogatását élvező későbbi kancellár, Johannes Schober számára készítette elő a terepet arra az időpontra, amikor a burgenlandi kérdés aktuálissá vált. Schober így teljes mértékben számíthatott Beneš segítségére. A csehszlovák köztársaságot a monarchia szétrombolójának, sírásójának tartó nemzeti oldal nehezítése azonban megakadályozta ennek teljes mértékű kihasználását, így Schober inkább Olaszország felé fordult. Rennert a Magyarország ellen irányuló egyezmény miatt a keresztényszocialisták és a nemzeti oldal részéről is támadások érték.⁸³

A külpolitikai kapcsolatok felvétele a szomszédos államokkal egyrészt arra szolgáltak, hogy Ausztria biztosítsa Saint-Germainben megállapított államterületét. Másrészt a Rómával és Prágával folytatott tárgyalások orientációs kísérletek is voltak, így az osztrák kormány integrációs kísérleteinek előfeltételét képezték. A csehszlovák-osztrák külkapcsolatok nem álltak ugyan összefüggésben egy dunai konföderáció tervével, de tárgyalási alapként szolgálhattak egy hasonló kezdeményezéshez.⁸⁴

⁸² KRAMBERGER: 45-46.

⁸³ MOLT: 169. GOLDINGER - BINDER: 67.

⁸⁴ KRAMBERGER: 64.

A kisantant

Bár a kisantant szövetségi rendszere közvetlenül nem képezte Ausztria politikai vagy gazdasági orientációs kísérleteinek célját, szükséges megemlíteni, mint olyan közép-európai közeledést, amely Németország kizárásával valósult meg és így esetlegesen alternatívát jelenthetett az Anschluss ellenében. Az Osztrák-Magyar Monarchia területének gazdasági egységét az új köztársaságok megalakítása nem szüntette meg egyik pillanatról a másikra. A dunai-konföderációs elképzelések megvalósulását azonban egyrészt a frissen megszerzett önállóságukra féltékenyen vigyázó utódállamok, másrészt a nagyhatalmi érdekelletétek tették lehetetlenné. Az újrendezési kísérletekre mindenekelőtt a francia-olasz rivalizálás fejtett ki negatív hatást. Az olasz kereskedelem számára az önálló kis államok kínálták a legkedvezőbb lehetőségeket, így Olaszország mindenképpen meg akarta akadályozni egy franciaorientált gazdasági jellegű összefogás létrejöttét. A Monarchia valamenyny utódállamát magában foglaló szövetség legfőbb akadályát a Romániának, Csehszlovákiának és a délszláv államnak juttatott jelentős magyar területek képezték, amelyek visszaszerzéséről Magyarország nem mondott le.

1920. augusztus 14-én Csehszlovákia Jugoszláviával Magyarország ellen irányuló katonai szövetségre lépett. 1921 áprilisában Románia hasonló egyezményt kötött Csehszlovákiával, majd júniusban Jugoszláviával, amely Bulgária ellen is irányult. A kisantant kizárólag olyan államokat egyesített magában, akik a békeszerződések nyertesei voltak, és amelyek a „szövetség létezésének egyetlen értelmét a Habsburg-restauráció és a magyar területi revízió megakadályozásában látták, így még a gondolata sem merült fel annak, hogy az európai politika messzire ható kérdéseinek eldöntésekor akár csak a megbeszéléseken való részvételhez ragaszkodjanak”.⁸⁵ Bár Beneš már 1921-ben hangsúlyozta, hogy a kisantant nem pusztán a békeszerződések védelmére alakult szövetség, hanem sokkal inkább tartós intézmény, amely fokozatosan egyre szorosabb együttműködéssé, majd a Habsburg-monarchiát helyettesítő új közép-európai szerveződéssé válik, hamar kitűnt, hogy mindez nem több pusztá vágyálomnál. A szövetségen belül csaknem kizárólag politikai szempontok domináltak. Ugyanakkor a politikai és gazdasági érdekelletétek miatt nélkülözte azt a szövetségesek közötti szolidaritást, amely szükséges lett volna ahhoz, hogy államai kritikus helyzetekben egységesen lépjenek fel. A Csehszlovákia és Jugoszlávia közötti szerződés például csak Habsburg restaurációs, vagy magyar revíziós kísérletek esetére irányzott elő katonai segítséget. Egy Jugoszlávia és Olaszország közötti háborús konfliktus esetén viszont Csehszlovákiának nem voltak szövetségesi kötelezettségei, jóllehet, Jugoszláviának ez nyilvánvalóan érdeke lett volna.⁸⁶

Különösen nagyok voltak a nehézségek a gazdasági együttműködés terén, s ezt ékesen bizonyítja, hogy a kisantant államainak rendszeres gazdasági konferenciáira csak 1934-től került sor. Bár az elsőt 1927-ben rendezték és közös bizottságot is alakítottak, hamarosan feloszlatták. Az 1933-as prágai ülésen a közelgő világgazdasági konferenciára való tekintettel egy „Gazdasági Tanács” felállításáról döntöttek, hogy megvizsgálják a három ország közgazdasági problémáit. 1936 őszén Prágában létrehozták a „Kis Gazdasági Antant” köz-

⁸⁵ KERÉKES Lajos: *Österreichs internationale Lage und die Ereignisse vom 12. Februar 1934*. IN: FRÖSCHL, Erich - ZOITL, Helge (Hrsg.): *Februar 1934. Ursachen, Fakten, Folgen*. Wien 1984. 395-405. 396-397. Ausztriában „a Habsburgok restaurációjának kérdése soha nem merült fel komolyan, mert a szociáldemokrata és a német nemzeti tábor hívei minden esetben, a keresztényszocialista tábor követői pedig részben ellene voltak. Ezért ezt a kérdést még az olyan legitimisták sem tartották aktuálisnak, mint Schuschnigg. Az, hogy Ausztria szomszédai körében, mindenekelőtt belgrádi és prágai kormánykörökben 1937-ig mégis létezett a restauráció-fóbia, a sztereotípiák túlsúlyát mutatta Ausztria politikai térképének objektív elemzéseivel szemben”. SUPPAN: 195.

⁸⁶ KERÉKES (1979): 385. WIERER: 167-170.

ponti irodáját; megalakítását Milan Hodža kezdeményezte.⁸⁷ „Hodžát, aki Benešnél lényegesen világosabban látta a közép-európai válság és a gazdasági tényezők összefüggését, akkoriban az foglalkoztatta, hogy kapcsolatot teremtsen a római jegyzőkönyvek országaival és Németországgal. Egy szorosabb gazdasági együttműködés ezekkel az országokkal véleménye szerint akkor éri el legjobban a célját, ha a kisantant országai először megkísérelnek, hogy közösen legyenek úrrá gazdasági problémáikon.” Hodža terve volt az első jelentősebb gazdasági terv, amely kisantant-körökből indult ki. Az ellentétes érdekek miatt azonban a „Kis Gazdasági Antant” eszméje csak lassan hódított teret, és nem érte el a kívánt célt. Bár időről időre felbukkant egy vámunió létrehozásának terve, gyorsan el is ejtették, mert megvalósításának körülményei nem voltak kedvezőek.⁸⁸

A húszas évek elején a Duna-medence központi térségének politikai viszonyait döntően a kisantant s a revízióra törekvő Magyarország ellentétei határozták meg, Ausztria így két front közé került. A Magyar Tanácsköztársaság bukását követően osztrák konzervatív-nacionalista körök még abban reménykedtek, hogy megegyezésre jutnak Magyarországgal. A *Das Neue Reich* című konzervatív folyóiratban 1920-ban megjelent írás az egykori monarchia államának összefogásába vetett hitet tükrözi, s a reményt, hogy ez kiutat jelenthet a nehéz gazdasági helyzetből: „Politikai vonatkozásban az önálló magyar állam torzóvá vált, amelynek a többi nemzetiség kiválása után elszigeteltségében, említésre méltó ipar nélkül, minden tengeri kijáratától megfosztva, politikailag, de gazdaságilag is teljes jelentéktelenségbe kellett süllyednie... Gazdasági vonatkozásban Ausztria a birodalom magyar felének mindig egy olyan természetes kiegyenlítődést kínálhatna annak ipari készítményei és mezőgazdasági terményei között, amely megfelelő irányba terelve mindkét államnak előnyére válna, mindkettőt függetleníthetné a külföldtől és versenyképessé tehetné vele.”⁸⁹

Amikor a cseh külügyminiszter megkísérelte Ausztriát rábírni a kisantantba való belépésre, Renner a Nittivel kötött megállapodás értelmében azonnal értesítette erről az olasz követet. Az ajánlat, amelyet Renner előterjesztett, azaz a kisantant szövetségi ajánlatának visszautasítása Burgenland biztosításáért, teljes mértékben megfelelt az olasz külpolitika érdekeinek. A Rennert követő keresztényszocialista Michael Mayr kancellár vezette kormány sem tudott megfelelő megoldást találni a súlyos gazdasági problémákra és képtelen volt biztosítani Ausztria élelmiszer-ellátását. Az új kormányzat abban reménykedett, hogy a népszövetségi tagság megoldja problémáit, hiszen ez az osztrák probléma internacionalizálását jelentette volna. Bár Olaszország a Renner-Nitti egyezményben kötelezte magát arra, hogy diplomáciai támogatást nyújt Ausztriának felvételéhez a Népszövetségbe, ez a lépés az adott időpontban ellenkezett Róma érdekeivel, mert kivonta volna Ausztriát az olasz befolyás alól. Amikor Michael Hainisch szövetségi elnök és Johannes Schober kancellár 1921-ben Hallstattban Masarykkal és Benešsel a két állam közötti politikai és gazdasági közeledésről tárgyalt, Olaszország ezt a kisantant fokozott érdeklődéseként értelmezte és a Renner-Nitti egyezményre hivatkozva nemkívánatosnak nyilvánította.⁹⁰

Hallstatt előzményének Michael Mayr kancellár és Beneš külügyminiszter 1921. február 2-án a Leoben és Graz közötti szakaszon gyorsvonaton lebonyolított megbeszélése tekinthető. Ekkor megerősítették a prágai egyezményben foglaltakat, és Beneš sürgette az utódállamok gazdasági konferenciájának megszervezését, hiszen Ausztria Csehszlovákia számára fontos exportterület. Az 1921. augusztus 10-i hallstatt-i tárgyalásokon az osztrák politikusok igyekeztek eloszlalni tárgyalópartnereiknek az Anschlussal kapcsolatos aggályait, utal-

⁸⁷ KÜHL, Joachim: *Föderationspläne im Donauraum und in Ostmitteleuropa*. München 1958. 39-41.

⁸⁸ Uo. 41., WIERER: 174-175. ADÁM Magda: *Richtung Selbstvernichtung. Die Kleine Entente 1920-1938*. Budapest 1988. 104-107.

⁸⁹ *Das Neue Reich*, Nr. 15/11. 01. 1920. S. 231. Idézi: KRAMBERGER: 69.

⁹⁰ KRAMBERGER: 66.

tak arra, hogy Ausztria sürgős kölcsönre szorul és aláhúzták egy kereskedelmi szerződés mielőbbi megkötésének fontosságát. Beneš egyetértett ezzel (Jugoszlávia, Magyarország, Lengyelország és Románia esetleges bevonásával) és 500 millió cseh korona értékű kölcsönt helyezett kilátásba. A továbbiakban ismételtén biztosította Ausztriát Csehszlovákia támogatásáról a Burgenland-konfliktusban. A bécsi kormányzat azonban belpolitikai okokból nem ment ebbe bele, ezen kívül a keresztényszocialisták középtávon éppen a Magyarországhoz való közeledésre törekedtek, így Ausztria inkább az olasz közvetítésre hagyatkozott. A Prágával folytatott tárgyalásokon Ausztria legfőbb érdeke egy antant-kölcsönre adott csehszlovák garancia volt.⁹¹

Az 1921. december 16-án megkötött lanai (Lány) egyezmény részben ütközött a Renner-Nitti megállapodással. Lanában, első ízben valóban részt ütve Ausztria háború utáni gazdasági elszigeteltségén, Johannes Schober kancellár 11 cikkelyből álló gazdasági és politikai egyezményt kötött Beneš miniszterelnökkel és külügyminiszterrel. Mindkét állam kötelezte magát a saint-germaini szerződés önkéntes elismerésére, semlegességre konfliktus esetén egy harmadik állammal, és kölcsönös garanciát vállaltak egymás területi épségére. Kijelentették, hogy területükön „nem tűrnek meg politikai vagy fegyveres szervezetet, amely a másik szerződő fél fennállása és biztonsága ellen irányul” (4. cikkely). Mindkét állam kötelezte magát a másik támogatására „mindenfajta terv és kísérlet ellen a régi rezsim visszaállítására”. Vitás esetek rendezésére az Állandó Nemzetközi Törvényszéket vagy más döntőbírókat kérnek fel. Ausztria katasztrofális pénzügyi helyzetére való tekintettel a lanai tárgyalások jelentős részét a gazdasági megállapodások képezték. Beneš leszögezte, hogy Csehszlovákia kész kölcsönt folyósítani, és mindkét kormányfő egyetértett abban, hogy el kell fogadni a porto rose-i konferencia határozatait, amelyek az export- és importtilalmak leépítését irányozták elő a kölcsönös kereskedelmi kapcsolatok megkönnyítésére. Kilátásba helyezték továbbá a már előző évben megkötött tranzitegyezmény ratifikálását. A megállapodások mellett Ausztria szén és cukor vásárlására 500 millió cseh korona értékben kölcsönt kapott. A szerződéssel Ausztria az önállóvá válás óta követett külpolitikai irányvonalat folytatta, azaz közeledett az utódállamokhoz, de túlzottan szoros kötődésbe nem ment bele. A nagynémetek és a keresztényszocialisták mégis súlyos vádakkal illették Schober kancellárt a békeszerződésben meghatározott határookra vállalt garancia és a 4. cikkely miatt.⁹² A nagynémetek szerint egy ilyen kötelezettségvállalás egyrészt megnehezítheti a kívánt csatlakozást Németországhoz, másrészt féltették a szudétánémetség érdekekeit és elfogadhatatlannak tartották, hogy Ausztria a csehszlovák köztársaság határait garantálja, „amely németek által lakott területeket kebelezett be, sőt, számára Alsó-Ausztriától ilyeneket választottak le”.⁹³ Schober a támadások miatt kénytelen volt jegyzékcsere-t javasolni Benešnek, amit az el is fogadott, ugyanakkor elutasította a szerződés szövegének megváltoztatását. A jegyzékben kijelentették, hogy a 4. cikkely nem érinti olyan egyesületek fennállását vagy tevékenységét, „amelyek célja a nemzeti jelleg ápolása vagy néptársak kulturális és gazdasági körülményeinek előmozdítása. Továbbá mindkét állam együttesen lép fel az olyan üzemek ellen, melyek célja a politikai rendszer erőszakos megdöntése, akár jobb- akár baloldaliak.”⁹⁴

Franciaországban, akárcsak Nagy-Britanniában pozitívan fogadták a lanai egyezmény megkötését. Olaszországban, ahol Torretta külügyminiszter Magyarországgal és Ausztriával közösen a kisantant ellenében egy szlávellenes blokkot akart létrehozni, a lanai egyez-

⁹¹ SUPPAN: 179.

⁹² GOLDINGER-BINDER: 104-105. SUPPAN: 180.

⁹³ KRAMBERGER: 67. GOLDINGER – BINDER: 105.

⁹⁴ SUPPAN: 180.

mény megítélése egyértelműen negatív volt. A heves olasz reagálás arra készítette Schober kancellárt, hogy nyilatkozatot adjon ki, amelyben kijelentette, hogy a Renner-Nitti megállapodást továbbra is érvényesnek tekinti, bár nem tartotta magát annak határozataihoz. Olasz újságírókörökben Lana után az a felfogás uralkodott, hogy Ausztria belépett a kisanantba. Torretta attól tartott, hogy az egyezmény akár oda is vezethet, hogy Ausztria a jövőben esetleg Jugoszláviával is megegyezik. Az olasz politikának csak egyetlen lehetősége volt ausztriai befolyásának biztosítására: Ausztriát egy új szerződéssel politikailag és gazdaságilag hatékonyan magához kellett kötnie.⁹⁵

Ausztria az egyezménytől a potenciális hitelezőkre gyakorolt kedvező hatást remélt, nem alaptalanul. London már február 7-én ígéretet tett egy 2,25 millió fontos kölcsönre, egy nappal később Prágában aláírták a hitelegyezményt az 500 millió koronáról, Franciaország 55 millió frankos, Olaszország pedig 70 millió lírás kölcsönt hagyott jóvá. Mindez azonban csak rövid távon orvosolhatta az osztrák pénzügyi és költségvetési krízist, ráadásul Genovában Schober kancellárnak nem sikerült elérnie a zálogjogok feloldását. A helyzetet végül Ignaz Seipelnek sikerült orvosolnia a már említett genfi jegyzőkönyvekkel.⁹⁶

⁹⁵ KRAMBERGER: 68.

⁹⁶ SUPPAN: 181-182.

A horvátországi magyarlakta falvak története

Dolgozatomban a drávaszögi és a kelet-szlavóniai magyarlakta falvak történetével foglalkozom, ebből a nézőpontból rajzolom meg a horvátországi magyarság életét. Témaválasztásomat indokolja, hogy saját élményeim fűződnek a Drávaszöghöz és Kelet-Szlavóniához, mert módomban állt ezeken a területeken a horvátországi magyarlakta falvak újjáépítését közvetlen közelről végigkísérni 1998 és 2002 között.

Szigetvári János, Ybl-díjas építészmérnökkel, aki az újjáépítésben jelentős szerepet vállalt magára, több ízben jártam a falvakban. A délszláv háború pusztításait első ízben 1998. május 17-én tapasztaltam meg a Dráván túli Szentlászló és Kórógy községekben. A Magyarok Világszövetsége Baranya Megyei Szervezetének szervezésében három buszt megtöltő érdeklődő látogatta meg Pécsről ezt a két, szerbek által lerombolt kelet-szlavóniai települést. Első látogatásunk után Szigetvári János bekapcsolódott az újjáépítés tervezési munkálataiba. A falvak középületeinek megtervezése és kivitelezési munkálatai során négy faluval kötöttünk igen közeli ismeretséget: Újbezdánnal, Kopáccsal, Szentlászlóval és Kórógygal.

Történelmi áttekintés

A Drávaszögben már a római korban éltek emberek. A mai településeket nagyrészt azonosították a római kori erődítmények nevével.¹ A leletek arról tanúskodnak, hogy hunok is éltek ezen a területen a következő évszázadban,² majd őket követték a keleti gótok, longobárdok, avarok, délszlávok, frankok és végül a honfoglaló magyarok a 900-as évek első évtizedében. Árpádék ide a gyepűre telepítették határvédőnek a székelyeket.³

A mohácsi csata idején a terület elnéptelenedett, de néhány évtized leforgása alatt visszaköltöztek az emberek a falvaikba. Erről tanúskodnak az adóösszeírások.⁴ A török kivonulásakor több színmagyar falu elpusztult a Drávaszögben.⁵ Ezután kezdődött a horvátok és szerbek bevándorlása erre a vidékre.

A mai bosnyákok, szerbek és horvátok ősei már Kr.u. a 6. században beáramlottak északról és északkeletről az Alsó-Dráva és az Alsó-Valkó közti területre. Itt bizánci, avar és frank fennhatóság alá kerültek, majd a honfoglaló magyarok hódoltatták meg őket. Noha az újonnan érkezők számbeli fölényben voltak, a Dráva-Száva közti délszlávok közvetlen kapcsolatban maradtak népi törzseikkel, így az elmagyarosodás nem következett be, mint az északabbra fekvő területeken, inkább kevert lakosság jött létre. A következő évszázadokban az egymás mellett élés során az élet minden területén átvették egymás szokásait, a mindennapi beszédben megjelentek a kölcsönvett szavak, melyek mind a mai napig megtalálhatók nyelvünkben és nyelvünkben.⁶

Szent László király 1091-ben elfoglalta Horvátországot, és néhány éven belül megalapította a zágrábi püspökséget. Könyves Kálmán 1102-ben vette fel a horvát királyi címet, s utódai a 20. századig viselték azt. Horvátországot bánok kormányozták, a király nevében és annak megbízásából. A 13. századra kirajzolódott a középkori Horvátország és Szlavónia

¹ BARANYAI Júlia: *Vízbe vesző nyomokon*. Forum Könyvkiadó, Szabadka 1976. 12.

² Uo. 21.

³ Uo. 22.

⁴ Uo. 89.

⁵ Uo. 95.

⁶ KATUS László: *A délszláv-magyar kapcsolatok története*. Kódex Nyomda, Pécs, 1998. 12.

területe. Délről Dalmácia, északról Szlavónia által határolt Horvátország az Adriai-tenger mentén helyezkedett el.⁷ Szlavóniát Zágráb, Varasd és Kőrös megye képezte. Szentlászló és Kórógy községek Valkó megye területén jöttek létre.⁸

Az ország déli megyéi a török hódításig a középkori Magyarország leggazdagabb, leg-sűrűbben lakott területei közé tartoztak. A törökök elől a lakosság a mocsarakba menekült, majd a hódoltság megszűnése után a délvidek jelentős része katonai kormányzat alá került. Emiatt ezeket az ún. határőrvidékeket évtizedekig nem csatolták vissza Magyarországhoz. A Dráva-Száva közti területet a 18. század első felében Alsó-Szlavóniának nevezték és az 1744-es visszacsatolás után három megye létesült a Drávától délre: Pozsega, Verőce és Szerém. Ezentúl ezt a három megyét nevezték Szlavóniának és az egykori szlavón megyéket – Kőrös, Zágráb, Varasd – pedig Horvátországnak. A Dráva mentén tehát eltűnt az egykori Valkó megye. Az új Szlavónia területileg Magyarországhoz tartozott a középkorban, Mária Terézia a horvát bán alá rendelte és ettől kezdve Pozsega, Verőce és Szerém megyék kettős jogállással bírtak. Ez azt jelenti, hogy a horvát és a magyar országgyűlésre is küldhettek követeket. A terület hovatarozásának kérdése 1868-ban dőlt el véglegesen, amikor a horvát-magyar kiegyezés eredményeképpen a horvátoknak ítélték.⁹ A horvát-magyar kiegyezés (1868) után beköszöntöttek a gazdagodás évtizedei, aminek az I. világháború kitörése vetett véget.

Az első világháborút követően sűrűn váltakoztak a határok a Drávaszögben. Az Osztrák-Magyar Monarchiából kikerülve a Szerb-Horvát-Szlovén Királysághoz, 1929-től Jugoszláviához került a terület, az 1941-es visszacsatolásokkal ismét Magyarország része lett, hogy aztán a II. világháború után elnyelje az újjáalakuló Jugoszlávia. 1991-ben a Jugoszláv Néphadsereg s a szerb szabadcsapatok erőszakosan benyomultak Kelet-Szlavóniába, elűldözték, elpusztították a lakosságot, a drávaszögi magyarlakta falvakat pedig megszállták.

A magyarlakta falvak történelmi áttekintése a délszláv háború előtt

Kórógy

Kórógy az Eszék – Vinkovci – Vukovár háromszögben helyezkedik el. Egyes adatok szerint a Kórógy és Szentlászló magyarjai későavar ivadékok,¹⁰ mások szerint a tatárjárás-kor menekültek ide a Vuka folyó árterületének jótékony rejtekébe.¹¹ A legvalószínűbb jelenlegi álláspont az, hogy a magyarság a honfoglaláskor, a 10. század elején érkezett meg Kelet-Szlavóniába a már itt lakó délszlávok mellé. A régi okmányok 1290-ben említenek egy sáncokkal körülvett várhelyet. Ez volt a Castrum Kourougy ultra fluvium Drawe.¹²

Kórógytól 18 km-re találták meg az egykori Kórógyvár romjait, itt lehetett egykoron a Kórógyi grófi család lakhelye. Az évszázadok során a természeti, vagy ellenséges csapások következtében a falu többször elpusztult. A lakosok mindig felépítették új és új helyen, míg végezetül a település a jelenlegi helyére került.

A mai Kórógy magva a törökök kiűzése után alakult ki, azelőtt ugyanis több kis település volt a mai község területén. Kórógy akkoriban jobbágyfalú volt, a vukovári Eltz gróf tulajdonában állt. A 18. század közepétől hatalmas fejlődés figyelhető meg, már százon fe-

⁷ Történelmi Világtalasz. 1991. 110.

⁸ Történelmi Világtalasz. 1991. 111.

⁹ *Magyarország története* 4/1. 1686-1790. Akadémiai Kiadó, Budapest 1989. 375-376.

¹⁰ KELL. József (összeállította): *Kórógy, Zágráb* 1994. 9.

¹¹ *Szlavóniai hétköznapiak*. Hagymányaink V. Válogatta, az utószót és a jegyzeteket írta Dr. PENAVIN Olga. Fórum Könyvkiadó, Újvidék 1973. 53.

¹² KELL: 9.

lül a nagycsaládok száma. A lakosság ezres lélekszámra rúgott, s kialakult az utcás-soros elrendezésű mai falukép is. A megnövekedett lélekszám nagyobb határt és több szántót igényelt, ezért sor került a mocsárvidék egy részének lecsapolására. A falu 80%-a földműveléssel foglalkozott. Fejlett volt a lentermesztés, a lenből népi szőttesek és ruházati cikkek készültek. Kórógy a délszláv háború kitörése előtt gazdag, és jól felszerelt falu volt. A csaknem 800 életre 130 traktor jutott. Nemcsak a falu volt gazdag, az egyes háztartások is, anyagi és szellemi javakban egyaránt. A szellemi javak ápolásáról és az anyanyelv kincsének fényesítéséről a nagy múltú nyolcosztályos magyar tannyelvű iskola gondoskodott.

Szentlászló

A község eredete - akárcsak Kórógy esetében - az Árpád korig nyúlik vissza. Az évszázadok során a legelőkelőbb családok birtokai közé tartozott. A török hódoltság alatt a falu lakossága megcsappant, majd a hódoltság megszűnése után kezdett újból benépesedni. A 19. században még színmagyar faluba a második világháború után szerbeket telepítettek be, de 1919-ben már megkezdődött a kisebb arányú kolonizálás a falu környékén. Palacska névvel szerb község létesült Szentlászló és Kórógy között, hogy megszüntesse a két falu szomszédságát. 1945 után az eltérő nemzetiségek tagjai jó viszonyt alakítottak ki egymással és a környező szerb és horvát falvakkal is jó kapcsolatban álltak,¹³ de a mélyben már szétpattanáásra várva húzódtak meg a II. világháborúban ejtett sebek. Akárcsak Kórógyon, a falu 80%-a itt is földműveléssel foglalkozott; családonként 10 hektár földdel rendelkeztek. Gazdagok voltak termésben és mezőgazdasági gépekben egyaránt. A közeli Vrbik nevű tanyán 1945-ig működő spirituszgyár és kendergyár remek munkalehetőséget biztosított a falubélieknek. A 1.298 lelket számláló¹⁴ falunak megvolt mindene: tejcsernoka, textilgyára, négyosztályos magyar nyelvű iskolája, egészségi otthona, négy vendéglője, négy élelmiszerboltja. A közeli Vrbik szabadidőközpont parkkal, kastéllyal, úszómedencével és sportpályával várta a kikapcsolódni vágyókat. A háború a további fejlesztési terveket lehetetlenné tette.

Kopács

Mint a Drávaszögben több falut, a Duna és a Dráva összeshögellésében elhelyezkedő Kopácsot is sikerült a kutatóknak egy római kori településsel beazonosítani. A római korban ezen a környéken légió állomásozott, sőt a gótok templomot is emeltek a mai templom helyén.¹⁵ A hagyomány szerint a két részből – Baksádból és Alvégből – álló falu végén Kopocsvár állt, aminek tulajdonosáról kaphatta nevét a falu,¹⁶ vagy arról, hogy az itt lakók mindig kopácsoltak valamit.¹⁷ Első okleveles említése 1299-re datálható,¹⁸ de már a 13. század elején nádori birtok volt az árterületen fekvő, halastavai miatt nagy értékkel bíró falu, ahogy ez a II. András kori, 1212-ből származó határleírásból kiderül.¹⁹ Az adománylevelet a későbbi királyok többször megújították. A természeti adottságok állandó árvízveszéllyel fenyegették a lakosságot, ugyanakkor a vízi világ mocsarai, nádasai, tavai bőséges élelemmel látták el őket. Ekképp válhatott a falubeliek főfoglalkozásává az egyre mesteribb fokon űzött halászat. Szárazabb években foglalkoztak földműveléssel, vadászattal is.

¹³ KELEMEN Dávid (összeállította): *Szentlászló*, Eszék 1997. 5.

¹⁴ ARDAY Lajos (szerk): *Fejezetek a horvátországi magyarok életéből*. 1994. 149.

¹⁵ Kettős János püspök úr elbeszélése alapján

¹⁶ LÁBADI Károly: *Drávaszög ABÉCÉ*. Eszék-Budapest 1996. 254.

¹⁷ Kettős János püspök úr elbeszélése alapján

¹⁸ A. GERGELY András: *Kopácsi táj- és népkutató tábor a Drávaszögben (1942)*. Budapest 1996, 5. o.

¹⁹ LÁBADI (1996): 308.

Ha tatár- vagy törökveszély dúlt, a lakosok csónakon, vagy ahogy ők nevezik, csiklikken menekültek a nádasokba búvóhelyet keresni. Ezekre az időkre a falu elnéptelenedett. A török uralom alatt a kapuadó-összeírásokból következtetve a falunak 200-300 lakosa lehetett. A hódoltság után a Savoyai Jenő birtokába került falu lélekszáma rohamos növekedésnek indult. A gátépítések előtti nagy árterületen a kelet-szlavóniai magyarlakta falvakhoz hasonlóan szigetet képezett Kopács és a benne élő szigetmagyarság. Ezen a „szigeten” sok száz éves gyökeret vert kultúrájuk, népművészetük.²⁰ Együtt halásztak a kórógyiakkal és szentlászlóikkal, s kereskedtek a nagy kopácsi halvásárokon és szerte az országban.

A Duna szabályozásával és töltésépítéssel Kopácsot kihúzták a partra, már nem fenyegeti árvízveszély.²¹ 1872 és 1889 között 60 km-es gátszakasz készült,²² emiatt a halászat ugyan visszaszorult, de virágzásnak indult a kertművelés. Az 1941-es visszacsatolásokkal Kopács is visszakerült Magyarországhoz, de fejlődése már megtorpant a földviszonyok szűkösége miatt, és a második világháború előtt ismét halászó közösséggé vedlett vissza.²³ Ma mégis kevesen élnek a Bellye kombinát keretei között működő halászatból, hiszen az 1960-as években a kopácsi rétről is kitiltották a halászokat. A hal-és vadgazdaság egy körgát építésével megfosztotta őket a halászatától, az ezer éves megélhetési létformájuktól.²⁴ Az embereknek más megélhetés után kellett nézniük. Mezőgazdasági és ipari üzemekben kerestek munkát, mások észéki hatásra intenzív kertművelésbe kezdtek. A Kopácsot körbeölelő rét természetvédelmi terület lett, ahol számos kipusztulással fenyegetett halfajta és madárfajta megtalálható. A kopácsi vízi élet így sajnos szárazra került, a templom mellett látható már csak a víz, mely régi időkben az épület küszöbéig merészkedett.

Újbezdán

A dél-baranyai Újbezdánnak annyi köze van a bácskai Bezdánhoz, hogy 1860 körül innen hozott földmunkásokat Schaumburg-Lippe György herceg erre a területre, ami akkor hercegi birtok volt. A mai lakosok ősei 1865-ben megteremtették Újbezdán alapjait a bellyei uradalom parlagán és a munka végeztével nem tértek vissza Bezdánba. Szorgalmas és takarékos életet éltek a családok, így szert tettek egy-egy nadrágszíjtelekre. A bennük rejlő kitartást és erőt fejezi ki, hogy az I. világháború utáni szerb megszállás húsz éve során pénzadományok gyűjtésével 1935-ben katolikus templomot tudtak emelni.²⁵

A horvátországi magyarság kapcsolatai az anyaországgal

A horvátországi magyarság anyaországi kapcsolatait három csoportra bonthatjuk. A délszláv háború előtt a kulturális kapcsolatok erősítése dominált, a délszláv háború alatt a menekültek befogadása került az első helyre, majd a délszláv háború után az újjáépítés előmozdítása vált elsőrangúvá. E kapcsolatok mindhárom formája segítségnyújtás, de mindhárom segítség más irányú. A kulturális kapcsolatok fenntartása és erősítése az anyaországgal minden szigetmagyarság életében létfontosságú, mert igaz az, hogy ha szigetként él egy népcsoport egy más anyanyelvű országban, kultúrája megőrzi régi állapotát akár évszázadokon át. Ugyanakkor elengedhetetlen az anyaországból érkező friss kulturális áramlatok befogadása, hiszen olyan ez, mint amikor egy öreg fa újra kihajt.

²⁰ BARANYAI: 294-295.

²¹ Uo. 303.

²² LÁBADI Károly: *Kopácsi vízi élet*. Forum Könyvkiadó, Újvidék 1987. 130.

²³ A. GERGELY: 8.

²⁴ LÁBADI Károly: *Istennek hajlékai a Drávaszögben*. Ráday Gyűjtemény, Budapest 1994. 18.

²⁵ Dunántúl 1943 július 4-ei számának cikke alapján

A kelet-szlavóniai magyarság kultúrájának új hajtásait dr. Penavin Olga ápolgatta, aki Kórógy, Szentlászló és Haraszti kultúráját, magyarságát, régi magyar nyelvét dolgozta fel, és adta ki többkötetes szótárban.²⁶ Az ő nevéhez fűződik többek között *A nagycsaládszervezet Szlavóniában (Kórógyon)* című könyv megírása és a *Szlavóniai hétköznapiak* című kötet szerkesztése.

A kelet-szlavóniai falvak nemcsak természeti javakban voltak tehát gazdagok a délszláv háború előtt, hanem szellemiekben is gyarapodtak. Művelődési egyesületeik, iskoláik – a nyolcosztályos magyar nyelvű iskola több mint 430 éves Kórógyon! – sokat tettek a magyarságtudat megőrzéséért és továbbfejlesztéséért. Számos magyarországi kutató, tudós, művész, író, költő fordult meg náluk, pl. Csoóri Sándor, Tüskés Tibor stb. A szentlászlói Petőfi Sándor Művelődési Egyesület néptáncsoportjának határon túlra is elterjedt a híre. Magyarországon is népszerűsítették a megőrizni és ápolni érdemes eredeti szlavóniai magyar népi táncokat, dalokat.²⁷

A Drávaszög művelődéstörténetének, néprajzának, népnyelvének jeles kutatója volt Baranyai Júlia. Schneider Júlia néven született, de már fiatal korában szenvedélyévé vált a Baranyai háromszög történetének kutatása, így felvette a Baranyai nevet. *Vízbe vesző nyomokon* című könyvét is ezen a néven publikálta. A kötetben minden részletre kiterjedően feldolgozza a Drávaszög történetét, az őskortól egészen napjainkig. Mindenképpen hasznos forrás azok számára, akik a Drávaszöggel kívánnak megismerkedni. Baranyai Júlia áldozatos tevékenységének gyümölcse lett a Vörösmarti Tájékmúzeum, mely 1979-ben nyitotta meg kapuit. Az évtizedeken át gyűjtött helytörténeti és néprajzi kincseket magába foglaló múzeum felállításában Andrásfalvy Bertalan pécsi néprajztudós és a pécsi Janus Pannonius Múzeum is segítséget nyújtott. 1982-ben bekövetkezett halála után négy évvel a múzeumot a tisztelet jeléül Baranyai Júlia Múzeumi Gyűjteményre keresztelte át Vörösmart népe.²⁸ Napjainkban sajnálatos módon igen elhanyagolt állapotban van.

A pécsi Janus Pannonius Múzeum Néprajzi Osztályának kutatója volt az 1990-es évek elején Lábadi Károly, aki 20 éven keresztül élt a drávaszögi Laskón és fő kutatási területe, feleségével, Lábadiné Kedves Klárával együtt a Drávaszög népelete, népköltészete és minden egyéb, ami a Drávaszög folklórával kapcsolatba hozható. Lábadi Károly fontos művei: *Kopácsi vízi élet*, *Oskolák a régi Drávaszögben*. A kivitelezés és tartalmi szempontok figyelembevételével is megállapítható, hogy fő műve az 1996-ban napvilágot látott *Drávaszög ÁBÉCÉ*. Ez a néprajzi és folklór tájlexikon minden címszót magába sűrít, ami a Drávaszöghöz kötődik.

A magyarul lakta falvak története a délszláv háborúban (1991-1995)

A háború kirobbanásának okai mélyen a múlt időkútjában gyökereznek. Idesorolhatjuk az ország nemzetiségi sokszínűségét, a tizenhat nemzetiség önálló politikai törekvését, vallási különbözőségét és eltérő kulturális identitását. A népcsoportok hosszú távon sosem férhettek össze egymással, mióta a Szerb-Horvát-Szlovén királyság égisze alatt közös határvonalon belülre kényszerítették őket. A második világháború után Josip Broz Tito vezetésével újjáalakult Jugoszláviában ismét integrálódott ez a rengeteg különböző vallású, nemzetiségű és mentalitású népcsoport, s az elkövetkező évtizedekben elmélyültek a tagköztársaságok közti feszültségek, melyek Tito 1980-ban bekövetkezett halála után lassanként felszínre kerültek és a délszláv háború kitörésében csúcsosodtak ki.

²⁶ KELL: 5.

²⁷ KELEMEN: 20.

²⁸ LÁBADI (1996): 51-53.

A politikai ellentétek abból fakadtak, hogy mindenről a szerbek döntöttek, minden fontos katonai és egyéb pozíciót szerbek töltöttek be, ráadásul minden pénzt Belgrádban osztottak szét. A politikából kiszorítva a nyugatibb kultúrával rendelkező szlovének és horvátok gazdaságuk fejlesztésére helyezték a hangsúlyt, amit a szerbek nem néztek jó szemmel. Így érkeztek el az 1990-es választások, ahol többek között szóba került Szlovénia és Horvátország Jugoszlávián belüli autonómiája. 1990 decemberében Szlovéniában, 1991 májusában Horvátországban megtartott népszavazás döntött a függetlenedésről, de már Jugoszlávia keretein kívül. A szerbek rossz szemmel nézték, hogy a horvátok, szlovének ki akarnak szakadni Jugoszláviából, és köztársasági államformát akarnak létrehozni. Emiatt 1991 márciusától megindultak Szentlászló és Kórógy környékén is a fegyveres provokációk.

Szlovénia és Horvátország június 25-én kinyilvánította függetlenségét, rá két napra kitört a háború. Szlovénia fővárosában, Ljubljanában a Jugoszláv Néphadsereg fegyveres megmozdulással válaszolt a kiszakadási kísérletre, kihangsúlyozva ezzel, hogy nem ismerik el a függetlenedést. Szlovéniában 10 napig tartottak a háborús események. Július 8-án tűzszünetet kötöttek azzal a megállapodással, hogy Szlovénia és Horvátország 90 napra felfüggeszti szuverenitását (Brioni Egyezmény). Ekkor a szerb vezetés alatt álló Jugoszláv Néphadsereg ígéretet tett arra, hogy alakulatai három hónapon belül kivonulnak Szlovéniából. A Szlovéniát elhagyó szerb csapatok benyomultak az elszakadni vágyó horvát területekre, ahol kialakították hadállásaikat. Már az első pillanatokban kiderült, hogy a Drávaszögben és Kelet-Szlavóniában a mindenféle irreguláris hadakból szerveződött szerb szabadsereg oldalán avatkozik be a fegyveres harcba a szövetségi hadsereg, mely 50 éven át gyűjtötte a fegyvereket, ezáltal Európa harmadik legerősebb hadseregévé vált. Az évtizedek során felhalmozott fegyvermennyiséget az itteni védtelen, sajnálatos ütközőterületen fekvő falvak ellen vetették be, hogy gyűlölettől vezérelve, erőszakkal létrehozzanak egy olyan etnikumú területet, ahol kizárólag szerbek élnek. A nem szerb lakosság elűldözésére a következő stratégiát dolgozták ki: eleinte mindenütt belövésekkel keltettek rémületet a lakosság körében, aztán körbevették a falvakat - aki tudott, elmenekült -, végezetül tankokkal benyomultak a falvakba és elfoglalták a lakóházakat, és támaszpontokat alakítottak ki a magasabb épületek – pl. templomtornyok - tetején a terület szemmel tartására.

Szentlászló

Szentlászlón a támadás első napja 1991 június 26.²⁹ Erre az adott okot, hogy a járőröző horvát rendőrség minden járműben fegyvert keresett. Egy szerb kocsiban találtak is, mire a bennülők rálóttek a falu határában a kötelességüket teljesítő horvát rendőrökre. A csetnikek nem túrték el, hogy Szentlászló lakossága a független Horvátország és a demokrácia mellé álljon. Rövid időn belül a Jugoszláv Néphadsereg támogatásával a környező szerb falvak támadás alá vették Szentlászlót. Megérezték, hogy itt a lehetőség a szentlászlóiak vagyónának megszerzésére.

A horvát hadsereg mellé álló Szentlászló tanúsította a legnagyobb ellenállást a környéken és ennek meg is lett a következménye: 1991. október 1-én az ellenség aknavetőkkel és ágyúlövedékekkel lerombolta a szentlászlói templomot. Ezzel a református lakosságot kultúrájában gyalázta meg,³⁰ hiszen a templomok a határainkon túl élő kisebbség számára nem csupán szakrális helyek, hanem mint az anyanyelvű igehirdetés színtere, magyarságuk szimbóluma, ezenkívül népi kultúrájuk vigyázója.³¹

²⁹ KELEMEN: 23.

³⁰ Uo. 5.

³¹ LÁBADI (1994): 21.

Vukovár már elesett (november 18), amikor ők még tartották Eszék déli frontvonalát. Összesen 152 napig, amíg az ellenség gyűrűbe nem zárta a falut. A védők az utolsó pillanatban, november 24-én hagyták el a falut, ötletesen kicsúszva az ostromgyűrűből a kukoricáson keresztül. A falu lakói 38 hősi halottat siratnak, néhányukat sohasem találták meg. A szerbek irtózatot pusztítást vittek véghez, minden lakóházat és középületet leromboltak, még a kutyaótlaknak sem kegyelmeztek. Ezenkívül minden mozdíthatót magukkal vittek: a mezőgazdasági gépeket, az állatokat, a házak berendezési tárgyait, a bútorokat stb.

Kórógy

A csetnikek 1991 márciusától provokálták Kórógy népét, próbálták őket megfélemlíteni. Az egyre gyakoribbá váló belövések súlyos károkat tettek a lakóépületekben, és a templomban egyaránt. A tetőket mindhiába próbálták foltozgatni nappal, mert újabb kárt szenvedtek éjjel. A szerbek tudatosan elüldözték a kórógyiakat, mert el akarták foglalni ezt a fontos stratégiai pontot, melyen minden út keresztül vezet. Itt nem volt horvát hadsereg, védelmük mindössze 70 kézfegyverből állt. A csetnikek 1991. június 19-én éjjel 4 aknát lőttek ki Kórógyra.³² A veszélyt érezve a gyerekeket és asszonyok egy részét a nyár folyamán (augusztus 20) a zánkai üdülőtáborba küldték.

Az első áldozat Dezső Döme János 30 éves kántor volt, akit autójában találat ért augusztus végén. A szomszéd szerb falvakból egyre záporoztak a lövedékek, ezért a helyi önkormányzat vezetősége a július-augusztus hónapok elmúltával úgy döntött, hogy a lakosság számára nem tartható állapot a pincében éjszakázás és az állandó veszélyeztetettség, el kell hagyniuk a falut, nincs értelme az ellenállásnak. A döntés értelmében 1991. szeptember 25-én reggel buszokon szállították el a lakosságot az egyetlen szabadon hagyott útvonalon, a 6 km-re keletre fekvő horvát Tordinciba. Innen az emberek egy része Eszékre, Vinkovciba menekült tovább, mások átjutottak Magyarországra és az anyaországban a Zánkai Gyermekegyháza mentek, ahol földönfutóként éltek a menekültek szomorú életét. Szeptember 29-én telibe találták a templomot, ezt követően menekült el az a néhány család, akik még kitartottak. A templom a falu harmadik temploma volt. Az első fából készült, melyet a törökök gyújtottak fel. A második már téglából épült, de az idők folyamán kicsinek bizonyult, így 1873-ban szentelték fel a mait, melyet meggyalázott a szerb akna.³³ A kórógyiak csak reménykedhettek, hogy egyszer hazatérhetnek és újjáépíthetik életük templomát.

Drávaszögi falvak

A Drávaszögben nem dúlt olyan szörnyű háború, mint Kelet-Szlavóniában, hiszen oly hirtelen nyomultak be a Jugoszláv néphadsereg és a szerb szabadcsapatok egységei, hogy a legcsekélyebb ellenállásba sem ütköztek, így a falvak megadták magukat a megszállóknak.

Kopácson az egykori 804 lakosból 250 a háború befejezéséig hősiességgel együtt élt a megszálló szabadcsapatokkal, kegyetlenkedéseikkel. A kopácsi templom csekély mértékű károsodást szenvedett. Az 1606-ban épült régi templom alapjaira új templom épült 1804-1808 között, 1848-ban bővítették.³⁴ A reformáció kezdeteitől követték az új irányzatot a falu lakói, de állandó volt a katolikusok beszivárgása is.³⁵

³² KELL: 18.

³³ *Adatok a kórógyi egyházközség múltjából és jelenéből* – Közrebocsátja a kórógyi református egyházközség presbitériuma temploma 100 éves fennállásának hálaadó ünnepe emlékére. Összeállította: SIPOS Mihály lelkipásztor. 1973. 3.

³⁴ LÁBADI (1994): 95.

³⁵ A. GERGELY: 7.

Újbezdánt, a 376 lelket számláló színmagyar falut is megszállták a szerb szabadcsapatok 1991-ben. Ott-tartózkodásuk első éveiben felgyújtották a katolikus templomot. A falu népességének csökkenése 31%-ra tehető.³⁶

A horvátországi magyarság kapcsolata a Dél-Dunántúllal a délszláv háború éveiben

A horvátországi magyarság egy része a háború éveiben közvetlen kapcsolatba került Magyarországgal. A kelet-szlavóniai magyar lakosság a szerb támadások következtében elhagyta faluját és magyar településeken élte végig a háború szörnyű éveit. 1993-ban hazánkban kb. 2.500-3.200 magyar menekült tartózkodott, 54 magyarországi településen éltek, jobbára a Dél-Dunántúlon. A magyar lakosság példamutatóan viselkedett, amikor a menekülteknek otthont adott, egészen a kezdetektől a hazaköltözésekig.

1991. augusztus 21-én érkezett meg a szigetvári menekülttáborba Szentlászlóról a menekültek első csoportja, mely többnyire a falu asszonyaiból és gyermekeiből állt. Az atrocitások miatt őket már a nyár folyamán jónak látták kimenekíteni a faluból. Ezen első csoport gyerektagjai a tantestület odamenekült tagjaival sikeresen elvégezték az 1991/92-es tanévet. Az elsőként segítő kezet nyújtó Szigetvár és Gödöllő után 10, magyarországi Szentlászló nevet viselő község sorakozott fel a támogatók sorába. Folyt a kapcsolattartás a falu távolba szakadt tagjaival és a reménytelen években is váltig bíztak, hogy egyszer hazatérhetnek. Eszéken élt a falu 80%-a, Magyarországon 160-an tartózkodtak és Németországba is sokan elvetődtek. Heten a faluban maradtak, róluk azonban semmi hírt nem kaptak.

A kórogyiak 1991. szeptember 25-én hagyták el falujukat. A magyar kormány intézkedésére Zánkán, a Gyermeküdülő centrumban kaptak szállást a következő év márciusáig. Itt megszervezték a kórogyi általános iskola működését és a tanítás, tanulás folyt tovább, mint egykoron odahaza.³⁷ 1992 februárjában Mohácson létrejött a Délvidéki Református Menekült Misszió, a horvátországi menekültek között 12 ezer embernek juttattak segílyt.

1992 márciusának végén minden menekültnek el kellett hagynia a zánkai táborát és a nagyatádi táborba kellett áthelyezniük székhelyüket. Ettől az időponttól kezdve a falu népe szétszóródott. A nagyatádi táborból a vései táborba került a 245 Magyarországra menekült kórogyiból 86 fő, ahol a háború végéig éltek együtt.

Baranyai településeken jelentős számú kórogyi menekült telepedett le, akik a háború éveiben önálló egzisztenciát teremtettek maguknak, munkát találtak, egyesek házat emeltek, mások sűrűn jártak haza, amikor már lehetett 1996-tól, mert a háborús évek alatt egészen elgyötörte őket a honvágy.

1994-től Budapesten–Zágrábban megjelent a *Horvátországi Magyarság* címet viselő havilap, amelyben elsősorban a háborúban szétszóródott horvátországi magyarság életének nyomorúságos időszakába nyerünk bepillantást. A demográfiai, helytörténeti és szociográfiai írásokat közlő lapot a Drávaszög Alapítvány adja ki.³⁸

Kell József, kórogyi polgármester és Kelemen Dávid, az egykori szentlászlói iskola igazgatója 1994-ben és 1997-ben kis füzeteket jelentetett meg Kórogyról és Szentlászlóról. A könyvecskékben vázolták a két kelet-szlavóniai falu történetét és a délszláv háborúban elszenvedett sérelmeiket és a háború éveit során átélt reménytelen helyzetüket. A kötetek mellékletét tartalmazó képanyaggal és a helyi lakosok szívhez szóló verseivel látták el.

A háború éveit alatt is akadt valaki, aki az egykori lakosokban próbálta tartani a lelket. Ő Kettős János lelkész, aki a zánkai üdültábor bezárása után sorra járta azokat a falvakat,

³⁶ ARDAY: 196.

³⁷ KELL: 19.

³⁸ LÁBADI (1996): 197.

melyekben egyházközösségének nyájdarabkái próbálták átvészelni a borzalmas éveket. Vérbeli lelkészként próbálta tartani a lelket az emberekben. Ha már az egyházközösségek széttzilálódtak, a lelki táplálékot kis darabokban eljuttatta hozzájuk. Tevékenységéért 1999 augusztusában püspökké avatták a már majdnem újjáépített kopácsi templomban.

A háború további eseményei

1991. december 19-én kikiáltották a Krajinai Szerb Köztársaságot. 1992. január 15-én került sor Szlovénia és Horvátország függetlenségének nemzetközi elismerésére. Innentől számíthatjuk úgy, hogy az addigi szerb-horvát háború átalakult a Szerbia és Horvátország közötti vallási-etnikai háborúvá.³⁹

1992. március 1-én népszavazás döntött Bosznia-Hercegovinában a köztársaság függetlenségéről. 1992. áprilisában a szerbek megtámadták Bosznia-Hercegovinát. 1992. júniusában a szerb-horvát hadszíntéren leálltak a harci események, de az ENSZ csapatok sem tudtak békekötést kierőszakolni. 1992. júliusára 2 millió menekült élt az egykori Jugoszlávia területén. 1995. augusztus 4-7, a fordulat napjai. A horvátok visszafoglalták a szerbek által megszállt területeik nagy részét. 1995. december 14-én a harcoló felek békét kötöttek Párizsban. 1996-1997, Kelet-Szlávia területét ENSZ ellenőrzés alá helyezték, és ezen két éves átmeneti időszak lejártával került vissza Horvátországhoz.

A horvátországi magyarlakta falvak helyzete a háború után (1996-1998)

Kórógyon, mivel nem tanúsítottak ellenállást, a házakban akkora kár nem történt, mint Szentlászlón, de a szerbek minden mozdíthatót elvittek: mezőgazdasági gépeket, állatokat, a házakból a bútorokat, televíziót, videót, ha volt és konyhai felszerelést. Kitépték a falból a villanykapcsolókat, felszedték a parkettát a földről, leszedték a cserepeket a házokról stb. Mikor a békekötés után a kórógyiak végre visszamehettek megnézni házaikat, kiderült, ott még mindig szerb csőcselék lebzsel, akik esetleg be sem engedik őket egykori hajlékukba, jogos tulajdonukba.⁴⁰ 1998. január elsejei rendelettel már véglegesen visszatérhettek a faluba. A később hazaköltözők pedig keserűen tapasztalták, hogy nemcsak a szerbek, hanem korábbi szomszédaik is elvittek néhány kelléket házukról a sajátjuk kijavításához.⁴¹ Károsodott a lakóházak 30%-a, a templom, az iskola és a művelődési ház. 1997-ben a szántóföldek aknamentesítése után elvégezték az őszi vetést, majd 1998-ban ebből az első aratási pénzből fedezték a villanyhálózat újjáépítését. 1998 májusára 52 család költözött vissza a faluba, ez 127 embert jelent az egykori 748-ból.

Szentlászló környékén tanúsították a legnagyobb ellenállást, így földig rombolták a falu minden lakóházát, középületeit, a kutyaólakat sem kímélték. Aknavetővel derékba törték az 1878-ban felújított református templomot, az 1965-ben épült Petőfi Sándor Művelődési otthon, mely jelentős szerepet képviselt a falu kulturális életében. Az 1910-ben épült Eszék-Szentlászló-Vinkovci vasútvonalból is felszedtek egy 15 km-es szakaszt, hogy megbénítsák a közlekedést. A háború éve alatt senki nem élt a faluban, 1998 nyaráig magányosan állt.

Kopács: a templom szétlövésére is kiadták a parancsot, de ezt a katonák nem teljesítették.⁴² Csak a templom toronysisakján bontották meg a bádogozást, hogy katonai figyelőál-

³⁹ KOCSIS Károly: *Az etnikai konfliktusok történeti-földrajzi háttere a volt Jugoszlávia területén*. Teleki László Alapítvány, Budapest 1993. 36.

⁴⁰ Egykori kórógyi lakosok elbeszélései alapján.

⁴¹ Egykori kórógyi lakosok elbeszélései alapján.

⁴² Kettős János püspök úr elbeszélése alapján.

lásokat hozzanak létre a négy égtáj felé. Ez épp elég volt ahhoz, hogy az évek során az egész épület leázzon és a földem megsérüljön. A parókia épülete inkább elhagyatott, de nem romos, akárcsak a falu főutcájának elején álló ún. „*kereskedő ház*” eklektikus épülete.

Újbezdán: a szerb szabadcsapatok a megszállás első éveiben felgyújtották a katolikus templomot úgy, hogy a bútorokat összehordták a templomtér közepére, benzinnel lelocsolták, majd meggyújtották. A tető s a fa fedélszerkezet porig égett, akárcsak a templombelső, köztük a keményfából faragott oltár. Még a művelődési házban esett csekély mértékű kár.

Magyarsággép

Történelmünk többször igazolta, hogy nyelvében él a magyarság. Ez főként a kisebbségként élő szigetmagyarság tagjaira érvényes, akik számára a nyelv birtoklása és használata egyben identitástudatuk záloga, magyar létezésük kulcsa. Érdeemes végigkísérni a drávaszögi és kelet-szlavóniai magyarság számának alakulását az évszázadok tükrében. Az utóbbi évtized drasztikus magyar népességfogyása Horvátországban szintén az anyaországgal fenntartott szoros kapcsolatot feltételez, hiszen a horvátországi magyarság elszivárgásának jelentős része itt csapódik le.

A 10. század elején megérkeztek a Drávaszögbe az első honfoglaló magyarok, akik meghódoltatták az itt talált szlávokat és a Duna mellett kialakították telephelyeiket.⁴³ A 13. századi határleírások már számos magyar településnevet említenek.⁴⁴ A mohácsi csata idején lezajló török invázió okozta sok egycsapásra elnéptelénítette a drávaszögi településeket, s bár néhány évtized leforgása alatt lassanként visszaszivárgott a népesség, a hódoltság időtartama alatt a magyar lakosság nem érte el a török idők előtti létszámát. A délszlávok bevándorlása már a török időkben megkezdődött⁴⁵ és ez a folyamat a karlócai békével (1699) sem szűnt meg. A török kiűzése után a Drávaszögben Savoyai Jenő kapta a legnagyobb birtokot, aki mesterségeket ismerő és a gazdálkodásban jártas német embereket telepített a területre.⁴⁶ Az itt élő magyarság az évszázadok folyamán mindig megőrizte ragaszkodását lakóköznyezetéhez, ha el is pusztította falvait az ellenség, az előzőtől kissé távolabb új hajlékot emeltek fejük fölé.⁴⁷ A már-már görcsös fennmaradni vágyás sem vethetett gátat annak, hogy az egykori Jugoszlávia tagállamai közül Horvátországban csökkent a legdrasztikusabban a magyarok lélekszáma. 80 év alatt (1910-1991) egy ötödére zuhant.⁴⁸

A Drávaszögben 1696-ban még a lakosság 54%-a magyar,⁴⁹ ez a számarány Trianon előtt 39,5%-ra csökkent. 1991 tavaszán már csak 17% volt és a háború éveiben 9% körül mozgott.⁵⁰ A háború előtt Kelet-Szlavóniában élt a horvátországi magyarság 27%-a, ám a „*szerb honfoglalás*” során ez a százalékarány megközelítette a nullát. A drasztikus visszaesés egyik oka a század első felében az e vidéket jellemző gyakori határvonal változásban érhető tetten. Mivel a határok változásával a Magyarországon kívül rekedt magyarok áttelepültek egykori anyaországukba.

Az Osztrák-Magyar Monarchiából kikerülve a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság szívtá magába a területet, az 1941-es visszacsatolásokkal részben ismét Magyarország része lett, hogy a II. világháború után évtizedekre elnyelje az újjáalakuló Jugoszlávia. A titói évtize-

⁴³ LÁBADI Károly (szerk.): *Drávaszögi rovátkák*, Budapest 1993. 16-18.

⁴⁴ Uo. 19.

⁴⁵ Az 1696-os népesség összeírás szerint. BARANYAI: 205.

⁴⁶ Uo. 205.

⁴⁷ LÁBADI (1994): 6.

⁴⁸ ARDAY: 140.

⁴⁹ Uo. 121.

⁵⁰ LÁBADI (1993): 20.

dek alatt tovább csökkent a horvátországi magyarság, nemcsak létszámában, hanem identitásában is. A magyarságtudat-zavar kialakulásában nagy szerepet játszottak a népszámlálások, amikor a megkérdészetek már jugoszlávnak is vallhatták magukat.⁵¹

A fogvatkozás 1991 őszen drámai méreteket öltött. A horvátországi magyarság a pusztulás szakadéknak szélére sodródott, hiszen 1991 nyarán a Jugoszláv néphadsereg és a szerb szabadcsapatok fegyverrel támadtak a drávaszögi és kelet-szlavóniai településekre, és elűzték az itt élő nem szerb népességet, köztük az Árpádkor óta itt élő szigetmagyarságot is. Ebből kifolyólag a délszláv háború során gyökeresen megváltozott a vidék magyarságképe. Sokan Magyarországon, mások Horvátország védettebbnek hitt városaiban kerestek menedéket a mindent felforgató zűrzavar elől, és szétszórásban vészelték át a háború éveit.

A Drávaszögben a lakosság fele elmenekült, a magyarságnak egynegyede őrizte meg otthonát, míg a Vuka-völgyi magyar falvakból a teljes lakosság távozni kényszerült.

A dolgozatban szereplő községek magyar népességszámának alakulása

A Drávaszög abszolút magyar többségű falvai 1910-ben: Bellye, Csúza, Hercegszöllős, Karancs, Kisköszeg, Kopács, Kő, Laskó, Nagybodolya, Sepse, Újbezdán, Várdaróc, Vörösmart. 1991-ben magyar többségű falvak: Csúza, Kisköszeg, Kopács, Laskó, Nagybodolya, Sepse, Újbezdán, Várdaróc, Vörösmart. A drávaszögi magyar lakosság lélekszáma 1910-től 1991-ig 56%-kal fogyott.

Kopács népessége a 19. század közepéig szépen gyarapodott, majd a huszadik század világháborúktól zivataros évtizedei elmosták a lakosság 1/3-át. (1851-ben még 1.370 kopácsiőről tudunk, 1941-ben 942 lélekről.) Ezek a számok az iskolát látogató gyerekekre is vonatkoznak. Ahogy csökkent a népesség, úgy lettek kevesebben az iskolalátogatók is: 1817 és 1987 között a negyedére csappant a létszámuk (102 helyett 25).⁵² Kopácson a magyar népesség száma megfeleződött 1910 és 1991 között, viszont mint minden környező faluban, itt is megfigyelhető a horvát és szerb lakosság jelentős növekedése. A faluban 1991-ben 804 lélek (75%magyar) élt az 1910-es 1.187-hez és az 1817-es 1.020-hoz⁵³ képest.

Újbezdán kisebb falu, ellenben színmagyar. 1991-ben 376-an lakták, de a vizsgált nyolcvan évben itt is fogyatkozott a magyarok lélekszáma.⁵⁴

Kelet-Szlavónia magyarlakta falvai a 18. században: Szentlászló, Kórógy, Haraszt, Rétfalu. Az utóbbit kivéve a magyarok már az Árpád-korban megtelepedtek és minden korban át megőrizték magyarságukat. Anyanyelvi hűségüket magyar nyelvű istentiszteleteiknek köszönheték, és annak, hogy Kórógyon és Szentlászlón magyar tannyelvű iskola működött. A többi magyar település elpusztult az évszázadok folyamán,⁵⁵ és a 20. század elhozta a fennmaradó magyarlakta falvak népességsökkenését is.

Rétfalut, ahol kb. 800 magyar élt, 1940 körül beolvastották Eszék vérkeringésébe, így a magyar lakosság hamar háttérbe szorult.⁵⁶ Harasztiban jóformán a magyar lakosság fele kihalt az egykézesség miatt. A szülők annyit sem tettek, hogy legalább két utódot hagytak volna maguk után, így akarták elkerülni a vagyonsztódást. A sok üres házba beköltözött a horvátok, bosnyákok hada, akik számos gyereket neveltek fel és a magyar népességgel szinte egyenlő százalékban élnek a faluban.⁵⁷ (Egész pontosan 55-45% az arány.)⁵⁸

⁵¹ Uo. 72.

⁵² LÁBADI Károly: *Oskolák a régi Drávaszögben*, Baranya Megyei Könyvtár, Pécs 1993. 95-96.

⁵³ LÁBADI (1994): 96.

⁵⁴ LÁBADI (1993): 19-23.

⁵⁵ Uo. 83.

⁵⁶ *Fejezetek a horvátországi magyarság történetéből*. 1994. 148.

⁵⁷ A Kórógyról elmenekült Martin család elbeszélései alapján

Az 1991-es népszámlálás szerint Kórógyon 748 lakos élt, ebből 603 magyar, Szentlászlón pedig 1.298, ebből 580 magyar. Szentlászlóra volt inkább jellemző a nyelvi és vallási tarkaság, ám 1991-ig békésen éltek egymás mellett az eltérő nemzetiségű emberek.

A statisztikai adatok megdöbbentőek, s az sem vigasztalhat bennünket, hogy egyes népszámlálások adatainak böngészése közben szándékos torzítások nyomaira bukkanunk, pl. a két világháború között, vagy az 1961-től bevezetett „jugoszláv” nemzetiségi kategória, természetesen a magyarok és más kisebb nemzetiségek rovására,⁵⁹ hiszen szemmel láthatóan csökkent a magyarok jelenléte az egykoron színmagyar településeken.

A Vajdaságban mindig is nagyobb volt a magyarok lélekszáma, mint a Drávaszögben és Kelet-Szlavóniában, ám míg a szerbek a vajdasági magyarokkal együtt minden más nemzetiség legcsekélyebb autonómiára törekvő cselekedetét csírájában elfojtották, a horvátok tettek kedvező lépéseket a kisebbség ügyében. Ennek is köszönhető, hogy létrejöhettek a Horvátországi Magyarok Szövetsége, mely programjával tűzte ki az anyanyelvi oktatás újjászervezését és nagy szerepet játszott a horvátországi magyarság kultúrájának megőrzésében, továbbá az anyaországi kulturális kapcsolatok ápolásában.⁶⁰ Mindemellett a népesség fogyása rohamos, és kétségbeejtő. A magyarok, mivel kevesen vannak, számos községben könnyen asszimilálódnak, ezt még az a körülmény is megkönnyíti, hogy az értelmiség elmenekült és a fiatalok hazatérése is kétséges. Ezzel szemben a szerencsésen meginduló újjáépítések rámutatnak, hogy a kelet-szlavóniai magyarság többsége szívósan kitart lakhelye mellett, s újjáteremtí magának azt a környezetet, amit erőszakkal elvettek tőle.

Néhány becsült adat a visszaköltözések arányáról

1998. január 1-én életbe lépett az a rendelet, mely szerint a kórógyi lakosok visszaköltözhetnek épen maradt házaikba. A földig rombolt Szentlászló 1998 nyaráig kísértetfalu maradt, de a nyár folyamán itt is megindult a családi házak újjáépítése, ami a falubelieket hazatérésre buzdította. Vannak, akik már nem térnek vissza, hiszen ha külföldön, vagy más horvát városban sikerült a háború éveit során egzisztenciát teremteniük, ezt nem akarják feladni. Akadnak, akik még nem tértek haza, de gyakran hazalátogatnak. Az állam először azon családok házáit tette rendbe, akikben a legerősebb volt a visszatérési vágy. A kelet-szlavóniai falvakba elsőként a nyugdíjasok és a földtulajdonosok mentek vissza.

2000 elején Kórógyon kb. 400-an voltak, 2000 novemberében 550-en laktak. 1999 nyarán Szentlászlón 45 család élt, 2000 elejére kb. 350 ember költözött vissza, 2000 novemberében már csaknem 600-an élnek a faluban. Kopácson 250-en maradtak a háború éveiben, 2000 elejére kb. 750 főre duzzadt a lakosság, 2000 novemberére majdnem kiegészült a falu lakossága a háború előtti lélekszámmal. Újbezdánból is elmenekült a szerb megszállók elől a falu harmada, de mára szinte valamennyien visszatértek otthonukba. Fentiekből látható, a visszaköltözés folyamatos az újjáépítésnek és a szülőhely szeretetének köszönhetően.

Első látogatás Kelet-Szlavóniában

A Magyarok Világszövetségének Baranyai Megyei Szervezete a Magyarok Világszövetségének eszméit, célkitűzéseit magáénak tudva igyekszik ezeket a megye lakosságával megismertetni. 1998 május 17-én az *Újjászületés Pécs-Kórógy* címet viselő emlékülés azt a célt szolgálta, hogy az érdeklődők megismerjék a délszláv háborúban lerombolt magyarlak-

⁵⁸ ARDAY: 149.

⁵⁹ Uo. 136.

⁶⁰ LÁBADI (1993): 76.

ta falvak helyzetét. Az ünnepség a Baranya Megyei Önkormányzat Papnövelde utcai dísztermében kezdődött, ahol a Magyarok Világszövetségének előző elnöke, Csoóri Sándor mondott beszédet, majd Szentlászlón és Kórógyon folytatódott, ahol Patrubány Miklós, a Világszövetség akkori alelnöke (jelenlegi elnök), illetve Andrásfalvy Bertalan néprajztudós, egyetemi tanár, az Antall-kormány kultuszminisztere emlékezett meg a magyarlakta falvakat ért szerb rombolásról és a háború hősi halottairól. A beszédeket szentmise követte, mely méltó lezárása volt az egész napos ünnepségnek.

Már ekkor döbbenettel szemléltük a falvakban véghezvitt embertelen pusztítást. Szívfacsaró látványt nyújtottak a földig rombolt házak, az aknavetővel derékba tört templomtornyok, s így szakadtak derékba emberi sorsok, életek. A megemlékezések után kísértünk Kórógy faluvégi temetőjébe, ahol megkoszorúztuk Deme Dezső János sírját. Ő volt a háború első kórógyi áldozata. S hogy a bánat fátyla ne vonjon vastag hálót szívünk köré, a kórógyiak egy kis uzsonnára invitáltak bennünket. A kirabolt és helybenhagyott iskola épületében állítottak fel egy hosszú asztalt, ami csak úgy roskadozott a temérdek ételtől-italtól. Szemünk-szánk elállt a csodálkozástól, hogy ezek az emberek itt a rombadöntött semmi közepeán hétfalura szóló gazdagságú állófogadással kedveskednek nekünk (Ez már csak így marad; minél nagyobb a szegénység valahol, annál nagyobb szeretettel körítik.). Hazaindulásunk előtt fontosnak tartottuk elmondani nekik, hogy mi többet kaptunk azon a napon tőlük, határon túli magyaroktól, mint ők tőlünk.

Számos pécsi építész, újságíró, fotós, televíziós stb. vett részt az ünnepségen. A fotósok az egész falut házról-házra végigfényképezték, az újságírók fejükben már írták cikkeiket, az építészek pedig felajánlották segítségüket. Az ígéretek nem maradtak pusztá szavak, a pécsi építészek igazán kitettek magukért, 1998 nyarán számos középület tervét elkészítették emberbaráti szeretetből. A lelelkesebben Szigetvári János Ybl-díjas építészmérnök vetette bele magát a munkába, aki az első látogatást követően lejárt a falvakba, először családtagjaival és főiskolai hallgatóival, hogy a felmérési terveket elkészítsék, majd kollégáival, hogy az egyéb munkanemeket a helyszínen beszéljék meg.

Szigetvári János szerepe az újjáépítésben

Szigetvári János, Ybl-díjas építészmérnök, a pécsi Pollack Mihály Műszaki Főiskola címzetes főiskolai tanára hallgatóinak nyári gyakorlatát Szentlászlóval és Kórógyal kapcsolta össze: leautóztak a falvakba, felmérték a szentlászlói Petőfi Sándor Művelődési Házat és több középületet, orvosi rendelő, önkéntes tűzoltó otthon, továbbá a kórógyi református templomot s a paplakot. A munka nem volt veszélytelen, hiszen Szentlászló körül még aknamező húzódott. Pécsre visszatérve a hallgatók feldolgozták a művelődési ház felmérési anyagát. Az épületről modell is készült, amely a későbbi tárgyalások folyamán fontos szerepet játszott. Szigetvári János egyéb szakágakban dolgozó kollégáit is meggyőzte az újjáépítés fontosságáról, akik örömmel kapcsolódtak be a munkába. Az iskolák, művelődési házak és templomok újjáépítése azért kapott kiemelt szerepet, mert az iskolák a szellemi nevelés színhelyei, a templomok pedig egyszerre a lelki nevelés házai, s az ottani magyarság szimbólumai, kultúrájuk mentevárai. A Petőfi Sándor Művelődési Házhoz a statikus és gépész terveket a pécsi BAUNIVERSAL iroda készítette (Müller György, Pitz András), a villamos munkát Anka Attila tervezte, az iskoláét Vári Jenő építész. A szentlászlói polgármester, Kraj Zvonko, magyarul Király Zoltán minden tervet megkapott 1998 augusztus végéig, sőt még egy temetői halottasház tervét – Szőke Gyula munkája - is eljuttattuk hozzá, mert a halottaktól sem tagadhatjuk meg a végtisztességet.⁶¹ A felsorolt építészek és munka-

⁶¹ Patrubány Miklós gondolata.

társak ember- és magyarbaráti szeretetből végezték munkájukat, ismerve Szász János bukar esti magyar író gondolatát, miszerint „*magyarnak lenni annyi, mint magyarnak maradni.*”

Szigetvári János 1999 nyarán ismét lement a drávaszögi és kelet-szlavóniai községekbe a következő évfolyam diákjaival, hogy felmérési munkákat végezzenek. Felmérték a kopácsi templomot, a parókiát és a leendő művelődési központot. Bejárták Szentlászló minden utcáját egy majdani falutérkép készítéséhez. A főiskolai építészhallgatók Pécsre visszatérve Szigetvári János felügyelete alatt a felmérési anyagot feldolgozták, sőt magvas véleményeket is megfogalmaztak az átéltekről, melyek újságban is megjelentek.⁶² 1999 nyarán a Határon Túli Magyarok Hivatala Szigetvári Jánost bízta meg a szerbek által lerombolt horvátországi magyarlakta falvak újjáépítési munkálatainak műszaki ellenőrzésével, ami azt jelentette, hogy havonta egyszer írásos beszámolót kellett nyújtania a hivatalnak az építkezések előrehaladásáról. Őszbe csavarodva az építkezés olyannyira felgyorsult, hogy előfordult, Szigetvári János hetente ment le Horvátországba, hogy az egymásra rakódó felületekről és eseményekről írásbeli beszámolót tudjon adni a hivatalnak. November 13-án került sor a kopácsi templom ünnepélyes átadására, melyen részt vett a horvát miniszterelnök-helyettes és a magyar miniszterelnök. Az istentiszteletet Tökés László tartotta, majd a kopácsi művelődési ház dísztermében vacsorával kínálták a megjelenteket. Itt Szigetvári János beszámolt eddigi horvátországi tevékenységéről Orbán Viktor miniszterelnöknek. December 21-én megtörtént a kórógyi templom műszaki átvétele is, a torony felhelyezését egy későbbi időpontra halasztották.

2000. március 18-án átadták az újbezdáni művelődési házat, ezt Szigetvári János már nem érthette meg, mert 2000. január 1-én elhunyt. Temetésén megjelentek a horvátországi magyar falvak képviselői, a Határon Túli Magyarok Hivatalának és a Magyarok Világszövetségének vezetői, hogy koszorúikkal tisztelegjenek egy olyan ember előtt, aki segítette a horvátországi magyarság életének újjászületését a szerbek által lerombolt falvakban, példát mutatva ezzel mindenkinek hazaszeretetből, hazafiasságból.

Az újjáépítés rövid története

1998. május 17-ei kelet-szlavóniai látogatásunk nagy horderejűnek bizonyult. Rengeteg újságban jelentek meg cikkek a kórógyi, szentlászlói állapotokról, majd a további ehhez kapcsolódó politikai eseményeket is közölték az újsághasábon.⁶³ A háborús rombolásokra a legérzékenyebben a pécsi építészek reagáltak, mert a következő hónapokban gyors segítséget nyújtottak terveikkel a falvak templomainak és középületeinek újjáépítéséhez.

A fentiekben területileg választottam el a drávaszögi falvakat a kelet-szlavóniai falvaktól, és ezt az újjáépítés folyamatának elemzésekor is meg kell tennem. Ugyanis 1999 márciusában a magyar kormány 200 millió forintos hozzájárulásával vált bizonyossá, hogy meg is valósulhatnak a pécsi építészek által 1998 nyarán a kelet-szlavóniai falvak középületeinek újjáépítésére készített tervek, sőt a segélykeretből még drávaszögi falvak károsodott épületeinek rekonstrukciójára is telik. Az összeg kezelésével a Határon Túli Magyarok Hivatalát bízták meg.

Amikor második látogatásunkat tettük Szentlászlón 1998 júniusában, még mindig kísértetfaluban éreztük magunkat. Kelemen Dávid, a nem létező iskola igazgatója elmondta, hogy a faluban 9 ember és egy kutya él. Viszont visszajöttek a madarak! A falu úgy állt magába roskadva 7 éven keresztül, hogy ott ember nem járt. Még madártávlatból is szörnyű

⁶² HetedHÉTHATÁR magazin 1999 július 23. szám 8.

⁶³ Pécsi Extra, Pécsi Hét, Dunántúli Napló, Magyar Nemzet és a HetedHÉTHATÁR magazin 1998 május-június havi vonatkozó cikkei.

belegondolni, mit érezhetett az a gólya, aki délről hazatérve hiába kereste egykori fészket a templomtornyon, hogy megpihenjen rajta az új élet reményében. A szentlászlói szétlőtt templom tetőszerkezetét már 1998 nyarán elkezdték építeni a sepsiszentgyörgyi Zakariás Attila vezetésével a székely ácsmunkások a pécsi tervezők – Pelényi Margit építész és Benedek Dezső statikus - tervei alapján.

Mint említettem, 1998 nyarán a faluban 9 ember és egy kutya élt, ez nem is változott 1999 márciusáig, amikor a kutya terhes lett. Értetlenkedve néztünk egymásra, vajon melyik aknamezón kelhetett át a hős kan, mikor Szigetvári János hirtelen felpillantott a csonka templomtornyra, ahol meglátta a hazatérő gólyát. *Megvan – szólt – hiszek a gólyamesében! Ő hozta a kutyakölyköket!* A kiskutyák 1999 júniusában születtek meg.

A szentlászlói templom újjáépítéséhez az anyagi támogatást a határainkon inneni s túli 17, Szent László nevét viselő község által létrehozott alapítvány és a Magyarok Világszövetsége adja. A horvát állam kezdetben csak a családi házak újjáépítéséhez adott anyagi segítséget. 1998 végéig a kórógyi templomhajó vasbeton koszorú, valamint a szentlászlói templom tetőzete elkészült. További elvégzendő feladatok: a kórógyi református templom teljes újjáépítése (kb. 90 millió forint), a kopácsi református templom és parókia külső-belső felújítása (kb. 40 millió forint), az újbezdáni művelődési ház belső felújítása és bővítése, továbbá a lerombolt II. világháborús emlékmű helyreállítása (kb. 6,8 millió forint), a laskói ifjúsági ház konyhájának és mellékhelyiségének újjáépítése (kb. 10 millió forint), végezetül a vörösmarti művelődési otthon újjáépítése és bővítése (kb. 9,6 millió forint). A szentlászlói református templom újjáépítése a Magyarok Világszövetségének égisze alatt zajlik, a szentlászlói Petőfi Sándor Művelődési Ház kivitelezését felvállalták a horvátok. A kultúrház szakszerűen épült, csak éppen túllépték a költségkeretet. A faluban szépen épültek a családi házak, 1999 nyarára már 45 család visszaköltözött, volt már három kutya, és ősszel megindult az iskola is. Szigetvári János beszámolt egy majdani falutérkép készítésének tervéről Kraj Zvonkónak, s a polgármestertől a falu egykori és mostani lakóinak névsorát kérte. Kraj Zvonko elhülten válaszolta, hogy arról szó sem lehet, bennünk megbízik, de nem adhat ki neveket, amikor tőlük 30 km-re tanyázik az ellenség! A háború tehát az emberi lelkeken is sebet ütött.

Az emberek számos háborús történetet meséltek. Az egyik 1991 szeptemberében történt, amikor a szerbek belőttek az eszéki nagy templomba, éjfélkor, amikor vélhetőleg sok, misét hallgató ember tartózkodik bent. Hogy emberéletben nem esett kár, azt előrelátásuknak köszönhetően a horvátok, ugyanis az éjféle misét már délután négykor megtartották...

1999 augusztusára Szentlászlón annyit változott a helyzet, hogy a templomtornyot egy elégtelen keresztmetszetű csőállvánnyal körbevétték, amiről ledobálták a földre a téglát, s a templomhajó kijavított tetőzetében is kárt tettek a hanyag munkások! A művelődési ház jó ütemben készült, be is cserepezték, csupán a kúpcserepezést felejtették le a tetőgerincről, így egy kiadós esőzés alkalmával a belső vakolat teljesen leázott és lemállott.

Akkoriban még pénteken jártunk le a falvakba, amikor is a munkások már a jól megérdemelt hétvégi pihenésüket töltötték, így a munka intenzitására az ott hagyott sörösüvegekből lehetett következtetni.⁶⁴ Augusztus 6-án részt vettünk Kettős János püspökké avatásán. Nomen est omen, kettős lépcsőben történt beiktatása: 1991-re őt már Magyarországon felszentelték, de a háború kitörése miatt elmaradt az otthoni hivatalába iktatás. Így első lépésben az ottani gyülekezet ezt pótolta, s csak ezután avathatták püspökké.

A kórógyi templom helyreállítását egy horvát cég nyerte meg. A templomhajó tetőszerkezetét vasbetonból készítették szemmel láthatóan kiváló minőségben. Újbezdánban nyáron még álltak a munkálatok a megfelelő kivitelező keresése miatt, viszont a fedél nélküli

⁶⁴ Szigetvári János július 28-ai levele a Határon Túli Magyarok Hivatalának.

templomban augusztus 20-án misét tartottak. Szeptember folyamán aztán beindultak a munkálatok Kopácson. A templom avatása 1999 november 13-án megtörtént, az ünnepélyes átadásra rendezett hálaadó istentiszteleten a magyar miniszterelnök és a horvát miniszterelnök-helyettes is részt vett díszvendégként.

A kőrógyi templom szentelését 2000. március 15-ére tervezték, de csak 2002. január 25-én adták át és avatták fel az épületet. 2000. március 18-án átadták az újbezdáni művelődési házat. Az ünnepségen a horvátországi magyar szervezetek a kulturális tárca helyettes államtitkárától kérték, hogy a magyar kormány további pénzsegélyekkel segítse a délszláv háborúban sokat szenvedett magyarlakta falvak újjáépítését.⁶⁵ Szentlászlón sajnálatos módon teljesen megfeneklett a munka mind a templom, mind a művelődési ház esetében 2000 nyaráig. Kiderült, hogy a Magyarok Világszövetsége által felajánlott segítség nem elég a templom újjáépítéséhez. A horvát állam támogatásával időközben a templom és a paplak mögött felépült egy új parókia. A szentlászlóiak úgy döntöttek, hogy a régi romos paplakot imaházzá alakítják át a templom újjáépítésére szánt pénzből.

Összegezve: a falvakba ismét visszatért az élet, az emberek bizakodóan nekiálltak felépíteni házukat. Az újjáépítés fontossága a visszatérők számában mérhető. A délszláv háborúban elpusztult magyarlakta falvak tragédiája sok magyarországi alkotót megihlet még 5 évvel a háború befejezése után is. A Somogyi Fotóklub tagjai könyvet állítottak össze a falvakban készült háború utáni helyzetet bemutató felvételeikből. A fotóválogatásból kiállítást is rendeztek 1999 nyarán. A Pécsi Tudományegyetem Pollack Mihály Műszaki Karán 2000. október 30-án diplomázott az az építész évfolyam, mely elsőként szerezte meg az egyetemi minősítést Pécsen. A 10 főt számláló évfolyam minden diplomaterve Szentlászlóhoz kötődik. Szigetvári János művét folytatva lerombolt középületeket terveztek az ifjú építészek.

⁶⁵ Magyar Nemzet 2000. március 20-i száma.

A lóverseny, mint a társasági reprezentáció intézménye Ausztria-Magyarországon a 19-20. században

A 19. századi Budapest életének izgalmas, fontos eseménye volt a lóverseny, ahol kaleidoszkópként rajzolódott ki a főváros társadalmi képe. A zöld színpad eseményei lázban tartották az egész várost; alig volt valaki, aki nem érdeklődött a kor nagy divatja, a futtatások iránt. A századfordulón Pesten az újságok turfrovata lett az egyik fontos olvasmány. A kortársak a lóversenyt a sportok királyának tekintették, amelynek „*tárgya nemes, célja hasznos és szép, gyakorlata férfias, és a figyelmet igéző, s szenvedélyeket gerjesztő tulajdonain kívül, magas nemzetgazdasági érdekeket is képvisel és hathatósan szolgál*”.¹

Széchenyi István Anglia gazdagságát megtapasztalva, melyet fejlett iparának és lótenyésztésének, illetve lóversenyiparának tulajdonított, felismerte a magyar gazdaságban rejlő hasonló adottságokat. Úgy vélte, ezek a nemzet kivételes lószertetével párosulva az ország gazdasági megerősödésének alapját képezhetnék. A lóra nemzeti erőforrásként tekintett, de jó üzleti érzékkel rendelkezvén, saját nyereségét sem hagyta számításon kívül. „*E'szerint hát minden utóbbi keringelés nélkül egyenesen kimondom, hogy én a' Lótenyésztés által (...) szépen nyerni kívánok 's hogy (...) nyerni reménylek is.*”²

A ló exportcikkként fontos szerepet játszott történelmünk során, sőt gazdasági életünk egyetlen ága, „*ahol már talpon vagyunk*”.³ A minőségi ló mégis a hadsereg számára volt létfontosságú, ezért a lótenyésztés főleg a hadsereg igénye miatt lett nemzeti jelentőségű ügy. Lóverseny nélkül pedig „*a' lovak nagyobb számban való nemesítéséről egy általjában csak álmodozni sem lehet*”.⁴

A gazdasági érdekeken túlmenően a Monarchián belül alapvető jelentőségűek lettek a futtatások, mivel a „*közösügyi*” intézmények közül ez tűnt a legrugalmasabbnak. Ráadásul a korabeli megítélés szerint a magyarok egyedül ebben előzték meg az osztrákokat. Sokat mondó, hogy az osztrák Jockey Club első elnöke gr. Esterházy Miklós volt, de az egyesület meghatározó személyiségei között is számos magyar található.⁵

A lóversenynek a társadalomban betöltött szerepét Hermann Broch kultúrtörténeti színezetű esszéjében futólagosan említi, jóllehet figyelme inkább csak a Freudenuig terjedt.⁶ Ám a Monarchia osztrák és magyar szálakból szorosán összefonódott versenyüzeme, Epsomhoz hasonlóan különleges helyet töltött be az európai országok exkluzív-arisztokratikus Jockey Clubjai sorában. Ebben a társadalom egésze részt vett. A futtatásokon, az udvart is beleértve, a társadalmi élet minden színfoltja ott tetszelgett, s azok népünnepélyek jellegét öltötték.

Broch mellett Bismarck kancellár is társadalmi különbséget kiegyenlítő hatást tulajdonított a lónak. A korszellemet érzékelve újszerűen értékelte a ló társadalmi szerepét, amelyet a szocializmus ellenszerének tekintett. Az irigység melléköngéje kísérte Disraeli angol miniszterelnökhöz intézett szavait a berlini kongresszuson: „*Angliában minél több lova van*

¹ Vadász- és Versenylap, 1870/13.

² SZÉCHENYI István: *Lovakrul*. Pest 1828. 93.

³ ŐSZI Kornél: *A magyar lóverseny száz éve*. Budapest 1927. 4.

⁴ SZÉCHENYI: 25.

⁵ ERDŐDY Rudolf: *Magyarországi lófuttatások. 1814-1942*. Budapest 1942. 21.

⁶ BROCH, Hermann: *Hofmannsthal és kora. Szecesszió vagy értékvesztés?* Budapest 1988. 80-81.

valakinek, annál népszerűbb. Tehát mindaddig, amíg az angolok szeretik a lóversenyt, a szocializmusnak nincs helye Önöknél”.⁷

Általános vélemény szerint a lósport az egyetlen tudomány a világon, „amelyet minden nagykorú pesti embernek ismerni kell”.⁸ A pestiek kisajátították maguknak a gyepet, amely „gyors vagyoni pályafutások és zuhanások színtere, híres nők feltűnésének porondja, társadalmi rangemelkedések ugródeszkája”⁹ lett. Egyben fontos találkahely, ahol összefutottak a szálak. A grófok, a nagypolgárság képviselői, az alsóbb néprétegek, de még a díszes császári hintók is feltűntek alkalom adtán a pesti pályán. „Mert Budapesten mindenki lóversenyre jár, és a lóversenytér - Budapest.” - vélekedett Heltai Jenő a Millennium évében.¹⁰

A polgárosodó társasági élet fontos színtereként az állandó érdeklődés középpontjába kerülve sok érdekes hír és legenda keringett róla. Nemcsak a sportlapok, de a hírujságok, élclapok is bőséges anyagot szolgáltatottak a szenzációra éhes pesti (és bécsi) olvasóközönségnek. A lóversenyzés egyik legfontosabb orgánuma az 1858-tól megjelenő *Lapok a Lovászat és Vadászat köréből* (később: *Vadász- és Versenylap*), majd 1896-tól a *Magyar Turf* vagy a *Sportélet* színesítik a palettát, osztrák oldalon pedig a *Wiener Sport*, az *Allgemeine Sportzeitung* vagy a *Sportblatt* érdemelnek említést. De tudósításokat közölt többek között a *Vasárnapi Ujság*, a *Jelenkor*, a *Budapesti Hirlap* és a *Hét* is.

A lótenyésztés és lótartás a politikai állásfoglalás és társadalomkritika többekévé implicit kinyilvánítására is alkalmas volt. A Wesselényi családba beházasodó John Paget angol orvos a lovak tenyésztése és a politikai vélemény közti szórakoztató összefüggésre világít rá: „Ha egy ifjú reformer megörökli a birtokot, első dolga, hogy atyja istállójából kiszórja a régi anyagot, és újat szerez be, mégpedig telivért. A konzervatív szinte vallásos rajongással ragaszkodik őseinek elaggott harci ménjeihez. De még tovább is mehetünk. Egy ember politikai állásfoglalása megállapítható abból, hogyan kurtítja a lóva farkát.”¹¹

Krúdy Gyula regényei színes és élénk képet festenek a kor hangulatáról. A lóversenyzés legendás alakjai titokzatos regényhősökké maszkírozva nem véletlenül kelhettek új életre az irodalom lapjain. Irigylés és büszkeség forrásai voltak, mert elérték, amiről a többség csak álmodott. „Így lett Budapest vágyálmának testet öltött eszménye Szemere Miklós. (...) Ő az, aki unottan hever ottománján, lóneveket mond, és százezrek hullanak az ölébe.”¹² A megmagyarázhatatlanság rejtélye, a titokzatosság és sorsuk rendkívülisége - legyen az akár pozitív akár negatív - tette alkalmassá ezeket az életből vett figurákat, hogy irodalmi művek ihletői legyenek.

Krúdy mesterien alkalmazza műveiben a valóság és a fikció különös egyvelegét, amelyben reális, félig fikatív és kitalált figurái meseszálakkal átszótt valós életet élnek. Letűnt idők híres és kevésbé ismert alakjai, írók, költők, újságírók, színésznők, orvosok, születési és pénzarisztokraták válogatás nélkül sorakoznak fel regényeiben, sokuk csak azért, hogy pusztán jelenlétükkel járuljanak hozzá a korszakot felidéző hangulathoz. *A kékszalag hőse* című művében történelmi magyar családok egész galériája látható,¹³ találkozhatunk a szá-

⁷ VECSEKLŐY, József dr.: *A ló és az ember*. Noran 1999. 216.

⁸ KRÚDY Gyula: *A kékszalag hőse*. Budapest 1956. 167.

⁹ KELLÉR Andor: *Zöld gyep, zöld asztal*. Budapest 1978. 234.

¹⁰ HELTAI, Jenő: *Budapesti lóversenyek*. IN: *A mulató Budapest*. Budapest 1896. 219.

¹¹ VECSEKLŐY: 219.

¹² KELLÉR: 243.

¹³ Wesselényiek, Podmaniczkyak, Nyáryak, Rádayak, Prónayak, Szapáryak, Beniczkyek, Fáyak, Vayok, Orczyak, Almássyak stb.

zadvég és századelő híres futtatóival,¹⁴ akik maga Krúdyhoz hasonlóan, az illúziókeltés nagymesterei voltak; még hosszan folytathatnánk a sort ódondászok, bélyegkereskedők, titkosrendőrök, bukmékerek, intézők stb. felsorolásával.

Sokkal érdekesebbek azonban az álcázott szereplők, akiknek jelmeze egy-egy valós személyt sejtet. Őket még inkább körülöleli a titokzatosság, és figyelemre méltó élettörténetüket az írói fantázia tovább színesíti. Így alakul át a rideg, és tartós emberi kapcsolatokat kialakítani képtelen Szemere Miklós a romantikus, hitvese miatt bánkódó, de lányát nagy gyengédséggel elhalmozó Alvinczi Eduárddá. Szilveszter, Alvinczi titkárának köpönyege alatt Erdélyi Gyula, a *Fővárosi Lapok* krónikása rejtőzik, Rezeda Kázmér alakjába önéletrajzi utalások vegyülnek, Alvinczi Mózsai hadnagy pedig nem más, mint Szemere Kálmán, aki a valóságban is unokaöccse a főhősnek. Bonifác Béla nihilista költőt Pongrácz Béláról, a Hentzi szobor felrobbantójáról mintázza Krúdy. Regényeiben szereplő illuzionisták (lőversenybábobok és hazardőrök) és az irodalom világának fikciója ugyanazt a célt szolgálják: a közönség valóra nem váltható vágyainak, igényeinek kielégítését, hiányérzete enyhítését.¹⁵ A titokzatosság, valamiféle belső, ki nem mondott tragédia és a külvilág előtti látszat megőrzése kulcselemei minden figurának és a regényekben ábrázolt világnak is.

A zöld színpad világa

A zöld színpad szűkebb értelemben vett szereplője a versenyló és a zsoké. Rivaldafénybe kerülve e páros viszi bőrét vásárra, miközben az ezerszemű publikum tekintete lélegzet-visszafojtva szegeződik rájuk. Lovat és lovasát egyaránt a társadalom csodálata és tisztelete övezi; ők a bontakozó sztárkultusz első képviselői. A közönség érdeklődése a pályán túl is elkíséri őket. Különös, zárt világot alkotnak, amely nemcsak a hivatásos zsokék jobbára idegen származásából adódik, de szokványostól eltérő életmódjuk is hozzájárul ehhez.

A versenylovaglás a társadalmi felemelkedés kitűnő ugródeszkáját nyújtja. Nem sokan tudnak élni e lehetőséggel és a mondén világ hősei maradnak. Nem éppen előkelő származásuk ellenére a társadalom legmagasabb köreivel érintkeznek, sőt alkalmanként, ún. „*crackjockey*” esetén, a büszke arisztokraták és pénzmágnások kegyeikért esengenek, ha meg akarják nyerni őket istállójuk számára. A tehetségesebbeknek ragyogó pályafutásuk végén sikerül beilleszkedniük a polgárság körébe. Bár egy sikeresebb zsoké sportkarrierje visszavonulása után is biztos egzisztenciát jelentene, legtöbbjük a viszonylag könnyen megkeresett pénznek hamar nyakára hágott. „(...) *a pestiek által nagyban megbámult czinege termetű jockeyk és groomok (...) esténként csakúgy szórták a pénzt, borra, kártyára, tánczra s a pesti vendéglősök igen megszerették őket*”.¹⁶ Írták az első meetingről. Ezt a jó szokásokat majd egy évszázad múltán is megtartották. Heltai Jenő a Millennium évében is sokkal izgalmasabbnak és mulatságosabbnak találta Budapest éjszakai életét versenyidényben, mert „*minden kávéháznak, orfeumnak legismertebb alakjai ilyenkor a mulató zsoké*”.¹⁷ Krúdy szerint a legszebb táncosnők, „*az éj csillagai*” is a zsokékra mosolyognak a legbarátságosabban, gazdag gavallérjaik mellett egy-egy zsoké udvarlását fogadták legszívesebben.¹⁸

¹⁴ Báró Rotschild Alfonzsal, b. Springer Gusztávval, Dreher Antal úrral, b. Üchtritz Zsigmonddal, Péchy Andorral, Mautner Viktorral, Baltazzi Arisztid úrral, gr. Batthyány Elemérrel vagy Podmaniczky Gézával, de Lovik Károly, Bródy Sándor, Pázmándy Dénes és Pályi Ede neve sem maradhat el.

¹⁵ FÁBRI Anna: „Egykor regényhős voltam.” *Az irodalom kultusza Krúdy műveiben*. Holmi, 2000. 06. 07.

¹⁶ Vadász- és Versenylap, 1877. ápr. 25.

¹⁷ HELTAI Jenő: *Budapesti lőversenyek*. IN: *A mulató Budapest*. Budapest 1896. 226.

¹⁸ KRÚDY, Gyula: *A XIX. század vizitkártyái*. Budapest 1986. 411.

A kortárs Benson Vilmos visszaemlékezésében már a századforduló előtt a zsokéék és trénerék jó fizetéséről ír; az idomárok lovanként havi 50-60 Ft-ot kaptak és bizony nem egyik-két lovat bíztak a gazdák gondjaikra. Lelkiismeretes munkájukat az is motiválta, hogy az általuk idomított lovak nyereségeinek tíz százaléka illette őket. Az sem volt ritka, hogy egy nagyvonalú tulajdonos trénerre javára lemondott a megnyert díjról; ezt tette Szemere Miklós az 1914. évi Derby 100.000 koronás díjával. A lovasok 30-60 Ft-os jutalmát pedig még egyéb ajándékok is kiegészíthették. A világháború előtti években az istállótulajdonosok átlag 2.500 korona havi bért¹⁹ fizettek az első zsokénak, míg a másik zsoké havi bére kb. 500 korona volt, amelyet a nyertes és vesztes lovaglásokért fizetett díjak növelték még havi 1.300-1.800 koronával. A világháború előestéjén az átlagos havi munkabér a munkásoknál 130 korona, a magántisztviselőknél havi 202 korona körül mozgott. Egy tízéves gyakorlattal rendelkező banktisztviselő 430 koronát kapott.²⁰ Ha figyelembe vesszük, hogy egy-egy zsoké általában több istállónál is vállalt lovaglást - de kettőnél bizonyosan – akkor a hozzávetőlegesen 6.000 korona jövedelmével a társadalom kiváltságosabb rétegeinek életszínvonalát engedhették meg maguknak (Az 1880-as években a diplomáciai szolgálatban álló Szemere Miklósnak nagybátyja évi nyolcezer forint körüli járadékot biztosított, ami kb. 1.300 korona havi jövedelemnek felelt meg.).

A versenylovasok életmódját, amely tehetségük és igyekezetük mellett fejlődésük alapját jelentette, a sajtó görbe tükörként adta vissza. A csillogó és léha felszín alatt nem akarták észrevenni a rendkívül kemény munkát, az emberfeletti kitartást és önmaguk kíméletlen legyőzését. Hiszen „*a jockey-lovaglás oly erőművészet, melyet csak szakemberek tudnak eléggé méltányolni. Ehhez a testnek könnyűsége mellett nagy ruganyossága és roppant szilárdsága is kívánatik; aczélizmok a karban lábokban, kaucsuk tudók, hogy a viharszerű lovaglás alatt nyeregbiztos legyen és lélekezését nem veszítve - a ló heves mozgását se akadályozza*”.²¹ Az évtizedekig tartó lovaspályafutások hősei csak ritkán engedhették meg maguknak a könnyelmű, bohém életvezetést. Sportszerűen kellett élniük, hogy testsúlyukat tartani tudják. Ezek a huszoneves fiatal emberek ifjúságuk nagy részét izzadással, koplalással, korai kelésekkel és egyéb testi sanyargatásokkal töltötték. Így nem csoda, ha a hosszú felkészülés után egy jól sikerült versenynap végén féktelen jókedvüket szabadjára engedték.

Janek Géza, híres magyar versenylovas minden reggel négy órakor kelt, elfogyasztotta sovány reggelijét (egy csésze tejes teát egy kockacukorral), fél ötkor már a versenypályára indult, ahol 6-8 galoppot és félsebes munkában más lovakat is lovagolt, majd hazáig 3-4 km-t gyalogolt. Ebédje egy szelet marhahúsból, esetleg sült tojásos sonkából és pirítósból állt. Ebéd utáni sétája után négyig kötelező pihenőt tartott, majd ismét kiment a versenypályára, ahol ellenőrizte lovait. Vacsorára már csak két fej salátát és egy korsó sört fogyaszthatott, majd a 3-4 km-es hazáig tartó séta után korán nyugovóra tért. Versenynapon a reggeli munkához még a júliusi hőségben is zárt nyakú dupla szvetterben, vastag kord lovaglónadrágban, ez alatt jégeralsót viselve, vastag fülig lehúzott sapkában ment és így lovagolta le a lovakat. Egy konyak után haza futott, ruhástól ágyba bújt és aludni próbált. Fürdés után visszaindult a versenyterre. Súlyától függően a verseny előtti napon gőzfürdőbe is ment, és a több órás izzasztás után falatnyi ételt és lehetőleg semmi folyadékot sem vett magához. „*Ez volt a nagy Janek Géza sokat és sokak által irigyelt élete évről évre a versenyidényben.*”²² Pályafutását a Metcalf istállóban kezdte a Harkányi báróknál, majd kétéves newmarketi tar-

¹⁹ 1 Ft = 2 korona

²⁰ VÖRÖS, Károly: *Budapest története IV.* Budapest 1978. 631-637.

²¹ Vadász- és Versenylap, 1876. márc. 15.

²² TÖRÖK Imre: *Híres lovak, híres lovasok, híres versenyek.* Budapest 1959. 167-170.

tózkodás után hazatérve néhány lovaglás után sikkversenyt nyert. Miután a Metcalf istálló első zsokéja lett, karrierje gyorsan emelkedett, és sokat keresett. 1904-ben lovaglásai közül már ötvenet megnyert, egy évvel később pedig 61 sikeres lovaglással vezette a mezőnyt. Kezdetben ő is a lovasok költséges életmódját élte, de később takarékoskodni kezdett és saját autót vásárolt. Telente beutazta egész Európát, s Észak-Afrikába is eljutott. Szinte minden klasszikus versenyt megnyert, ezért nemcsak a versenypályán, de a magánéletben is tisztelet övezte. Az első világháborúban honvéd huszárként szolgált, egészen az őrnagyi rangig vitte. A háború után visszatért hivatásához és Németországban folytatta a versenylovaglást.

A versenylovas életét nemcsak a napi kemény edzések nehezítették, de számos veszélynek is ki volt téve. Erről beszél Harry Barker angol származású zsoké: *„Tizenegy éves koromban jelentem meg először mint lovas a nagy közönség előtt. Mindjárt első szereplésemet siker kísérte s mint 11 éves fiú Lord Price révén győzelemhez jutottam. Ezóta úgyszólván szakadatlanul lovagolok, természetesen nem tekintve azt az időt, amit kórházban és betegágyban kellett eltöltenem. Ez az utóbbi eset meglehetősen gyakran következett be s versenyekben: ha jól emlékszem összesen negyvenszer buktam föl, míg munkában, vadászatokban talán még egyszer annyit. Első bukásom egy croidoni gátversenyben történt, a hol rögtön három bordám tört el. Bordáim azóta is sok veszélynek voltak kitéve, még úgy a kulcscsontom. Összeszámoltam: a kulcscsontomat összesen hétszer törtem el s ma az orvosok azt mondják hogy karomat nehezen tudom mozgatni. Én azonban úgy a jobb, mint a bal karomat egész jól tudom igénybe venni és semmi fájdalmat sem érzek benne.”* Barker beszámolt még egy liverpooli gátversenyről, ahol medencecsontját törte és hosszú ideig élet-halál között lebegett, majd ismét nyeregbe pattanva egy budapesti versenyen fejére esett. A tanulságos a cikkhez a szerkesztő az orvosi leletet és röntgen-felvételeket is mellékelte.²³

A legtöbb belföldi zsoké pályafutását lovászfűként kezdte, mint Szente, Bonta vagy Pretzner Imre is. Belföldi lovasnak lenni azonban nem volt könnyű. Már Széchenyi is Angliából hozatott zsokét, de ő elsősorban ezt a hazai lovasgárda kinevelése érdekében tette. A Nemzeti díj 1830-as megalakításakor feltételül tűzték ki, hogy *„e versenyben a lovas született magyar legyen”*. A biztató kezdetek után azonban a magyar lovasok képzése zsákutcába jutott, a győzelemre áhító tulajdonosok szívesebben bízták drága telivéreiket tapasztalt angol zsokékra. A századforduló táján Batthyány Elemér és Esterházy Miklós szorgalmazták a belföldi lovasképzést és teremtették meg alapját azzal, hogy 1892-ben a magyar és osztrák lovaregyletek határozatot hoznak, hogy *„a belföldi lovászfűknak jockeyvá való kiképzésükre a versenyekben tágabb teret nyitnak”*. Továbbá hétfontos engedményt biztosítottak minden olyan korteherversenyben, melyeknek értéke nem haladja az 1.000 Ft-ot.²⁴

Az angol ill. az amerikai lovasokkal elsőként Bonta Ferenc vette fel sikeresen a versenyt. Ő 14 évesen kezdte zsokékarrierjét Szemere Miklósnál. A hazai lovasok fokozatos térnyerése sík-, és akadályversenyekben 1896-ban kezdődött. 1896-ban már 15 nyertes sikkversenylovasunk, s négy gát-, illetve akadálylovasunk volt. Közülük kiemelkedett Hesp Frank, aki 22 sikkversenyben és 3 zászlók közti versenyben győzött. Csompora, Rosach és Shejbal a gát-, akadályversenyekben jeleskedtek, Valasek, Mándi pedig inkább a sikkversenyekben. Az amerikai stílus elterjedése hasznára vált a belföldi lovasoknak: ekkor tűnt fel Bonta, Krouzil, Fries, Smejda, Fetting, Heidt és Fejes is. Nemcsak a Lovaregylet karolta fel az ügyet, hanem egyre több volt a kizárólag belföldieknek kiírt futam. A futtatók közül is egyre többen alkalmaztak magyar zsokét, mint Pejacsevich Albert, az első *„gentleman-*

²³ Vadász- és Versenylap, 1905. ápr. 1.

²⁴ Vadász- és Versenylap, 1906. márc. 10.

tréner”, aki „szakított a régi hagyományokkal, nem röstellvén nagy tudását és szorgalmát kamatoztatni”,²⁵ vagy Szemere Miklós, aki lovasai képzését nemcsak angliai, amerikai tanulmányutakkal biztosította, hanem Tatán és Alagon elméleti tanfolyamokat szervezett számukra. A tanulás és tudás mellett nagy hangsúlyt helyezett az erkölcsi nevelésre is. Arra törekedett, hogy lovászai tudatosabban, előrelátóbban, nemcsak a jelenre gondolva éljenek. Két kiváló zsokéja Bonta és Sente volt. Sente zsokékarrierje 1917-ben egy szerencsétlen kartörésével ért véget, de a későbbiekben is jó anyagi körülmények között élt. Bécsben telepedett le és nagy haszonnal mozgósínházat üzemeltetett.²⁶

Jóval általánosabb azonban, hogy egykori zsokék edzőként folytatják tovább működésüket, legtöbbször súlyproblémáik következtében kénytelenek otthagyni a zöld színpadot. Így történik ez Harry Milnével, aki nagy sikerrel idomítja az Üchtritz- és Péchy-lovakat, Tokio is nála áll évekig. John Reeves is jockeyként kezdi Ascot és Goodwood pályáin, majd 1867-ben hc. Liechtenstein János évi ezer forintért szerződötti trénernek, később a Festetics, Kinsky, Thurn, Henckel, Apponyi, Wenckheim, Königswarter stb. istállók lovait edzi, végül pedig Rotschild Alfonz magántrénerre lesz. De az első átütő sikerű magyar idomár, Fries János is lovasként lépett először a zöld gyepre.

Hosszú lenne felsorolni és bemutatni a korszak legeredményesebb versenylovait, ehelyett csak a 12 legsikeresebb nálunk elletett ló megnevezése következzen, az általuk nyert összeg nagysága alapján felállított sorrendben: Tokio (Σ 662.025 K), Rascal, Patience, Kinsem (Σ 430.645 K), Ganache, Con amore, Sorrento, Rother Stadl, Beregvölgy, Horkay, Kisbér, Mac G. és hátrébb a sorban Eltoli, Mágnes és Álmos.²⁷

Társasági reprezentáció a Zöld Színpadon

„A pályán a világ legjobb versenylovai a legjobb zsokékkal; izgalomtól túlfűtött légkör, nagyszerű küzdelem; a pálya belsejében és mellett díszes négyesfogatok és cigánykaravánok düledező tákolmányai, előkelő arisztokraták és elegáns hölgyek, a világbirodalom születési elitje, politikusok, bukmékerek, majd toprongyos tiszterek, mutatóványosok, díjbirkózók, tenyérjósok, a cigánykaravánok purdéli összekeverve, körítésként zsebtolvajok és prostituáltak légiója.”²⁸ - ennél talán előbb nem jellemezhetnénk a gyepen uralkodó hangulatot, s bár az idézet az angliai viszonyokat jellemzi, elvonatkozathatunk az országtól lévén, hogy a versenyterek egyfajta szupranacionális jelleggel rendelkeznek. A versenyüzem fellendülésével nálunk is képviseltette magát a főváros és a vidék valamennyi társadalmi rétege.

Az 1849 utáni Pest-Budát még a lokálpatriotizmus, a különböző eredetű rétegek összeforratlansága jellemezte. Vallás, vagyon, származás volt az elkülönülés alapja, melyet tovább növelt az abszolutizmus nyomása alatt kialakult politikai bizalmatlanság is. Az uralkodó és a középrétegeken belül is gyenge volt a nyilvános társas élet és erős az elzárkózás. „Nincsenek társas körök a szellemi és művelt emberek számára: a főnemesség elbástyázza magát lefelé, de ugyanezt teszi a polgár irányában a köznemesség is. A főnemesség kiábrándult és demoralizált, a polgárság viszont még önző a közcélokkal szemben. Csupán külsődleges, nem szerves alkalmak: színház, télen táncvigalmak, nyáron kirándulások s csak a korszak vége felé a sport társas úzése a társaságot még úgy-ahogy szervezni képes tényezőik.”²⁹

²⁵ KRÚDY Gyula - PÁLMAI Henrik: *Starttól a célig*. Budapest 1922. 111.

²⁶ Uo. 116.

²⁷ Sportélet, 1914/16.

²⁸ VECSEKLŐY: 127.

²⁹ VÖRÖS: 245.

Ebből a szempontból tehát a lóversenyek kitüntetett jelentőséggel rendelkeztek, mert éppen a társadalmi elzárkózás kritikusnak mondott időszakában, az ötvenes években kerültek a társasági élet középpontjába. Egy-egy versenynap jó alkalmat nyújtott egyéb rendezvények szervezésére is, kezdetben azért, hogy szélesebb körből csalogassanak nézőket a pályára. Táncvigalom, hangverseny, ünnepélyes színházi megnyitó, csónakverseny, galamblovészvet voltak a versenyek kísérőjelenségei. Az Esterházyak tatai magánkezdeményezésű lóversenyeit is falkavadászat és galamblovészvet fűszerezte a háziak sportkedvelő barátainak szórakoztatására. Később Pesten már elmaradtak ezek az időkitöltő mulatságok és csak a lóverseny gyakorolta a fő vonzerőt. Viszont a nézők a versenyek után előzőnlőtték a közeli mulatóhelyeket.

A versenyzés az 1870-es években kezdett igazán felfutni. A futtatások ekkortól öltöttek magukra a sportünnepély-jelleget, főleg, ha a király és királyné is kilátogatott a gyepre. Ilyenkor „*egymást érik az úrifogatok, bérkocsik, járművek minden nemei; a versenypálya felé vezető utcák, a paloták ablakai kíváncsi nézők ezreitől tarkállanak*”.³⁰

A *Vadász- és Versenylap* versenytudósításában a sportriporterek a versenyeredmények mellett szinte ugyanakkora hangsúlyt helyeztek a tribünök közönségének ismertetésére, mintha nem is szaklapot, hanem valamely periodika társasági rovatát olvasnánk. Példaként álljon itt az 1870-es pesti tavaszi meeting harmadik napjáról szóló riport. E szerint tenyésztőink és „*sportsmaneink*” az ország és Európa minden részéről, Angliából, Franciaországból és Olaszországból mind összegyűltek a rákosi gyepen, név szerint: gr. Batthyányi István és László, gr. Festetich Géza és Andor, gr. Sztáray János és Béla, gr. Waldstein János, gr. Károlyi György, Gyula, Victor, Pista és Tibor, gr. Szapáry Antal, Iván, Imre és Gyula, b. Wenckheim Béla, gr. Wenckheim Rudolf, ifj. b. Wenckheim Czindery Béla, ifj. gr. Nádasdy Ferenc, gr. Keglevich Béla, Tisza László, b. Wesselényi József, gr. Stubenberg József, Majláth György, gr. Széchenyi Kálmán és Béla, gr. Esterházy Antal, Miklós, Imre és Andor, gr. Kinsky Zdenko és gr. Stockau. A vendégek között hg. Rohan Lajos, gr. Wolkstein, hg. Thurn Taxis, gr. Bellegarde, gr. Grüne tábornokok, Baltazzi Arisztid, Schawel és Mayr Ottó, továbbá a rendes hadsereg és a honvédség tisztikara foglalt helyet. Hölgyek díszes korszorúja is ékesítette a gyepet: gr. Andrassy Gyuláné, gr. Andrassy Manóné, gr. Andrassy Aladárné, Szapáry Gézánné, Károlyi Csekonits Margit, Károlyi-Orczy Irma, Károlyi Edéné és leánya, az Eötvös baronessek, a Batthyány, Hunyady, Andrassy, Zichy és Wenckheim házak úrhölgyei. Továbbá két érdekes vendége is volt a versenyeknek: Mária Clementia belga királynő, József főherceg nővére és a volt nápolyi király, II. Ferenc, „*szép magas nővérsű barna ember, komoly és kifjezteljes arccal*”.³¹

Ez a „*high life*” képviselőinek minden apró részletre ügyelő enumerációja mutatja, hogy a futtatások esetében a versenyzés és reprezentáció szorosan összefüggött. A lóversenyistálló fontos része lett a társasági reprezentációnak, a budapesti nagypolgárság számára újabb eszköze a nemességbe való asszimilációnak, amelynek igénye egyre nőtt. A Rotschild, Harkányi, Mautner, Károlyi, Luczenbacher, Egyedi, Wahrmann, Geist, Königswarter családok annak a keskeny „*milliomos*” rétegnek a tagjai, akik az Osztrák Magyar Bank besorolása szerint is a legjobb hitelképességűnek számítanak Budapesten.³²

A Monarchia legeredményesebb versenyistállóinak tulajdonosai is jórészt a születési arisztokráciából illetve a feltörekvő nagypolgárság soraiból kerültek ki. Összetételét tekint-

³⁰ Vadász- és Versenylap, 1872/14.

³¹ Vadász- és Versenylap, 1870/14.

³² KÖVÉR György: *Budapest „legjobb adósai”*. IN: *A pesti polgár*. szerk. GYÁNI Gábor - PAJKOSSY Gábor. Debrecen 1999. 125-135.

ve a felső tízezer nagyon vegyesen rétegződött. Megtalálható volt benne a régi pesti görög polgárság, a német polgárság egyes képviselői, a zsidó nagypolgárság, a milliomos kereskedők és természetesen az arisztokrácia is. Ők inkább csak a vagyon alapján vélhetők összetartozónak, társadalmi- emberi kapcsolataik még meglehetősen lazák voltak és ritkaságszámba mentek az egyes csoportokat közelebb hozó egyesületek. A Nemzeti Kaszinó az arisztokrácia fellegrádjára; a közeledés színhelyeinek inkább a nyilvános alkalmak: a színház, opera, estélyek vagy a lóverseny számítottak. A zöld gyep alkalmat adott a közeledésre a kiváltságos réteg különböző csoportjai között, s az alsóbb nemesség számára felkapaszkodási lehetőséget kínált. Jól példázza ezt Szemere Miklós életpályája, aki hatalmas nyereségei és különc szokásai révén vívta ki az öt megillető helyet a mágnások között. Péchy Andor szintén kismemesi sorból, a versenylovak „játékos futkározása” révén küzdötte fel magát a Kaszinó-tagságig. Krúdy szerint „*példakép lett ő ama bizonyos aranyfjúság előtt, amely munka nélkül, előkelősdién, a legjobb társaságban és könnyen szerzett pénzen szerette volna eltölteni életét.*”³³ Nem véletlenül lett az 1880-90-es években a lóverseny a dzsentri-életforma szimbóluma, amikor a lecsúszástól tartó nemesifjak közül sokan próbálták megélhetést szerezni a pesti gyepen.

A sport azonban nemcsak társadalmi közeledésre kínált lehetőséget, hanem a társadalmi rétegek közötti szakadékot is mélyítette azzal, hogy ki milyen sportág üzését engedhette meg magának. Költségigényessége miatt a lósporthoz a legexkluzívabb sportok körébe tartozott. A kisemberek legfeljebb a nézőtérrel élvezhették az eseményeket, esetleg fogadásuk mértékében aktivizálhatták valamennyire a lóversenyterén betöltött passzív szerepüket. A fogadás éppen ezért több volt pusztán anyagi haszonnál, szellemi örömlélményt nyújtott és feleltette a mindennapok nyomasztó terhét. „*Fellelhetők benne és a vele kapcsolatos esélyszámításban szellemi tevékenységek is, mint szaktudás, kitűnő memória, megfigyelő képesség, külső körülmények számbavétele.*”³⁴ A harminc filléres hely közönségének magas részvételi aránya viszont azt mutatja, hogy számukra a turf olcsó szórakozási lehetőséget teremtett, sokuknál a nyaralást is a nyári futtatások pótolták. A századfordulón tehát a lóverseny, a színházhoz hasonlóan egyszerre elégítette ki az elit- és tömegkulturális igényeket. Szintén az elkülönülést hangsúlyozzák a térhasználatot szabályozó, a pályára váltható különböző típusú jegyek, amelyek az olcsóbb hely közönségének szabad mozgását jelentősen korlátozták, míg az első hely közönségének szabad bejárást biztosított a pálya bármely részére.

A lóversenyterén szinte mindenki megfordult, aki számított Pesten. Jó alkalom volt találgatásra, külföldi színésznők, falusi kisasszonyok bemutatására. Heltai Jenő a versenyeket Budapest társas életének egyik legszínesebb, legragyogóbb mozzanatának tartotta, s ehhez nem fér kétség, ha beleolvasunk a futtatásokról szóló egykorú riportokba. A *Budapesti Hírlap* írta 1907. május 14-én: „*A budapesti turfnek még sohasem volt káprázatosabb képe, mint tegnap és a lóverseny ellenségei is kénytelenek voltak letenni a fegyvert, látva ezt a csodás életet, amely egyedül a turf izgalmas levegőjében képes teljes pompájában kifejlődni. A székesfőváros összes utcáinak forgalmát valami hatalmas mágnes ellenállhatatlan vonzóereje ott gyűjtötte össze a versenyterén. (...) Az udvari páholytól kezdve, amelyben József királyi herceg egész családjával foglalt helyet, a forintos helyet megtöltötte az előkelő, jobbára hölgyközönség. A mágnáspáholy környékét egészen elfoglalta a teljes számban megjelent arisztokrácia, odább közéletünk kitűnőségei voltak kénytelenek meghódolni a tömeg erejének és a totalisatőr felé tolongó emberáradat ellenállhatatlanul vitte őket magával. A divat krónikása egész kötetet írhatna a toalettekről, amelyek tegnap bemutatásra*

³³ KRÚDY Gyula: *A XIX. sz. vizitkártyái. Portrék*. Budapest 1986. 419.

³⁴ VECSEKLŐY: 138.

kerültek, jámbor poétalelkek pedig egész életükre elegendő inspirációt meríthettek a bűbajos arcokból, a melyeknek halványabb vagy élénkebb árnyalatot adtak a fehér és piros napernyők. Szóval tegnap lóverseny nélkül is a versenytér lett volna Budapest legélvezetesebb helye.”

A pálya fontos fórumát jelentette az uralkodó és az arisztokrácia személyes érintkezésének. A királyi család tagjai szívesen vegyültek a mágnások közé és folytattak velük eszmecserét, ápolták az alattvalók udvarhoz fűződő jó kapcsolatát. Másrészt a versenyek az udvar számára is reprezentációs lehetőséget kínáltak. A látogatóba érkező rokonokat, más országok uralkodóit rendszerint kihozták a turfira. Általa a kegyvesztettek elkerülhették a társadalmi kirekesztettséget, miként Krúdynál olvasható: „Lám még *Alvinczy urat is a magasba emeli, megint divatba hozza, pedig a legutóbbi időben hányszor bukott a magyar képviselőválasztásokon*”.³⁵ A zöld gyep jó alkalom volt a divatbemutatóra is. A hölgyek előszeretettel tartottak divatkosztüm-mustrát, amely szintén a család társadalomban elfoglalt helyzetét hivatott reprezentálni. Úri családoknak pedig egyenesen kötelességük volt magukat megmutatni a pályán. A *Versenylapban* található hirdetések alapján a jó üzleti érzékkel rendelkező kereskedők építettek is erre. Brachfeld F. cs. kir. udvari szállító hirdetése szerint üzleteiben színes férfiingektől kezdve az esőköpenyen keresztül a kocsitakaróig minden megtalálható, „mely kiváló izlésű cég finom divatcikkeit ha magunkra öltjük, nyugodtan jelenhetünk meg a versenytéren”.³⁶ Sőt elmondható, hogy a lóverseny irányította a divatot. A legnagyobb pesti díj, a Király díj napján ugyanis a férfiaknak redingotban és cilinderben illett megjelenni, a hölgyek pedig ekkor mutatták be a nagyközönségnek új ruháikat. Mivel később a Király díj az egész város ünnepélye lett, az arisztokrata hölgyek egy másik napot szemeltek ki az új divat bemutatására, a Kanca díj napját. Lóversenykor a publikum a legdíszesebb ruháját öltötte magára, mintha bálba készülne. Nem véletlenül írja Krúdy, hogy „a lóverseny olyan ékessége volt a városnak, mint a kislánynak az első hosszú ruha”.³⁷

A kulisszák mögött

Istállótulajdonosnak lenni a kor értékrendje szerint nem csekély méltóságnak számított, ugyanis istállószíneket csak feddhetetlen férfi kaphatott. Ez a kitétel fokozottan érvényes Batthyány Elemér lovaregyleti elnök nevével fémjelzett korszakra (1881-1907).³⁸

Az első idők tenyésztői és futtatói a „*társaság javából*” kerültek ki,³⁹ az első év futtatóinak névsorát a *Vadász- és Versenylap* 1877. április 25-i száma hozza: gr. Széchenyi István, b. Wesselényi Miklós, gr. Károlyi György és Lajos, gr. Keglevich László, gr. Esterházy Mihály, József és Károly, b. Brudern József, gr. Andrássy György, gr. Pejacsevics Péter, gr. Berchtold Antal, b. Orczy György, id. Bohus János úr, hc. Lichtenstein Wenczel, Broemberg úr. A kulisszamunkákban ugyanakkor már a hazai versenyzés hajnalán szerepet vállaltak az erősödő polgárság képviselői is, akik az arisztokráciához hasonlóan szívügyüknek tekintették a lóversenyt. Nemcsak résztvevőként jeleskedtek – az 1832-ben először megrendezett Pesti Polgárdíjat Reichel Ferenc nyerte lovával,⁴⁰ – de az Appl, Büky, Bertha,

³⁵ KRÚDY Gyula: *A kékszalag hőse*, 44.

³⁶ *Vadász- és Versenylap*, 1901/ 5.

³⁷ KRÚDY – PÁLMAI: 23.

³⁸ KELLÉR: 233-234.

³⁹ FEHÉR-TÖRÖK: 19.

⁴⁰ Uo. 23.

Rumbach, Heinrich, Mayerffy családok tagjai és Széchenyi bizalmas titoknokai, Tasner Antal a versenyek megszervezése körüli munkák alól sem vonták ki magukat.⁴¹

Az 1860-as években a futtatók sorában nagy pénzemberek is megjelentek. A gyárosok és bankárok istállói újabb pezsgést visznek a pesti versenyzésbe: például a Blaskovichok, a görög Baltazziak, Henckel Hugó, b. Rotschild Náthán, továbbá a Harkányi bárók, Aczél Péter, Dravetzky Aurél, Schawel Jakab, Lánczy Béla stb. Az 1880-as években a sör- és bankarisztokrácia már fokozottabban bekapcsolódott; Dreher Antal, Mauthner-Markhof Victor, Springer Gusztáv és természetesen a Rotschildok továbbra sem maradhatnak ki a sorból. Ezzel párhuzamosan a pesti nagydíjak nyerőlistáján a tulajdonosok között egyre ritkábban szerepelt a Széchenyi-kortársak és utódok neve. De képviselték magukat még arisztokrata színek is, id. Apponyi Antalé, a tatai Esterházy Miklósé, Zichy Béláé vagy akár az Üchtritzeké, Wenckheimké, akiket nem a játék, a nyerési vágy vonzott a pályára.⁴²

Az új évszázad a futtatás fellendülését s a polgárosodást is magával hozza. A bank, az ipar s a kereskedelem nagy pénzemberei mellett futtattak közjegyzők, orvosok, ügyvédek és

1869.	1872.	1876.	1887.	1890.	1906.
gr. Henckel H.	Captain Blue	Baltazzi Sándor	Blaskovich E.	gr Esterházy M	Mautner V.
Lissai társ.	Lissai istálló	gr. Henckel H.	b. Rotschild N.	Péchy Andor	gr. Wenckheim
gr. Esterházy M.	hg. Lichtenstein J.	gr. Tarnovszky	gr Esterházy M.	gr. Henckel H.	b. Springer
hg. Thurn Taxis	gr. Esterházy M.	b. Oppenheim E.	Söllinger R. száz.	ifj. gr. Esterházy Móríc	b. Rotschild
gr. Zamoisky	gr. Szapáry Iván	Blaskovich E.	gr. Festetics T.	gr. Kinsky Zdenkó	Szemere M.
gr. Keglevich B.	Blaskovich-Sztáray istálló	Sztáray-Czetvertinsky	b. Üchtritz Zs.	Col. Anthony	Egyedi Lajos
gr. Szapáry Iván	gr. Forgách László	b. Wesselényi B.	b. Springer G.	gr. Apponyi A.	Dreher Antal
b. Wenckheim Czindery B.	gr. Henckel Hugó	gr. Almásy - b. Majthényi	gr. Kinsky Zdenkó	b. Üchtritz Zs.	Blaskovich
Blaskovich E., M.	gr. Károlyi Pista	Capt. Blue	hc. Auersperger F.	hc. Auersperger R.	Harkányi J.
Aczél Péter	.	gr. Kinsky O.	Péchy Andor	b. Rotschild N.	Geist G.

A legtöbbet nyert istállótulajdonosok a Vadász- és Versenylap alapján

más foglalkozású emberek is. A kor neves tenyésztője, futtatója Berchtold Lipót agrónomus volt, de számos sikert ér el Rohonczy Gedeon, a korszak egyik érdekes figurája, továbbá gr. Pejacsevics Albert, Baich Péter huszártiszt, a szigorú Batthyány gróf, Hableány gazdája, a dúsgazdag gyáros és még híresebb lófuttató, Mautner Victor,⁴³ gr. Degenfeld Imre, b. Podmaniczky Géza, vagy a két sportlady, Egyedi Lajosné és Zombory Richárdné, akik Krúdy regényében szintén megjelennek,⁴⁴ továbbá Tokió tulajdonosa, „a sárosi gavallérnak” titulált Péchy Andor, a „kövér, nyárspolgár külsejű” báró Springer Gusztáv, a „létra-

⁴¹ Uo. 24.

⁴² Uo. 61.

⁴³ Az illusztrációul szolgáló jelzők Krúdy tollából származnak.

⁴⁴ FEHÉR-TÖRÖK: 77-90. Vadász és Versenylap, 1901-1902.

termetű” Dreher Antal, akit végzetes szívbaja a Freudenauban ért utol, s a szintén szívbeteg Baltazzi Alexander úr.

Szemere Miklós titka

A lóversenyzés történetének talán egyik legizgalmasabb figurája, a „*halk beszédű, szomorú szemű, örökké fázó*”⁴⁵ Szemere Miklós, a legendás Krúdy hős, többek között az 1905. év legsikeresebb futtatója, aki abban az egy évben 430.950 korona tiszta nyereséget mondhatott magának.⁴⁶ Az egyetlen volt, aki nyert (legalábbis a közvélemény csak erről tudott, minthogy vereségeiről mélyen hallgatott) és sohasem csúszott el az élet két legsikamlósabb parkettjén, a zöld gyepen és zöld asztalon. „*És ez az ember se kártyához, se lóhoz nem értett.*” - írta róla Kellér Andor.⁴⁷ Élettörténete jól példázza a lóversenyzés különös, furcsa világát, amely a valós viszonyokat megkavarva, sajátos leosztásban adja játékosai kezébe a társadalmi szerepeket. Így fordulhatott elő, hogy egy kisnemes dúsgazdag ázsiai fejedelem életvitelét engedhette meg magának, a törvényes kereteken belül szabadabban élt magánál a császárnál is, és arisztokrata létére szót emelt az alsóbb társadalmi rétegek érdekében. Ez azonban már a magyar történelmi fejlődés jellemző vonása.

Szemere Miklós 1856-ban a Zemplén megyei Kis-Azaron született Szemere István, a szabadságharc egykori főhadnagya és Törös Mária gyermekeként. A dualizmus korában élt, amikor a születési előjogok nagy jelentőséggel rendelkeztek. Apja fiatalon fiába oltotta a hagyományok ápolását, az ősök tiszteletét, a származás fontosságát. Ifjabb Szemere pedig egy „*laza lelkiismeretű*” történésszel, Zarándy A. Gáspárral elkészíttette a család Huba vezértől eredeztetett leszármazási tábláját (Később az uralkodó is elismerte a Szemere családot ősi fejedelmi származásának és engedélyezte a de genere Huba jelző hivatalos használatát.). Személyének másik jellegzetessége, a hüvös közöny és a távolságtartás szintén családi vonás. Nagybátyja, Szemere Miklós, a költő tanította erre. Iskoláit Miskolcon, Sárospatakon végezte, majd egy időre a bécsi Theresianum tanulója lett. Ekkor még mélységesen megvetette a kártyát, amelyet diáktársai előszeretettel űztek, őt viszont elvonná a csendes elmélkedés nyugodt óráitól.

Az elnémetesedéstől való félelem miatt hamarosan otthagya az előkelő intézetet és bejelentette, hogy diplomata szeretne lenni. Ez akkor történt, amikor „*a kettős Monarchia követi nagyobbbrészt hercegek és grófok voltak, és már báró is csak ritkán kerülhetett közéjük. (...) Személyére számtalan fontos protokolláris feladat hárult. (...) Mindehhez persze rang, vagyon és született elegancia kellett, és a szükséges feltételekkel csak az arisztokraták rendelkeztek. (...) A rang és vagyon persze szakértelemmel, széles látókörrel és politikai érzéssel kellett hogy párosuljon. A követ a soha nem szünetelő fogadások közepette fontos és érdemleges politikai munkát végzett*”.⁴⁸ Nagykövet bár sosem lett, de jövőd pályájának szegényes anyagi hátterét anyai nagybátyja, a gazdag Semsey Andor biztosította, aki 8 ezer forint évi járadékot ad a berzéki kisbirtokos fiának. Később Felméry Lajos humanista nevelte, majd genfi és oxfordi tanulmányai után Párizsban kezdte meg követségi szolgálatát, ahol Munkácsy Mihály mellett a nagy sportértékű 3.000 méteres Grand Prix-vel is közelebbi is-

⁴⁵ KELLÉR: 219.

⁴⁶ ERDŐDY: 43.

⁴⁷ KELLÉR: 219 és 364. Szemere „*a kommersz kártyajátékok javarészét nem is ismerte. Pikét tudott játszani, de nem mesteri fokon. Mégis vagyonának alapját pikén szerezte Szentpétervárott. (...) Soha nem tenyészett, vérvonalakhoz nem értett, a leszármazás tudományához nem is konyított. Néha meghallgatta a fontoskodó papírszámítókat, de ő maga nem foglalkozott efféle haszontalanságokkal.*”

⁴⁸ DIÓSZEGI István: *A hatalmi politika másfél évszázada*. Budapest 1994. 159.

meretséget kötött. Pályafutásának következő állomása Pétervár volt, ahol a 8 ezer forintos támogatás koldusgarasnak tetszett. Így a mulatságokat, bálakat kerülve egyetlen szórakozása a Yacht-klubban folyó kártyapartik néma figyelése volt. A tettekre vágyó és bizonyítani akaró fiatalember számára a követségi titkári állás túlságosan szűkre szabottnak bizonyult: „magyar ember létemre csak az ötödik kerék lehetek (...) Még csak az úgynevezett futári teendőket sem bízták rám, mert ahhoz a diplomáciai szervezetnek megvannak a maga jól kipróbált megbízható küldöncei. Ott lehetek frakkban, Szent Lázár vagy Szent Móric rendjeimmel feldíszítve követségi estélyeken, hivatalos szobám is lesz a követségi épületben, élvezhetem mindazokat a jogokat, amelyek idegen ország területén egy diplomáciai testülethez tartozó tisztviselőt megilletnek, de ha édesanyám az azari postára elfelejtené elsején feladni a szokásos pénzküldeményeket, bizony nem tudnám, hogy miből fizetném ki a mosónőmet.”⁴⁹ - tapint rá Krúdy regényében a valós helyzetre.

Egy látszólag jelentéktelen esemény hatására azonban új fordulatot vett élete: „egy este hozzálépett egy fiatal pétervári úriember, [Samakoff] (...) Azt kérdezte, játszana-e pikét. (...) Két hétig minden este játszottak. Akkor már Szemere Miklósnak 200.000 rubelje volt.”⁵⁰ Ettől kezdve mintha magával az ördöggel paktált volna le, szerencsejátékos karrierje szédületes magasságokba ívelt. Sikereit a Ballhausplatzon a puritán uralkodó hivatalnokai természetesen nem hagyhatták szó nélkül és a Rómába való azonnali áthelyezéssel „honorálták”. Pályája ezek után nem mondható zökkenő mentesnek. Megmakacsolta magát és Rómában versenylovakat vett. 1888-ban Sir Falstaff nevű lova megnyerte a Grand Roma steeple chase-t.

Nem ez volt az egyetlen kártyázás miatti afférja a bécsi hatóságokkal. Az 1900-as évek elején a bécsi Jockey-Clubban kártyázva kétmillió négyszázezer koronát nyert, java részét Potocki József lengyel gróftól. Az ügyből hallatlan bonyodalom támadt. Ferenc József úgy értesült az esetről, mintha az egykori belügyminiszterével, Potocki Alfréddal történt volna meg, így rettenetesen feldühödött. Már-már azt fontolgatta, hogy kiteszi az egész Jockey-Clubot székhelyéről, a Philipphshofból, amihez joga is lett volna, hiszen a ház császári alapítványi tulajdonban volt. Az újságok, elsősorban az élclapok, mint pl. a *Mátyás Diák*, a *Borsszem Jankó*, és a komolyabb hangvételű *Hét* is nagy botrányt kerekítettek az ügyből, és a Szemere-szenzációt világgá kürtölve további tápot adtak az osztrák- magyar vetélkedésnek. A *Mátyás Diák* címlapján karikatúra jelent meg Szemeréről, aki a kétmillió-négyszázezer koronás nyereményt tartalmazó zsákját görnyedve cipeli át a határon, miközben kezében hosszú havannaszivar, zsebéből pedig francia kártyák hullanak. Alatta a felirat: „Végre! Bécsből is kerül Magyarországra egy kis pénz.”⁵¹ Ettől azonban a császár dühe nem csillapodott és a kártyaparti szereplői ellen törvényszéki vizsgálat indult. Szemerét két órán keresztül faggatta az alsergrundi vizsgálóbíró és meglebegtette előtte az osztrák Btk. 522. §-át. Ez a hazardjátékosokra húsztól ezernyolcszáz koronáig terjedő büntetést rótt, külföldi állampolgár esetén az országból való kiutasítással járt. Szemere minden befolyását latba vetette, hogy elkerülje ezt a szégyent. Közvetítője, Sternberg Adalbert gróf magát a trónörököszt kérte fel a császárnál való közbenjárásra. A kamarástól ezúttal azonban elpártolt a szerencse. Nyereményét ingatlanba fektette, az eladósodott Cséry Lajos pestszentlőrinci birtokát vásárolta meg. És végül, amit a trónörökös nem tudott elérni, elérte Schratt Katalin, aki maga is szenvedélyes kártyás hírében állt, csak éppen örökké a vesztes oldalon állt. Szemere a kettejük között szövődő barátságának köszönhette, hogy a császár megenyhült,

⁴⁹ KRÚDY Gyula: *A kékszalag hőse*, 106.

⁵⁰ Kellér, i. m. 226. old.

⁵¹ Uo. 259.

audienciát kapott és visszatérhetett Bécsbe. Schratt Katalin pedig a barátságon kívül egy XV. Lajos korabeli antik ebédlőgarnitúrát könyvelhetett el a nyereség oldalán.⁵²

Hogy mi keltette fel érdeklődését a futtatás iránt? Válaszoljon maga Szemere - Krúdy tolmácsolásában, aki személyes ismerősével Alvinczi Eduárd álnéven több regényében is foglalkozik:⁵³ „*Talán engem se érdekelt volna világeletemben, ha az a festő, az Ábrányi Lajos egyszer Rómában meg nem puffol az ottani lóversenytéren. Egy pár száz lírámat elhordta. A festőművész távoli rokonom volt, gondolkozás nélkül adtam neki, és mindenféle ringy-rongy papírdarabokat hozott a lírákért emléke a talián bukmékerekedtől. Érdeklődni kezdtem a pénzem iránt, s így rövidesen megtanultam a lóversenyt.*”⁵⁴

1891 végén tért vissza Pestre, s nem sokkal ezután a külügyminisztérium egy kisebb diplomáciai összehördülés miatt⁵⁵ elfogadta lemondását. Neve itthon ismeretlenül csengett, még a Nemzeti Kaszinó tagjai előtt is, holott diplomáciai kinevezésénél fogva papíron régóta az exkluzív társasághoz tartozott. Ebben a zárkózott, merev kompániában, ahol az adósság fogalma nem ismert - aki 24 órán túl is adós maradt, az a főbelövés és az amerikai kivándorlás közül választhatott -, hamarosan elnyerte a tényleges tagságot is. A már-már hírhedt kártyás hírében álló kurtanemes a kamarási cím megszerzésével valódi tekintélyre tett szert a mágnások között. Nemcsak a szerencséjével kötött titkos frigyéről volt nevezetes, hanem arról is, hogy tartozásait azonnal kiegyenlítette, „*a huszonnégy órás terminus, a bónnal, névjeggyel fizetés lehetőségét mintha nem is ismerte volna.*”⁵⁶ Hazatérve belevetette magát a közéletbe; estéit a kaszinóban töltötte gr. Esterházy Móric és Miklós, gr. Károlyi István, Festetich Tasziló, gr. Csekonics Endre és Justh Béla társaságában. Állandó ideiglenes szállását is kellő érzékkel választotta meg: az Újvilág utcai Arany Sasba költözött, a nemesi világ fellegrárába. Bár több háza is volt a birodalom mindkét fővárosában, mindvégig szállodában élt, mintha örökösen átutazóban lenne. Az Arany Sas megszűnése után a Pannóniában rendezkedett be. Krúdy zseniálisan figurázta ki ezt a motívumot regényében, némileg iróniába mártva tollát: „*Ilonka (...) a várt lakosztály helyett éppen olyan közönséges szállodai szobákat talált Alvinczi úr otthonában, amilyenben ez a jó úriember egész életét töltötte. Még a nagy láda is ott volt egy sarokban, míg a szekrények, székek, lámpások önkéntelenül elárulták fogadói eredetüket. Regényi úrnak volt ez a nevezetes ötlete. „Capt. Violet”, mint ő nevezte állandóan Frohnert, a bécsi szállodást, három szobára való bútorzatát adta el Alvinczi úrnak, és az illúzió kedvéért Regényi úr a falra szegeztette azt a táblácskát is, amely minden szállodai szobában jelzi, hányszor kell csengetni a pincérnek, a szobalánynak, a háziszolgának.*”⁵⁷

1897-ben a hírhedt Bánffy-féle választásokon a krassói kerület képviselőjelöltje volt, de a választási hadjárat erkölcstelen eszközei visszalépésre készítették. Nagyobb sikert ért el a kaszinóban Széchenyi pohárköszöntőjével, melynek híres zárómondatát - „*Nem boldog a magyar!*”⁵⁸ - Szemere inverz módon megfogalmazott politikai hitvallásaként is felfoghatjuk. Számos politikai, társadalmi témájú röpirata bizonyítja, hogy duzzadt benne a tettvágy, amelyet a társadalmi igazságosságra való törekvés gondolata vezérelt. Nagylelkű adomá-

⁵² Uo. 275-276.

⁵³ Például *A vörös postakocsi*, *Őszi utazások a vörös postakocsin*, *Nagy kópé*, *A velszi herceg*, *Rezeda Kázmér szép élete*, *A kékszalag hőse*.

⁵⁴ KRÚDY: *A kékszalag hőse*, 55.

⁵⁵ A Redout bálján állítólag így kiáltott fel: „*Ne a Gotterhaltét játszá! Kérjük a Rákóczi-indulót!*”. KELLÉR: 232.

⁵⁶ Uo. 237.

⁵⁷ KRÚDY: 89.

⁵⁸ KELLÉR: 246.

nyaival a szegények gyámolítója lett, mindenkit megajándékozott, még a császárt is⁵⁹ és ügyesen építette kapcsolatait. „Legalább háromszáz ilyen ismerőse volt, akiknek apró ajándékokkal kedveskedett, köztük angol lordok és magyarországi ispánok.”⁶⁰ 1903-ban szervezett kortesgárdával és egy jól kiesztelt trükkel - az ellenfél által a szavazóknak fizetett tíz koronát húszra cserélték - Tasnád képviselőjeként a képviselőházba is bejutott, ahol az ifjúság neveléséről, újságíróiskolákról és a honvédelemről tartott beszédeket. Szókimondó és merész volt itt is, mint az élet minden területén. 1904-ben a kormánypártból kilépve ifj. Andrassy Gyula gróf disszidenseihez csatlakozott, és az 1906-os választásokon a köbölküti kerület képviselőjeként alkotmánypárti programmal lépett fel. De a politikai életben is kívülálló külön maradt, „a képviselők soha nem nézték politikusnak, hanem eredeti észjárású, tehetséges, furcsa férfinak, aki véletlenül ott ült a padsorokban közöttük.”⁶¹

A világháború kitörésekor sokat foglalkozott a jövő kérdéseivel. Ausztria szerte nagy feltűnést keltett az egyik bécsi napilapban megjelent cikke, amelyben csapataink győzelmébe vetett hitét fejezi ki és Ukrajna felszabadítását javasolja az orosz és szerb kérdés rendezése részeként. Pozitív hangvételű cikkének zárógondolata: „győznünk kell és győzni fogunk”,⁶² sajnos nem vált valóra. A háború után teljesen a közügyeknek szentelte magát, ekkor már nem nagyon érdekelték a lovak vagy a kártya, versenyistállóját is feloszlatta. „A társadalmi összefogást hirdette. Vacsorát rendezett a Nemzeti Kaszinóban, amelyre meghívta a különböző elvű politikusokat.”⁶³

Visszatérve a lóversenyhez, római lóversenyteri sikerein felbuzdulva Szemere az 1890-es évek elején itthon is telivéreket vásárolt. Lovakat tartott a tatai tréningtelepen, a századforduló táján már harminckettőt, és Bécsben, a Freudenu felső végében, a Praterspitz közelében megalapította versenyistállóját, melynek színei - ezüstszürke test aransárga sapkával - a Monarchia versenyüzemében a legnagyobb szerepet játszották. Terjedelme évről-évre nő, lányaga egyre kiválóbb - írta a *Vadász és Versenylap*. Káprázatos pompával rendezte be itt vásárolt vadászházát, amelynek földszinti halljából nyíltak a lóboxokhoz vezető folyosók. A kor szokása szerint angol szakembereket alkalmazott; trénerre Mr. Maw, abrakmestere Mr. Morton és zsokéja Cleminson volt. Ezzel szemben eleinte folyamatos csalódások érték a gyepen, lovai a gondos előkészítés ellenére sorra veszítettek. Költekező és fényűző életmódja azonban egyre több pénzt emésztett fel, ezért vakmerő elhatározást tett: megjátszotta a „*coup d'existence-t*”, azaz mindenét feltette egy lóra, Eltolira. Az 1895-ös Szent István díjra benevezett ló, bár kemény vetélytársa akadt - Üchtritz Zsigmond Ignáca, - nem okozott csalódást, az utolsó kétszáz méter élet-halál harca után megnyerte gazdájának a 40 ezer forintos díjat. A siker persze nem pusztán a sors különös szeszélye, hanem alapos felkészülés eredménye volt. Szemere a verseny előtt maga is kijárt a hajnali edzésekre, éjjel-nappal őriztette a lovat, Cleminson pedig a verseny előtti héten a külvilágtól teljes elzártságban tartotta és az ezer fontos motivációt is biztosította zsokéjának. A bukmékereknél ötvenezer forinttal fogadta Eltolit olyan osztalékok mellett,

⁵⁹ Ferenc József audienciáján Erzsébet királyné képét ajándékozta az uralkodónak. KELLÉR: 277. 1910 decemberében Potsdamban vendégeskedett a német császárnál, aki maga is szenvedélyes futtató volt és ebből az alkalomból Vilmos császár nagyanyjának, Viktória angol királynő miniatűr arcképét nyújtotta át a császárnak.

⁶⁰ KRÚDY: 163.

⁶¹ Uo. 302.

⁶² A Vadász- és Versenylap, 1914. aug. 8.

⁶³ Uo. 363. „A Gergely napi vacsorán az étlap így fest: Ételefogásrend: *Nemzeti leves Wekerle-módra, Hideg hal Tisza-mártással, Székely káposzta Ugron-módra, Apponyi-módra firtő-sült, Barkóczy-szerencsefánk, Andrassy-bomba, Esterházy-vőlegénypástétom, Gyümölcs, Kávè, Szemere Miklós-féle italok.*”

venezer forinttal fogadta Eltolit olyan osztalékok mellett, hogy győzelem esetén kétszázszázret nyer.⁶⁴

Az örökké gyanakvó Szemere angol alkalmazottaiban nem tudott igazán megbízni, idegeneknek tartotta őket, akik szerinte csak meggazdagodni jöttek Közép-Európába. Istállójában megbízható személyzetet, fegyelmet, titoktartást akart, ezért elsősorban magyarokat alkalmazott. Berzéken figyelt fel Bonta Ferire, a kis parasztfiúra, akit hamarosan a magyar Taralként emlegettek és 1902-ben 99 győzelmével ő lett a sikkversenyek championja, Taralt megelőzve. Miután Szemere kitanította Angliában, őt tette meg első zsokéjának. Futtató kollégái ezt a bogaras úr legújabb szeszélyeként könyvelték el, és mekkorát tévedtek. Mándit, másik magyar zsokéját a Nemzeti Kaszinó étterméből vette ki, aki két év alatt tíz futamot nyert neki, Imre Feri három év alatt tizenegyet.⁶⁵ Szentét is ő nevelte ugrózsokévé, de más magyar lovasokat is megszerzett. Húszezer forintért vásárolta meg Milnétől Fetting Alajos szerződését, és Varga Lajost és a híres Janek Gézát is alkalmazta egy időre.⁶⁶

Sikereit igazán akkor alapozta meg, amikor unokaöccsét, Szemere Kálmánt fogadta fel istállóvezetőnek. A huszárkapitány 1901-ben úrlovas champion volt, „*él-hal a sportért, semmi sem riasztja vissza, nem ismer akadályt, legnagyobb érdeme, hogy elsajátította az amerikai lovaglást, melyben eddig csak ő excellál nálunk.*”⁶⁷ Egyenesen Amerikából a shipsheid-bay-i tréningpályáról hozta haza új tudományát, az új lovaglóstílust, az ugróversenyekre való előkészítés műhelytitkait, sőt egy itt ellesett módszer adja az ún. Szemere-titok kulcsát is. Amerikában a nálunk eddig figyelmen kívül hagyott időmérés segítségével állapították meg egy-egy ló nyerési esélyét, azaz gát és gát között mérték a lovak idejét. Így nemcsak pontos képet kaptak egy-egy állat várható teljesítményéről, de kiküszöbölhették a lovak képességeinek egyidejű és fárasztó összemérését, az istállón belüli „*házi versenyeket*” is.

Szemere nem sajnálta tehát a pénzt, ha egy jó lovas megszerzéséről, kitaníttatásáról volt szó. Ugyanez volt érvényes lovaira is; az árverésen ő fizette a legnagyobb árat a csikókért. Élete egyik legnagyobb fogadását Kottlingbrunnban nyerte 1912. augusztus 3-án Látatlannal, a sikkversenyben eddig nyeretlen lóval. Angliában is futtatott, de nagydíjat nem sikerült elhoznia, Lillaline nevű lova Newburyben Szentével gátversenyt nyert, a vezető Sobieski pedig egy női zsebkendőn „*csúszott*” el ötven méterre a párizsi Gold Cup célja előtt. Legkedvesebb lova minden bizonnyal Confusionarius volt, amely 1913-ban két éves korában az Ausztria-díjban győzött, egy évvel később június 8-án megnyerte a béke utolsó derbyjét, megszerezve Szemerének a hön óhajtott kékszalagot. A verseny irodalmi változatát így láttatta az író: „*Ebben az esztendőben Alvinczi Eduárdnak volt egy versenylova, amellyel a bécsi derby díját megnyerni remélte, (...) a hosszúlábú versenylova, nyergében egy ezüstszerű zubbonyba és aransárga sapkába öltözött sovány fiatalemberrel a meghatározott pillanatban kiválik versenyző lótársai közül, és valamennyit megelőzi a célkarika elérésénél. Alvinczi Eduárd sokszor megálmolta ezt a pillanatot, mert kedvére való álmai közé tartozott ez az álmkép, amely feledtette vele mindazokat a bajokat, amelyek az ötven esztendő felé közelgő úriembereket meglátogatni szokták, akár hívják őket, akár nem hívják. Derby-szezon idejére azonban illett egészségesnek, jókedvűnek és fiatalnak lenni (...)*”⁶⁸ A Vadász- és Versenylap 1914. jún. 8-i tudósítása szerint „*kétségtelenül a legjobb három éves nyerte meg a futást Confusionáriusban. Ez a mén, jóllehet pozíciója többször szerencsétlen volt, oly stílusban győzött, mint vártuk. Abszolút játszva bánt el ellenfeleivel s ezzel újra*

⁶⁴ KELLÉR: 235-241.

⁶⁵ FEHÉR-TÖRÖK: 81-82.

⁶⁶ KELLÉR: 277-281.

⁶⁷ Vadász és Versenylap, 1901. évfolyam

⁶⁸ KRÚDY: 8-9.

stílusban győzött, mint vártuk. Abszolút játszva bánt el ellenfeleivel s ezzel újra kifutotta azt a formát, a mit az Ausztria-díjban való győzelme jelentett. (...) A mi viszont a külsőségeket illeti, Confusionarius győzelme, bátran megállapíthatjuk, az utolsó évek messze legnépszerűbbje volt. Általános és ritkán látható ováció jutott itt a legkiválóbb sportsmanek egyikének, Szemere Miklós úrnak, a kinek e révén legfőbb vágya teljesült. Épp így ünnepelték a pompás eredményekre visszatekinthető gentleman trénerert, Szemere kapitányt és last but not least a mén nagy passziójú és páratlan tudású tenyésztőjét Baltazzi Arisztid urat.”

Szemere szinte minden élőlénynél jobban szerette ezt a lovát, holott lószakértők nem sokra becsülték éves csikó korában kesely lábai és disznószele miatt. Kedves lova az 1916-os Császárdíjon lábát törte és ez nemcsak pályafutásának, de életének végét is jelentette. „*A kemény férfiarcon, amely harminc év óta kikutathatatlan zárt egység, mely soha nem árulkodik, két árva könnyesepp folyik végig. Ez a férfi, aki soha senkit nem érdemesített arra, hogy gyűlölje vagy szeresse*⁶⁹ - most megrendülten, magába roskadtan gyszolja hűséges állatját (...).”⁷⁰ Külön engedéllyel a versenypályának azon a szakaszán temette el s állított neki síremléket, ahol a baleset történt. A babonás gazda csak pár évvel élte túl fekete lovát, 1919. augusztus 19-én halt meg, bár nem olyan stílusosan mint ahogy a Krúdy regény kékszalag hősével történik a lóversenypályán,⁷¹ hanem „*otthonában*”, a bécsi Sacher Szállóban. Bródy Sándor így búcsúzott a vakmerő és szerencsés hazárdörtől: „*akinek csak a játék komoly, és azonkívül minden játék. Bátor és elszánt férfiú, amit az is bizonyít, hogy a szerencse sem mer tőle eltávozni (...) látjuk, mint főzi le a nála nagyobb urakat, és hogy külön hercegi allűrjei vannak, mint egy osztrák hercegnek, amivel bebizonyítja, hogy ez a rang nem nagy dolog, nem kell évszázadokig készülni hozzá, máról holnapra az lehet mindenki, akinek arra való tehetsége van. Ez az úr szebben úr, mint bárki ma az országban*”.⁷²

Az érem másik oldala

Szemere Miklós mesésnek tűnő pályafutása valójában csak ritkán adatik meg földi halandónak, az ő példája egy elenyésző kivétel a számtalan lóversenypályán derékbatört karrierhez képest. Az 1890-es években a lóversenyfogadás „*a már félmillió város testében állandó negyvenfokos lázt okozott. Az urak birtokaikat és jószágait veszítették el, de a zöld gyepen nyerhető könnyű pénz reménye elsédítette az egyszerű embereket is.*”⁷³ A közönség, amelynek nagy része csak a fogadások által remélhetett némi kis hasznot a lovakból, áhítattal és irigységgel tekintett a futatókra, a versenystálló-tartást biztos üzletnek tartották, amely dús kamatot hoz minden évben - olvasható a *Versenylapban*.⁷⁴ Csak a tulajdonos neve mellett szereplő csábító nyereményösszeget látták, és nem tudták, milyen horribilis összegeket emésztett fel egy rendszeresen vezetett, átlagon felüli istálló. A nyeremények ott inkább költségsökkentő tényezőként szerepeltek. Hihetetlenül nagy szerencse kellett ahhoz,

⁶⁹ Soha nem házasodott, képtelen volt huzamosabb ideig udvarolni nőknek. Nem is igazán érdeklődik irántuk, hosszabb, ám igen diszkrét kapcsolatot csak Meszlényi Adrienn színésznővel, a Kisasszonnyal alakít ki, akire végrendeletében jelentős vagyont hagy. Saját bevallása szerint a pénzügyeket szívvel, a szívügyeket pénzzel szeretne elintézni.

⁷⁰ KELLÉR: 349.

⁷¹ „*Halotti sápadtság ereszkedett arcára, amint az árnyékos padon gubbasztott, és csak valamely belső indulat rázta meg néha szemöldökét, homlokráncát, de szája zárva maradt. Csengettek, kiáltoztak, futamodtak, a korlátnál lovak nyargaltak színes ruhájú lovasokkal (...) - Azt hiszem, a versenyt megnyertük - mondta Rezeda úr, de már egy halotthoz szólott, aki lassan összeesett ültében.*” KRÚDY: 434-435.

⁷² KELLÉR: 293.

⁷³ Uo. 242.

⁷⁴ Vadász- és Versenylap, 1911. jan. 11.

hogy egy nagyobb istálló megnyerje a kiadásait és tulajdonosa ne fizessen rá erre a „biztos üzletre”. Egy nagyobb, 30-35 főnyi lottal szereplő istálló, amelynek tulajdonosa 18-20 kancával rendelkező magántenyésztő is egyben, kiadásai 250.000 korona átlagnyeremény esetén a következőképp alakulnak: a személyzeti kiadások évi 108.000 koronát jelentettek, ezt az összeget az első és második zsoké, valamint az akadálylovas fix fizetése, személyi, úti és lovaglási díjai, az istállófiúk fizetése, különböző borralalók és ajándékok tettek ki. Mindehhez jöttek a lóra számított kiadások, tehát a tréner fizetése, a lovak idomítási, utaztatási, nevezési stb. költsége, gyógykezelések, biztosítás, ez kb. évi 375 ezer korona. Ménes költségként 118 ezer koronával számolhatunk, ez tartalmazza a fedeztetési költségeket, meddőség miatti veszteségeket, a személyzet fizetését, kancák és éves csikók tartási költségeit, a biztosítási díjakat valamint a lóvásárlásra fordított összeget.

Az istálló és ménesköltségeket összegezve mindez 493.500 koronát tett ki egy évre, ezzel szemben 250 ezer korona tiszta bevétellel számolhattunk. Ebből is kitűnik, hogy versenyistálló alapításához és fenntartásához igen sok pénz és még több „passzió” kellett, „s akinek a futtatás nemes szenvedélyük, ezt drágán fizetik meg a zöld gyöpon.”